ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

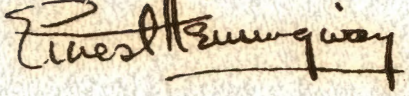

ERNEST HEMINGWAY

Collected Edition in four volumes. Volume I.

From the book
THREE STORIES
AND TEN POEMS

IN OUR TIME

THE TORRENTS
OF SPRING

THE SUN ALSO
RISES
/FIESTA/

MEN WITHOUT
WOMEN

A FAREWELL
TO ARMS

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

ТОМ І

ІЗ КНИГИ

«ТРИ ОПОВІДАННЯ І ДЕСЯТЬ ПОЕЗІЙ»

ЗА НАШОГО ЧАСУ

ВЕСНЯНІ ВОДИ

І СОНЦЕ СХОДИТЬ
/ФІЄСТА/

ЧОЛОВІКИ БЕЗ ЖІНОК

ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ

ПЕРЕКЛАД
З АНГЛІЙСЬКОЇ

КИЇВ

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
"ДНІПРО"

1979

И(Амер)
Х37

Редакційна колегія:

ОЛЕСЬ ГОНЧАР
ДМИТРО ЗАТОНСЬКИЙ
ВІТАЛІЙ РУСАНІВСЬКИЙ
КІРА ШАХОВА

Вступна стаття
Дмитра Затонського

Коментарі
Тамари Денисової

70304—134
Х———— Передплатне 4703000000
М205(04)—79

© Видавництво «Дніпро», 1979 р.

ЕРНЕСТ ХЕМІНГУЕЙ — ПИСЬМЕННИК І ЛЮДИНА

Які об'єктивні критерії дають підстави визначити, що один письменник — значний, другий — видатний, а третій — великий? Кажуть, таких критеріїв узагалі не існує, і слід покладатися на власне або чуже індивідуальне естетичне чуття. Адже поки Гете не відкрив Шекспіра, поки його не почали інтерпретувати й прославляти німецькі романтики, він був просто одним з драматургів-єлизаветинців. Але скільки уславлених колись імен пішло в безвість чи, в кращому разі, вкрилося поважливим архівним пилом! А Шекспір залишився. Він і сьогодні живий, він і сьогодні невіддільний від історії світової культури. Саме історія світової культури і є критерієм.

Кожного великого митця приводить у її пантеон власний неповторний шлях: одні стають відомими одразу, ще за життя, інші заживають слави повільно й важко; одні рухаються, сказати б, по прямій, інші — химерними зигзагами.

Свій шлях був і в Хемінгуея.

«Протягом останніх двадцяти п'яти років,— писав у 1952 році американський критик Філіп Янг,— вплив Хемінгуея на новітню прозу був такий великий, що його навряд чи можна виміряти». «Перед своїм кінцем,— вторував йому інший американський критик, Джон Томпсон,— Хемінгуей був одним з найвідоміших і найпопулярніших письменників у світі».

Безперечно, на Заході були імена, які в естетських колах важать більше: скажімо, Джойс, Музіль, Кафка, Пруст, Валері. Траплялися там також літератори, чиї твори розходились більшими тиражами: наприклад, Г. Вук, автор дуже популярного свого часу бестселера «Марджорі Морнінгстар». Джойс чи Валері уособлювали «відомість», Вук — «популярність». У перших було значно більше шанувальників, ніж читачів, зате другий (як і вся так звана «масова культура») мав куди менше спільного з літературою і мистецтвом у справжньому значенні цих слів.

Хемінгуей, за визначенням Дж. Томпсона, поєднав у своїй особі «відомість» з «популярністю», і в цьому розумінні його письменницька доля склалася напрочуд вдало. Навіть з погляду XX століття, в якому засоби масової інформації, мистецтво реклами, голод на сенсацію сприяють найдивовижнішим кар'єрам, роздмухуванню популярностей, обожненню кумирів. У 1926 році, після виходу в світ роману «І сонце сходить» («Фієста»), двадцятисемирічний письменник-початківець раптом уславився на весь світ і відтоді незмінно був у центрі уваги товаришів по перу, критиків, репортерів, редакторів журналів, читачів, а також урядових чиновників, генералів і навіть осіб, ще більш далеких від мистецтва.

Малькольм Каулі простежив міжнародні зв'язки Хемінгуея, що сягали скрізь, аж до «далекої Росії», а Маріо Праз відзначив віхи його переможної

ходи по Італії, де, починаючи з Еліо Вітторіні, кожний сучасний письменник відбував свій «медовий місяць» з Хемінгуеєм. Щоправда, Р. П. Уїкс сказав у 1962 році: «Дуже мало хто з письменників мав водночас стільки відданих прихильників і запеклих огудників». Але Хемінгуеєві прихильники були якісь одержимі: Джон О'Хара, приміром, твердив, що серед письменників Хемінгуей «найбільш видатний після Шекспіра». При цьому, розповідають, хтось ще спитав: «А чому, власне, Шекспір був більш видатним?» Що ж до огудників, то й вони, анітрохи не поступаючись перед прихильниками, немовби дбали про те, щоб неоновий німб навколо голови Хемінгуея ніколи не тьмянів: атмосфера скандалу служила богові реклами майже так само добре, як і ревне поклоніння.

Через те, коли Хемінгуея не стало, дехто схилявся до думки, чи не був він звичайним постачальником бестселерів, якого всі чомусь мали за видатного письменника. Тим більше що, починаючи з 30-х років, постачальники бестселерів охоче паразитували на манері Хемінгуея: скажімо, автор пригодницького роману «Падуче сузір'я Діви» Томас Дункан іронізував над своїм героєм Пітом Мак-Кебом, що пише вестерн, в якому фігурують «корови, шестизарядні револьвери, кровна помста, а все разом збито в стилі Хемінгуея»; але це — самоіронія, бо й Дункан писав чтиво і теж «у дусі Хемінгуея».

Та, хоч «масова культура» й намагалася спертися на авторитет творця «Прощавай, зброє» і «По кому подзвін», це аж ніяк не означає, що сам він мав до неї хоч якесь відношення. Навпаки, важко знайти письменника, що такою ж мірою, як Хемінгуей, протистояв би головній заповіді «масової культури». Заповідь ця — пристосовництво, конформізм, потурання поширеним, стандартним, нерозвиненим смакам. А Хемінгуей, вперто йдучи проти течії, прагнув навернути читача в свою віру, прищепити йому свій погляд на світ і на місце людини в цьому світі.

Тут не зайве згадати, як Хемінгуей починався. Закінчивши школу й недовго попрацювавши репортером у канзаських газетах, він став проситися на фронт першої світової війни. До американської армії його через слабкий зір не взяли, і він записався добровольцем до армії італійської, в санітарні частини. А повернувшись додому, знову почав працювати (бо вступати до коледжу, на його думку, було вже пізно) в газетах — американських і канадських. Як французький кореспондент однієї з цих газет він прибув у Париж. Тут, здається, все сприяло майбутньому письменникові: і метушливий ритм повоєнного європейського життя, і витончена культурна атмосфера, і «вища школа верхової їзди», яку він проходив, навчаючись на полотнах Сезанна, у новеліста Шервуда Андерсона, у таких експериментаторів стилю, як Джойс і Гертруда Стайн. Допоміг і досвід мандрівного репортера, і навіть начебто те, що під час однієї поїздки пропала валіза, напакована рукописами перших творів Хемінгуея, завдяки чому він несамохіть з'явився в світі як письменник уже більш-менш сформований. Усе це так чи майже так. Але західна критика чомусь більше бере до уваги обставини, що склалися самі собою, аніж активні рішення самого Хемінгуея. Тим часом, коли Хе-

мінгуей зрозумів, що робота в газеті стає для нього гальмом, він її покинув, не замислюючись над тим, з чого житиме. А він на той час уже мав дружину й сина.

Найприкметніше тут — не нужда, якої зазнавав у ті роки Хемінгуей,— цю долю ділило з ним чимало молодих письменників, художників, музикантів найрізноманітніших напрямків,— а віра в свою зірку, упертість, з якою він простував до поставленої мети. Його оповідання поверталися з редакцій — він надсилав туди інші, проте написані так само, без будь-якої спроби піти на компроміс, на поступки інтересам журналу чи звичкам читацької публіки. Він довбав стіну традиційних буржуазних смаків і снобістської упередженості, аж поки книга оповідань «За нашого часу» (1925) і особливо роман «І сонце сходить» проломили стіну. Хемінгуей звершив майже немислиме: змусив прислухатись до свого голосу, змусив зважати на себе. І через те його прижиттєвий успіх — усе, що завгодно, тільки не примха випадку, не вигадка преси, не мильна бульбашка чи незаслужений «дар небес».

Хемінгуей — один з тих західних митців XX століття, які причетні до найістотнішого перевороту в світовому мистецтві. Звершувалась його переорієнтація посеред знаменної і катастрофічної доби: руйнувалися давні буржуазні цінності й виникали цінності нові. Біля витоків нового мистецтва стояли Горький, Роллан, Драйзер, Шоу і люди одного з Хемінгуеєм покоління — від Маяковського, Шолохова, Брехта, Неруди, Арагона до Фолкнера й Акутагави. А втім, переворот підготували ще класики, і передусім російські: Толстой, Достоєвський, Чехов. Але так виходило, що в Західній Європі і США тривалий час усі об'єктиви кіно- і фотоапаратів, усе світло «юпітерів» (особливо коли йшлося про «реформу стилю») скеровувались переважно на одну людину — Ернеста Хемінгуея. Чи не тому, що «хемінгуеївський струмінь» у мистецтві слова являв собою такий виразний і необхідний розрив з попередньою спокійною описовістю, з усталеною міцністю авторського всебачення, із заокругленістю словесних періодів, що свідомо чи несвідомо відділяли й віддаляли себе від об'єкта зображення? І водночас — що не менш істотно — Хемінгуей ніколи не був (принаймні якщо не брати до уваги кількох найперших його оповідань) експериментатором, що приносить себе в жертву якимось майбутнім художнім відкриттям. Він створював свій художній світ одразу й, можна б сказати, назавжди. Гертруда Стайн якось не без іронії зауважила про нього: «Він має новомодний вигляд, але від нього тхне музеєм». Їй, модерністці, це було не до вподоби, бо «музейне» у Хемінгуея — не що інше, як вірність традиціям реалізму, як прагнення відобразити, зафіксувати дійсність, яка повсякчас змінюється, але й повсякчас існує. «Завдання письменника незмінне,— твердив Хемінгуей,— воно завжди в тому, щоб писати правдиво і, зрозумівши, в чому правда, висловити її так, щоб вона увійшла в свідомість читача як частина його власного досвіду».

Усе це певною мірою пояснює, чому Хемінгуеєві пощастило поєднати «відомість» з «популярністю». Проте цим не вичерпується секрет тієї сили, що вабить до нього. Не тільки манера писати, а й манера жити привертала увагу

до Хемінгуея, роблячи водночас і його приманкою для газет, для літературознавців і психоаналітиків, а то й просто для цікавих нероб.

Хемінгуей-рибалка, Хемінгуей-мисливець, Хемінгуей-«випивака» «авантюрист століття», «великий індивідуаліст», «ворог інтелекту», прихильник «тотальної дії» відомий майже так само, як і Хемінгуей-письменник. Усе це невід'ємні частини легенди, міфа про Хемінгуея. Слова «легенда», «міф» не слід сприймати в тому розумінні, ніби Хемінгуей не був таким, яким його хотіли бачити. Одного разу він і справді зловив рибину вагою 468 фунтів, іншим разом вистояв чотири раунди проти якогось чемпіона — боксера важкої ваги. На своїй яхті «Пілар» він не раз здобував перемоги в змаганнях; полював на качок у венеціанських лагунах, на левів, буйволів та антилоп куди в африканській савані, не гірше за багатьох матадорів умів завдати смертельного удару бикові.

Усе це було. І серед тих, хто в це не вірив, знайдеться, напевне, кілька чоловік, що поплатилися за свій скептицизм. Про одного такого, в усякому разі, відомо точно. У нью-йоркському нічному ресторані якийсь містер Чепмен, маклер за фахом, добре підпивши, підійшов до столика п'ятдесятирічного письменника й зі словами: «То оце ви і є Хемінгуей — сильна людина?» — дав йому ляпаса. Містер Чепмен увійшов в історію, але прихопив із собою чимало синців та саден.

Особливою славою овіяні пригоди Хемінгуея в роки другої світової війни. Його офіційний статус в момент висадки союзників у Франції — кореспондент журналу «Кольєрс». Проте він рідко з'являвся у штабі Третьої американської армії, до якої був прикомандирований, бо йому більше подобалося бувати на передньому краї. Зберігся рапорт командира дивізії, з якого випливає, що одного разу письменник випередив війська на сто кілометрів. Згодом він очолив загін французьких макі, що активно діяли попереду американських бойових порядків. У боях за Париж його «особиста армія» (вона налічувала понад двісті багнетів і була моторизована) приєдналася до частин французького генерала Леклерка. Причому, поки Леклерк вибивав німців з південного берега Сени, Хемінгуей уже вступив у вуличний бій поблизу Тріумфальної арки. За це він мало не став перед військовим судом: адже Женевська конвенція забороняє кореспондентам брати в руки зброю. І врятувало його не письменницьке ім'я, а популярність серед солдатів: славнозвісна борода «тата Хемінгуея» в Третій армії була не менш відома, ніж профіль командуючого, генерала Паттона.

Зрозуміла річ, до всього цього неминуче долучалося безліч казок і вигадок. Але навряд чи з вини Хемінгуея: він не хвалився своїми подвигами, а тим більше не вигадував їх. Та він їх створював.

Гертруді Стайн належить парадоксальне, мало не абсурдне твердження, ніби Хемінгуей був, по суті, боягузом, а всі його геройства — не більш як бравада. У розумінні буквальному це — брехня, а от у значенні непрямому, переносному, можливо, й не позбавлене підстав. Бути сильним, влучним, незламним, як залізний важіль,— для Хемінгуея роль чи точніше — наперед визначена й неухильно здійснювана етична програма. І він створював самого

себе відповідно до пунктів цієї програми: наприклад, шукав небезпеки не тому, що емоційно жадав її, що його охоплював непоборний «потяг до смерті», а щоб відшліфувати своє мистецтво перевтілення, ще й ще раз випробувати його на ділі.

«Щоразу, як він брався до якогось спорту,— казала та ж таки Гертруда Стайн, він неодмінно щось собі ламав — руку, ногу чи голову». Це — знов-таки недобре перебільшення, бо ламав він щось не через незграбність чи брак професійного вміння. Просто він надто часто, немовби на зло собі, випробовував долю, кидав їй виклик. Внаслідок цього перелік ран та ушкоджень, що їх він дістав на війні, на полюванні, в авіаційних та автомобільних катастрофах, міг би заповнити цілу сторінку.

У 1942 році Хемінгуей віддав себе і свою яхту «Пілар» у розпорядження військово-морських сил США для боротьби з нацистськими підводними човнами, що з'являлися в Карібському морі. Його план був такий: човен випливає на поверхню, щоб захопити «Пілар», і яхта, ніби скоряючись наказові, пришвартовується до ворожого корабля й підриває на міні його і себе. Фантастичний план. І, на щастя, з тих, яким не судилося здійснитись. Але, якби нагода випала, Хемінгуей, треба думати, скористався б з нього. І не тому, що вважав, ніби його життя так дешево коштує, а щоб довести собі, що він здатен і на це.

«Я все-таки вважаю,— писав вдумливий і доброзичливий критик Малькольм Каулі,— що Хемінгуей-письменник дорого заплатив за свою діяльність спортсмена й військового кореспондента».

Справді-бо. Художник Грот відвідав якось Хемінгуея в штабі його «особистої армії». Будинок стояв у фронтовій смузі, і траплялося, що ворожі патрулі з'являлися біля саду. Обвішаний гранатами, з легким кулеметом у руках, письменник охороняв свій штаб. І Грот резюмує: «Все це мало вигляд хвилюючий і трохи неправдоподібний». Не тому, що Хемінгуей був озброєний до зубів (там інакше й не можна було), а тому що він взагалі там був. І виникала якась театральна невідповідність між людиною і роллю, між всесвітньовідомим письменником і бородатим солдатом.

Та розмірковувати про те, що́ було б, якби Хемінгуей більше часу приділяв творчості, а менше — полюванню, кориді чи морським подорожам, заняття малопродуктивне. Хоч би тому, що амплуа солдата, рибалки, яхтсмена специфічним чином організовувало хемінгуеївську творчість.

Творчість ця наскрізь автобіографічна. Скажімо, такі оповідання з різних новелістичних книг письменника, як «Індіанське стійбище», «Доктор і докторова дружина», «Кінець чогось», «Триденна буря», «Десятеро індіанців», «Батьки і діти», відтворюють його дитинство, дозвільне життя в дачному будиночку батьків на озері Валлун, серед лісів Мічігану, де батько, звичайний собі лікар і великий любитель природи, прилучав хлопця до полювання та риболовлі, а сам хлопець товаришував з індіанцями, закохувався в дівчат, переживав перші радощі й перші розчарування. За словами американського літературознавця Максуелла Гайсмара, «Хемінгуей ніколи не забував цієї своєї ідилічної юності». Нік Адамс, центральний герой усіх цих та й багатьох інших

оповідань — не хто інший, як сам Хемінгуей. А втім, сам Хемінгуей — це й Джейк Барнс із роману «І сонце сходить», і лейтенант Фредерік Генрі з «Прощавай, зброє», і полковник Кантвелл із «За річкою,в затінку дерев», і письменник Гаррі із «Снігів Кіліманджаро», і художник Томас Хадсон із «Островів в океані». В усіх цих творах автор виходить із власного життєвого досвіду.

Проте є в нього книжки, в яких він не ховається за вигаданим образом, а виступає під власним ім'ям і в оточенні реальних людей і подій. З цього погляду передусім спадає на думку посмертно опублікована книжка «Свято, що завжди з тобою» (1964) — класична, сказати б, книжка спогадів, де письменник-початківець Хемінгуей постає в оточенні Шервуда Андерсона, Френсіса Скотта Фіцджеральда, Джеймса Джойса, Езри Паунда, Гертруди Стайн та багатьох інших. А проте ще цікавіші ті автобіографічні твори Хемінгуея, матеріал для яких у певному розумінні творив він сам.

«Смерть пополудні» (1932) і «Небезпечне літо» (1960) — це книжки про бій з биками, про матадорів, яких автор поважав і з якими водив дружбу, та про їхнє смертельно небезпечне мистецтво; «Зелені узгір'я Африки» (1935) — книжка про полювання на левів, носорогів буйволів і особливо на антилопу куду, що має навдивовижу гарні роги і яку дуже важко вполювати. Тут теми кориди й сафарі виступають у вигляді оголеному й сконцентрованому. Але присутні вони (часом дуже настійно), звісна річ, не тільки тут, а й у багатьох суто художніх творах Хемінгуея. Бій з биками, наприклад,— у романі «І сонце сходить», в оповіданнях «Непереможений» та «Столиця світу»; полювання — в оповіданнях «Сніги Кіліманджаро» й «Недовге щастя Френсіса Мекомбера», в романі «За річкою, в затінку дерев»; риболовля — в романах «І сонце сходить» та «Маєш і не маєш», у повісті «Старий і море», в оповіданні «Велика Двосерда річка».

Найпомітніше місце в творчості письменника належить темі війни. Їй присвячено романи «Прощавай, зброє», «По кому подзвін», «За річкою, в затінку дерев», «Острови в океані», з її наслідками пов'язані оповідання «Повернення солдата», «На чужині», «А тепер — спати», «Ви такі не будете»,— ну й, зрозуміла річ, роман «І сонце сходить». Проте й ця тема у Хемінгуея — певною мірою наслідок його специфічної манери жити. Світові й громадянські війни — одне з трагічних породжень суперечливої, складної історії XX століття, і Хемінгуей не залишався байдужим спостерігачем кривавих воєнних зіткнень, а брав у них участь, виступаючи завжди на боці правди, як це було під час громадянської війни в Іспанії.

Тематично за межами того, що дали Хемінгуею-письменникові заняття солдата, мисливця чи яхтсмена, не так уже й багато залишається. Це переважно такі оповідання, як «Містер і місіс Елліоти», «Кішка на дощі», «Не в сезон», «Гори як білі слони», «Канарка для дочки», «Гонка з переслідуванням», «Чиста, ясно освітлена місцинка». В них безнадійність, безперспективність, відчуженість людського існування в західноєвропейській і американській дійсності 20—30-х років показана з її буденного, малопримітного, звично-побутового боку.

Молодий і малоздібний поет Елліот та його вже не юна дружина до-

кладали всіх зусиль, щоб мати дитину, аби хоч якось компенсувати життєві розчарування. Але й цього їм було не дано. І вони примиряються з поразкою: «Елліот приохотився до білого вина й перебрався жити в окрему кімнату. Ночами він писав свої довжелезні поезії і вранці мав зморений вигляд. Місіс Елліот та її подруга тепер спали разом на великому середньовічному ліжку. Вони частенько залюбки плакали вдвох. Надвечір усі троє сідали обідати в саду під платаном; повівав гарячий надвечірній вітер. Елліот пив вино, місіс Елліот розмовляла з подругою, і всім їм було дуже добре».

Кінцівка тут іронічна. Автор не лише висміює паліатив «щастя», а й не пробачає подружжю Елліотів їхньої покірливості. А от у «Кішці на дощі» він начебто на боці героїні. Уся самотність, уся безвихідність становища юної американки, замкненої в стінах готельного номера з чоловіком, що байдужно читає книжку, вилилися в одне бажання — мати кішку, мати хоча б щось живе й тепле поруч.

Крайня неблагополучність — мотив, характерний для Хемінгуеєвих книг. Атмосфера страждання, муки, зовнішньої невлаштованості й внутрішньої порожнечі сповнює роман «І сонце сходить», герой якого хоче й не може кохати, а героїня — бажає, але не вміє бути вірною. У «Прощавай, зброє» автор не вдовольнився показом трагедії війни — він долучив до неї і особисту трагедію: від пологів умирає кохана героя, Кетрін Барклі. Неминучість смерті отруює і боротьбу Роберта Джордана в «По кому подзвін», і пізню, останню любов полковника Кантвелла в «За річкою, в затінку дерев». Що ж до Томаса Хадсона з «Островів в океані», то, перш ніж показати його смертельний бій з екіпажем німецького підводного човна, письменник відбирає в нього найдорожче: життя трьох його синів і кохання жінки.

Цей хемінгуеївський песимізм нерідко ставав каменем спотикання для його дослідників. Максуелл Гайсмар — критик прогресивний і вимогливий — намалював таку картину. Все, написане Хемінгуеєм до іспанського періоду, являло собою «тотальне неприйняття всіх соціальних інститутів, уникання будь-якої громадської діяльності свого часу, переконання, що творчість можлива лише в цілковитій ізоляції». Найгіршим із соціальних інститутів уявлявся письменникові той, що виник на його батьківщині, в Америці. Рання повість «Весняні води» (1926) — річ у цілому художньо слабка — цікава своєю безкомпромісною критикою американського способу життя. І слідом за нею настає «довге десятиліття хемінгуеївського бунту, самотності, пошуків сенсу смерті». Вони зумовлені тим зяючим «ніщо», яке запанувало в душі «емігранта» Хемінгуея. Адже він у ті роки покинув Сполучені Штати не лише фізично, але й духовно: перестав про них писати. І як наслідок — «тільки одне насправді важливе в романі «І сонце сходить»: у ньому немає реального життя». Неприкаяність його героїв випливає не з їхнього історичного існування, а з уявлення про одвічну людську приреченість. Звідси ж і «Смерть пополудні» — книжка, в якій головним героєм стає «сама смерть», і «Сніги Кіліманджаро», де «письменник так самовіддано намагається проникнути в суть поняття знищення — сферу, яку він вважає своєю». Тільки в «Маєш і не маєш» Хемінгуей нарешті повернувся до американської тематики й тим

самим — «до сучасних суспільних проблем». А «наступний його роман і п'єса, що є немовби прологом до цього роману (Гайсмар має на увазі «По кому подзвін» і «П'яту колону» — *Д. З.*), свідчать, що він цілком змінив свої уявлення про цінності буття».

Намальована Гайсмаром картина в цілому правдоподібна, проте схема її надміру жорстка. І передусім це стосується однозначно негативної оцінки роману «І сонце сходить», книг оповідань «За нашого часу» (1925), «Чоловіки без жінок» (1927), «Переможець нічого не здобуває» (1933), новели-повісті «Сніги Кіліманджаро» (1936), нарисових книжок «Смерть пополудні» (1932) та «Зелені узгір'я Африки» (1935). (Роман «Прощавай, зброє» (1929) Гайсмар схильний до певної міри виділяти з цього ряду).

Хемінгуей і справді більшу частину життя (до речі, не тільки до, але й після того як брав участь у громадянській війні в Іспанії) прожив за межами Сполучених Штатів. Але це не означає, ніби він — блудний син цієї країни, щось на зразок емігранта. Адже де б він не був — в Італії, Франції, Іспанії чи на Кубі — він скрізь писав про американців, що, як і він, жили в цих країнах. Взагалі, якщо не брати до уваги Фолкнера, Хемінгуей — можливо, найбільш американський серед американських письменників XX століття. Як людина і як письменник він був найтісніше зв'язаний з традиціями американських піонерів, з тими своїми предками, які сокирою прокладали шлях крізь праліс, які зі своїми грубо збитими фургонами простували безмежною прерією. Вони тяжко працювали, воюючи з дикою природою і ризикуючи на кожному кроці. Від тих піонерів — свідомо чи несвідомо — Хемінгуей запозичив усе найкраще, усе, що чинило опір утвердженню капіталістичних порядків, усе, що було справжньою, а не офіційною Америкою з її президентами, її юстицією, її гангстерами, її облудно-оптимістичним мистецтвом. У такій Америці в Хемінгуея не було «дому», він почував себе чужим серед духовного розпаду її системи. Тож йому довелося покинути Америку — найбуржуазнішу країну XX століття,— як колись Стендалеві Францію — найбуржуазнішу країну століття XIX. Щоправда, на відміну від Стендаля, сучасник революційного перетворення світу Хемінгуей згодом знайшов для себе щось більше, ніж патріархальну, ще не цілком буржуазну Італію,— він знайшов молоду республіканську Іспанію, що боролася проти світового фашизму. Але сталося це в другій половині 30-х років. А до того й опісля Хемінгуеєві та його герою певною мірою не залишалося нічого іншого, як створювати «небуржуазне середовище» там, де кожен з них у ту мить стояв, створювати його за рахунок особистого, індивідуального неприйняття навколишнього світу.

Ці вирішення — романтичні. Хемінгуей взагалі досить тісно зв'язаний з романтичними традиціями, причому в їх суто американському (мелвіллівському й брет-гартівському) варіанті. А з ближчих попередників він так чи інакше споріднений з Марком Твеном і Джеком Лондоном. Тільки для них «американська мрія» — це ще щось живе, по-своєму можливе, а Хемінгуей розпрощався з ілюзіями, бо суспільний розпад уже перевершив той ступінь, що його зображено і в «Позолоченому віці» (1874) Марка Твена і в «Мартіні Ідені» (1909) Джека Лондона.

«Усі ви — втрачене покоління»,— кинув власник паризького гаража механікові, який погано відремонтував автомобіль Гертруди Стайн. Вона підхопила ці слова, поширила загалом на молодь, що скуштувала боїв на Марні й під Верденом, а Хемінгуей поставив їх епіграфом до роману «І сонце сходить». І дав тим самим ім'я цілому літературному напрямкові.

«З'явилося покоління, яке зросло на те, щоб знайти всіх богів мертвими, всяку віру в людину — порушеною», — так ще 1920 року в романі «По цей бік раю» писав Френсіс Скотт Фіцджеральд. У ряді аналогічних книжок Річарда Олдінгтона, Жоржа Дюамеля, Ролана Доржелеса, Еріха Марії Ремарка, Йозефа Рота, Георга фон дер Врінга, Ернеста Хемінгуея та інших — «По цей бік раю» чи не перша. І для всіх подальших став звичайним образ світу, що зіскочив із завіс, світу, що в ньому всіх колишніх ідолів скинуто з п'єдесталів. Минулого не повернути, а попереду — порожнеча. «Наші ідеали зазнали краху,— каже в Ремарковому «Поверненні» (1931) лейтенант Раге,— наші мрії розбито, і ми рухаємося в цьому світі доброчесних людців і спекулянтів, наче донкіхоти, що потрапили в чужу країну».

Уся сучасна цим письменникам дійсність уявлялась їм «чужою країною». Одне з оповідань Хемінгуея так і називається — «На чужині», а в епіграфі до «Прощавай, зброє», в тексті романів «І сонце сходить», «За річкою, в затінку дерев» мотив цей варіюється на різні лади. І будь-яке людське зусилля починає здаватися немовби трагічно недоречним: «...досить тобі хоч раз схибити, і тебе уб'ють,— читаємо у «Прощавай, зброє».— Або уб'ють просто так, ні за що, як ото Аймо. Або ж нашлють на тебе сифіліс, як на Рінальді. Та зрештою все одно вб'ють. Ти можеш бути певен цього. Живи собі помалу, і тебе уб'ють». А у фон дер Врінга, у «Солдаті Зурені» (1927), безпорадність, незахищеність героїв набувають уже справді космічних розмірів. «Ми,— нарікає він,— бідолашні маленькі тріски в коловороті сонячного тайфуну».

Такої масової, такої страхітливої, такої кривавої війни, як у 1914—1918 роках, історія доти ще не знала. Та причина не лише в цьому: адже й Тридцятилітня війна свого часу викосила пів-Німеччини. Чимало важить те, що перша світова війна напочатку уявлялася багатьом «священною битвою» — чи то за «германську культуру», чи то за «європейську демократію». А потім виявилося, що це цинічна гризня за переділ світу, за ринки збуту, за сфери впливу. І в тих, хто йшов в атаку під кулеметним вогнем, хто мокнув і мерз в окопах, хто задихався у жовтих хмарах газу, неначе спала з очей полуда. Разом з вірою вони втратили і надію.

Передусім це стосувалося образу повоєнного світу. І через те, що юнаки навчилися краще бачити й розпізнавати істину, і через те, що змінився, деградував сам буржуазний світ. І ось що іще знаменне: настрої «втраченого покоління» не пов'язані з приналежністю до переможців чи переможених. Американці Фіцджеральд і Хемінгуей, французи Дюамель і Доржелес, англієць Олдінгтон були не менш розчаровані, ніж німці Ремарк і фон дер Врінг, ніж австрієць Рот. Усі вони зазнали поразки — не від ворожої армії, а від життя як такого, від соціальної дійсності.

Певна річ, реакція на життєвий програш бувала різна. Луї Фердінанд Селін у «Мандрівці на край ночі» (1932), як з неминучістю, примирився з новітнім злом і згодом не випадково заплямував себе колабораціонізмом. Інші, проте, не мирилися — і саме тому, що в навколишньому світі їм бракувало людяності, справедливості, душевної теплоти. Справді, «ідеали зазнали краху», але лише в тому розумінні, що годі сподіватися на їх здійснення; що ж до їх етичної цінності, то вона й після війни сумнівів не викликала.

Хемінгуей, як уже сказано, дав «утраченому поколінню» ім'я. Але не цим зумовлена його провідна роль у лавах напрямку, а ступенем непримиренності, силою неприйняття суспільних умов, за яких потоптано добро, вірність, честь.

«Втрачене покоління», що нерідко сполучало в собі обмеженість розчарування з безмежністю моральної настійливості,— досить типове породження тієї історичної доби переходу, якій сприяла перша світова війна і яка відкрилася Великою Жовтневою революцією. І — як часто буває з перехідними явищами — «втраченому поколінню» (навіть у найкращих його художніх зразках) властива певна двоїстість, суперечливість світовідчуття. Поряд з невірою бачимо готовність вірити, поряд із жорсткістю життєвої позиції — вболівання за ближнього, поряд з егоцентризмом — романтичну причетність до буття.

На нашу думку, саме в цьому ракурсі слід розглядати не лише такі «класичні» для «втраченого покоління» твори Хемінгуея, як роман «І сонце сходить» чи оповідання «Повернення солдата», а й узагалі більшість його оповідань 20-х — першої половини 30-х років і навіть «Смерть пополудні» й «Зелені узгір'я Африки».

Безперечно, дві останні книги не позбавлені похмурої екзистенціальності, що закликає кожен голос змовкнути перед лицем величі й таїнства смерті. Водночас бридкий образ гієни, яка пожирає саму себе, із «Зелених узгір'їв Африки» — та ще й в обрамленні нестримного сміху старого тубільця М'Коли — немовби провіщає новітній «чорний гумор». Усім цим аж ніяк не можна нехтувати. Проте у Гайсмара воно заслонило собою все інше, й передусім — ту моральну й естетичну функцію, що її виконують у системі хемінгуеївських цінностей матадор чи білий африканський мисливець.

Часто героя Хемінгуея воліли вбачати у безстрашному тореро, сповненому холодної сміливості професіоналові-мисливцеві, у боксері, що ладен у разі потреби завдати суперникові забороненого удару, навіть у гангстерах і бутлегерах, які не спиняються й перед убивством — аби тільки його було вчинено згідно з «правилами гри». Це — данина легенді. Намагаючись її спростувати, Філіп Янг, один з найцікавіших дослідників Хемінгуея, поділяє тих персонажів письменника, яких можна було б назвати «позитивними», на власне героїв і «героїв кодексу». Цими другими і є професіональні тореро, боксери, мисливці, бутлегери; вони — ті, кого власне герой намагається наслідувати. Але тільки в одному — в дотриманні «кодексу».

Зводиться він, приблизно, до такого. Будь дужим, навіть жорстоким, умій відповісти ударом на удар. Не сподівайся ні від кого співчуття, не ремствуй — мовчи, бо найнебезпечніше показати себе невпевненим і смішним, тоді тебе

почнуть зневажати й перестануть боятися. Не піддавайся почуттям: краще холодність, ніж душевна розхристаність, краще самотність, ніж беззахисність. Тільки так ти, можливо, вцілієш фізично у страшному, кривавому, беззаконному світі, в якому тобі випало нещастя жити,— тільки якщо кожну мить будеш готовий до двобою з ним, тільки якщо, вирушаючи в дорогу, не візьмеш із собою ніякого зайвого вантажу любові й віри. Але будь і мужній, чесний, справедливий. Не нападай — обороняйся. Не прагни користатися з недосконалості, з підлості навколишнього світу. В крайньому разі відповідай супротивникові тим самим, але не чини проти нього підступів. Залишайся благородним навіть по відношенню до нього, не задля нього — задля себе. Тільки так ти збережеш шанс уціліти морально, не даси іншим розтлити, зруйнувати твою особистість, твою людську гідність — те єдине, що в тебе ще залишилось, без чого неможливо та й немає сенсу жити.

Ці норми Хемінгуей найчастіше спостерігав у спортсменів і солдатів, тобто в людей, яких сама їхня професія змушує щодня стикатися з небезпекою і смертю. Тим-то справжній хемінгуеївський герой і наслідує їхній приклад. Але сам він — інший. Він може мати різні імена (Нік Адамс, Джейк Барнс, Фрейзер, Фредерік Генрі, Гаррі, Томас Хадсон), але суть завжди залишається тою ж самою. Передусім, як уже відзначалося, він дуже близький самому авторові — Ернесту Хемінгуею. Письменник немовби узагальнював і об'єктував себе в таких героях. Вони — особливо в першій половині творчості — образи покоління, глибоко травмованого війною. Але вони не тільки представники покоління, а й певного типу людей усередині нього. Це вихідці з того самого, що й автор, інтелігентського середовища, у них та сама, що й у нього, життєва позиція. І позиція ця — при всій її наслідувальності — принципово відрізняється від позиції матадора чи мисливця.

Хемінгуей, як справедливо зазначав М. Каулі, «завжди був більшим інтелектуалом, ніж хотів здаватися». Це стосується і його героїв. Як боксери, солдати, шкіпери вони не професіонали, навіть коли це й не впадає в око, як впала в око художнику Гроту «неправдоподібність» обвішаного гранатами «тата Хемінгуея». «Кодекс» для них не став сутністю, навіть міцною видимістю, а так і лишився роллю, оболонкою, покликаною щось приховати, захистити зранену, скривавлену, зболілу душу.

«Я повернув Кетрін так, щоб, цілуючи, бачити її обличчя, і побачив, що очі в неї заплющені. Я поцілував її в обоє заплющених очей... Мене анітрохи не турбувало, в яку історію я встряю. Однаково це було краще, ніж щовечора ходити в дім для офіцерів... Я знав, що не кохаю Кетрін Барклі, та й гадки не мав закохуватись у неї. Усе те була гра, як ото бридж, тільки в ній ти грав не картами, а словами. Як і в бриджі, треба було прикидатися, ніби граєш на гроші чи на щось інше. І ніхто не питав, на що саме. Мене таке цілком задовольняло».

Так розмірковує у «Прощавай, зброє» лейтенант Генрі, людина, опалена подихом війни. Війна жорстоко обдурила його: він добровільно став під італійські прапори, щоб захищати демократію, але виявився просто картою в чиїйсь корисливій і нечистій грі. І він більш не хоче нічому вірити — ні

чужим обіцянкам, ні поклику власного серця. Він сховався за щитом цинізму. Але щит цей малий, а невитрачені емоції героя великі, і вони виказують себе на кожному кроці. «Я... побачив, що очі в неї заплющені. Я поцілував її в обоє заплющених очей». Скільки трагічної ніжності стоїть за цією простою констатацією факту... І починаєш розуміти, що Фредерікові Генрі зовсім не байдуже до Кетрін Барклі й що саме тому він намагається образити, принизити кохану в думках своїх. Щоб звільнитися від «наслання», щоб урятувати її і себе від майбутніх розчарувань.

Прагнення вірити, кохати, бігти на допомогу стрясає основи «кодексу». Або ж, як сказав Гайсмар, але не про лейтенанта Генрі, а вже про самого Хемінгуея: «...Справжні порухи душі час від часу вихоплюються з-під контролю й виявляють себе — від цього і йде художнє напруження кращих його книжок».

Складний, суперечливий внутрішній світ Фредеріка Генрі зумовлює не тільки його болісне й сильне, трагічне й людяне кохання до Кетрін Барклі, але і його поведінку на соціальній арені. Остаточно переконавшись у тому, що війна, в якій він брав участь,— війна злочинна, антинародна, лейтенант Генрі кинув зброю і втік до нейтральної Швейцарії. Його начебто анітрохи не обходить навколишній світ, і всі його думи й почуття зосереджені на Кетрін, на її пологах, на її смерті, на його переживанні цієї смерті як кінця всіх людських сподівань.

Через те Гайсмарові й здається, ніби славнозвісне місце із «Зелених узгір'їв Африки», де говориться про те, що «пальмові віти наших перемог, перегорілі лампочки наших відкриттів... пливуть, такі малі, нікчемні, на хвилі єдино неминущого — Гольфстріму», являє собою не що інше, як «остаточний наслідок дезертирства лейтенанта Генрі в Капоретто».

Але хіба так уже випадково і сам Хемінгуей, і його Філіп Роллінгс із «П'ятої колони», і його Роберт Джордан із «По кому подзвін» згодом опинилися в Іспанії, на боці республіки, що боролася проти світового фашизму? Ні, ця можливість була закладена ще романом «Прощавай, зброє», бо вчинок Фредеріка Генрі — не звичайне дезертирство. Він не тікає від смерті, він кидає виклик війні, виклик буржуазному світові, що розв'язав цю війну, виклик колосальній і страхітливій бюрократичній поліційній машині. Це його — лейтенанта Генрі — спосіб існування поза сферою досяжності законів капіталізму.

Дещо подібне спостерігаємо і в інших Хемінгуеєвих книжках того періоду. «...я не хочу знати, навіщо існує світ,— каже в «І сонце сходить» Джейк Барнс.— Я хочу знати лише, як у ньому жити. Може, навчившись у ньому жити, ти водночас довідаєшся, навіщо він існує». В цих словах не без підстав добачали символ віри егоцентрика. Та все-таки вирішальним, треба думати, було інше. Поранення Джейка, травма — не так навіть фізична, як душевна,— відкинула його за межі буржуазного світопорядку. Він — «втрачене покоління», а може, ще точніше — «голий серед вовків». І передусім шукає собі «одяг», чи, іншими словами, форму поведінки, укриття, броню. В цьому і тільки в цьому розумінні все зводиться до формули «як жити». І він

хоче жити, як матадор Ромеро, що, навіть побитий Робертом Коном, зумів здобути над ним моральну перемогу, а не як Кон — слинявий, тонкосльозий здоровань, що нездатен ховати свої болі в собі, а виставляє їх напоказ. І форма ця істотна: вона, як уже відзначалось,— саме спроба жити поза буржуазним буттям, у постійній, свідомій ворожнечі з ним. Навіть більше — вона є своєрідним способом заперечення цього буття.

В «Небезпечному літі» є одне примітне місце. Хемінгуей згадує фієсту в Памплоні, якою вона була тридцять п'ять років тому і якою він змалював її в «І сонце сходить». І порівнює друзів навколо себе, якими вони були тоді і якими стали тепер: «Обличчя, колись молоді, постаріли, як і моє, але всі ми дуже добре пам'ятали, якими були в ті роки. Очі лишилися такі самі, і ніхто не погладшав. Ні в кого не залягла гіркота в кутиках уст, хоч очам, можливо, випало багато чого побачити. Гіркі зморшки в кутиках уст — найперша ознака поразки. Поразки жоден з нас не зазнав».

Що так-таки «жоден» — це, звісно, своєрідне художнє перебільшення. Але важливий принцип, ідея, тенденція.

Люди, подібні до подружжя Елліотів, чи якийсь там Вільям Кембл з оповідання «Гонка з переслідуванням», що ховається від життя під простиралом, від самого початку настроєні на поразку, на капітуляцію перед жорстокою і несправедливою дійсністю. А от Хемінгуей та його друзі, його герої здатні вистояти. Чому ж? У чому різниця? Очевидно, люди, про яких розповідається в «Небезпечному літі», не випадково опинилися в Памплоні, на кориді, тоді й тепер. Вони беруть собі за приклад матадорів, вони наслідують «кодекс». І це допомагає залишитись людиною, вистояти, не зазнати поразки.

Полковник Кантвелл із «За річкою, в затінку дерев», смертельно хворий, тяжко покалічений, однією здоровою рукою здатен побити двох дужих американських моряків, що дозволили собі брудний жарт на адресу графині Ренати. Так само й Джек Бреннан, герой оповідання «Півсотні тисяч», перемагаючи страшенний біль, знаходить у собі сили завдати у відповідь своєму суперникові Уолкотту удар нижче пояса. Так, фактично здобувши перемогу (Уолкотта майже непритомного виносять з рингу), Бреннан забезпечує собі потрібний формальний програш: адже він і сам заклав гроші на Уолкотта. Та річ, зрозуміло, не лише в грошах, а й у бажанні відстояти себе, пошити в дурні шахраїв від спорту. Та хіба ж такі цілі — справжні?

Хемінгуей чим далі, тим більше починав розуміти, що «кодекс» нерідко вступає у суперечність із людяністю. В «Снігах Кіліманджаро» письменник Гаррі, безглуздо вмираючи від гангрени в африканській савані, думає про те, що «занапастив свій талант, бо прирік його на бездіяльність, бо зрадив себе самого і все, у що вірив, занапастив пияцтвом... лінощами, неробством, снобізмом, пихою, марнолюбством — і сим, і тим, і ще хтозна-чим». Зокрема згадує Гаррі й про одну свою бійку в Константинополі — безглузду, непотрібну, п'яну бійку з англійським офіцером через повію. Він переміг тоді, збивши суперника з ніг, і забрав її. Вони «пішли до ліжка, і вона була й на дотик така ж перестигла, як і на вигляд». То була Піррова перемога: «Коли він зібрався йти, вона ще спала і вигляд мала у вранішньому світлі

досить-таки пошарпаний. Він повернувся до «Пера-Паласу» з синцем під оком, несучи під пахвою піджак без одного рукава»,— та й сила була якась тваринна, несвідома...

«Сніги Кіліманджаро» — твір, написаний слідами духовної кризи, що завершилася катарсисом: участю Хемінгуея в битві за Іспанську республіку. Там знайшов він і справжніх героїв, і гідне застосування людській силі. Спрямована на захист свободи й демократії, вона набирала гуманістичного сенсу. Такою «сильною людиною» став для письменника, наприклад, Філіп Роллінгс із «П'ятої колони», який сказав про себе: «Попереду п'ятдесят років неоголошених воєн, і я підписав контракт на весь цей час». Не менш прикметне й те, що за рік перед тим, там-таки в Іспанії, Хемінгуей завершив роман «Маєш і не маєш», що досі ніяк не клеївся. Книжку цю справедливо оцінюють як осуд індивідуалізму: «Людина сама не може. Людина сама нічого не може»,— прохрипів, спливаючи кров'ю, Гаррі Морган. Та осуд неминуче стосується тут і хибно спрямованої людської сили.

Нужда штовхнула Моргана на шлях бутлегерства й злочину. Це начебто виправдує його. Адже перед смертю він тільки те й визнав, що програв у сутичці з кубинцями, які пограбували банк, бо був сам. Та хіба тільки це зрозумів, умираючи, Морган? Його операція з паном Сінгом, хоча вона й минула вдало, була, по суті, також програшем. Не лише темний ділок Сінг, але й Морган не побажав узяти до уваги долю нещасних, обдурених китайських кулі, які в цьому рейсі були всього-на-всього «вантажем». І Морган для них виявився не просто шкіпером — він став ворогом. І слова старого китайця: «Твоя злодій... Твоя погана злодій»,— хльоснули його наче батогом.

Власне, зневага до лихої сили звучить ще в оповіданні «Убивці», написаному в другій половині 20-х років. Там фігурують гидкі, хирляві гангстери Макс і Ел, які не так з допомогою зброї, як за рахунок самовпевненого нахабства тримають у беззастережній покорі трьох чоловіків. Немов абсурдна неминучість смерті нависають Макс і Ел над величезним, могутнім шведом Оле Андресоном...

Отже, культивуючи силу, Хемінгуей завжди віддавав перевагу тій, що, спрямована всередину, служить збереженню, утвердженню особистості і регулюється моральністю.

В оповіданні «Непереможений» підстаркуватий невдаха матадор Мануель Гарсіа стоїть на арені віч-на-віч з неповоротким, важким закривавленим биком. Йому платять за цей вечірній виступ лише триста жалюгідних песет. Він нещодавно вийшов з лікарні, публіка давно забула його, жменька випадкових глядачів, позіхаючи, відвертається від його ординарної роботи. Мануелеві слід було б поставити хрест на своїй невдячній професії, взятися до чогось іншого. Та він не має сили розлучитися з матадорською кіскою, з утоптаним піском арени, з важким поглядом лютих очиць бика. Чотири рази — тільки-но Мануель заміряється встромити шпагу йому в зашийок — бик кидає свого ворога на землю. На арену летять подушки, пляшка боляче вдаряє матадора по нозі. Але знесилений, спітнілий, брудний, він метушиться навколо бика, ще й ще раз намагаючись ефектно завершити бій. З глибокої рани на спині Мануеля

тече кров, пузириться в роздертій легені, викликаючи болісний, надсадний кашель. Його хочуть забрати до лазарету, але він виривається, підбігає до бика. Нарешті! Шпага по саме руків'я заходить у м'язистий зашийок. Бик падає на арену, поруч опускається поранений Мануель. «У мене виходило добре,— каже він.— Просто під кінець не повелося...»

Тема цього раннього твору — внутрішня перемога над собою, над своїм страхом, безсиллям, перемога навіть тоді, коли все має вигляд поразки. І тема ця проходить крізь усю творчість Хемінгуея. Хіба не таким самим поваленим переможцем є і Джейк Барнс в «І сонце сходить», Джейк, що, зціпивши зуби, дивиться, як Брет Ешлі водиться з грецьким графом, з Робертом Коном, як вона базікає про своє весілля з Майклом. Джейк, що сам допомагає їй втекти з юним тореро, бо кохає її і не може, не сміє кохати. А старий Сантьяго в повісті «Старий і море»? Після довгих марних пошуків та безнадійного чекання він зловив величезну рибину, яку за всіма законами ймовірності не міг зловити немічний старий. Та ось вона все ж таки міцно прив'язана до борту човна. Людина перевершила себе, здійснила неможливе... А потім з'явились акули і зжерли рибину. «Хто ж тебе переміг? — запитав старий сам себе.— Ніхто,— відповів собі.— Я просто надто далеко заплив у море».

Ремізом завершується ця сага XX століття, сага про трагічне безсилля людини та про її казкову нездоланність. Але ж «Старий і море» — не повість про людину взагалі. Вона — про рибалку, про звичайного трударя. Старий Сантьяго — дзеркало безсмертної душі народу. Якщо зрозуміти це, то не так уже й безпосередньо важливо, що старий не довіз рибину до берега, що її зжерли акули. Все одно з колосального її кістяка дивувалися люди на березі. І повість перестає сприйматися як щось песимістичне, як не сприймаються такими ні «Іліада», ні «Пісня про Роланда», ні (якщо звернутися до ближчих у часі прикладів) «Мобі Дік» Мелвілла. Адже трагедія передусім — велична, а вже потім — гірка.

Старий Сантьяго — це в Хемінгуея новий герой, бо «кодекс» для нього не роль, а саме життя, як то було з матадорами, солдатами, мисливцями, одне слово — з «героями кодексу». Але тут перед нами й новий «кодекс», що склався в ході іспанської війни і знайшов своє наочне втілення в романі «По кому подзвін».

Центральна постать цього твору, Роберт Джордан — традиційний хемінгуеївський герой, інтелігент з глибокою душевною травмою і рисами біографії автора. Але традиційний герой поводиться нетрадиційно: не обороняється, а скоріш наступає, взяв у руки зброю, щоб захищати свободу чужого народу. І ті люди, яких він нині наслідує,— інші. Це Ансельмо, Пілар, Ель Сордо, Агустін, російські комуністи Гольц і Карков. Джордан навчається в них — у синів та дочок народу, для яких честь, справедливість, віра в себе і в кращий світ є природне похідне від соціального статусу, і в стратегів громадянської війни та революції, що свідомо присвятили себе великій, загальнолюдській меті. І таке учнівство ставить Джордана в нові стосунки з дійсністю, сповнює його життя новим змістом. «У нас немає одинаків,— каже він,— ми всі разом». Нерозривність зв'язку з подібними до себе породжує не знане

досі почуття: «То було почуття обов'язку, взятого на себе перед усіма гнобленими світу», і «воно визначає твоє місце в чомусь, у що ти вірив беззастережно, всім єством». Тож буття не здається тепер хемінгуеївському героєві суцільним «простором зла», чимось тільки беззаконним, тільки похмурим, тільки облудним. Поранений Джордан, готуючись не так умерти, як дорого продати своє життя, думає: «Світ — гарне місце, і за нього варто боротися, і мені дуже не хочеться його покидати».

Творчість Хемінгуея зазнала еволюції. Та все ж таки не слід перебільшувати її розмірів — ні за рахунок приниження книжок 20-х — початку 30-х років, ні за рахунок перебільшення значення того, що було створено від середини 30-х і у 50-і роки.

У Джордана новий «кодекс», але його ставлення до цього «кодексу» — колишнє: герой тільки прагне наслідувати Ансельмо чи Ель Сордо і точнісінько так само не почуває себе цілком своїм у їхньому товаристві, як Нік Адамс чи Джейк Барнс не почували себе цілком своїми серед матадорів, рибалок, жокеїв. Джорданові бракує тієї неодмінної і природної простоти, з якою іспанські селяни і партизани дивляться на життя. І тому він згоден прийняти їхній світ лише за своїх умов: наприклад, ладен «підкорити себе комуністичній дисципліні» лише доти, доки в Іспанії триває громадянська війна.

У письменника складні взаємини і з цією війною, і з власним моральним «кодексом». Часом вони нагадують щось на зразок стародавньої китайської палацової церемонії. Узяти хоча б написане 1938 року оповідання «Виказ». У мадрідському барі Чікоте офіціант, знайомий оповідачеві ще з довоєнних часів, сказав йому, що в залі сидить перевдягнений фашист, колишній завсідник бару. З тим Дельгадо оповідач колись досить близько знався й тому сам не захотів його виказувати, а лише дав офіціантові номер телефону приятеля з контррозвідки. А коли було по всьому, подзвонив тому приятелеві й попрохав, щоб заарештованому Дельгадо сказали, ніби виказав його він, а не офіціант. І ось чому:

«Усі ми, давні клієнти Чікоте, мали до його бару особливе почуття. І я був певен, що саме тому Луїс Дельгадо вчинив таку дурницю — знову прийшов туди. Він міг би робити своє діло й десь в іншому місці. Та коли вже він з'явився у Мадріді, то неодмінно мав прийти туди. Як сказав офіціант, він був добрий клієнт, і колись ми з ним приятелювали. А якщо тобі випадає нагода зробити комусь хоч найменше добро, то її, певна річ, не варто проминати. Отож я був радий, що подзвонив своєму знайомому Пепе із служби безпеки, бо Луїс Дельгадо був давнім клієнтом Чікоте і я не хотів, щоб він помер з почуттям розчарування чи образи на тамтешніх офіціантів».

Людська неоднозначність, неодновимірність схрестилася тут з почуттям обов'язку, з готовністю взяти на себе повноту відповідальності, сплатити по всіх рахунках і водночас із бажанням коли й не відвести удар від іншого, то хоча б по-дженґльменському його пом'якшити.

З цього погляду цікаво, що пізній Хемінгуей визнає право на деяку роздвоєність не лише за власне героєм, але й за «героєм кодексу», що колись витісувався з моноліту. В «Небезпечному літі» про геніального матадора

Антоніо Ордоньєса сказано, що «в ньому поєднувалося дві особи — людина і тореро»; і далі: «...він вивів теорію, за якою людина не відповідає за те, що тореро змушений робити із ввічливості». Це, якщо хочете, саме те вміння зазирнути всередину не лише власної, але й чужої душі, з якого виник образ Сантьяго, а ще раніше — Гаррі Моргана.

Та загалом Хемінгуей так і залишився вірний колишній системі гри. Художник Томас Хадсон з «Островів в океані» — знов амбівалентний власне-герой, що наслідує «героїв кодексу». «Мені справді хотілося б бути таким залізним, яким вважає мене Фредді,— думає він,— аніж бути просто людиною. Хоч як на мене, то просто людиною бути куди веселіше, нехай навіть і куди болісніш».

Тут, як і майже завжди у Хемінгуея, людина і обрана нею роль не зливаються, не прилягають щільно одне до одного. Залишається зазор, щілина. Надто вузька, щоб внутрішньому світові вихопитись, ринути назовні. Але й досить широка, щоб він, напружуючи, розсуваючи, а часом і ламаючи захисний мур слів, міг усе ж таки стати відчуттям читача. Щілина ця і є джерело славнозвісного хемінгуеївського підтексту.

Поверхня хемінгуеївської оповіді — це коротка, монотонна за ритмом фраза, що висловлює найпростіші думки та поняття, фіксуючи зовнішній бік буття в його яскравих, чітких, але тільки окремих, різко своїм числом і значенням обмежених, деталях. Вони існують як даність, що не вимагає, на перший погляд, ні пояснення, ні виправдання, і тому імітують світ повний і цілісний, який немовби складається з голих об'єктів та дії.

«Він притиснув лижею верхню дротину огорожі,— читаємо в оповіданні «Сніг у горах»,— і Джордж переїхав на той бік. Нік подався за ним униз до дороги. Розмірено працюючи зігнутими в колінах ногами, вони попростували дорогою і незабаром увійшли в сосновий ліс. Дорога стала слизька, крижаниста, вкрита рудими й зеленкувато-жовтими плямами,— нею возили з лісу дерево. Лижники вибралися на узбіччя, на смугу невторованого снігу. Дорога збігла до струмка, а тоді круто пішла вгору схилом пагорба. За деревами показався довгий обшарпаний будинок з низькими острішшями. Віддалік він здавався суспіль брудно-жовтим. Ближче було видно, що віконні рами пофарбовано зеленим. У багатьох місцях фарба облупилася. Нік палицею розчепив замки й скинув лижі».

Вражає пластичність опису, що допомагає побачити й дорогу, й ліс, і «будинок з низькими острішшями». А побачивши, ми вже мимоволі, силою власної уяви заповнюємо немовби зумисне для цього залишені «білі плями» ескіза. Щось подібне траплялося ще у Стендаля, Флобера, Толстого, Тургенєва, Чехова. Та все ж від усіх попередників Хемінгуей відрізняється тим, що вони писали в такій манері епізодично, а він — постійно, ні на мить не випускаючи читача з кола незаперечних і відчутних на дотик реалій. Тому його стиль сприймається як відкриття, «одкровення», мало не рівнозначне теорії відносності Ейнштейна чи квантовій механіці Планка. І, присуджуючи йому в 1954 році премію, Нобелівський комітет обгрунтував своє рішення тим, що письменник «майстерно володіє мистецтвом сучасної оповіді».

Він і справді мав цілком сучасні причини писати так, а не інакше. «Неінтелектуальність» стилю,— вважає Ф. Янг,— є наслідком необхідності запобігти самоколупанню і являє собою найвірогідніше відображення цієї необхідності. Вражаюча простота прози — це засіб, з допомогою якого людина каже: речі треба спростити, інакше я загину...»

Оточеному частоколом хемінгуеївських реалій читачеві залишається єдиний вихід — «підкоп». Аналізуючи оповідання «Велика Двосерда річка», радянський літературознавець І. Кашкін зацікавився, «чому автор... так наполягає на якнайдетальнішому, механічному переліку елементарних дій Ніка: взяв коробку, витяг сірника, черкнув об коробку, підніс до хмизу, роздмухав вогник і т. ін.? Чому такий настирливий ритм цих рубаних фраз: він узяв, він запалив, він поклав і т. ін.? Неначе Нік намагається, щоб у ланцюгу його послідовних дій не залишилось ні просвіту, ні шпаринки, в яку могла б прослизнути стороння — ні! — нав'язлива думка. І це справді так». Нік немовби силкується відсунути від себе всі свої воєнні і невоєнні травми, той страхітливий світ, який загрожує його поглинути. «І про все це,— резюмує Кашкін,— автор в усьому оповіданні не каже ні слова прямо й каже кожним словом опосередковано — самою формою висловлювання».

Захисний мур слів напружений до краю, його опір досягає небезпечної точки:

«— Справжня злива.

— Ти завжди мене кохатимеш?

— Завжди.

— І дощ нічого не завадить?

— Ні.

— От і добре. А то я боюся дощу.

— Чому? — Мене хилило на сон. Надворі не вщухав дощ.

— Не знаю, любий. Я завжди боялася дощу.

— А я люблю дощ.

— Я люблю гуляти під дощем. Але він приносить нещастя в коханні.

— Я завжди кохатиму тебе».

Це — із «Прощавай, зброє», розмова між пораненим Фредеріком Генрі й Кетрін Барклі, що доглядає його в госпіталі. Фіксуються — майже натуралістично — слова, вимовлені в напівдрімоті. До того ж обоє говорять, щоб заповнити порожнечу часу й заслонити тривогу думки. Але річ не тільки в цьому. Відчувається й відбір, навіть зумисність. Люди (нехай і такі, як лейтенант Генрі з його «кодексом») так не говорять. Це за них говорить Хемінгуей, що має свою мету. Одноманітність повторень створює відчутний образ безпросвітної похмурості дня, збігається в ритмі з хлюпотом дощу за вікном. І виникає відчуття душевної тривоги, тієї самої, яку співрозмовникам так хочеться, так важливо заслонити. І коли в Кетрін трохи згодом вихоплюється: «...часом мені ввижається, ніби я помираю в дощ»,— зізнання це не сприймаєш як випадкову примху настрою. Воно підготовлене. І через те звучить пророчо. Це — розпач, який розсунув мур слів.

В романі «І сонце сходить» Джейк Барнс молиться в іспанському соборі:

«Я поміркував, про що б іще помолитись, і мені спало на думку, що непогано б мати трохи грошей, тож я помолився за те, щоб розбагатіти, а потім почав думати, як же його можна розбагатіти, і, міркуючи про багатство, згадав графа й подумав, де він тепер, і пошкодував, що не бачив його після того вечора на Монмартрі, й спробував пригадати смішну історію, яку розповіла мені про нього Брет, а що я весь час стояв навколішки, упершися лобом у дерев'яну спинку лави, і вважав, що молюся, то мені стало трошки соромно, і я пошкодував, що з мене такий кепський католик, але тут-таки вирішив, що зарадити цьому не зможу, принаймні тієї хвилини, а може, й ніколи, хоча все-таки це велика віра, й добре було б перейнятися нею по-справжньому,— може, наступного разу, нарешті, переймуся».

Це — не сповідь, не самооголення, хоча героя тут залишено не просто наодинці з самим собою (як Ніка у «Великій Двосердій річці»), а наодинці з його думками. Він уже не може від них утекти, а тому намагається їх обдурити, відтіснити якимсь шлаком спогадів про другорядне, неістотне, навіть зумисно вигадане — як, приміром, оте бажання «розбагатіти». Але й вимучена штучність процесу мислення, і конвульсивне прагнення забутися в молитві, і зворушлива неспроможність «пригадати смішну історію» відкривають, викривають перед нами Джейка справжнього. Хоч ім'я Брет лише прослизнуло — немовби скориставшися з хвилинного послаблення самоконтролю,— за всім цим потоком вигадки, пустих жалів і награного інтересу до «грецького графа» стояла Брет, і вся безвихідь Джейкового кохання до неї, і вся його клята невлаштованість у цьому чужому й чужинському світі.

Хемінгуеївська фраза тут несподівано довга. Але ця довжина нібито не справжня. Період-монстр, що розтягся на добрі півсторінки, легко розчленовується: адже частини його не випливають одна з одної, утворюючи певну суперечливу й струнку цілісність, а лише одна за одну чіпляються. Проте є тут і свій сенс. Дії (скажімо, лижна прогулянка Ніка і Джорджа) саме в послідовній своїй уривчастості не залишають місця для небезпечних думок. Сама ж думка, яка б мала відвертати від головного, повинна зберігати безперервність. Бо після кожної крапки, яку Джейк поставив би у своїй свідомості, загрожує, мов бісеня з табакерки, вигулькнути Брет. А слідом за нею підніметься на поверхню і Джейкова трагедія.

Безперечно, є в цьому й дещо від спортивного азарту, гри. Але в цій грі шліфується техніка, опрацьовуються прийоми. Адже Хемінгуей грав усерйоз. Він напружував усі свої творчі сили, щоб, не порушивши «кодексу» свого героя, який страждає мовчки, по-чоловічому, сказати про нього все, що, на його, авторову, думку, потрібно було сказати.

Та суть не в окремих прийомах, які він створив чи вдосконалив і які стали нині такі поширені, що часом і не сприймаються як хемінгуеївські. Більш істотний інший, куди важливіший внесок цього письменника в переміну стилів: він довершив руйнування автономної риторики. Причому не тільки в тому розумінні, що відмовився від усіх самоцільних стилістичних фігур, від усіх словесних красот. Це, зрештою, задовго до нього зробив Стендаль, узявши собі за взірець стиль Цивільного кодексу Наполеона. Хемінгуей привів

до цілковитої, мало не ідеальної відповідності свого героя, його ліричний світ і манеру про них розповідати. Тканина його творів наскрізь, у кожному образі своєму й кожному слові, пройнята настроєм, співзвучним станові персонажа та його місцю серед суспільної реальності. В них немає жодного пейзажу, жодного портрета, жодного діалогу, що випадав би із загального тону, існував задля самого себе.

Щоправда, Роберт Джордан (а якоюсь мірою і Томас Хадсон), відмовившись від ролі мовчальника, розгальмовує і картину дійсності, і стиль оповіді. «По кому подзвін»,— читаємо у Кашкіна,— це сильно і вільно написана книжка, в якій сама мова Хемінгуея і його образи простіші, ширші, величніші». Проте, «хоч би якому стилеві ми віддали перевагу,— вважає Ф. Янг,— ранній був влучнішим, пізній можна назвати більш «зрілим»,— ранній цікавіший і важливіший, бо ця проза визначила новаторство Хемінгуея та його успіх...» І він, очевидно, має рацію: в романах «І сонце сходить», «Прощавай, зброє», в оповіданнях з книжок «За нашого часу», «Чоловіки без жінок», «Переможець нічого не здобуває» Хемінгуей як стиліст був справді першим, вони — його власне відкриття.

І те, що він там зробив, неодмінно потрібно було зробити — як не йому, то комусь іншому. Бо без цього мистецтво прози не звільнилося б, з одного боку, від баласту самовартісної «поезії», а з другого — від матеріалу суто інформативного, описового. Але поступово Хемінгуей-стиліст почав перетворюватись (хоча й не з власної вини) на тирана, на законодавця однієї-єдиної творчої манери. А реалізм — багатий, різноманітний, невичерпний.

Та все ж таки Хемінгуея навряд чи можна звинуватити (як то зробила сучасна англійська письменниця Айріс Мердок) саме в «сухості». Адже зумисна його монотонність якимось несподіваним, непоясненним (принаймні непідвладним структурно-аналітичному осмисленню) чином знову відроджує поезію слова, таку ж просту й глибоку, таку ж органічну й безпосередню, як у древніх.

Відомий німецький літературознавець Еріх Ауербах у своєму «Мімесісі» (1946), проаналізувавши одну з глав «Одіссеї» і той старозавітний текст, в якому оповідається про жертвоприношення Авраама, вивів два основоположні стилі, що, на його думку, репрезентують головні типи зображення дійсності в літературах Заходу: «Один — описування, що надає речам довершеності й наочності, світло, яке рівномірно розподіляється на всьому, зв'язок усього без зіянь і прогалин, вільний плин мови, дія, що повністю відбувається на передньому плані; однозначна ясність... Другий — вирізнення одних і затемнення інших частин, уривчастість, вплив невисловленого, введення заднього плану, багатозначність...»

Поза всяким сумнівом, Хемінгуей пов'язаний з другою із цих прадавніх оповідних стихій. І дія його книжок не лежить на поверхні: за поодинокими винятками їх сюжети позбавлені безпосередньої захопливості. Досить спробувати переказати «І сонце сходить», щоб пересвідчитись у цьому. Покалічений Джейк Барнс кохає розпутну Брет Ешлі; він пиячить з нею, і з Майклом, і з Біллом, і з грецьким графом, якого десь підчепила Брет; потім усі вони,

за винятком графа, але включаючи Роберта Кона, їдуть в Іспанію; Джейк і Білл ловлять форель, а потім разом з іншими пиячать під час фієсти, спостерігають кориду і сваряться з Коном; Брет тікає з юним матадором Ромеро, і Джейк приїздить по неї в Мадрід — оце і все. І в такий самий спосіб можна переказати будь-яку хемінгуеївську фабулу (хіба що крім фабули «По кому подзвін»).

Сила його книжок в іншому — в чуйній і вимогливій людяності. У Хемінгуея свій світ. І, як кожний великий митець, він має на це право. Бо те, що бачить такий митець,— завжди відображення тих чи тих важливих аспектів реальності. Хемінгуей бачив передусім духовну неблагополучність буржуазної цивілізації і трагедію людини, від цивілізації цієї відчуженої, їй ворожої, але приреченої жити серед її вбивчої машинерії. Ось чому настрій, який книжки Хемінгуея створюють, який усе в них зв'язує і об'єднує,— це настрій безнастанно переборюваного, героїчно переборюваного, але знов і знов набігаючого розпачу. Та дивна річ — ці книжки не розслаблюють, їх атмосферу навіть не назвеш похмурою, бо їм притаманна напружена радість боротьби, боротьби за людину, яку можна вбити, а здолати не можна.

Про роман «І сонце сходить», одну з найсумніших своїх книжок, Хемінгуей сказав: «Так, образи «Фієсти» трагічні, але нашим справжнім героєм була земля, і відчуваєш її тріумф, бо вона пробуде довіку». «Пробуде довіку» і творчість цього письменника, людини, бійця.

Дмитро ЗАТОНСЬКИЙ

ІЗ КНИГИ

«ТРИ ОПОВІДАННЯ І ДЕСЯТЬ ПОЕЗІЙ»

From the book
THREE STORIES AND TEN POEMS

1923

UP IN MICHIGAN
MITRAIGLIATRICE
ROOSEVELT
CHAMPS D'HONNEUR
MONTPARNASSE
CHAPTER HEADING

Переклав
Володимир Митрофанов

© Український переклад,
видавництво «Дніпро», 1979 р.

ДЕСЬ У МІЧІГАНІ

Джім Гілмор приїхав до Гортонової Бухти з Канади й відкупив кузню в старого Гортона. Джім був невисокий на зріст, чорнявий, мав великі вуса й великі руки. Він добре підковував коней, проте зовсім не скидався на коваля, навіть і в шкіряному фартусі. Мешкав він там-таки над кузнею, а столувався у Д. Дж. Сміта.

Ліз Коутс працювала у Смітів служницею. Місіс Сміт, опасиста й дуже охайна жінка, часто казала, що такої чистьохи, як Ліз Коутс, вона ще зроду не бачила. Ліз мала гарні ноги, завжди носила чисті бавовняні фартушки, і, як помітив Джім, волосся її завжди було гладенько зачесане на потилицю. Йому подобалося обличчя Ліз, бо воно було незмінно веселе, проте думати про неї він ніколи не думав.

А от він подобався Ліз страшенно. Їй подобалося дивитись, як він виходить із кузні, й вона часто ставала в кухонних дверях і виглядала, коли він з'явиться на дорозі. Їй подобалися його вуса. Подобалися його білі зуби, коли він усміхався. Дуже подобалося їй і те, що він зовсім не схожий на коваля. І те, що він так подобається містерові й місіс Смітам. А якось, коли Джім умивався над рукомийником надворі, вона спіймала себе на думці, що їй подобається чорне волосся в нього на руках і те, які вони білі там, де їх не торкнулася засмага. І аж самій чудно стало, що їй таке подобається.

Селище Гортонова Бухта налічувало з півдесятка будинків при головній дорозі між Бойн-Сіті й Шарлевоєм. В ньому були крамниця, поштова контора з високим ганком, перед яким майже завжди стояв чийсь фургон; а поза тим — будинки Сміта, Строуда, Діллворта, Гортона й Ван Гузена. Будинки стояли серед гаю, в затінку великих в'язів, а дорога була геть піскувата. Обабіч неї розлягалися фермерські лани й ліси. Трохи віддалік при дорозі була методистська церква, а з другого краю селища — парафіяльна школа. Кузня, пофарбована в червоне, стояла навпроти школи.

Крута піскувата дорога збігала з порослого лісом пагорба до затоки. Із кухонних дверей Смітового будинку було видно ліс, що спускався до озера, і протилежний берег затоки. Весною і влітку там був дуже гарний краєвид: затока голуба й блискуча, а ген за мисом, на озері,— білі баранці на хвилях, знятих вітром, що віяв з Шарлевоя і озера Мічіган. Із кухонних дверей

Смітового будинку Ліз бачила вдалині на озері баржі з рудою, що йшли до Бойн-Сіті. Коли вона дивилась на них, вони мовби й не рухалися зовсім, та досить було повернутись до кухні й витерти кілька тарілок, а тоді знову вийти на поріг, як їх уже й не видно було за мисом.

Тепер Ліз весь час думала про Джіма Гілмора. А він начебто й не зважав на неї. Розмовляв собі з Д. Дж. Смітом про ковальські справи, про республіканську партію та Джеймса Блейна. А ввечері сідав біля лампи у вітальні й читав «Толідський вісник» чи гранд-рапідську газету або ж брав ості й ішов зі Смітом бити рибу на ліхтар.

Восени Джім, Сміт і Чарлі Ваймен спорядили фургон, узяли намет, харчів, сокири, рушниці, двох собак і вирушили полювати оленів у соснових лісах за Вандербілтом. Цілих чотири дні перед тим Ліз і місіс Сміт куховарили, готуючи для них усілякі наїдки. Ліз дуже хотіла зробити щось особливе для Джіма, але врешті нічого не зробила, бо побоялася попросити в місіс Сміт яєць та борошна, а купити сама теж побоялася, щоб місіс Сміт не побачила, як вона щось там готує. І хоч місіс Сміт нічого не сказала б, Ліз усе-таки побоялася.

Весь той час, поки Джім був на полюванні, Ліз думала про нього. Їй стало так тоскно без нього, що просто жах. Вночі вона майже не спала, бо все думала про Джіма, але, як виявилось, і думати про нього було приємно. Коли вона давала волю своїм думкам, їй легшало на душі. А ніч перед тим, як мисливці мали повернутися, вона й зовсім не спала чи принаймні так їй здалося, бо все в неї змішалось: і коли їй снилося, що вона не спить, і коли вона не спала насправді.

Коли вона вгледіла на дорозі фургон, їй стало млосно й якось аж наче недобре всередині. Їй не терпілося швидше побачити Джіма, здавалося: нехай він тільки приїде — і все буде добре. Фургон спинився надворі під великим в'язом, і місіс Сміт та Ліз вийшли до нього. Всі троє чоловіків обросли бородами, а в задку фургона лежали три впольованих олені, і їхні закляклі тендітні ноги стриміли над краєм фургона. Місіс Сміт поцілувала чоловіка, а він міцно обняв її. Джім сказав: «Привіт, Ліз!» — і широко всміхнувся. Ліз не знала достеменно, що́ станеться, коли приїде Джім, але була певна: щось має статися. Та нічого не сталося. Просто чоловіки повернулись додому, ото й тільки. Джім стягнув з оленів веретяні мішки, і Ліз подивилася на здобич. Один був великий самець. Джім насилу витяг з фургона його закляклу тушу.

— Це ти його вполював, Джіме? — спитала Ліз.

— Еге. Красень, правда ж? — Джім завдав оленя на спину й поніс до коптильні.

Того вечора Чарлі Ваймен залишився вечеряти у Смітів. Було надто пізно повертатись до Шарлевоя. Чоловіки вмилися й посідали у вітальні, чекаючи вечері.

— А чи не лишилося там чого в тому глечику, Джіммі? — запитав Д. Дж. Сміт, і Джім пішов до фургона, що вже стояв у стодолі, й приніс збан, в якому чоловіки брали з собою віскі. Збан був великий, на чотири галони, і на дні його ще добре хлюпотіло. Повертаючись до будинку, Джім хильнув з нього чималий ковток. Піднести до рота таку велику посудину було важко, і трохи віскі пролилося Джімові на сорочку.

Коли Джім зайшов до кімнати із збаном, ті двоє заусміхалися. Сміт послав Ліз по склянки і, коли вона їх принесла, щедро хлюпнув у них віскі.

— Ну, за твоє здоров'я, Сміте,— мовив Чарлі Ваймен.

— За того твого красеня оленя, Джіммі,— сказав Сміт.

— І за всіх тих, що ми прогавили,— докинув Джім і вихилив своє віскі.

— Оце справжнє чоловіче питво.

— Найкращий засіб від недуг о такій порі року.

— Ще по одній, хлопці?

— Наливай, Сміте.

— Поїхали, хлопці.

— За полювання на той рік.

Джіма почало охоплювати радісне піднесення. Він любив смак і відчуття віскі. Він тішився з того, що повернувся додому, де було затишне ліжко, гаряча їжа, його кузня. Отож він випив ще. До вечері чоловіки вийшли дуже веселі, але поводилися цілком статечно. Подавши на стіл, Ліз сіла й собі разом з усіма. Вечеря була на славу. Чоловіки їли поважно, неквапливо. Повечерявши, вони перейшли назад до вітальні, а Ліз і місіс Сміт прибрали зі столу. Потім місіс Сміт пішла нагору спати, і майже одразу ж за нею подався й Сміт. Джім і Чарлі залишились у вітальні.

Ліз сиділа в кухні біля плити і вдавала, ніби читає, а сама думала про Джіма. Вона не хотіла лягати спати, бо знала, що Джім виходитиме через кухню, і їй хотілося побачити його на прощання, щоб понести це враження з собою до ліжка.

Вона настійно думала про нього, і нарешті Джім вийшов з вітальні. Очі його блищали, чуприна була трохи розкуйовджена. Ліз втупила очі в книжку. Джім підійшов ззаду до її стільця і спинився так близько, що Ліз почула його віддих. А тоді обхопив її руками. Її груди були повні й тугі на дотик, і їхні кінчики напружились у нього під пальцями. Ліз страшенно злякалася, бо її ще ніхто ніколи не обіймав, але водночас подумала: «От він і прийшов до мене. Таки прийшов».

Вона сиділа немов заклякла, бо дуже боялась і не знала, що їй робити, а Джім міцно притиснув її до стільця й почав цілувати. То було таке гостре, болісне, навальне відчуття, що, здавалося, несила його й знести. Вона відчувала Джіма крізь спинку стільця, і цього теж несила було знести, а тоді щось у ній раптом наче зрушилось, і те відчуття стало тепліше й приємніше. Джім щосили притискав її до стільця, і тепер їй самій цього хотілося, а Джім мовив пошепки:

— Ходім прогуляємось.

Ліз зняла з вішалки на стіні своє пальто, і вони вийшли надвір. Джім обійняв її за плечі, і вони раз по раз спинялися, притискались одне до одного, і Джім цілував її. Ніч була темна, безмісячна. Грузнучи по кісточки в піску, вони брели дорогою між дерев до пристані й пакгаузу на березі затоки. Між палями причалу хлюпотіла вода, по той бік затоки темніла смуга мису. Було холодно, та Ліз уся палала від того, що з нею був Джім. Вони сіли в затишку під пакгаузом, і Джім пригорнув її до себе. Ліз перелякалася. Джімова рука прослизнула їй під плаття і гладила її груди, а друга була в неї на колінах. Ліз дуже боялась і не знала, що він робитиме далі, проте міцніше пригорнулася до нього. Потім та друга рука, така велика на її колінах, опинилася в неї на стегні й потяглася вище.

— Не треба, Джіме,— сказала Ліз.

Джім посунув руку ще далі.

— Не можна, Джіме. Не можна.

Ні Джім, ні велика Джімова рука наче й не чули її.

Мостини причалу були тверді. Джім задер на Ліз спідницю й чогось там вовтузився. Вона боялась, але водночас і сама цього хотіла. Нехай би вже воно сталось, але їй було лячно.

— Не треба цього робити, Джіме. Не треба.

— Треба. І я це зроблю. Ти сама знаєш, що треба.

— Ні, ні, Джіме. Не треба. Це недобре. Ой, щось там таке... мені боляче. Не треба. Ой, Джіме... Джіме... Ой...

Ялинові мостини причалу були тверді, шорсткі й холодні, а Джім важко навалився на неї і зробив їй боляче. Ліз відштовхнула його, бо їй було так незручно, що аж судомило тіло. Та Джім уже спав. І навіть не ворухнувся. Вона вибралася з-під нього, сіла, поправила спідницю й пальто і спробувала хоч якось пригладити волосся. Джім спав, трохи розтуливши рота. Ліз нахилилась і поцілувала його в щоку. А він і далі спав. Вона злегка підвела йому голову й потрусила. Він відвернув голову і ковтнув слину. Ліз заплакала. Потім перейшла на край причалу й стала дивитися вниз на воду. З-над затоки

насувався туман. Ліз було холодно, гірко на душі, і здавалося, що то вже кінець усьому. Вона повернулася туди, де лежав Джім, і для певності потрусила його ще раз. Вона й досі плакала.

— Джіме,— мовила вона.— Джіме. Ну прошу тебе, Джіме

Джім поворухнувся и скрутився ще дужче. Ліз зняла з себе пальто, нахилилась і вкрила Джіма. Дбайливо й ретельно попідтикала пальто з боків. А тоді пройшла через пристань і крутою піскуватою дорогою побрела додому, до ліжка. Між деревами піднімався з-над затоки холодний туман.

MITRAIGLIATRICE[1]

Божі млини мелють помалу,
А цей млин
Тріскотить механічним стаккато.
Неоковирна мала піхота думок
Суне вперед бездоріжжям.
І зброя її — лиш один кулемет,
Оця портативна «Корона».

---

[1] Кулемет *(італ.)*.

РУЗВЕЛЬТ

Робітники вірили,
Що він проти трестів,
І портрети його виставляли у вікнах.
«Ось він би завдав їм у Франції, тим німчаям!» —
Казали вони.
Можливо, що й так,
Що він і поліг би там смертю хоробрих.
Можливо, що й так,
Хоч генерали здебільш помирають у ліжку,
Та й він так помер.
А всі ті легенди про нього живого
І досі в людей на устах —
Його справжнє буття їм не вадить.

CHAMPS D'HONNEUR[1]

Як уб'ють в бою солдата —
Слава йому й честь,
І одна, як всім, заплата —
Дерев'яний хрест.

Ну, а поки ще живий він,
На рожен не йде —
Шквал атаки десь у вирві
Нишком пережде.

---

[1] Поля честі *(франц.)*.

МОНПАРНАС

Серед пристойних людей у кварталі самогубств не буває,
принаймні таких, щоб кінчалися смертю.
Молодий китаєць убиває себе — то він мертвий.
(Газету його й далі кладуть у поштову скриньку).
Молодий норвежець убиває себе — то він мертвий.
(Ніхто не знає, де зник товариш молодого норвежця).
Натурницю знайдено мертву в її самотньому ліжку —
то геть мертву.
(Консьєржці добре дався взнаки весь той клопіт).
Пристойних людей рятує рицина, білок, розчин мила,
гірчиця з водою, шлункові зонди.
Пристойних людей щовечора бачиш в кафе.

ЕПІГРАФ ДО РОЗДІЛУ

Ми замірялись далеко,
Та йшли навпростець.
Танцювали під скрипку пекельну —
І мерщій додому молитись,
І слугувати одному пану вночі,
А іншому вдень.

ЗА НАШОГО ЧАСУ

КНИГА ОПОВІДАНЬ

IN OUR TIME

1925

ON THE QUAI AT SMYRNA
INDIAN CAMP
THE DOCTOR AND THE DOCTOR'S WIFE
THE END OF SOMETHING
THE THREE-DAY BLOW
THE BATTLER
A VERY SHORT STORY
SOLDIER'S HOME
THE REVOLUTIONIST
MR. AND MRS. ELLIOT
CAT IN THE RAIN
OUT OF SEASON
CROSS-COUNTRY SNOW
MY OLD MAN
BIG TWO-HEARTED RIVER

Переклав
Володимир Митрофанов

© Український переклад,
видавництво «Дніпро» 1979 р.

НА ПРИСТАНІ В СМИРНІ

Аж дивно, казав він, як вони щоразу зчиняли крик опівночі. Я так і не знаю, чому вони кричали саме о цій порі. Ми стояли в гавані, а вони всі були на пірсі й опівночі починали кричати. Тоді ми скеровували на них прожектор, щоб угамувати їх. І це завжди допомагало. Ми кілька разів проводили по них прожектором, і вони замовкали. Одного дня, коли я був командиром патруля на пірсі, до мене підійшов якийсь турецький офіцер, страшенно розлючений: його нібито дуже образив один з наших матросів. Я пообіцяв йому, що негайно відішлю того нечему на судно, де його суворо покарають. А тоді попросив показати мені винуватця. Він показав на одного матроса з гарматної обслуги, напрочуд тихого й сумирного хлопчину. І додав, що той украй брутально його образив, та ще й не раз. Усе це було сказано мені через перекладача. Я просто повірити не міг, що той артилерист так знає турецьку мову, щоб когось образити. Проте підкликав його до себе й сказав:

— Я хочу знати, чи не говорили ви з кимось із турецьких офіцерів.

— Не говорив з жодним, сер.

— Так я й думав,— мовив я.— Але йдіть-но ви краще на судно й до кінця дня не показуйтесь на березі.

Після того я сказав туркові, що провинного матроса відіслано на судно й буде суворо покарано. Атож, якнайсуворіше. Його це страшенно потішило. Попрощалися ми як добрі друзі.

Та що було найстрашніше, казав він, це жінки з мертвими немовлятами. Ніяк не можна було змусити їх віддати своїх померлих дітей. Бувало, по цілому тижню тримали їх при собі. Не віддавали — і край. І ми нічого не могли з ними вдіяти. Тож доводилося забирати немовлят силоміць. А ще я бачив там одну стару, так то взагалі щось надзвичайне. Я потім розповів про цей випадок знайомому лікареві, то він сказав, що я вигадую. Ми саме звільняли від них пірс — треба було поприбирати мертві тіла,— а та стара лежала там на таких собі ніби ношах. Мене спитали: «Може, ви подивитеся на неї, сер?» Я підійшов подивився, і тієї ж миті вона сконала й одразу задубіла. Ноги їй зсудомило, і спину від поперека так само, і тіло враз заклякло. Неначе вона вже цілу ніч була нежива.

Лежала мертва-мертва і геть задубіла. А коли я розповів про це тому медикові, він сказав, що таке неможливе.

Вони всі юрмилися там на пірсі, і то було зовсім не те, що під час землетрусу абощо, бо вони ніколи не знали, чого сподіватися від турків. І гадки не мали, що́ турки вчинять першої-ліпшої миті. Пригадуєте, як нам заборонили заходити в гавань і забирати далі тих людей? Коли ми тоді вранці повернули до берега, в мене таки добряче трусилися жижки. Турки мали силу-силенну гармат і могли так ударити по нас, що й духу нашого там не лишилося б. А ми вирішили зайти в гавань, пристати до пірса, кинути передній і задній якорі, а тоді обстріляти турецькі квартали міста. Вони розтрощили б нас на воді, а ми рознесли б до біса їхнє місто. Та вони тільки постріляли в повітря, коли ми заходили в гавань. Після того туди приїхав Кемаль і прогнав геть турецького командуючого. За перевищення влади, чи що. Той трохи забагато собі дозволив. Могла б таки зчинитися неабияка колотнеча.

Ви, мабуть, пам'ятаєте ту гавань. І скільки там при березі плавало всякої всячини. Уперше в моєму житті дійшло аж до такого, що все те почало мені снитися. Жінки, що народжували дітей,— то ще нічого, як порівняти з тими, що з мертвими немовлятами на руках. Родили і там, ще й як. Дивно тільки, що так мало їх помирало. Накриєш, було, її чимось — і нехай собі як знає. Вони завжди забивалися в найтемніші закапелки трюму й там родили. Аби тільки їх забрали з пірса, а далі їм уже до всього було байдуже.

Та й греки показали себе молодцями. Коли евакуювалися, вони привели на берег свою в'ючну худобу, а що забрати з собою її не могли, то просто поперебивали мулам передні ноги й поскидали їх у воду на мілке. Отак і покинули всіх з перебитими ногами на мілководді. Приємно було все те бачити. Повірте моєму слову, страх як приємно.

I

Усі були п'яні. П'яна була ціла батарея, що посувалася потемки дорогою. Ми простували до Шампані. Наш лейтенант раз у раз повертав коня з дороги в поле й казав йому: «Оце я п'яний, скажу тобі, mon vieux[1]. *Ну й налигався ж я». Так ми посувалися потемки дорогою цілу ніч, і ад'ютант їхав верхи поряд з моєю кухнею і без кінця торочив: «Погасіть вогонь. Це небезпечно. Нас помітять». Ми були за п'ятдесят кілометрів від фронту, а ад'ютанта непокоїв вогонь моєї кухні. Це було тоді, як я служив старшиною кухонної обслуги.*

ІНДІАНСЬКЕ СТІЙБИЩЕ

До берега озера був причалений ще один човен. Двоє індіанців стояли й чекали.

Нік з батьком сіли на кормі, індіанці зіпхнули човен на воду, один з них скочив на ніс і сів веслувати. Дядько Джордж умостився на кормі другого човна, яким припливли індіанці. Молодий індіанець відштовхнув човен від берега й узявся за весла.

Обидва човни відчалили вже потемки. Нік чув десь попереду, в тумані, рипіння кочетів другого човна. Індіанці веслували короткими, уривчастими рухами. Нік майже лежав, відхилившись назад, і батько обіймав його рукою за плечі. На воді було холодно. Індіанець у їхньому човні веслував щосили, але другий човен усе віддалявся в тумані попереду.

— Куди ми їдемо, тату? — спитав Нік.

— До індіанського стійбища. Там тяжко захворіла одна індіанка.

— Он що,— мовив Нік.

На тому боці затоки другий човен уже стояв носом на піску. Дядько Джордж курив у темряві сигару. Молодий індіанець витяг їхній човен на берег. Дядько Джордж дав обом індіанцям по сигарі.

Вони рушили від берега через вогку росяну луку слідом за молодим індіанцем, що ніс засвічений ліхтар. Потім зайшли в

[1] Друже мій *(франц.)*.

ліс і один за одним попростували стежкою, аж поки опинилися на дорозі-просіці, що вела ген на пагорби. Там було не так темно, бо обабіч дороги тягся широкий поруб. Молодий індіанець спинився, загасив ліхтар, і вони рушили далі тією просікою.

Потім вони повернули в бік від дороги, і до них з гавкотом кинувся собака. Попереду вже видніло світло в хижах, де мешкали індіанці-кородери. Звідти вибігло ще кілька собак. Проводирі нагнали їх назад. У вікні найближчої до дороги хижі світилося. На порозі стояла стара індіанка з лампою в руках.

У хижі на дощаному помості лежала молода індіанка. Вона вже два дні ніяк не могла розродитися. Всі старі жінки стійбища клопоталися коло неї. А чоловіки подалися геть, де не чути було її крику, й сиділи собі край дороги, курили люльки. Саме тоді, як Нік та двоє індіанців-проводирів слідом за Ніковим батьком і дядьком Джорджем зайшли до хижі, жінка закричала знову. Вона лежала на нижньому помості, і її великий живіт віддимався під стьобаною ковдрою. Голова її була відхилена вбік. На верхньому помості над нею лежав її чоловік. Три дні тому він тяжко поранив собі ногу сокирою. Він лежав і курив люльку. В хижі стояв важкий нездоровий дух.

Ніків батько звелів поставити на вогонь воду і, поки вона грілася, заговорив до Ніка.

— Ця жінка, Ніку, має народити дитину,— мовив він.

— Я знаю,— озвався Нік.

— Ні, не знаєш,— сказав батько.— Ось послухай. Те, що з нею діється, називається переймами. Дитина хоче народитись, і вона хоче її народити. Всі її м'язи раз у раз силкуються допомогти дитині вийти. Ось у ці хвилини вона й кричить.

— Зрозуміло,— сказав Нік.

І саме в цю мить жінка закричала знову.

— Ой тату, а не можна дати їй чогось, щоб вона не кричала? — спитав Нік.

— Ні. Я не маю нічого, що тамувало б біль,— відказав батько.— До того ж її крик нічого не означає. Ось я просто не чую його, бо він нічогісінько не означає.

Чоловік індіанки, що лежав на верхньому помості, відвернувся до стіни.

З кухні визирнула літня жінка й зробила знак лікареві, що вода вже гаряча. Ніків батько перейшов туди й вилив половину води з великого казана в миску. У воду, що лишилася в казані, він поклав якісь речі з розгорнутого носовичка.

— Це треба прокип'ятити,— сказав він і, нахилившись над мискою з гарячою водою, почав намилювати руки бруском мила, що його привіз із собою. Нік дивився, як батькові руки труться

одна об одну, вкриваючись мильною піною. Батько мив руки довго й дуже ретельно і водночас говорив:

— Бачиш, Ніку, взагалі-то діти мають виходити голівкою вперед, але часом трапляється інакше. І тоді вони завдають усім чимало клопоту. Можливо, мені доведеться оперувати цю жінку. Зараз побачимо.

Упевнившись, що руки вимито як слід, він повернувся до помосту й узявся до діла.

— Зроби ласку, Джордже, відгорни ковдру,— сказав він.— Я не хочу до неї доторкатись.

Потім, коли він почав робити операцію, дядько Джордж і три індіанці тримали жінку, щоб не пручалася. Вона вкусила дядька Джорджа за руку, і той сказав: «От бісове поріддя!» — а молодий індіанець, що віз його в човні, засміявся. Нік стояв поруч батька й тримав миску. Все те тривало досить довго.

Нарешті батько підняв дитину, плеснув її по задку, щоб вона почала дихати, й передав старій індіанці.

— Бачиш, Ніку, хлопчик,— мовив він.— Подобається тобі бути помічником лікаря?

— А чого ж,— відказав Нік. Він дивився вбік, щоб не бачити, що робить батько.

— Ну от. Оце й усе,— сказав батько і вкинув щось у миску.

Нік і не глянув туди.

— А тепер,— провадив батько,— лишилося тільки накласти шви. Ти, Ніку, хочеш дивися, хочеш ні. Я маю зашити розтин.

Нік не дивився. Його цікавість давно вже згасла.

Батько закінчив і випростався. Випростались і дядько Джордж та троє індіанців. Нік виніс миску до кухні.

Дядько Джордж подивився на свою руку. Молодий індіанець посміхнувся.

— Зараз, Джордже, припечу тобі рану перекисом,— сказав Ніків батько.

Він знов нахилився над індіанкою. Тепер вона лежала тихо, заплющивши очі. Обличчя її було дуже бліде. Вона не знала, що́ з її дитиною, і взагалі нічого не тямила.

— Я приїду вранці,— сказав лікар, випростуючись.— А десь над полудень тут має бути доглядальниця із Сент-Ігнаса, вона привезе все, що треба.

Він був збуджений і балакучий, як ото футболісти в роздягальні після гри.

— Цей випадок гідний згадки в медичному журналі, Джордже,— сказав він.— Кесарів розтин, зроблений складаним ножем і зашитий дев'ятифутовою жилкою з кишки.

Дядько Джордж стояв, прихилившись до стіни, й дивився на свою руку.

— Ну, ти великий мастак, що й казати,— озвався він.

— Треба глянути на щасливого батька. Вони, як правило, найбільші страдники в цих дріб'язкових справах,— мовив лікар.— Та мушу сказати, що цей витерпів усе на диво спокійно.

Він відгорнув ковдру з голови індіанця. Рука його шарпнулася назад, утрапивши в щось мокре. Він став на край нижнього помосту і, тримаючи в руці лампу, зазирнув нагору. Індіанець лежав обличчям до стіни. Горло його було перерізане від вуха до вуха. Кров стікала в калюжку, що зібралась у тому місці, де поміст угинався під вагою його тіла. Голова лежала на лівій руці. Розкрита догори лезом бритва знайшлася серед укривал.

— Виведи Ніка, Джордже,— сказав лікар.

Та в цьому вже не було потреби. Стоячи в дверях кухні, хлопець добре бачив верхній поміст і те, як батько, тримаючи в одній руці лампу, повернув голову індіанця.

Коли вони рушили просікою назад до озера, вже розвиднялося.

— Страшенно шкодую, що взяв тебе з собою, Ніку,— сказав батько, вже без сліду того піднесення, що охопило його після вдалої операції.— То було для тебе надто тяжке видовище.

— А жінки завжди отак мучаться, коли народжують дітей? — запитав Нік.

— Ні, це був винятковий випадок.

— Чому він убив себе, тату?

— Не знаю, Ніку. Мабуть, не міг усього того витерпіти.

— А часто чоловіки вбивають себе?

— Не дуже, Ніку.

— А жінки?

— Майже ніколи.

— Зовсім ніколи?

— Та ні, часом убивають.

— Тату...

— Що?

— Куди пішов дядечко Джордж?

— Він скоро повернеться.

— А помирати важко, тату?

— Ні, гадаю, що зовсім неважко, Ніку. Все залежить від обставин.

Вони сіли в човен — Нік на корму, батько на весла. Над пагорбами сходило сонце. Скинувся окунь, і по воді пішли кола. Нік занурив руку у воду. Після холодного вранішнього повітря вода здавалася теплою.

Того раннього ранку на озері, сидячи на кормі човна проти батька, він відчував цілковиту певність, що ніколи не помре.

II

За багнистою рівниною крізь дощову імлу видно було мінарети над Адріанополем. По дорозі на Карагач уподовж тридцяти миль скупчилися підводи. Воли, буйволи та інша худоба насилу тягли ті підводи по грязюці. Ні початку, ні кінця. Самі підводи, навантажені всім, що тільки мали ті люди. Старі чоловіки й жінки, змоклі до рубця, ішли збоку, поганяючи худобу. Стрімкі жовтаві води Маріци піднялись майже до самого мосту. На мосту підводи збилися докупи, і верблюди, погойдуючи горбами, пропихалися між ними. Разом з цим потоком безладно посувалась і грецька кавалерія. На підводах серед матраців, дзеркал, швейних машинок та клунків тулилися жінки з малими дітьми. В однієї жінки почалися пологи, і молода дівчина, що їхала з нею, заслоняла її ковдрою й плакала. Страх було на те дивитися. Весь час, поки тривала евакуація, не вщухав дощ.

ДОКТОР І ДОКТОРОВА ДРУЖИНА

Дік Боултон прийшов з індіанського стійбища попиляти колоди, як було умовлено з Ніковим батьком. Він привів з собою свого сина Едді та ще одного індіанця, якого звали Біллі Тейбшоу. Вони зайшли через задню хвіртку просто з лісу, і Едді ніс довгу пилку. Вона погойдувалася в Едді за плечима й мелодійно подзвонювала за кожним його кроком. Біллі Тейбшоу ніс два великих гаки. Дік тримав під пахвою три сокири.

Він обернувся й зачинив за собою хвіртку. Інші двоє, не чекаючи його, попростували вниз, на берег озера, де в піску лежали колоди.

Ті колоди відірвалися від великих плотів, що їх тягав на буксирі до тартака пароплав «Меджік». Потім їх винесло на берег, і якби вони так і залишились лежати, то рано чи пізно люди з «Меджіка» пропливли б уздовж берега шлюпкою, відшукали загублені колоди, забили б у кожну залізний шворень з кільцем, а тоді постягали б їх в озеро й зібрали новий пліт. Та можливо, що ті сплавники ніколи б і не повернулися по них, бо кілька колод були не варті того, щоб платити людям

за роботу. А якби їх ніхто не забрав, вони просякли б водою і врешті погнили б.

Ніків батько навіть не сумнівався, що так воно й буде, отож і найняв індіанців із стійбища, щоб прийшли попиляли ті колоди й покололи на дрова для каміна.

Дік Боултон обійшов навколо будинку й теж спустився до озера. На березі лежали чотири великі букові колоди, майже занесені піском. Едді почепив пилку на дерево, застромивши її держак у розгілину. Дік поклав сокири на невеличкому помості. Він був метис, і чимало фермерів в околицях озера вважали його за справжнього білого. Працювати Дік дуже не любив, та коли вже брався до якоїсь роботи, то робив її ревно. Він витяг з кишені плитку тютюну, відкусив шматок і сказав щось мовою оджибвеїв до Едді та Біллі Тейбшоу.

Вони загнали гаки в одну з колод і налягли на них, щоб видобути колоду з піску. Вони налягли всією своєю вагою, і врешті колода зрушила з місця. Дік Боултон обернувся до Нікового батька.

— Ну, док,— мовив він,— ви таки чималенько накрали.

— Не кажи такого, Діку,— озвався доктор.— Ці колоди прибило до берега хвилею.

Едді та Біллі Тейбшоу вже витягли колоду з вогкого піску й покотили її до води.

— Так і котіть просто у воду! — гукнув їм Дік Боултон.

— Навіщо у воду? — спитав доктор.

— Треба її обмити. Змити пісок, щоб не затупилася пилка. А я хочу побачити, чия це колода,— відказав Дік.

Колода вже погойдувалась на воді. Едді та Біллі Тейбшоу, спітнілі від роботи на осонні, стояли, зіпершись на держална гаків. Дік укляк на піску, роздивляючись мітку, залишену молотком обдирача кори на зрізі колоди.

— Це колода Уайта і Макнеллі,— оголосив він, підводячись і обтрушуючи пісок з колін.

Докторові стало дуже ніяково.

— То не пиляйте її, Діку,— уривчасто сказав він.

— А ви не суптеся, док,— мовив Дік.— Не суптеся. Мені байдуже, у кого ви її вкрали. То не моє діло.

— Коли ти вважаєш, що колоди крадені, то забирай свій інструмент і повертайся назад до стійбища,— сказав доктор. Обличчя його пашіло.

— Не будьте такий гарячий, док,— відказав Дік і виплюнув тютюнову жуйку на колоду. Вона зісковзнула у воду й почала швидко танути.— Ви не гірше за мене знаєте, що вони крадені. Та мене це не обходить.

— Гаразд. Коли вони крадені, то забирай знаряддя і йди геть.

— Ну ж бо, док...

— Забирай знаряддя і йди геть.

— Слухайте, док...

— Якщо ти ще раз назвеш мене «док», я повибиваю тобі зуби.

— Ой ні, не повибиваєте, док.

Дік Боултон дивився на доктора. Він був здоровенний чоловʼяга. І сам добре знав, який він здоровенний. Та й до бійки був охочий. Отож і втішався тим усім. Едді та Біллі Тейбшоу стояли, зіпершись на держална гаків, і теж дивилися на доктора. А доктор нервово покусував нижню губу й дивився на Діка Боултона. Тоді рвучко повернувся й пішов нагору, до будинку. Навіть зі спини було видно, який він розгніваний. Усі троє проводжали його очима, аж поки він піднявся на пагорб і зайшов у будинок.

Дік сказав щось оджибвейською говіркою. Едді засміявся, але Біллі Тейбшоу похмуро мовчав. Хоч він і не розумів по-англійському, проте під час Дікової сварки з доктором аж спітнів від напруження. Він був гладкий, з ріденькими, наче в китайця, вусами. Біллі завдав на плече обидва гаки. Дік узяв сокири, а Едді зняв з дерева пилку. Вони рушили нагору, поминули будинок і задньою хвірткою вийшли до лісу. Дік залишив хвіртку відчинену. Біллі Тейбшоу повернувся і причинив її. Вони зникли між дерев.

Тим часом у будинку доктор, сидячи на ліжку в своїй кімнаті, побачив на підлозі біля письмового стола стос медичних журналів. Усі вони були ще в бандеролях. Це роздратувало його.

— Ти що, не йдеш більше працювати, любий? — спитала докторова дружина із сусідньої кімнати, де вона лежала, спустивши штори на вікнах.

— Ні!

— Щось там сталося?

— Я посварився з Діком Боултоном.

— Он як,— мовила дружина.— Та, сподіваюсь, ти не втратив самовладання, Генрі?

— Ні,— відказав доктор.

— Не забувай: той, хто скоряє дух свій, дужчий за того, хто підкоряє міста,— промовила його дружина. Вона належала до Спілки християнської науки. На столику біля її ліжка в затіненій кімнаті завжди лежали біблія, трактат «Наука і здоровʼя» та спілчанський щоквартальник.

Доктор нічого на те не відповів. Він сидів на ліжку й чистив рушницю. Заправив магазин важкими жовтими набоями, тоді відпустив пружину. Набої розкотились по ліжку.

— Генрі! — гукнула його дружина. А трохи згодом знову: — Генрі!

— Що? — озвався доктор.

— Ти не сказав Боултонові нічого такого, що могло його розсердити, ні?

— Ні,— відповів доктор.

— А чому ж ви посварилися, любий?

— Та так, через дрібницю.

— Скажи мені, Генрі. Прошу тебе, не крийся переді мною. Чого ви посварилися?

— Той Дік чимало винен мені за те, що я лікував його жінку від запалення легень, отож, мабуть, і затіяв сварку, щоб не відробляти борг.

Дружина мовчала. Доктор ретельно витер рушницю ганчіркою. Тоді знову заправив магазин набоями до відпору пружини. Поклав рушницю на коліна й далі сидів на ліжку. Він дуже любив цю рушницю. Потім він знову почув голос дружини із затіненої кімнати:

— Любий, я не думаю, навіть не припускаю, що хтось і справді може отак вчинити.

— Он як? — мовив доктор.

— Так. Просто повірити не можу, щоб хтось вчинив таке зумисно.

Доктор підвівся й поставив рушницю в куток за шафою.

— Ти кудись ідеш, любий? — спитала дружина.

— Та, мабуть, піду прогуляюся,— відказав доктор.

— Любий, якщо побачиш Ніка, скажи йому, хай прийде до мене,— мовила дружина.

Доктор вийшов на веранду. Затягнені сіткою двері лунко грюкнули за ним. Він почув, як дружині перехопило віддих, коли грюкнули двері.

— Пробач,— мовив він, підійшовши до її вікна із спущеними шторами.

— Нічого, любий,— озвалася вона.

Під палючим сонцем він вийшов у хвіртку й рушив стежиною до ялинового лісу. В лісі було прохолодно навіть за такої спеки. Він побачив Ніка: той сидів, прихилившись до дерева, й читав книжку.

— Мати сказала, щоб ти йшов до неї,— мовив доктор.

— Я хочу піти з тобою,— сказав Нік.

Батько подивився на нього.

— Ну гаразд. Тоді ходімо. Дай мені книжку, я покладу її в кишеню.

— Тату, я знаю, де живуть чорні білки,— сказав Нік.

— Гаразд,— мовив батько.— Ходімо туди.

III

Ми були в якомусь саду у Монсі. З-за річки саме повернувся Баклі зі своїм патрулем. Перший німець, якого мені випало побачити, видерся на огорожу саду. Ми почекали, поки він перекине ногу через огорожу, а тоді пальнули в нього. На ньому було хтозна-скільки всілякого спорядження, вигляд він мав страшенно здивований і повалився з огорожі в сад. Потім з-за огорожі, трохи далі, вигулькнуло ще троє. Ми і їх постріляли. Вони всі отак вигулькували.

КІНЕЦЬ ЧОГОСЬ

Колись Гортонова Бухта була містечком при тартаку. Тим, хто тут жив, ніде було сховатися від вищання великих пилок, що линуло від берега озера, з тартака. Та ось одного року довіз колод припинився і пиляти стало нічого. В бухту прийшли шхуни-лісовози, і на них повантажили залишки обробленого дерева, складені штабелями на подвір'ї тартака. Підчистили все до останньої дошки. А з великої будівлі тартака робітники повиносили все обладнання, яке можна було забрати, й підняли корбами на один з лісовозів. Він вийшов з бухти в озеро, несучи на борту, поверх повного вантажу дерева, дві великі циркулярні пилки, каретку, що подавала колоди під круглі пилки, всі вали, колеса, паси та іншу механіку. Відкритий трюм лісовоза запнули брезентом, міцно перев'язали линвами, тоді підняли всі вітрила, і шхуна вийшла з бухти на озерний простір, забравши з собою все, що робило тартак тартаком, а Гортонову Бухту — містечком.

Одноповерхові бараки, їдальня, робітнича крамниця, контора та й сама велика будівля тартака лишилися покинуті серед тирси, що на кілька акрів укрила багнисту луку по березі бухти.

Через десять років, коли Нік і Марджорі пливли човном попід тим берегом, на місці тартака нічого вже не було, крім уламків білого вапнякового підмурка, що виднів крізь молоду болотяну порість. Спустивши за корму жилки з гачками, Нік і Марджорі пливли самим краєм колишнього фарватеру, де дно з піщаної обмілини раптово уривається в дванадцятифутову

темну глибочінь. Вони пливли до мису, щоб проти ночі наставити снасті на райдужну форель.

— Поглянь, Ніку, онде й наша стара руїна,— озвалася Марджорі.

І далі веслуючи, Нік позирнув на біле каміння серед зеленої порості.

— Еге ж,— мовив він.

— А ти пам'ятаєш, коли тут був тартак? — спитала Марджорі.

— Трохи пригадую,— відповів Нік.

— Воно більше скидається на руїни якогось замку,— сказала Марджорі.

Нік промовчав. Вони пливли далі попід берегом, аж поки ті руїни зникли з очей. Тоді Нік повернув човна поперек затоки.

— Не бере,— мовив він.

— Ні,— підтвердила Марджорі. Вона весь час пильно стежила за жилками, навіть коли розмовляла. Вона любила рибалити. Любила рибалити з Ніком.

Зовсім поруч із човном розітнула воду велика форель. Нік щосили наліг на одне весло, повертаючи човен так, щоб принада, яка була далеко за кормою, пройшла там, де годувалася форель. Коли спинка форелі виринула з води, риб'яча дрібнота шугнула врозтіч. Тільки брижі по воді побігли, наче хто шпурнув жменю шроту. З другого боку човна скинулася ще одна форель.

— Годується,— мовила Марджорі.

— А принади не бере,— озвався Нік.

Він знову повернув човен, щоб протягти принаду ближче до обох тих форелей, тоді скерував його до мису. Марджорі не змотувала жилки, поки човен не вперся носом у берег.

Вони витягли човен на пісок, і Нік дістав з нього відерце з водою, де плавали живі окуні. Тоді виловив руками трьох окунів, відрізав їм голівки і обчистив луску; тим часом Марджорі все нишпорила руками у відерці, але врешті теж виловила рибинку, відрізала їй голову й почистила. Нік подивився на її окуня.

— Черевні плавці відрізати не треба,— сказав він.— На принаду можна й так, але краще з черевними плавцями.

Він насадив обчищених окунців на гачки хвостом догори. На поводку кожної снасті було по два гачки. Потім Марджорі взяла в зуби жилку й повеслувала аж ген на фарватер, дивлячись на Ніка, що стояв на березі з вудлищем у руках і попускав жилку з котушки.

— Отак буде добре! — гукнув він.

— Спускати? — запитала Марджорі.

— Авжеж. Спускай.

Марджорі спустила жилку за борт і стежила очима, як принада зникає у воді. Тоді повернулася до берега й так само відвезла на глибоке й другу жилку. Нік міцно притиснув кінець кожного вудлища важким оцупком плавнику і, трохи піднявши вудлища над водою, підпер їх знизу меншими оцупками. Потім підмотав провислі жилки, щоб вони напнулися від вудлищ аж до того місця, де на піщанистому дні фарватеру лежала принада, і взяв котушки на заскочку. Коли форель, годуючись при дні, вхопить наживку й шарпнеться з нею, рвучко смикнувши жилку з котушки, котушка, взята на заскочку, затріскотить.

Марджорі попливла до берега трохи осторонь, щоб не зачепити жилки. Вона чимдуж налягла на весла, і човен вискочив носом на пісок. Разом з ним набігла дрібна хвиля. Марджорі вийшла з човна, і Нік витяг його на берег.

— Що з тобою, Ніку? — спитала Марджорі.

— Не знаю,— відказав Нік, збираючи сухий плавник на багаття.

Вони розпалили багаття. Марджорі пішла до човна й принесла ковдру. Вечірній вітерець гнав дим до мису, і вона розіслала ковдру між багаттям і озером.

Марджорі сиділа на ковдрі спиною до вогню й чекала Ніка. Він прийшов і сів поруч неї на ковдру. Позад них була рясна порість, що вкривала мис, попереду — затока й гирло Гортонової річки. Надворі ще не зовсім споночіло. Світло багаття сягало аж до води. Вони бачили обидва вудлища, які скісно стриміли над темною водою. Відсвіти вогню зблискували на котушках.

Марджорі відкрила кошик з їжею.

— Чогось не хочеться їсти,— сказав Нік.

— З'їж хоч що-небудь, Ніку.

— Ну гаразд.

Вони їли мовчки й дивилися на вудлища та на відблиск багаття на воді.

— Ніч буде місячна,— мовив Нік. Він поглянув через затоку, туди, де проти неба почали вирізнятися обриси пагорбів. Він знав, що за тими пагорбами сходить місяць.

— Я знаю,— весело озвалася Марджорі.

— Все ти знаєш,— сказав Нік.

— Ой Ніку, облиш, будь ласка! Дуже тебе прошу, не будь отакий!

— Нічого тут не вдієш,— відказав Нік.— Ти й справді все знаєш. Геть усе. У тім-то й біда. Ти сама знаєш, що це так.

Марджорі промовчала.

— Я навчив тебе всього. Сама знаєш, що це так. От скажи, чого ти не знаєш?

— Ой, мовчи,— відказала Марджорі.— Краще дивись, як сходить місяць.

Вони сиділи на ковдрі, не торкаючись одне одного, й дивилися, як сходить місяць.

— Не треба говорити дурниць,— мовила Марджорі.— Ну справді, що з тобою діється?

— Не знаю.

— Неправда, знаєш.

— Ні, не знаю.

— Кажи, ну ж бо!

Нік дивився на місяць, що сходив над пагорбами.

— Мене вже ніщо не тішить.

Він боявся поглянути на Марджорі. Потім усе-таки зважився. Вона сиділа спиною до нього. Він поглянув на її спину.

— Ніщо не тішить. Анітрохи.

Вона не озивалася. Він провадив далі:

— Таке відчуття, наче все в мені пішло шкереберть. Не знаю, Мардж. Просто не знаю, що тобі сказати.— Він і далі дивився на її спину.

— І кохання вже не тішить? — спитала Марджорі.

— Ні,— відказав Нік.

Марджорі встала. Нік лишився сидіти, підперши руками голову.

— Я забираю човен,— гукнула йому Марджорі.— Ти повернешся пішки берегом.

— Гаразд,— мовив Нік.— Зараз я зіпхну його на воду.

— Не треба,— сказала Марджорі. Вона вже сиділа в човні й пливла по освітленій місяцем воді.

Нік повернувся назад і ліг долілиць на ковдру біля багаття. Йому було чути, як Марджорі хлюпає веслами.

Він довго лежав отак на ковдрі. Лежав і тоді, коли почув ходу Білла, що вийшов на поруб, дістався туди кружними лісовими стежками. Він чув, як Білл підійшов до багаття. До нього Білл не доторкнувся.

— Що, пішла? — тільки й спитав він.

— Так,— відказав Нік, не підводячи обличчя з ковдри.

— Сцену зробила?

— Ні, обійшлося без сцени.

— То як тобі тепер?

— Ой, іди собі, Білле! Іди погуляй трохи.

Білл вибрав у кошику бутерброд і пішов поглянути на вудки.

IV

День випав страшенно спекотний. Ми поставили поперек мосту пречудову перепону. Просто-таки досконалу. Величезні старовинні ковані грати з парадного під'їзду якогось будинку. Такі важенні, що й з місця не зрушити, проте стріляти крізь них добре, а ті мусили б перелазити верхом. Вийшло ну просто щось надзвичайне. Ті пробували перелізти, і ми збивали їх за сорок ярдів. Вони кидалися штурмувати її, а потім виходили самі офіцери й намагалися щось вдіяти. То була просто-таки нездоланна перепона. Їхні офіцери показали себе чудово. Ми страшенно шкодували, коли дізналися, що фланг прорвано і нам треба відступити.

ТРИДЕННА БУРЯ

Коли Нік звернув на дорогу, що вела нагору через сад, дощ перестав. Садовину було вже зібрано, і осінній вітер повівав між голими деревами. Нік зупинився й підняв при дорозі яблуко, що вилискувало мокрими боками в поруділій траві. Він поклав яблуко в кишеню своєї картатої куртки.

Із саду дорога вела далі, на вершину пагорба. Там стояв будиночок, на веранді якого було порожньо, а з комина йшов дим. Позаду був гараж, курник і підлісок, що густим живоплотом відгороджував подвір'я від лісу. Нік подивився далі, туди, де вітер розгойдував високі дерева. То була перша осіння буря.

Коли Нік переходив галявину за садом, двері будиночка відчинились і з них вийшов Білл. Він стояв на веранді, чекаючи Ніка.

— Здоров, Вімідже,— мовив він.

— Привіт, Білле,— відказав Нік, піднімаючись східцями на веранду.

Вони стали поряд, видивляючись на околицю: вниз понад садом, понад полями за дорогою та порослим деревами мисом,— аж ген на озеро. Вітер дув просто вподовж озера. Було видно хвилі прибою на березі мису Десята Миля.

— Оце дме,— сказав Нік.

— Тепер три дні так буде,— докинув Білл.

— Твій батько вдома? — спитав Нік.

— Нема. Пішов десь із рушницею. Заходь.

Нік зайшов до кімнати. В каміні палахкотіло полум'я. Воно аж гуло од вітру. Білл зачинив двері.

— Випити хочеш? — спитав він.

Тоді пішов до кухні й приніс дві склянки та глечик з водою. Нік узяв з полиці над каміном пляшку віскі.

— Можна? — спитав він.

— Та певно,— відказав Білл.

Вони сиділи перед каміном і пили ірландське віскі з водою.

— Приємний у нього смак: наче димом відгонить,— мовив Нік і подивився на вогонь крізь склянку.

— Це від торфу,— сказав Білл.

— Його запах не міг перейти на віскі,— заперечив Нік.

— Чи тобі не однаково? — мовив Білл.

— А ти коли-небудь бачив торф? — спитав Нік.

— Ні,— сказав Білл.

— І я ні,— сказав Нік.

Він сидів, простягши ноги до самого вогню, і його черевики почали парувати.

— Роззуйся,— сказав Білл.

— Я без шкарпеток.

— Роззувайся і суши черевики, а я принесу тобі шкарпетки,— сказав Білл.

Він піднявся на горище, і Нік чув, як він ходить там у нього над головою. Горище спереду було відкрите, і Білл з батьком, та й він, Нік, часом спали там. У задній частині горища була одежна комора. Коли дощило, вони присували ліжка до неї і застеляли їх прогумованими укривалами.

Білл повернувся з парою грубих вовняних шкарпеток.

— Не та вже пора, щоб ходити в черевиках на босу ногу,— сказав він.

— Страшенно не люблю знову морочитись із шкарпетками після літа,— відповів Нік.

Він натягнув шкарпетки, відхилився в кріслі й поклав ноги на щиток перед каміном.

— Відламаєш,— застеріг Білл.

Нік перекинув ноги вбік, на виступ каміна.

— Почитати щось знайдеться? — спитав він.

— Тільки газета.

— Як там «Кардинали»?

— Двічі підряд програли «Гігантам».

— Тепер їм кінець.

— Віддали гру, та й годі,— сказав Білл.— Поки той Мак-Гроу може купити будь-якого доброго гравця з ліги, все воно не має ніякого значення.

— Усіх не купить,— заперечив Нік.

— Він купує всіх, кого хоче,— сказав Білл.— Або ж так їх роздрочує, що інші команди змушені продавати їх йому.

— Як ото Гайні Зіма,— погодився Нік.

— Ну, той бовдур йому награє.— Білл підвівся.

— Бити він уміє,— зауважив Нік. Жар від каміна припікав йому ноги.

— Та й у полі грає добряче,— докинув Білл.— А проте через нього вони й програють.

— А може, на те він і потрібен Мак-Гроу,— висловив припущення Нік.

— Може, й так,— погодився Білл.

— Завжди є щось таке, чого ми не знаємо,— сказав Нік.

— Та звісно. Але як на таку глушину, ми в цих справах щось та тямимо.

— Це як на іподромі: краще робити заклáди, коли ти коней і не бачив.

— Атож.

Білл потягся по пляшку з віскі. Його велика рука обхопила її всю навколо. Він налив віскі у склянку, яку підставив Нік.

— Скільки води?

— Стільки ж.

Білл сів на підлогу біля Нікового крісла.

— Добре, коли настають осінні бурі, правда ж? — сказав Нік.

— Розкіш.

— Найкраща пора року,— докинув Нік.

— А як нудно було б оце жити в місті, га? — сказав Білл.

— Хотілося б побачити ігри чемпіонату,— сказав Нік.

— Ну, вони тепер бувають тільки в Нью-Йорку та Філадельфії,— зауважив Білл.— Нам з того поживи ніякої.

— Цікаво, чи «Кардинали» здобудуть колись приз?

— Ми до такого не доживемо,— відказав Білл.

— Ха, ото, мабуть, схибнулися б з радості,— сказав Нік.

— А пригадуєш, як вони перли того року, коли попали в залізничну катастрофу?

— Ще б пак! — мовив Нік.

Білл простяг руку до столу під вікном, де корінцем догори лежала розгорнута книжка,— він поклав її там, коли виходив на веранду. Тримаючи в одній руці склянку, а в другій книжку, він знов прихилився спиною до Нікового крісла.

— Що ти читаєш?

— «Річарда Феверела».

— А я не зміг його вчитати.

— Гарна книжка,— сказав Білл.— Зовсім непогана книжка, Вімідже.

— А що в тебе є ще, чого я не читав? — спитав Нік.

— «Лісових закоханих» читав?

— Еге. Це ж там вони щовечора, коли лягають спати, кладуть між собою оголений меч.

— Теж гарна книжка, Вімідже.

— Книжка чудова. От тільки чого я так і не второпав, то це яка їм була користь з того меча. Він же мав би весь час бути лезом догори, бо як ляже боком, то через нього можна вільно перекотитись.

— То такий символ,— пояснив Білл.

— Та звісно,— сказав Нік.— Але користі з нього ніякої.

— А «Відвагу» ти читав?

— Ото таки добра річ,— відказав Нік.— Путяща книжка. Як він там весь час борониться від свого старого. А ти маєш ще якісь книжки Уолпола?

— «Темний ліс»,— відповів Білл.— Це про Росію.

— А що він знає про Росію?

— Не знаю. В тих письменників ніколи не добереш, що до чого. А може, він був у Росії ще малим. Бо там про неї багато всякого написано.

— Хотів би я з ним познайомитись,— сказав Нік.

— А я — з Честертоном,— сказав Білл.

— От якби він був тепер тут,— підхопив Нік.— Ми б узяли його завтра з собою на риболовлю до Шарлевоя.

— Хто зна, чи схотів би він ще піти,— сказав Білл.

— Напевне схотів би,— відказав Нік.— Він же, мабуть, такий чолов'яга, що куди. Пам'ятаєш його «Летючий шинок»?

Якщо ангел божий в чарці
Піднесе щось інше вам,
Ви подякуйте за ласку
І скажіть, хай вип'є сам.

— Отож-бо,— підтвердив Нік.— Як на мене, він кращий чолов'яга, ніж Уолпол.

— Та звісно, що кращий,— погодився Білл.— Зате Уолпол кращий письменник.

— Не знаю,— сказав Нік.— Честертон — класик.

— Уолпол теж класик,— стояв на своєму Білл.

— Нехай би вони обидва були тут,— сказав Нік.— Ми б завтра взяли їх з собою рибалити до 'Воя.

— Слухай, давай уп'ємося,— запропонував Білл.

— Гаразд,— погодився Нік.

— Мій старий нічого не скаже,— запевнив Білл.

— Ти певен? — спитав Нік.

— Знаю, що кажу,— відповів Білл.

— Я вже й так трохи захмелів,— мовив Нік.

— Нічого ти не захмелів,— заперечив Білл.

Він підвівся з підлоги й узяв пляшку з віскі. Нік підставив свою склянку. Його очі невідривно дивились на склянку, поки Білл наливав у неї віскі.

Білл наповнив склянку до половини.

— Води долий собі сам,— сказав він.— Тут ще якраз мені лишилося.

— А більше нема? — спитав Нік.

— Та є скільки хочеш, але батько дозволяє пити тільки з початої пляшки.

— Зрозуміло,— мовив Нік.

— Він каже, ті, що починають пляшку, стають п'яницями,— пояснив Білл.

— Авжеж,— мовив Нік. То була для нього новина. Йому таке ніколи й на думку не спадало. Він-бо завжди вважав, що п'яницями стають ті люди, які п'ють на самоті.

— Як він, твій батько? — шанобливо спитав він.

— Та нічого,— відповів Білл.— Хіба що часом трохи шаленіє.

— Він чудовий чолов'яга,— сказав Нік. Тоді взяв глечик і долив у свою склянку води. Вона поволі змішувалася з віскі. Віскі у склянці було більше, ніж води.

— Що правда, то правда,— погодився Білл.

— Мій старий теж пристойний,— сказав Нік.

— Та певно, що так,— підтвердив Білл.

— Він каже, що за все своє життя не випив жодної чарки,— промовив Нік таким тоном, ніби сповіщав про якийсь науковий факт.

— Ну, він же лікар. А мій старий — художник. Це різні речі.

— Він багато чого пропустив у житті,— сумно сказав Нік.

— Хто знає,— зауважив Білл.— Нема лиха без добра.

— Він сам каже, що багато пропустив,— признався Нік.

— Та й мій батько знав скрутні часи,— сказав Білл.

— Отож воно одне на одне й виходить,— підсумував Нік.

Вони дивилися на вогонь і думали про цю глибоку істину.

— Піду-но принесу з задньої веранди якусь поліняку,— обізвався Нік. Дивлячись у камін, він помітив, що вогонь починає пригасати. До того ж йому хотілося показати, що він може пити й водночас чинити цілком розважливо. То дарма, що його батько ніколи не випив і чарки,— однаково Білл не зможе впоїти його, Ніка, аж поки сам не вп'ється.

— Візьми там великий буковий оцупок,— сказав Білл. Він також поводився дуже свідомо й розважливо.

Ідучи назад через кухню з оцупком у руках, Нік по дорозі скинув з кухонного столу каструлю. Він поклав оцупок і підняв каструлю. В ній мокли сушені абрикоси. Нік ретельно позбирав з підлоги всі абрикоси,—деякі закотились аж під плиту,— і поскладав назад у каструлю. Тоді залив їх водою з відра, що стояло біля столу. Він дуже пишався собою. Все, що він чинив, було напрочуд розважливе.

Він заніс оцупок до кімнати. Білл підвівся з крісла й допоміг йому покласти те поліно в камін.

— Оце-то поліняка,— мовив Нік.

— Я навмисне приберіг на негоду,— сказав Білл.— Такий оцупок горітиме цілу ніч.

— Та ще й на ранок жар залишиться, щоб вогонь розпалити,— докинув Нік.

— Авжеж,— погодився Білл. Вони вели розмову у високому стилі.

— Давай вип'ємо ще,— запропонував Нік.

— Здається, десь тут у шафці є ще одна почата пляшка,— сказав Білл.

Він став навколішки у кутку перед шафкою і видобув з неї гранчасту пляшку.

— Це вже шотландське,— мовив він.

— Я принесу води,— сказав Нік.

Він знову пішов до кухні й, узявши ківшика, наповнив глечик холодною джерельною водою з відра. Повертаючись назад через їдальню, він проходив повз велике дзеркало і подивився на себе. Власне обличчя видалось йому незнайомим. Нік усміхнувся до тієї подоби у дзеркалі, і вона вищирилась у відповідь. Він підморгнув їй і пішов далі. То було не його обличчя, але це нічогісінько не важило.

Білл уже налив віскі у склянки.

— Щось наче забагато,— мовив Нік.

— Не для нас, Вімідже,— відказав Білл.

— За що ж вип'ємо? — спитав Нік.

— Давай за риболовлю,— запропонував Білл.

— Гаразд,— погодився Нік.— Панове, я піднімаю тост за риболовлю.

— За всяку риболовлю,— докинув Білл.— Скрізь і всюди.

— За риболовлю,— повторив Нік.— За неї і вип'ємо.

— Це краще, ніж бейсбол,— сказав Білл.

— І порівняти не можна,— підхопив Нік.— Як ми могли стільки говорити про той бейсбол?

— То була помилка,— визнав Білл.— Бейсбол — гра для неотес.

Вони спорожнили склянки до денця.

— А тепер вип'ємо за Честертона.

— І за Уолпола,— додав Нік.

Нік налив у склянки віскі. Білл долив водою. Вони подивились один на одного. Обом було напрочуд легко на серці.

— Панове,— промовив Білл,— я піднімаю тост за Честертона і Уолпола.

— Прошу випити, панове,— докинув Нік.

Вони випили. Білл знову налив в обидві склянки. Вони сіли у великі крісла перед каміном.

— А ти тоді дуже мудро вчинив, Вімідже,— сказав Білл.

— Коли це? — спитав Нік.

— Коли дав відкоша тій Мардж,— пояснив Білл.

— Мабуть, що так,— мовив Нік.

— То був єдиний вихід. Якби ти цього не зробив, то був би тепер удома й тяжко працював, щоб збити грошей на одруження.

Нік промовчав.

— Коли вже чоловік одружився, то вважай, що пропав без вороття,— провадив Білл.— Нічого вже йому в житті не лишилося. Анічогісінько. Ані бісового дріб'язку. Пропаща він людина. Ти ж сам бачив тих жонатих.

Нік мовчав.

— Їх одразу видно,— не вгавав Білл.— Такий у них вгодований, жонатий вигляд. Пропащі люди.

— Та певно,— мовив Нік.

— Може, воно й зле, отак розлучатися,— сказав Білл.— Але ж завжди знайдуться дівчата, в яких можна закохатись, і все буде гаразд. Закохуйся собі на здоров'я, тільки не давай їм занапастити тебе.

— Еге ж,— мовив Нік.

— Якби ти одружився з нею, то мусив би одружитись і з усіма її родичами. А згадай-но її матусю й отого типа, за якого вона вискочила заміж.

Нік кивнув головою.

— Ти тільки уяви собі, як вони весь час товклися б у твоєму домі, і як ти ходив би до них у неділю обідати й запрошував їх до себе, і як та стара без кінця повчала б Мардж, що їй робити і як їй жити.

Нік сидів мовчки.

— Ти ще з біса добре відбувся,— провадив Білл.— Тепер вона одружиться з кимось собі до пари, влаштує своє гніздечко й буде щаслива. Олії з водою не змішати, і так само не можна змішувати цих речей, бо вийшло б однаково, що мені одружи-

тися з отією Айдою, яка служить у Стреттонів. А вона, мабуть, теж цього хотіла б.

Нік мовчав. Хміль вийшов у нього з голови, і він лишився наодинці із самим собою. Не було вже поруч Білла, і сам він не сидів отут перед каміном, і не збирався завтра на риболовлю з Біллом та його батьком. І п'яний не був. Усе те відлетіло. Залишилась одна-єдина думка: колись у нього була Марджорі, а тепер він втратив її. Вона пішла від нього, він сам відштовхнув її. Оце єдине, що тепер мало значення. Можливо, він ніколи більше її не побачить. Певне, що не побачить. Усе скінчилося, згинуло без вороття.

— Давай вип'ємо ще,— сказав Нік.

Білл налив віскі. Нік хлюпнув у склянку трохи води.

— Якби воно тривало й досі, ми б не сиділи сьогодні тут,— сказав Білл.

То була правда. Спочатку він мав намір повернутися додому і знайти якусь роботу. Потім вирішив прожити зиму в Шарлевої, щоб бути ближче до Мардж. А тепер і сам не знав, що робити далі.

— Та й рибалити завтра навряд чи пішли б,— провадив Білл.— Атож, ти таки маєш голову на в'язах.

— Я просто не міг інакше,— мовив Нік.

— Знаю. Іншого виходу й нема,— сказав Білл.

— Якось враз усе минулося,— пояснив Нік.— Не знаю навіть чому. Я просто не міг інакше. Так само, як оце тепер,— зривається триденна буря і не залишає на деревах жодного листочка.

— Минулося, й гаразд. Оце головне,— мовив Білл.

— Я сам винен,— сказав Нік.

— То байдуже, хто винен,— сказав Білл.

— Еге ж, мабуть, що так,— погодився Нік.

Головне було те, що Марджорі пішла від нього і що тепер він навряд чи коли її побачить. А він же говорив їй, як вони разом поїдуть до Італії і як їм там буде весело. І куди вони разом ходитимуть. Тепер нічого того не буде.

— Коли вже минулося, то ніщо більш не має значення,— мовив Білл.— Щоб ти знав, Вімідже, я дуже тривожився, поки все те тривало. Ти зробив правильний хід. Мабуть, її матуся лікті собі кусає з досади. Вона ж усім роздзвонила, що ви заручені.

— Ми не були заручені,— сказав Нік.

— А всі кругом кажуть, що були.

— Хай собі кажуть,— мовив Нік.— Але заручені ми не були.

— Але ж збиралися одружитись? — спитав Білл.

— Так. А заручені не були.

— Яка ж різниця? — розважливо запитав Білл.

— Не знаю. Є якась різниця.

— Не бачу,— сказав Білл.

— Гаразд,— мовив Нік.— Давай уп'ємося.

— Гаразд,— погодився Білл.— Давай насправді уп'ємося.

— Уп'ємося, а потім підемо скупаємось,— сказав Нік.

Він одним духом вихилив своє віскі.

— Мені страшенно жаль її, але що я міг вдіяти? — озвався він знову.— Ти ж знаєш, яка в неї мати!

— Жахлива,— мовив Білл.

— Якось враз усе минулося,— сказав Нік.— Та, мабуть, даремно я завів цю розмову.

— Не ти її завів,— заперечив Білл.— Це я перший почав, а тепер — кінець. Більш ніколи про це не говоритимем. І думати тобі про це не треба. А то ще знову почнеш усе з початку.

Досі Нікові й на думку таке не спадало. Здавалося, все скінчено раз і назавжди. А це була ідея. Йому полегшало на душі.

— Авжеж,— мовив він.— Така небезпека завжди є.

Тепер він почував себе чудово. Ніщо не минуло без воротття. Він може піти до міста у суботу ввечері. А сьогодні вже четвер.

— Та й нагода завжди знайдеться,— докинув він.

— Отож стережися,— сказав Білл.

— Стерегтимуся,— пообіцяв він.

Він почував себе чудово. Ніщо не скінчилося. Нічого ще не втрачено. В суботу він піде до міста. На душі в нього було так само легко, як і тоді, коли Білл ще не завів цієї розмови. Завжди знайдеться якийсь вихід.

— Давай візьмемо рушниці й підемо на мис пошукаємо твого батька,— запропонував Нік.

— Гаразд.

Білл зняв з кілка на стіні дві рушниці. Тоді відкрив коробку з набоями. Нік надяг свою картату куртку і взув черевики. Черевики висохли й стали шкарубкі. Він і досі був п'яний, але в голові у нього прояснилося.

— Як ти себе почуваєш? — спитав він Білла.

— Розкішно. Саме те, що треба.— Білл застібав светра.

— Пусте діло впиватись.

— Еге ж. Краще б піти на повітря.

Вони вийшли надвір. Вітер бурхав шалено.

— Мабуть, усі птахи в траві поховалися,— мовив Нік.

Вони попростували вниз до саду.

— Я бачив уранці вальдшнепа,— обізвався Білл.

— Може, сполохнемо його,— сказав Нік.

— За такого вітру однаково не поцілиш,— заперечив Білл.

Тут, на вільному повітрі, та історія з Мардж здавалася зовсім не такою трагічною. Та навіть і не дуже важливою. Усе те розвіяв вітер.

— Дме просто з великого озера,— зауважив Нік.

Ідучи проти вітру, вони почули приглушений звук пострілу.

— То батько,— мовив Білл.— Він там, на мочарах.

— Ходім отак навпростець,— сказав Нік.

— Ходім через нижню луку: може, сполохнемо якусь пташину,— сказав Білл.

— Гаразд,— погодився Нік.

Тепер усе воно нічого не важило. Вітер видув те у нього з голови. Але суботнього вечора таки можна буде піти до міста. Приємно мати в запасі таку можливість.

V

Тих шістьох міністрів розстріляли о пів на сьому ранку під стіною госпіталю. На подвір'ї були калюжі. Бруківку встеляло мокре руде листя. Періщив дощ. Усі віконниці госпіталю були позабивані. Один з міністрів лежав хворий на тиф. Двоє солдатів винесли його сходами надвір, на дощ. Вони пробували прихилити його до стіни, але він зсувався в калюжу. Решта п'ятеро незворушно стояли під стіною. Нарешті офіцер сказав солдатам, що його все одно не підвести. Коли дали перший залп, він сидів у воді, похиливши голову на коліна.

БОЄЦЬ

Нік підвівся. Усе в нього було ціле. Він подивився понад колією на ліхтарі останнього вагона, що вже зникав за поворотом. Обабіч насипу стояла вода, а далі були мочарі.

Він обмацав коліно. Штани були роздерті, шкіра збита. На руках подряпини, під нігті набилося піску й гару. Він пішов до краю насипу й спустився до води помити руки. Старанно вимив їх у холодній воді, виколупуючи з-під нігтів бруд. Тоді сів навпочіпки і обмив коліно.

Мерзенний падлюка той гальмівник. Колись він з ним ще поквитається. Запам'ятав його добре. Де ж це бачено таке чинити.

«Іди-но сюди, синку,— каже,— я щось тобі дам».

А він і спіймався на гачок. Це ж треба бути таким клятим дурнем. Та дарма, більше він так не попадеться.

«Іди-но сюди, синку, я щось тобі дам». А тоді — торох! — і він летить руками й колінами на узбіччя колії.

Нік потер око. Над ним набрякала чимала гуля. Синець буде добрячий. Уже й боліти почало. От сучий син, той гальмівник.

Він торкнув пальцями гулю над оком. Ну що ж, синець — то дріб'язок. Все могло скінчитися гірше. Він ще легко відбувся. Йому хотілося подивитись, який він, той синець. Та у воді було годі щось побачити. Вже давно споночіло, і ген навкруги розлягалася темна пустка.

Нік витер руки об штани й підвівся, тоді зійшов на насип до колії.

Він попростував колією. Залізничне полотно було добре підсипане, і йти виявилося легко: нога твердо ступала на утрам-

бований пісок і гравій у проміжках між шпалами. Те рівне полотно, мов шосе, бігло попереду через мочарі. Нік простував далі. Кудись він та дістанеться.

На той вантажний поїзд Нік скочив тоді, коли він уповільнив швидкість на сортувальних коліях перед роз'їздом Уолтон. Темніти почало, коли поїзд, ще з Ніком, поминув Колкаску. Тож тепер десь недалеко має бути Манселона. За три чи чотири милі мочарами. Нік простував колією, розміряючи ходу так, щоб ступати на гравій між шпалами, а мочарі довкола нього поволі огорталися примарним серпанком туману. Око боліло, хотілося їсти. Та він і далі верстав дорогу, залишаючи позаду милю за милею. Обабіч насипу так само пролягали мочарі.

Попереду показався міст. Нік перейшов його, лунко стукаючи черевиками по залізу. Внизу в проміжках між шпалами чорніла вода. Під ногу Нікові трапився покинутий костиль, і він зіпхнув його у воду. За мостом почалися пагорби. Тепер колію з обох боків обступали високі темні схили. Ген попереду Нік побачив багаття.

Обережно ступаючи, він наближався до багаття. Воно горіло збоку від полотна, під насипом. Нікові видно було тільки відблиск вогню. Колія виходила з виярка, і в тому місці, де горіло багаття, схили вирівнювались, зникаючи серед лісу. Нік обережно спустився з насипу й заглибився в ліс, щоб підступити до багаття з-за дерев. Ліс виявився буковий, і Нік, ідучи між дерев, відчував під ногами лушпиння букових горішків. Тепер він уже бачив ясний вогонь, що горів на самому узліссі. Біля багаття сидів якийсь чоловік. Нік став за деревом, видивляючись туди. Чоловік був начебто сам. Він сидів, підперши голову руками, й дивився на вогонь. Нік виступив з-за дерева й увійшов в освітлене коло.

Чоловік усе так само сидів і дивився на вогонь. Не зворухнувся й тоді, коли Нік став поруч нього.

— Добрий вечір! — мовив Нік.

Чоловік звів очі.

— Де це тобі так присвітили? — спитав він.

— Гальмівник урізав.

— Скинув з вантажного?

— Еге ж.

— Бачив я того собаку,— сказав чоловік.— Проїхав тут години півтори тому. Йшов по дахах вагонів, ляскав себе в боки і співав.

— От собака!

— То, мабуть, він того й розвеселився, що врізав тобі,— серйозно мовив чоловік.

— Я йому ще не так вріжу.

— Пожбур на нього доброю каменюкою, коли проїжджатиме знов,— порадив чоловік.

— Я з ним поквитаюсь.

— Ти хлопчина норовистий, еге ж?

— Та ні,— відказав Нік.

— Усі ви, хлопчиська, норовисті.

— Хоч-не-хоч, а будеш норовистий,— мовив Нік.

— Отож я й кажу.

Чоловік подивився на Ніка й усміхнувся. У світлі багаття Нік побачив, що обличчя його знівечене. Ніс розплюснутий, очі мов дві щілини, губи ні на що не схожі. Нік не одразу все те добачив; спершу помітив тільки, що обличчя в чоловіка дивне й наче покалічене. Кольором воно скидалося на віконну замазку і в світлі багаття мало мертвотний вигляд.

— Як, подобається моя вивіска? — спитав чоловік.

Нік зніяковів.

— А чого ж,— мовив він.

— Оськде, поглянь! — Чоловік зняв з голови кепку.

В нього було тільки одне вухо. Велике й набрякле, воно щільно прилягало до голови. На місці другого випинався рубцюватий хрящ.

— Бачив коли такого красеня?

— Ні,— відказав Нік. Його аж трохи занудило.

— А я все те витримав,— сказав чоловік.— Ти думаєш, таке легко витримати, малий?

— Де там!

— Вони всі руки об мене пообббивали,— провадив далі той невеличкий на зріст чоловік.— Та ніхто мене не здолав.— Він подивився на Ніка.— Сідай. Їсти хочеш?

— Не турбуйтесь,— відказав Нік.— Я йду до міста.

— Слухай-но,— мовив чоловік,— зви мене Едом.

— Добре.

— А знаєш,— озвався той знову,— зі мною не все гаразд

— Як це?

— Я псих.

Він надів на голову кепку. Нікові стало смішно.

— Усе з вами гаразд,— сказав він.

— Ні, негаразд. Я псих. Слухай, ти був колись психом?

— Ні,— відказав Нік.— А як ними стають?

— Не знаю,— сказав Ед.— Коли стаєш психом, то сам про це не здогадуєшся. Ти ж мене знаєш, правда?

— Ні.

— Я Ед Френсіс.

— Слово честі?

— Не віриш?

— Вірю.

Нік відчув, що це таки правда.

— А знаєш, чому я завжди беру гору?

— Ні,— сказав Нік.

— У мене повільно б'ється серце. Всього сорок ударів на хвилину. Ось помацай пульс.

Нік вагався.

— Ну ж бо.— Чоловік узяв його за руку.— Берися за зап'ясток. Поклади пальці сюди.

Зап'ясток у цього невеличкого чоловіка був широкий, і під шкірою випиналися м'язи. Нік відчув під пальцями розмірені поштовхи.

— Годинника маєш?

— Ні.

— І я не маю,— сказав Ед.— А без годинника це марна річ.

Нік пустив його зап'ясток.

— А слухай-но,— мовив Ед Френсіс.— Берися знову. Ти лічи пульс, а я лічитиму до шістдесяти.

Відчуваючи під пальцями нечасті пругкі поштовхи, Нік почав лічити. Він чув, як той невеличкий чоловік поволі промовляє вголос: один, два, три, чотири, п'ять,— і так далі.

— Шістдесят,— закінчив Ед.— Це хвилина. А ти скільки налічив?

— Сорок.

— Точно,— зрадів Ед.— І ніколи не буває більше.

Із залізничного насипу спустився якийсь чоловік і, перетнувши галявину, підійшов до багаття.

— Привіт, Багзе! — мовив Ед.

— Привіт! — відповів Багз. То був голос негра. Нік, ще тільки почувши його ходу, збагнув, що то негр. Він стояв спиною до них, схилившись над багаттям. Тоді випростався.

— Це мій приятель Багз,— сказав Ед.— Він теж псих.

— Радий познайомитись,— озвався Багз.— То ви звідки?

— Із Чікаго,— відповів Нік.

— Гарне місто,— сказав негр.— Пробачте, я не дочув, як вас звуть.

— Адамс. Нік Адамс.

— Чуєш, Багзе, він каже, що ніколи не був психом,— мовив Ед.

— Ще встигне,— відказав негр. Він стояв біля багаття й розгортав якийсь пакунок.

— Скоро будемо їсти, Багзе? — спитав боксер.

— Ось зараз.

— Ти голодний, Ніку?

— Як сто чортів.

— Чуєш, Багзе?

— Загалом я добре чую.

— Я не про те питаю.

— Авжеж. Я чув, що сказав цей юний джентльмен.

Він наклав на сковорідку шинки. Коли сковорідка розпеклась і сало зашкварчало, Багз, нахилившись над багаттям на своїх довгих, як у всіх негрів, ногах, перевернув шинку й почав розбивати в сковорідку яйця, похитуючи її з боку в бік, щоб залити яйця розтопленим салом.

— Містере Адамс, може б, ви взяли в отій торбі хліб та нарізали його? — обернувся він до Ніка від багаття.

— Ну звісно.

Нік розв'язав торбу й витяг звідти хлібину. Тоді відкраяв від неї шість скибок. Ед стежив за ним очима, нахилившись уперед.

— Дай-но мені свого ножика, Ніку,— мовив він.

— Ні-ні, не давайте, містере Адамс,— сказав негр.— Держіть свого ножика при собі.

Боксер відхилився назад.

— Містере Адамс, чи не подали б ви мені хліб? — спитав Багз.

Нік подав йому хліб.

— Ви любите вмочати хліб у розтоплене сало? — спитав негр.

— Ще б пак!

— Та це потім. Воно краще смакує під кінець вечері. Ану, тримайте.

Негр підчепив зі сковорідки шмат шинки, поклав його на скибку хліба, а зверху накрив яєчнею.

— Зробіть ласку, містере Адамс, покладіть на цей бутерброд ще скибку хліба й дайте його містерові Френсісу.

Ед узяв бутерброд і почав їсти.

— Пильнуйте, щоб яєчня не вислизнула,— застеріг негр.— А це вам, містере Адамс. Решта буде мені.

Нік уп'явся зубами в бутерброд. Негр сидів навпроти нього, поряд з Едом. Гаряча смажена шинка з яєчнею була дуже смачна.

— Містер Адамс таки добряче зголоднів,— мовив негр.

Невеличкий чоловік, що його Нік знав на ім'я як колишнього чемпіона з боксу, сидів мовчки. Він не озвався ані словом відтоді, як негр сказав ото про ніж.

— Дозвольте почастувати вас шматком хліба, вмоченим у сало,— запропонував Багз.

— Дуже дякую.

Невеличкий білий чоловік подивився на Ніка.

— А ви як, містере Едолфе Френсіс? — обернувся Багз від сковорідки.

Ед не відповів. Він дивився на Ніка.

— Містере Френсіс! — знову озвався лагідний голос негра.

Ед не відповів. Він дивився на Ніка.

— Я до вас звертаюся, містере Френсіс,— лагідно мовив негр.

Ед і далі дивився на Ніка. Його кепка була насунута низько на очі. Нік відчув тривогу.

— Якого біса ти сюди прителющився? — раптом стьобнуло Ніка різке запитання з-під кепки.— Що ти тут із себе корчиш? Ти, шмаркатий вилупку! Прилазиш куди тебе не кликали, жереш чужий харч, а попросили в тебе ножика, то ти носа закопилив.

Він люто зирив на Ніка, обличчя його побіліло, а очей майже не видно було з-під кепки.

— Ти, недороблений байстрюче! Хто тебе сюди кликав?

— Ніхто.

— Отож-бо, хай тобі чорт! Ніхто. І ніхто не просив тебе стирчати тут. Прилазиш, кривишся на моє обличчя, куриш мої сигари, дудлиш моє віскі, та ще й носа копилиш. А ти хоч подумав, чим воно все для тебе скінчиться?

Нік нічого не відповів. Ед підвівся.

— То я скажу тобі, падлючий ти чікагський вилупку! Зараз я зіб'ю к бісу оцей казанок, що в тебе на в'язах. Чув?

Нік відступив назад. Невеличкий чоловік поволі наближався до нього, не відриваючи ступнів від землі: він виставляв уперед ліву ногу, а тоді присував до неї праву.

— Ану вдар мене.— Він сіпнув головою.— Спробуй, вдар.

— Не хочу.

— Е ні, так просто ти не відбудешся. Ти в мене добре дістанеш у шкуру, чуєш? Ану нападай.

— Облиште,— сказав Нік.

— Ну що ж, тоді тримайся, вилупку!

Невеличкий чоловік подивився на Нікові ноги. Коли він опустив очі, Багз, який ішов позад нього ще від багаття, примірився і стукнув його по потилиці. Він упав долілиць, і негр кинув на траву обгорнутий ганчіркою обушок. Невеличкий чоловік лежав, уткнувши обличчя в траву. Негр підняв його і, підтримуючи безживно звислу голову, поніс до багаття. Обличчя чоловіка мало страхітливий вигляд, очі були розплющені. Багз обережно поклав його на траву.

— Зробіть ласку, містере Адамс, принесіть мені відерце з водою,— попросив він.— Боюся, що я цокнув його трохи дужче, ніж треба.

Негр набрав у жменю води й побризкав чоловікові на обличчя, тоді легенько потяг його за вухо. Очі в того заплющились.

Багз підвівся.

— Усе гаразд,— мовив він.— Тривожитись нема чого. Ви вже пробачте, містере Адамс.

— Та пусте.

Нік дивився вниз на невеличкого чоловіка. Тоді побачив на траві обушок і підняв його. Обушок мав гнучке держалко, і здавалося, що він увесь такий м'який. Він був обтягнутий потертою чорною шкірою, а потовщений важкий кінець обгорнутий носовичком.

— Це держалко з китового вуса,— усміхнувся негр.— Тепер таких не роблять. Я не знав, чи зможете ви за себе постояти, та й не хотів би, щоб ви збили його з ніг чи покалічили ще дужче, ніж він покалічений.— І негр знову усміхнувся.

— Ви ж самі збили його з ніг.

— Я знаю, як це робити. Він навіть і не згадає нічого. Доводиться часом отак його вгамовувати, коли на нього находить.

Нік усе ще дивився на невеличкого чоловіка, що лежав із заплющеними очима в світлі багаття. Багз підкинув у вогонь дров.

— Ви за нього не тривожтеся, містере Адамс. Я вже не раз бачив його такого.

— З чого він утратив розум? — спитав Нік.

— Та багато з чого,— відказав негр від багаття.— Чи не вип'єте чашечку кави, містере Адамс?

Він подав Нікові каву й поправив куртку, яку ще перед тим поклав під голову непритомному чоловікові.

— По-перше, його надто багато били.— Негр сьорбнув кави.— Але від цього він став тільки трохи придуркуватий. Потім за менеджера в нього була сестра, і в газетах весь час писали ото про братів і сестер, і як вона кохає свого брата, і як він кохає свою сестру, а тоді вони одружились у Нью-Йорку, і це наробило їм чимало іншого клопоту.

— Я пригадую.

— Отак. Вони-то, звісно, були ніякі не брат і не сестра, але все одно багатьом це одруження не сподобалось, і тоді між ними почалися незлагоди, і врешті одного дня вона десь поїхала й більше не повернулась.— Він допив каву й утер губи рожевою долонею.— Отоді йому враз і відібрало розум. Може, вип'єте ще кави, містере Адамс?

— Дякую.

— Я бачив її разів зо два,— розповідав далі негр.— Навдивовижу гарна була жінка. І схожі вони одне на одного — ну чисто тобі близнята. Якби йому не покалічили обличчя, він був би досить гарний з себе.

Він замовк. Здавалося, розповідь дійшла кінця.

— А де ви з ним познайомились? — запитав Нік.

— У в'язниці,— відказав негр.— Після того, як вона поїхала, він почав кидатись на людей, і його заперли до в'язниці. А я

сидів за те, що прирізав одного типа.— Він усміхнувся і тихо повів далі: — Він мені одразу припав до душі, отож коли я вийшов, то розшукав його. Йому подобається вважати мене за ненормального, і я не маю нічого проти. А мені подобається бути при ньому, подобається мандрувати по країні, та ще й коли не треба для того красти. Мені подобається жити по-благородному.

— І що ж ви обидва робите? — спитав Нік.

— Та нічого. Просто мандруємо собі. Гроші він має.

— Певно, заробив їх дай боже.

— Звісно. Та всі ті гроші він уже потратив. Чи, може, їх у нього забрали. Це вона присилає йому гроші.— Він поворушив багаття.— Вона чудова жінка. І схожі вони одне на одного — ну чисто тобі близнята.

Негр подивився на невеличкого чоловіка, що, тяжко дихаючи, лежав поряд. Пасмо білявого волосся впало тому на чоло. Покалічене обличчя було спокійне, ніби в дитини.

— Тепер я можу збудити його хоч зараз, містере Адамс. І якщо ви не заперечуєте, то краще б вам уже йти. Я не хочу бути негостинним, та коли він побачить вас, на нього може найти знову. Мені страшенно прикро глушити його обушком, а це ж єдина рада, коли з ним отаке починається. Доводиться тримати його далі від людей. Ви ж не розсердитесь на мене, правда, містере Адамс?.. Ні-ні, нема за що дякувати, містере Адамс. Я б мав попередити вас, але ви йому начебто сподобались, і я гадав, що все минеться. До міста звідси милі зо дві, як піти колією. Воно зветься Манселона. Прощавайте. Я б радо запросив вас заночувати з нами, але про це не може бути й мови. Чи не взяли б ви з собою трохи шинки й хліба? Ні? То візьміть хоч бутерброд.— Усе це він казав по-негритянському низьким, рівним, чемним голосом.— От і добре. Прощавайте, містере Адамс. Прощавайте, і щасти вам!

Нік відійшов від багаття й рушив через галявину до залізниці. Опинившись поза світлом, він прислухався. Негр тихо говорив щось своїм низьким голосом. Слів Нік не розібрав. Потім він почув голос невеличкого чоловіка:

— У мене страшенно болить голова, Багзе.

— Зараз вам полегшає, містере Френсіс,— заспокійливо мовив негр.— Ось тільки випийте чашечку гарячої кави.

Нік піднявся на насип і попростував колією. Він помітив, що тримає в руці бутерброд з шинкою, і засунув його в кишеню. Озирнувшись назад з узвишшя, де колія повертала за пагорби, він побачив світло багаття край лісу.

VI

Нік сидів, прихилившись до стіни церкви, куди його відтягли з-під кулеметного вогню на вулиці. Обидві ноги його незграбно стирчали попереду. Йому влучило в хребет. Обличчя було мокре від поту й брудне. Сонце світило просто у вічі. День випав дуже гарячий. Поряд біля стіни долілиць лежав Рінальді; його спорядження розметалось обабіч випнутої широкої спини. Нік дивився перед собою блискучими від жару очима. Рожева стіна будинку навпроти завалилася від самого даху, і над вулицею зависло понівечене залізне ліжко. У затінку будинку серед уламків цегли лежало двоє мертвих австрійців. Далі на вулиці було видно інші трупи. Наступ у містечку розвивався успішно. Все йшло добре. Тепер уже от-от мали з'явитися санітари з ношами. Нік обережно повернув голову й глянув на Рінальді. «Senta, *Рінальді.* Senta[1]. *Ми обидва, ти і я, уклали сепаратну угоду». Рінальді непорушно лежав на сонці й тяжко дихав. «Ми не патріоти». Нік обережно відвернув голову й силувано всміхнувся. Рінальді не виправдав його сподівань як співрозмовник.*

ДУЖЕ КОРОТКЕ ОПОВІДАННЯ

Одного задушного вечора в Падуї його винесли на дах, звідки він міг дивитись понад будинками міста аж ген у далечінь. У небі шугали стрижі. Невдовзі споночіло, засвітилися прожектори. Всі інші пішли з даху і забрали з собою пляшки. Вони з Люз чули їхні голоси внизу на балконі. Люз сіла на край його ліжка. Вона була прохолодна і свіжа в тій вечірній задусі.

Ось уже три місяці Люз залишалася на нічні чергування. Їй радо це дозволяли. Коли йому мали робити операцію, Люз сама готувала його до неї, і обоє жартували: мовляв, дружба дружбою, а клізма клізмою. Вдихаючи наркоз, він напружив усю свою волю, щоб не вибовкати чогось у хвилини безтямної балакучості. А коли став на милиці, то почав сам розносити по палатах термометри, щоб Люз могла не вставати з ліжка. Пацієнтів у госпіталі було мало, і вони знали про нього та Люз.

[1] Слухай... Слухай *(італ.)*.

Всі вони любили Люз. Повертаючись назад коридорами, він думав про те, що Люз лежить у його ліжку.

Перед тим як він вирушив назад на фронт, вони пішли в *Duomo* [1] й помолилися. Там було темно й тихо, і інші люди також молилися. Вони хотіли одружитись, але вже не вистачало часу на церковне оголошення, до того ж ні він, ні вона не мали при собі метрик. Власне, вони й так вважали себе одруженими, але їм хотілося, щоб усі про це знали й щоб це було навіки.

Люз писала йому багато листів, але він отримав їх тільки після перемир'я. Вони надійшли на фронт цілою пачкою, п'ятнадцять одразу, і він розіклав їх за датами й прочитав підряд. Усі вони були про госпітальні справи, і про те, як вона його кохає, і як не може без нього жити, і як їй бракує його вночі.

Після перемир'я вони домовилися, що він поїде додому і знайде роботу, щоб вони могли одружитись. А Люз повернеться тільки тоді, коли він матиме добру роботу й зможе приїхати в Нью-Йорк зустріти її. Певно ж, у Штатах він не питиме, не зустрічатиметься з давніми друзями і взагалі ні з ким. Єдина мета — це знайти роботу й одружитись. Їдучи поїздом з Падуї до Мілана, вони посварилися через те, що вона не хотіла одразу повертатись додому. На міланському вокзалі, коли настав час прощатися, вони поцілувались, однак це не означало остаточного примирення. Йому було прикро, що вони отак попрощалися.

З Генуї він відплив пароплавом до Америки. Люз повернулась у Пордононе, де мав відкритися новий госпіталь. Там було смутно, йшли дощі, а в місті квартирував батальйон *arditi* [2]. Відбуваючи зиму в тому грязькому дощовитому містечку, майор батальйону почав упадати за Люз, а що доти вона ніколи не мала справ з італійцями, то врешті написала до Штатів, що оте їхнє кохання було лише дитячою забавкою. Їй дуже прикро, і хоч вона знає, що він навряд чи зрозуміє її, та, можливо, колись усе пробачить і навіть буде їй вдячний; ну, а вона, цілком несподівано для себе, навесні виходить заміж. Вона любить його, як і раніш, але тепер зрозуміла, що то було в них просто дитяче захоплення. Вона сподівається, що він багато досягне у житті, й непохитно вірить у нього. Вона певна, що так буде тільки краще.

Той майор не одружився з нею ні навесні, ні будь-коли. Люз так і не отримала з Чікаго відповіді на свій лист. Що ж до нього, то він невдовзі заразився гонореєю від продавщиці з одного магазину, катаючись з нею в таксі по Лінкольн-Парку.

---

[1] Собор *(італ.)*.

[2] Відважні *(італ.)* — добровольці-піхотинці в італійській армії часів першої світової війни.

VII

Коли снаряди трощили дощенту окопи під Фоссальтою, він лежав долілиць, спливаючи потом, і молився: «Господи Ісусе, вирятуй мене звідси. Любий Ісусе, благаю тебе, вирятуй. Зглянься на мене, господи, зглянься, зглянься, зглянься. Зроби так, щоб мене не вбило, і я виконаю будь-яку твою волю. Я вірю в тебе і всім казатиму, всьому світові, що ти єдиний, на кого можна сподіватись. Зглянься на мене, любий Ісусе». Вогонь пересунувся далі по лінії фронту. Ми взялися приводити до ладу окопи, а вранці зійшло сонце, і день був гарячий, паркий, радісний і спокійний. Другого вечора, повернувшись до Местре, він не розказав про Ісуса тій дівчині, з якою пішов нагору у «Вілла-Росса». І нікому ніколи не розказував.

ПОВЕРНЕННЯ СОЛДАТА

Кребз пішов на війну з методистського коледжу в Канзасі. Є фотографія, де він знятий разом з іншими братами-студентами, і всі вони в комірцях однакового крою та висоти. У 1917 році він записався до флоту й знов опинився у Сполучених Штатах аж улітку 1919 року, коли їхня друга дивізія повернулася з Рейну.

Є фотографія, на якій він знятий з двома німецькими дівчатами та ще з якимсь капралом десь на Рейні. Кребз і капрал мають такий вигляд, наче вони давно виросли із своїх військових мундирів. Дівчата на фотографії негарні. Самого Рейну на ній і не видно.

На той час, коли Кребз повернувся до рідного міста в Оклахомі, вшанування героїв уже закінчилось. Він приїхав надто пізно. Всіх його земляків, що поверталися з війни, зустрічали урочисто й бучно. Не обходилося при тому й без істерії. А тепер було навпаки: на Кребза дивилися так, ніби вважали, що просто смішно повертатися так пізно, аж через рік після закінчення війни.

Спочатку Кребзові, який побував під Белло й Суассоном, у Шампані, й Сен-Мієлі, і в Аргоннському лісі, зовсім не хотілося говорити про війну. Потім він відчув потребу говорити, але слухати ніхто вже не хотів. У місті встигли стільки наслуха-

тися про жахи війни, що розповіді про справжні події нікого більше не зворушували. Кребз упевнився: для того, щоб його слухали, він має щось вигадувати, і коли двічі спробував, у нього самого виникла відраза й до війни, й до балачок про неї. Оті вигадки, яких він нарозказував, збудили в ньому огиду до всього, що він насправді пережив на війні. І всі ті дні, згадуючи про які раніше, він відчував у душі ясний спокій, ті далекі тепер дні, коли він робив те єдине, що належить робити чоловікові, робив легко й невимушено, хоч міг би робити й щось інше, втратили для нього свою ясність і вартісність, а згодом і зовсім відійшли в небуття.

Його вигадки були досить-таки невинні: він лише приписував собі те, що бачили, чули чи робили інші, або ж видавав за правду ті невірогідні історії, що їх знали на фронті всі солдати. Та навіть і ці вигадки не справляли належного враження в більярдній. Його знайомі, які вже наслухалися розповідей про німецьких жінок, прикутих до кулеметів в Аргоннському лісі, не могли уявити собі неприкутих німецьких кулеметників чи, може, з великого патріотизму не виявляли до них цікавості, тож його історії анітрохи їх не вражали.

Після того Кребзові гидко стало й думати про якісь вигадки чи перебільшення, і коли він випадково зустрічав у танцювальному залі когось, хто справді воював, і спинявся поговорити з ним хвилину в туалетній кімнаті, то прибирав отієї вільної манери бувалого солдата серед інших солдатів: еге ж, мовляв, на фронті він тільки те й відчував, що безнастанний нудотний страх. Так він втратив і все до решти.

В ті дні наприкінці літа він пізно прокидався, йшов до міської бібліотеки по нову книжку й, поснідавши вдома, сідав на веранді читати, аж поки набридне; а тоді вирушав до центру міста, щоб згаяти найжаркіші години дня у прохолодному присмерку більярдної. Він любив грати в більярд.

Увечері він вправлявся у грі на кларнеті, гуляв по місту, читав і лягав спати. Для двох молодших сестер він і досі залишався героєм. Мати, якби він тільки захотів, подавала б йому сніданок до ліжка. Вона часто заходила до його кімнати, коли він ще лежав, і просила розповісти про війну, але слухала неуважно. Що ж до батька, то він не був схильний до балачок.

До того як Кребз пішов на війну, йому ніколи не дозволяли їздити батьковим автомобілем. Батько мав справу з продажем нерухомого майна і хотів, щоб автомобіль був напоготові на випадок, якщо треба буде повезти клієнтів за місто оглянути якусь ферму. Тож машина завжди стояла перед будинком Першого національного банку, де батько мав контору на другому поверсі. І тепер, після війни, машина була та сама.

У місті нічого не змінилося, хіба що тільки дівчата повиростали. Та вони жили в такому складному світі визначених наперед шлюбів і скоминущих сварок, що Кребз не мав ні бажання, ні сміливості увійти в той світ. Проте дивитися на них він любив. Адже стільки було гарних дівчат. І майже всі коротко підстрижені. Коли він їхав з дому, так коротко підстриженими ходили тільки менші дівчатка, а з дівчат — хіба що найлегковажніші. І всі носили светри й короткі блузки з заокругленими відкладними комірцями. Така була тепер мода. Йому подобалось дивитися на них з ве́ранди, коли вони проходили по той бік вулиці. Подобалось спостерігати, як вони прогулюються в затінку дерев. Йому подобались їхні заокруглені комірці, випущені з-під светрів. Подобались їхні шовкові панчохи й туфлі на низьких підборах. Подобалось їхнє коротко підстрижене волосся, їхня хода.

Коли він бачив їх у центрі міста, вони не так вабили його. У грецькій морозивні вони йому зовсім не подобались. Та й, власне, він не потребував їх як таких. Вони були для нього надто складні. До цього долучалося й ще одне. Загалом невиразно він відчував потребу в жінці, але не хотів докладати зусиль, щоб здобути її. Він залюбки перебув би з жінкою, але не хотів довго її домагатись. Не хотів вивертів і підступів. Не хотів улещань. Не хотів більше брехати. Не варта була справа заходу.

Він не хотів брати на себе якихось обов'язків. Не хотів більше ніяких обов'язків. Хотів жити собі без будь-яких обов'язків. До того ж не відчував він справжньої потреби в жінці. Цього навчила його військова служба. Можна було скільки завгодно вдавати, ніби тобі потрібна жінка. Майже всі так і казали. Але казали вони неправду. Не потрібна була жінка. Ось що найсмішніше. Спочатку ти хвалишся, що жінки для тебе нічого не важать, що ти й думати про них не хочеш, і дивитись тобі на них гидко. Потім хвалишся, що не можеш обійтися без жінки, що вона тобі потрібна як повітря, що ти заснути без жінки не годен.

І все воно брехня. І те, і те брехня. Жінка зовсім не потрібна, поки не починаєш про неї думати. Він переконався у цьому в армії. А потім рано чи пізно ти її знаходиш. Жінка завжди знайдеться, коли вже вона тобі справді потрібна. І не треба про це думати. Рано чи пізно воно станеться само собою. Цього навчила його військова служба.

Тепер він залюбки перебув би з якоюсь дівчиною — тільки щоб вона прийшла сама й не треба було ні про що говорити. Але тут, на батьківщині, все було надто ускладнене. Він знав: йому не здолати все те знов. Та й не варте воно зусиль. Ось

у тім-то й перевага французьких і німецьких дівчат — там не потрібні були балачки. Багато говорити ніхто не міг та й не потребував того. Усе було просто, і ви залишалися друзями. Він пригадав Францію, потім перенісся думкою до Німеччини. Загалом Німеччина сподобалась йому більше. Він не хотів від'їжджати з Німеччини. Не хотів повертатися додому. І все ж таки повернувся. І ось тепер сидів тут на веранді.

Йому подобались дівчата, що проходили по той бік вулиці. З вигляду вони подобались йому куди більше, ніж оті француженки чи німкені. Але світ, у якому вони жили, був зовсім не той, у якому жив він. Він залюбки перебув би з котроюсь із них. Але не варта справа заходу. Вони були такі гарненькі, всі за однією модою. Йому подобалася ця мода. Вона збуджувала. Але він аж ніяк не хотів заходити в усі ті балачки. Та й не так уже була йому потрібна котрась одна з них. От дивитися на всіх разом — то інша річ. А так не варта справа заходу. Особливо тепер, коли все знову повернуло на краще.

Він сидів на веранді й читав книжку про війну. То була історична праця, і він читав про всі ті бої, в яких сам брав участь. Йому ще ніколи не траплялося читати такої цікавої книжки. От якби тільки в ній було більше карт. Він наперед тішився, постановивши собі прочитати всі справді вартісні книжки про війну, які тільки вийдуть у світ з добрими, детальними картами. Тепер він починав розуміти війну по-справжньому. І те, що він був добрим солдатом. Це багато чого змінювало.

Одного ранку, після того як він прожив удома близько місяця, до його кімнати зайшла мати й сіла на ліжку. Тоді розгладила рукою свій фартух.

— Учора ввечері я говорила з батьком, Гарольде,— сказала вона.— Він не проти того, щоб ти вечорами їздив десь його машиною.

— Що? — перепитав Кребз, ще не зовсім прокинувшись.— Щоб я їздив машиною? Он як?

— Так. Батько вже давно вважає, що ввечері ти можеш брати машину, коли захочеш, але поговорили про це ми тільки вчора.

— Б'юсь об заклад, що це ти його вмовила.

— Ні. Батько сам завів про це розмову.

— Де ж пак! Я певен, що це твоя робота.— Кребз сів на ліжку.

— Ти зійдеш снідати, Гарольде? — спитала мати.

— Зараз, тільки одягнуся,— відказав Кребз.

Мати вийшла з кімнати, і поки він умивався, голився й одягався перед тим, як піти снідати, йому було чути, як унизу щось смажиться. Коли він сів снідати, сестра принесла до їдальні пошту.

— Привіт, Гар,— мовила вона.— Ну ти ж і сонько. І навіщо ти взагалі встаєш?

Кребз подивився на сестру. Він любив її. То була його пестунка.

— Газета є? — спитав він.

Вона подала йому «Канзас-Сіті стар», і, знявши бандероль, він розгорнув газету на спортивній сторінці. Тоді перегнув її впоперек і притулив до карафи з водою, а внизу приставив до неї тарілку з вівсянкою, щоб читати за сніданком.

— Гарольде,— сказала мати, стоячи в дверях кухні,— Гарольде, будь ласка, не помни газету. Батько не буде читати зім'яту.

— Не помну,— мовив Кребз.

Сестра підсіла до столу й дивилась, як він читає.

— Сьогодні після обіду ми граємо на шкільному подвір'ї,— сказала вона.— Я гратиму на подачі.

— Добре,— мовив Кребз.— Як рука, міцна?

— Я подаю краще, ніж багато хто з хлопців. І всім кажу, що це ти мене навчив. У інших дівчат куди гірше виходить.

— Он як? — мовив Кребз.

— Я кажу всім, що ти мій кавалер. Ти ж таки мій кавалер, правда, Гар?

— Аякже.

— Хіба брат не може бути кавалером сестри тільки тому, що він їй брат?

— Не знаю.

— Неправда, знаєш. Хіба ти не міг би бути моїм кавалером, якби я була дорослішa і ти сам цього хотів?

— Звісно, що міг би. Ти й так моя любка.

— Справді?

— Аякже.

— Ти мене любиш?

— Еге ж.

— І завжди любитимеш?

— Ну звісно.

— А прийдеш подивитись, як я гратиму?

— Можливо.

— Ні, Гар, ти не любиш мене. Якби любив, то сам захотів би піти подивитись.

З кухні зайшла Кребзова мати. Вона несла тарілку з яєчнею та підсмаженим беконом і тарілку з гречаними млинцями.

— Біжи погуляй, Гелен,— сказала вона.— Мені треба поговорити з Гарольдом.

Вона поставила перед ним яєчню та бекон і принесла глечик кленової патоки до млинців. Тоді сіла біля столу навпроти Кребза.

— Чи не відклав би ти на хвилину газету, Гарольде? — мовила вона.

Кребз згорнув газету.

— Ти вже надумав, що робити далі, Гарольде? — спитала мати, знімаючи окуляри.

— Ні,— відказав Кребз.

— Чи не час уже й подумати? — Мати сказала це не як докір. Вона була видимо стурбована.

— Я ще не думав,— мовив Кребз.

— Бог велів усім людям працювати,— сказала мати.— У царстві божому не може бути нероб.

— Я ще не в царстві божому,— заперечив Кребз.

— Усі ми в царстві божому.

Кребз відчув збентеження і, як завжди в таких випадках, розізлився.

— Я весь час так тривожилася за тебе, Гарольде,— провадила мати.— Я знаю, скільки було перед тобою всіляких спокус. І знаю, які слабкі чоловіки. Я пам'ятаю, що́ розказував нам твій дідусь, а мій батько, про громадянську війну. Отож я молилася за тебе. І тепер молюся, Гарольде, цілими днями.

Кребз дивився, як на тарілці застигає розтоплене сало.

— Батько теж тривожиться,— говорила далі мати.— Він боїться, що ти втратив честолюбство, що не маєш у житті певної мети. Онде Чарлі Сіммонз — він твій однолі́ток, а вже має добру роботу й збирається одружитись. Усі хлопці якось влаштовуються, чогось прагнуть, і видно вже, що такими, як Чарлі Сіммонз, скоро зможе пишатися все наше місто.

Кребз мовчав.

— Не дивися так на мене, Гарольде,— сказала мати.— Ти ж знаєш, ми любимо тебе, і я кажу це для твого ж добра. Батько аж ніяк не хоче обмежувати твоєї свободи. Він вважає, що треба дозволити тобі їздити машиною. Якщо ти захочеш покатати котрусь із пристойних дівчат, ми будемо тільки раді. Ми не проти того, щоб ти розважався. Але ж треба вже й братися до якогось діла, Гарольде. Батько каже, йому байдуже, з чого ти почнеш. Він вважає, що будь-яка праця робить людині честь. Але треба ж таки до чогось братися. Він попросив мене, щоб я сьогодні поговорила з тобою, а потім ти можеш підійти до нього в контору.

— Це все? — запитав Кребз.

— Так. Ти ж любиш свою матір, синку?

— Ні,— відказав Кребз.

Мати подивилась на нього через стіл. Очі її блищали. Вона заплакала.

— Я нікого не люблю,— сказав Кребз.

То було ні до чого. Він не міг пояснити їй, не міг розтлумачити так, щоб вона зрозуміла. Він зробив дурницю, що таке сказав. Тільки образив її.

Кребз підійшов до матері й узяв її за плече. Вона плакала, схиливши голову на руки.

— Я мав на думці інше,— мовив він.— Просто розсердився на щось. Я зовсім не хотів сказати, що не люблю тебе.

Мати плакала. Кребз обняв її рукою за плечі.

— Ти не віриш мені, мамо?

Мати похитала головою.

— Ну прошу тебе, мамо. Дуже прошу, повір мені.

— Гаразд,— мовила вона, давлячись слізьми.— Я вірю тобі, Гарольде.

Кребз поцілував її в голову. Вона прихилилася до нього обличчям.

— Я твоя мати,— сказала вона.— Я носила тебе біля свого серця, коли ти був крихітним немовлям.

Кребз відчув якусь огиду, і в нього аж замлоїло всередині.

— Знаю, мамусю,— мовив він.— І постараюся бути тобі добрим сином.

— Зроби таку ласку, Гарольде, стань на коліна й помолися разом зі мною,— попросила мати.

Вони стали на коліна біля обіднього стола, і Кребзова мати почала молитися.

— А тепер ти, Гарольде,— сказала мати.

— Не можу,— відказав Кребз.

— Спробуй, Гарольде.

— Не можу.

— Ну хочеш, я помолюся замість тебе?

— Гаразд.

Мати проказала молитву й за нього, а тоді обоє підвелись, і Кребз, поцілувавши матір, вийшов з дому. Хоч як він старався, а вберегти своє життя від ускладнень не міг. А втім, усе це анітрохи не зворушило його. Йому стало жаль матері, і він мусив сказати їй неправду. Він поїде до Канзас-Сіті й там знайде якусь роботу, і тоді вона буде задоволена. Можливо, перед від'їздом доведеться витримати ще одну сцену. А до батька в контору він не піде. Вже хоч цього уникне. Йому так хотілося, щоб усе в його житті йшло гладенько. Власне, так воно й мало бути. Ну, а тепер цьому край, так чи інакше. Треба буде піти на шкільне подвір'я подивитись, як Гелен гратиме в бейсбол.

VIII

О другій годині ночі двоє угорців залізли до тютюнової крамнички на розі П'ятнадцятої вулиці й Великої авеню. Древітс і Бойл приїхали туди фордом з поліційної дільниці П'ятнадцятої вулиці. Угорці саме виводили свій фургончик заднім ходом із завулка. Бойл підстрелив одного за кермом, а другого в кузові. Коли Древітс побачив, що обидва мертві, він злякався.

— Хай тобі чорт, Джіммі,— сказав він.— Даремно ти їх так. Може зчинитись неабияка буча.

— Вони ж злодії, хіба ні? — відказав Бойл.— До того ж чужинці, хіба ні? Який же біс зчинятиме через них бучу?

— Ну, може, цього разу й минеться,— сказав Древітс.— Але звідки ти знав, що вони чужинці, коли шмаляв у них?

— Чужинці,— сказав Бойл.— Я їхнє поріддя за милю чую.

РЕВОЛЮЦІОНЕР

У 1919 році він їздив залізницями Італії, маючи при собі прямокутний клаптик клейонки, виданий партійним комітетом, на якому чорнильним олівцем було написано, що цей товариш зазнав багато лиха від білих в Будапешті і всіх товаришів просять усіляко сприяти йому. Той клаптик клейонки правив йому за квиток. Він був дуже сором'язливий, ще зовсім молодий, і залізничники передавали його від обслуги до обслуги. Грошей він не мав, і годували його за прилавками у станційних буфетах.

Йому дуже сподобалась Італія. Чудова країна, казав він. І люди всі такі добрі. Він побував у багатьох містах, багато ходив пішки, оглядав у музеях картини. Придбав собі репродукції з полотен Джотто, Мазаччо й П'єро делла Франческа і возив їх з собою, загорнуті в номер «Аванті». Мантенья йому не сподобався.

У Болоньї він прийшов до комітету, і я взяв його з собою в подорож до Романьї, де мені треба було побачитися з одним чоловіком. Наша спільна подорож вийшла приємна. Стояв початок вересня, і скрізь відкривалися гарні краєвиди. Він був мадяр, дуже милий хлопець і дуже сором'язливий. Хортисти

жорстоко катували його. Він дещо мені розповів. Незважаючи на те, що сталося в Угорщині, він непохитно вірив у світову революцію.

— А як розгортається рух в Італії? — спитав він.

— Кепсько,— відказав я.

— Все налагодиться,— сказав він.— У вас є всі умови. Це єдина країна, щодо якої можна не сумніватись. Звідси усе й почнеться.

Я йому не заперечив.

У Болоньї він попрощався з нами. Він від'їжджав поїздом до Мілана й далі до Аости, а звідти збирався вирушити через перевал до Швейцарії. Я завів мову про картини Мантеньї у Мілані. Ні, сказав він дуже несміливо, Мантенья йому не подобається. Я записав йому, куди звернутись у Мілані, щоб його нагодували, й дав адреси ще кількох товаришів. Він щиро дякував, але думкою вже був далеко, ген на перевалі. Йому хотілося перейти через той перевал, поки стояла гарна погода. Він любив гори восени. Остання звістка про нього була та, що швейцарці замкнули його до в'язниці десь поблизу Сіона.

IX

Першому матадорові бик проштрикнув рогом праву руку, і публіка затюкала його. Другий матадор послизнувся, і бик роздер йому живіт, і він ухопився однією рукою за ріг, а другою затиснув рану, і бик торохнув його об бар'єр, і він зірвався з рога й лежав на піску, а тоді підвівся, мов п'яний, і почав відбиватися від людей, які потягли його з арени, і кричав, щоб йому дали шпагу, але врешті знепритомнів. Тоді вийшов той хлопчина, і йому випало вбити п'ятьох биків, бо матадорів має бути не більш, як троє, і коли дійшло до останнього бика, він так стомився, що не міг встромити шпагу. Просто не мав сили піднести руку. Він пробував п'ять разів, і публіка мовчала, бо бик був добрячий, і могло повернути і так і так, але зрештою він завдав удару. А тоді сів на пісок і виблював; його прикрили плащем, а глядачі лементували й шпурляли на арену все, що було напохваті.

МІСТЕР І МІСІС ЕЛЛІОТИ

Містер і місіс Елліоти щосили старалися надбати дитину. Старалися так часто, як тільки могла витримати місіс Елліот. Старалися в Бостоні, коли одружились, старалися й на пароплаві, пливучи через океан. На пароплаві вони старалися не дуже часто, бо місіс Елліот сильно нездужала. А коли вже вона нездужала, то нездужала так, як нездужають усі південки. Тобто жінки з південної частини Сполучених Штатів. Як усіх південок, місіс Елліот дуже скоро змагала морська хвороба, бо пливти доводилось і вночі, а вранці надто рано вставати. Багато пасажирів на пароплаві вважали її за Елліотову матір. А ті, хто знав, що вони подружжя, гадали, що вона чекає дитини. Та насправді їй просто було сорок років. І коли вона вирушила подорожувати, її літа враз далися взнаки.

Вона здавалася куди молодшою, чи, власне, не виглядала на певний вік, коли Елліот одружився з нею по кількох тижнях залицяння, віддавна знавши її як власницю чайної крамниці, аж поки одного вечора раптом поцілував її.

На той час, як вони одружилися, Г'юберт Елліот готував дисертацію у відділі права у Гарварді. Поза тим він був поет

і мав близько десяти тисяч доларів річного прибутку. Він писав довжелезні поезії, причому надзвичайно швидко. Йому було двадцять п'ять років, і до одруження з місіс Елліот він ні разу не ліг у ліжка з жінкою. Він хотів зберегти себе незайманим, щоб принести майбутній дружині таку саму цноту душі й тіла, якої сподівався і від неї. Подумки він називав це чистим життям. До того як поцілувати місіс Елліот, він закохувався в багатьох дівчат і рано чи пізно казав кожній, що веде цнотливе життя. Після того майже всі дівчата втрачали до нього інтерес. Його прикро вражало, навіть жахало те, що дівчата можуть заручуватись і одружуватися з чоловіками, майже напевне знаючи, якій брудній розпусті вони віддавалися раніше. Якось він навіть спробував застерегти знайому дівчину від одруження з одним чоловіком, маючи трохи не докази того, яким він був розпусником за студентських літ, і це спричинилося до дуже прикрої сутички.

Місіс Елліот звали Корнелія. Вона привчила його називати її Калютіною — так колись її називали вдома на Півдні. Коли після одруження він привіз Корнелію до своєї рідної домівки, його мати заплакала, проте, дізнавшись, що вони мають намір жити за кордоном, одразу повеселішала.

Коли він розповів Корнелії, як беріг для неї свою цноту, вона сказала: «Мій любий, милий хлопчик»,— і обняла його міцніше, ніж звичайно. Корнелія також була незаймана. «Поцілуй мене так ще раз»,— попросила вона.

Г'юберт пояснив їй, що про цей спосіб цілуватися він дізнався з розповіді одного товариша. Його дуже потішило, що перша спроба мала успіх, і вони розвивали цей спосіб далі як тільки могли. Іноді, коли вони цілувались аж надто довго, Корнелія просила його ще раз сказати їй, що він справді зберігав себе тільки для неї. Це одкровення щоразу запалювало її знов.

Спершу Г'юберт і гадки не мав одружуватися з Корнелією. Йому й на думку таке не спадало. Вони були собі добрі приятелі, а потім одного дня танцювали під грамофон у задній кімнатці за її крамницею, тим часом як за прилавком порядкувала її подруга, і вона зазирнула йому у вічі, і він поцілував її. Він так і не міг пригадати, коли вони вирішили одружитись. Але вони одружилися.

Першу шлюбну ніч вони перебули в одному з бостонських готелів. Обоє були розчаровані, але зрештою Корнелія заснула. Г'юберт не міг заснути й кілька разів виходив і прогулювався готельним коридором у своєму новому купальному халаті, що його придбав для весільної подорожі. Походжаючи сюди-туди, він бачив усе те взуття, жіноче й чоловіче, виставлене на ніч за двері номерів. Від цього серце його забилося дужче, і він

квапливо повернувся до свого номера, але Корнелія спала. Він не схотів будити її, і незабаром усе стало гаразд, і він мирно заснув.

Другого дня вони поїхали в гості до його матері, а ще через день відпливли до Європи. Тепер вони мали змогу спробувати надбати дитину, але Корнелія не могла дозволити собі цього дуже часто, хоч обоє бажали дитини над усе в світі. Вони зійшли з пароплава у Шербурі й поїхали до Парижа. У Парижі вони теж старалися надбати дитину. Потім надумали поїхати в Діжон, де були літні лекції і куди вирушило чимало людей, що пливли разом з ними через океан. Та виявилося, що в Діжоні нема чого робити. Щоправда, Г'юберт писав багато поезій, і Корнелія друкувала їх на машинці. То все були дуже довгі поезії. Він дуже прискіпувався до помилок і примушував її передруковувати цілі сторінки, коли знаходив хоч одну помилку. Вона часто плакала, і перед тим, як виїхати з Діжона, вони кілька разів старалися надбати дитину.

Вони поїхали назад до Парижа, так само, як і більшість їхніх супутників з пароплава. Усім їм набридло в Діжоні, та й, зрештою, вони пробули там досить, аби казати, що, діставши освіту в Гарварді, Колумбії чи Уобаші, прослухали курс лекцій і в Діжонському університеті, у департаменті Кот-д'Ор. Багато хто з них волів би поїхати краще до Лангедока, Монпельє чи Перпіньяна, якщо тільки там є університети. Та всі ці місця були надто далеко. А до Діжона всього чотири з половиною години їзди від Парижа, і в поїзді є вагон-ресторан.

Отож усі вони кілька днів підряд збиралися в кафе «Дю Дом», уникаючи «Ротонди» на другому боці вулиці, бо там завжди повно іноземців, а тоді Елліоти, за оголошенням у «Нью-Йорк геральді», найняли *chateau*[1] в Турені. На той час у Елліота з'явилося чимало друзів, що захоплювались його поезіями, а місіс Елліот домоглася від нього згоди викликати з Бостона свою подругу, яка лишилася замість неї у чайній крамниці. Коли та подруга приїхала, місіс Елліот одразу повеселішала, й вони частенько залюбки плакали вдвох. Подруга була на кілька років старша за Корнелію і називала її «дитинкою». Вона також була з Півдня, з дуже давньої південної родини.

Вони троє та ще кілька Елліотових друзів, що звали його Г'юбі, переїхали до того *chateau* в Турені. Виявилося, що Турень — це дуже пласка й спекотна рівнина, багато чим схожа на Канзас. На той час Елліот написав уже стільки поезій, що майже вистачало на книжку. Він збирався видати її в Бостоні і вже надіслав туди чек і підписав угоду з видавцем.

Минув якийсь час, і його друзі почали від'їжджати назад до

[1] За́мок *(франц.)*.

Парижа. Турень виявилася зовсім не тим, чим здалася спершу. Невдовзі й останні з них поїхали разом з одним молодим, багатим і неодруженим поетом до морського курорту поблизу Трувіля. Усім їм було там дуже добре.

Елліот залишився у своєму *chateau* в Турені, бо найняв його на ціле літо. Вони з місіс Елліот щосили старалися надбати дитину у великій задушній спальні на великому твердому ліжку. Місіс Елліот навчалася машинопису за сліпим методом, але виявилося, що із збільшенням швидкості друкування зростає і кількість помилок. Тепер майже всі рукописи передруковувала її подруга. Вона робила цю роботу ретельно й сумлінно і начебто мала від неї втіху.

Елліот приохотився до білого вина й перебрався жити в окрему кімнату. Ночами він писав свої довжелезні поезії і вранці мав зморений вигляд. Місіс Елліот та її подруга тепер спали разом на великому середньовічному ліжку. Вони частенько залюбки плакали вдвох. Надвечір усі троє сідали обідати в саду під платаном; повівав гарячий надвечірній вітер. Елліот пив вино, місіс Елліот розмовляла з подругою, і всім їм було дуже добре.

X

Білого коня шмагали по ногах, аж поки він зіп'явся на коліна. Пікадор поправив стремена, підібрав поводи й скочив у сідло. Нутрощі коня звисали сизим клубком, і коли він під ударами monos[1], *що лупцювали його ззаду кийками по ногах, пустився чвалом, той клубок загойдався взад і вперед. Кінь гарячково пробіг попід бар'єром, тоді став наче вкопаний, і один із* monos, *ухопившись за вудила, потяг його вперед. Пікадор стиснув остроги, нахилився вперед і замахнувся на бика списом. З-поміж передніх ніг коня цебеніла кров. Його тіпало й хитало. А бик стояв і не знав, нападати йому чи ні.*

КІШКА НА ДОЩІ

Американців у готелі було тільки двоє. Вони не знали нікого з тих, кого зустрічали на сходах, ідучи із свого номера чи повертаючись до нього. Їхній номер був на другому поверсі й виходив на море. З вікна було видно й громадський парк та пам'ятник героям війни. У парку росли великі пальми й стояли зелені лави. За доброї погоди там завжди сидів якийсь художник з мольбертом. Художникам подобалися пальми та яскраві фасади готелів, звернені до парку й моря. Італійці приїздили здалеку поглянути на той пам'ятник. Він був бронзовий і блищав на дощі.

Ішов дощ. З пальм капотіло. На посипаних жорствою доріжках стояли калюжі. Морська хвиля довгою смугою котилася на берег і розбивалась, тоді відпливала назад і знову накочувала довгою смугою й розбивалась, а дощ ішов не вщухаючи. На площі коло пам'ятника не залишилося жодного автомобіля. На протилежному боці у дверях кафе стояв офіціант і дивився на безлюдну площу.

Американка стояла біля вікна й дивилася надвір. Там, під самим їхнім вікном, під одним з мокрих зелених столиків, з яких капотіла вода, зіщулившись, сиділа кішка. Вона намагалася зібгатись у клубочок, щоб на неї не капало.

— Я піду візьму ту кицю,— сказала американка.

---

[1] Служників на арені *(ісп.)*.

— То, може, я піду,— озвався з ліжка її чоловік.

— Ні, я сама. Бідолашна киця, як вона кулиться під столиком, щоб не змокнути.

Чоловік узявся читати далі, відхилившись на дві подушки, покладені в ногах ліжка.

— Тільки не намокни там,— мовив він.

Американка спустилася вниз, і власник готелю підвівся і вклонився їй із своєї контори. Стіл його стояв у глибині контори. Власник готелю був старий чоловік, дуже високий на зріст.

— *Il piove* [1],— сказала американка. Їй подобався власник готелю.

— *Si, si, signora, brutto tempo*[2]. Дуже погана погода.

Він стояв за столом у глибині своєї напівтемної кімнатки. Американці він подобався. Їй подобалось, як уважно вислуховує він усі нарікання. Подобалась його спокійна гідність. Подобалось його бажання прислужитися їй. Подобалось усе його поводження як власника готелю. Подобалось його важке старе обличчя й великі руки.

З цим почуттям прихильності до нього вона відчинила двері й визирнула надвір. Дощ припустив ще дужче. Якийсь чоловік у гумовому плащі йшов через безлюдну площу до кафе. Кішка мала бути десь праворуч. Можливо, вдасться пройти попід карнизом. Коли вона вже ступила за двері, позад неї розкрили парасольку. То була покоївка, що прибирала в їхньому номері.

— Щоб ви не намокли,— усміхнувшись, мовила вона по-італійському.

Напевне, її послав власник готелю.

У супроводі покоївки, що тримала над нею парасольку, американка пройшла доріжкою під вікно свого номера. Столик був на місці, вимитий дощем до ясно-зеленого, але кішка зникла. Американка враз посмутніла. Покоївка глянула на неї.

— *Ha perduto qualque cosa, signora?*[3]

Тут була кішка,— мовила молода американка.

— Кішка?

— *Si, il gatto* [4]

— Кішка? — засміялася покоївка.— Кішка на дощі?

— Так,— відказала вона,— отут під столиком.— А потім: — Мені ж так хотілось її взяти. Так хотілося киці.

Коли вона говорила по-англійському, обличчя покоївки напружувалось.

---

[1] Дощить *(італ.)*.

[2] Так, так, синьйоро, погана погода *(італ.)*.

[3] Ви щось загубили, синьйоро? *(Італ.)*

[4] Так, кішка *(італ.)*.

— Ходімо, синьйоро,— сказала вона.— Треба повертатись. А то змокнете.

— Та певно,— сказала молода американка.

Вони рушили доріжкою назад і повернулися до готелю. Покоївка затрималась за дверима, згортаючи парасольку. Коли молода американка поминала контору, *padrone* [1] вклонився їй з-за свого стола. І щось у ній наче стислося в маленький тугий клубок. *Padrone* змушував її почувати себе зовсім маленькою і водночас по-справжньому значною. Ось і тепер вона на якусь мить ніби піднеслася на недосяжну височінь.

Вона зійшла сходами нагору й відчинила двері свого номера. Джордж лежав на ліжку й читав.

— Принесла свою кицьку? — спитав він, відкладаючи книжку.

— Її там уже немає.

— Цікаво, де ж вона поділася,— сказав він, даючи очам перепочити від читання.

Вона сіла на ліжко.

— А мені так хотілося її взяти,— мовила тихо.— Навіть сама не знаю чому. Так захотілося взяти бідолашну кицю. Це ж таки невесело бути такою бідолашною кицею на дощі.

Та Джордж уже знову читав.

Вона перейшла кімнату, сіла перед туалетним дзеркалом і взявши ручне дзеркальце, почала роздивлятися себе. Подивилася в профіль, спочатку з одного боку, потім з другого. Тоді взялася розглядати потилицю й шию.

— Як ти гадаєш, чи не відпустити мені довші коси? — спитала вона, знову дивлячись на себе в профіль.

Джордж звів очі й побачив її потилицю та коротко, по-хлоп'ячому підстрижене волосся.

— Мені подобається так, як є.

— А мені набридло,— сказала вона.— Набридло бути схожою на хлопчика.

Джордж повернувся на ліжку. Відколи вона заговорила, він не спускав з неї очей.

— Ти в мене справжня красуня,— мовив він.

Вона поклала дзеркальце на туалетний столик, пішла до вікна й визирнула надвір. Уже сутеніло.

— Мені хочеться гладенько й туго зачесати коси назад і стягти їх у великий вузол на потилиці, щоб відчувати його,— сказала вона.— І хочеться посадити на коліна кицю і щоб вона муркотіла, коли я гладитиму її.

— Он як? — обізвався з ліжка Джордж.

---

[1] Хазяїн *(італ.)*.

— А ще хочу їсти за своїм столом, і мати своє столове срібло, і щоб горіли свічки. Хочу, щоб була весна, і хочу розчісувати коси перед дзеркалом, і хочу кицю, і хочу мати нові сукні.

— Ну, годі вже. Візьми щось почитай,— сказав Джордж. Він знову читав.

Його дружина дивилась у вікно. Надворі вже зовсім посутеніло, і дощ так само поливав пальми.

— А я все одно хочу кішку,— сказала вона.— Хочу кішку, і край. Зараз же. Коли вже не можна відпустити коси чи якось розважитись, то хоч кішку можна.

Джордж не слухав її. Він читав книжку. Його дружина дивилась у вікно, на площу, де вже засвітилися ліхтарі.

У двері хтось постукав.

— *Avanti*[1],— мовив Джордж і підвів очі від книжки.

На порозі стояла покоївка. Вона міцно притискала до себе велику плямисту кішку, що звисала в неї з рук.

— Пробачте,— сказала вона. — *Padrone* звелів віднести її синьйорі.

Заходьте *(італ.)*.

XI

Публіка лементувала не вгаваючи й шпурляла на арену шматки хліба, потім подушки й баклаги від вина, і все те під безугавний свист і тюкання. Нарешті бик, знесилений довгим і марним боєм, уклякнув на передні ноги й ліг на пісок, і хтось із квадрильї нахилився в нього над карком і добив його ударом пунтильйо. Публіка кинулася через бар'єр до матадора, і двоє чоловіків міцно схопили його, а ще один відрізав йому кіску й почав вимахувати нею, аж поки якийсь хлопчисько вихопив ту кіску в нього з руки й утік з нею геть. Згодом я побачив того матадора в кав'ярні. Зовсім малий на зріст, дуже смаглявий, він сидів п'яний-п'янезний і казав: «Зрештою таке траплялося й з іншими. Як по правді, то я ніколи не був добрим матадором».

НЕ В СЕЗОН

На ті чотири ліри, що їх він заробив, скопавши садок при готелі, Педуцці напився п'яний. Він побачив молодого американця, що йшов доріжкою до готелю, і по-змовницькому заговорив до нього. Той сказав, що ще не снідав, але одразу ж після сніданку готовий вирушити. Хвилин за сорок чи за годину.

У пивничці біля мосту Педуцці дали в борг ще три скляночки граппи: він-бо так упевнено й загадково говорив про свою роботу пополудні. День був вітряний, сонце то визирало з-за хмар, то знов ховалося, й починав накрапати дощ. Чудовий день ловити форель.

Молодий американець вийшов з готелю і спитав Педуцці про вудки. Чи гаразд буде, якщо його дружина йтиме з вудками трохи позаду?

— Атож,— відказав Педуцці.— Нехай іде за нами.

Молодий американець повернувся до готелю й пояснив дружині, що їй робити. Тоді вони з Педуцці рушили дорогою. Американець ніс на плечі сумку. Педуцці побачив, як дружина американця, така ж молода, як і він, в альпійських черевиках та голубому береті, вийшла з готелю й рушила за ними, несучи в обох руках по розібраній вудці. Педуцці не сподобалося, що вона йде так далеко позаду.

— Синьйорино! — гукнув він, підморгнувши молодому американцеві.— Підходьте ближче і йдіть разом з нами. Синьйоро, ідіть сюди. Ходімо разом.

Педуцці хотілося, щоб вони пройшли по Кортіні всі разом.

Дружина американця так само йшла позаду й була досить похмура.

— Синьйорино,— лагідно покликав її Педуцці,— йдіть сюди до нас.

Американець озирнувся і щось їй гукнув. Дружина наддала ходи й наздогнала їх.

До кожного, хто траплявся їм назустріч на головній вулиці містечка, Педуцці дуже чемно вітався:

— *Buon'di, Arturo!*[1] — І доторкався рукою до капелюха.

З дверей фашистської кав'ярні на нього пильно подивився службовець із банку. Люди, що купками по троє-четверо стояли перед крамницями, розглядали їхню трійцю. Робітники в запорошених кам'яним пилом куртках, що мурували фундамент під новий готель, також провели їх очима. Ніхто не озивався до них, не робив ані поруху, тільки місцевий жебрак, старий і кощавий, з обхарканою бородою, підняв капелюха, коли вони проходили повз нього.

Педуцці спинився перед крамницею, вітрина якої була заставлена пляшками, й видобув із внутрішньої кишені свого старого військового френча порожню пляшку від граппи.

— Ковток вина, трохи марсали для синьйори, якусь краплину вина.— Він показав пляшку. Такий уже був щасливий день.— Марсала, ви любите марсалу, синьйорино? Ковточок марсали?

Дружина американця стояла похмура.

— Ладнай із ним сам,— мовила вона до чоловіка.— Я не розумію ані слова з того, що він белькоче. Він же п'яний, хіба не видно?

Молодий американець удавав, ніби не чув Педуцці. А тим часом думав: якого біса він торочить про марсалу? Це вино завжди п'є Макс Бірбоум.

— *Geld,*— зрештою сказав Педуцці, вхопивши американця за рукав. — *Lire*[2],— І всміхнувся, боячись наполягати, але прагнучи спонукати його до дії.

Американець дістав з кишені портмоне й дав йому десятилірову банкноту. Педуцці піднявся східцями до дверей крамниці з вивіскою: «Торгівля місцевими й закордонними винами». Двері були замкнені.

[1] Добрий день, Артуро! *(Італ.)*

[2] Гроші *(нім.)*. ... Ліри *(італ.)*.

— Тут відчиняють тільки о другій,— зневажливо мовив якийсь перехожий.

Педуцці зійшов з ганку. Він почував себе ображеним.

— Ет, дарма,— сказав він.— Купимо в «Конкордії».

Усі троє рядком рушили вулицею туди. На ганку «Конкордії», де купою лежали поржавілі санки-бобслеї, молодий американець спитав:

— *Was wollen sie?*[1]

Педуцці віддав йому згорнуту в кілька разів десятилірову банкноту.

— Та нічого,— відказав він.— Цебто чого-небудь.— Він розгубився.— Може, марсали. Я не знаю. Марсали?

Двері «Конкордії» зачинились за американцем та його дружиною.

— Три келишки марсали,— звернувся американець до дівчини, що стояла за прилавком з тістечками.

— Певно, два? — спитала вона.

— Ні,— відказав він.— З нами ще один *vecchio*[2].

— А-а,— мовила вона,— *vecchio*...— І засміялася, беручи пляшку.

Вона налила в три келишки каламутної рідини. Дружина американця вже сиділа біля столика під стіною, де на жердинках висіли газети. Чоловік поставив перед нею келишок з марсалою.

— Випий,— сказав він.— Може, трохи розвеселишся.

Вона сиділа й дивилася на келишок. Американець вийшов надвір, з келишком для Педуцці, але того ніде не було.

— Не знаю, де він подівся,— сказав він, повернувшись до кондитерської з повним келишком.

— Він хотів цілу пляшку,— мовила дружина.

— Скільки коштує чверть літра? — запитав американець дівчину.

— *Bianco?* [3] Одна ліра.

— Ні, марсала. І звідси туди влийте,— сказав він, подаючи їй свій келишок і той, що призначався для Педуцці.

Вона наповнила крізь лійку чвертьлітрову мірку вина.

— І дайте якусь пляшку, щоб забрати з собою,— докинув американець.

Вона пішла шукати пляшку. Все те трохи смішило її.

— Мені дуже прикро, що ти не в гуморі, Тіні,— звернувся американець до дружини.— Ти пробач, що я так розмовляв з

---

[1] Чого ви хочете? *(Нім.)*

[2] Старий *(італ.)*.

[3] Біле? (Італ.)

тобою за сніданком. Ми обоє мали на думці те саме, тільки під іншим кутом зору.

— Це не має значення,— відказала вона.— Усе це не має ніякісінького значення.

— Ти не змерзла? — спитав він.— Треба було надягти ще один светр.

— На мені їх і так три.

Дівчина принесла вузьку темну пляшку й перелила туди марсалу. Молодий американець заплатив ще п'ять лір. Вони вийшли. Дівчину все те смішило.

Педуцці походжав у кінці вулиці, де не так дуло, і тримав у руках вудки.

— Ходімо вже,— сказав він.— Я сам понесу вудки. Що з того, як хтось і побачить? Ніхто нас не зачепить. Мене в Кортіні ніхто не зачепить. Я маю знайомих у *municipio*[1] . Я був солдатом. Мене тут усі люблять. Я торгую жабами. Заборонено ловити рибу? Пусте. Дурниці. Не бійтеся. Кажу ж вам, форель величезна. Сила-силенна форелі.

Вони простували схилом пагорба до річки. Місто залишилося позаду. Сонце сховалось, і почав накрапати дощ.

— Онде,— мовив Педуцці, показуючи на якусь дівчину в дверях будиночка, повз який вони саме проходили,— моя донечка.

— Яке сонечко? — здивувалась американка.— Де він бачить сонечко?

— Він каже «донечка»,— пояснив їй чоловік.

Дівчина відразу зникла в домі.

Вони спустилися з пагорба через поле, а тоді повернули й пішли понад річкою. Педуцці торохтів без угаву, весь час підморгуючи й значуще киваючи. Усі троє ішли поряд, і вітер доносив до американки його хмільний віддих. А раз він навіть штовхнув її під бік. Говорив він то діалектом д'Ампеццо, то тірольсько-німецьким. Він ніяк не міг збагнути, котру говірку американець та його дружина розуміють краще, і тому вдавався до обох водночас. Та коли американець мовив на щось *«ja, ja»* [2], Педуцці вирішив говорити тільки по-тірольському. Тепер американець та його дружина не розуміли ні слова.

— Усі в містечку бачили, як ми перлися з цими вудками. І тепер за нами напевне йде річковий патруль. Краще б нам не встрявати в таке діло. Та ще й цей клятий старий дурень геть п'яний.

---

[1] Міська управа *(італ.)*.

[2] Так, так *(нім.)*.

— А в тебе, звісно, бракує духу взяти та й повернути назад,— сказала дружина.— Тобі неодмінно треба йти за ним.

— А чом би тобі не повернутися? Ішла б назад, Тіні.

— Ні, я залишуся з тобою. Коли сідати до в'язниці, то вже разом.

Вони круто повернули вниз до води, і Педуцці спинився. Поли його френча розвівав вітер, і він щось говорив, показуючи на річку. Вона була руда й каламутна. Праворуч на березі лежала купа сміття.

— Скажіть мені це по-італійському,— попросив молодий американець.

— *Un' mezz' ora. Piu d' un' mezz' ora*[1].

— Він каже, що туди ще не менш як півгодини. Повертайся, Тіні. Ти вже й так змерзла на цьому вітрі. День видався препаскудний, та й розваги ніякої вже не вийде.

— Гаразд,— мовила вона й рушила нагору трав'янистим схилом.

Педуцці стояв біля самої води й помітив, що вона пішла, аж тоді, коли вона була вже на пагорбі.

— *Frau!* — загукав він. — *Frau! Fräulein!*[2] Куди ж ви!

Вона зникла за гребенем пагорба.

— Пішла! — мовив Педуцці. Він був прикро вражений.

Він зняв гумові опояски, що тримали вкупі частини розібраних вудлищ, і почав складати одне з них.

— Ви ж казали, що треба йти ще півгодини.

— Атож. Як ще півгодини пройти, там буде добре. Але добре й тут.

— Справді?

— Та звісно. Добре й тут, добре й там.

Молодий американець сів на березі й склав вудлище, тоді припасував до нього котушку й протяг жилку крізь кільця. На душі було неспокійно, він боявся, що будь-якої миті на березі може з'явитися патруль чи юрба городян. Йому видно було над гребенем пагорба будинки містечка та дзвіницю. Він розкрив коробку з поводками. Педуцці нахилився й, запустивши туди свої плескаті зашкарублі пальці, сплутав зволожені поводки.

— А грузило маєте?

— Ні.

— Без грузила не можна.— Педуцці захвилювався.— Треба мати *piombo*[3]. *Piombo.* Трохи *piombo.* Отут, над самим гачком.

---

[1] Півгодини. Більш як півгодини *(італ.).*

[2] Пані!.. Пані! Панночко! *(Нім.)*

[3] Свинець *(італ.).*

А то ваша принада плаватиме на воді. Без цього не можна. От стілечки *piombo*.

— А у вас немає?

— Ні.— Він хапливо понишпорив по кишенях френча. Крізь протерту підкладку внутрішніх кишень сіялися якісь брудні крихти.— Немає. А нам треба *piombo*.

— Тоді й ловити не можна,— сказав молодий американець і, змотавши жилку назад крізь кільця, почав розбирати вудлище.— Дістанемо *piombo* й підемо ловити завтра.

— Але ж слухайте, *caro* [1], у вас має бути *piombo*. А то жилка лежатиме плиском на воді.—Усі надії Педуцці на цей день розвіювались.— У вас має бути *piombo*. Досить невеличкого шматочка. Все ваше спорядження добре й нове, а грузила немає. Якби я знав, то приніс би з собою. Ви ж казали, що маєте все потрібне.

Молодий американець подивився на стрімку річку, каламутну від талого снігу.

— Ось що,— мовив він.— Ми дістанемо *piombo* і завтра знову підемо ловити.

— Зранку? О котрій годині? Скажіть, щоб я знав.

— О сьомій.

З-за хмар визирнуло сонце. Стало тепло й гарно. Молодий американець відчув полегкість. Він більше не порушував закону. Сидячи на березі, він витяг з кишені пляшку з марсалою і передав її Педуцці. Той віддав пляшку назад. Американець ковтнув із шийки і знову дав пляшку Педуцці. Той знову повернув її.

— Пийте,— сказав він,— пийте. Це ж ваша марсала.

Ковтнувши з пляшки ще трохи, американець віддав її Педуцці, який ні на мить не спускав з неї очей. Той рвучко схопив пляшку й перехилив її. Він пив, і сиві волоски у зморшках його шиї здригались, а очі були прикуті до денця вузької темної пляшки. Він випив усе до краплі. Поки він пив, світило сонце. Все було чудово. День таки, зрештою, випав добрий. Чудовий день.

— *Senta, caro!* [2] То вранці, о сьомій.

Він уже кілька разів назвав молодого американця *caro*, і нічого не сталося. І марсала була добряча. Очі його блищали. Попереду його чекало ще багато таких днів. І все те почнеться завтра, о сьомій ранку.

Вони рушили схилом пагорба вгору, до міста. Молодий американець ішов попереду. Він був уже ген нагорі, коли Педуцці гукнув до нього:

[1] Любий *(італ.)*.

[2] Слухай, любий! (Італ.)

— Слухайте, *caro,* чи не дали б ви мені п'ять лір, коли ваша ласка?

— За сьогодні? — спитав той, насупившись.

— Ні, не за сьогодні. Дайте їх мені сьогодні за завтра. А я на ранок усе наготую. *Pane, salami, formaggio* [1], добрий харч на всіх. На нас із вами й на синьйору. І принади — дрібної рибки, а не самих черв'яків. А може, й марсали роздобуду. І все за п'ять лір. П'ять лір, коли ваша ласка.

Молодий американець пошукав у портмоне й дістав звідти один дволіровий папірець і два по лірі.

— Дякую, *caro.* Дякую,— промовив Педуцці так, як ото говорить один член «Карлтон-клубу» до другого, беручи в нього з рук «Морнінг пост». Оце справжнє життя. Годі вже порпатись у тому готельному садку, колупаючи вилами мерзлий гній. Тепер він заживе.

— То до завтра, до сьомої ранку, *caro,* — мовив він, плескаючи американця по плечу.— Рівно о сьомій.

— Може, я й не піду,— сказав той, ховаючи до кишені портмоне.

— Як це? — здивувався Педуцці.— Я ж наготую принаду, синьйоре.— І *salami,* і все таке інше. На нас із вами і на синьйорину. На всіх трьох.

— Може, я й не піду,— повторив молодий американець.— Мабуть, таки не піду. Я перекажу через *padrone,* спитаєте в конторі готелю.

---

[1] Хліб, салямі (сорт ковбаси), сир *(італ.).*

XII

Якщо все те діялося близько від бар'єра й прямо перед тобою, ти міг бачити, як Вільяльта свариться на бика й спонукає його нападати, а коли бик кидався, він, наче дуб під ударом вітру, пружно відхилявся назад, міцно стуливши ноги, трохи спустивши мулету й плавно відводячи її разом із шпагою вбік і назад. Потім він знову сварився на бика, струшував перед ним мулетою і знов ухилявся від удару, не зрушуючи з місця й плавно відводячи мулету, і за кожним таким порухом публіка ревла від захвату.

Коли він готувався завдати смертельного удару, все відбувалось так само швидко. Розлючений бик стояв просто перед ним, не спускаючи його з очей. А він вихоплював із складок мулети шпагу, стрімким рухом наставляв її і гукав до бика: «Toro! Toro!»[1] *— і бик поривався вперед, і Вільяльта поривався йому назустріч, і на коротку мить вони зливалися докупи. Вільяльта зливався з биком, і вже було по всьому. Вільяльта стояв рівно, і червоне руків'я його шпаги стриміло між лопатками бика. Вільяльта підносив руку, вітаючи публіку, а бик ревів, захлинаючись кров'ю, дивився просто на Вільяльту, і ноги під ним угиналися.*

СНІГ У ГОРАХ

Вагончик фунікулера ще раз шарпнувся і став. Їхати далі було неможливо: колія зникала під високими сніговими заметами. Вітри позмітали сніг з відкритого схилу гори й збили його зверху в обмерзлу тверду кору. Навоскувавши лижі в багажному вагончику, Нік засунув носаки черевиків у залізні скоби й защепнув замки. Тоді боком зіскочив з вагончика на тверду снігову поверхню, одним стрибком повернув на місці й, пригинаючись і волочачи за собою палиці, помчав схилом униз.

Нижче від нього на білому просторі то виринала, то зникала з очей, а тоді знову виринала постать Джорджа. Та ось

[1] Бик! Бик! *(Ісп.)*

Ніка рвучко кинуло на крутий спад, і він полетів униз, вмить забувши про все на світі, й в усьому його єстві лишилося тільки дивовижне відчуття стрімкого лету. Його винесло на невеликий пагорбок, а тоді сніг знову побіг геть з-під лиж, а він мчав униз, униз, усе швидше й швидше, тим останнім довгим і крутим спадом. Зіщулившись, майже сидячи на лижах, щоб якомога нижче утримувати центр ваги, весь оповитий хмарою снігового пилу, мов піщаним вихором, він відчував, що мчить занадто швидко. Але не пригальмовував. Він не подасться, не схибить. І тієї ж миті його кинуло на сипкий сніг у западині, куди не сягали вітри, вибило з-під ніг опору, і він, стукаючи лижами, полетів сторчака, мов підстрелений кролик, тоді застряг у снігу, задерши догори переплетені ноги з лижами й набравши повен ніс і вуха снігу.

Джордж стояв трохи далі внизу, збиваючи сніг зі своєї штормівки.

— Чудово котишся, Ніку! — гукнув він.— Це все та бісова западина. Вона й мене так підітнула.

— А як там далі спуск? — Лежачи на спині, Нік випростав лижі й підвівся.

— Треба брати ліворуч. Спуск добрий, швидкий, тільки внизу зроби християнію, бо там огорожа.

— Зачекай хвилину, з'їдемо разом.

— Ні, їдь перший. Я хочу побачити, як ти спустишся.

Нік Адамс обминув Джорджа, в якого на широких плечах та білявій голові ще видніли сліди снігу, а тоді його лижі ковзнули краєм спаду, і він шугнув донизу, зі свистом розтинаючи кристалічну снігову куряву й раз по раз мовби то зринаючи вгору, то пірнаючи вниз на хвилястих вигинах схилу. Він увесь час брав ліворуч, а наприкінці спуску, стрімко наближаючись до дротяної огорожі, щільно звів коліна докупи, крутнувсь гвинтом і одним рухом повернув лижі праворуч, здійнявши хмару снігового пилу; потім, сповільнюючи швидкість, проїхав попід огорожею впоперек схилу і спинився.

Він поглянув нагору. Джордж з'їжджав, приклякнувши на лижах, напоготові повернути телемарком: одна нога зігнута й виставлена вперед, друга позаду; палиці в його руках звисали, наче тендітні лапки якоїсь комахи, й, чіпляючись за нерівну поверхню, збивали грудочки снігу; ось він пригнувся, рвучко викинув одну ногу вперед, а другу назад і, відхилившися всім тілом убік, виписав прегарну розгонисту дугу праворуч, яку підкреслили блискучі кінці палиць, і все на мить потонуло в хмарі білої куряви.

— Я побоявся повертати християнією,— сказав Джордж.— Надто глибокий сніг. А ти повернув чудово.

— З моєю ногою телемарком не можна, мовив Нік.

Він притиснув лижею верхню дротину огорожі, і Джордж переїхав на той бік. Нік подався за ним униз до дороги. Розмірено працюючи зігнутими в колінах ногами, вони попростували дорогою і незабаром увійшли в сосновий ліс. Дорога стала слизька, крижаниста, вкрита рудими й зеленкувато-жовтими плямами,— нею возили з лісу дерево. Лижники вибралися на узбіччя, на смугу невторованого снігу. Дорога збігла до струмка, а тоді круто пішла вгору схилом пагорба. За деревами показався довгий обшарпаний будинок з низькими острішшями. Віддалік він здавався суспіль брудно-жовтим. Ближче було видно, що віконні рами пофарбовано зеленим. У багатьох місцях фарба облупилася. Нік палицею розчепив замки й скинув лижі.

— Тут краще нести їх на собі,— мовив він.

Він поп'явся вгору тією крутою дорогою, несучи на плечі лижі й із силою вганяючи підбиті цвяхами підбори черевиків в обмерзлий сніг. Позаду себе він чув віддих Джорджа й стукіт його підборів. Вони приставили лижі до стіни готелю, обтрусили один одному штани, потупали ногами, збиваючи сніг з черевиків, і зайшли.

Усередині було зовсім сутінно. В кутку блищала велика кахляна груба. Стеля була низька. Попід стінами стояли прості дерев'яні лави, а перед ними — темні, поплямовані вином столи. Біля самої груби, присунувши до себе по склянці каламутного молодого вина, сиділи двоє швейцарців з люльками.

Хлопці скинули куртки й сіли під стіною з другого боку груби. Голос, що співав у сусідній кімнаті, замовк, звідти вийшла дівчина в голубому фартусі й спитала, що вони питимуть.

— Пляшку сіонського,— сказав Нік.— Ти не проти, Джордже?

— Та чого,— відповів Джордж.— Ти ж краще знаєшся на винах. А мені будь-яке смакує.

Дівчина пішла.

— Усе-таки ніщо не зрівняється з лижами, правда? — мовив Нік.— Як ото воно, коли ти тільки-тільки пішов на довгий спуск.

— Еге ж,— озвався Джордж.— Така розкіш, що й слів немає.

Дівчина принесла вино, і вони довго морочилися з корком. Нарешті Нік витяг його. Дівчина пішла, і вони почули, як вона заспівала в сусідній кімнаті щось по-німецькому.

— Трохи корка все-таки накришилось, але це нічого,— сказав Нік.

— Цікаво, чи нема в них якогось печива.

— А спитаймо.

Дівчина вийшла до них, і Нік помітив, що під фартухом у неї випинається живіт. «Як же я цього зразу не побачив, коли вона підійшла»,— подумав він.

— Що це ви співали? — запитав він її.

— То з опери, з німецької опери.— Заходити в дальшу розмову на цю тему вона не бажала.— Якщо хочете, можу подати яблучний рулет.

— Не дуже вона привітна, еге ж? — зауважив Джордж.

— Та звісно. Вона ж нас не знає, то, може, подумала, що ми хочемо поглузувати з її співу. Певно, вона з тих місць, де говорять по-німецькому, і їй ніяково, що вона тут, та ще й вагітна, хоч і незаміжня, отож і соромиться.

— Звідки ти знаєш, що вона незаміжня?

— Обручки ж нема. Та й взагалі тут жодна не виходить заміж, поки їй не натопчуть живота.

Двері відчинились, і в морозяній парі, гупаючи чобітьми, увійшов гурт лісорубів. Подавальниця принесла їм три літри молодого вина, і вони, поскидавши шапки, всілися за два столи,— хто плечима до стіни, хто ліктями на стіл,— і мовчки закурили. Запряжені в дерев'яні сани коні чекали надворі, й звідти час від часу долинав різкий брязкіт балабончиків, коли коні шарпали головами.

Джордж і Нік почували себе чудово. Вони любили один одного. І знали, що їх ще чекає спільна дорога назад.

— Коли тобі повертатися до навчання? — спитав Нік.

— Сьогодні ввечері,— відказав Джордж.— Я маю встигнути на поїзд із Монтре, той, що о десятій сорок.

— Шкода, що не можеш затриматись, а то б подалися завтра на Дан-дю-Ліс.

— Треба вчитися,— сказав Джордж.— Ех, Ніку, а добре було б повештатися разом! Узяти лижі, заїхати поїздом кудись, де добрий сніг, і йти собі, спиняючись у готелях, через увесь Оберланд, тоді через Вале й Енгадін, і взяти з собою в рюкзаки тільки інструмент та ще по запасному светру й піжамі, і начхати на ту бісову науку й на все на світі.

— Еге ж, і пройти отак через увесь Шварцвальд. От де чудові місця!

— Це там ти рибалив минулого літа?

— Так.

Вони з'їли рулет і допили вино. Джордж прихилився до стіни й заплющив очі.

— Вино завжди діє на мене так,— мовив він.

— Тобі недобре? — спитав Нік.

— Та ні. Добре, але якось дивно.
— А, знаю,— сказав Нік.
— Атож,— сказав Джордж.
— Може, вип'ємо ще пляшку? — спитав Нік.
— Ні, з мене годі,— відказав Джордж.

Вони ще трохи посиділи: Нік — спершись ліктями на стіл, Джордж — прихилившись до стіни.

— Гелен чекає дитини? — спитав Джордж, і собі нахилившись до столу.
— Так.
— Коли?
— Десь наприкінці літа.
— Ти радий?
— Так. Тепер радий.
— Ви повернетесь у Штати?
— Мабуть, що так.
— Ти хочеш?
— Ні.
— А Гелен?
— Ні.

Джордж помовчав. Він дивився на порожню пляшку й порожні склянки.

— Паскудно, еге? — спитав він.
— Та ні, чого ж,— відказав Нік.
— Чому ні?
— Не знаю,— сказав Нік.
— А на лижах там ходитимеш? — спитав Джордж.
— Не знаю,— відповів Нік.
— Гори там не ті,— сказав Джордж.
— Не ті,— погодився Нік.— Надто скелясті. І лісу забагато, та ще й далеко вони.
— Еге ж,— мовив Джордж,— як ото в Каліфорнії.
— Так,— підтвердив Нік,— і там, і скрізь, де я побував.
— Еге ж,— мовив Джордж,— скрізь не те.

Швейцарці підвелися, заплатили й пішли.

— От би нам бути швейцарцями,— сказав Джордж.
— У них у всіх воло,— сказав Нік.
— Я не вірю,— сказав Джордж.
— Та і я не вірю,— сказав Нік.

Вони засміялися.

— Мабуть, ніколи вже не походити нам разом на лижах, Ніку,— мовив Джордж.
— Е ні, не можна так,— відказав Нік.— Тоді взагалі все ні до чого.

— Ну, то ще походимо,— сказав Джордж.

— Неодмінно походимо,— запевнив Нік.

— Добре б дати один одному слово,— сказав Джордж.

Нік підвівся. Він туго затягнув пояс штормівки і, перехилившись над Джорджем, узяв приставлені до стіни лижні палиці. Тоді з силою увігнав вістря палиці в підлогу.

— Нема сенсу давати слово,— сказав він.

Вони відчинили двері й вийшли. Було дуже холодно. Сніг укрився крижанистою корою. Дорога йшла нагору, в сосновий ліс.

Вони взяли свої лижі, що стояли прихилені до стіни готелю. Нік надяг рукавички. Джордж уже рушив дорогою вгору, несучи на плечі лижі. У них ще залишалася спільна дорога назад.

XIII

Я почув звуки барабанів, що долинули з вулиці, потім стало чути флейти й дудки, а потім усі вони з'явилися з-за рогу й усі танцювали. Вони заповнили всю вулицю. Маера перший побачив його, а тоді вже і я. Коли музика змовкла і всі зупинилися перевести дух, він присів навпочіпки серед вулиці разом з ними, а коли музика вдарила знову, підскочив і разом з усіма пішов витанцьовувати вулицею. Певна річ, був п'яний.

— Спустися по нього ти,— сказав Маера.— Мене він ненавидить.

Я зійшов униз, наздогнав їх, і, коли він знову присів навпочіпки, дожидаючи музики, я взяв його за плече і сказав:

— Ходімо, Луїсе. Бога ради, в тебе ж сьогодні пополудні бій.

Та він не слухав мене — тільки дослухався, коли знову заграє музика.

Я сказав:

— Не будь таким бісовим дурнем, Луїсе. Ходім до готелю.

Музика заграла знову, і він підскочив, викрутився від мене й пішов у танець. Я схопив його за руку, але він випручався і сказав:

— Та облиш мене! Батько ти мені, чи що?

Я повернувся до готелю. Маера стояв на балконі й виглядав, чи приведу я його назад. Побачивши мене, він пішов з балкона й розлючений спустився вниз.

— Ну що ж,— сказав я,— зрештою він просто темний мексіканець, дикун.

— Еге ж,— мовив Маера.— А хто буде вбивати його биків, коли він наженеться на ріг?

— Мабуть, ми,— відказав я.

— Еге ж, ми,— сказав Маера.— Ми будемо вбивати биків за тих дикунів, і за тих п'яниць, і за тих вуличних танцюристів. Атож. Ми будемо вбивати їхніх биків. Ми, а хто ж би ще. Ми, ми, ми.

МІЙ СТАРИЙ

Згадуючи ті дні тепер, я думаю, що моєму старому зроду судилося бути товстуном, таким собі невеличким круглим товстунцем, яких чимало на світі; але він так і не набрав тіла, хіба що трохи обважнів наприкінці, та тоді це йому вже не вадило, бо він виступав тільки у перегонах з перешкодами й міг дозволити собі зайву вагу. Пригадую, як він натягав на два вовняні тільники прогумовану сорочку, а зверху ще грубий светр і примушував мене бігати разом з ним під гарячим ранковим сонцем. Приїжджав ото, було, з Туріна десь о четвертій ранку, трусився до іподрому в таксі й одразу ж — у тренувальну проїздку на котрійсь там конячині із стайні Рацціо, а потім, коли все ще було вкрите росою і сонце тільки-но починало підбиватися на небі, я допомагав йому стягти чоботи, він узував легкі черевики, залазив в усі ті светри, і ми вирушали.

— Ну, синку,— казав він, переступаючи навшпиньки перед дверима жокейської роздягальні.— Гайда.

Ми раз чи два оббігали підтюпцем навколо поля, він попереду, рівно, в темпі, а тоді вибігали з воріт і пускалися однією з тих обсаджених деревами доріг, що ведуть від Сан-Сіро. На дорозі я випереджав його, бо бігав тоді дай боже, і, озираючись, бачив, як він легенько трюхикає слідом за мною, а коли трохи згодом озирався знову, він уже починав пітніти. А далі вже спливав потом, та все тюпав за мною, втупивши очі мені в спину, а коли я поглядав назад, він усміхався й питав: «Добре тече?» Коли мій старий усміхався, не можна було не всміхнутись у відповідь.

Отак ми бігли, все далі та далі, в напрямку гір, а тоді мій старий гукав до мене: «Гей, Джо!» — і, обернувшись, я бачив, що він уже сидить під деревом край дороги, обмотавши шию рушником, яким підперізувався перед пробіжкою.

Я повертав назад і сідав поруч нього, а він витягав з кишені мотузку й починав скакати через неї на самому осонні, і піт аж струменів у нього з обличчя, а він усе скакав у білій куряві, і мотузка все ляскала та ляскала — лясь, лясь, лясь,— а сонце дедалі припікало, та він налягав ще дужче, вистрибуючи туди-сюди на дорозі. Таки було на що подивитися, скажу я вам, коли мій старий скакав через мотузку. Він обертав її то швидко, то повільно, та ще й з усякими вивертами. А побачили б ви, як, було, дивилися на нас тамтешні селюки, чвалаючи дорогою до міста обік своїх возів, запряжених великими білими волами. Дивилися так, наче мій старий був несповна розуму. А він розкручував мотузку таким шаленим обертом,

що вони прикипали до місця й витріщали очі, а потім гейкали на волів, тицяли їх пужалном і рушали далі.

Коли я сидів там і дивився, як він вправляється під гарячим сонцем, то дуже його любив. Він був такий кумедний, і так старався, і кінчав справжнім вихором, аж з обличчя в нього хлющало, а тоді чіпляв мотузку на сук, обгортав шию рушником та светром і сідав біля мене, прихилившись до дерева.

— Ну й пекельна ж це штука, Джо, отак зганяти зайвину,— казав він і, відхилившись назад та заплющивши очі, глибоко дихав.— Тепер це не те, що замолоду.

Потім, ще не встигши охолонути, вставав, і ми пускалися бігцем назад до іподрому. В такий от спосіб він зганяв зайву вагу. Вона йому весь час дошкуляла. Більшості жокеїв досить було поїздити верхи, і вони зганяли скільки хотіли. За одну проїздку жокей втрачає близько кілограма, а мій старий неначе пересóх і не міг скинути своїх зайвих кілограмів без усього того бігання та скакання.

Пригадую, якось у Сан-Сіро один італійчик, Реголі, що був жокеєм у Бузоні, йшов через загін до буфету випити чогось прохолодного; він щойно зважився і йшов собі, ляскаючи хлистиком по чоботях, і мій старий щойно зважився і вийшов із сідлом під пахвою, червоний, стомлений і наче завеликий для свого жокейського костюма, а тоді спинився, втупивши очі в Реголі, що стояв біля відкритого буфету, анітрохи не спітнілий і зовсім юний на вигляд, і я спитав: «Що таке, тату?» — бо подумав, що, може, той Реголі штовхнув його абощо, а він тільки поглянув ще раз на Реголі, сказав: «Та хай йому чорт»,— і пішов далі до роздягальні.

Так от, може, нічого того й не сталося б, коли б ми залишились у Мілані та виступали в Мілані й Туріні, бо якщо і є десь легкі доріжки, то саме там.

— Чиста забавка, Джо,— сказав якось мій старий, злазячи з коня після вдалого заїзду в перегонах з перешкодами, що видавалися всім тим макаронникам хтозна-яким страхіттям. Колись я питав його про це.— Доріжка тут біжить під тобою сама. Брати перешкоди, Джо, небезпечно тільки на великій швидкості. А тут швидкість ніяка, і перешкоди не такі вже важкі. Та й взагалі боятися треба швидкості, а не самих перешкод.

Сан-Сіро — найкращий іподром з усіх, що я бачив, але мій старий знай нарікав на своє собаче життя. Крутишся, мовляв, туди-сюди між Мірафйоре і Сан-Сіро, мало не щодня виступаєш, та ще й кожного другого вечора мусиш їздити поїздом.

А я до нестями любив коней і перегони. Щось таке тебе заполонює, коли вони з'являються на доріжці й простують до стовпа. Йдуть, ніби пританцьовуючи, такі пружні на вигляд, а

жокеї міцно тримають їх на поводі, лише часом ледь попускають, дають трохи пробігтися. Та що заполонювало мене найдужче — це коли вони ставали перед бар'єром. А надто в Сан-Сіро, де оте велике зелене поле, й ген у далині гори, і огрядний італієць-стартер із своїм довгим хлистом, і жокеї напинають поводи; та ось бар'єр злітає вгору, лунає дзвін, і вони табунцем зриваються з місця, а тоді починають розтягатись низкою. Та ви, певно, знаєте, як ото табунець коней виходить зі старту. Коли стоїш на трибуні з біноклем, то бачиш тільки, як вони зриваються з місця, а тоді чуєш дзвін, і здається, що він лунає довго-довго, а тим часом коні вже заходять на поворот. Ніщо в світі не могло зрівнятися для мене з тими хвилинами.

Та мій старий сказав одного разу в роздягальні, перебираючись у звичайний одяг:

— Тут нема жодного справжнього коня, Джо. У Парижі всіх цих шкап давно послали б на шкуродерню.— Це було того дня, коли він здобув *Premio Commercio*[1] на Ланторні, так наддавши на останній сотні метрів, що його кобила вилетіла вперед, наче корок із пляшки.

Ото відразу ж після *Premio Commercio* ми й забралися геть з Італії. Пригадую, мій старий, Голбрук і якийсь гладкий макаронник у солом'яному капелюсі, що весь час утирав обличчя носовиком, посварилися через щось за столиком у *Galleria*[2]. Говорили вони по-французькому, і ті двоє чогось напосідали на мого старого. Врешті-решт він замовк і тільки дивився на Голбрука, а ті двоє все напосідали на нього, говорили то один, то другий, і гладкий макаронник раз по раз перебивав Голбрука.

— Піди купи «Спортсмена», Джо,— сказав мій старий і, не спускаючи очей з Голбрука, дав мені два сольді.

Отож я вийшов з Галереї, перейшов до «Ла Скала» й купив там газету, тоді повернувся і став трохи оддалік, бо не хотів їм заважати. Мій старий сидів, відхилившись на стільці, дивився на свою каву й крутив у руках ложечку, а Голбрук і той гладкий макаронник стояли, і макаронник утирав обличчя й хитав головою. Тоді я підійшов, і мій старий, поводячись так, наче тих двох там і не було, спитав мене: «Хочеш морозива, Джо?» А Голбрук подивився згори вниз на мого старого й так чітко, повільно промовив: «Сучий ти син»,— і разом з тим гладким макаронником пішов геть між столиками.

Мій старий сидів і намагався усміхнутись до мене, та обличчя його було бліде, вигляд такий, що страх глянути, і тоді я

---

[1] Комерційна премія *(італ.)*.

[2] Галерея *(італ.)* — пасаж у Мілані.

злякався мало не до млості, збагнувши, що сталося щось лихе, бо хто б це міг отак просто назвати мого старого сучим сином і піти собі геть. Тим часом мій старий розгорнув «Спортсмена», з хвилину переглядав повідомлення про перегони, тоді сказав: «Багато з чим треба миритися на цьому світі, Джо». А через три дні ми назавжди виїхали з Мілана турінським поїздом на Париж, продавши з торгів перед Тернеровою стайнею все, що не змогли спакувати у скриню та валізу.

Наш поїзд прибув до Парижа рано-вранці й спинився біля довгого брудного вокзалу — мій старий сказав, що то *Gare de Lyon*[1]. Після Мілана Париж був аж надто великий. У Мілані всі люди йдуть начебто в певних напрямках, і трамваї їдуть певними маршрутами, і немає ніякої плутанини, а в Парижі усе якось жужмом, і ніхто навіть не пробує навести лад. Та невдовзі мені почало там подобатись, коли й не все, то багато що, а вже перегони там справді найкращі в світі. Здається, тільки навколо них усе й крутиться, і чи не єдине, в чому можна бути певним,— це те, що кожного дня автобуси їхатимуть до всіх тамтешніх іподромів і крізь увесь той безлад доїздитимуть куди треба. А втім, я так і не взнав Парижа по-справжньому, бо ми з моїм старим наїздили туди з Мезона всього раз чи два на тиждень, і він завжди засідав у *Café de la Paix*[2] з боку Опери разом з усією мезонською компанією; та мені здається, що то чи не найжвавіша частина міста. Але чудно, правда ж, що в такому великому місті, як Париж, немає своєї Галереї?

Так от, ми поїхали до Мезон-Лафіта, де живуть майже всі, крім отієї братії із Шантійї, і оселились у такої собі місіс Маєрс, яка держить там пансіон. Жилося в Мезоні чудово, як мало де ще в моєму житті. Саме містечко не бозна-яке, зате там є озеро й розкішний ліс, де ми, ватага хлопців, гасали цілими днями; мій старий зробив мені рогатку, і ми настріляли з неї силу птахів, та найкраща була сорока. А одного разу малий Дік Аткінсон підбив кролика, і ми поклали його під дерево, посідали навколо, й Дік видобув сигарети, аж раптом той кролик підскочив і дременув у кущі, а ми погналися за ним, та так і не зловили. Атож, весело жилось у Мезоні. Вранці місіс Маєрс давала мені поснідати, і я зникав на цілий день. Я навчився вільно говорити по-французькому. То неважка мова.

Як тільки ми приїхали до Мезона, мій старий написав у Мілан, щоб йому прислали жокейське свідоцтво, і дуже непокоївся, поки не одержав його. У Мезоні він звичайно просиджу-

[1] Ліонський вокзал *(франц.)*.
[2] Кафе Миру *(франц.)*.

вав у *Café de Paris*[1] з усією тією компанією; там жило багато його знайомих ще з довоєнних часів, коли він був жокеєм у Парижі, і всі вони мали доволі часу посидіти в кафе, бо вся робота в іподромних стайнях, цебто робота жокеїв, закінчується до дев'ятої години ранку. Першу групу коней виводять на проїздку о пів на шосту, а другу — о восьмій. А це означає, що вставати треба рано й лягати теж рано. Коли жокей у когось працює, то не має змоги пити багато, бо якщо він ще зелений, за ним пильнує тренер, а якщо уже в зрілих літах, то пильнується сам. Отож у вільний час жокеї здебільшого сидять своїм гуртом у *Café de Paris*, і можуть просидіти дві-три години над склянкою чогось там на зразок вермуту із содовою, балакаючи, розповідаючи всілякі історії, ганяючи кульки, і то в них наче якийсь клуб чи ота міланська Галерея. Тільки насправді на Галерею воно не схоже, бо там усі ходять, а тут усі сидять за столиками.

Так от, мій старий одержав зрештою те своє свідоцтво. Його прислали без зайвих слів, і він кілька разів виступив у перегонах. В Ам'єні, на провінції і всяке таке інше, а от постійної роботи ніяк не було видно. Всі його начебто любили, і щоразу, як я заходив уранці до кафе, хтось сидів з ним за столиком, бо мій старий не був жмикрут, як оті жокеї, що й досі не розміняли свого першого долара, зароблено на перегонах під час Всесвітньої виставки в Сент-Луїсі в тисяча дев'ятсот четвертому році. Так завжди казав мій старий, глузуючи із Джорджа Бернса. А проте посадити мого старого в сідло ніхто поки що не поспішав.

З Мезона ми щодня їздили туди, де виступали наші, і то була найкраща з усіх розваг. Я радів, коли настало літо і коні повернулися з Довіля. Дарма, що я вже не міг вештатися в лісі, бо тепер ми весь час їздили то в Енг'єн, то в Трамбле, то в Сен-Клу й дивилися на перегони з трибуни для тренерів та жокеїв. Звісно, що в такому товаристві я багато чого дізнався про перегони, і та розвага тривала день у день.

Пригадую одні перегони в Сен-Клу. То був великий заїзд на приз у двісті тисяч франків, у ньому брало участь сім коней, і фаворитом вважали Ксара. Разом з моїм старим я пішов до загону подивитися на коней, і скажу вам, таких коней ви навряд чи бачили. А той Ксар, великий буланий огир, був ну просто живий образ гону. Зроду я ще не бачив такого коня. Його водили по колу, і в ту мить, як він, похиливши голову, проходив повз нас, у мене аж похололо всередині — такий він був гарний. Мабуть, не було ще на світі такого навдивовижу

[1] Паризьке кафе *(франц.)*.

зграбного, створеного для перегонів коня. Він ішов собі по колу, ступаючи впевнено, спокійно, розмірено, і всі рухи його були вільні, неначе він добре знав, що́ має робити, й не шарпався, не ставав дибки, не водив шалено очима, як оті облудні фаворити, нашпиговані збудниками. Юрба була така щільна, що я більше не міг побачити його, тільки вловлював поглядом ноги та жовтаві боки, а тоді мій старий почав проштовхуватися крізь юрбу, і я подався за ним до жокейської роздягальні, що була осторонь між дерев, і навколо теж юрмилися люди, але чоловік у котелку, що стояв біля дверей, кивнув моєму старому, і ми зайшли; там усі сиділи й одягалися, натягали через голову сорочки, взували чоботи, і все тхнуло задухою, потом та мастилами, а надворі стояла юрба цікавих, заглядаючи всередину.

Мій старий перейшов роздягальню, сів поряд із Джорджем Гарднером, що саме натягав на себе жокейські штани, та й питає: «Які сподіванки, Джордже?» — звичайним собі тоном питає, бо всякі там хитрощі ні до чого: Джордж як може, то скаже, а як ні — то вже ні.

— Він не бере,— відказує Джордж дуже тихо, нахиляючись і застібаючи гудзики на холошах.

— А котрий? — питає мій старий, нахилившись до нього, щоб ніхто не почув.

— Кіркубін,— каже Джордж,— і якщо він візьме, залиш для мене кілька квитків.

Мій старий щось каже Джорджеві звичайним голосом, і Джордж відповідає: «Ніколи не грай на коней, яких я раджу»,— так, наче жартує, а ми — мерщій звідти й крізь усю ту юрбу цікавих до стофранкової каси. Але я вже збагнув, що тут пахне чимсь великим, бо ж сам Джордж мав їхати на Ксарі. По дорозі мій старий купив жовту картку з таблицею, і з неї ми дізналися, що за Ксара передбачається виплата всього п'ять до десяти, Сефізідот стоїть другим — три до одного, а той Кіркубін аж на п'ятому місці — вісім до одного. Мій старий заклав на Кіркубіна п'ять тисяч як на переможця та ще тисячу на місце в заїзді, і ми обійшли трибуну ззаду, щоб піднятися сходами нагору й спостерігати перегони.

Нас щільно стисли з обох боків. Спершу вийшов літній чоловік у довгому сюртуку та сірому циліндрі, із скрученим хлистом у руці, а потім один по одному почали з'являтися коні й на них — жокеї в сідлах; кожного коня вели два конюхи, тримаючи за вуздечку з обох боків. Перший ішов той великий буланий огир, Ксар. Спочатку, як глянути на нього, він не здавався таким уже великим, і тільки потім впадало в око, які у нього довгі ноги, і яка постава, і як він ступає. Ні, хай йо-

му чорт, такого коня я ще ніколи не бачив. На ньому сидів Джордж Гарднер, і вони поволі посувалися доріжкою слідом за тим старим у сірому циліндрі, що виступав на чолі, мов шталмейстер у цирку. За Ксаром, з його рівною ступою та золотавими проти сонця боками, йшов показний вороний кінь з гарною головою, на ньому сидів Томмі Арчібальд, а за вороним ступали низкою ще п'ятеро, і весь той похід неквапно поминав трибуни й вагарню. Мій старий сказав, що вороний — то Кіркубін, і я добре роздивився на нього: він був таки гарний кінь, але не йшов ні в яке порівняння з Ксаром.

Коли Ксар проходив повз трибуни, всі заплескали в долоні, та й недарма, бо то був справді прекрасний кінь. Уся процесія повернула, пройшла дальшим краєм навколо поля й знов опинилась на нашому кінці, а тоді той шталмейстер звелів конюхам пускати коней одного по одному, щоб вони пройшли чвалом повз трибуни до стовпа і щоб усі могли їх роздивитися. На старті вони майже не стояли, бо одразу вдарив дзвін, і ось вони вже ген по той бік поля, заходять усі вкупі на перший поворот, мов табунець іграшкових коників. Я дивився на них у бінокль і бачив, що Ксар помітно відстав, а перед веде один з гнідих. Вони виписали стрімку дугу на повороті й погнали чвалом повз трибуни, і коли вони порівнялися з нами, Ксар був добре позаду, а той Кіркубін уже попереду й ішов рівно. Ото страх, скажу я вам, коли вони мчать повз тебе, а тоді ти бачиш, як вони віддаляються і все меншають, меншають, і проходять купою поворот, а потім знову розтягуються низкою, а тебе дедалі дужче пориває лаятись, кричати, лементувати. Аж ось вони поминули останній поворот і вийшли на пряму, і Кіркубін був набагато попереду. Всі дивилися розгублено і якось безпорадно повторювали: «Ксар... Ксар...», а вони стрімко наближалися, і раптом, вихопившись із того тлуму, в окуляри мого бінокля вдарила жовтава блискавиця у вигляді конячої голови, і всі враз заволали, мов навіжені: «Ксар! Ксар!» А Ксар мчав так, що я ще зроду не бачив, і вже наздогнав Кіркубіна, який ішов не гірше за першого-ліпшого вороного скакуна, що його чимдуж підхльостує жокей, і якусь мить вони йшли голова в голову, хоча Ксар, з отим своїм потужним скоком і витягненою вперед шиєю, здавався чи не вдвічі стрімкішим,— але до фінішного стовпа вони так і прийшли голова в голову, і коли на щиті з'явилися номери, то перша була двійка, а це означало, що переміг Кіркубін.

Я весь тремтів, у голові наче стуманіло, і, затиснуті в натовпі, ми спустилися вниз, де мали виставити, скільки платитимуть за Кіркубіна. Як по правді, то, захопившись перегонами, я зовсім забув, які великі гроші заклав на Кіркубіна мій

старий. Мені страшенно хотілося, щоб переміг Ксар. Та тепер усе минуло, і я був радий, що ми виграли.

— Чудовий був заїзд, правда ж, тату? — мовив я.

Він якось дивно позирнув на мене.

— Еге, Джордж Гарднер — чудовий жокей,— відказав він.— Треба бути справді добрим жокеєм, щоб не дати тому Ксарові прийти першому.

Я, звісно, весь час відчував: щось воно не те. Та коли мій старий отак навпростець про це сказав, усю мою радість наче вітром здуло, і я вже не радів навіть тоді, коли виставили цифри й дзвоник сповістив, що починається виплата, і ми побачили, що за Кіркубіна дають шістдесят сім з половиною до десяти. Усі довкола повторювали: «Жаль Ксара! Жаль Ксара!» — а я собі думав: от якби я був жокеєм і їхав на ньому замість того сучого сина! Аж дивно було, що я подумки назвав Джорджа Гарднера сучим сином, бо він завжди мені подобався, та й саме він підказав нам переможця, і все-таки як на мене, то він і справді сучий син.

На тих перегонах мій старий загріб чималу купу грошей і тепер частіш бував у Парижі. Коли наші виступали в Трамбле й поверталися назад до Мезона, він просив спинитися в місті, і ми з ним виходили, сідали за столик перед *Cafe de la Paix* й дивилися на перехожих. Сидіти там було весело. Повз тебе суцільним потоком ідуть люди, а вуличні продавці підходять до столика й пропонують всяку всячину, отож я любив сидіти там зі своїм старим. Саме тоді нам було по-справжньому весело. Ходили там продавці з іграшковими зайчиками, що кумедно стрибали, коли натиснути на грушу; декотрі продавці спинялися біля нас, і мій старий жартував з ними. Він говорив по-французькому так само вільно, як і по-англійському, й усі ті люди його впізнавали, бо жокея одразу видно, а до того ж ми завжди сідали за той самий столик, і вони звикли бачити нас там. Ходили хлопці, що продавали шлюбні газети, й дівчата, що продавали гумові яєчка, з яких, коли стиснути їх у руці, вигулькував півник; а ще був там один схожий на хробака старий, що показував усім листівки з краєвидами Парижа, і їх, звісно, ніхто ніколи не купував, і тоді він показував, що́ в тій пачці на споді, а там були все соромітні листівки, й багато хто перебирав їх і купував.

Та й до біса ж усякого дивовижного люду там крутилося. Трохи пізніше з'являлися дівчата, шукаючи, хто б повів їх повечеряти, вони озивалися до мого старого, а він жартівливо відказував щось по-французькому, і вони гладили мене по голові та йшли собі далі. А одного разу до сусіднього столика сіла якась американка з малою дочкою; вони їли морозиво, а

я не спускав очей з тієї дівчинки, бо вона була страшенно гарна, і я усміхнувся до неї, і вона теж до мене всміхнулась, але тим усе й скінчилося: я більш ніколи їх не бачив, хоча й виглядав щовечора, чи не з'являться вони знову, й вигадував різні способи, як до неї озватися, й міркував собі, чи дозволить мені її мати, коли ми познайомимося, взяти її з собою на перегони до Отейля чи Трамбле. А втім, нічого путнього з того, мабуть, однаково б не вийшло, бо, як я пригадую, мені здавалося тоді за найліпше заговорити до неї так: «Пробачте, чи не дозволите підказати вам, хто переможе сьогодні в Енг'єні?»— і, зрештою, вона б могла прийняти мене за шахрая і не повірити, що я справді хочу порадити їй, на якого коня закладатись.

Отак ми сиділи, було, з моїм старим у *Café de la Paix,* і офіціант дуже упадав коло нас, бо мій старий пив віскі, що коштувало п'ять франків, отож коли наставав час лічити блюдечка, набігали добрі чайові. Я ще ніколи не бачив, щоб мій старий так багато пив; але тепер він зовсім не виступав, а до того ж казав, що віскі підтримує сталу вагу. Та я помітив, що він однаково набирає тіла. Від своєї мезонської компанії він одколовся, і йому начебто подобалось сидіти так на бульварі вдвох зі мною. Але тепер він щодня спускав гроші на перегонах. І після кожного програшу ходив сам не свій, аж поки ми сідали за наш столик і він випивав першу чарку — тоді йому враз легшало на душі.

Сидить, було, читає «Парі-спорт», а тоді визирне з-за газети й питає: «Де ж твоя любка, Джо?» — це він так піддражнював мене, бо я розказав йому про ту дівчинку за сусіднім столиком. А я червонію, хоча й приємно було, що він дражнить мене нею. Якось одразу мені ставало веселіше. «Дарма, Джо, ти пильнуй,— каже він,— вона ще вернеться».

Він розпитував мене про різні речі й часом сміявся з моїх відповідей. А то сам починав розказувати всяке. Як він виступав у Єгипті і в Сен-Морісі, на льоду, коли ще була жива моя мати, і як під час війни провадили перегони на півдні Франції, без призів, без заклáдів, без публіки, аби тільки не підупала порода. А так справжні перегони, де жокеї не давали коням анінайменшого попуску. І скажу вам, я ладен був слухати його цілими годинами, а надто як він вихилить дві-три чарчини. Він розповідав мені про своє дитинство в Кентуккі, де він полював на скунсів, і про давні добрі часи у Штатах, коли ще там усе не пішло шкереберть. А потім, було, казав:

— Ось хапнемо ми з тобою, Джо, добрячий шмат, і ти повернешся назад у Штати й будеш учитись.

— Навіщо ж мені їхати туди вчитись, коли там усе пішло шкереберть? — питав я.

— Е, то зовсім інша річ,— казав він, а тоді кликав офіціанта, платив за випите віскі, що вимірювалося стосиком блюдечок, і ми брали таксі й їхали до *Gare St. Lasare*[1], а звідти поїздом додому в Мезон.

Одного дня в Отейлі після перегонів з перешкодами мій старий за тридцять тисяч франків купив з торгів переможця. Довелося трохи накинути, але врешті коня віддали, і за тиждень мій старий отримав дозвіл на участь у перегонах та кольори. Ото я запишався, коли мій старий придбав власного коня! Він винайняв місце в стайні Чарлза Дрейка, перестав їздити в Париж, знову почав бігати й пітніти, а всієї обслуги в нас було тільки він та я. Нашого коня звали Гілфорд, він був ірландської крові, гарний, лагідний і стрибучий. Мій старий підрахував, що коли самому бути за тренера й за жокея, то кінь з лихвою окупить вкладені в нього гроші. А я пишався з того всього й вважав, що Гілфорд нічим не поступиться перед Ксаром. Цей гнідий огир був чудовий, надійний стрибун, та й по рівному йшов добряче, якщо вміти його розігнати, а до всього того й глянути на нього було приємно.

Зате ж і любив я його! Коли він уперше стартував з моїм старим у перегонах з перешкодами на дві тисячі п'ятсот метрів і прийшов третій, і мій старий, спітнілий і щасливий, зліз із сідла й пішов зважуватись, я так пишався ним, наче то був його перший у житті заїзд. Бо, розумієте, коли чоловік довго не виступає, важко й повірити, що він справді був жокеєм. А тепер усе змінилося, бо в Мілані для мого старого навіть великі перегони ніби нічого й не важили, і коли він вигравав, то анітрохи не хвилювався чи там що; а от цього разу й сам я не міг заснути в ніч перед заїздом, і мій старий, я знаю, потерпав, хоча й не виказував цього. Виступати на власному коні — то зовсім інша річ.

Другого разу мій старий і Гілфорд стартували дощової неділі в Отейлі, у заїзді з перешкодами на чотири тисячі п'ятсот метрів за *Prix de Marat*[2]. Тільки-но вони пішли на старт, я помчав на трибуну з новим біноклем, якого мій старий купив мені спеціально для того, щоб я міг дивитися на них. Стартували вони далеко, з протилежного краю доріжки, і щось там спершу було негаразд. Якийсь кінь у шорах ніяк не стояв на місці, зводився дибки й навіть збив бар'єр; але я добре бачив, як мій старий у нашому чорному камзолі з білим хрестом та чорній жокейці сидить на Гілфорді й поплескує його по шиї. Потім усі зірвалися з місця й зникли за деревами, а дзвін

[1] Вокзал Сен-Лазар *(франц.)*.

[2] Приз Марата *(франц.)*.

дзвонив як на пожежу і з грюкотом зачинялися віконця кас. Ну й потерпав же я, боявся навіть на них дивитись, та все ж таки наставив бінокль на те місце, де вони мали з'явитися з-за дерев; аж ось вони вже на видноті, і наш чорний камзол іде третій, і всі вони, мов птахи, перелітають через першу перешкоду. Потім вони знову зникли з очей і знову з'явились, і проскакали вниз схилом, стрімко, рівно й гарно, а тоді всі разом легко перескочили через загороду й отак разом, наче збиті докупи, почали віддалятись. Здавалося, можна вільно переступати по їхніх спинах,— так щільно й рівно вони йшли. Потім вони злетіли над подвійним живоплотом, і хтось упав. Мені не видно було, хто це, але за хвилину кінь підвівся й поскакав геть у поле, а всі інші, так само вкупі, виписали широку дугу на лівому повороті й вийшли на пряму. Ось вони перескочили через кам'яний паркан і щільно помчали доріжкою до рову з водою, що був просто перед трибунами. Я бачив, як вони наближаються, й погукав до свого старого, коли він минав мене, йдучи майже на корпус попереду й трохи осторонь, легкий, як мавпа, і всі промчали на той рів. Ось вони разом злетіли над великою загородою перед ровом, і раптом усе пішло шкереберть, і двоє коней якось боком вибралися звідти й поскакали вперед, а решта троє лишилися в завалі. Мого старого ніде не було видно. Один кінь зіп'явся на коліна, і жокей, піднявши його за вуздечку, сів у сідло й потрюхикав далі доріжкою, щоб одержати гроші за місце. Другий кінь звівся сам і, шарпаючи головою, з якої звисали поводи, поскакав геть, а жокей, хитаючись, відійшов на самий край доріжки до огорожі. І тоді Гілфорд відкотився вбік від мого старого, встав і на трьох ногах подався в поле, і його праве переднє копито неприродно теліпалось; а мій старий лежав горілиць на траві, і вся голова його з одного боку була залита кров'ю. Я збіг з трибуни, увігнався в натовп і протиснувся до самої огорожі, але там мене схопив поліцай і не пускав далі, і два дужих санітари з ношами пішли до мого старого, а ген по той бік поля я побачив трьох коней, що один по одному з'явилися з-за дерев і взяли перешкоду.

Коли мого старого принесли, він був уже мертвий, і, поки лікар слухав його серце якоюсь штукою, застромленою у вуха, я почув десь там за доріжкою постріл — то вбили Гілфорда. Я ліг поруч мого старого і, коли ноші понесли до лазарету, вчепився в них і плакав, і плакав, а він лежав такий білий, незворушний, такий страхітливо мертвий, і все ж я мимоволі думав: коли вже мій старий помер, то, мабуть, даремно вони пристрелили Гілфорда. Його копито могло б загоїтись. Сам не знаю, чому я про це думав. Я ж так любив свого старого.

Потім прийшли двоє незнайомих чоловіків, і один з них поплескав мене по спині, підійшов і подивився на мого старого, а тоді стягнув з ліжка простирало й накрив його; а другий тим часом кудись зателефонував і сказав по-французькому, щоб прислали санітарну карету відвезти мого старого до Мезона. А я все плакав і ніяк не міг спинитись, мало не задихався, а тоді прийшов Джордж Гарднер, сів поруч на підлогу, обняв мене і сказав:

— Ну годі, Джо. Вставай, хлопче, ходімо надвір, почекаємо карету там.

Ми з Джорджем вийшли до воріт, і я силкувався не плакати, а Джордж утер мені обличчя своїм носовиком. Ми стали трохи збоку, пропускаючи натовп, що посувався до виходу, і тим часом, як ми там стояли, дожидаючи, поки всі вийдуть, коло нас зупинилися якісь двоє, і один з них, лічачи жмуток закладних квитків, мовив до другого:

— Ну що ж, той Батлер урешті дістав своє.

А другий сказав:

— Як на мене, то так йому й треба, бісовому крутієві. Він знав, на що наривається, сам і винен.

— Та певно, що сам,— докинув перший і розірвав надвоє свій жмуток квитків.

Джордж Гарднер подивився на мене, чи я чув їх, а я, звісно, добре все чув, і тоді він сказав:

— Не слухай, Джо, що варнякають ці негідники. Твій старий був чудовий чолов'яга.

Та я не знаю. Схоже на те, що коли вже вони до когось візьмуться, то, вважай, йому кінець.

XIV

Маера лежав непорушно, сховавши голову між руками й втиснувшись обличчям у пісок. Він відчував під собою теплу липку кров. Щоразу він відчував, як наближаються роги. Часом бик лише стусав його лобом. А один раз він відчув, як ріг пройшов крізь нього й встромився у пісок. Хтось відтягав бика за хвіст. На бика сварилися, ляскали плащем перед його мордою. Потім бик десь подівся. Маеру підняли й бігцем понесли до бар'єра, а там за ворітця й далі кружним переходом під головною трибуною до лазарету. Його поклали на ліжко, і хтось подався по лікаря. Решта стояли навколо. Лікар прибіг із загону, де зашивав животи коням пікадорів. Йому довелось затриматись і вимити руки. Згори, з трибуни, долинав несамовитий лемент. Маері ввижалося, що все навколо стає більше й більше, а потім менше й менше. Потім знов — більше, більше, більше, а тоді менше й менше. Потім усе перед ним побігло швидше й швидше, як ото в кіно, коли прискорюють рух плівки. Потім він помер.

ВЕЛИКА ДВОСЕРДА РІЧКА

ЧАСТИНА ПЕРША

Поїзд, віддаляючись, повернув за один з пагорбів, утиканих обгорілими пнями, і зник з очей. Нік сів на свій тюк, зроблений з брезентового намету й ковдр, що його викинув йому провідник з дверей багажного вагона. Містечка не було, не було нічого — тільки залізнична колія і величезне попелище. Від тринадцяти салунів, що стояли вряд на єдиній вулиці Сенея, не видно було й сліду. Над землею випинався лише підмурок готелю «Мерія». Камінь облупився й потріскався від вогню. Ото було й усе, що залишилось від міста Сенея. Навіть сама земля зверху вигоріла.

Нік подивився на обгорілий схил пагорба, де мав би побачити безладно розкидані будиночки містечка, а тоді пішов колією до мосту через річку. Річка була на місці. Вона вирувала навколо дерев'яних паль мосту. Нік подивився вниз, у прозору воду, рудувату від темної гальки на дні, й побачив форель, що, коливаючи плавцями, непорушно трималася на течії. Поки він

дивився, рибини раптовим скісним порухом трохи змістились убік, але тільки для того, щоб знову завмерти в стрімкому потоці. Нік довго стояв і дивився на них.

Він бачив, як вони тримаються на місці головами проти течії,— багато форелі в глибокій бистрій воді, трохи викривленої, коли дивитися вглиб крізь склянисту опуклу поверхню виру, де вода здималася, наражаючись на міцно забиті в дно палі мосту. А на дні того виру була велика форель. Спершу Нік не помітив її. Потім раптом угледів при самому дні — великих рибин, що неначе притискалися до рінистого дна серед збурених течією жорстви та піску.

Нік дивився у вир з мосту. День був гарячий. Над річкою, керуючи проти води, пролетів рибалочка. Давно вже Нікові не траплялося дивитись отак у річку й бачити форель. Та ще й таку здоровенну. Коли тінь птаха майнула на воді, одна велика рибина скісно метнулася вгору, і її власна тінь позначила кут того довгого скосу; і коли форель, розітнувши поверхню води, зблиснула проти сонця, її тінь на мить зникла, а потім виникла знов і разом з фореллю, що вже занурилась у воду, нібито вільно, не опираючись, попливла за течією назад, до того самого місця під мостом, і там рибина знову застигла, повернувшись головою проти води.

Коли форель метнулася вгору, серце Нікове завмерло. В ньому враз прокинулись усі давні почуття.

Він обернувся й повів очима понад річкою вниз за водою. Вона текла вдалину своїм кам'янистим річищем, з обмілинами, валунами та глибоким плесом на закруті коло високого скелястого мису.

Нік пішов по шпалах назад, туди, де на згарищі обіч колії лежав його тюк. На душі в нього було радісно. Він поправив ремені, що оперізували тюк, міцно затягнув їх, а тоді завдав тюк на спину, просунув руки в наплічні шлейки й уперся лобом у широку наголовну стяжку, щоб послабити тиск на плечі. І все ж таки тюк був дуже важкий. Аж надто важкий. Нік узяв у руку шкіряний чохол з вудками й, нахилившись уперед, щоб вага припадала високо на плечі, рушив дорогою понад залізничною колією, залишаючи позаду, під пекучим сонцем, попелище містечка; тоді повернув убік і між двома високими обгорілими пагорбами вийшов на іншу дорогу, що вела від залізниці. Він попростував тією дорогою, відчуваючи, як боляче тисне на плечі важкий тюк. Дорога весь час ішла вгору, і підніматися тим узвозом було нелегко. М'язи боліли, сонце припікало, але на душі в Ніка було радісно. Все лишилося позаду: не треба думати, не треба писати, не треба нічого. Усе те вже позаду.

Відтоді як він зіишов з поїзда і провідник багажного вагона викинув у розчинені двері його тюк, Нік добачив навколо себе чимало змін. Сеней згорів, уся околиця була випалена й зовсім не така, як раніш, але це нічого не важило. Усе згоріти не могло, він був певен. Отож і простував собі далі дорогою, упріваючи під гарячим сонцем і насилу підіймаючись угору, щоб перейти пасмо пагорбів, яке пролягло між залізницею і лісистою рівниною.

Дорога й далі бралася вгору, час від часу трохи западаючи, але неухильно ведучи до вершини. І Нік піднімався далі. Нарешті дорога, що якийсь час ішла вподовж обгорілого схилу, вивела його на вершечок пагорба. Нік притулився спиною до пня й вивільнив руки з наплічних шлейок. Попереду, скільки сягало око, розкинулась широка рівнина. Випалена місцевість кінчалася ліворуч, на межі пасма пагорбів. По всій рівнині то тут, то там здіймалися темні острови соснових гаїв. Ген ліворуч видніла річка. Нік повів по ній очима й побачив зблиски води проти сонця.

Нічого більше попереду не було — сама лісиста рівнина, і тільки далеко на обрії бовваніли голубі пагорби, позначаючи собою початок узвишшя перед Верхнім озером. Нік ледве бачив їх невиразні далекі обриси у хвилях розпеченого повітря над рівниною. Коли він починав вдивлятися туди пильніше, пагорби зникали. А коли тільки скидав оком, вони були на місці, ті далекі пагорби на узвишші.

Нік сів, прихилившися спиною до обвугленого пня, і закурив сигарету. Його тюк, прилаштований на зрізі пня, стояв рівно, з ременями напоготові, й на ньому ще залишалася заглибина від Нікової спини. Нік сидів і курив, озираючи місцевість. Йому не треба було витягати карту. Він знав, де він, з положення річки.

Поки він курив, простягши ноги перед собою, то помітив коника, що стрибав собі по землі, а потім заліз на його вовняну шкарпетку. Коник був чорний. Ще йдучи дорогою нагору, Нік раз у раз сполохував з пилюки коників. І всі вони були чорні. Не такі, як ото великі коники, що, злітаючи, розгортають з-під чорного надкрилля жовті з чорним або червоні з чорним крильця. Ці були звичайні собі коники, але всі чорні, мов сажа. Нік ще тоді звернув на них увагу, але не задумався, чому вони такі. А тепер, роздивляючись цього чорного коника, який сидів і поскубував щелепами вовну шкарпетки, збагнув, що всі вони почорніли, бо живуть на обвугленій землі. Пожежа, як видно, сталася десь торік, але коники й досі були чорні. Цікаво, подумав Нік, чи довго вони такі будуть.

Він обережно простяг руку вниз і схопив коника за надкрилля. Тоді перевернув догори лапками, що сполохано мигтіли в повітрі, й подивився на членисте черевце. Атож, і воно було чорне, лискуче, а спинка й голівка припорошені.

— Катай, конику,— уперше озвався вголос Нік.— Лети собі десь.

Він підкинув коника в повітря й простежив очима, як той полетів через дорогу до обгорілого пня.

Нік звівся на ноги, підставив спину під свій тюк на пні й просунув руки в наплічні шлейки. Постояв трохи з тюком за плечима на гребені пагорба, видивляючись уперед, на далеку річку, а тоді звернув з дороги й навпростець подався вниз схилом. Земля під ногами була тверда, і йшлося йому легко. Кроків за двісті від підніжжя пагорба згарище кінчалось. Далі розлягалася височина, поросла буйною, по литки заввишки, папороттю, з окремими купками сосон, широка хвиляста височина, з частими узгірками та западинами, з піскуватим грунтом, зелена й жива.

Нік визначав напрям за сонцем. Він знав, де йому треба вийти до річки, і простував далі тією зеленою височиною, сходячи на невисокі узгірки, щоб побачити попереду нові узгірки, а часом, піднявшись на більше узвишшя, бачив ліворуч або праворуч чималі острови соснових гаїв. Він зірвав кілька галузок папороті й підсунув їх під лямки тюка. Лямки розтирали запашне листя, і Нік, ідучи, відчував його дух.

Простуючи тією нерівною, без найменшого затінку місцевістю, він стомився й геть упрів. Він знав, що коли завгодно може повернути ліворуч і вийти до річки: вона була не далі як за милю від нього. Проте він неухильно простував на північ, щоб на кінець дня вийти до річки якомога вище проти води.

Нік уже давно помітив попереду великий острів соснового гаю, що здіймався над хвилястою височиною. Спустившись в улоговинку, а тоді поволі вибравшись на гребінь, він повернув саме туди.

У тому сосновому гаю не було підліску. Стовбури дерев здіймалися чи то просто вгору, чи трохи похило один до одного, але всі були рівні, темні й без гілля. Гілля починалося вище. Подекуди воно щільно переплелося й кидало густу тінь на руду глицю, що встеляла землю. Гай оточувала гола смуга землі. Ступивши на неї, Нік відчув, яка вона м'яка під ногами. То був край рудого килима з опалої соснової глиці, що виступав поза межі високих крон. Дерева пнулися вгору, і їхні крони піднімались дедалі вище, залишаючи на осонні цю руду смугу, що її колись укривали своєю тінню. А там, де цей лісовий килим уривався, починалася суцільна порість папороті.

Нік скинув з плечей тюк і ліг у затінку. Він лежав на спині й дивився на крони сосон. Простягшись на глиці, він давав перепочинок плечам, хребтові й попереку. Лежати було м'яко, приємно. Він подивився крізь гілля на небо й заплющив очі.

Потім розплющив і знов поглянув угору. Крони дерев погойдував вітер. Нік знову заплющив очі й заснув.

Прокинувся він весь закляклий і затерплий. Сонце було вже при самому заході. Завдавши на спину тюк, Нік відчув, який він важкий і як боляче муляють лямки. Уже з тюком за плечима, він нахилився, підняв з землі шкіряний чохол з вудками, тоді вийшов на папороть і рушив до річки. Він знав, що йти до неї не більш як милю.

Спустившись з узгірка, втиканого пнями, він вийшов на луку. По той бік луки текла річка. Нік радів, що нарешті дістався до неї. Він брів лукою понад берегом, простуючи ще далі проти води. Холоші його штанів намокли від роси. Після гарячого дня роса впала швидко й рясно. Вода в річці не шуміла: надто бистра й плавка була течія. На краю луки, перш ніж зійти на узгірок, де можна було отаборитися, Нік постояв, дивлячись на річку, де годувалася форель. Риба кидалася до поверхні за комахами, що після заходу сонця налетіли до води з мочарів за річкою. Форель виринала й ловила їх на льоту. Поки Нік ішов лукою понад берегом, рибини раз по раз скидалися вгору. Тепер, коли він стояв і дивився на річку, комахи, як видно, посідали на воду, бо форель годувалася й далі, проте над поверхнею вже не показувалась. Ген униз за течією, скільки сягало око, вона піднімалася до поверхні, збиваючи на гладенькій воді незліченні кола, й здавалося, що то починається дощ.

Нік піднявся на піщанистий, порослий деревами узгірок, звідки було видно луку, річку й мочарі. Він поклав на землю тюк і чохол з вудками й узявся шукати рівної місцинки. Йому дуже хотілося їсти, але, перш ніж куховарити, він вирішив отаборитись. Між двома соснами знайшовся рівний проміжок. Нік дістав із тюка сокиру і обрубав два корені, що випиналися при стовбурах. Тепер там вистачало рівного місця, щоб лаштувати постіль. Він розгладив пісок руками й повисмикував з корінням кущики папороті. Руки приємно запахли. Він розрівняв зруйнований грунт: не хотілося спати на грудді. Коли площинка стала зовсім рівна, він послав на ній свої три ковдри. Одну згорнув удвоє і поклав на землю, а дві розстелив зверху.

Від одного з пнів він одітнув сокирою гладенький обаполок і поколов його на кілки для намету. Йому потрібні були довгі й міцні кілки, щоб добре трималися в землі. Коли він розпакував намет і розіслав його на землі, тюк, прихилений до дерева, видимо поменшав. Нік прив'язав до стовбура однієї сосни кінець мотузки, перепущеної крізь гребінь намету, і, взявшися за другий кінець, підняв полотно з землі, а тоді напнув мотузку й обв'язав її навколо другої сосни. Полотно повисло на мотузці мов брезентове простирало на білизняній шворці. Нік підпер зад-

ній ріг намету заздалегідь вирубаною жердиною і взявся забивати бічні кілки. Він чимдуж відтягав боки намету й глибоко забивав кілки, вганяючи їх у грунт обухом сокири, аж поки мотузяні петлі зникли в землі, а брезент напнувся, мов на барабані.

Відкритий отвір намету Нік заслонив густою сіткою, щоб не залітали комарі. Діставши з тюка деякі речі, щоб покласти їх у головах під схилом намету, він трохи підняв сітку й заліз усередину. Крізь руде полотно до намету проходило тьмяне світло. Приємно пахло брезентом. Було трохи таємничо й по-домашньому затишно. Опинившись у наметі, Нік відчув радість. Йому й раніше, цілий день, було радісно на душі. Але тепер він радів по-іншому. Тепер усе було зроблене. Раніше він тільки мав усе це зробити. А тепер зробив. Позаду була важка дорога. Він дуже стомився. Та все те вже позаду. Він отаборився. Він має оцей намет. Тепер йому до всього байдуже. Місцина тут гарна. І ось він тут, у цій гарній місцині. В своїй оселі, яку сам спорудив де захотів. А тепер — їсти.

Він просунувся під запоною і виліз із намету. Надворі вже зовсім посутеніло. В наметі було видніше.

Нік підійшов до тюка, намацав на дні паперовий пакет із цвяхами й витяг звідти довгий цвях. Він забив його в стовбур сосни, притримуючи пальцями й обережно стукаючи по головці обухом сокири. Тоді почепив на цвях свій тюк. У тюку були всі його припаси. Тепер, коли він забрав їх з землі, їм ніщо не загрожувало.

Нік дуже зголоднів. Йому здавалося, що він ще ніколи не був такий голодний. Він відкрив бляшанку бобів із свининою та бляшанку макаронів і виклав усе на сковорідку.

— Коли я мав охоту тягти це на собі, то маю право й з'їсти,— мовив Нік. Серед огорнутих сутінню дерев власний голос видався йому чужим. Більше він не озивався.

Відколовши сокирою від пня кілька грубих соснових трісок, він розпалив багаття. Тоді примостив над вогнем дротяну решітку й підбором черевика загнав у землю її чотири ніжки. А зверху поставив сковорідку. Їсти захотілося ще дужче. Боби й макарони розігрілися. Нік поворушив їх і змішав докупи. На сковорідці забулькотіло, й бульбашки пари почали важко виходити нагору. Звідти піднімався смаковитий дух. Нік дістав пляшку томатної підливи й відкраяв чотири скибки хліба. Тепер бульбашок побільшало. Нік сів біля багаття і зняв сковорідку з вогню. Тоді виклав половину страви на олов'яну тарілку. Страва поволі розпливлася по тарілці. Він знав, що вона ще надто гаряча. Він додав у тарілку томатної підливи. Але знав, що й тепер боби та макарони надто гарячі. Він подивився на вогонь, потім на свій намет. Йому зовсім не хотілось обпекти язик і

зіпсувати собі всю втіху. Досить того, що він ніколи не міг як слід поласувати смаженими бананами, бо не мав терпцю дочекатися, поки вони охолонуть. У нього був дуже чутливий язик. Тим часом їсти хотілося страшенно. Нік бачив, як за річкою, над мочарами, вже оповитими темрявою, піднімається туман. Він знов подивився на свій намет. Ну гаразд. І він набрав з тарілки повну ложку їжі.

— Милий боже! — мовив Нік.— Боже ж ти мій! — сказав він у захваті.

Він з'їв усе, що було на тарілці, й аж тоді згадав про хліб. Другу половину він докінчив з хлібом і до блиску витер тарілку скоринкою. Ще в станційному буфеті у Сент-Ігнасі він випив чашку кави й з'їв бутерброд із шинкою, а відтоді не мав у роті ані крихти. То було чудове відчуття. Йому й раніше страшенно хотілося їсти, але він не мав змоги вгамувати голод. Він, звісно, давно вже міг десь зупинитися, якби захотів. На річці не бракувало гарних місць. Але тут було добре, як ніде.

Нік підсунув під решітку дві великі соснові тріски. Спалахнуло яскраве полум'я. Він похопився, що забув принести води на каву. Діставши з тюка складане брезентове відро, він зійшов з узгірка і краєм луки спустився до річки. Протилежний берег потопав у білому тумані. Нік став навколішки на березі й занурив у воду відро, відчуваючи, яка мокра й холодна трава. Відро розпросталось, і його потягло течією. Вода була крижана. Нік обполоснув відро й, наповнивши його по вінця, одніс до намету. На узвишші, оддалік від води, було не так холодно.

Нік забив у стовбур сосни ще один великий цвях і почепив на нього відро з водою. Зануривши у відро кавник, він наповнив його до половини, тоді підкинув у багаття трісок і поставив кавник на решітку. Він не міг пригадати, як раніше варив каву. Пам'ятав, що одного разу сперечався про це з Гопкінсом, а який спосіб тоді обстоював, пригадати не міг. І він вирішив дочекатися, щоб кава закипіла. Але раптом згадав, що саме це й був Гопкінсів спосіб. Колись вони з Гопкінсом сперечалися про все на світі. Поки кава закипала, Нік відкрив невеличку бляшанку консервованих абрикосів. Йому подобалося відкривати бляшанки. Він нахилив бляшанку й висипав абрикоси в олов'яну чашку. Стежачи за кавником на вогні, він посьорбував солодкий абрикосовий сироп, спочатку обережно, щоб не розлити, потім ніби в задумі, всмоктуючи з сиропом самі абрикоси. Вони були смачніші, ніж свіжі.

Тим часом кава закипіла. Покришка піднялась, і кава разом з гущею потекла по кавнику. Нік зняв кавник з вогню. То була перемога Гопкінса. Нік поклав цукру в спорожнену чашку від абрикосів і налив туди кави, щоб трохи прохолола. Кавник був

надто гарячий, і Нік прихопив його дужку своїм капелюхом. Він аж ніяк не хотів, щоб кава осіла в кавнику. Принаймні не перша чашка. Все мало бути достеменно за приписами Гопкінса. Друзяка Гоп на це заслужив. Він був неабиякий любитель кави. І взагалі чи не найсерйозніший з усіх Нікових знайомих. Не нудний, а саме серйозний. Усе те було так давно. Гопкінс завжди говорив, не ворушачи губами. І полюбляв грати в поло. Він здобув тоді в Техасі мільйони доларів. Коли надійшла телеграма про те, що його перша ж велика свердловина дала нафту, він мусив позичити грошей на квиток до Чікаго. Він міг би, звісно, зателеграфувати, щоб йому прислали грошей. Але то було б надто довго. Вони всі називали його дівчину Білявою Венерою. І Гоп не заперечував проти того, бо вона не була його справжня дівчина. А щодо справжньої Гопкінс твердо сказав, що не дозволить нікому збиткуватися з неї. І правильно сказав. Коли надійшла та телеграма, Гопкінс поїхав. Вони були тоді на Чорній річці. Телеграма йшла туди аж вісім днів. Свій автоматичний кольт двадцять другого калібру Гопкінс віддав Нікові. А Біллові подарував фотоапарат. Щоб згадували його. Вони умовились наступного літа вирушити всі разом на риболовлю. Друзяка Гоп розбагатів. Він обіцяв, що купить яхту і вони рибалитимуть біля північних берегів Верхнього озера. Він був збуджений, але серйозний. Вони попрощались, і всім було прикро. Його від'їзд розладнав їхню мандрівку. Вони більше ніколи не бачили Гопкінса. Все те було дуже давно, ген на Чорній річці.

Нік випив кави — кави, звареної за приписами Гопкінса. Кава була гірка. Нік засміявся. То була б добра кінцівка для оповідання. Почала працювати уява. Та він знав, що зможе погамувати її, бо добре стомився. Він вилив з кавника решту кави, а гущу витрусив на багаття. Тоді закурив сигарету й забрався в намет. Сівши на ковдрах, він роззувся, зняв штани, замотав у них черевики, поклав той згорток замість подушки й заліз під ковдру.

Крізь отвір намету він дивився, як жевріє від подмухів нічного вітру пригасле багаття. Ніч була тиха. З мочарів не долинало ані звуку. Нік зручніше простягся під ковдрою. Раптом над самим його вухом задзижчав комар. Нік сів і запалив сірника. Комар сидів на полотні над його головою. Нік швидко підніс до нього сірник і з задоволенням почув, як комар зашкварчав у вогні. Сірник погас. Нік знову ліг під ковдру. Він повернувся на бік і заплющив очі. Його брав сон. Він відчував, як сон обволікає його. І тоді він згорнувся під ковдрою і заснув.

XV

Сема Кардінеллу повісили о шостій годині ранку в коридорі окружної в'язниці. Коридор був високий і вузький, з рядами камер по обидва боки. Усі камери були зайняті. Засуджених до страти привели туди завчасно. П'ятеро, яких мали повісити, сиділи в перших п'ятьох камерах. Троє з них були негри. Вони дуже боялися. Один з білих сидів на ліжку, затуливши обличчя руками. Другий лежав крижем, обгорнувши голову ковдрою.

До шибениці вони вийшли крізь двері в стіні. Всіх було семеро, разом з двома священиками. Сема Кардінеллу несли на руках. Він був у такому стані десь від четвертої години ранку.

Поки йому зв'язували ноги, двоє конвоїрів підтримували його, а священики щось шепотіли до нього. «Тримайся, сину мій»,— сказав один священик. Коли до Сема Кардінелли підійшли, щоб надіти йому на голову каптур, у нього відмовив анальний м'яз. Обидва конвоїри, у яких він висів на руках, кинули його і гидливо відступили. «Може, стільця йому, Віллє?» — спитав один з них. «То принеси»,— відказав чоловік у котелку.

І коли всі, хто був на помості, відійшли від люка,— дуже важкого, з дуба й заліза, із шарнірами на кулькових підшипниках,— Сем Кардінелла залишився на стільці посередині, міцно зв'язаний, а молодший із священиків молився, стоячи на колінах обік стільця. Священик відскочив назад в останню мить перед тим, як провалився люк.

ВЕЛИКА ДВОСЕРДА РІЧКА

ЧАСТИНА ДРУГА

Вранці зійшло сонце, і полотно намету почало нагріватися. Нік виліз із-під запони, що затуляла отвір намету, подивитись, як там надворі. Вилазячи, він відчув, що трава мокра від роси. У руках він тримав штани й черевики. Сонце тільки-но зійшло над узгірком. Довкола були лука, річка та мочарі. На зелених мочарах за річкою росли берези.

Цієї вранішньої пори річка була прозора, гладенька й бистра. Кроків за двадцять за водою її від берега до берега перетина-

ли три великих корчі. Набігаючи на них, вода лисніла і глибшала. Поки Нік дивився туди, на корчах з'явилася норка, перебігла по них на той берег і гайнула на мочарі. Нік відчував радісне збудження. Його збуджував цей ранній ранок і річка. Він ладен був навіть і не снідати, але розумів, що попоїсти треба. Отож він розпалив невеличке багаття й поставив на вогонь кавник.

Поки нагрівалася вода, він узяв порожню пляшку й спустився з узгірка на луку. Лука була зарошена, і Нік хотів наловити коників на принаду, поки ще сонце не висушило траву. Він знайшов безліч добрячих коників. Вони сиділи при самому корінні трави, а деякі почіплялися за стебла. Всі вони були холодні, мокрі від роси й не могли стрибати, поки не обсохнуть. Нік легко ловив їх, вибираючи тільки брунатних, середньої величини, і вкидав у пляшку. Натрапивши на якусь колоду, він перевернув її і побачив під нею, з самого краю, сотні коників. То був у них справжній нічліжний дім. Нік ькинув у пляшку ще з півсотні брунатних середньої величини. Поки він збирав їх, решта обігрілися на сонці й пострибали хто куди. Стрибаючи, вони розгортали крильця й злітали в повітря. Та після першого злету ще довго сиділи нерухомо, наче неживі.

Нік знав, що на той час, коли він поснідає, коники стануть жваві, як завжди. Якби він пропустив ранішню росу, йому б довелося згаяти цілий день, щоб наловити пляшку добрих коників, а скількох би він передушив, припліскуючи їх капелюхом. Він спустився до річки й помив руки. Біля води його знов охопило збудження. Потім він пішов назад до намету. Коники вже мляво стрибали по траві. А в пляшці, нагрітій сонцем, вони поривалися скакати всі разом. Нік застромив у шийку пляшки сосновий патичок. Саме такий завтовшки, щоб коники не вилізли, а до пляшки проходило повітря.

Нік перекотив на місце зрушену колоду: тепер він щоранку міг збирати тут коників.

Пляшку з кониками, що все поривалися скакати, Нік приставив до стовбура сосни. А сам швидко розчинив рідке тісто, змішавши гречане борошно з водою — на чашку борошна чашку води. Тоді всипав у кавник жменю кави, виколупав з бляшанки кавалок смальцю й пустив його шкварчати на гарячій сковорідці. А коли сковорідка закурілася, обережно влив туди гречаного тіста. Воно розпливлося лавою, і смалець із шкварчанням бризнув на всі боки. Тісто швидко загусло по краях, тоді загнітилось і врешті стало хрустке. Його поверхня почала братися пухирцями. Нік узяв чисту соснову тріску й підсунув її під загнічений спід млинця. Тоді струснув сковорідку, і млинець відстав від дна. «Ні, перекидати не буду»,— подумав Нік.

Він просунув тріску аж до краю сковорідки і обережно перевернув млинець. Недопечене зверху тісто зашкварчало

Коли млинець був готовий, Нік знову поклав на сковорідку смальцю. Так він випік усе тісто. Вийшов ще один великий млинець і один менший.

Нік з'їв великий і менший млинці з яблучним джемом. А третій намастив джемом, склав удвоє і, загорнувши у проолієний папір, запхав у кишеню сорочки. Тоді сховав банку з джемом у тюк і нарізав хліба на два бутерброди.

Понишпоривши в тюку, він видобув звідти велику цибулину. Розрізав цибулину навпіл і обчистив шовковисту верхню шкірку. Потім покраяв одну половину на тонкі скибочки й зробив бутерброди. Загорнув і їх у проолієний папір, запхав у другу кишеню своєї сорочки кольору хакі й застебнув гудзик. Тоді, перевернувши сковорідку догори дном, поклав її на решітку, попив кави, солодкої і жовтаво-рудої від згущеного молока, і прибрав коло намету. Табір у нього був чудовий.

Нік вийняв з чохла вудку, склав її і засунув чохол назад у намет. Тоді припасував котушку й перепустив жилку крізь кільця. Жилку довелося перепускати з руки в руку, а то б вона випадала з кілець від власної ваги. То була важка подвійна жилка для ловлі на муху. Колись Нік заплатив за неї вісім доларів. Її робили важкою, щоб вона стрімко й прямо летіла вперед навіть з майже невагомою принадою. Нік відкрив алюмінієву коробочку з поводками. Поводки лежали згорнуті в кільця між двома вологими фланелевими прокладками. Нік змочив ті прокладки ще в поїзді, коли їхав до Сент-Ігнаса. Від вологи поводки розм'якли, і Нік, розправивши один із них, прив'язав його вузликом до кінця важкої жилки. Тоді прив'язав до поводка гачок. Гачок був маленький, дуже тонкий і пружний. Нік вийняв його з пласкої коробочки з набором гачків, поклавши вудлище на коліна.

Він туго напнув жилку, випробовуючи міцність вузлів і пружність вудлища. То було приємне відчуття. Але Нік не забував пильнувати, щоб гачок не встромився у палець.

Нарешті він рушив до річки. В руках у нього була вудка, на грудях висіла пляшка з коніками, обкручена під шийкою ремінцем. На гачку при поясі теліпався підсак. За плечима звисав довгий мішок від борошна з перев'язаними мотузкою верхніми ріжками. Мотузка була перекинута через Нікове плече. Мішок хляпав його по ногах.

Обвішаний усім тим спорядженням, Нік ішов незграбно, але відчував професійну рибальську гордість. Пляшка з коніками метлялась у нього на грудях. Кишені сорочки важко віддималися від бутербродів та коробочок з рибальським дріб'язком.

Він зайшов у воду. Його пронизало холодом. Штани враз обліпили тіло. Крізь підошви черевиків відчувалося рінисте дно. Пронизливий холод води піднімався дедалі вище.

Течія вдарила його по ногах, завирувала навколо них. Там, де він вступив у річку, вода сягала вище колін. Він побрів за течією. Черевики ковзали по камінцях. Нік подивився на водоверть навколо своїх ніг і труснув пляшку, щоб дістати коника.

Перший коник вистрибнув із шийки пляшки і впав у воду. Його закрутило навколо Нікової правої ноги й винесло на поверхню трохи далі за течією. Він швидко віддалявся, шарпаючи лапками. Раптом на гладенькій поверхні розпливлося коло, і коник зник. Його схопила форель.

Другий коник вистромив голову з пляшки. Його вусики ворушились. Він силкувався випростати передні лапки, щоб стрибнути. Нік узяв його за голову і, не попускаючи, настромив на гачок, загнавши жало під щелепи й далі крізь увесь тулуб аж до кінця черевця. Коник обхопив гачок передніми лапками й випустив на нього краплю тютюнової рідини. Нік кинув його на воду.

Тримаючи вудлище у правій руці, він відпускав жилку слідом за коником, якого понесло течією. Він спускав жилку з котушки лівою рукою і давав їй вільно плисти. Якийсь час коника було видно на дрібній хвилі течії. Потім він зник з очей.

Раптом жилка напнулася. Нік потяг її на себе. От перша і взяла. Тримаючи напружене, мов живе, вудлище поперек течії, він лівою рукою вибирав жилку. Вудлище раз у раз сіпалось і згиналося, коли форель смикала назад. Нік відчував, що то невелика рибинка. Він поставив вудлище сторч. Воно вигнулося за жилкою.

Він побачив у воді форель, що шарпала головою і всім тілом, опираючись жилці, кут нахилу якої дедалі меншав. Нік узяв жилку в ліву руку й підтяг форель, що стомлено билась у воді, до самої поверхні. Її спинка була плямиста, під колір камінців, видимих крізь товщу води, боки зблискували проти сонця. Затиснувши вудлище під пахвою, Нік нахилився й занурив праву руку у воду. Тоді схопив змоченою рукою форель, яка й далі чимдуж опиралась, вийняв у неї з рота гачок і кинув її назад у річку.

Форель на якусь хвилю непевно зависла в потоці, тоді шаснула на дно, до великого каменя. Нік сягнув рукою туди, зануривши її у воду до ліктя. Форель непорушно лежала на рінистому дні біля каменя. Та коли Нік торкнувся її пальцями і відчув, яка вона гладенька й холодна під водою, вона вмить зникла, тінню майнувши по дну

«З нею все гаразд,— подумав Нік.— Стомилася, ото й тільки».

Беручись знімати форель з гачка, він намочив руку, щоб не порушити тонкої плівки слизу, яка вкривала рибину. Якщо взяти форель сухою рукою, місце дотику вразить білий грибок. Коли в ті далекі літа Нік рибалив на велелюдних річках, де попереду й позаду нього брели інші рибалки з вудками, йому часто траплялися дохлі рибини, обліплені білою пліснявою, що їх прибило до якоїсь скелі чи занесло в заводь черевом догори. Нік не любив рибалити в місцях, де були інші люди. Якщо вони не з твоєї компанії, то псують усю ловлю.

Із зусиллям переставляючи занурені вище колін ноги, він побрів за водою по мілкому, що тяглося кроків на п'ятдесят, до того місця, де річку перетинали корчі. Він не настромив на гачок нової принади і, бредучи, ніс його в руці. Він знав, що дрібної форелі можна наловити й на мілкому, але дрібна була йому не потрібна. А великої форелі о цій порі на мілководді бути не могло.

Тепер пронизливо-холодна вода вже стискала йому стегна. Попереду, над загатою з корчів, линув гладенький опуклий потік. Вода була темна й лискуча. Ліворуч тягся низький край луки, праворуч — мочарі.

Нік відхилився назад проти течії і дістав з пляшки коника. Настромив його на гачок і поплював на щастя. Тоді спустив з котушки кілька ярдів жилки й закинув коника на темну бистрину. Коника понесло до загати, потім вагою жилки затягло під воду. Нік тримав вудлище в правій руці, перепускаючи жилку між пальцями.

Раптом він відчув довгий посмик. Він підсік, і вудлище враз ожило загрозливо зігнулося мало не вдвоє, а жилка туго напнулась, виходячи з води, й напиналася все дужче за тією потужною, невпинною, небезпечною тягою. Нік відчув, що поводок ось-ось урветься, і попустив жилку.

Жилка стрімко побігла у воду, і котушка аж завищала, розкручуючись. Надто швидко. Нік уже не міг її притримати, і жилка чимдуж збігала далі, а котушка вищала все пронизливіше.

Ось уже зблиснуло осереддя котушки, і серце Нікове злякано завмерло. Відхилившись назад проти води, що крижаним холодом обдавала йому стегна, він притиснув котушку великим пальцем лівої руки. Він насилу втрапив пальцем в один з отворів розкрученої котушки.

Коли він спинив котушку, жилка враз напнулася й стужавіла, мов струна, і за корчами скинулась високо над водою величезна форель. Коли вона вистрибнула, Нік приспустив кінець вудлища, щоб послабити натяг. Та, вже приспускаючи, відчув ту мить, коли натяг став надто сильний і жилка надто туга.

Авжеж, поводок урвався. Помилки бути не могло: наступної миті жилка втратила будь-яку пружність, стала суха й жорстка. А тоді зовсім провисла.

В роті у Ніка пересохло, серце похололо, і він почав змотувати жилку. Йому ніколи ще не траплялося бачити такої великої форелі. Важенна, дужа — де там її вдержати; а здоровенна яка, коли ото вистрибнула. Не менша за лосося.

Нікові руки тремтіли. Він поволі намотував жилку на котушку. Надто велике було збудження. Його аж наче трохи млоїло, тягло посидіти.

Поводок урвався там, де був прив'язаний гачок. Нік узяв його в руку. Він думав про ту велику форель, що була тепер десь там на дні, непорушно лежала в підводному присмерку під корчем з гачком у щелепі. Нік знав, що гострі зуби форелі зрештою перекусять гачок. А от жало так і залишиться у неї в щелепі. Ну й лютує ж вона, певно. Та ще б не лютувати такому здоровилу. Ото була форель. А на гачку як міцно сиділа. Наче кам'яна. Та й важка була, мов каменюка, поки не зірвалася. Еге ж, достобіса добренна була форель. Він про таких і не чув ніколи.

Нік виліз із річки на луку й постояв. Вода збігала зі штанів, у черевиках хлюпало. Він пройшов до загати й сів на ближчий корч. Йому не хотілося надто швидкої зміни вражень.

Він поворушив пальцями ніг у воді, що набралася в черевики, й витяг з нагрудної кишені сигарету. Закурив і кинув сірника на бистрину за корчами. Коли сірник закрутило течією, за ним метнулася маленька форель. Нік засміявся. Він собі спокійно покурить.

Він сидів на корчі й курив, обсихаючи на осонні; сонце пригрівало йому спину, попереду була річка, що заходила в ліс і, повернувши, зникала з очей, миготливі відсвіти на мілководді, великі, відшліфовані водою валуни, надбережні кедри та білі берези; а корч під ним був теплий від сонця, зручний, зовсім без кори, сірий і гладенький на дотик; і почуття досади поступово залишало Ніка. Воно відходило поволі, те почуття досади, що враз наринуло на нього після недавнього гострого збудження, від якого йому аж посудомило плечі. Тепер усе знову було гаразд. Поклавши вудку перед собою на корчі, Нік прив'язав до поводка новий гачок і так затяг вузлик, що він майже злився з самою жилкою.

Він настромив на гачок принаду, взяв вудлище й по корчах перебрався на той берег, щоб зайти в річку, де не так глибоко. Попід корчами й одразу ж за ними вода була надто глибока. Нік обігнув мілину, що вганялась у річку з боку мочарів, і вийшов на мілководдя.

Ліворуч, де кінчалася лука й починався ліс, лежав великий, вирваний з корінням берест. Його повалило бурею, і верхівка його заходила в ліс, а коріння було замулене, поросло травою і випиналося при березі чималим горбиком. Знизу його підмивала річка. Звідти, де стояв Нік, було видно глибокі, наче борозни, вимоїни, прориті течією в мілкому річищі. Там, де він стояв, дно встеляла галька, далі за водою воно теж було кам'янисте, повне великих голяків, а там, де річка обгинала коріння поваленого дерева, на дні лежав мул, і між вимоїнами колихалися на течії зелені пасма водоростей.

Нік заніс вудлище за плече, тоді рвучко метнув уперед, і жилка, виписавши дугу, потягла коника під воду, в одну з тих глибоких вимоїн серед водоростей. Форель узяла принаду, і Нік підсік її.

Простягши вудлище вперед, до поваленого дерева, й задкуючи проти води, Нік вивів форель, що билася на гачку, раз у раз згинаючи вудлище, з небезпечних підводних хащів на відкриту течію. Міцно тримаючи вудлище, яке гнулося, мов живе, він почав підтягати рибину до себе. Вона пручалась, але щораз подавалася; вудлище згиналось за кожним посмиком і кінець його часом зникав під водою, проте за кожним разом форель опинялася все ближче. Нік послаблював її посмики, ступаючи трохи вперед за водою. Нарешті він потяг вудлище вгору, провів форель над підсаком і рвучко підняв його.

Форель важко висіла в підсаку, і крізь чарунки було видно її плямисту спину й сріблясті боки. Нік зняв її з гачка, приємно важку, крутобоку, з великою випнутою нижньою щелепою, і, відчуваючи, як вона силкується вислизнути з руки, вкинув у довгий мішок, що звисав з його плечей аж до води.

Він наставив отвір мішка проти течії, і мішок одразу поважчав, наповнившись водою. Нік трохи підняв його, і вода потекла крізь мішковину. На дні мішка, що залишилось у воді, лежала велика жива форель.

Нік рушив далі за течією. Мішок, обважнілий у воді, звисав попереду, відтягаючи плечі. Ставало гаряче, сонце пекло Нікові просто в потилицю.

Одну добренну форель він уже мав. А багато йому й не треба. Тепер річка була ширша й мілкіша. Обабіч неї росли дерева. Від дерев на лівому березі, проти надполудневого сонця, на воду падали короткі тіні. Нік знав, що в кожному такому затінку є форель. А ближче до вечора, коли сонце перейде над горби, форель ховатиметься в прохолодному затінку біля другого берега.

Найбільші рибини лежатимуть під самим берегом. Колись на Чорній річці їх завжди можна було там знайти. А коли

сонце сідало, вони виходили на відкриту воду. Саме тоді, як призахідне сонце заливало річку сліпучим сяєвом, велика форель добре ловилася скрізь. Але ловити о цій порі майже неможливо, бо сонце відбивається від води, мов від дзеркала, і засліплює очі. Можна, звичайно, ловити й проти води, але на таких річках, як Чорна чи оця, проти течії довго не побредеш, а на глибокому ще, гляди, і з ніг звалить. То не жарти — ловити проти води на таких стрімких річках.

Нік брів мілководдям, шукаючи очима попід берегами якоїсь заглибини. Над самою річкою стояв розложистий бук, і віти його звисали у воду. Між листям нуртувала течія. В таких місцях завжди траплялася форель.

Нікові не дуже хотілося ловити в тій заглибині: гачок майже напевне зачепиться за гілля. А проте там було ніби досить глибоко. Він закинув коника так, щоб течія затягла його під воду, аж під оті навислі віти. Жилка туго напнулась, і Нік підсік. Серед листя й гілля важко скинулася велика форель, наполовину показавшись із води. Жилка застряла в гіллі. Нік смикнув, і форель зірвалася. Він змотав жилку і з гачком у руці побрів далі.

Попереду, під самим лівим берегом, лежав великий корч. Нік здогадався, що всередині він порожнистий: вода заходила в нього гладким потоком, і тільки по боках розбігалися невеличкі брижі. Дно в тому місці помітно глибшало. Верх корча був сірий і сухий. Частину його вкривала тінь.

Нік витяг із пляшки затичку разом з коником, що вчепився за неї. Він узяв коника, настромив його на гачок і закинув у воду. Вудлище він простяг далеко вперед, щоб течія занесла коника під той порожнистий корч. Тоді приспустив кінець вудлища, і коник зник під корчем. Нік відчув сильний посмик. Він потяг вудлище на себе. Враження було таке, ніби гачок зачепився за корч, але жива напруга жилки свідчила, що це не так.

Нік спробував вивести рибину на відкриту воду. Вона не хотіла йти.

Раптом жилка послабла, і Нік подумав, що форель зірвалася. А потім враз побачив її — зовсім близько, на бистрині; вона шарпала головою, намагаючись звільнитися від гачка. Щелепи її були міцно стиснуті. Борсаючись у прозорій бистрій воді, вона щосили смикала гачок.

Вибираючи жилку лівою рукою, Нік підняв вудлище, щоб натягти жилку й спробувати підвести форель до підсака, але вона метнулася геть і зникла з очей, тільки жилка раз по раз сіпалась. Нік почав підтягати форель проти течії, даючи їй битись у воді й згинати вудлище. Перебравши вудлище в ліву

руку, він помалу вів рибину проти течії, весь час відчуваючи її вагу та відчайдушний опір, і зрештою завів її у підсак. А тоді підняв у повітря,— важку, згорнуту півкільцем у сітці, з якої рясно капотіла вода,— відчепив з гачка й спустив у мішок.

Розправивши отвір мішка, він зазирнув усередину: на дні мішка лежали у воді дві великі живі рибини.

Бредучи по дедалі глибшій воді, Нік підійшов до порожнистого корча. Він зняв через голову свій мішок,— рибини сполохано забилися, коли він підняв їх над водою,— і почепив його на корч так, щоб форель була глибоко у воді. А тоді й сам підтягся на корч і сів, і вода з його штанів та черевиків полилася в річку. Нік поклав вудку, відсунувся на затінений кінець корча й витяг з кишені бутерброди. Він занурив їх у холодну воду, і течія змила крихти. Тоді він з'їв бутерброди й набрав повний капелюх води, щоб попити; та вода витікала з капелюха, перш ніж він встигав піднести його до рота.

Сидіти на корчі в затінку було прохолодно. Він дістав сигарету й тернув сірником об корч. Сірник загруз у темному дереві, прокресливши на ньому тонку борозенку. Нік перехилився через корч, знайшов збоку тверде місце й черкнув сірником. Він сидів, курив і дивився на річку.

Далі за течією річка вужчала й заходила в багнище. Вода там була гладенька й глибока, а багнище, здавалося, суспільно поросло кедрами, стовбури яких стояли один біля одного й крони геть переплелися. Таким багнищем навряд чи й пройдеш: он як низько починаються віти. Щоб там пробратися, треба притискатись до самої землі, бо крізь гілля не проб'єшся. Певно, тому болотяні тварини й мають таку будову тіла, подумав Нік.

Шкода, що він не взяв з собою якоїсь книжки. Непогано було б почитати. Йти на те багнище йому зовсім не хотілося. Він знову поглянув уперед на річку. Трохи віддалік над нею похилився великий кедр, сягаючи кроною протилежного берега. Ото за ним річка й заходила в багнище.

Нік не хотів іти туди зараз. Усе в ньому повставало проти того, щоб бродити з вудкою по глибизні, де вода доходить до пахов, і брати на гачок велику форель у таких місцях, де її не витягти на берег. На багнищі береги були голі, крони великих кедрів змикалися над головою і лише де-не-де пропускали сонце; на тій глибокій бистрині, серед присмерку, риболовля могла скінчитися трагічно. Рибалити на багнищі — ризикована річ. Нік не мав до цього ніякої охоти. Йому не хотілося сьогодні спускатися далі за водою.

Він вийняв з кишені складаний ніж, розкрив його і встромив у корч. Тоді витяг з води мішок, засунув у нього руку й схо-

пив одну з форелей. Міцно затиснувши рибину ближче до хвоста, непіддатливу, живу, він ляснув нею об корч. Форель затріпотіла й заклякла. Нік поклав її в затінку на корчі і так само перебив в'язи другій. Тоді поклав обидві поряд на корч. То були добрячі рибини.

Нік випатрав їх, розітнувши від анального отвору до кінця нижньої щелепи. Всі тельбухи разом із зябрами та язиком вийнялися за першим разом. Обидві рибини були самці, з довгими сірувато-білими смужками молок, гладенькими й чистими. Та й інші нутрощі були чисті, тугі на дотик і виймалися вкупі. Нік пожбурив усе те на берег, на поживу норкам.

Він обмив форелей у річці. Коли він повернув їх у воді спинками догори, вони були зовсім як живі. Їх забарвлення ще не зблякло. Нік помив руки і обсушив їх об корч. Тоді поклав рибини на мішок, простелений на корчі, згорнув сувоєм і, обв'язавши його мотузкою, застромив у підсак. Його ніж і досі стояв сторч, загнаний лезом у дерево. Нік вичистив його об корч і сховав у кишеню.

Він став на корчі, з вудкою в руках та важко обвислим підсаком на поясі, а тоді зійшов у воду й похляпав до берега. Вибравшись на берег, він рушив через ліс до узвишшя, де був його табір. Він озирнувся назад. Річка ледь видніла між деревами. У нього попереду ще багато днів, буде час порибалити й на багнищі.

L'ENVOI[1]

Король працював у саду. Він начебто був радий побачити мене. Ми пішли садом. «А це королева»,— сказав він. Вона підстригала трояндовий кущ. «Добрий день»,— мовила вона. Ми сіли до столика під великим деревом, і король звелів принести віскі та содову. «Хоч там як, а добре віскі ми ще маємо»,— сказав він. Він сказав мені, що революційний комітет не дозволяє йому виходити за межі території палацу. «Мені здається, Пластірас зовсім непоганий чоловік,— сказав він,— але з ним страшенно важко дійти згоди. А втім, я вважаю, він правильно вчинив, що розстріляв отих-от. Коли б і Керенський розстріляв декого, все могло б обернутись зовсім інакше. Та, звичайно, найголовніше в таких справах — щоб не розстріляли тебе самого!»

Було дуже весело. Ми довго розмовляли. Як і всі греки, він хотів поїхати до Америки.

---

[1] Посилка *(франц.)* — заключні рядки віршованого твору, особливо балади.

ВЕСНЯНІ ВОДИ

РОМАНТИЧНА ПОВІСТЬ
ПАМ'ЯТІ ВЕЛИКОГО
НАРОДУ

І, напевне, є одна причина, з якої письменникові-гумористові менше, ніж будь-кому іншому, можна пробачити відхилення від натури: адже поважному поетові не так уже й легко знайти в житті щось велике й гідне шани, тоді як сміховинне трапляється спостережливому оку на кожному кроці.

Генрі Філдінг

THE TORRENTS OF SPRING

A ROMANTIC NOVEL IN HONOR
OF THE PASSING OF A GREAT RACE

1926

Переклав
Володимир Митрофанов

Друге видання перекладу.

Частина перша

ЧЕРВОНИЙ І ЧОРНИЙ СМІХ

Єдиним джерелом правдивої Сміховинності є (як на мій погляд) удаваність.

Генрі Філдінг

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Йогі Джонсон стояв і дивився у вікно великої помпової фабрики в Мічігані. Невдовзі мала настати весна. Невже й цього року справдяться слова того пародряпа Хатчінсона: «Коли іде зима, недовго й до весни»? — міркував собі Йогі Джонсон. Неподалік від Йогі, через одне вікно, стояв Скріпс О'Нейл, довгий і худий чоловік з довгим і худим обличчям. Обидва стояли й дивилися на безлюдне подвір'я помпової фабрики. Запаковані помпи, що їх незабаром мали вивезти, вкривав сніг. Як тільки прийде весна і сніг почне танути, робітники видобудуть ті помпи з-під снігових кучугур і відвезуть на залізничну станцію, а там їх повантажать на платформи й кудись відішлють. Йогі Джонсон дивився у вікно на вкриті снігом помпи, і від його подиху на холодній шибі проступили ледь помітні химерні візерунки. Йогі Джонсон подумав про Париж. Певно, оті ледь помітні візерунки нагадали йому про веселе місто, де він провів колись два тижні. Два тижні, яким судилося стати найщасливішими в його житті. Тепер усе те вже позаду. І те, і все інше.

Скріпс О'Нейл мав дві дружини. Він стояв, довготелесий, худий, похмурий, і, дивлячись у вікно, думав про них обох. Одна жила в Манселоні, друга — в Петоскі. Тієї дружини, що жила в Манселоні, він не бачив від минулої весни. Він дивився на засніжене подвір'я помпової фабрики і думав про весну. З тією дружиною в Манселоні Скріпс часто напивався п'яний, і тоді вони обоє були дуже щасливі. Йшли разом до залізничної станції, потім далі понад колією, а там сідали, пили й дивились, як проходять поїзди. Сиділи звичайно під сосною на пагорку, з якого видно було колію, сиділи й пили. Бувало, цілу ніч, а то й цілий тиждень. Це йшло їм на користь. Додавало Скріпсові снаги.

Скріпс мав дочку, яку жартома називав Прусі О'Нейл. Насправді її звали Люсі О'Нейл. Одного разу, коли Скріпс і його

половина пиячили біля залізниці три чи чотири дні підряд, він загубив дружину. Не знав навіть, де вона поділася. Коли він прийшов до тями, була ніч. Він подибав залізничною колією до містечка. Шпали були тверді й боляче збивали ноги. Скріпс спробував іти по рейках, але не зміг. Тоді він знову пошкандибав по шпалах. До містечка було далеченько. Нарешті він дістався до повороту, звідки видно було вогники на маневрових коліях. Там зійшов із залізниці й поминув манселонську школу. Збудована з жовтої цегли, вона була анітрохи не схожа на ті будинки в стилі рококо, які він бачив у Парижі. А втім, він же ніколи не був у Парижі. То був не він. То був його приятель Йогі Джонсон.

Йогі Джонсон дивився у вікно. Надходив час замикати фабрику на ніч. Він обережно прочинив вікно — ледь-ледь, на шпарину. Лише на шпарину, але й того було досить. Надворі вже почав танути сніг. Повівав теплий вітерець. Чіанук — так називали його робітники на помповій фабриці. Той теплий чіанук війнув у вікно до фабричного приміщення. Усі робітники відклали свій інструмент. Серед них було чимало індіанців.

Десятник був присадкуватий коротун із залізними щелепами. Колись йому довелося заїхати аж у Дулут. Дулут лежав ген за широкою голубінню озера, серед пагорбів Міннесоти. І там сталася з ним дивовижна пригода...

Десятник засунув у рот палець, послинив його і підняв угору. Зволожений палець відчув теплий подув. Десятник сумовито похитав головою і всміхнувся до робітників — начебто трохи похмуро.

— Еге ж, хлопці, справжній чіанук,— мовив він.

Робітники, здебільшого мовчки, поприбирали інструмент. Недороблені помпи поскладали в ящики. Тісним гуртом, хто перемовляючись, хто мовчки, а хто й щось мугикаючи собі під ніс, вони подалися до вмивальні.

Знадвору долинув індіанський бойовий поклик.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Скріпс О'Нейл стояв перед манселонською школою і дивився на освітлені вікна. Надворі було темно, йшов сніг. Він ішов так давно, що Скріпс уже й не міг пригадати відколи. Якийсь перехожий спинився й пильно поглянув на Скріпса. Та, зрештою, що йому було до того чоловіка? І він пішов собі далі.

Скріпс стояв посеред снігу й дивився на освітлені вікна школи. За тими вікнами люди чогось навчалися. Вони працювали до пізнього вечора, і хлопці змагалися з дівчатами в цьому прагненні до науки, в цій жадобі знань, що захоплювала тоді Америку. І його дочка, маленька Прусі, дівчинка, що свого часу обійшлась йому в сімдесят п'ять доларів — за рахунками лікарів — теж була там, опановувала науку. Скріпс відчув гордість. Йому самому вчитися було запізно, але там, за тими вікнами, день у день і вечір у вечір навчалася його Прусі. Вона таки молодець дівчинка.

Скріпс подався додому. Будиночок його був невеликий, та Скріпсова жінка більшого й не хотіла.

— Скріпсе,— не раз казала вона, коли вони вдвох випивали,— мені не потрібен палац. Усе, що мені потрібно,— це який-такий захисток від вітру.

Скріпс піймав її на слові. І тепер, ідучи пізно ввечері додому й побачивши крізь сніг світло у власній домівці, тішився тим, що таки піймав. Це куди краще, ніж іти додому в палац. Він, Скріпс, не з тих, кому потрібні палаци.

Він відчинив двері свого будинку й переступив поріг. Якась невиразна думка весь час крутилась у нього в голові. Він намагався відігнати її геть, але марно. Як це написав отой поет, що з ним його приятель Гаррі Паркер запізнався якось у Детройті? Гаррі часто проказував ті рядки: «І розкоші, й палаци — усе мені знайоме. Та як ти... щось там... щось там... то найлюбіше вдома». От тільки слів уже не пригадати. Не всі запам'яталися. А колись же він придумав був до цього віршика простеньку мелодію і навчив Люсі співати її. Ще тоді, як вони тільки побралися. Коли б йому повелося, він, Скріпс, міг би стати композитором, не гіршим за тих, чиї твори грає чікагський симфонічний оркестр. Ось він сьогодні попросить Люсі, щоб заспівала йому ту пісеньку. Тепер він більше не питиме. Це позбавляє його музикального слуху. Коли він п'яний, нічні гудки паровозів, що беруться на Бойн-Фоллзький узвіз, видаються йому прекраснішими за все, що написав отой Стравінський. Ось до чого доводить пияцтво. То справжнє зло. Він поїде в Париж. Як отой Елберт Сполдінг, що грає на скрипці.

Скріпс зайшов у дім.

— Люсі! — гукнув він.— Це я, Скріпс.

Атож, він ніколи більше не питиме. Досить уже тих ночей над залізницею. Може, Люсі потрібне нове хутряне пальто. Може, зрештою, їй уже захотілося в палац замість цього будинку. Бо жінкам ніколи не догодиш. А може бути й таке, що цей будинок і не захищає її од вітру. Ет, дурниці...

Скріпс засвітив сірник.

— Люсі! — гукнув він, і в голосі його забринів тупий розпач.

Точнісінько такий крик його приятель Уолт Сіммонс чув на Вандомській площі в Парижі, коли автобус наїхав на запряжного жеребця. У Парижі коней не холостили. Всі жеребці були некладені. І кобил там не тримали. Так було перед війною. Війна все те змінила.

— Люсі! — знову гукнув він.— Люсі!

Ніхто не озивався. Дім був порожній. І поки Скріпс стояв отак, довготелесий і худий, сам-один у власній безлюдній оселі, крізь снігову заметіль до його вух долинув здаля індіанський бойовий поклик.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Скріпс подався геть із Манселони. Пішов звідти назавжди. Що він міг здобути в тому містечку? Анічогісінько. Робиш-робиш усе життя, а тоді раптом тобі отаке. Все, що призбирував роками, пішло за вітром. Розвіялося мов дим... Він вирушив до Чікаго шукати роботи. Чікаго — зовсім інша річ. Досить глянути на карту — воно ж бо лежить на самому краєчку озера Мічіган. Чікаго — місто з великим майбутнім. Це кожному дурневі зрозуміло. Він купить земельну ділянку в Лупі — великому торговельному й промисловому районі. Купить ту ділянку за невеликі гроші й міцно за неї триматиметься. Нехай хто спробує її від нього забрати. Тепер він знає, що й до чого.

Сам-один, простоволосий, із запорошеною снігом чуприною, Скріпс дибав залізничною колією. Такої холодної ночі він ще не пам'ятав. Раптом він нахилився, підняв напівживу пташину, що замерзла на льоту й упала на колію, і засунув собі під сорочку, щоб зігріти. Пташина притулилася до його теплого тіла і вдячно дзьобнула Скріпса в груди.

— Мала бідолахо,— мовив Скріпс.— І тобі холодно.

На очі йому навернулися сльози.

— Ну й проклятущий вітер! — сказав Скріпс і знову рушив проти сніговію.

Вітер дув просто з Верхнього озера. Над головою гули телеграфні дроти. Серед темряви Скріпс побачив велике жовте око, що прямувало на нього. Громадисько паровоз наближався крізь заметіль. Скріпс відступив на узбіччя, даючи йому дорогу. Як це писав отой стариган Шекспір? «Де сила, там і право». Скріпс думав над цими словами, а тим часом поїзд сунув повз нього у сніговій темряві. Спершу проїхав паровоз. Скріпс побачив кочегара, що, зігнувшись, великою лопатою підкидав вугілля в розчинені дверцята топки. Машиніст був у захисних

окулярах. Його обличчя осявали спалахи полум'я, що бурхало в топці. Машиніст... Його руки мали волю над тією машиною. Скріпсові пригадалися чікагські анархісти. Коли їх вішали, вони сказали: «Хоч ви сьогодні й узяли нас у зашморг, та все ж не ваша воля... зробити щось там таке... з нашими душами». На Уолдгеймському кладовищі, де їх поховано, стоїть пам'ятник — зовсім поруч з чікагським Парком розваг. В неділю батько завжди водив туди Скріпса. Пам'ятник увесь чорний, і на ньому стримить чорний ангел. Тоді Скріпс був іще зовсім малим хлоп'ям. Він часто питав батька: «Тату, коли ми вже ходимо в неділю дивитися на цих анархістів, то чому б заразом не покататися з гірки?» Батькова відповідь ніколи не задовольняла його. Він був тоді зовсім малим хлоп'ям у коротких штанцях. Батько його був відомий композитор, а мати — італійка, з Північної Італії. Дивні вони люди, ті північні італійці.

Скріпс стояв обіч колії, а в засніженій темряві повз нього стугоніли довгі чорні складники поїзда. Всі вагони були пульманівські. Шторки на вікнах спущені. Світло пробивалося лише крізь вузенькі шпарини з нижнього краю темних вікон. Поїзд не гуркотів так, як по дорозі у зворотний бік, бо саме брався на Бойн-Фоллзький узвіз. Отож і їхав повільніше, ніж згори. Та все ж зашвидко, щоб скочити на приступку. І Скріпс пригадав, який він був мастак чіплятися на бакалійні фургони, коли ще бігав у коротких штанцях.

Довга чорна валка пульманівських вагонів поминала Скріпса, що стояв обіч колії. Хто їде в тих вагонах? Американці, що наживають гроші, навіть коли й сплять? Матері? Батьки? Чи є серед них закохані? Чи, може, то європейці, представники занепалої цивілізації, до краю виснаженої війною?.. Цікаво б знати.

Промайнув останній вагон, і поїзд почав віддалятися. Скріпс дивився на задній червоний ліхтар, що поволі зникав у темряві, де тепер тихо кружляли сніжинки. Пташина під сорочкою заворушилася Скріпс рушив далі по шпалах. Він хотів, якщо зможе, добутися до Чікаго цієї ж ночі, щоб уже зранку взятися до діла. Пташина заворушилася знову. Вона вже трохи оклигала. Скріпс заспокійливо погладив її рукою. Пташина затихла. Скріпс подибав далі.

Зрештою, йому зовсім ні до чого забиватись аж у Чікаго. Є й інші місця. Що з того, що якийсь там Генрі Менкен назвав Чікаго літературною столицею Америки? Є ще Гранд-Рапідс. У Гранд-Рапідсі він міг би пристати до меблевого виробництва. Люди наживають там великі гроші. Гранд-рапідські меблі славляться скрізь, де вечорами прогулюються молодята, гомонячи про свої майбутні сімейні вогнища. Ось і тепер він згадав одну рекламу, що її бачив у Чікаго ще малим. Її показала

йому мати, коли вони вдвох блукали босоніж там, де тепер, мабуть, розкинувся Луп, і жебрали біля кожних дверей. Мати любила дивитися, як весело спалахують лампочки на тій рекламі.

— Вони нагадують мені Сан-Мініато в моїй рідній Флоренції,— казала вона.— Поглянь на них, синку. Настане день, коли тамтешній симфонічний оркестр гратиме твою музику.

Скріпс годинами дивився на ту рекламу, поки мати спала, загорнувшись у стару шаль, там, де тепер, певно, стоїть готель «Блекстон». Реклама вражала його надзвичайно.

ФІРМА «ГАРТМЕН» ВЛАШТУЄ ВАМ
РАЙСЬКЕ ГНІЗДЕЧКО

— обіцяла вона і спалахувала щораз іншим кольором. Спершу — ясним, сліпучо-білим. Це найдужче подобалося Скріпсові. Потім біле світло гасло і займалося приємне зелене. Далі — червоне. Однієї ночі, коли він лежав, скулившись біля теплого материного боку, і дивився, як спалахує та реклама, до них підійшов полісмен.

— Ану, забирайтеся звідси! — наказав він.

Атож, у меблевій справі можна нажити чималі гроші, коли знати, як до неї приступитися. А він, Скріпс, знав усе те до найменших тонкощів. Тим-то й надумав осісти в Гранд-Рапідсі.

Пташина знову стрепенулася, тепер уже зраділо.

— А яку чудову позолочену клітку я змайструю тобі, моя гарнюня! — піднесено мовив Скріпс.

Пташина довірливо дзьобнула його. Скріпс сягнистою ходою попростував далі крізь заметіль. Колію почало замітати снігом. Зродившись з вітру десь віддалік, до Скріпса долинув індіанський бойовий поклик.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Де опинився Скріпс? Ідучи поночі в снігові, він втратив відчуття часу й відстані. Вирушив він до Чікаго після того моторошного вечора, коли виявив, що його домівка вже не домівка. Чому пішла Люсі? Що сталося з Прусі? Він, Скріпс, того не знав. Та й не дуже хотів знати. Все те лишилося позаду. Тепер воно для нього не існувало. Він стояв по коліна в снігу перед залізничною станцією. На станційному будинку був великий напис:

ПЕТОСКІ

На платформі, навалені купою, закляклі й напівзаметені снігом, лежали кільканадцять оленів, що їх уполювали мисливці з півострова на півночі Мічігану,— тих оленів мали повантажити на поїзд. Скріпс знову прочитав напис. Невже це таки Петоскі?

У станційному будинку, за віконцем з дерев'яною затулкою, сидів чоловік і щось ніби вистукував. Він поглянув на Скріпса. Чи це не телеграфіст? Щось підказало Скріпсові, що так воно і є.

Він виліз із замету і підійшов до віконця. Чоловік за віконцем зосереджено стукотів телеграфним ключем.

— Ви телеграфіст? — запитав Скріпс.

— Так, сер,— озвався той.— Телеграфіст.

— Як дивовижно!

Телеграфіст підозріливо поглянув на нього. Та, зрештою, що йому до цього незнайомця?

— Важко працювати телеграфістом? — запитав Скріпс. Він хотів був одразу спитати, чи це справді Петоскі. Проте, не знаючи цієї великої північної частини Америки, вирішив бути чемним.

Телеграфіст зацікавлено підвів очі.

— А ви часом не з казки? — спитав він.

— Ні,— відповів Скріпс.— Не розумію, про що ви кажете.

— А навіщо ви носите з собою птаха? — спитав телеграфіст.

— Птаха? — перепитав Скріпс.— Якого птаха?

— Того, що у вас під сорочкою.

Скріпс розгубився. Що він за один, цей телеграфіст? І взагалі — які люди йдуть працювати телеграфістами? Такі, як композитори? Чи як художники? Чи як письменники? Чи, може, як оті, що пишуть реклами для американських тижневиків? Чи такі, як європейці, виснажені й спустошені війною, що змарнували свої найкращі літа? А що, як розказати цьому телеграфістові свою історію? Чи він зрозуміє?

— Я йшов додому,— почав Скріпс.— Поминув манселонську школу...

— У мене в Манселоні є знайома дівчина,— сказав телеграфіст.— Може, ви знаєте її. Етель Енрайт.

Розповідати далі було марно. Отож він не буде розводитися. Скаже тільки головне. До того ж надворі люта холоднеча. Холодно стояти посеред платформи, по якій шугає вітер. Щось підказувало Скріпсові: розповідати далі не варто. Він подивився на оленів, що лежали купою, закляклі й холодні. Певне, й вони колись кохалися. Серед них були самці й самиці. Самці мали роги. Отак і можна їх розрізнити. З котами це куди важче. У Франції котів холостять, а коней ні. Далеко вона, та Франція...

— Мене покинула дружина,— зненацька мовив Скріпс.

— Воно й не дивно, коли ви блукаєте хтозна-де з птахом за пазухою,— сказав телеграфіст.

— Що це за містечко? — спитав Скріпс.

Мить духовного єднання між ними збігла в небуття. Насправді її і не було. Та могла бути. А тепер усе ні до чого. Даремно намагатися спинити те, що минуло. Що згинуло без вороття.

— Петоскі,— відповів телеграфіст.

— Дякую,— сказав Скріпс. Тоді повернувся й побрів у те мовчазне, безлюдне північне містечко. На щастя, він мав у кишені чотириста п'ятдесят доларів. Саме перед тим, як іти пиячити зі своєю половиною, він продав Джорджу Горасу Лорімерові одне оповідання. І чого він тоді взагалі пішов? До чого все те було?

Назустріч йому йшло двоє індіанців. Вони подивилися на Скріпса, але обличчя їхні не змінилися. Лишилися незворушні. Обидва зайшли в перукарню Маккарті.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Скріпс О'Нейл нерішуче стояв перед дверима перукарні. Усередині було людно: одних голили, других підстригали. Треті сиділи на високих стільцях попід стіною і курили, чекаючи своєї черги й милуючись розвішаними на стінах картинами або ж власними відображеннями в довгому дзеркалі. Чи не зайти туди і йому, Скріпсові? Зрештою у нього в кишені чотириста п'ятдесят доларів. Тож він може піти куди захоче. Він знову нерішуче заглянув у вікно. Видовище було принадне: чоловіче товариство, тепле приміщення, білі куртки перукарів, що вправно клацали ножицями або скісно проводили гострими лезами бритов по вкритих мильною піною щоках клієнтів. Вони добре знали своє діло, ті перукарі. І все ж це було не те, чого хотілося Скріпсові. Йому хотілося чогось іншого. Хотілося їсти. До того ж із ним була його пташина.

Скріпс О'Нейл повернувся й широким кроком попростував вулицею того мовчазного й холодного північного містечка. Праворуч тягся ряд плакучих беріз, і їхні голі віти, обтяжені снігом, гнулися до землі. Віддалік почулося невиразне дзеленчання бубонців. Певне, з нагоди різдва. На Півдні дітлахи пускали б вертушки й вигукували: «Різдвяний дар! Різдвяний дар!» Його батько походив з Півдня. Був солдатом повстанського війська. Тоді, в дні громадянської війни, генерал Шерман спалив їхній будинок під час свого походу до моря.

— Війна — це справжнє пекло,— сказав Шерман.— Але ж ви розумієте, місіс О'Нейл. Я мушу це зробити.— І він підніс сірника до старого будинку з білими колонами.

— Якби тут був генерал О'Нейл,— сказала Скріпсова мати своєю каліченою англійською мовою,— то ви, негіднику, ніколи не піднесли б сірника до цього будинку.

Старий будинок огорнувся димом. Вогонь повз угору по стінах. Білі колони зникли з очей за хмарою диму, що дедалі більшала. Скріпс міцно вчепився за материну грубу сукню.

Генерал Шерман знову сів на коня і низько вклонився.

— Місіс О'Нейл,— промовив він. Скріпсова мати завжди казала, що в його очах стояли сльози, хоч який він був клятий янкі. Той Шерман, казала вона, таки мав серце, але не слухав його.— Місіс О'Нейл, якби тут був генерал, ми побалакали б з ним як чоловік з чоловіком. На жаль, шановна пані, війна є війна, і я мушу спалити ваш будинок.

Він дав знак одному із своїх солдатів, той вибіг наперед і хлюпнув у вогонь відро гасу. Полум'я шугнуло вгору, і в тихому надвечірньому повітрі знявся високий стовп диму.

— Ну що ж, генерале Шерман,— зловтішно сказала Скріпсова мати.— Добре хоч те, що оцей димовий стовп попередить про ваше наближення інших вірних дочок конфедерації.

Шерман кивнув головою:

— Нам доводиться йти на цей ризик, шановна пані.

Він пришпорив коня й поскакав геть, і його довге біле волосся розвівалося на вітрі. Ні Скріпс, ні мати ніколи більше його не бачили... Дивно, що цей випадок пригадався йому саме тепер. Він звів очі. Просто перед ним була вивіска:

ЗАКУСОЧНА БРАУНА
«НА ВСЯК СМАК»

Ось зараз він зайде і попоїсть. Це саме те, чого йому треба. Зайде і попоїсть. А вивіска яка: «На всяк смак»! О, ці власники великих закусочних мають голови на в'язах. Вони вміють принадити відвідувачів. Навіщо їм рекламні оголошення в «Сетердей івнінг пост». «На всяк смак» — оце штука!.. І він рушив до дверей.

Переступивши поріг закусочної, Скріпс О'Нейл обвів поглядом приміщення. Довгий прилавок. Годинник. Двері до кухні. Кілька столиків. Гірка булочок під скляною покришкою. На стінах — таблички з написами, що пропонують відвідувачам різні страви. А втім, чи справді це закусочна Брауна?

— Зробіть ласку,— звернувся Скріпс до немолодої подавальниці, що саме вийшла з кухні.— Скажіть мені: це закусочна Брауна?

— Так, сер,— відповіла подавальниця.— На всяк смак.

— Дякую,— мовив Скріпс і підсів до прилавка.— Принесіть, будь ласка, тушкованих бобів — мені й оцій моїй пташці.

Він розстебнув сорочку й пустив пташину на прилавок. Вона настовбурчила пір'я і стріпнулася. Тоді вимогливо дзьобнула пляшку з томатною підливою. Подавальниця простягла руку й погладила пташину.

— Яке миле пташеня! — мовила вона.— Даруйте...— Вона раптом схаменулася і трохи зніяковіла: — То що ви замовили, сер?

— Боби,— сказав Скріпс.— Для мене і для пташини.

Подавальниця прочинила віконце до кухні. На мить Скріпс побачив тепле, виповнене парою приміщення з великими каструлями й казанами та ряд лискучих бляшанок на стінній полиці.

— Дві порції бобів! — діловито гукнула подавальниця у віконце.— Одна — для птаха.

— Вже на вогні! — озвався голос із кухні.

— Скільки ж це вашій пташині? — спитала подавальниця.

— Не знаю,— відказав Скріпс.— Я оце тільки ввечері її знайшов — як ішов залізницею з Манселони. Мене покинула дружина.

— Бідолашне маля,— мовила подавальниця. Вона капнула собі на палець томатної підливи, і пташина з вдячністю дзьобала її.

— Мене покинула дружина,— знову сказав Скріпс.— Ми пішли до залізниці випити. Ми завжди ходили туди вечорами й дивилися на поїзди. Я пишу оповідання. Одне надрукували в «Пості», а ще два — в «Дайєлі». Отой тип Менкен хоче прибрати мене до рук. Але я не такий дурень. Ні до чого мені та *Polizei*[1]. Чхав я на їхнє *Katzenjammer*[2].

Що це він верзе? Маячня якась. Ні, так не годиться. Треба взяти себе в руки...

— Скофілд Тейєр був моїм найліпшим приятелем,— провадив він далі.— Я закінчив Гарвардський університет. Єдине, чого я від них хочу,— це людського ставлення до мене й моєї пташини. Годі вже тієї *Weltpolitik*[3]. До дідька доктора Куліджа...

Думки його плутались. Він знав чому. То було запаморочення від голоду. Занадто далося йому взнаки гостре північне повітря.

— Слухайте,— мовив він.— Чи не принесли б ви мені вже хоч трохи тих бобів? Загалом я не люблю нікого підганяти й розумію, коли треба дати людині спокій.

---

[1] Поліція *(нім.)*.

[2] Похмілля *(нім.)*.

[3] Світової політики *(нім.)*.

Віконце відчинилось, і на ньому з'явилися дві паруючі тарілки з бобами: одна велика, друга маленька.

— Ось ваші боби,— мовила подавальниця.

Скріпс допався до великої тарілки. Окрім бобів, там було трохи м'яса. Пташина весело дзьобала боби, щоразу задираючи голівку, щоб проковтнути.

— Це вона дякує богові за смачну їжу,— пояснила подавальниця.

— Атож, боби чудові,— погодився Скріпс.

Від з'їдених бобів у голові трохи прояснювалося. Що за дурниці він тут плів про отого Генрі Менкена? Чи й справді Менкен його переслідує? Це було б кепсько. Але ж у нього в кишені чотириста п'ятдесят доларів. А коли вони скінчаться, він завжди зуміє покласти край усьому. Якщо вони й заженуть його в глухий кут, то матимуть неабиякий клопіт. Він не з тих, що здаються живцем. Нехай тільки спробують...

Наклювавшись бобів, пташина заснула. Вона спала, стоячи на одній ніжці, а другу підібгала під себе й сховала в пір'я.

— Коли ця ніжка стомиться, вона стане на другу, а цій дасть відпочити,— пояснила подавальниця.— У нас дома була стара скопа, то вона теж отак спала.

— А де ваш дім? — запитав Скріпс.

— В Англії. В Озерному краї.— Подавальниця сумовито всміхнулася.— Батьківщина Вордсворта, знаєте...

Ох, ці вже англійці! Вони розбрелися по всій земній кулі. Не сидиться їм, бач, на своєму острівці. Дивовижний північний люд, одержимий мрією про імперію.

— Я не завжди була подавальницею,— докинула та немолода жінка.

— Я певен, що ні.

— Атож,— казала вона далі.— Це незвичайна історія. Та, може, вам нецікаво?

— Що ви, навпаки,— мовив Скріпс.— Ви не будете заперечувати, якщо я коли-небудь використаю її для оповідання?

— Та чого ж, якщо вона видасться вам цікавою,— всміхнулася подавальниця.— Тільки ви, звісно, не назвете мого імені?

— Авжеж, коли ви не хочете,— сказав Скріпс.— До речі, можна замовити ще тарілку бобів?

— На всяк смак,— знов усміхнулася подавальниця. Обличчя її було сіре й помережане зморшками. Вона трохи скидалася на ту акторку, що померла в Піттсбурзі. Як же її звали? Здається, Ленора Ульрік. Вона грала в «Пітері Пені». Атож. Казали ще, ніби вона завжди ховала обличчя під вуалькою, пригадав Скріпс. Цікава була жінка. От тільки чи то Ленора Ульрік? Мабуть, таки ні. А втім, байдуже...

— Ви справді хочете ще бобів? — спитала подавальниця.

— Так,— просто відповів Скріпс.

— Ще одну велику! — гукнула вона у віконце.— Птахові більше не треба.

— Вже на вогні,— почулася відповідь.

— То розповідайте, прошу,— лагідно мовив Скріпс.

— Це сталося в рік Паризької виставки,— почала вона.— Я була тоді ще зовсім молода, *jeune fille*[1] і приїхала з Англії разом з матір'ю. Ми хотіли потрапити на відкриття виставки. По дорозі з Північного вокзалу до готелю на Вандомській площі, де на нас уже чекав номер, ми спинилися біля перукарні й купили там якісь дрібниці. Мати, пригадую, купила флакон нюхальної солі — так називають її тут, в Америці...— Вона посміхнулася.

— Еге ж, я слухаю. Нюхальна сіль,— мовив Скріпс.

— Як заведено, ми зареєструвалися в готелі, і нам дали дві суміжні кімнати, що їх ми замовили заздалегідь. Матері трохи нездужалося після подорожі, і ми повечеряли просто в номері. Я була вкрай збуджена, що побачу завтра ту славнозвісну виставку. Але подорож стомила й мене,— коли пливли через Ла-Манш, нас добре похитало,— і я міцно заснула. Вранці прокинулася й гукнула матусю. Вона не озвалася, і я пішла будити її. Та замість матусі я побачила в ліжку якогось французького генерала.

— *Mon Dieu!*[2] — вигукнув Скріпс.

— Я страшенно перелякалася,— провадила далі подавальниця.— Тоді подзвонила, щоб покликали управителя. Прийшов портьє, і я попросила пояснити, де моя мати.

«Що ви, мадемуазель! — відповів портьє.— Ми й сном-духом не відаємо про вашу матір. Ви приїхали сюди з генералом...» Як же це пак його? Вже не пригадую його прізвища.

— Нехай буде генерал Жоффр,— докинув Скріпс.

— Та щось ніби схоже,— сказала подавальниця.— Я була сама не своя з переляку. Ви́кликала поліцію, а тоді зажадала реєстраційну книгу: «Там побачите, що я записана разом з матір'ю». Прийшли поліцаї, і портьє приніс книгу. «Ось дивіться, мадемуазель,— сказав він.— Ви записані тут з генералом, з ним і приїхали вчора ввечері до нашого готелю».

Я була в розпачі. Нарешті згадала, де міститься та перукарня. Послали по перукаря. Поліційний агент привів його до готелю.

«Я вчора заходила у вашу перукарню зі своєю матір'ю,— сказала я перукареві,— і мати купила у вас флакон нюхальної солі».

---

[1] Молода дівчина *(франц.)*.

[2] Боже мій! *(Франц.)*

«Я добре пам'ятаю вас, мадемуазель,— відповів перукар.— Але ви були не з матір'ю. Ви були з літнім французьким генералом. Він ще купив, як я пригадую, щипчики для вусів. У моїх книгах цю покупку записано».

Я не тямилася з розпачу. Тим часом поліцаї привели візника, що віз нас від вокзалу до готелю. Він теж присягнувся, що й у вічі не бачив моєї матері... То як, ще не набридла вам моя історія?

— Розповідайте, розповідайте,— мовив Скріпс.— Якби ви тільки знали, як важко знайти добрий сюжет!

— Та оце майже і все,— сказала подавальниця.— Відтоді я ніколи більше не бачила матері. Звернулася до посольства, але й там нічим не могли зарадити. Хоча зрештою встановили, що я переїхала Ла-Манш разом з матір'ю, але далі нічого вдіяти не змогли.— На очі немолодої подавальниці навернулися сльози.— Так я й не бачила більше своєї матусі. Ніколи. Жодного разу.

— А що з генералом?

— Кінець кінцем він позичив мені сто франків — гроші невеликі, навіть як на ті часи. Я поїхала до Америки й стала подавальницею. Оце й уся історія.

— Та ні, мабуть, не вся,— заперечив Скріпс.— Головою ладен закластися, що не вся.

— Знаєте, часом і мені так здається,— сказала подавальниця.— Я відчуваю, що це далеко не все. Врешті має бути якесь пояснення. Сама не знаю, чому ця історія сьогодні не йде мені з думки від самого ранку.

— Добре, що ви скинули з душі цей тягар,— мовив Скріпс.

— Еге ж,— усміхнулася подавальниця, і зморшки на її обличчі трохи розгладились.— Тепер мені полегшало.

— А скажіть,— запитав її Скріпс,— чи не знайдеться в цьому містечку роботи для нас із пташиною?

— Чесної роботи? — спитала подавальниця.— Я знаю тільки щодо чесної.

— Так, чесної роботи,— підтвердив Скріпс.

— Я чула, потрібні робітники на новій помповій фабриці,— сказала подавальниця.

А справді, чом би йому не попрацювати руками? Адже працював ними Роден. Он і Сезанн був колись різником. А Ренуар — теслярем. Пікассо в дитинстві працював на тютюновій фабриці. Гілберт Стюарт — той, що намалював славнозвісні портрети Вашінгтона, копії з яких висять тепер у кожному шкільному класі по всій Америці,— Гілберт Стюарт був колись ковалем. А ще Емерсон... той був підручним у муляра. Джеймс Расселл Лоуелл, як чув Скріпс, замолоду працював телеграфіс-

том. Як отой на станції. А як знати, може, й він, цей місцевий телеграфіст, уже тепер створює свій «Танатопсис» або «До водоплавних птахів». То чом би і йому, Скріпсові О'Нейлу, не попрацювати на помповій фабриці?

— Ви ще прийдете? — спитала подавальниця.

— Коли ваша ласка,— відповів Скріпс.

— І пташку свою приносьте.

— Гаразд,— мовив Скріпс.— А сьогодні вона, бідолаха, стомилася. Ще б пак, ніч їй випала нелегка.

— Та певно ж,— погодилася подавальниця.

Скріпс знову вийшов на вулицю. У голові в нього зовсім прояснилося, і він почував себе готовим до нового життя. Помпова фабрика — це вже щось. Помпи тепер скрізь потрібні. На нью-йоркській Уолл-стріт люди кожного дня набувають і втрачають на помпах цілі багатства. Він сам чув про одного такого, що менш ніж за півгодини збив на тих помпах добрих півмільйона. Вони таки знають, звідки вітер дме, ті великі уолл-стрітівські ділки.

На вулиці він озирнувся на вивіску: «*На всяк смак*». Добра принада, нічого не скажеш. Та чи правда, що в них кухар негр? На якусь мить, коли віконце до кухні відчинилось, йому здалося, ніби там майнуло щось чорне. А може, то хтось просто замастився коло плити?

Частина друга
БОРОТЬБА ЗА ЖИТТЯ

І я урочисто заявляю, що не мав ані найменшого наміру знеславити чи обмовити кого-будь, бо хоч усе тут достеменно списано з Книги Природи і навряд чи знайдеться бодай один персонаж або ж подія, що їх не взято з моїх власних спостережень та досвіду, я найретельніше подбав про те, аби затемнити виведені образи всілякими обставинами, прикметами та барвами; отже, годі й сподіватися розпізнати їх з якою-будь певністю; а коли б таке й трапилося, то хіба тільки там, де змальована вада настільки незначна, що є лише химерою, над якою і сама зображена особа може посміятися разом з усіма.

Генрі Філдінг

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Скріпс О'Нейл почав шукати роботу. Атож, йому таки не завадить попрацювати своїми руками. Він пішов від закусочної назад повз перукарню Маккарті. До перукарні він не зайшов. Вигляд вона мала такий самий принадний, як раніш, але Скріпсові не терпілося знайти роботу. Він повернув за ріг перукарні й опинився на головній вулиці Петоскі. То була гарна широка вулиця, обабіч якої стояли кам'яні будинки. Вона привела Скріпса до тієї частини містечка, де була помпова фабрика. Біля входу він нерішуче спинився. А чи це таки помпова фабрика? Щоправда, робітники раз по раз виносили звідти помпи й ставили їх на сніг, а тоді поливали водою, щоб вони вкрилися крижаною кіркою, яка захищатиме їх від зимової негоди не гірше, ніж будь-яка фарба. Але чи справді це помпи? А може, все це облуда. Ті помпові ділки — хитрі бестії.

— Слухайте! — гукнув Скріпс до одного з робітників, що поливав водою новеньку, щойно винесену помпу, яка стояла на снігу, немов протестуючи проти такого поводження.— Це помпи?

— З часом будуть помпи,— сказав робітник.

Скріпс упевнився, що це таки помпова фабрика. Отже, ніхто його не морочив. Він підійшов до дверей. На них була табличка:

ВХІД ЗАБОРОНЕНО!
ЦЕ СТОСУЄТЬСЯ ВАС!

«А мене воно стосується?» — подумав Скріпс. Тоді постукав у двері і зайшов.

— Я хотів би поговорити з управителем,— мовив він, стоячи в півсутіні при вході.

Повз нього сновигали робітники з новими, ще не обробленими помпами на плечах. Вони щось мугикали собі під ніс. Важелі помп уперто смикалися в мовчазному протесті. На деяких помпах важелів не було. «Зрештою їм, мабуть, пощастило»,— подумав Скріпс. До нього підійшов невисокий на зріст чоловік — міцно збитий, присадкуватий, з широкими плечима й похмурим обличчям.

— Ви хотіли бачити управителя?

— Так, сер.

— Я тут десятник. Моє слово — закон.

— А наймати й звільняти теж маєте право? — запитав Скріпс.

— Вільно можу й те, і те,— відказав десятник.

— Я хочу дістати роботу.

— Досвід маєте?

— У помповому ділі — ні.

— Гаразд,— сказав десятник.— Будете працювати відрядно. Гей, Йогі! — гукнув він одного з робітників, що стояв і дивився у вікно.— Покажи цьому новобранцеві, де йому приткнутись і як не заплутатися в цих нетрях.

Десятник пильно оглянув Скріпса з голови до ніг.

— Я австралієць,— мовив він.— Сподіваюся, вам сподобається наше ремесло.— І пішов собі.

Робітник, якого звали Йогі Джонсон, одійшов од вікна.

— Будьмо знайомі,— сказав він.

То був кремезний, гарної будови чоловік. Людей такого типу можна зустріти майже всюди. Він мав вигляд неабиякого бувальця.

— Ваш десятник — перший австралієць, якого мені трапилось побачити,— озвався Скріпс.

— Та ніякий він не австралієць,— сказав Йогі.— Просто під час війни служив разом з австралійцями, то й досі забути не може.

— А ви були на війні? — запитав Скріпс.

— Так,— відповів Йогі Джонсон.— Я пішов перший із Каділлака.

— Певно, маєте що згадати.

— То була для мене добра наука,— підтвердив Йогі.— Ходімо, покажу вам наше господарство.

Він повів Скріпса по всій помповій фабриці. У фабричному приміщенні було похмуро, але тепло. Голі до пояса робітники величезними кліщами знімали з конвейєра помпи, відкидали непридатні, а справні ставили на другий конвейєр, що віз їх в охолоджувальну камеру. Інші робітники, здебільшого індіанці, весь одяг яких складався з шматини, обгорнутої навколо стегон, розбивали непридатні помпи молотами й зубилами, а потім переливали їх на сокири, ресори до фургонів, повзуни, форми для відливки куль — різноманітні побічні вироби великої фабрики. Як зауважив Йогі, тут нічого не пропадало марно. Декілька хлопців індіанців сиділи навпочіпки в кутку осторонь великого горна й, мугикаючи собі під ніс якусь стародавню племінну мелодію, робили з дрібних відходів литва леза до безпечних бритов.

— Вони працюють голі,— сказав Йогі,— а коли виходять звідси, їх обшукують. Часом вони примудряються сховати леза, щоб винести їх і продати.

— Певно, то чималий збиток для фабрики,— озвався Скріпс.

— Та ні,— відповів Йогі.— Доглядачі майже все відбирають.

В окремому приміщенні нагорі працювало двоє дідів. Йогі відчинив двері. Один старий зиркнув з-над окулярів у залізній оправі й насупився.

— Ви зробили протяг,— мовив він.

— Зачиніть двері,— невдоволено обізвався другий дідок тонким старечим голосом.

— Це наші майстри ручної роботи,— пояснив Йогі.— Вони роблять усі ті помпи, що йдуть на великі міжнародні конкурси. Може, пам'ятаєте наш «Незрівнянний водосмок», що здобув першість на помповому ярмарку в Італії, коли там убили Френкі Доусона?

— Я читав про це в газетах,— відказав Скріпс.

— Так от, того «Незрівнянного» зробив містер Борроу — онде він у кутку,— зробив сам, власними руками,— сказав Йогі.

— Просто виточив із сталі оцим різцем.— Містер Борроу підняв схожий на бритву ніж з коротким лезом.— Та робота забрала в мене півтора року.

— «Незрівнянний водосмок» була добряча помпа,— обізвався дідок з тонким голосом.— Та тепер ми майструємо таку, що дасть фори будь-якій закордонній. Правда ж, Генрі?

— Це містер Шоу,— пояснив Йогі півголосом.— Чи не найкращий з усіх нинішніх помпових майстрів.

— Ви, хлопці, йшли б собі й не заважали нам працювати,— сказав містер Борроу. Він невпинно щось виточував, і його ослаблі старечі руки за кожним рухом ледь помітно тремтіли.

— Та нехай подивляться,— втрутився містер Шоу.— Звідки ти, синку?

— Оце щойно з Манселони,— відповів Скріпс.— Мене покинула дружина.

— То дарма, любісінько знайдеш собі іншу,— сказав містер Шоу.— Хлопець ти показний. Лише послухай моєї поради: не поспішай. Мати погану жінку — не набагато краще, аніж зовсім її не мати.

— Е, не кажи, Генрі,— заперечив містер Борроу своїм тонким голосом.— Тепер такі часи, що хоч яку жінку візьми — однакове добро.

— Послухай мене, синку, й не квапся. Вибери собі цього разу добру жіночку.

— Генрі тямить у таких речах,— сказав містер Борроу.— Він даремно радити не буде.— І зайшовся тоненьким сокотливим сміхом.

Містер Шоу, старий помповий майстер, спалахнув:

— То йдіть уже, хлопці, йдіть, дайте спокій. У нас із Генрі ще роботи й роботи.

— Я дуже радий, що познайомився з вами,— мовив Скріпс.

— Ходімо,— сказав Йогі.— Треба приставити вас до діла, бо перепаде мені від десятника.

Він поставив Скріпса припасовувати клапани до помп. Цю роботу Скріпс виконував майже цілий рік. З одного боку, то був найщасливіший рік у його житті. З другого — то було страхіття. Чистий жах. Та зрештою він звик, і все те навіть почало йому подобатися. А втім, іноді все ставало осоружним. Поки він це усвідомив, промайнув рік. А він усе припасовував клапани. Та які дивовижні речі сталися за цей рік! Скріпс часто міркував про них, припасовуючи клапан за клапаном, тепер уже майже машинально, і дослухався до сміху, що линув знизу, де хлопчаки індіанці виточували платівки, які мали стати лезами до бритов. Він дослухався, і до горла йому підступав якийсь клубок, майже запираючи віддих.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Увечері, після свого першого робочого дня на помповій фабриці, дня, що поклав або мав покласти початок нескінченній низці днів нудного порпання з клапанами, Скріпс знову пішов до закусочної. Цілий день він ховав свою пташину під одягом. Щось підказувало йому, що помпова фа-

брика — не місце для птахів. Того дня пташина не раз завдавала йому клопоту, але врешті він зручно примостив її під сорочкою і навіть прорізав невеличку дірочку, щоб вона могла вистромляти дзьоба й хапати свіже повітря. І от робочий день скінчився. Лишився позаду. Скріпс іде до закусочної. Скріпс щасливий, що працює власними руками. Скріпс думає про тих двох старих помпових майстрів. Скріпс вечерятиме в товаристві приязної подавальниці. А до речі, хто вона, та подавальниця? Яка дивна пригода сталася з нею в Парижі! Треба буде дізнатися більше про той Париж. Йогі Джонсон там був. Ось він розпитає Йогі. Викличе його на розмову. Вивідає в нього дещо. Нехай той розкаже все, що знає. Він, Скріпс, мастак на такі речі.

Споглядаючи захід сонця ген за петоською гаванню, де на замерзлому озері громадились попід молом величезні крижини, Скріпс простував вулицями Петоскі до закусочної. Він хотів був запросити Йогі Джонсона повечеряти разом, та не зважився. Зарано. До цього ще дійде. На все свій час. З таким чоловіком, як Йогі, поспішати не треба. А хто він такий, між іншим, цей Йогі? Чи справді він був на війні? Що значила для нього війна? Чи справді він перший у Каділлаку пішов до війська? Та й де він, до речі, той Каділлак?.. Дарма, з часом усе з'ясується.

Скріпс О'Нейл відчинив двері і зайшов до закусочної. Немолода подавальниця підвелася зі стільця, де перед тим читала американське видання «Манчестер гардіан», і поклала на касу газету й свої окуляри в залізній оправі.

— Добрий вечір,— просто мовила вона.— Дуже рада, що ви знову до нас завітали.

У Скріпсовій душі щось наче зрушилося. На нього наринуло таке почуття, що він і сам не знав, як його назвати.

— Я сьогодні цілий день працював...— Скріпс подивився на немолоду подавальницю.— *Задля вас...*— додав він.

— От і чудово! — мовила вона.— І я цілий день працювала... *задля вас...*

На очі Скріпсові набігли сльози. В душі його знову щось зрушилося. Він потягся, щоб узяти подавальницю за руку, і вона з мовчазною гідністю вклала свою руку в його.

— Ви моя жінка,— мовив він.

Тепер і їй на очі набігли сльози.

— А ви мій чоловік,— озвалася вона.

— Ще раз кажу: ви моя жінка,— урочисто промовив Скріпс. І знову щось наче скресло в його душі. Він відчув, що не витримає і от-от заплаче.

— Хай це будуть наші заручини,— сказала немолода подавальниця.

Скріпс потиснув її руку.

— Ви моя жінка,— сказав він просто.

— А ви мій чоловік, навіть більше, ніж чоловік...— Вона зазирнула йому у вічі.— Ви для мене — вся Америка.

— Ходімо,— сказав Скріпс.

— А пташина при вас? — спитала подавальниця, знявши фартух і складаючи «Манчестер гардіан».— Я візьму з собою «Гардіан», якщо не заперечуєте,— мовила вона, загортаючи газету в фартух.— Це останній номер, і я його ще не прочитала.

— Я дуже люблю «Гардіан»,— сказав Скріпс.— У нашій родині читали його, відколи я себе пам'ятаю. Мій батько був великим прихильником Гледстона.

— А мій батько вчився з Гледстоном в Ітонському коледжі,— мовила немолода подавальниця.— Ну, я готова.

Вона вже надягла пальто й стояла, тримаючи в руці фартух з «Манчестер гардіан» та пошарпаний чорний сап'яновий футляр з окулярами в залізній оправі.

— А капелюшка ви не маєте? — запитав Скріпс.

— Ні.

— То я куплю вам,— ніжно мовив Скріпс.

— Нехай то буде ваш весільний подарунок,— погодилася немолода подавальниця. На очах її знову заблищали сльози.

— А тепер ходімо,— сказав Скріпс.

Немолода подавальниця вийшла з-за прилавка, і вони вдвох, узявшись за руки, ступили в темряву.

А в закусочній чорний кухар прочинив віконце й виглянув з кухні.

— Ти ба, пішли-таки,— усміхнувся він.— Згинули в ночі. От тобі й маєш...

І він тихенько зачинив віконце. Навіть його все те трохи вразило.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

За півгодини Скріпс О'Нейл і немолода подавальниця вернулися до закусочної як подружжя. У закусочній ніщо не змінилося. Той самий довгий прилавок, на ньому — сільниці, цукерниці, пляшки з підливами. Те саме віконце до кухні. За прилавком стояла підмінна подавальниця. То була гожа, повнотіла дівчина з веселим обличчям, одягнена в білий фартух. Коло прилавка сидів якийсь комівояжер і читав детройтську газету. Комівояжер їв біфштекс із смаженою картоплею. Зі Скріпсом і немолодою подавальницею сталося щось дивовижне: вони відчули голод. Їм захотілося їсти.

Немолода подавальниця дивиться на Скріпса. Скріпс дивиться на немолоду подавальницю. Комівояжер читає газету і час від

часу присмачує картоплю томатною підливою. Друга подавальниця, Менді, стоїть за прилавком у свіжонакрохмаленому фартусі. Вікна вкриті памороззю. У закусочній тепло. Надворі холоднеча. Скріпсова пташина, вся скуйовджена, сидить на прилавку і чистить дзьобом пір'я.

— То ви повернулися? — мовила Менді, друга подавальниця.— А кухар сказав, що ви згинули в ночі.

Немолода подавальниця глянула на Менді. Очі її яскріли, голос став спокійний і начебто глибший та дзвінкіший.

— Ми тепер чоловік і жінка,— приязно озвалася вона.— Оце щойно побралися... Ти що вечерятимеш, Скріпсе, любий?

— Не знаю,— відповів Скріпс. Йому було трохи ніяково. В душі ворушився невиразний неспокій.

— Мабуть, годі вже тобі їсти самі боби, любий,— сказала немолода подавальниця, тепер Скріпсова дружина.

Комівояжер підвів очі від газети. Скріпс завважив, що то детройтська «Ньюс». Добра газета.

— Добру газету ви читаєте,— мовив Скріпс до комівояжера.

— Еге ж, «Ньюс» — газета нічогенька,— озвався той.— Виходить, у вас тепер медовий місяць?

— Так,— відповів Скріпс,— ми тепер чоловік і жінка.

— Пречудова річ, атож,— промовив комівояжер.— Я й сам жонатий.

— Он як? — сказав Скріпс.— А мене дружина покинула. Це сталося в Манселоні.

— Годі про це, Скріпсе, любий,— озвалася місіс Скріпс.— Ти вже стільки разів згадував цю історію.

— Твоя правда, люба,— погодився Скріпс.

Він почував якусь непевну недовіру до самого себе. Десь на денці його душі щось неспокійно ворушилося. Він поглянув на подавальницю, яку звали Менді,— вона стояла за прилавком, міцна, весела й гожа, у своєму свіжонакрохмаленому білому фартусі. Він дивився на її руки — дужі, впевнені, спритні руки, що звично виконували свою роботу.

— Раджу вам узяти отакий біфштекс із смаженою картоплею,— сказав комівояжер.— Вони тут дуже смачні.

— Хочеш біфштекс, люба? — запитав Скріпс дружину.

— Мені вистачить склянки молока з грінками,— відповіла немолода місіс Скріпс.— А ти бери собі, що хочеш, любий.

— Ось тобі молоко з грінками, Діано.— Менді поставила на прилавок замовлене.— А вам біфштекс, сер?

— Так,— мовив Скріпс. І знов у його душі щось неспокійно ворухнулося.

— Просмажений чи з кров'ю?

— З кров'ю, будь ласка.

Подавальниця обернулася й гукнула у віконце:

— Один біфштекс із кров'ю.

— Дякую,— сказав Скріпс.

Він уже роздивлявся подавальницю Менді. Вона мала хист до красного слова, ця дівчина. До такої самої красномовності, яка перед тим полонила Скріпса в його теперішній дружині. Красномовність та ще її незвичайне походження. Англія... Озерний край... Скріпс ніби й сам бродив тим Озерним краєм разом із Вордсвортом. Море золотистих нарцисів. Вітер, що повіває над Уїндерміром. А ген удалині, може, й почується крик загнаного оленя. Та ні, то — далі на північ, у Шотландії... Відважні вони люди, ті шотландці, що позасідали в своїх гірських фортецях. Гаррі Лодер з люлькою в зубах. Шотландські горяни у Великій війні. А чому він, Скріпс, не був на війні? На тій війні, що її зазнав на собі Йогі Джонсон. Йому, Скріпсові, було б там на що подивитися. І чому він не пішов на війну? Чому не дізнався про це свого часу? Може, він уже застарий... А французький генерал Жоффр! Таж він, Скріпс, куди молодший за того дідка-генерала... А ще був генерал Фош, який молився за перемогу. Французьке військо стояло навколішки вподовж Шемен де Дам і молилося за перемогу. Німці з їхнім *"Gott mit uns"*[1]. Яке блюзнірство!.. Певно ж, він не старіший за того французького генерала Фоша. Цікаво б знати, чи це справді так.

Подавальниця Менді поставила перед ним на прилавок біфштекс із смаженою картоплею. Коли вона ставила тарілку, її рука на мить торкнулася його руки. Скріпс відчув, як усього його пройняв дивний дрож. Дарма, життя ще попереду. Він зовсім не старий. І чому тепер ніде нема воєн? А втім, здається, є. Війна точиться в Китаї, і тамтешні люди, цебто китайці, вбивають один одного. За що, цікаво б знати. І до чого все те, зрештою?

Менді, гожа, повнотіла подавальниця, нахилилася вперед.

— Скажіть,— запитала вона,— я ніколи не розповідала вам про останні слова Генрі Джеймса?

— Де ж пак, голубонько,— озвалася місіс Скріпс.— Ти розповідала цю історію вже хтозна-скільки разів.

— Ні, послухаймо,— заперечив Скріпс.— Мене дуже цікавить Генрі Джеймс.

Генрі Джеймс. Генрі Джеймс... Це той, що покинув рідний край і подався до Англії жити серед англійців. Навіщо він таке вчинив? Задля чого покинув Америку? Чи не тут було його коріння? Його брат Вільям. Бостон. Прагматизм. Гарвард-

[1] «З нами бог» *(нім.)*.

ський університет. Старий Джон Гарвард у черевиках із срібними пряжками. Чарлі Бріклі. Едді Меген. Де вони тепер?

— Ось як це було,— почала Менді.— Генрі Джеймс узяв британське підданство вже на смертельній постелі. Як тільки король дізнався про це, то одразу ж послав Джеймсові найвищий орден, яким міг його нагородити...

— «За заслуги»,— пояснила немолода місіс Скріпс.

— Атож,— підтвердила молода подавальниця.— Разом з королівським урядовцем, що приніс той орден, прийшли професори Госс і Сентсбері. Генрі Джеймс лежав на смертельній постелі, і очі його були заплющені. На столику коло ліжка горіла одна-єдина свічка. Доглядальниця дозволила їм підійти до ліжка, і вони наділи орденську стрічку Генрі Джеймсові на шию, а орден поклали на груди поверх простирадла. Тоді нахилилися й розправили стрічку. Та Генрі Джеймс навіть не розплющив очей. Доглядальниця звеліла їм іти, і вони пішли. А коли вони вийшли, Генрі Джеймс заговорив до доглядальниці. Очей він і тоді не розплющив. «Няню,— сказав він,— заберіть свічку, няню, щоб не було видно, як я червонію з сорому». То були останні слова, які він промовив у житті.

— Джеймс був добрий письменник,— сказав Скріпс О'Нейл. Ця історія дивно зворушила його.

— Ти щоразу оповідаєш про це по-іншому, люба,— мовила місіс Скріпс до Менді.

На очах Менді заблищали сльози.

— Мені так жаль Генрі Джеймса...— озвалася вона.

— А що йому таке сталося, тому Джеймсові? — запитав комівояжер.— Хіба погано було йому в Америці?

Скріпс О'Нейл думав про подавальницю Менді. Яка душа має бути в цієї дівчини! А скільки всякого вона, певне, знає! З такою ніколи не засумуєш... Він погладив пташину, що сиділа перед ним на прилавку. Пташина дзьобнула його в палець. Може, воно мале яструбеня? Чи соколя з отих великих мічіганських розплідників, де вигодовують ловчих птахів? А може, це вівчарик, із тих, що вже напровесні полюють перших хробаків десь на зеленій луці? Цікаво б знати...

— Як звати вашого птаха? — спитав комівояжер.

— Я ще не дав йому ймення. А ви б як назвали?

— Чом не назвати його Аріелем? — запропонувала Менді.

— Або Паком,— докинула місіс Скріпс.

— А що воно таке? — запитав комівояжер.

— Це шекспірівський персонаж,— пояснила Менді.

— Ой, згляньтеся на бідолашного птаха!

— А як би назвали його ви? — звернувся Скріпс до комівояжера.

— Він часом не папуга? — спитав той.— Якби папуга, то можна б назвати Поллі.

— В «Опері жебраків» є такий персонаж, Поллі,— зауважила Менді.

Скріпс замислився. А може, це справді папуга? Папуга, що здуру випурхнув із затишної домівки якоїсь новоанглійської старої діви, покинувши її неораний лан.

— Заждіть краще, доки стане видно, що воно таке,— порадив комівояжер.— Ще встигнете дати йому ім'я.

Цей комівояжер мав здоровий глузд. Адже він, Скріпс, навіть не знав, якої статі його пташина. Чоловічої чи жіночої.

— Заждіть, доки побачите, чи не почне воно нести яйця,— докинув комівояжер.

Скріпс подивився йому в вічі. Цей чоловік мовби прочитав його власну думку.

— Ви людина тямуща, комівояжере,— сказав він.

— Та звісно,— скромно визнав той.— Недарма ж стільки років комівояжую.

— Ваша правда, чоловіче,— мовив Скріпс.

— Гарну ви здобули пташину, друже,— сказав комівояжер.— Глядіть, не випускайте її з рук.

Скріпс і сам це знав. Ці комівояжери — кмітливі голови. Мандрують уздовж і впоперек по всій великій сьогоденній Америці. Усе бачать, усе примічають. Ні, вони не дурні.

— Слухайте,— мовив комівояжер. Він зсунув капелюх на потилицю і, нахилившись, чвиркнув у високу бронзову плювальницю, що стояла поряд з його стільцем.— Я хочу розповісти вам одну прецікаву історію, що сталася колись зі мною в Бей-Сіті.

Подавальниця Менді присунулася ближче. Місіс Скріпс повернулася до комівояжера, щоб краще чути. Комівояжер вибачливо подивився на Скріпса й погладив пальцем пташину.

— Розповім якось іншим разом, друже,— мовив він.

Скріпс зрозумів. Із кухні крізь віконце в стіні долинув тонкий нестримний сміх. Скріпс прислухався. Невже там сміється отой їхній негр? Цікаво б знати...

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Кожного ранку Скріпс неквапно вирушав на помпову фабрику. Місіс Скріпс виглядала з вікна й проводжала його очима до повороту. Тепер вона не мала часу читати «Гардіан». Не мала часу цікавитися політикою Англії. Не мала часу перейматись урядовими кризами у Франції. Дивні вони люди, ті французи. Жанна д'Арк, Єва ле Гальєн, Клемансо. Жорж

Карпантьє, Саша Гітрі, Івонна Прентам. Грок. Фрателліні. Жільбер Сельд. «Дайєл». Премії «Дайєла». Маріанна Мор. Е. Е. Каммінгс. «Величезна камера». «Веніті Фер». Френк Крауніншілд. До чого воно все? Невже вона всім тим захоплювалася?

Тепер вона мала чоловіка. Свого чоловіка. Власного. Та чи втримає вона його коло себе? Чи зможе вберегти свою власність? Цікаво б знати...

Місіс Скріпс, колишня немолода подавальниця, тепер дружина Скріпса О'Нейла, який має непогану роботу на помповій фабриці... Діана Скріпс. Діана — це її власне ім'я. Так звали її матір. Діана Скріпс, що дивиться в дзеркало й міркує, чи зможе втримати при собі чоловіка. Це стає дедалі сумнівніше. І навіщо він спізнався з тією Менді? Чи вистачить їй духу не ходити з ним більше в той ресторан? Ні, так не можна. Він ходитиме туди сам, напевне ходитиме. Від правди не втечеш — годі й силкуватися. Він ходитиме туди сам і розмовлятиме з Менді. Діана подивилася в дзеркало. Чи втримає вона його при собі? Чи зможе втримати? Тепер ця думка не полишала її ні на мить.

Щовечора вони ходили в той ресторан — тепер вона не могла називати його закусочною, бо до горла їй раптом підступав клубок і запирав віддих. У тому ресторані Скріпс і Менді щовечора розмовляли. Дівчина явно намагалася відбити в неї чоловіка. Її Скріпса. Намагалася його відбити. Відбити... Чи зможе вона, Діана, втримати його?

Атож, вона нічим не краща від першої-ліпшої паплюжки, та Менді. Чи ж видано таке? Чи порядна людина так робить? Чіплятися до чужого чоловіка. Ставати між чоловіком і жінкою. Руйнувати сімейне вогнище. І все отими своїми літературними оповідками. Отими нескінченними історіями. Вона таки зачарувала Скріпса, та Менді. Діана мусила визнати це. Але й вона ще здатна втримати його. Тепер від цього залежить усе її життя. Втримати його. Втримати. Не дати йому піти. Змусити зостатися... Вона знову глянула в дзеркало.

І ось Діана передплачує «Форум». Діана читає «Ментор». Діана студіює Вільяма Лайона Фелпса в «Скрібнерсі». Діана простує холодними вулицями мовчазного північного містечка до громадської бібліотеки, щоб прочитати книжковий огляд у «Літературному віснику». Діана виглядає листоношу, що має принести свіжий номер «Букмена». Діана стоїть на засніженому ганку й чекає на листоношу, що має принести «Суботній літературний огляд». Діана стоїть серед заметів, цього разу простоволоса, й чекає на листоношу, що має принести літературний додаток до «Нью-Йорк таймс»... Чи все це щось допомагає? Чи втримає вона його цим?

Спочатку здавалося, ніби так. Діана завчала напам'ять передовиці Джона Фаррара. Скріпсове чоло проясніло. В очах його засвітилося щось схоже на давній вогник. Потім той вогник згас. Ледь помітна неточність вислову, якась випадкова фраза, що її вона не цілком зрозуміла, найменша розбіжність поглядів зводили все нанівець. Та вона не відступала. Не визнавала себе переможеною. Адже Скріпс був її чоловік, і вона прагнула втримати його.

Вона одвела очі від вікна і зняла обгортку з журналу, що лежав перед нею на столі. То був «Харперс мегезін». «Харперс мегезін», друкований новим форматом. «Харперс мегезін», докорінно змінений і оновлений. Може, саме він стане її вирішальним козирем... Цікаво б знати...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Надходила весна. Весна відчувалася в повітрі. (Йдеться про той самий день, з якого починається розповідь на першій сторінці.— *Примітка автора).* Повівав теплий вітрець чіанук. Робітники поверталися з роботи додому. Скріпсова пташина співала в клітці. Діана виглядала в розчинене вікно. Діана чекала, коли на вулиці покажеться її Скріпс. Чи втримає вона його? Чи втримає? А якщо ні, то чи залишить він їй свою пташину? Останнім часом вона відчувала, що їй його не втримати. Тепер ночами, коли вона торкалася Скріпса, він одсувався від неї, а не присувався, як раніше. То була не дуже певна ознака, але ж з отаких малих ознак і складається життя. Вона відчувала, що не зможе втримати його.

Вона виглядала у вікно, і останній номер «Сенчері мегезін» випав з її безсило опущеної руки. У «Сенчері» був новий редактор. Тепер там вміщували більше дереворитів. А Гленн Френк поїхав, щоб очолити один великий університет. Тепер на сторінках журналу було більше Ван-Доренових гравюр. Діана сподівалася, що це поверне її справи на краще. Вона зраділо розгорнула «Сенчері» й від самого ранку читала. Потім повіяв вітрець, теплий вітрець чіанук, і вона зрозуміла, що незабаром повернеться Скріпс. Вулицею ішло чимраз більше робітників. Чи нема серед них і Скріпса? Вона не надівала окулярів, щоб подивитися. Вона хотіла, щоб Скріпс побачив її у щонайкращому вигляді. Та коли відчула, що він уже близько, надія, яку вона покладала на «Сенчері», почала згасати. Вона так сподівалася, що це саме те, чим вона втримає Скріпса. А тепер уже не була того певна...

Скріпс простував вулицею в гурті збуджених робітників. Весна розворушила всіх. Скріпс погойдував кошиком, в якому

носив на роботу підобідок. Скріпс помахав рукою, прощаючись із робітниками, що один по одному зникали за дверима закладу, донедавна відомого як пивничка. Скріпс не дивився на своє вікно. Ось він зійшов на ганок. Він був уже зовсім близько. Зовсім близько... І ось нарешті став на порозі.

— Добридень, Скріпсе, любий,— мовила вона.— Я сьогодні прочитала оповідання Рут Саккоу.

— Здрастуй, Діано,— відповів Скріпс.

Він поставив кошик на місце. Діана видалася йому змарнілою і старою. І він вирішив бути чемним.

— Про що ж те оповідання, Діано? — спитав він.

— Про маленьку дівчинку з Айови,— відказала вона й ступила до нього.— І про тамтешніх фермерів. Воно чомусь нагадало мені мій рідний Озерний край.

— Он як? — мовив Скріпс.

Робота на помповій фабриці де в чому загартувала його. Мова його стала уривчаста. Тепер вона більше скидалася на мову суворих трударів Півночі. Проте вдача його не змінилася.

— Хочеш, я трохи почитаю тобі вголос? — запитала Діана.— Поглянь, там є гарні дереворити.

— А може, ходімо краще до закусочної? — сказав Скріпс.

— Як хочеш, любий,— мовила Діана. Голос її раптом урвався.— Але я... о, я воліла б, щоб ноги твоєї ніколи там не було!

Вона втерла сльози. Скріпс того й не помітив.

— Я візьму з собою пташку, любий,— сказала Діана.— Вона цілий день не була надворі.

Вони разом вирушили до закусочної. Тепер вони вже не ходили вулицями, взявшись за руки. Вони йшли так, як ходять подружжя, що їх називають старими. Місіс Скріпс несла клітку з пташиною. Пташина розкошувала на теплому вітерці. Назустріч їм непевною ходою брели люди, сп'янілі від весняного повітря. Багато хто з них озивався до Скріпса. Тепер його добре знали й поважали в містечку. Декотрі, порівнявшися з ними, підіймали капелюхи й віталися до місіс Скріпс. Вона неуважно відповідала. «Тільки б мені втримати його,— думала вона.— Тільки б втримати...» Вони йшли далі вузьким тротуаром, місячи ногами мокрий сніг, і щось почало гупати у неї в скронях. Може, відлуння їхньої розміреної ходи. «Не втри-ма-ти... Не втри-ма-ти... Не втри-ма-ти...»

Коли переходили вулицю, Скріпс узяв її під руку. І в ту ж мить, як його рука торкнулася її ліктя, Діана зрозуміла: так воно й буде. Їй нізащо не втримати його. Повз них пройшов гурт індіанців. Чи це вони з неї сміються, чи просто між собою жартують? Діана не знала. Вона знала тільки те, що розмірено гупало в її скронях: «Не втри-ма-ти... Не втри-ма-ти...»

ВІД АВТОРА

(До читача, не до друкаря. Бо хіба друкаря що обходить? Та й хто такий, зрештою, друкар? Гутенберг. Гутенбергова біблія. Кекстон. Шрифт. Лінотип. Коли автор був ще малим, йому загадували шукати блохи в гранках. Коли автор підріс, його посилали по ключі до друкарських форм. О, вони неабиякі вигадники, ці друкарі!)

На випадок, якщо читач збився з ладу, нагадаємо, що ми знову дійшли до того місця, звідки почалася розповідь: Йогі Джонсон і Скріпс О'Нейл стоять біля вікна помпової фабрики, а надворі повіває теплий вітер чіанук. Як бачите, Скріпс О'Нейл уже вийшов з фабрики й тепер прямує до закусочної разом з дружиною, яка боїться, що не зможе втримати його при собі. Ми також не віримо, що вона його втримає, але нехай читач побачить усе сам. А тим часом ми залишимо наше подружжя на дорозі до закусочної і повернемося до Йогі Джонсона. Ми хочемо, щоб Йогі Джонсон здобув прихильність читача. Відтепер наша розповідь посуватиметься швидше, бо, можливо, декого з читачів вона вже почала стомлювати. До того ж ми постараємося пожвавити її цікавими оповідками. Навряд чи буде порушено таємницю, коли ми скажемо читачеві, що найкращі з цих оповідок ми почули від м-ра Форда Медокса Форда. Отож складаємо йому свою подяку й сподіваємося, що те саме зробить і читач. Отже, тепер ми повертаємося до Йогі Джонсона. Як, можливо, пам'ятає читач, Йогі Джонсон — це той чоловік, що був на війні. На початку нашої розповіді він саме виходить з помпової фабрики (див. другу сторінку).

Писати отаким чином — починаючи не від початку — дуже клопітне діло. Автор сподівається, що читач його зрозуміє і пробачить за це невелике пояснювальне слово. Про себе я знаю, що з превеликою охотою прочитав би все, що будь-коли напише читач; тішу себе надією, що й читач віддячить мені тим самим. Отож, коли хтось із читачів зволить надіслати мені будь-що, ним написане, то я щодня по обіді буваю в кафе «Дю Дом», гомонячи там про мистецтво з Гарольдом Стірнсом та Сінклером Льюїсом, і читач зможе або принести своє писання сам, або ж надіслати на моє ім'я через банк, якщо я колись матиму рахунок у банку. А тепер, з дозволу читача,— тільки нехай він не подумає, що я хочу його квапити,— ми повернемося до Йогі Джонсона. Але прошу мати на увазі, що поки ми оце повертаємося до Йогі Джонсона, Скріпс О'Нейл і його дружина прямують до закусочної. Що там з ними станеться, я ще не знаю. Був би дуже радий, якби читач міг допомогти мені.

Частина третя

ЛЮДИ НА ВІЙНІ І ЗАГИБЕЛЬ СУСПІЛЬСТВА

Можна також зауважити, що вдаваність аж ніяк не свідчить про цілковитий брак тих якостей, що їх удає людина; щоправда, коли вона породжена лицемірством, її можна прирівняти до облуди; проте коли вона йде від марнолюбства, то наближається скоріше до похвальби: так, приміром, удавана щедрість марнолюбця видимо різниться від удаваної щедрості скнари, бо хоч марнолюбець і не є тим, кого він із себе вдає, хоч він і не має прибраної чесноти в тій мірі, яку б йому хотілося показати перед світом, але ця личина виглядає на ньому не так незграбно, як на скнарі, що є прямою протилежністю тому, чим він хоче здаватися.

Генрі Філдінг

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Йогі Джонсон поминув фабричну прохідну й рушив вулицею. У повітрі відчувалася весна. Сніг танув, і в стічних рівчаках вирувала вода. Йогі простував серединою вулиці, там, де ще тримався скрижанілий сніг. Потім звернув ліворуч і перейшов міст через Ведмежу річку. Крига на річці вже скресла, і він задивився на буйний каламутний потік. Унизу, над водою, починали зеленіти бруньки на кущах верболозу.

Це таки справжній чіанук, подумав Йогі. Десятник добре зробив, що відпустив робітників. Затримувати когось такої днини було б нерозумно. Всяке може статися. Власник фабрики добре це розуміє. Коли повіє чіанук, найкраще відпустити людей з роботи. Тоді нехай хтось із них і покалічиться — то буде не його вина. Він не підлягатиме законові про відповідальність роботодавця. Вони таки розуміються на цих речах, ті великі ділки. Атож, тями в них вистачає.

Йогі непокоївся. З думки йому не йшла одна річ. Настала весна — тепер уже напевне,— а йому не хотілося жінки. Останнім часом це його непокоїло все дужче. Він уже майже й не сумнівався. Не хотілося йому жінки — і край. Учора ввечері він зайшов до громадської бібліотеки взяти книжку. Поглянув на

бібліотекарку — і не захотів її. Дивився мов на порожнє місце. У ресторанчику, де він мав постійний абонемент, він пас очима офіціантку, що подавала йому страви. І її теж не хотів. На вулиці йому зустрівся гурт дівчат, що поверталися із школи. Він окинув поглядом усіх по черзі. І не захотів жодної. Щось таки з ним негаразд — це безперечно. Невже він уже ні до чого не здатний? Невже всьому кінець?

«Що ж,— подумав Йогі.— З жінками, може, й кінець, хоч сподіваюся, що ні; та зате мені залишилася любов до коней».

Він піднімався крутим узвозом, що йде від Ведмежої річки на дорогу до Шарлевоя. Насправді той узвіз був не такий уже й крутий, але зомореному весняним повітрям Йогі він видався мало не стрімчаком. Попереду при дорозі стояла фуражна крамничка. Коло крамнички було припнуто кілька гарних коней. Йогі підійшов до них. Він хотів погладити їх. Хотів упевнитися, що не все ще втрачено. Коли він підступив ближче, крайній кінь подивився на нього. Йогі засунув руку до кишені, щоб узяти грудочку цукру. Та цукру в нього не було. Кінь зіщулив вуха й вишкірив зуби. Другий рвучко відвернув голову. Оце й усе, що він має за свою любов до коней? Та ні, мабуть, ці коні якісь недужі. Може, в них сап чи шпат. А може, пошкоджені копита? Чи, може, їм час паруватися?

Йогі піднявся на пагорб і повернув ліворуч, на дорогу до Шарлевоя. Минувши останні будиночки на околиці Петоскі, він вийшов на відкритий путівець. Праворуч простяглося поле — аж до затоки Літл-Траверс. Блакитна смуга затоки зливалася з величезним обширом озера Мічіган. По той бік затоки височіли порослі соснами пагорби за Харбор-Спрінгс. А далі — недосяжне оку селище Кросс-Вілідж, де жили індіанці. Ще далі — протока Макіно й Сент-Ігнас, де Оскар Гарднер, що працював поруч Йогі на помповій фабриці, зазнав колись дивовижної і захопливої пригоди. А ще далі — Су, що належало й до Канади, й до Америки. Найзавзятіші петоські пияки часом їздили туди цмулити пиво. То були найщасливіші для них дні... Ген-ген далеко, в іншій стороні, на краю озера лежав Чікаго, куди вирушив Скріпс О'Нейл того багатого на події вечора, коли по його першому шлюбі лишився тільки спомин. А поблизу, в штаті Індіана,— Гері, з його великими сталеливарнями. Там-таки недалеко й Хаммонд. І Мічіган-Сіті. А трохи далі, теж у штаті Індіана,— Індіанаполіс, де жив Бут Таркінгтон. Не повелося тому бідоласі... А ще далі на південь — Цінціннаті, штат Огайо. Потім Віксберг, штат Міссісіпі. Потім Уейко, штат Техас. Ну й величезна ж вона, ця наша Америка!..

Йогі звернув з дороги й сів на купу колод, звідки видно було ген за озеро. В усякому разі, війна закінчилася, і він живий.

Там є один хлопець, у тій Андерсоновій книжці, яку він узяв у бібліотеці вчора ввечері... І чому йому все-таки не захотілося бібліотекарки? Чи не тому, що подумав про її зуби — вони в неї начебто штучні? Чи, може, через щось інше? Він того не знав... Та й що йому, зрештою, до тієї бібліотекарки?..

А отой хлопець в Андерсоновій книжці, він теж служив у війську. І, як пише Андерсон, два роки був на війні. Як це його звати? Якийсь там Фред. У того Фреда все плуталося в голові з жаху. Однієї ночі під час бою він пішов на парад — ба ні, не на парад, а в дозір на нічию землю,— і побачив там ще якогось чоловіка, що скрадався в темряві, і вистрілив у нього. Той повалився мертвий. Це був єдиний раз, коли Фред свідомо вбив людину. На війні не часто доводиться вбивати, говорилось у тій книжці. Де ж пак, не часто! А надто коли ти відбув два роки на фронті, та ще й у піхоті. Виходить, люди самі гинуть? А таки ж гинуть, думав Йогі. Андерсон писав, ніби Фред не тямив тоді, що́ робить. Мовляв, він і його товариші могли б дати тому чоловікові врятуватись. А вони всі наче знавісніли. І після того всі разом утекли з фронту. Цікаво б знати, куди ж то, до біса, вони втекли? У Париж, чи що?

А потім Фредові не давали спокою думки про того вбитого. Он, мовляв, яка совісність і праведність! Отак і переживали все те солдати, твердив Андерсон. Де ж пак! Спробував би той Фред і справді відбути два роки на фронті в піхотному полку...

Дорогою чалапали двоє індіанців, бурмочучи щось один до одного. Йогі гукнув їх. Індіанці підійшли до нього.

— Білий ватаг дасть пожувати тютюнцю? — спитав перший.

— Білий ватаг не має якого питва? — поцікавився другий.

Йогі подав їм пачку «Добірного» й кишенькову фляжку.

— У білого ватага до біса всякого добра,— пробурмотіли індіанці.

— Слухайте,— мовив Йогі Джонсон.— Я хочу поділитися з вами деякими думками про війну. Це мене дуже обходить.

Індіанці сіли на колоди. Один із них показав на небо.

— Там, нагорі, чатує всемогутній Маніту,— промовив він.

Другий індіанець підморгнув до Йогі.

— Так і повірить білий ватаг усяким дурницям! — буркнув він.

— То слухайте,— сказав Йогі Джонсон. І почав розповідати їм про війну.

Для Йогі війна була зовсім не така, розповідав він індіанцям. Для нього війна була наче гра в футбол. В американський футбол. Той, у який грають по коледжах. От хоч би й у Карлайлській індіанській школі.

Обидва індіанці кивнули головами. Свого часу вони вчилися в Карлайлі.

Колись Йогі грав центром нападу, тож і війна була для нього багато чим подібна до тієї гри — огидна річ. Коли граєш у футбол і одержуєш м'яча, треба лягти долілиць, розкинувши ноги, і тримати м'яч просто себе на землі, а тоді чекати сигналу, згадати, що́ він означає, і зробити відповідну передачу. Доводиться весь час тільки про це думати. А поки твої руки тримають м'яч, центр нападу супротивника стоїть проти тебе. І коли ти хочеш зробити передачу, він б'є тебе по обличчю, а другою рукою хапає за підборіддя або ж під пахву і силкується зрушити тебе вперед чи відштовхнути назад, щоб звільнити собі прохід і перехопити гру. І ти маєш кинутись уперед з такою силою, щоб вибити його із гри й разом з ним повалитися на землю. Усі переваги на його боці. Тут, як кажуть, не до жартів. Поки м'яч у тебе в руках, усі переваги на його боці. Єдина втіха в тому, що́ коли м'яча одержує *він*, ти можеш так само брутально нападати й на нього. Отже, шанси зрівнюються, і часом до цього навіть звикаєш. Футбол, як і війна,— огидна річ, та коли наберешся трохи гарту, він захоплює і збуджує, і тоді чи не найважче лише тримати в пам'яті оті сигнали. Йогі мав на думці війну, а не просто військову службу. Військова служба — то інша річ. Там ти можеш міцно триматися в сідлі і їхати собі потихеньку — аби тільки не дати коневі стати дибки й скинути тебе на землю. Військова служба — дурниця, а от війна — це зовсім не те.

Йогі не мучило сумління за людей, яких він убив. Він знав, що вбив п'ятьох. А може, й більше. Він не вірив у те, що вбиті тобою люди не дають тобі спокою. Після двох років на фронті? Де ж пак! Більшість тих, ко́го він знав, аж нетямилися від захвату, коли вперше вбивали людину. Тільки й клопоту було, щоб перешкодити їм убивати надміру. А спробуй-но відіслати полоненого в тил, де на нього вже чекають, щоб встановити особу. Посилаєш солдата з двома полоненими або, скажімо, двох солдатів з чотирма полоненими. І що ж? Солдати повертаються і кажуть, що полонених убило загороджувальним вогнем. Насправді ж вони самі штрикають полоненого багнетом нижче спини, а коли той сахається від них, кричать: «Ага, тікаєш, сучий сину!» — і заганяють йому кулю в потилицю. Їм треба знати напевне, що вони вбили людину. До того ж не хочеться повертатися під отим клятим загороджувальним вогнем. Ні, панове, дзуськи!.. А звичаїв таких вони понабиралися від австралійців. Та й, зрештою, що їм ті германи? Якась бісова німчура. Тепер навіть саме слово «німчура» звучить кумедно. Ото й уся совісність та праведність. Де вже там після

двох років на фронті!.. Щоправда, з часом вони м'якшали. Каялись, що були надто жорстокі, й починали запасатися добрими ділами, щоб уберегтися від смерті самим. Але то був уже четвертий ступінь солдатської служби — миротворний.

Доброму солдатові на фронті ведеться так: спочатку ти хоробрий, бо гадаєш, що куля тебе обмине, що ти не такий, як усі, і не можеш померти. Та потім починаєш розуміти, що це зовсім не так. Тоді тебе охоплює справжній страх, але якщо ти добрий солдат, то виконуєш свої обов'язки так само сумлінно, як і раніше. Потім, коли тебе поранить, але не вб'є, і ти тягнеш далі те саме ярмо попліч із новими товаришами, ти набуваєш гарту і стаєш справді залізним солдатом. А згодом тебе знову вибиває з гри, цього разу ще тяжче, ніж перше, і тоді ти чиниш добрі діла, наслідуючи юного сера Філіпа Сідні й призбируючи нетлінні скарби, що запишуться тобі на небі. Тим часом ти, звісно, й далі виконуєш свої обов'язки. Точнісінько як у футбольному матчі.

А от написати про війну жодна бісова душа не завдала собі клопоту, ні один з тих, що знають про неї хоч би від інших. А література ж має неабиякий вплив на людей. Коли ота американська письменниця Уїлла Кесер видала книжку про війну, де всю останню частину взято з «Народження нації», колишні солдати з усієї Америки писали їй у листах, як їм сподобалася та книжка.

Один індіанець заснув. Перед тим він жував тютюн, і рот його був міцно стулений уві сні. Голова його лежала на плечі другого індіанця. Той індіанець, що не спав, показав на сплячого товариша й похитав головою.

— То як вам моя промова? — спитав Йогі несплячого індіанця.

— У білого ватага до біса здорового глузду,— відказав індіанець.— І знає він страх як багато.

— Дякую,— мовив Йогі. Він був зворушений. Тільки тут, серед простих тубільців, серед цих єдино справжніх американців, він знайшов цілковите розуміння.

Індіанець дивився на нього, дбайливо притримуючи рукою сплячого товариша, щоб той не впав головою на засніжені колоди.

— Білий ватаг був на війні? — спитав індіанець.

— Я приїхав до Франції у травні дев'ятсот сімнадцятого,— почав був Йогі.

— Отож я й подумав, що, мабуть, білий ватаг і сам воював, бо так добре все те знає,— сказав індіанець.— Оцей...— Він трохи підняв голову сплячого товариша, так що останнє проміння надвечірнього сонця відбилося в того на обличчі.— Він одержав

хрест Вікторії. А я — орден «За бездоганну службу» й Воєнний хрест із відзнакою. Я був старшим сержантом у Четвертому королівському.

— Радий познайомитися з вами,— мовив Йогі. Він раптом відчув, ніби його принижено.

Надворі смеркало. Над озером Мічіган, там, де небо стикалося з водою, жевріла суцільна багряна пасмуга заходу. Йогі дивився, як та пасмуга дедалі темнішала, вужчала, аж поки стала тоненька, мов рисочка, і врешті згасла. Сонце сховалося за озером. Йогі підвівся з колод. Індіанець і собі встав. Він розбудив свого товариша. Той також устав і подивився на Йогі Джонсона.

— Ми до Петоскі, вступати до Армії спасіння,— сказав вищий на зріст індіанець — той, котрий не спав.

— І білий ватаг ішов би вже,— мовив менший, який щойно прокинувся.

— Я піду з вами,— сказав Йогі.

Хто були ті індіанці? І що вони для нього значили?..

Сонце зайшло, і відтала за день дорога почала тужавіти. Знову бралося на мороз. Зрештою, може, це ще й не весна. Може, й те, що йому не хочеться жінки,— не так уже й страшно. Тепер, коли він побачив, що весна, мабуть, іще не настала, це видалось не таким певним. Ось він піде з цими індіанцями до міста, пошукає там якоїсь гарної жінки й постарається захотіти її.

Він вийшов на обмерзлу вже дорогу. Обидва індіанці чалапали збоку. Всі троє пішли в одному напрямку.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Уже зовсім споночіло, коли вони троє, простуючи обмерзлою дорогою, увійшли в Петоскі. За весь той час ніхто не озвався й словом. Чути було лише хрусκіт свіжих крижинок під черевиками. Час від часу Йогі ступав на тоненьку крижану кірочку й провалювався в калюжу. Індіанці якось обминали калюжі.

Вони спустилися з пагорба, поминули фуражну крамницю і перейшли міст через Ведмежу річку, лунко стукаючи підборами по мерзлих мостинах; тоді подибали узвозом, що проходив повз будинок доктора Рамсі та кондитерську «Затишок» і вів до більярдної. Перед більярдною обидва індіанці спинилися.

— Білий ватаг ганяє кулі? — спитав високий індіанець.

— Ні,— відповів Йогі Джонсон.— На війні мені покалічило праву руку.

— Не пощастило білому ватагові,— озвався низенький індіанець.— А може, все-таки спробуємо?

— Йому на Іпрі перебило обидві руки й обидві ноги,— пошепки сказав високий індіанець, обернувшись до Йогі.— Він дуже вразливий.

— Ну гаразд,— погодився Йогі.— Зіграймо одну партію.

Вони ввійшли в теплу, прокурену більярдну. Зайняли вільний стіл і взяли на полиці при стіні два киї. Коли низенький індіанець потягся по кий, Йогі побачив, що обидві руки в нього штучні: зроблені з коричневої шкіри і пристебнуті пряжками біля ліктів.

Вони почали грати на гладенькому зеленому сукні, ясно освітленому електричними лампами. За півтори години Йогі виявив, що винен низенькому індіанцеві чотири долари тридцять центів.

— Добрячий з вас гравець,— мовив він до партнера.

— Не та вже в мене рука, що перед війною,— озвався низенький індіанець.

— Білий ватаг хоче трохи випити? — спитав високий індіанець.

— А де ви добуваєте питво? — поцікавився Йогі.— Мені доводиться ходити аж до Шабойгана.

— Нехай білий ватаг іде з червоними братами,— відказав високий індіанець.

Вони залишили більярдний стіл, поклали киї на полицю при стіні і, заплативши розпорядникові, вийшли в ніч.

Темними вулицями розходилися по домівках чоловіки. На ніч ударив мороз і скував усе довкола. Отже, то був таки не справжній чіанук. Весна ще не настала, і чоловіки, що кинулись були в гульню, протверезіли від холодного повітря й зрозуміли, що той чіанук був чистісінькою оманою. «Ну й перепаде ж завтра десятникові!» — подумав Йогі. А може, все те підстроїли власники помпової фабрики, щоб вигнати десятника з роботи? Часом і таке буває... Скрадаючись у нічній темряві, чоловіки невеличкими гуртами розходилися по домівках.

Обидва індіанці простували разом з Йогі. Вони звернули в бічну вулицю і спинилися перед будинком, що скидався на стайню. Власне, то й була стайня. Індіанці відчинили двері, і Йогі зайшов слідом за ними. Біля стіни стояла драбина, що вела на горище. У стайні було темно, але один з індіанців запалив сірника й показав Йогі ту драбину. Низенький індіанець поліз перший, і металеві шарніри на його штучних руках тоненько порипували. Йогі подався за ним, а другий індіанець ліз позаду, присвічуючи Йогі сірниками. Добравшись до кінця драбини, низенький індіанець постукав у стелю. У відповідь

почувся такий самий стукіт. Низенький індіанець озвався знову, уривчасто стукнувши тричі в стелю над головою. Нагорі підняли ляду, і вони залізли в освітлене приміщення.

В одному кутку кімнати був бар з мідним поруччям та високими плювальницями. За прилавком висіло дзеркало. По всій кімнаті стояли крісельця. Був там і більярдний стіл. На жердинках при стіні були розвішані ілюстровані журнали. На другій стіні, у рамці, прикрашеній американським прапором, красувався портрет Генрі Водсворта Лонгфелло з автографом. Кілька індіанців сиділи в крісельцях і читали. Невеличкий гурт зібрався коло бару.

— Нічогенький клубик, га? — До Йогі підійшов індіанець і потиснув йому руку.— Я майже щодня бачу вас на помповій фабриці.

То був робітник, що працював біля одного з ближчих до Йогі верстатів.

Підійшов ще один індіанець і потиснув руку Йогі. Він теж працював на помповій фабриці.

— Пошилися ми в дурні з тим чіануком,— мовив він.

— Еге ж,— озвався Йогі.— Фальшива тривога.

— Ходімо вип'ємо,— сказав перший індіанець.

— Я не сам,— відповів Йогі. А хто вони, власне, ці індіанці?..

— То беріть і своїх товаришів,— сказав перший індіанець.— Місця вистачить усім.

Йогі Джонсон оглянувся довкола. Двоє індіанців, що привели його сюди, зникли. Де ж вони поділися? Нарешті він побачив їх. Вони стояли коло більярдного столу. Ставний індіанець з гарними манерами, з яким щойно розмовляв Йогі, простежив за його поглядом і розуміюче кивнув головою.

— Це лісові індіанці,— вибачливо пояснив він.— А ми тут здебільшого міські.

— Так, звичайно,— погодився Йогі.

— Той малий дуже відзначився на війні,— зауважив ставний індіанець з гарними манерами.— Та й другий теж, здається, був сержантом.

Індіанець провів Йогі до бару. За прилавком стояв бармен. То був негр.

— По скляночці «Собачої голови»? — спитав індіанець.

— Гаразд,— відказав Йогі.

— Дві «Собачі голови», Брюсе,— звернувся індіанець до бармена.

Бармен пирхнув.

— Чого ти смієшся, Брюсе?

Негр зайшовся тоненьким смішком.

— Я ж так і знав, пане-хазяїне Червоний Собака,— показав він нарешті.— Ви завжди замовляєте «Собачу голову».

— Він у нас веселун,— мовив індіанець до Йогі.— Дозвольте відрекомендуватися. Мене звуть Червоний Собака.

— Моє прізвище Джонсон,— сказав Йогі.— Йогі Джонсон.

— О, ми всі добре знаємо, як вас звуть, містере Джонсон,— усміхнувся Червоний Собака.— Дозвольте познайомити вас із моїми друзями — містером Сидячим Бугаєм, містером Отруєним Бізоном та ватагом Прудконогим Скунсом.

— Ім'я Сидячий Бугай я чув,— озвався Йогі, потискуючи руки новим знайомим.

— Ні, я не з тих Сидячих Бугаїв,— сказав містер Сидячий Бугай.

— Прадід ватага Прудконогого Скунса свого часу продав острів Манхеттен за кілька разків черепашкового намиста,— повідомив Червоний Собака.

— Дуже цікаво,— мовив Йогі.

— Для нашої родини те намисто було неабиякою коштовністю,— сумно посміхнувся Прудконогий Скунс.

— Ватаг Прудконогий Скунс і досі має трохи того намиста. Хочете побачити? — спитав Червоний Собака.

— Ще б пак.

— Та воно звичайнісіньке собі намисто,— знехотя мовив Прудконогий Скунс і, видобувши з кишені разок черепашок, подав Йогі.

Йогі з цікавістю роздивлявся намисто. Подумати тільки, яку роль відіграли ці нанизані на нитку черепашки для сьогоденної Америки!

— Хочете взяти на згадку дві намистини? — спитав Прудконогий Скунс.

— Що ви, як я можу їх у вас забрати! — заперечив Йогі.

— Дарма, вони ж самі собою нічого не варті,— пояснив Прудконогий Скунс, знімаючи з намиста дві черепашки.

— Для родини Прудконогих Скунсів вони дорогі лиш як пам'ятка,— докинув Червоний Собака.

— Не знаю, як вам і дякувати, містере Прудконогий Скунс,— мовив Йогі.

— Пусте,— відказав Прудконогий Скунс.— І ви б зробили для мене те саме.

— Ви дуже люб'язні.

Бармен Брюс, стоячи за прилавком, нахилився вперед і спостерігав, як намисто переходить з рук у руки. Його чорне обличчя лисніло. Раптом, не озвавшись ані словом, він зайшовся нестримним пронизливим сміхом. Темним негритянським сміхом.

Червоний Собака гостро глянув на нього.

— Як на мене, Брюсе,— сердито мовив він,— твої веселощі трохи недоречні.

Брюс замовк і втер обличчя рушником. Тоді вибачливо звів очі.

— Ой, несила мені втриматись, пане-хазяїне Червоний Собака. Як побачу, що містер Прудконогий Скунс показує ті черепашки, сміх так і бере. Продати отакенне місто Нью-Йорк за якісь там черепашки! За черепашки! Дивитись не можу на ті черепашки!

— Брюс у нас дивак,— пояснив Червоний Собака.— Проте бармен він справний і серце має добре.

— Ваша правда, пане-хазяїне Червоний Собака,— мовив бармен, нахилившись уперед.— Серце в мене — ну чисто золоте.

— І все-таки він дивак,— наче перепрошуючи, мовив Червоний Собака.— Наш комітет усе наполягає, щоб я знайшов іншого бармена, але я прихильний до цього чолов'яги, хоч як воно дивно.

— Я чоловік надійний, хазяїне,— сказав Брюс.— От тільки як побачу щось чудне, то не можу втриматись, щоб не засміятися. Та ви ж знаєте, хазяїне, що я не маю на думці нічого лихого.

— Авжеж, Брюсе,— погодився Червоний Собака.— Ти чоловік чесний,

Йогі Джонсон розглянувся по кімнаті. Індіанці вже одійшли від бару, і Прудконогий Скунс показував своє намисто кільком зодягненим у смокінги індіанцям, які щойно з'явилися. Двоє лісових індіанців досі грали в більярд. Вони поскидали куртки, і металеві шарніри на штучних руках низенького індіанця виблискували в світлі ламп, що висіли над більярдним столом. Він саме примірявся вдарити одинадцятий раз підряд.

— З цього малого був би добрячий гравець, якби не ота притичина на війні,— зауважив Червоний Собака.— Хочете оглянути наш клуб?

Він узяв від Брюса чек, підписав його, і Йогі пішов за ним до суміжної кімнати.

— Тут засідає наш комітет,— сказав Червоний Собака.

На стінах кімнати висіли оправлені фотографії з автографами ватага Бендера, Френсіса Паркмена, Д. Г. Лоуренса, ватага Мейєрса, Стюарта Едварда Уайта, Мері Остін, Джіма Торпа, генерала Кастера, Гленна Уорнера, Мейбл Додж і великий, на повний зріст, портрет Генрі Водсворта Лонгфелло, писаний олійними фарбами.

За комітетською кімнатою була роздягальня з невеличким купальним басейном, більше схожим на ванну.

— Все воно, звісно, сміховинно мале, як на клуб,— сказав Червоний Собака.— Та загалом це затишний куточок, куди можна заглянути ввечері, як стане нудно.— Він усміхнувся.— Знаєте, ми називаємо його «Вігвам». Це моя вигадка.

— Гарний клубик,— похвалив Йогі.

— Записуйтесь, якщо хочете,— запропонував Червоний Собака.— Ви якого племені?

— Що ви маєте на увазі?

— Ваш рід. Хто ви — з лисиць чи з оджибвеїв? Чи, може, з племені крі?

— А-а,— мовив Йогі.— Мої батьки приїхали із Швеції.

Червоний Собака пильно глянув на нього. Очі його повужчали.

— Ви не жартуєте?

— Ні. Вони десь звідти — чи то із Швеції, чи то з Норвегії,— відказав Йогі.

— Отож я й подумав, що ви начебто схожий на білого,— сказав Червоний Собака.— Добре, що все вчасно з'ясувалося. А то було б галасу...— Він узявся рукою за голову й міцно стулив губи.— Ану, ти! — Він раптом підступив до Йогі й схопив його за рукав. Йогі відчув, як у живіт йому вперлося дуло пістолета.— Іди-но тихцем у першу кімнату, забирай своє пальто й капелюх і катай звідси, ніби нічого не сталося. Чемненько попрощайся з усіма, хто до тебе заговорить. І ніколи більше сюди не потикайся. Зрозумів, ти, шведе?

— Зрозумів,— відказав Йогі.— Заберіть свою пукавку. Я її не боюся.

— Роби, що тобі кажуть,— звелів Червоний Собака.— Що ж до тих двох більярдистів, які тебе привели, то я їх швидко витурю.

Йогі повернувся в яскраво освітлену кімнату, поглянув на прилавок, із-за якого глипав на нього бармен Брюс, і, взявши свій капелюх та пальто, сказав «добраніч» Прудконогому Скунсові, що поцікавився, чому він так рано йде. Брюс відчинив йому ляду. Коли Йогі ступив на драбину, негр засміявся.

— Я ж таки знав, що й до чого. Від самого початку знав. Де вже там якомусь шведові обдурити старого Брюса!

Йогі озирнувся й побачив в освітленому прямокутнику піднятої ляди вишкірене чорне обличчя негра. Спустившись у стайню, він огледівся. Він був сам. Давня солома на підлозі стайні змерзлася й рипіла під ногами. Де ж це він був? Чи справді в індіанському клубі? Що воно все означає? Чи це вже кінець?

У стелі над ним сяйнула смуга світла. Потім її заступили дві темні тіні, почувся звук стусана, удару, далі — стукіт, то глухий, то лункий, і драбиною з гуркотом скотилися дві люд-

ські постаті. А згори линув нестримний чорний негритянський сміх.

Двоє лісових індіанців підвелися з соломи й пошкандибали до дверей. Один з них, менший на зріст, плакав. Йогі вийшов слідом за ними в холодну темряву. Ніч була ясна й морозяна. У небі сяяли зорі.

— Хай йому чорт, тому клубові! — сказав високий індіанець.— Хай йому сто чортів!

Низенький індіанець плакав. При світлі зірок Йогі побачив, що він загубив одну штучну руку.

— Не грати вже мені в більярд! — схлипував низенький індіанець.— Він насварився другою штучною рукою на вікно клубу, звідки пробивалася тоненька смужка світла.— Хай йому стонадцять чортів, тому клятому клубові!

— Не журіться,— сказав Йогі.— Я влаштую вас на помпову фабрику.

— К бісу помпову фабрику! — озвався високий індіанець.— Ми підемо й вступимо до Армії спасіння.

— Не плачте,— сказав Йогі низенькому індіанцеві.— Я куплю вам нову руку.

Та низенький індіанець не переставав плакати. Він сів просто на засніжену дорогу.

— Як мені вже не грати в більярд, то на біса мені все! — бідкався він.

А згори, з вікна клубу, долинав нестримний негритянський сміх.

ВІД АВТОРА ДО ЧИТАЧА

Якщо це матиме якусь історичну вартість, залюбки повідомляю, що попередній розділ я написав за дві години, просто на друкарській машинці, а тоді пішов полудновати з Джоном Дос Пассосом, якого вважаю дуже сильним письменником і до того ж винятково приємною людиною. Як то кажуть у провінції, «хвали мене, як я тебе». За полуденком ми впорали рольмопс, морського язика, тушкованого зайця *à la Chez Cocotte* [1], яблучне желе і закропили все те, як ми кажемо (га, читачу?), пляшечкою монтраше 1919 року під рибу та пляшечкою оспіс-де-бон 1919 року під зайця. Потім, як пригадую, ми з м-ром Дос Пассосом розпили вдвох пляшечку шамбертену під яблучне желе. Вихиливши ще по дві чарчини старого коньяку та поклавши собі не йти вже до кафе «Дю Дом» гомоніти про мистецтво, ми подалися кожен до своєї домівки,

[1] Як (в ресторані) «У кокотки» *(франц.)*.

і я написав наступний розділ. Я хотів би, щоб читач особливо помітив те, як зведено докупи складні життєві шляхи різних персонажів цієї книжки і як це подано в отій пам'ятній сцені в закусочній. Коли я прочитав уголос цей розділ м-рові Дос Пассосові, він вигукнув: «Хемінгуей, ви створили шедевр!»

P. S. *До читача.* Від цього моменту, читачу, я маю намір надати своїй книжці розмаху та руху, які б засвідчили, що ця книжка — справді визначна книжка. Я знаю, читачу, ти так само, як і я, сподіваєшся, що я таки надам їй цього розмаху та руху, бо подумай тільки, як багато це важитиме для нас обох. М-р Г. Дж. Уеллс, що саме гостює в нашому домі (маємо успіх на літературній ниві, га, читачу?), днями спитав нас, чи не здасться нашому читачеві,— цебто тобі, читачу; ти подумай тільки — сам Г. Дж. Уеллс розмовляє про тебе в нашому домі!.. Так от, Г. Дж. Уеллс спитав нас, чи не здасться нашому читачеві, що в цій повісті забагато автобіографічного. То просимо тебе, читачу: викинь геть із голови таку думку. Ми жили в Петоскі, штат Мічіган, це правда, і цілком природно, що чимало персонажів узято з життя, як ми його тоді бачили. Але то інші люди, що не мають нічого спільного з автором. Автор з'являється в повісті лише в оцих невеличких відступах. Правда й те, що перш ніж узятися до цієї повісті, ми дванадцять років вивчали різні індіанські говірки Півночі, а в музеї у Кросс-Віліджі й досі зберігається наш переклад «Нового заповіту» мовою індіанців оджибвеїв. Але на нашому місці, читачу, ти вчинив би так само, і гадаю, що коли ти поміркуєш, то згодишся з нами щодо цього. А тепер повернімося до нашої розповіді. Хай це буде знак найщирішої прихильності, коли я скажу тобі, читачу, що ти й уявити собі не можеш, який важкий розділ я маю написати ще. Правду кажучи,— а я прагну бути відвертим з тобою,— я навіть не пробуватиму писати його до завтра.

Частина четверта

КІНЕЦЬ ВЕЛИКОГО НАРОДУ. СТАНОВЛЕННЯ І ЗІПСУТТЯ АМЕРИКАНЦІВ

Але, може статися, мені заперечать, що я, знехтувавши власні засади, показав у цій праці чимало вад, і то вкрай ганебних. На це я відповім: по-перше, надто важко простежити низку людських вчинків і уникнути зображення вад. По-друге, вади, що тут трапляються, є скоріше випадковими наслідками тих чи тих людських слабостей або химер, аніж начала, постійно наявні в душі. По-третє, їх ніде не подано як об'єкти сміху, а тільки як об'єкти осуду. По-четверте, під час свого перебування на сцені вони не є головним предметом зображення; і нарешті, вони ні разу не спричиняють сподіваного лиха.

Генрі Філдінг

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Йогі Джонсон простує безлюдною вулицею, обійнявши рукою за плечі низенького індіанця. Високий індіанець ступає поряд. Морозяна ніч. Зачинені віконниці будинків. Низенький індіанець, що загубив свою штучну руку. Високий індіанець, що також був на війні. Йогі Джонсон — він теж був на війні. Вони троє ідуть усе далі, далі, далі. Куди вони йдуть? Куди вони можуть іти? Що їм залишилося?

Раптом високий індіанець зупинився під ліхтарем, що гойдався на попущеному дроті на розі вулиці, кидаючи на сніг мерехтливе світло.

— Так ми нікуди не зайдемо,— пробурмотів він.— До біса таке ходіння. Нехай білий ватаг скаже слово. Куди ми йдемо, білий ватаже?

Йогі Джонсон не знав. Було очевидно, що ходінням нічого не зарадиш. Добре йти, коли є куди... А ота «армія Коксі». Товписька людей, що прагнули роботи й сунули до Вашінгтона. Люди йшли і йшли, думав Йогі. Усе вперед та вперед. А куди вела їх та дорога? Нікуди. Хто-хто, а він, Йогі, це добре знав. Нікуди. Так-таки зовсім нікуди.

— Нехай скаже білий ватаг,— не вгавав високий індіанець.

— Не знаю,— мовив Йогі.— Я нічого не знаю.

Невже за це вони воювали? Невже все мало отак скінчитись? Схоже на те... Йогі стоїть під вуличним ліхтарем. Йогі думає і дивується. Поруч — двоє індіанців у грубих куртках. В одного з індіанців звисає порожній рукав. Усі вони стоять і думають.

— То білий ватаг нічого не скаже? — запитав високий індіанець.

— Ні.

Що міг сказати Йогі? Що було казати?

— Нехай скаже червоний брат? — спитав індіанець.

— Кажіть,— мовив Йогі й подивився на сніг під ногами.— Кожен з нас така сама людина, як і інші.

— Білий ватаг був коли-небудь у Брауновій закусочній? — спитав високий індіанець, вдивляючись в обличчя Йогі при світлі дугового ліхтаря.

— Ні.

Йогі аж дух перехопило. Невже це такий кінець? Закусочна... А втім, закусочна нічим не гірша за будь-яке інше місце. І все-таки — закусочна... А втім, чом би й ні? Ці індіанці знають місто. Вони колишні солдати. Обидва відзначилися на війні. Він же сам про це чув. І все-таки — закусочна...

— То нехай білий ватаг іде з червоними братами.

Високий індіанець узяв Йогі під руку. Низенький ступнув уперед.

— До закусочної кроком руш,— спокійно мовив Йогі. Він був білий, але вмів не виходити за межі. Зрештою, може, білій расі й не вічно панувати. Отой мусульманський заколот. Неспокій на Сході. Заворушення на Заході. На Півдні теж зле. Та й на Півночі тепер не краще... Куди це його заведе? До чого все воно йдеться? Чи захоче він зрештою жінки? Чи настане колись весна? І, кінець кінцем, чи варта справа заходу? Цікаво б знати...

Вони троє прямують морозяними вулицями Петоскі. Тепер уже хоч до якоїсь мети. *En route*[1]. Так писав Гюїсманс. Цікаво б прочитати щось по-французькому. Треба буде колись спробувати. У Парижі є вулиця Гюїсманса. Якраз за першим рогом від будинку, де жила Гертруда Стайн. Ото жінка! До чого призведуть її експерименти зі словами? Чи є в них якийсь сенс? Та все те в Парижі. О Пáриж! Як далеко до нього тепер. Вранішній Париж. Вечірній Париж. Нічний Париж. І знову вранішній. Може, й полудневий Париж. А чом би й ні?.. Йогі Джонсон, широко ступаючи, простує вперед. На душі в нього неспокійно.

[1] У дорозі *(франц.)*.

Всі троє марширують разом. Руки тих, що мають руки, тримаються одна за одну. Червона раса й біла раса в єдинім ряду. Щось звело їх докупи. Війна? Доля? Випадок? Чи, може, просто ризик?.. Усі ці питання копичились у свідомості Йогі Джонсона. Розум його стомився. Надто багато він думав останнім часом.

Вони простували далі. Потім зненацька спинилися. Низенький індіанець звів очі на вивіску. Вона світилася серед ночі над замерзлими вікнами закусочної. *«На всяк смак»*.

— А ось побачимо, що воно за смак,— пробурмотів низенький індіанець.

— У закусочній білих людей з біса смачні біфштекси,— озвався високий.— Повірте червоному братові.

Індіанці нерішуче стояли перед дверима. Високий обернувся до Йогі.

— Білий ватаг має долари?

— Так, гроші в мене є,— відказав Йогі. Він був готовий до наступного випробування. Повертати назад уже пізно.— Я почастую вас, друзі.

— Білий ватаг — благородна людина,— пробурмотів високий індіанець.

— Білий ватаг — справжній скарб,— докинув низенький.

— Ви б зробили для мене те саме,— заперечив Йогі.

Зрештою, може, воно й правда. І оце він іде на ризик. Колись у Парижі він теж пішов на ризик. І Стів Броуді пішов на ризик. Або принаймні так казали. Кожного дня по всьому світу люди чимось ризикують. У Китаї — китайці. В Африці — африканці. В Єгипті — єгиптяни. У Польщі — поляки. В Росії — росіяни. В Ірландії — ірландці. У Вірменії...

— Вірмени не ризикують,— тихо пробурмотів високий індіанець.

Він немовби прочитав невисловлений сумнів Йогі. Меткі вони люди, ці червоношкірі.

— Навіть у грі?

— Червоний брат гадає, що так,— відказав індіанець.

Його впевнений тон переконав Йогі. Хто ж вони, ці індіанці? Щось-таки за всім цим ховається...

Вони зайшли до закусочної.

ВІД АВТОРА ДО ЧИТАЧА

Саме на цьому місці, читачу, десь після полудня, до нашого дому завітав м-р Ф. Скотт Фіцджеральд і, пробувши якусь часину, раптом сів у камін і не хотів (чи то не міг, га, читачу?) підвестись, щоб дати вогневі живитися чи-

мось іншим і обігрівати кімнату. Я знаю, читачу, що про такі речі не завжди пишуть у книжках, але вони все одно трапляються, і подумай, що вони важать для таких, як ми з тобою, на літературній ниві. Якщо ти визнаєш, що ця частина повісті не така гарна, як могла б бути, то згадай, читачу: подібні речі трапляються щодня у всьому світі. Чи треба мені додавати, читачу, що я почуваю до м-ра Фіцджеральда найглибшу повагу, і нехай тільки хто його зачепить, то я перший боронитиму його! В тому числі й від тебе, читачу, хоч як мені й прикро казати тобі отаке просто в очі, ризикуючи поламати дружбу, якій належить між нами бути.

P. S. До читача. Коли я переглянув цей розділ, читачу, він видався мені не таким уже й кепським. Може, й тобі він сподобається. Сподіваюся, що так. І якщо він тобі сподобається, читачу, а також і решта книжки, то чом би тобі не розповісти про неї своїм знайомим і не переконати їх купити її й собі, як це зробив ти? Я отримую з кожної проданої книжки лише двадцять центів, і хоч двадцять центів на сьогодні чиста мізерія, та коли продати двісті чи триста тисяч примірників, то набіжить чималенький гріш. І їх таки продадуть стільки, якщо книжка сподобається усім так само, як нам з тобою, читачу.

І ще одне, читачу. Я цілком серйозно казав, що залюбки прочитаю все, що ти напишеш. Це не пусті слова. Принось своє писання до мене, і ми разом простудіюємо його. Коли схочеш, я перепишу для тебе окремі місця. Але я не маю при цьому на думці якихось критичних наскоків. Якщо тобі не сподобається щось у цій книжці, напиши до видавництва «Скрібнерові сини». Тобі її обміняють. Або, коли твоя воля, я обміняю її сам. Ти ж знаєш, якої я про тебе думки, читачу. І ти не сердишся і не нарікаєш на мене за те, що́ я сказав про Скотта Фіцджеральда, правда ж? Сподіваюся, що ні. А тепер я сідаю писати дальший розділ. М-р Фіцджеральд уже пішов, а м-р Дос Пассос поїхав до Англії, тож, гадаю, можна з певністю твердити, що розділ буде чудовий. Принаймні такий гарний, який я тільки можу написати. Ми ж із тобою знаємо, яка то може бути добра річ, бо заглядаємо у видавничі анонси, чи не так, читачу?

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

У закусочній. Тепер усі вже в закусочній. Одні одних не бачать. Ті й ті зосереджені на самих собі. Червоношкірі чоловіки зосереджені на червоношкірих чоловіках. Білі чоловіки зосереджені на білих чоловіках чи на білих

жінках. Червоношкірих жінок тут немає.Чи вже їх загалом немає, тих індіанок? Що ж таке з ними сталося? Невже в Америці перевелися індіанки?

Раптом двері нечутно розчинились, і до закусочної зайшла індіанка. На ній були лише стоптані мокасини. За плечима висіло немовля. Поряд ступав великий собака.

— Не дивіться! — гукнув комівояжер до жінок біля прилавка.

— Гей! Ану викиньте її звідси! — гарикнув власник закусочної.

Кухар негр із силою виштовхнув індіанку за двері. Всі почули, як вона гепнулася в сніг надворі. Її великий собака сердито загавкав.

— О боже! До чого це могло призвести! — Скріпс О'Нейл витер чоло серветкою.

Індіанці незворушно спостерігали все те. Йогі Джонсон прикипів до місця. Подавальниці позатуляли обличчя серветками й першим-ліпшим, що було напохваті. Місіс Скріпс заслонилась «Американським Меркурієм». Скріпс О'Нейл був такий приголомшений, що мало не зомлів. Коли індіанка зайшла до закусочної, в душі його знялася якась хвиля, якесь невиразне предковічне почуття.

— Цікаво, звідки взялася ця індіанка? — спитав комівояжер.

— Це моя жінка,— відповів низенький індіанець.

— Бога ради, чоловіче добрий! Чи не могли б ви її хоч якось одягти? — видушив із себе Скріпс О'Нейл. У голосі його вчувся жах.

— Вона не любить одежі,— пояснив низенький індіанець.— Вона лісова індіанка.

Йогі Джонсон не слухав їх. Щось у ньому наче скресло. Щось наче прорвалося, коли зайшла та індіанка. Його охопило нове почуття. Почуття, яке він вважав утраченим.Утраченим назавжди. До скону. Без вороття. Тепер він знав, що то була облуда. З ним усе гаразд. А виявилося це зовсім випадково. Чого б він тільки ще не думав, якби до закусочної не зайшла та індіанка! Які чорні думи краяли його душу! Він був уже ладен накласти на себе руки. Вкоротити собі віку. Заподіяти смерть. Тут-таки, у закусочній. Яка б то була фатальна помилка! Тепер він знав. Він марно занапастив би своє життя. Заподіяв би собі смерть. А тепер нехай настає весна. Нехай настає. Тепер уже саме пора. Нехай настає весна. Він готовий до неї.

— Слухайте,— мовив він до тих двох індіанців.— Я хочу розказати вам про один випадок, що стався зі мною в Парижі.

Обидва індіанці присунулися ближче.

— Слово білому ватагові,— оголосив високий.

— Я гадав, що то найкраща пригода, яка сталася зі мною в Парижі,— почав Йогі.— Ви, індіанці, знаєте Париж? От і добре... А насправді то була найчорніша ганьба, що спіткала мене в житті.

Індіанці щось пробурмотіли. Вони знали свій, інший Париж.

— Це сталося першого дня моєї відпустки. Я ішов собі бульваром Малерб. Раптом попереду спинилася машина, і з віконця визирнула чарівна жінка. Вона гукнула до мене, і я підійшов. Вона повезла мене до якогось особняка чи скорше вілли, десь у віддаленій частині Парижа, і там я зазнав великої втіхи. Потім хтось вивів мене через інші двері. На прощання та красуня сказала мені, що я ніколи більше її не побачу, що їй не можна зі мною зустрічатися. Я намагався запримітити номер будинку, але там був цілий квартал таких будинків, і всі вони мали однаковий вигляд.

Відтоді аж до кінця своєї відпустки я прагнув знову побачити ту красуню. Одного разу мені здалося, що я помітив її в театрі. Але то була не вона. Іншим разом мені привиділось, ніби її обличчя майнуло в таксі, і я скочив в інше таксі й погнався слідом. Але те таксі десь зникло. Я був у розпачі. Кінець кінцем, передостаннього вечора моєї відпустки я відчув таку безнадію і тугу, що вдався до послуг одного з тих гідів, які обіцяють показати вам «увесь Париж». Ми вирушили в дорогу й відвідали різні місця.

«І оце все, що ви можете показати?» — спитав я гіда.

«Є ще одне місце, справді цікаве, але це дуже дорого коштує»,— відповів він.

Нарешті ми зійшлися на ціні, і він повіз мене. Ми зайшли в старий особняк, схожий на віллу. Треба було стати й дивитися в проріз у стіні. Під стіною стояли люди й дивилися в ті прорізи. Там, біля стіни, можна було побачити офіцерів у мундирах усіх союзних держав, а також чимало вродливих південноамериканців у вечірніх костюмах. Я почав дивитися й собі. Якийсь час нічого не діялось. Потім до кімнати зайшла вродлива жінка з молодим англійським офіцером. Вона зняла з себе довге хутро та капелюшок і кинула їх на стілець. Офіцер розстібав пояс... І тут я впізнав її. Це була та сама красуня, що з нею я зазнав отієї великої втіхи.— Йогі Джонсон подивився на свою порожню тарілку від бобів.— Відтоді,— мовив він,— мені більш ніколи не хотілося жінки. Немає слів, щоб розказати, як я страждав. А таки страждав, друзі, тяжко страждав. Я проклинав війну, проклинав Францію. Проклинав всесвітній занепад моралі. Проклинав сучасну молодь. Я проклинав усіх і все на світі. А тепер я зцілився. Ось вам п'ять доларів, дру-

зі.— Очі його яскріли.— Візьміть собі ще чогось попоїсти. Прогуляйтеся куди-небудь. Сьогодні найщасливіший день у моєму житті.

Він підвівся зі стільчика перед прилавком, поривчасто потиснув руку одному індіанцеві, поплескав по плечу другого, тоді розчинив двері закусочної і широко ступив у ніч.

Індіанці подивилися один на одного.

— Білий ватаг — з біса добрий чоловік,— зауважив високий.

— Як гадаєш, він був на війні? — спитав низенький.

— Хто його знає...— відказав високий.

— Білий ватаг сказав, що купить мені нову руку,— пробурмотів низенький.

— А може, дістанеш і ще дещо,— докинув високий.

— Хто його знає...— мовив низенький.

Вони знову взялися їсти.

А на другому кінці прилавка доходило краю подружнє життя.

Скріпс О'Нейл і його дружина сиділи поряд. Тепер місіс Скріпс знала. Вона не могла втримати його. Всі її намагання були марні. Вона програла. Вона ж бо знала, що їй не виграти в цій грі. І от втратила його. А Менді знову говорила. Говорила й говорила. Весь час говорила. Саме оцей нескінченний потік літературних поголосок і поклав край її, Діаниному, заміжжю. Вона не мала сили втримати Скріпса. Він покидав її. Покидав назавжди...

Діана сидить, убита горем. Скріпс слухає теревені Менді. А Менді говорить. Говорить і говорить. Комівояжер — він тепер уже давній знайомий — сидить і читає свою детройтську «Ньюс»... Ні, їй несила втримати Скріпса. Їй уже не втримати його. Не втримати.

Низенький індіанець підвівся зі стільчика, на якому сидів перед прилавком, і підійшов до вікна. Воно було вкрите грубим шаром паморозі. Індіанець подмухав на замерзлу шибу, витер відтале вічко порожнім рукавом куртки й визирнув у темряву надвір. Та раптом відскочив од вікна й метнувся в ніч. Високий індіанець провів його поглядом, неквапливо доїв свою вечерю, дістав шпичку, застромив її в зуби, і аж тоді й собі подався в ніч слідом за товаришем.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Тепер вони залишилися в закусочній самі. Скріпс, Менді й Діана. Окрім них, там сидів тільки комівояжер. Він був тепер давній знайомий. Але сьогодні його нерви

не витримали. Він рвучко згорнув газету й рушив до дверей.

— Бувайте, до завтра,— мовив він і також вийшов у ніч.

Тепер у закусочній лишилося тільки їх троє. Скріпс, Менді й Діана. Тільки їх троє. Менді говорила. Сперлася на прилавок і говорила. Скріпс не зводив з Менді очей. Діана вже й не вдавала, ніби слухає. Вона знала, що всьому кінець. Так, це вже кінець. Але вона зробить ще одну спробу. Ще раз спробує щастя. Може, вона ще втримає його. Може, це все їй тільки здалося. Вона опанувала свій голос і озвалася.

— Скріпсе, любий...— Голос її трохи тремтів. Діана силкувалася опанувати його.

— Чого тобі? — різко спитав Скріпс.

Ось воно! Знову ця страхітлива уривчаста мова...

— Скріпсе, любий, може, ми пішли б уже додому? — Голос не корився Діані.— Ось новий «Меркурій».— Вона поміняла лондонський «Меркурій» на американський, щоб догодити Скріпсові.— Тільки сьогодні принесли. Я так хо́чу, щоб ми пішли додому, Скріпсе... В цьому номері є одна чудова річ. Ходімо вже, Скріпсе, я ж ніколи ще так тебе не просила. Ходімо додому, Скріпсе! Невже ти не хочеш додому?

Скріпс підвів очі. Діанине серце забилося дужче. Може, він таки піде. Може, вона ще втримає його. Втримає його. Втримає.

— Ходімо вже, Скріпсе, любий,— лагідно мовила Діана.— Тут є чудова стаття Менкена про хіропрактиків.

Скріпс одвів погляд.

— То ходімо, Скріпсе? — благально спитала Діана.

— Ні,— відказав Скріпс.— Начхати мені тепер на того Менкена.

Діана похилила голову.

— О Скріпсе,— мовила вона.— О Скріпсе...

То був кінець. Тепер вона почула відповідь. Вона таки втратила його. Втратила його. Втратила... Оце й по всьому. Назавжди. Без вороття... Вона сиділа й мовчки плакала. А Менді знову говорила.

Раптом Діана випросталась. Вона ще мала до нього останнє прохання. Було ще одне, про що вона хотіла попросити. Однеєдине. Може, він і відмовить. Може, не зважить на її прохання. Та вона все одно попросить.

— Скріпсе...— мовила вона.

— Чого тобі ще? — роздратовано обернувся до неї Скріпс. Зрештою, може, він і жалів її. Хто знає...

— Можна мені взяти пташку, Скріпсе? — Голос Діани осікся.

— Авжеж,— відказав Скріпс.— Чом ні?

Діана взяла клітку. Пташина спала. Так само стояла на одній ніжці, як і того вечора, коли вони вперше зустрілися. На

кого ж вона схожа, ця пташина? А-а, так... На стару скопу. На оту старезну скопу в її рідному Озерному краї... Діана міцно притиснула до себе клітку.

— Дякую тобі, Скріпсе,— сказала вона.— Дякую за пташку...— Голос її знову осікся.— А тепер я піду.

Тихо, мовчки вона загорнулася в шаль, притиснула до грудей клітку із сплячою пташиною та останній номер «Меркурія», а тоді, лише раз озирнувшись, востаннє озирнувшись на того, хто був донедавна її Скріпсом, відчинила двері закусочної і вийшла в ніч. Скріпс навіть не помітив, коли вона пішла. Він уважно прислухався до того, що каже Менді. А Менді знову говорила.

— Я про отого птаха, якого вона забрала з собою...— саме проказала Менді.

— А що, вона забрала якогось птаха? — запитав Скріпс.— Та дарма, розповідайте далі.

— Ви все гадали, якої він породи,— провадила Менді.

— Так,— підтвердив Скріпс.

— От мені й згадалась історія про Госса та маркіза Б'юка,— сказала Менді.

— Розповідайте, Менді, скоріш розповідайте,— нетерпеливився Скріпс.

— Хтось із моїх добрих приятелів, здається, Форд,— я вже колись вам про нього казала,— за війни жив у маркізовому палаці. Там був розквартирований його полк, а маркіз, один з найбагатших людей Англії, якщо не найбагатший, служив у полку Форда рядовим. Одного вечора Форд сидів у бібліотеці. Та бібліотека — неабияка дивовижа. Її стіни викладені брусками золота, вмурованими в кахлі, чи щось там таке. Я забула вже, що саме.

— Розповідайте далі,— підганяв її Скріпс.— Це неістотно.

— Так чи так, а біля стіни в тій бібліотеці стояло опудало фламінго під скляним ковпаком.

— Ті англійці мастаки прикрашати свої домівки,— зауважив Скріпс.

— Ваша дружина була англійка, правда ж? — спитала Менді.

— З Озерного краю,— відповів Скріпс.— А далі, далі що?

— Отже, як я казала,— провадила Менді,— того вечора, пообідавши в полку, Форд сидів у бібліотеці. Аж раптом заходить управитель і каже: «Маркіз Б'юк вітає вас і просить дозволу показати бібліотеку кільком приятелям, з якими він щойно обідав». Йому звичайно дозволяли харчуватися поза полком, а часом і ночувати в палаці. «Авжеж»,— каже Форд, і на порозі стає маркіз у своєму солдатському мундирі, а за ним — сер Едмунд Госс та професор... як же це його, вже не приga-

дую... з Оксфорда. Госс зупинився перед опудалом фламінго під скляним ковпаком і запитав:

«А що ми маємо тут, Б'юк?»

«Це фламінго, сер Едмунд»,— відповів маркіз.

«А я уявляв собі фламінго зовсім не таким»,— зауважив Госс.

«Дарма, Госс. Зате господь бог уявляв його саме таким»,— сказав професор... як його там... Може, я все-таки пригадаю прізвище...

— Не турбуйтеся,— мовив Скріпс.

Очі його блищали. Він подався вперед. У душі його щось наче клекотіло. Щось таке, чого він не міг угамувати.

— Я кохаю вас, Менді,— сказав він.— Я кохаю вас. Ви моя жінка.

У душі його все так само щось клекотіло. І не вщухало.

— От і добре,— озвалася Менді.— Я давно уже знала, що ви мій чоловік. Хочете послухати ще одну історію? Про жіночу вдачу.

— Розповідайте,— сказав Скріпс.— Ніколи не спиняйтеся, Менді. Ви ж тепер моя жінка.

— Атож,— погодилася Менді.— Це історія з тих часів, коли Кнут Гамсун був трамвайним кондуктором у Чікаго.

— Розповідайте,— мовив Скріпс.— Тепер ви моя жінка, Менді.

Він подумки ще й ще раз проказував ці слова. «Моя жінка. Моя жінка. Ви моя жінка. Вона моя жінка. Це моя жінка. Моя жінка...» Але, не знати чому, задоволення не відчував. Десь, колись має бути щось інше. Щось інше. «Моя жінка...» Тепер ці слова немовби втратили свою вагу. У Скріпсовій уяві, хоч як він намагався відігнати його, знову постало оте непристойне видовище: гола індіанка, що мовчки заходить до закусочної. Ота індіанка... Вона не носить одежі, бо не полюбляє її. Загартована, сповнена зневаги до зимової ночі. Хто знає, що́ може принести з собою весна?

А Менді все говорить. Менді тут, у закусочній, і все говорить. Розповідає свої історії. У закусочній вже скоро ніч. Менді не перестає говорити. Тепер вона його жінка. А він її чоловік. Та чи справді він її чоловік? Скріпс бачить в уяві оту індіанку. Індіанку, що так несподівано з'явилася на порозі закусочної. Індіанку, що її викинули в сніг... Менді говорить далі. Розповідає літературні спомини. Це все невигадані випадки. У кожному з них — зерно істини. Але чи цього досить? Цікаво б знати.. Вона його жінка. Та чи надовго? Цікаво б знати... У закусочній Менді все говорить. Скріпс слухає її. Але його думки блукають десь далеко. Блукають далеко. Далеко-далеко. Де ж то вони блукають? Десь там серед ночі. Ген-ген серед ночі.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Ніч у Петоскі. Вже далеко за північ. У закусочній і досі світиться. Містечко спить під північним місяцем. Залізнична колія біжить його північним краєм далеко на північ. Холодна колія, що тягнеться на північ до Макіно-Сіті й Сент-Ігнаса. Холодна колія, що нею можна простувати в цю нічну пору. Північним краєм того невеликого північного містечка, ступаючи поряд колією, ідуть двоє. Це Йогі Джонсон та індіанка. Не сповільнюючи ходи, Йогі Джонсон мовчки роздягається. Одну по одній скидає свої одежини і шпурляє їх на узбіччя колії. Зрештою на ньому лишаються тільки стоптані робочі черевики. Йогі Джонсон, голий у місячному сяйві, простує на північ поряд з індіанкою. Індіанка ступає обік нього. За плечима в неї немовля в луб'яній колисочці. Йогі хоче взяти від неї дитину. Мовляв, понесе її. Великий собака скавулить і лиже Йогі Джонсонові литки. Ні, індіанка сама нестиме дитину. Вони йдуть далі. На північ. У холодну ніч.

За ними рухаються дві постаті. Вони чітко вирізняються в місячному сяйві. Це двоє індіанців. Оті двоє лісових індіанців. Вони нахиляються й підбирають одяг, що його поскидав Йогі Джонсон. Час від часу вони щось бурмочуть один до одного. Потім неквапливо йдуть далі. Їхні гострі очі не проминають жодної скинутої одежини. Коли підібрано останню, індіанці підводять очі й бачать далеко попереду дві освітлені місяцем постаті. Тоді випростуються й починають розглядати одяг.

— Білий ватаг — чепурун,— каже високий індіанець, тримаючи в руках сорочку з вишитою монограмою.

— Білий ватаг добряче заклякне,— озивається й низенький. Він подає високому індіанцеві куртку. Той згортає зібраний одяг у клунок, і вони повертають назад до містечка.

— Збережемо одежу білому ватагові чи продамо в Армію спасіння? — питає коротун.

— Краще продамо,— каже високий індіанець.— Білий ватаг, мабуть, уже не вернеться.

— Вернеться, чого ж ні,— заперечує низенький.

— Все одно краще продати,— каже високий.— Як настане весна, білому ватагові однаково потрібна буде нова одежа.

Вони повертаються залізничною колією до містечка, а в повітрі відчувається відлига. Індіанців проймає неспокій. Між дерев над залізницею повіває теплий вітер. Снігові замети обабіч колії швидко вологнуть. Обом індіанцям щось бентежить душі. Якийсь невиразний потяг. Якесь дивне первісне збурення. Повіває теплий вітер. Високий індіанець спиняється, слинить палець і піднімає його вгору. Низенький дивиться.

— Чіанук? — питає він.

— Таки чіанук,— каже високий індіанець.

Вони поспішають до містечка. Місяць тепер ледь-ледь визирає з-за хмар, що їх нагнав вітер чіанук.

— Треба встигнути до міста, поки не почалася веремія,— каже високий індіанець.

— Червоні брати мають бути всі вкупі,— стурбовано озивається низенький.

— Цієї пори на фабриці нікого нема,— каже високий.

— Все одно треба поквапитись.

Віє теплий вітер. Він збуджує в індіанцях дивні поривання. Вони знають, чого їм треба. У замерзле північне містечко нарешті прийшла весна. Двоє індіанців квапливо простують колією.

ЗАКЛЮЧНЕ СЛОВО АВТОРА ДО ЧИТАЧА

То як воно тобі, читачу? Я написав цю річ за десять днів. Чи варта вона того? Мені тільки б хотілося з'ясувати тобі одне місце. Пам'ятаєш, десь напочатку немолода подавальниця, Діана, розповідає, як зникла в Парижі її мати і як вона, прокинувшись уранці, побачила в сусідній кімнаті французького генерала? Я подумав, що, може, тобі цікаво буде знати, як усе сталося насправді. А було все ось як: уночі її мати тяжко захворіла — на бубонну чуму,— і лікар, якого викликали до неї, поставивши діагноз, повідомив про це власті. Був саме день відкриття великої Паризької виставки, і уяви собі, читачу, яка б то була реклама, коли б поширилася чутка, що в місті бубонна чума. Отож французькі власті й ухвалили, що ця жінка має просто зникнути. До ранку вона померла. Що ж до генерала, якому доручили цю справу і який ліг у ліжко в тій самій спальні, де ночувала Діанина мати, то ми завжди вважали його за дуже хороброго чоловіка. А втім, як я гадаю, він був одним з головних акціонерів виставки. В усякому разі, читачу, мені ця загадкова історія видається страшенно цікавою, і я певен, що й ти волів би, щоб я з'ясував її тут, аніж увіпхнув це пояснення в оповідь, де воно, зрештою, зовсім не тулиться. Але цікаво зауважити, як спритно французька поліція затерла цю справу і як швидко прибрала до рук перукаря та візника. І говорить воно, звісно, за те, що, вирушаючи за кордон одинцем чи навіть з рідною матір'ю, треба таки добре стерегтися. Сподіваюсь, я добре зробив, сказавши про це саме тут, читачу, бо почував себе просто зобов'язаним дещо пояснити тобі. Я не вірю у велемовні прощання, так само як і в довгі заручини, отож просто скажу: до побачення, читачу, хай помагає тобі бог,— і полишу тебе на самого себе.

І СОНЦЕ СХОДИТЬ
/ФІЄСТА/

РОМАН

Ви всі — втрачене покоління.
Гертруда Стайн (з розмови).

Покоління відходить і покоління приходить, а земля віковічно стоїть! І сонце сходить, і сонце заходить, і поспішає до місця свого, де сходить воно. Віє вітер на південь і на північ вертається, крутиться, крутиться він та й іде, і на круги свої вертається вітер... Всі потоки до моря пливуть, але море — воно не наповнюється: до місця, ізвідки пливуть, ті потоки вертаються, щоб знову плисти!

Екклезіаст

THE SUN ALSO RISES
/FIESTA/

1926

Переклав
Мар Пінчевський

© Український переклад,
видавництво «Дніпро» 1979 р

Книга перша

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Роберт Кон був колись чемпіоном Прінстонського університету в середній вазі. Звання, як на мене, досить скромне, та Кон пишався ним. Боксу він не любив, але сумлінно, не шкодуючи себе, опановував його, щоб подолати почуття беззахисності і власної неповноцінності, викликані тим, що в Прінстоні до нього, єврея, ставилися зверхньо. Його втішала думка, що він може збити з ніг будь-якого кривдника, хоч, маючи незлобиву і вразливу вдачу, він давав волю кулакам тільки в спортзалі. Кон був найкращим учнем Павучиська Келлі. А той навчав своїх вихованців битися так, як б'ються в найлегшій вазі, дарма, чи важили вони сто п'ять чи двісті п'ять фунтів. Конові, очевидно, саме це й потрібно було. Реакція в нього була чудова. Він робив такі успіхи, що Павучисько вирішив довести свою перевагу й у вільному бою раз і назавжди розплющив йому носа. Це поглибило Конову нелюбов до боксу, та, як не дивно, піднесло його самоповагу і, безумовно, поліпшило форму його носа. На останньому курсі в Прінстоні він багато читав і почав носити окуляри. Ніхто з його випуску не пам'ятав його. Ніхто не пам'ятав навіть, що він був чемпіоном з боксу в середній вазі.

Я не дуже довіряю людям одвертим і простодушним, а особливо тим, що надто докладно розповідають про себе, і довгий час я сумнівався, чи Роберт Кон справді був чемпіоном з боксу. Може, то кінь наступив йому на обличчя, думав я, чи, може, мати його чогось злякалася або ж він малим вдарився об щось. Та нарешті один знайомий з'ясував усе те у самого Павучиська Келлі. Той Келлі не тільки пам'ятав Кона, а й часто думав про те, що з нього вийшло.

По батькові Роберт Кон належав до однієї з найбагатших єврейських родин Нью-Йорка, а по матері — до однієї з найстародавніших. У військовому училищі, де він готувався до вступу в Прінстонський університет і де відзначався неабиякими успіхами на футбольному полі, ніхто не згадував про його походження. Ніхто не колов йому очей тим, що він єврей, поки він не опинився в університеті. Він був добрий хлопець, товариський і дуже несміливий, але тут він озлився. Віддушиною для нього став бокс, і з Прінстона він вийшов з ураженим самолюбством та розплющеним носом і дав обкрутити себе першій же дівчині, яка його вподобала. За п'ять років подружнього життя він прижив трьох дітей, розтринькав майже всі

п'ятдесят тисяч доларів, які йому відписав батько (решта спадку перейшла до матері), і, засмиканий чварами з багатою дружиною, перетворився на дратівливого відлюдька; та саме тоді, коли він остаточно вирішив розійтися, дружина сама кинула його — втекла з якимсь художником-мініатюристом. Оскільки він давно думав розлучитись і спиняло його лише побоювання, що без нього дружина пропаде, її втеча стала для нього доброю наукою.

Після розлучення Роберт Кон подався на західне узбережжя В Каліфорнії він потрапив до літературного середовища, а оскільки в нього ще лишалося трохи від п'ятдесяти тисяч, то незабаром він уже фінансував видання одного мистецького журналу. Журнал цей почав виходити в Кармелі, штат Каліфорнія, а скінчив своє існування в Провінстауні, штат Массачусетс. На той час Кон, якому спершу відводили роль доброго ангела й ім'я якого на титульній сторінці губилося в списку членів редколегії, став єдиним редактором журналу. Зрештою журнал виходив на його гроші, а сам він потроху приохотився до редакторського всевладдя. На його превеликий жаль, через непомірні витрати видання журналу все-таки довелося припинити.

А втім, на той час він мав уже інший клопіт: його прибрала до рук одна жіночка, яка сподівалась уславитися разом із журналом. Жіночка та була вельми заповзятлива, і лагідний Кон просто не міг уникнути її рук. До того ж він узяв собі в голову, що кохає її. Коли жіночка пересвідчилася, що слави журналові не зажити, то трошки охолола до Кона й вирішила, поки не пізно, підмести те, що ще можна було підмести: вмовила Кона поїхати з нею в Європу, де вона здобула колись освіту й де Кон мав тепер стати письменником. У Європі вони пробули близько трьох років: рік мандрували, а два прожили в Парижі. За цей час Роберт Кон завів собі двох друзів — Бреддокса й мене. Бреддокс був його літературним другом, а я тенісним.

Жіночка, що заарканила його,— звали її Френсіс,— наприкінці другого року раптом помітила, що врода її починає в'янути, і її наче підмінили: якщо доти вона не дуже цінувала Роберта, то тепер заповзялася будь-що оженити його на собі. Тим часом Робертова мати призначила йому утримання — щось із триста доларів на місяць. Навряд, щоб за ті два з половиною роки Роберт Кон бодай глянув на іншу жінку. Велося йому щасливо, хіба що трохи дошкуляла знайома багатьом американцям у Європі туга за батьківщиною; до того ж він відкрив для себе радість письменницької праці. Він написав роман, досить слабенький, але зовсім не такий і кепський, як

запевняли критики. Він багато читав, грав у бридж, у теніс і тренувався з боксу в спортзалі неподалік свого дому.

Вперше я зрозумів тактику дами його серця одного вечора, коли ми втрьох, пообідавши в ресторані «Авеню», зайшли випити кави в кафе «Версаль». Після кави й кількох чарок коньяку я сказав, що мушу вже йти, і тут Кон раптом запропонував мені податися куди-небудь удвох на уїкенд. Він хотів вибратися за місто і добре розім'ятись. Я запропонував вилетіти в Страсбург і звідти пройти пішки до Сент-Оділя чи якогось іншого місця в Ельзасі.

— У Страсбурзі я маю знайому дівчину, і вона покаже нам місто,— сказав я.

Хтось штурхнув мене під столом ногою. «Мабуть, ненавмисне»,— подумав я й провадив далі:

— Вона живе там уже два роки й знає місто, як свої п'ять пальців. Дуже гарна дівчина.

Мене знову штурхнули під столом. Я звів очі й побачив, що у Френсіс — Робертової дами — обличчя кам'яніє, а підборіддя войовниче випинається.

— А втім,— сказав я,— можна й не в Страсбург! Поїдьмо в Брюгге чи в Арденни.

Кон повеселішав, і під столом мене більше ніхто не штурхав. Я попрощався й рушив до виходу. Кон сказав, що проведе мене до рогу, бо хоче купити газету.

— Господи,— вигукнув він,— нащо ти завів мову про ту дівчину в Страсбурзі? Ти бачив, як змінилася Френсіс?

— А чого мені на неї дивитись? Яке Френсіс діло до того, що в Страсбурзі в мене є знайома американка?

— Їй однаково, чия це знайома. Головне, що дівчина. Будь-яка. Вона б не відпустила мене, і край.

— Не кажи дурниць.

— Ти просто не знаєш Френсіс. Для неї головне — що дівчина. Будь-яка. Ти бачив, яке в неї було обличчя?

— Ну, гаразд. Їдьмо тоді в Санліс,— сказав я.

— Та ти не сердься.

— А я й не серджуся. Санліс — гарне місце, ми можемо зупинитись у «Гранд-серфі», поблукати лісами й повернутися.

— Ну й чудово!

— Тоді до завтра. До зустрічі на корті,— сказав я.

— На добраніч, Джейку,— відповів він і рушив до кафе.

— Ти забув купити газету! — гукнув я.

— А й справді.— Він пройшов зі мною до кіоска на розі.— То ти не сердишся, Джейку — згортаючи газету, спитав він.

— А за що сердитись?

— Побачимося на корті,— сказав він і, помахуючи газетою, пішов назад до кафе.

Я постояв трохи, дивлячись йому вслід. Гарний хлопець. А вона, певно, крутить ним, як хоче.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Узимку Роберт Кон повіз свій роман до Америки, й досить відомий видавець погодився його надрукувати. Я чув, що Френсіс не хотіла його відпускати й вони дуже посварилися. Отоді, гадаю, вона і втратила Роберта, бо в Нью-Йорку жінки виявляли до нього прихильність, і в Париж він повернувся зовсім іншим. Він не міг нахвалитися Америкою і вже не був ні таким простодушним, ні таким несміливим. У видавництві його роман зустріли захоплено, і він неабияк запишався. До того ж кілька жінок пішли на все, аби сподобатись йому, і тепер він дивився на світ новими очима. Аж чотири роки його обрій обмежувався тільки подружнім життям. Три чи майже три роки він за Френсіс не бачив нікого. І я певен, що доти він ще ніколи не закохувався по-справжньому.

Він одружився мовби рикошетом, шукаючи розради після прикрих студентських років, і з Френсіс теж вийшов мовби рикошет: вона взялась утішати його, коли він виявив, що не став для своєї дружини цілим світом. А тепер, ще не звідавши кохання, він збагнув, що приваблює жінок і що в прагненні жінки зійтися з ним немає ніякого дива. Це відкриття так перемінило його, що зустрічі з ним уже не радували мене, як колись. До того ж, граючи в бридж із нью-йоркськими знайомими на ставки, зависокі як на його достатки, він виграв кілька сотень доларів. Він запишався своїм успіхом і кілька разів уже заводив мову про те, що в біді кмітливу людину може прогодувати і бридж.

Але й це ще не все: він захопився В. Г. Хадсоном. На перший погляд, нічого поганого в цьому ніби нема, але Кон читав і перечитував «Пурпурову країну». А «Пурпурова країна» — вкрай небезпечна книжка, якщо її читати не замолоду. В ній ідеться про вишукані любовні пригоди бездоганного англійського джентльмена в страшенно романтичній країні, природу якої змальовано справді добре. У тридцять чотири роки сприймати цю книжку як путівник по життю так само небезпечно, як, скажімо, в тому ж таки віці вийти на Уолл-стріт просто із французької монастирської школи, озброївшись зібранням тво-

Елджера. По-моєму, Кон сприймав кожне слово «Пурпурокраїни» так само буквально, як повідомлення з біржі. Пев-

но ж, якісь застереження він мав, але загалом книжка була для нього одкровенням. На ній він остаточно і схибнувся. Я навіть не уявляв, наскільки він на ній схибнувся, поки одного дня він не заявився до мене на кореспондентський пункт.

— Вітаю, Роберте,— сказав я.— Чим порадуєш?

— Джейку, ти хотів би гайнути до Південної Америки? — спитав він.

— Ні.

— Чому?

— Не знаю. Ніколи не мав такого бажання. І таких грошей. А на південноамериканців можна надивитися й тут, у Парижі.

— Це не справжні південноамериканці.

— А як на мене, аж надто справжні.

Я мав спішно відправити залізницею на пароплав кореспонденцію за тиждень, а не написав ще й половини.

— Свіженьких пліток немає? — спитав я.

— Ні.

— Ніхто з твоїх вельможних знайомих не розлучається?

— Ні. Послухай, Джейку, ти гайнув би зі мною до Південної Америки, якби я оплатив усі витрати?

— Чому саме я?

— Бо ти знаєш іспанську. І вдвох воно веселіше.

— Ні,— сказав я,— мені й тут добре. А влітку я збираюся в Іспанію.

— Все життя я мріяв про таку подорож,— мовив Кон і сів.— Видно, поки зберуся, і постарію.

— Отакої,— відказав я.— З твоїми грошима ти можеш податися хоч на край світу.

— Та знаю. Але ніяк не зберуся.

— Ет, не сумуй,— сказав я.— Всі країни однакові, як видові кінострічки.

Мені, проте, було шкода його. Він зовсім скис.

— Мене весь час гризе думка: життя так швидко минає, а я по-справжньому наче й не жив.

— А по-справжньому ніхто ніколи й не живе. Крім, хіба, матадорів.

— До дідька матадорів. У них життя ненормальне. Мені хочеться в Південну Америку, де недосліджені простори. Оце була б подорож!

— А на полювання в Британську Східну Африку ти б поїхав?

— Ні, це не для мене.

— Отуди я з тобою — хоч зараз.

— Африка мене не цікавить.

— Це тому, що ти про неї нічого не читав. Піди прочитай книжку про любовні пригоди з розкішними чорношкірими принцесами.

— Ні, я хочу в Південну Америку.

Була в нього така риса — несхитна єврейська затятість.

— Ходімо вниз і вип'ємо по чарці.

— А ти вже звільнився?

— Так.

Ми спустилися на перший поверх в кафе. Я давно впевнився, що так найкраще спроваджувати друзів. Вип'єш з ними по чарці й скажеш: «Ну, мені час нагору — відправляти телеграми»,— та й по всьому. В газетярській справі, етика якої вимагає, щоб ніхто ніколи не бачив тебе за роботою, вкрай важливо вміти спритно викрутитись. Отож ми спустилися в бар і замовили по віскі з содовою. Кон обвів очима стіну-щільник, у кожній чарунці якого лежала пляшка.

— А тут непогано,— сказав він.

— Є що випити,— погодився я.

— Слухай, Джейку.— Він наліг грудьми на стойку.— В тебе ніколи не виникає відчуття, що життя спливає, а ти наче й не живеш? Ти замислюєшся над тим, що півжиття вже лишилося позаду?

— Часом замислююсь.

— Ти знаєш, що років за тридцять — тридцять п'ять ми будемо покійниками?

— Тю на тебе, Роберте,— сказав я.— Облиш.

— Я серйозно.

— Це мене не турбує,— сказав я.

— А даремно.

— З мене досить і тих турбот, що я мав. Я вирішив нічим більше не перейматися.

— А мені все ж хочеться у Південну Америку.

— Послухай, Роберте, хоч куди б ти подався, тобі легше не буде. По собі знаю. Хоч би скільки ти мандрував, а від себе не втечеш: це марна справа.

— Але ж у Південній Америці ти не був.

— Далася тобі та Південна Америка! З таким настроєм тобі там буде не краще, ніж будь-де. Чим тобі погано тут? Чому в Парижі не можна почати справжнє життя?

— Мені набрид Париж, набрид Латинський квартал.

— А ти не ходи в той квартал. Гуляй собі сам-один, і якась пригода тебе спіткає.

— Мене нічого не спіткає. Якось я провештався цілу ніч, і зі мною нічого не трапилося; от тільки поліцейський на велосипеді зупинив мене й зажадав документи.

— Але ж ти принаймні милувався нічним містом.

— Ні, я не люблю Парижа.

Ну що ти скажеш йому. Мені було шкода його, але що вдієш, коли цей упертюх взяв собі в голову, що Південна Америка — земля обітована, а Париж — це діра! Перше він вичитав у книжці, та й друге, певно, теж.

— Ну,— сказав я,— мені треба вертатися нагору — послати телеграми.

— Спішно треба?

— Атож. Телеграми...

— Можна, я піднімуся з тобою й трохи посиджу в тебе?

— А чого ж, посидь.

Він сидів у приймальні, читав газети й журнал «Редактор і видавець», а я дві години не підводив голови. Тоді розклав друковані примірники, відтиснув штемпелем свій підпис, повкладав матеріали у великі конверти і, викликавши посильного, звелів віднести їх на вокзал Сен-Лазар. Потім вийшов у приймальню і — на тобі: Роберт Кон ще сидів у великому кріслі. Сидів і спав, поклавши голову на руки. Мені жаль було будити його, але я хотів замкнути приміщення й вийти на свіже повітря. Я торкнувся його плеча: Він похитав головою.

— Я цього не зроблю,— промовив він і ще глибше уткнувся головою в руки.— Не зроблю. Нізащо.

— Роберте,— сказав я і поторсав його за плече.

Він підвів голову, всміхнувся й закліпав очима:

— Я щось казав?

— Щось незрозуміле.

— Господи, й насниться ж таке!

— Мабуть, це моя машинка тебе заколисала.

— Мабуть. Я цілу ніч не спав.

— Чому?

— Та... Розмовляв.

Я зразу уявив собі ту розмову. Є в мене погана звичка — уявляти своїх друзів в альковних ситуаціях. Ми подалися до кафе «Наполітен» — посидіти за аперитивом і подивитися вечірній натовп на бульварі.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Стояв теплий весняний вечір, і коли Роберт пішов, я залишився сидіти на терасі «Наполітена». Я сидів за столиком і дивився, як густішають сутінки й спалахують реклами, як блимають червоні й зелені сигнали світлофорів, дивився на густий натовп, на суцільний потік таксі, обіч якого неквапно цокотіли підковами запряжені у фіакри коні, й на

повій, що поодинці й парами прогулювались в пошуках вечері. Ось гарненька дівчина пройшла повз мій столик, і я провів її очима, поки вона не зникла, а потім провів очима іншу і раптом побачив, що та перша повертається. Коли вона знов проходила повз мене і я перехопив її погляд, вона підійшла й сіла за мій столик. З'явився офіціант.

— Що питимеш? — запитав я.

— Перно.

— Це не для маленьких дівчат.

— Сам ти маленький. Гарсоне, чарку перно!

— Мені теж.

— В тебе що сьогодні — вечір розваг? — спитала вона.

— Атож. А в тебе?

— Ще не знаю. В цьому місті не вгадаєш.

— Тобі не подобається Париж?

— Ні.

— Чому ж тоді не їдеш кудись-інде?

— Бо інде нема ніде.

— Бачу, в тебе веселий настрій.

— Веселий, аякже. Далі нікуди.

Перно — це зеленкувата підробка під абсент. Якщо додати до нього води, воно стає каламутно-білим. А смаком нагадує солодець і спочатку добряче запаморочує голову, але потім прояснює її саме настільки, наскільки запаморочило. Ми сиділи й пили його, і дівчина весь час супилася.

— То що,— сказав я,— почастуєш мене вечерею?

Вона пирхнула, і я зрозумів, чому вона намагалась не сміятися. Зі стуленими устами вона була така гарна дівчина. Я заплатив за перно, й ми зійшли з тераси. На мій оклик фіакр під'їхав до тротуару. Зручно вмостившись, ми повільно й плавно рушили широкою, осяйною, майже безлюдною авеню Опери, повз замкнені двері й освітлені вітрини крамниць. Коли ми проїздили повз заставлене годинниками вікно кореспондентського пункту «Нью-Йорк геральд», вона спитала:

— Навіщо їм стільки ходиків?

— Вони показують час у різних містах Америки.

— Так я тобі й повірила.

Ми звернули на вулицю Пірамід, перетнули запруджену Ріволі й через темну браму в'їхали в Тюїльрі. Дівчина пригорнулася до мене, і я обняв її. Вона підставила мені уста й торкнулася мене рукою, але я одвів її руку.

— Не треба.

— Чому? Ти хворий?

— Так.

— Хто тепер не хворий! Я теж хвора.

Ми виїхали з Тюїльрі під ліхтарі мосту, перетнули Сену й завернули на вулицю Святих Отців.

— Не треба було пити перно, якщо ти хворий.

— Тобі теж.

— Мені те байдуже. Жінці те байдуже.

— Як тебе звати?

— Жоржет. А тебе?

— Джейкоб.

— Це фламандське ім'я.

— І американське.

— Ти часом не фламандець?

— Ні, американець.

— Це добре. Фламандців я терпіти не можу.

Ми під'їхали до ресторану. Я звелів кучерові спинитися. Ми зійшли, і Жоржет вигляд ресторану не сподобався.

— Я бачила й кращі шинки.

— Вірю,— сказав я.— Якщо тобі більш до вподоби «Фуайо» — онде фіакр, сідай і їдь.

Я взяв її з собою, піддавшись невиразному сентиментальному бажанню повечеряти з ким-небудь удвох. Я давно вже не вечеряв з повією і встиг забути, яка це нудота. Ми ввійшли до ресторану й повз конторку, за якою сиділа мадам Лавінь, пройшли до малої зали.

За столом Жоржет пожвавішала.

— А тут, їй-богу, непогано,— заявила вона.— Шику, щоправда, ніякого, але готують пристойно.

— Краще, ніж у Льєжі?

— Ти хочеш сказати — в Брюсселі.

Ми взяли ще пляшку вина, і Жоржет почала жартувати. Вона всміхнулася, показавши свої зіпсовані зуби, і ми цокнулись.

— А ти, видно, хлопець непоганий,— сказала вона.— І треба ж було тобі захворіти. Ми б з тобою поладнали. А що в тебе?

— Мене поранило на війні,— відповів я.

— У-у, клятуща війна.

Потім ми з нею, напевне, обмінялися б думками про війну й зійшлися б на тому, що війни занапащають цивілізацію й що без них жилося б краще. З нудьги й не такі речі кажуть. Та раптом із сусідньої зали хтось загукав:

— Барнсе! Агов, Барнсе! Джейкобе, це ти?

— Приятель кличе,— пояснив я і вийшов.

За великим столом сидів Бреддокс, а з ним ціла компанія — Кон, Френсіс Клайн, місіс Бреддокс і ще якісь незнайомі мені люди.

— Ходімо з нами на танці! — сказав Бреддокс.

— На які танці?

— В дансинг, звісно,— втрутилася місіс Бреддокс.— Хіба ви не знаєте, що ми відновили моду на вечори танців?

— Їдьмо з нами, Джейку. Ми всі їдемо,— докинула Френсіс із другого кінця столу. Вона сиділа дуже рівно й силувано посміхалась.

— Звичайно, він піде,— сказав Бреддокс.— Приєднуйтеся до нас, Барнсе, нам зараз принесуть каву.

— Гаразд.

— І ведіть сюди свою приятельку,— всміхнулася місіс Бреддокс. Вона була канадка і, як більшість канадок, мала товариську вдачу.

— Дякую, зараз прийдемо,— сказав я й повернувся до малої зали.

— Хто твої друзі? — спитала Жоржет.

— Письменники й художники.

— На цьому боці Сени їх аж кишить.

— Атож, їх тут забагато.

— Звідкіля вони тільки й беруться. А проте деякі непогано заробляють.

— Ще й як.

Ми скінчили вечеряти, допили вино.

— Ходімо,— сказав я,— вип'ємо з ними кави.

Жоржет розкрила сумочку і, дивлячись у дзеркальце, злегка припудрила обличчя, підфарбувала уста й поправила капелюшок.

— Я готова,— оголосила вона.

Ми ввійшли до переповненої великої зали. Бреддокс та інші чоловіки за столом підвелися.

— Знайомтеся: це моя наречена, мадемуазель Жоржет Леблан,— сказав я.

Жоржет продемонструвала свою чарівну усмішку, й ми потиснули всім руки.

— Ви часом не родичка співачки Жоржет Леблан? — спитала місіс Бреддокс.

— *Connais pas*[1],— відповіла Жоржет.

— Вас звуть так само,— лагідно пояснила місіс Бреддокс.

— Та ні,— сказала Жоржет.— Моє прізвище Обен.

— Але ж містер Барнс відрекомендував вас як мадемуазель Жоржет Леблан. Я добре чула,— наполягала місіс Бреддокс, яка, розмовляючи по-французькому, прагнула передусім говорити швидко й тому часом не розуміла, що каже.

— Він дурень,— відповіла Жоржет.

— О, то це, виходить, жарт,— сказала місіс Бреддокс.

— Еге ж,— сказала Жоржет.— Смішки-пересмішки.

---

[1] Не знаю такої *(франц.)*.

— Ти чув, Генрі,— гукнула місіс Бреддокс через стіл своєму чоловікові.— Містер Барнс відрекомендував свою наречену як мадемуазель Леблан, а насправді вона — мадемуазель Обен.

— Атож, люба. Це мадемуазель Обен. Ми з нею давні знайомі.

— Скажіть, мадемуазель Обен,— заляскотіла Френсіс Клайн, яка, на відміну від місіс Бреддокс, очевидно, не відчувала ні особливої гордості, ні подиву з приводу того, що так легко говорить по-французькому,— ви давно в Парижі? Вам тут подобається? Ви любите Париж?

— Хто це? — запитала мене Жоржет.— Їй теж треба відповідати?

Вона обернулася до Френсіс, яка сиділа, згорнувши руки, звівши голову на тонкій шиї, і всміхалася стуленими губами, ладна балакати далі.

— Ні, Париж мені не подобається. Через дорожнечу й бруд.

— Бруд? По-моєму, Париж — одне з найчистіших міст в Європі.

— А по-моєму — брудне.

— Дивно, дивно. Може, ви тут недавно?

— Уже й забула відколи.

— Але люди тут приємні. Цього в них не відбереш.

Жоржет обернулася до мене:

— В тебе не друзі, а золото.

Френсіс трохи сп'яніла, і їй хотілося поплескати язиком, але тут подали каву й мадам Лавінь принесла лікери. Після цього ми всі вийшли й рушили до дансингу, що його вподобали Бреддокси.

Дансинг містився в клубі на вулиці Де-ля-Монтань-Сент-Женев'єв, у районі Пантеону. П'ять вечорів на тиждень там розважався робочий люд із довколишніх кварталів, на один вечір клуб ставав дансингом, а в понеділок — не працював. Коли ми приїхали, там не було нікого, крім поліцейського, який сидів коло дверей, хазяїнової дружини за оббитою цинком стойкою й самого хазяїна. На наші голоси униз зійшла хазяїнова дочка. В кімнаті стояли довгі столи й лави, вільне місце за ними правило за танцювальний майданчик.

— Невже люди не можуть сходитись раніше,— сказав Бреддокс.

Хазяїнова дочка підійшла й спитала, що ми питимемо. Хазяїн сів на високий табурет під стіною й заграв на акордеоні. Нога в нього була обв'язана шнурком з дзвіночками, і він, граючи, відбивав нею такт. Усі пішли танцювати. В кімнаті стало жарко, й ми повернулися до столу спітнілі.

— Господи,— вигукнула Жоржет,— ну й парильня!

— Так, жарко.
— Не те слово!
— А ти зніми капелюшок.
— А й справді.

Хтось запросив Жоржет танцювати, і я підійшов до стойки. Було справді душно, й акордеон приємно звучав у гарячому вечірньому повітрі. Я випив кухоль пива, стоячи в дверях, на прохолодному протязі. Стрімкою вулицею спускалися два таксі. Обидва зупинилися перед дверима клубу. З машин вийшли хлопці без піджаків — хто в джемпері, а хто в сорочці. В світлі, що падало з дверей, я бачив їхні руки й щойно вимиті, зачесані кучері. Поліцейський коло дверей глянув на мене й усміхнувся. Хлопці ввійшли досередини. Коли вони проходили повз мене, жваві, рухливі, галасливі, їхні білі руки, хвилясте волосся, білі обличчя мигтіли в яскравому світлі. З ними була Брет. Вона сяяла вродою і в цій компанії трималась як своя.

Один із хлопців помітив Жоржет і вигукнув:

— Що я бачу? Справжня повія! Я потанцюю з нею, Летте. А ти помилуйся, гаразд?

Високий чорнявий хлопець, на ім'я Летт, сказав:

— Тільки без дурниць.

Кучерявий блондин відповів:

— Не ревнуй, серденько.— І оце з ними була Брет.

Я розлютився. Вони чомусь завжди викликали в мене лють. Я знав, що їх заведено не сприймати всерйоз, що треба виявляти поблажливість, але мені так і кортіло зацідити котромусь у зуби, однаково, котрому, аби лише збити з них оту манірну пиху. Натомість я вийшов на вулицю й випив кухоль пива в барі сусіднього танцклубу. Пиво було погане, і я прополоскав рот коньяком, на смак іще гіршим. Коли я повернувся до дансингу, всі танцювали, й Жоржет танцювала з високим блондином, який, схиливши голову набік, закочував очі й крутив стегнами. Щойно танець скінчився, її запросили знову. Вони передавали її з рук у руки. Я знав, що тепер вони всі танцюватимуть з нею. В них завжди так.

Я сів за стіл — поряд з Коном. Френсіс танцювала. Місіс Бреддокс привела й відрекомендувала нам якогось Роберта Прентіса. Виявилося, що він з Нью-Йорка, хоч останнім часом жив у Чікаго, і що він здібний письменник-початківець. Говорити він намагався з англійським акцентом. Я запропонував йому випити.

— Щиро дякую,— сказав він,— я оце випив чарку.
— Випийте ще одну.
— Що ж, доведеться. Дякую.

Ми покликали хазяїнову дочку й замовили по чарці коньяку й пляшку води.

— Я чув, ви з Канзас-Сіті,— сказав він.

— Так.

— Вам не нудно в Парижі?

— Ні.

— Справді?

Я трохи захмелів — не так, щоб дуже, але висловів уже не добирав.

— Хрест святий,— сказав я,— що ні. А вам?

— Ох, вам так личить сердитися,— сказав він.— Як я заздрю тим, хто вміє сердитись.

Я підвівся й пішов до тих, що танцювали. Місіс Бреддокс подалася за мною.

— Не гнівайтеся на Роберта,— попросила вона.— Ви ж бачите, він ще зовсім дитина.

— Я не гніваюся,— сказав я.— Просто мене занудило.

— Ваша наречена має великий успіх.— Місіс Бреддокс постежила очима за Жоржет, яка танцювала в обіймах високого чорнявого хлопця на ім'я Летт.

— Невже? — спитав я.

— Величезний успіх,— запевнила місіс Бреддокс.

Підійшов Кон.

— Ходімо, Джейку,— сказав він,— вип'ємо.— Ми перейшли до стойки.— Що з тобою? Хтось зіпсував настрій?

— Та ні. Просто мені остобісів цей балаган.

До стойки підійшла Брет.

— Привіт, хлопці.

— Привіт, Брет,— сказав я.— Чому ти не п'яна?

— А я вирішила більше не напиватися. Дайте-но людині коньяку з содовою.

Вона стояла з чаркою в руці, і я побачив, як Роберт Кон дивиться на неї. Такі очі були, певно, у його співплемінника, коли той побачив землю обітовану. Кон, звичайно, був куди молодший. Але погляд його виражав ту саму палку, невгамовну жагу.

Брет — у тонкому джемпері й твиновій спідниці, з хлопчачою зачіскою — була напрочуд гарна. Від неї й пішла та мода. Довершеністю форм вона нагадувала гоночну яхту, і щільний джемпер тільки підкреслював кожен вигин.

— І компанія ж у тебе, Брет,— сказав я.

— Один в один, правда ж? Ну, а ти, золотко, де ти підхопив оте диво?

— В «Наполітені».

— І, звісно, вечір провів як у казці?

— Як у раю,— сказав я.

Брет засміялася.

— Як тобі не соромно, Джейку. Так шокувати всіх нас. Що скаже Френсіс, що скаже Джо?

Це вже адресувалося Кону.

— До того ж ти підриваєш промисел,— додала Брет.І знову засміялася.

— Ти сьогодні просто на диво твереза,— зауважив я.

— Мені й самій дивно. Справді-бо — в такому товаристві, як оце, можна було б напитися, не ризикуючи нічим.

Заграла музика, і Роберт Кон сказав:

— Дозвольте запросити вас, леді Брет.

Брет усміхнулася йому.

— Я обіцяла цей танець Джейкобу.— Вона засміялася.— В тебе страшенно старозавітне ім'я, Джейку.

— А наступний? — спитав Кон.

— Потім ми йдемо,— відповіла Брет.— Нас чекають на Монмартрі.

Танцюючи, я глянув через плече Брет на Кона: той стояв біля стойки й не зводив очей з Брет.

— Ще одне розбите серце,— сказав я їй.

— Не кажи. Бідолашний хлопчик. Я тільки тепер помітила.

— Так я тобі й повірив. По-моєму, ти їх колекціонуєш.

— Не мели дурниць.

— Авжеж, колекціонуєш.

— А коли й колекціоную, то що?

— Нічого,— відповів я.

Ми танцювали під акордеон, і хтось почав пригравати й на банджо. Було жарко, але я почував себе щасливим. Ми мало не наштовхнулися на Жоржет, що танцювала з одним із отих типів.

— Як ти додумався привести її сюди?

— Сам не знаю. Привів — і край.

— На романтику тягне?

— Та ні, нудьга жити не дає.

— І зараз?

— Зараз — ні.

— Ходімо звідси. Вона тут не пропаде.

— Ти справді хочеш іти?

— Якби не хотіла, то не казала б.

Ми пішли до виходу, я зняв з вішалки і надів свій плащ. Брет чекала коло стойки. Кон щось казав їй. Я підійшов до стойки й попросив конверта. Дістав із кишені п'ятдесятифранкову банкноту, вклав у конверт, заклеїв і передав хазяйці.

— Будь ласка, якщо дівчина, з якою я приїхав, спитає про мене, віддайте їй це,— попросив я.— Якщо ж вона піде з кимось із отих добродіїв, збережіть до мого повернення.

— *C'est entendu, Monsieur*[1], — пообіцяла хазяйка.— Ви вже йдете? Так рано?

— Іду, — відповів я.

Ми рушили до дверей. Кон і далі казав щось Брет. Вона попрощалася з ним і взяла мене під руку.

— Добраніч, Коне! — гукнув я.

На вулиці ми зупинилися, виглядаючи таксі.

— Плакали твої п'ятдесят франків,— сказала Брет.

— Атож.

— Жодного таксі.

— Можна пройти до Пантеону й там узяти.

— Зайдімо краще до сусіднього шинку, замовимо по чарці, а по таксі пошлемо.

— Ти вже, бачу, зайвого кроку пішки не ступиш.

— Коли без цього можна обійтися.

Ми зайшли до сусіднього шинку, і я послав офіціанта по таксі.

— Ну от, ми й утекли від них,— сказав я.

Ми стояли біля високої, оббитої цинком стойки, мовчали й дивились одне на одного. Офіціант повернувся й сказав, що таксі чекає. Брет міцно стисла мою руку. Я дав офіціантові франк, і ми вийшли.

— Куди поїдемо? — спитав я.

— Куди завгодно.

Я звелів шоферові їхати в парк Монсурі, сів і зачинив за собою дверцята. Брет сиділа в кутку, відкинувшись на спинку, заплющивши очі. Я вмостився поряд із нею. Машина рушила з місця.

— Ох любий, я така нещасна! — промовила Брет.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Машина піднялася вулицею вгору, перетнула освітлену площу, а тоді пірнула в темряву, знову їдучи вгору, потім виїхала на темну вулицю за церквою Сент-Етьєн-дю-Мон, далі прошурхотіла асфальтом під деревами й повз автобус на зупинці на площі Контрескарп і завернула на бруківку вулиці Муфтар. Обабіч вулиці світилися вікна барів і вітрини ще не зачинених крамниць. Ми сиділи окремо, та на повороті на стару вибоїсту вулицю нас притисло одне до одного. Брет зняла капелюха. Відкинула голову. При світлі, що падало з вітрин, я бачив її обличчя, потім стало темно, а потім, вже на авеню Де-Гобелен, я знову виразно побачив її обличчя. Вулиця

[1] Буде зроблено, месьє *(франц.)*.

була розкопана, на трамвайній колії працювали робітники. Яскраве світло карбідних ламп вихоплювало з темряви її біле обличчя і довгий вигин шиї. Таксі знову пірнуло в темряву, і я поцілував Брет. Вона відповіла на поцілунок, а тоді відвернулася й забилась у куток, якнайдалі від мене. Понуривши голову, вона сказала:

— Не займай мене. Будь ласка, не займай мене.

— Що з тобою?

— Це нестерпно.

— Брет!

— Не треба! Ти ж знаєш. Для мене це нестерпно. Ох, любий, зрозумій же, будь ласка.

— Ти не кохаєш мене?

— Не кохаю? Та я вся тану від одного твого дотику.

— Невже ми нічого не можемо зробити?

Тепер вона сиділа випростана. Я обійняв її, і вона пригорнулася до мене; ми затихли. Вона дивилася мені в очі так, як уміла дивитися лише вона — так, що вже здавалося, ніби то не її очі. Вони дивилися, невідривно дивилися й тоді, коли будь-які інші очі перестали б дивитися. Вона дивилася так, наче в світі не існує нічого, на що вона не наважилася б так дивитись, а насправді ж світ для неї був повен жахів.

— І ми анічогісінько не можемо зробити,— сказав я.

— Не знаю,— мовила вона.— І не хочу вертатися знову в те пекло.

— Виходить, нам краще не зустрічатися.

— Ні, не бачитися з тобою я не можу. Зрештою йдеться ж не тільки про це.

— Не тільки. Але закінчується завжди цим.

— Це моя вина. Хіба за все, що ми робимо, нам не доводиться розплачуватись?

Вона дивилася мені в очі. Глибина її очей бувала різною, іноді вони здавалися мені зовсім пласкими. Але тепер вони були прозоро бездонними.

— Як згадаю, скільком я зіпсувала життя... Тепер я за це розплачуюсь.

— Дурниці,— сказав я.— Та й те, що мене спіткало, вважається дуже смішним. Я вже більше про це не думаю.

— Аякже, не думаєш.

— Ну, годі про це.

— Колись і я з цього сміялася.— Вона не дивилася на мене.— Приятель мого брата повернувся таким з Монса. Хлопцям це здавалося страшенно смішним. Хлопці взагалі нічого не розуміють, правда?

— Правда,— відповів я.— Ніхто взагалі нічого не розуміє.

Мені особисто тут було все давно зрозуміле. Свого часу я вже зі всіх боків зважив це питання і, зокрема, переконався, що певні каліцтва й вади викликають сміх, хоча для того, хто їх має, вони — тяжке нещастя.

— Бо це таки смішно,— сказав я.— Дуже смішно. І бути закоханим теж смішно.

— Справді? — Очі її знову стали пласкими.

— Ти мене не зрозуміла. Бути закоханим — це, що не кажи, радість.

— Ні,— сказала вона.— По-моєму, це пекельна мука.

— Бачити одне одного — це радість.

— Якби ж то.

— Ти не хотіла б мене бачити?

— Я не можу тебе не бачити.

Тепер ми сиділи, мов чужі. Праворуч був парк Монсурі. Ресторан, де є ставок із живою фореллю й де можна сидіти й дивитися в парк, був зачинений і темний. Водій озирнувся на нас.

— Куди поїдемо? — спитав я.

Брет одвернула обличчя.

— Нехай везе в «Селект».

— Кафе «Селект»,— сказав я водієві.— Бульвар Монпарнас.

Ми поїхали прямо, а там, де Бельфорський лев пильнує Монрузьку трамвайну колію, звернули. Брет дивилася просто себе. На бульварі Распай, коли попереду засвітився Монпарнас, Брет порушила мовчанку:

— В мене до тебе прохання. Тільки ти не сердься, гаразд?

— Не кажи дурниць.

— Поцілуй мене ще раз, поки ми не приїхали.

Коли таксі зупинилось, я вийшов і розрахувався. Брет підсунулася до дверей, надіваючи капелюха. Вона сперлася на мою руку, коли виходила з машини. Її рука тремтіла.

— У мене, мабуть, жахливий вигляд? — Вона насунула на очі свій чоловічий фетровий капелюх і ввійшла до кафе. Там за стойкою й за столиками сиділо майже все товариство, що було в дансингу.

— Привіт, хлопці! — вигукнула Брет.— Отепер я таки вип'ю!

— Брет! Брет! — До неї підбіг миршавий грек-портретист, який називав себе герцогом і якого всі називали Зізі.— У мене для вас сюрприз!

— Привіт, Зізі,— сказала Брет.

— Я хочу відрекомендувати вам свого приятеля,— мовив Зізі.

Підійшов гладкий чоловік.

— Граф Міппіпопуло — моя приятелька леді Ешлі.

— Дуже приємно,— сказала Брет.

— Як вам у Парижі, міледі? Не нудно? — спитав граф Міппіпопуло. На ланцюжку від годинника в нього висів лосячий зуб.

— Ні, аніскільки,— відповіла Брет.

— Париж — чудове місто, що й казати,— мовив граф.— Але.. ви, певно, і в Лондоні не нудьгуєте.

— Ви вгадали,— сказала Брет.

Бреддокс покликав мене до свого столика.

— Випий з нами, Барнсе,— запропонував він.— Знаєш, ота твоя дівчина зчинила жахливий скандал.

— Чого це?

— Хазяїнова дочка щось там сказала про неї. І почалося! Але повелася вона просто артистично. Показала свій жовтий квиток і зажадала, щоб та пред'явила свій. Небувалий, скажу тобі, скандал.

— І чим усе скінчилося?

— Хтось узявся відвезти її додому. Гарненьке дівча. І як хвацько лається! Сідай до нас, бери чарку.

— Ні,— сказав я,— мені пора відчалювати. А де Кон?

— Поїхав з Френсіс додому,— втрутилася місіс Бреддокс.

— Сердега, мав дуже пригнічений вигляд,— докинув Бреддокс.

— Авжеж,— підтвердила місіс Бреддокс.

— Мені пора відчалювати,— повторив я.— Бувайте.

З Брет я попрощався коло стойки: граф саме замовляв шампанське.

— Випийте з нами келих вина, сер,— запропонував він.

— Ні, щиро дякую. Мені час іти.

— Ти справді йдеш? — спитала Брет.

— Так,— відповів я.— Голова розвалюється.

— Завтра побачимось?

— Прийдеш на корпункт?

— Навряд.

— А де б ти хотіла?

— Будь-де, години о п'ятій.

— Тоді десь на тому березі.

— Гаразд. О п'ятій я буду в «Крійоні».

— Постарайся не забути,— сказав я.

— Отакої. Коли це я обманювала тебе? — відповіла Брет.

— Від Майкла щось чути?

— Сьогодні отримала листа.

— До побачення, сер,— сказав граф.

Я вийшов на вулицю й попрямував до бульвару Сен-Мішель, пройшов повз столики все ще переповненого кафе «Ротонда»

й глянув через дорогу на кафе «Дю Дом», столики якого тіснилися аж до краю тротуару. Хтось помахав мені звідти рукою, я не роздивився, хто саме, і не зупинився. Я хотів швидше дістатися додому. Бульвар Монпарнас був безлюдний. У Лавіня вже спустили жалюзі, а з тротуару перед «Клозері-де-Ліла» забирали столики. Я пройшов повз пам'ятник Нею, що стояв серед молодої зелені каштанів у світлі ліхтарів. До його підніжжя був приставлений вінок із вицвілою червоною стрічкою. Я зупинився й прочитав напис: від бонапартистських груп і дата, яка, не пам'ятаю. Маршал Ней мав хвацький вигляд — у ботфортах, із шаблею в руці, на тлі свіжої зелені каштанів. Я мешкав через дорогу — трохи навскіс — на бульварі Сен-Мішель.

У кімнаті консьєржки світилось, я постукав, і вона віддала мені пошту. Я сказав їй: «На добраніч» — і піднявся нагору. Надійшло два листи й кілька газет. Я переглянув листи під газовою лампою в їдальні. Обидва зі Штатів. Один був банківським повідомленням: мій вклад дорівнював 2432 доларам 60 центам. Я дістав чекову книжку, вирахував суму чотирьох чеків, виписаних після першого числа поточного місяця, і виявив, що решта становить 1832 долари 60 центів. Тоді записав цю суму на звороті квитанції. У другому конверті було шлюбне оголошення. Містер Алоїзіус Кербі з дружиною повідомляли про одруження своєї дочки Кетрін — я не знав ні молодої, ні молодого. Видно, повідомлення розсилали за адресними довідниками. Кумедне ім'я. Ні, я нізащо не забув би людини на ім'я Алоїзіус. Щиро католицьке ім'я. І папір з гербом. Ще один Зізі — грецький герцог. Чи граф як його там. Кумедний тип, отой граф. У Брет теж титул. Леді Ешлі. Під три чорти Брет. Ідіть ви під три чорти, леді Ешлі.

Я засвітив лампу біля ліжка, виключив газ і навстіж розчинив вікна. Ліжко стояло далеко від вікна, і я сидів при розчинених вікнах біля ліжка й роздягався. Нічний вантажний трамвай, що розвозив по ринках городину, прогуркотів по рейках. Ці трамваї особливо діймали мене вночі, коли не спалося. Роздягаючись, я дивився на себе в дзеркалі великої шафи, що стояла поряд із ліжком. Типово французький спосіб розставляти меблі. І, як подумати, зручний. І треба ж, щоб тебе поранило саме так. Кумедно — як подумати. Я надів піжаму й ліг у ліжко. З поштою прибули два тижневики, де було все про кориду, і я вийняв їх із бандеролей. Один тижневик був оранжевий, другий — жовтий. Обидва писали про те саме, тож, прочитавши один, не знайдеш нічого нового в другому. «Ле Торіль» був кращий, і я почав з нього. Прочитав його від першого до останнього рядка, аж до оголошень та головоломок. Потім погасив лампу. Може, вдасться заснути.

І знову — ті думки. Давня кривда. І треба ж мені було схопити кулю, покалічитися на такому оперетковому фронті, як італійський! В італійському госпіталі ми навіть домовилися заснувати своє товариство. І назву придумали — по-італійському вона звучала дуже кумедно. Цікаво, як склалася доля тих хлопців-італійців? Ми лежали в Мілані, в Головному госпіталі, в корпусі Понте. А сусідній будинок називався корпусом Цонди. І там стояла статуя Понте. Чи, може, Цонди. Саме там і відвідав мене штабний полковник. Ото була таки комедія! Тоді мені чи не вперше стало смішно. Я був геть забинтований. Але йому розповіли про мене. І він тут-таки виголосив блискучу промову: «Ви, чужоземець, англієць (всіх чужоземців називали англійцями), віддали більше, ніж життя». Ото була промова! Треба було мені записати її золотими літерами й повісити в рамці у себе в кабінеті. Він жодного разу не всміхнувся. Певно, весь час уявляв себе на моєму місці. *"Che mala fortuna! Che mala fortuna!"*[1]

Певно, сам я цього тоді не усвідомлював. Намагався звикнути й не псувати людям життя. Мабуть, воно не зіпсувало б життя і мені, якби в Англії, куди мене перевезли з Італії, я не зустрівся із Брет. Видно, їй просто захотілося неможливого. У людей завжди так. Ет, під три чорти людей. Католицька церква чудово залагоджує такі речі. Бодай доброю порадою. Мовляв, не думай про це. Гарна порада, правда? От і слухайся. Слухайся, та й годі.

Я лежав і не спав, а думки безладно снувалися. Потім я більше не міг відганяти це від себе — почав думати про Брет і тільки про неї. Я думав про Брет, і думки вже не снувались, а текли немовби повільними хвилями. Потім я зненацька заплакав. Трохи згодом мені полегшало, і я лежав у ліжку й слухав, як на вулиці гуркочуть вантажні трамваї, а потім заснув.

Пробудив мене галас, що долинав знадвору. Я прислухався й ніби почув знайомий голос. Я накинув халат і підійшов до дверей. Унизу голосно розмовляла консьєржка. І дуже сердито. Я почув своє ім'я й гукнув їй.

— Це ви, мосьє Барнс? — озвалася консьєржка.

— Так, я.

— Прийшла якась дама, збудила всю вулицю. Це ж тільки у злодіїв бувають справи о такій порі! Хоче, мовляв, побалакати з вами. Я сказала, що ви спите.

Потім я почув голос Брет. Спросоння я чомусь вирішив, що то Жоржет. Не знаю чому. Адже вона не знала моєї адреси.

— Впустіть її, будь ласка.

Брет піднялася сходами. Я побачив, що вона зовсім п'яна.

---

[1] Яке нещастя! Яке нещастя! *(Італ.)*

— Вийшло по-дурному,— сказала вона.— Таке зчинила. Ти ж не спав, правда?

— А що ж я, по-твоєму, робив?

— Не знаю. Котра година?

Я подивився на годинник. Пів на п'яту.

— Я й уявлення не мала, котра година,— сказала Брет.— Послухай, дозволь людині сісти, га? Ти не гнівайся, любий. Я оце щойно попрощалася з графом. Він привіз мене сюди.

— Що він за один? — спитав я, дістаючи бренді, содову і склянки.

— Мені — крапельку,— сказала Брет.— Не намагайся споїти мене. Граф? Нічого хлопець. Свій.

— Він таки граф?

— Будьмо. По-моєму, граф. Принаймні має право називатися. Про людей він знає геть усе й навіть більше. Звідки він усе те бере, га? У нього мережа кондитерських в Америці.

Вона надпила зі склянки.

— Він так і сказав: мережа. Начебто так. Він їх усіх сплів докупи — розповів, як саме. Ото цікаво! Але він — свій. Цілком. Це зразу видно.

Вона надпила ще трохи.

— Ти мене краще спитай, навіщо він мені. Слухай, ти ж не сердишся, правда? Знаєш, він дуже допомагає Зізі.

— А Зізі — справжній герцог?

— Певно, справжній. Тільки грецький. А художник — кепський. Знаєш, граф мені сподобався.

— Де ви з ним були?

— Скрізь! Він оце щойно привіз мене сюди. Пропонував десять тисяч доларів, якщо я поїду з ним у Біарріц. Скільки це фунтів?

— Близько двох тисяч.

— Сила грошей. Я йому сказала, що не можу. Він сприйняв це дуже галантно. Я йому сказала, що в мене забагато знайомих у Біарріці.

Брет засміялася.

— Та пий же,— сказала вона.

Доти я тільки раз пригубив склянку. Я зробив добрий ковток.

— Оце вже краще,— сказала Брет.— Вийшло дуже смішно. Він пропонує: їдьмо в Канни. Я кажу, в мене забагато знайомих у Каннах. Тоді в Монте-Карло. Я кажу, в мене забагато знайомих у Монте-Карло. Кажу, в мене скрізь забагато знайомих. І, між іншим, воно й справді так. Потім я попросила, щоб він привіз мене сюди.

Вона дивилася на мене, спершись зап'ястком на край столу, тримаючи в пальцях склянку.

— Не треба на мене так дивитися,— сказала вона.— Я призналася йому, що кохаю тебе. І це, між іншим, правда. Не дивись на мене так. Він сприйняв це з біса галантно. Хоче повезти нас завтра вечеряти. Поїдеш?

— Чому б і ні?

— Ну, я, мабуть, піду.

— Вже?

— Я тільки хотіла глянути на тебе. І заманеться ж таке, правда? Може, вдягнешся і зійдеш зі мною? Він чекає з машиною тут недалеко.

— Граф?

— Власною персоною. І шофер у лівреї. Хоче покатати мене. Поснідаємо в Булонському лісі. Цілий кошик делікатесів. Набрав у Зеллі. Дюжина пляшок «Мюмма». Не спокусишся?

— Мені треба вранці працювати,— відповів я.— Та й однаково тебе я вже не наздожену — тільки нудьгу наганятиму.

— Не будь дурнем.

— Не можу.

— Ну, гаразд. Передати йому вітання?

— Авжеж. Найтепліші.

— На добраніч, любий.

— Я чую в голосі сльози?

— Ну й бридкий же ти.

Ми поцілувалися на прощання, і Брет затремтіла.

— Краще я піду,— сказала вона.— На добраніч, любий.

— Ти могла б і не йти.

— Ні.

На сходах ми поцілувалися ще раз, я гукнув консьєржці, і та пробуркотіла щось, ідучи до дверей. Я повернувся нагору й у відчинене вікно дивився, як Брет підійшла до великого лімузина, що чекав коло тротуару під ліхтарем. Вона сіла, й машина рушила. Я відвернувся. На столі стояли порожня склянка і склянка, наполовину наповнена бренді з содовою. Я виніс обидві на кухню й вилив недопите в раковину. Потім вимкнув світло в їдальні, сів на ліжко, скинув капці й ліг. І через оцю-от Брет я плакав! Але тут я згадав, як вона йшла вулицею й сідала в машину, і, певна річ, за мить мене знов охопив відчай. Удень не штука вдавати із себе залізного. Інша річ — уночі.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Вранці я пройшов бульваром Сен-Мішель до вулиці Суфле й випив кави з булочкою. Ранок був гарний. У Люксембурзькому саду цвіли каштани. Приємна прохолода вранішнього повітря віщувала спекотний день. За кавою я пере-

глянув газети, потім викурив сигарету. З ринку вже йшли квіткарки, в'яжучи на ходу букетики. В один бік поспішали студенти-юристи, в другий — студенти Сорбонни. Бульваром бігли трамваї, люди поспішали на роботу. Я проштовхався на задню площадку автобуса і доїхав до церкви Мадлен, а звідти пройшов бульваром Капуцинок до Опери й завернув до корпункту. Дорогою я проминув чоловіка, що продавав заводних жабок, і чоловіка, що продавав іграшкових боксерів. Я завернув убік, щоб не наступити на нитки, за допомогою яких його помічниця приводила в рух боксерів. Вона тримала їх у схрещених руках, але дивилася кудись убік. Продавець умовляв двох туристів купити іграшки. Ще троє туристів зупинилися поглянути. Я пішов далі за чоловіком, який штовхав перед собою коток, друкуючи великими літерами на тротуарі слово *CINZANO*. Скрізь, куди не кинеш оком, люди поспішали на роботу. Було приємно йти на роботу. Я перетнув вулицю й зайшов на корпункт.

Піднявшись до себе, я прочитав французькі ранкові газети, покурив, а тоді сів за машинку й добре попрацював цілий ранок. Об одинадцятій я взяв таксі, поїхав на Ке-д'Орсе й просидів з півгодини разом з десятком кореспондентів, слухаючи, як представник міністерства закордонних справ, молодий дипломат у рогових окулярах, відповідає на запитання. Прем'єр-міністр поїхав у Ліон виступати чи, точніше, вже повертався після виступу до Парижа. Кілька журналістів поставили запитання тільки для того, щоб послухати самих себе, кілька запитань поставили кореспонденти телеграфних агентств, яких справді цікавили відповіді. Ніяких новин не було. З міністерства я поїхав в одному таксі з Вулсі й Крамом.

— Що ти робиш вечорами, Джейку? — спитав Крам.— Тебе ніде не видно.

— Переховуюсь у Латинському кварталі.

— Треба буде колись туди зазирнути. В «Дінго». Там це, здається, наймодніше кафе?

— Так. А є й нове, ще краще — «Селект».

— Я давно збираюся,— сказав Крам.— Та хіба ж вирвешся, коли вдома жінка, діти...

— А в теніс ти граєш? — спитав Вулсі.

— Який там теніс,— сказав Крам.— Цього року ще не брав до рук ракетки. Кілька разів хотів вирватися, але як неділя, то дощ, та й на корт не протовпишся.

— В англійців і в суботу вихідний,— докинув Вулсі.

— Щастить тим паразитам,— сказав Крам.— Але побачите. Колись я покину гарувати на агентство. Отоді вже не сидітиму ані дня в місті...

— А що ще людині треба? Жити за містом і мати своє авто.

— Я вже запланував собі машину на наступний рік.

Я постукав по скляній перегородці. Шофер загальмував.

— Я приїхав,— сказав я.— Ходімо, вип'ємо по чарці.

— Ні, дякую, брате,— відповів Крам.

Вулсі похитав головою.

— Мені треба обробити те, що він там набалакав.

Я сунув Крамові в руку двофранкову монету.

— Ти з глузду з'їхав, Джейку,— сказав він.— Я сам заплачу. Однаково ж платить редакція.

— То нехай платить моя.

Я махнув їм на прощання рукою. Крам висунув голову.

— Ти будеш на денному прийомі в середу?

— Обов'язково.

Я піднявся до себе ліфтом. Мене чекав Роберт Кон.

— Привіт, Джейку,— сказав він.— Ходімо снідати.

— Ходімо. От тільки гляну, чи не надійшло чогось термінового.

— Куди підемо?

— Будь-куди.— Я переглянув папери на столі.— А куди-б ти хотів?

— Може, до Ветцеля? Там добрі закуски.

У ресторані ми замовили пиво й закуску. Офіціант приніс пиво — холодне, у високих запітнілих кухлях. Подали з десяток різних закусок.

— Як ти вчора — добре погуляв? — спитав я.

— Не сказав би.

— А як тобі пишеться?

— Кепсько. Друга книжка застряла й ані руш.

— У всіх так буває.

— Авжеж, авжеж. Тільки мені від цього не легше.

— А в Південну Америку ти ще хочеш?

— Хочу.

— Чому ж ти не їдеш?

— Через Френсіс.

— То візьми її з собою.

— Така подорож — не для неї. Вона любить інше. Велике товариство.

— Тоді пошли її під три чорти.

— Не можу. Я маю щодо неї певні обов'язки.

Він одсунув тарілку з нарізаними огірками й узявся за мариновано го оселедця.

— Що тобі відомо про леді Брет Ешлі, Джейку?

— Леді Ешлі — її прізвище. Брет — ім'я,— сказав я.— Вона гарна дівчинка. Розлучається з чоловіком і має намір вийти заміж за Майкла Кембелла. Майкл тепер у Шотландії. А що?

— Вона надзвичайно приваблива жінка.

— Згоден.

— В ній є щось особливе, якась витонченість. Вона здається мені винятково витонченою і щирою.

— Вона дуже гарна.

— Я навіть не знаю, чим вона так вабить до себе,— сказав Кон.— Певно, це порода.

— Бачу, вона тобі припала до серця.

— Дуже. Мені навіть здається, що я закохався в неї.

— Вона п'яниця,— сказав я.— Вона кохає Майкла Кембелла й вийде за нього заміж. А він колись нечувано розбагатіє.

— Я не вірю, що вона вийде за нього заміж.

— Чому?

— Не знаю. Не вірю — і край. Ти з нею давно знайомий?

— Давно,— сказав я.— Вона була сестрою в госпіталі, де я лежав під час війни.

— Певно, вона тоді була ще дитина.

— Їй тепер тридцять чотири.

— А коли вона одружилася з Ешлі?

— Під час війни. Відразу по тому, як її коханого прибрала на той світ дизентерія.

— Я чую в твоєму голосі сарказм.

— Даруй, це ненавмисне. Але так було.

— Я не вірю, що вона може одружитися з тим, кого не кохає.

— А проте вона робила це двічі.

— Не вірю.

— Слухай,— сказав я,— нащо ти чіпляєшся до мене з дурними запитаннями, якщо тобі не подобаються відповіді?

— Я про це тебе не питав.

— Ти просив мене розповісти про Брет Ешлі.

— Але не просив наговорювати на неї.

— Ет, іди ти до дідька.

Він сполотнів і підвівся, блідий і лютий, над столом, заставленим закусками.

— Сідай,— сказав я.— Не дурій.

— Забери свої слова назад!

— Та кинь ти свої школярські штучки.

— Забери свої слова назад.

— Про мене. Як хочеш. Я знати не знаю Брет Ешлі. Задоволений?

— Ні. Не це. Ти послав мене до дідька.

— Не йди до дідька,— сказав я.— Сиди тут. Ми ж тільки почали снідати.

Кон усміхнувся й сів. Скидалося на те, що він зрадів можливості сісти. Цікаво, що він у біса робив би, якби не сів?

— Тобі очорнити людину — за іграшку, Джейку.

— Вибач. У мене лихий язик. Але я ніколи не лихословлю навмисне.

— Знаю,— сказав Кон.— Ти ж, зрештою, мій найліпший друг, Джейку.

«Отакої»,— подумав я, а вголос сказав:

— Я не хотів образити тебе. Пробач.

— Та нічого, все гаразд. Я вже не серджуся.

— От і добре. Давай замовимо ще чогось.

Попоївши, ми перейшли до кафе «Де-ля-Пе» й випили кави. Конові явно кортіло знову завести мову про Брет, але я не піддавався. Ми побалакали про те про се, а потім я попрощався з ним і пішов на корпункт.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

О п'ятій годині я був у готелі «Крійон» — чекав Брет. Вона не з'являлась, отож я сів і написав кілька листів. Листи вийшли не дуже вдалі, але я сподівався, що папір із зображенням і адресою готелю «Крійон», на якому вони були написані, компенсує все. Брет так і не прийшла, і за чверть до шостої я спустився в бар і випив з барменом Жоржем по коктейлю «Джек Роуз». У барі Брет теж не було, і я, перше ніж вийти, ще раз пошукав її нагорі, оглянув вестибюль, а тоді взяв таксі й поїхав до кафе «Селект». Переїжджаючи Сену, я бачив буксир із цілою флотилією порожніх барж, що високо сиділи у воді. Вони пливли за течією, й на кожній за стерном стояв матрос, готуючись пройти під мостом. Річка милувала око. В Парижі завжди приємно переїздити мостом.

Таксі об'їхало пам'ятник винахідникові семафора, що сам править за семафор, завернуло на бульвар Распай, і я відкинувся на сидінні, щоб не бачити цього відрізка дороги. Їзда бульваром Распай завжди нудить мене. На лінії Париж-Ліон-Марсель є перегін між Фонтенбло й Монтеро, який навіює мені смертельну тугу щоразу, як я ним їду. Певно, такі мертві місця в знайомих маршрутах викликані якимись асоціаціями. У Парижі є чимало вулиць, не менш бридких, ніж бульвар Распай. І пішки я тим бульваром ходжу спокійно. А от їхати ним для мене — мука. Певно, я колись прочитав щось про нього. А на Роберта Кона діє так весь Париж. Цікаво, звідки в Кона ця нелюбов до Парижа? Чи не від Менкена? Менкен, по-моєму, ненавидить Париж. А стільки молодих людей навчаються любити й не любити за Менкеном!

Таксі зупинилося перед «Ротондою». Хоч би яке монпарнаське кафе ви назвали водієві, сідаючи в таксі на правобережжі,

він неодмінно привезе вас до «Ротонди». За десять років вони, певно, возитимуть до «Дю Дома». А втім, відстані там невеликі. Я пройшов повз безлюдні столики «Ротонди» до кафе «Селект». Усередині кілька чоловік пили за стойкою, а на вулиці сидів один-єдиний відвідувач — Гарві Стоун. Перед ним здіймалася купка блюдечок, і щік його давно не торкалася бритва.

— Сідай,— сказав Гарві,— я тебе шукав.

— А що сталося?

— Нічого. Просто так шукав.

— Ти з іподрому?

— Ні. Не був там з неділі.

— Що чути із Штатів?

— Нічого. Анічогісінько.

— А що сталося?

— Не знаю. Але я з ними більше справ не маю. Ніяких.

Він подався вперед і зазирнув мені в очі: — Сказати тобі щось, Джейку?

— Скажи.

— В мене вже п'ять днів ріски в роті не було.

Я швиденько прикинув: три дні тому Гарві виграв у мене двісті франків у покерні кості в барі «Нью-Йорк».

— А чого?

— Грошей чортма. Не надійшли гроші.— Він помовчав.— Знаєш, Джейку, так дивно. Коли я опиняюся в такому становищі, мені хочеться бути на самоті. Хочеться сидіти у себе в кімнаті. Я мов той кіт.

Я помацав пальцями в кишені.

— Тебе сотня влаштує, Гарві?

— Так.

— Ну то ходімо їсти.

— Встигнемо. Випий зі мною.

— Краще б ти поїв.

— Ні. Коли на мене находить отаке, мені однаково, їсти чи не їсти.

Ми випили. Гарві поклав моє блюдечко на свої.

— Ти знайомий з Менкеном, Гарві?

— Знайомий. А що?

— Що він за один?

— Пристойний чоловік. Вміє пожартувати. Коли ми з ним обідали востаннє, мова зайшла про Гоффенгаймера. «Все лихо в тому,— сказав він,— що в Гоффенгаймера всі розв'язки тримаються на підв'язках». Непогано сказано.

— Непогано.

— Але він уже видихся,— вів далі Гарві.— Він уже написав про все, що знав, а тепер пише тільки про те, чого не знає.

— Може, він і пристойний чоловік,— сказав я.— Тільки читати його я не можу.

— Та його вже ніхто не читає,— мовив Гарві.— За винятком хіба тих, що звикли читати наукові записки Інституту Александра Гамільтона.

— Гм,— сказав я.— І це непогано сказано.

— Авжеж,— кивнув Гарві.

Якийсь час ми посиділи мовчки в глибокій задумі.

— Ще по чарці портвейну?

— А чого ж,— погодився Гарві.

— Он іде Кон,— сказав я.

Роберт Кон переходив вулицю.

— А-а, той недотепа,— зауважив Гарві.

Кон підійшов до нашого столика.

— Привіт, бродяги! — сказав він.

— Привіт, Роберте,— відповів Гарві.— Я оце втовкмачував Джейкові, що ти недотепа.

— Як це розуміти?

— От скажи відразу. Не роздумуючи. Що б ти найохочіше робив, якби тобі дозволили робити, що заманеться?

Кон задумався.

— Тільки не думай. Кажи відразу.

— Не знаю,— сказав Кон.— І взагалі, до чого це?

— Я тебе питаю, що б ти найохочіше робив. Кажи перше, що спаде на думку. Навіть безглуздя.

— Не знаю,— сказав Кон.— Як на мене, найохочіше я взявся б знову грати у футбол.

— Я помилився, назвавши тебе недотепою,— сказав Гарві.— Ти просто взірець загальмованого розвитку.

— Зате ти страшенно дотепний, Гарві,— сказав Кон.— Ти діждешся, що тобі хтось затопить у пику.

Гарві Стоун засміявся.

— Даремно ти так гадаєш. Ніхто цього не зробить. Бо мені на це начхати. Я не боксер.

— Тоді не начхаєш.

— А от і начхаю. В цьому й полягає твоя помилка. Бо ти людина недалека.

— Годі базікати про мене.

— Будь ласка,— сказав Гарві.— Мені начхати. Для мене ти — порожнє місце.

— Дай спокій, Гарві,— втрутився я.— Випий ще портвейну.

— Ні,— сказав він.— Піду поїм десь поблизу. Бувай, Джейку.

Він підвівся з-за столика й пішов вулицею. Я дивився, як він переходить на той бік, лавірує між таксі,— присадкуватий, повільний, певний себе.

— Він завжди дратує мене,— сказав Кон.— Терпіти його не можу.

— А мені він подобається,— мовив я.— Я його люблю. Не варто на нього сердитись.

— Знаю,— сказав Кон.— Просто він діє мені на нерви.

— Ти сьогодні працював?

— Ні. Не пишеться чогось, і край. Ця книжка посувається куди важче, ніж перша. З якого боку не почну — нічого не виходить.

Від, сказати б, здорової самовпевненості, з якою він повернувся напровесні з Америки, не лишилося й сліду. Тоді він не сумнівався в своїх здібностях, і діймала його тільки жадоба пригод. Тепер ця впевненість зникла. Я відчуваю, однак, що не зумів іще виразно зобразити Роберта Кона. Річ у тім, що, поки він не закохався в Брет, я не чув од нього жодного слова, яке вирізнило б його з-поміж інших людей. За ним приємно було стежити на тенісному корті, він мав спортивну фігуру й тримався у формі, вправно грав у бридж і чимось мило й смішно нагадував студента. Я жодного разу не чув, щоб у товаристві він сказав що-небудь оригінальне. Він носив сорочки-теніски — так ми називали їх замолоду, й так вони звуться, мабуть, і нині,— але вічного юнака із себе не вдавав. Навряд чи він дуже дбав про свій одяг. Зовнішньо він сформувався в Прінстоні. Внутрішньо він склався під впливом двох жінок, які виховали його. Була в ньому мила хлоп'яча щирість, якої ні першій, ні другій не вдалося витравити, й, очевидно, цієї риси я не зумів показати. Він, скажімо, любив перемагати у грі в теніс. Певно, йому кортіло здобути перемогу не менше, ніж Ланглен. А проте, коли він програвав, то програвав весело. Закохавшись у Брет, він як тенісист зійшов на пси. Він почав програвати таким партнерам, які доти й не мріяли перемогти його. Але ставився до цього дуже спокійно.

Отож ми сиділи на терасі кафе «Селект», і Гарві Стоун саме перейшов вулицю.

— Ходімо до «Ліла»,— сказав я.

— У мене тут побачення.

— О котрій?

— Френсіс має прийти о чверть на восьму.

— Он вона йде.

Френсіс Клайн прямувала до нас через вулицю. Вона була дуже висока і, йдучи, робила багато зайвих рухів. Вона помахала нам рукою і всміхнулась. Ми дивились, як вона переходить вулицю.

— Привіт, Джейку,— сказала вона.— Я дуже рада, що ви тут Я хочу побалакати з вами.

— Привіт, Френсіс,— відповів Кон. Він усміхнувся.

— О, привіт, Роберте! І ти тут? — Вона швидко заторохтіла далі: — Ну й нахвилювалась я сьогодні. Оцей тип,— вона кивнула на Кона,— не прийшов додому обідати.

— А ми й не домовлялись.

— Авжеж. Але ти не попередив куховарку. А потім я пішла на побачення з Полою, та не застала її на роботі. Я вирішила діждатись її у «Рітці», але вона так і не з'явилась, а при мені, звісно, не було грошей, щоб пообідати в «Рітці».

— І що ж ви зробили?

— Пішла собі геть, що ж іще.— Вона говорила все це удавано весело.— Я завжди додержую свого слова. Чого ніхто тепер не робить. А ви, Джейку, як живете?

— Добре.

— Привели на танці таку гарненьку дівчину, а втекли з отією Брет.

— Вона тобі не подобається? — спитав Кон.

— По-моєму, вона просто чарівна. А по-твоєму?

Кон промовчав.

— Послухайте, Джейку. Я хочу з вами побалакати. Чи не перейшли б ви зі мною до кафе «Дю Дом»? А ти, Роберте, почекай тут, гаразд? Ходімо, Джейку.

Ми перейшли бульвар Монпарнас і сіли за столик. До нас підскочив хлопчик з «Періс таймс», я купив у нього газету й розгорнув.

— Що сталося, Френсіс?

— Нічого,— сказала вона,— окрім того, що він хоче кинути мене.

— Як це — кинути?

— Він усюди казав, що ми одружуємось, а я й собі сказала матері і геть усім. А тепер він не хоче.

— А що сталося?

— Він вирішив, що ще не нагулявся. Я знала, що так буде, коли він поїхав у Нью-Йорк.

Вона глянула на мене ясними очима й повела далі, намагаючись говорити байдужим тоном:

— Якщо він не хоче, то я за нього й не піду. Це ж зрозуміло. Я тепер нізащо за нього не піду. Але навіщо було стільки тягти, цілих три роки, аж дотепер, коли я нарешті розлучилася.

Я промовчав.

— Ми збиралися відсвяткувати цю подію, а натомість сваримося. Поводимось, як діти. Він плаче, благає мене не переживати й тут-таки заявляє, що просто не може цього зробити.

— Кепська справа.

— Ще й яка кепська. Я на нього змарнувала два з половиною

роки. А тепер уже й не знаю, чи схоче хто зі мною одружитися. Два роки тому в Каннах я могла б вийти за будь-кого. Усі старі парубки, що вже нагулялися й шукали ефектної дружини, упадали коло мене. А тепер я навряд чи знайду кого.

— Що ви. Перед вами ніхто не встоїть.

— Навряд. До того ж я прихилилась до нього. І хочу мати дітей. Я все сподівалася, що в нас будуть діти.— Вона глянула на мене ясними очима.— Хоч я не дуже люблю дітей, але й припускати не хочу, що в мене їх не буде. Я все сподівалася, що коли в мене з'являться діти, я полюблю їх.

— У нього є діти.

— Атож. У нього є діти, і в нього є гроші, і мати в нього багата, і він написав книжку, а те, що пишу я, ніхто не хоче друкувати, жоден видавець. А я ж пишу непогано. І грошей у мене немає зовсім. Я могла б домогтись аліментів, та хотіла якнайшвидше взяти розлучення.— Вона знову подивилася на мене дуже ясними очима.— Це несправедливо. Звісно, я й сама винна. Але не в усьому. Треба було мати голову на плечах. Та коли я все це йому кажу, він починає плакати й твердить, що не може одружитись. А чому не може? З мене вийшла б гарна дружина. Вдача в мене лагідна. Свободи його я не обмежую. Ет, що там казати.

— Кепсько виходить.

— А таки кепсько. Але балачками тут не зарадиш, правда? Ходімо назад, до кафе.

— Я теж, звісно, нічим зарадити не можу.

— Не можете. Не кажіть йому тільки, що я вам усе розповіла. Я знаю, чого йому хочеться.— І тут їй уперше зрадив удавано бадьорий тон.— Він хоче повернутися до Нью-Йорка саме в той час, коли вийде його книжка, щоб стати кумиром тамтешніх шльондр. Ось чого йому хочеться.

— Може, він і не стане їхнім кумиром. І взагалі він, по-моєму, не такий. Їй-богу.

— Ви, Джейку, не знаєте його так, як я. Саме про це він і мріє. Я знаю. Знаю. Саме тому він і не хоче одружуватися. Він хоче цієї осені сам натішитися своєю славою.

— То вернімося до кафе?

— Так. Ходімо.

Ми підвелись — офіціант так і не підійшов до нас — і перейшли через вулицю до «Селекта», де Кон сидів, усміхаючись, за столиком із мармуровим верхом.

— Чого б ото я всміхалася? — сказала Френсіс.— Від надміру щастя, чи що?

— Мені смішно, що в тебе з Джейком знайшлися секрети.

— О, те, що я сказала Джейкові, зовсім не секрет. Це неза-

баром знатимуть усі. Просто я хотіла, щоб Джейк довідався про все від мене, а не від когось.

— Про що? Про твою поїздку до Англії?

— Атож, про мою поїздку до Англії. Ах, Джейку, я забула сказати вам: я їду до Англії.

— Це ж чудово!

— Атож, саме так воно робиться в благородних родинах. Роберт відсилає мене. Дає мені двісті фунтів, і я вирушаю гостювати до друзів. Правда ж, чудово? Тим друзям, звісно, ще нічого не відомо.

Вона обернулася до Кона й усміхнулася йому. Він уже більше не всміхався.

— Ти збирався дати мені тільки сто фунтів, так, Роберте? А я змусила його дати двісті! Не думайте, він дуже щедрий. Адже ти щедрий, так, Роберте?

По-моєму, Робертові Кону просто не можна було казати таких жахливих речей. Є люди, яких не можна ображати. Такі люди навіюють тобі відчуття, що світ розпадеться, просто-таки розпадеться, якщо ти дозволиш собі сказати при них щось не те. І ось Кон вислуховував усе це. І відбувалося це в мене перед очима, і я неспроможний був покласти цьому край. А це ще ж були невинні жарти в порівнянні з тим, що я почув далі.

— Що ти кажеш, Френсіс? — перебив її Кон.

— Чуєте — він ще й питає! Я їду до Англії. Їду гостювати до друзів. Вам доводилося гостювати в друзів, яким ви не потрібні? О, вони, звісно, приймуть мене. «Як поживаєш, люба? Ми так давно не бачилися! Як твоя люба матуся?» Атож, як моя люба матуся? Вона вклала всі свої заощадження у французьку воєнну позику. Їй-богу, правда. Певно, вона одна така в світі й знайшлася. «А як Роберт?» Або навпаки — вдаватимуть, ніби Роберта не існує. «Пам'ятай, золотко, про Роберта — ні слова. Сердешна Френсіс, яка вона нещасна». Ото буде весело, правда ж, Роберте? Правда, весело, Джейку?

Вона обернулася до мене з отією своєю відчайдушно веселою усмішкою. Присутність свідка, очевидно, тішила її.

— А де будеш ти, Роберте? Звісно, я сама винна. Тільки я, і ніхто більше. Коли я змусила тебе спекатися тієї твоєї секретарочки, мені слід було б подумати, що так само колись ти спекаєшся й мене. Джейк не знає цієї історії. Розповісти йому?

— Ради бога, Френсіс, замовкни.

— Ні, я розповім йому. У Роберта в редакції була секретарка. Гарненьке дівча, і він вважав її чарівною, але прийшла я, і він вирішив, що я теж чарівна. Отож я змусила його спекатися секретарки, а він же привіз її до Провінстауна з Кармела, коли переїхав туди із своїм журналом. І що б ви думали — він не дав

їй навіть грошей на квиток назад, до узбережжя. Хотів, бачте, догодити мені. Тоді я була для нього всім. Правда, Роберте?

Ви тільки не подумайте нічого поганого, Джейку. З тією секретаркою стосунки в нього були чисто платонічні. Ні, навіть не платонічні. Власне, ніяких не було. Гарненьке дівча — от і все. І він відіслав її, щоб потішити мене. Що ж, мабуть, і справді — той, хто взявся за меч, від меча й загине. Влучно сказано, правда? Запам'ятай це, Роберте,— використаєш у своїй новій книжці. Розумієте, Роберт збирає матеріал для нової книжки. Правда, Роберте? Через те він і кидає мене. Вирішив, що я не фотогенічна. Бачте, поки ми жили разом, він був страшенно зайнятий своєю книжкою і тому не затямив нічого з того, що було між нами. Тож тепер він вирушає на пошуки нового матеріалу. Сподіваюсь, він знайде щось неймовірно цікаве.

Послухай, Роберте, золото моє. Я дам тобі одну пораду. Ти ж не образишся, правда? Ніколи не сварися зі своїми юними пасіями. Постарайся не сваритися. Бо без плачу ти не вмієш сваритися, а коли ти плачеш, то дуже себе жалієш і не можеш запам'ятати, що тобі кажуть у відповідь. Так ти не втримаєш у голові жодного діалогу. Тож постарайся зберігати спокій. Я знаю, це страшенно важко. Але пам'ятай: це потрібно задля літератури. Ми повинні жертвувати всім в ім'я літератури. Подивись-но на мене. Я покірно від'їжджаю до Англії. В ім'я тієї ж таки літератури! Ми всі повинні допомагати молодим письменникам. Ви згодні, Джейку? А втім, ви не молодий письменник. А ти, Роберте? Тобі тридцять чотири роки. Ні, як на великого письменника ти ще замолодий. Згадай-но Гарді. Згадай-но Анатоля Франса. Він якраз нещодавно помер. Хоча Роберт вважає його слабеньким письменником. Так йому сказали його друзі-французи. Самому йому читати по-французькому важкенько. Франсові далеко до тебе, правда, Роберте? Як ти гадаєш, йому теж доводилося ходити на пошуки матеріалу? Як потвоєму, що він казав своїм коханкам, коли відмовлявся з ними одружуватися? Цікаво, чи він теж плакав? Ой, я, здається, здогадуюсь! — Вона приклала до уст руку в рукавичці.— Так, я вже знаю, чому Роберт не хоче зі мною одружитися. Щойно здогадалася. Тут, у кафе «Селект», на мене зійшло одкровення. Чистісінька містика, правда? Коли-небудь тут приб'ють меморіальну дошку. Як у Лурді. Сказати, Роберте? То слухай. Це ж так просто. Дивно, як я раніше не додумалася. Бачите, Роберт весь час хоче мати коханку. Я коханка, поки він не одружився зі мною. «Вона його коханка — вже понад два роки». Збагнули? А якщо він одружиться зі мною, як обіцяв, романтиці буде кінець. Геніальний здогад, га? І це ж правда, правда! Якщо не вірите — подивіться на нього. Ви куди, Джейку?

— Мені треба зайти в бар, я маю справу до Гарві Стоуна.

Коли я виходив, Кон звів очі. Він був страшенно блідий. Чому він сидів тут? Чому він сидів і вислухував усе це?

Я стояв, прихилившись до стойки, і мені було видно їх у вікно. Френсіс усе ще говорила з отією ясною усмішкою, зазираючи йому в обличчя щоразу, коли питала: «Правда, Роберте?» А може, й не питала. Може, казала щось інше. Я сказав барменові, що не буду нічого пити, і вийшов у бічні двері. Вже за дверима я глянув крізь товщу двох шибок і побачив їх за столиком. Вона й досі щось йому казала. Я пройшов завулком до бульвару Распай. Зупинивши таксі, я назвав водієві адресу своєї квартири.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Коли я підійшов до сходів, консьєржка постукала в скляні двері своєї сторожки, і я зупинився, чекаючи її. Вона подала мені кілька листів і телеграму.

— Ось ваша пошта. І до вас приходила дама.

— Вона залишила картку?

— Ні. Її супроводив якийсь пан. Це була та сама, що приходила до вас вночі. Знаєте, цього разу вона мені дуже сподобалась.

— З нею був хтось із моїх знайомих?

— Не знаю. Я того пана бачила вперше. Він дуже великий. Дуже, дуже великий. А вона дуже мила. Дуже, дуже мила. Вночі вона була трохи...— Консьєржка підперла підборіддя рукою й кілька разів гойднула головою вперед і назад.— Я вам щиро скажу, мосьє Барнс, уночі вона зовсім не видалася мені такою милою. Вночі я подумала про неї зовсім інакше. Але затямте мої слова: вона *très, très gentille*[1]. Видно, з дуже пристойної родини. Це відразу впадає в око.

— Вони нічого не переказували?

— Так, переказували. Що повернуться за годину.

— Впустіть їх, коли вони прийдуть.

— Гаразд, мосьє Барнсе. А та дама — о, вона не проста! Може, трошки дивакувата, але не проста, ні!

Консьєржка, перш ніж стати консьєржкою, торгувала напоями на паризькому іподромі. Все своє життя вона працювала під трибунами, але не спускала ока з людей, що на тих трибунах сиділи, і вельми пишалася своїм умінням визначати, хто з моїх гостей добре вихований, хто з благородної родини, а хто — справжній спортсмен. Одне тільки лихо: тим людям, що, на її

[1] Дуже, дуже мила *(франц.)*.

думку, не належали до жодної з цих трьох категорій, вона за всіх обставин казала, що мене немає вдома. Один мій приятель, мізерний на вигляд художник, якого мадам Дюзінель аж ніяк не могла зарахувати до людей добре вихованих, родовитих чи спортсменів, написав мені листа з проханням видати йому перепустку, щоб він міг проходити повз мою консьєржку, коли часом увечері захоче мене відвідати.

Я піднявся до себе, міркуючи, як же це Брет спромоглася улестити мою консьєржку. Телеграфував Білл Гортон: він прибував пароплавом «Франс». Я поклав пошту на стіл, пішов до спальні, роздягся і прийняв душ. Коли я витирався, коло вхідних дверей пролунав дзвінок. Я накинув халат, вступив у капці й пішов відчиняти. То була Брет. За нею стояв граф. У руках він тримав великий букет троянд.

— Добридень, любий! — сказала Брет.— Можна зайти?

— Заходьте. Я саме купався.

— Купався? Ото тобі добре живеться.

— Тільки приймав душ. Сідайте, графе Міппіпопуло. Що ви будете пити?

— Я не знаю, чи ви любите квіти, сер,— мовив граф,— та все ж наважився принести вам ці троянди.

— Дайте-но їх мені.— Брет узяла квіти.— Налий сюди води, Джейку.

Я набрав на кухні води у великий глек, Брет засунула в нього троянди й поставила посеред обіднього столу.

— Ох і находилися ми сьогодні.

— Ти не пригадуєш — ми не домовлялися зустрітися в «Крійоні»?

— Ні. А хіба домовлялися? Виходить, я добряче впилася.

— Ви таки впилися, люба,— сказав граф.

— Отакої. Але граф виявився справжнім лицарем.

— Зате консьєржка тепер до тебе дуже ласкава.

— Ще б пак. Я дала їй двісті франків.

— Невже утнула таку дурницю?

— Не свої, його,— кивнула вона на графа.

— Я подумав, що її треба якось винагородити за нічний клопіт. Було ж так пізно.

— Він просто чудо,— сказала Брет.— Він завжди пам'ятає все, що було.

— Як і ви, люба.

— Скажете ж таке,— відповіла Брет.— Кому це потрібно? Послухай, Джейку, ти даси нам сьогодні випити?

— Візьми, а я тим часом одягнуся. Ти ж знаєш, де все стоїть.

— Та начебто знаю.

Вдягаючись, я чув, як Брет ставить на стіл склянки й сифон, а потім я почув їхні голоси. Я вдягався повільно, сидячи на ліжку. Я почував себе втомленим, і на душі було препогано. Брет увійшла до спальні зі склянкою в руці й сіла поруч мене.

— Що з тобою, любий? Перебрав?

Вона поцілувала мене в лоб.

— Ох, Брет, я так кохаю тебе.

— Любий,— сказала вона. Потім: — Хочеш, щоб я спровадила його?

— Ні. Він симпатичний.

— Я спроваджу його.

— Не треба.

— Вирішено. Зараз спроваджу.

— Не можна ж отак раптово.

— Не можна, кажеш? Ось посидь тут. Він на мене молиться ясно?

Вона вийшла з кімнати. Я ліг долілиць на ліжко. Мені було зовсім зле. Я чув їхні голоси, але не дослухався. Брет повернулася й сіла на ліжко.

— Бідолахо мій любий! — Вона погладила мене по голові.

— Що ти йому сказала? — Я лежав, одвернувшись. Я не хотів бачити її.

— Послала його по шампанське. Він страшенно любить купувати шампанське.— І трохи згодом: — Тобі легше, любий? Голова ще болить?

— Уже не так.

— Лежи спокійно. Він подався на інший кінець міста.

— Чи не могли б ми жити разом, Брет? Невже не могли б просто жити разом?

— Мабуть, не могли б. Я б тебе зраджувала на кожнім кроці. Ти б цього не витримав.

— А тепер же витримую.

— Тепер — зовсім інше. Тут я винна, Джейку. Така вже я вдалася.

— Може, хоч на якийсь час поїдемо з Парижа?

— Це нічого не дасть. Якщо хочеш, можемо й поїхати. Але я не витримаю тихого життя в провінції. Навіть з коханим.

— Знаю.

— Погано, га? Я б сказала, що кохаю тебе, але ти й сам знаєш.

— І ти знаєш, що я тебе кохаю.

— Давай помовчимо. Слова тільки роз'ятрюють душу. Я поїду від тебе, поїду геть. Та й Майкл повертається.

— Чого ти хочеш їхати?

— Так краще для тебе. І для мене.

— Коли ти їдеш?
— Як тільки зберуся.
— Куди?
— В Сан-Себастьян.
— А не можна нам разом?
— Ні. Після всіх наших розмов це було б мукою.
— Ми ні до чого не домовилися.
— Ох, ти все знаєш не гірше, ніж я. Облиш, любий.
— Авжеж,— сказав я.— Я знаю, що ти маєш рацію. Просто я розклеївся, а коли я розклеююсь, то верзу всілякі дурниці.

Я сів, нахилився, знайшов свої черевики під ліжком, узувся. Потім встав.

— Не дивися так, любий.
— А як накажеш дивитися?
— Ох, не блазнюй. Я їду завтра.
— Завтра?
— Так. Хіба я не казала? Завтра.
— Тоді треба випити. Граф от-от повернеться.
— Так, йому вже час повернутися. Знаєш, я не бачила, щоб хтось так любив купувати шампанське. Він просто не знає міри.

Ми перейшли до їдальні. Я взяв пляшку бренді, налив Брет і собі. Задзвонив дзвоник. Я відчинив. За дверима стояв граф, а за ним — шофер із кошиком шампанського.

— Де накажете йому поставити, сер? — спитав граф.
— На кухні,— сказала Брет.
— Постав туди, Генрі,— кивнув граф.— А тепер іди вниз і принеси льоду.— Граф дивився крізь двері на кошик із шампанським.— Сподіваюсь, вино вам сподобається. Я знаю, що в Штатах у нас доброго вина не знайдеш, і сам не дуже на ньому розуміюся. Але це я взяв у приятеля-винороба.
— І серед виноробів у вас є приятелі! — сказала Брет.
— У нього свої виноградники. На тисячі й тисячі акрів.
— Як його звати? — спитала Брет.— Вдова Кліко?
— Ні,— відповів граф.— Мюмм. Він барон.
— Диво, та й годі! — сказала Брет.— Ми всі з титулами. Чому ти без титулу, Джейку?
— Запевняю вас, сер,— граф поклав руку мені на рукав,— від титулу немає ніякої користі. Він тільки вимагає витрат.
— Ну, не знаю. Часом він мені дуже прислужується,— сказала Брет.
— Мені він ще жодного разу не прислужився.
— Бо ви не вмієте ним користуватися. Я зі свого мала такі кредити, що аж згадувати страшно.
— Сідайте, графе,— сказав я.— Дайте я поставлю вашу пляшку.

При світлі газової лампи граф дивився через стіл на Брет. Вона курила сигарету, струшуючи попіл на килим.

Побачивши, що я помітив це, вона сказала:

— Слухай, Джейку, так я можу пропалити тобі килим. Дайно людині попільничку.

Я знайшов кілька попільниць і розставив їх. Шофер приніс відро з льодом, посипаним сіллю.

— Постав на лід дві пляшки, Генрі,— звелів граф.

— Накажете ще що-небудь, сер?

— Ні. Чекай у машині.— Граф обернувся до нас із Брет.— Як ви дивитеся на вечерю в Булонському лісі?

— Як хочете,— сказала Брет.— Я зовсім не голодна.

— Я завжди за добру вечерю,— сказав граф.

— Подати вино, сер? — спитав шофер.

— Так, подай, Генрі,— сказав граф. Він вийняв і простяг мені великий портсигар із свинячої шкіри.— Не бажаєте справжньої американської сигари?

— Дякую,— відповів я.— Я докурю свою сигарету.

Він одрізав кінчик сигари золотим ножичком, що висів на годинниковому ланцюжку.

— Я люблю, щоб сигара розкурювалася,— мовив граф.— Половину сигар, які нам продають, неможливо розкурити.

Він запалив сигару й попахкав, дивлячись через стіл на Брет.

— А розлучившись, леді Ешлі, ви втратите титул.

— На превеликий жаль.

— Ет, навіщо вам титул,— сказав граф.— Ви й так аристократка від голови до ніг.

— Дякую. Ви дуже люб'язні.

— Я не жартую.— Граф випустив хмару диму.— Я зроду не бачив, щоб отак, як ви. Від голови до ніг. До кінчиків нігтів.

— Дуже мило з вашого боку,— сказала Брет.— Ото мама зраділа б! Може, ви напишете про це, а я перешлю їй поштою?

— Я і їй це сказав би,— відповів граф.— Я не жартую. Я ніколи не жартую з людей. З людей жартувати — ворогів наживати. Я цього ніколи не забуваю.

— Ваша правда,— сказала Брет.— Щира правда. Я завжди жартую з людей, і через те не маю жодного друга в цілім світі. Окрім Джейка.

— З нього ви не жартуєте.

— Ніколи.

— А може, все-таки,— спитав граф,— може, ви й з нього жартуєте?

Брет глянула на мене, і біля кутиків її очей зібралися зморшки.

— Ні,— відповіла вона,— з нього я б не стала жартувати.

— Розумію,— сказав граф.— З нього ви не жартуєте.

— Щось у нас пішла нудна розмова,— сказала Брет.— Може, візьмемось до шампанського?

Граф нахилився й покрутив пляшки в блискучому відерці.

— Воно ще не охололо. Ви весь час п'єте, люба. Чому б нам не побалакати трошки.

— Я вже хтозна-як набалакалась. Всю себе вибалакала Джейкові.

— Мені хотілося б почути, як ви розмовляєте по-справжньому, люба. Бо розмовляючи зі мною, ви навіть не докінчуєте речень.

— Докінчуйте за мене. Нехай кожен докінчує їх, як кому заманеться.

— Вельми цікавий спосіб,— граф нахилився й знову покрутив пляшки.— А все ж мені хотілося б послухати, як ви розмовляєте.

— От дурень, га? — сказала Брет.

— Ну,— граф витяг пляшку з відерця,— мабуть, ця вже охолола.

Я приніс рушника, він добре витер пляшку й підняв її над головою.

— Я люблю пити шампанське з великих пляшок. Вино в них краще, хоч охолодити його важче.— Він тримав пляшку й дивився на неї.

Я поставив склянки.

— Може, все-таки відкоркуєте? — запропонувала Брет.

— Так, люба. Зараз відкоркую.

Шампанське було чудове.

— Оце-то вино! — Брет піднесла свою склянку.— Треба випити за що-небудь. За здоров'я короля!

— Таке гарне вино — не для тостів, люба. До нього не слід домішувати емоції. Втрачається смак.

Склянка Брет була порожня.

— Чому б вам не написати книжку про вина, графе? — сказав я.

— Містере Барнс,— відповів граф,— од вин мені треба одного: насолоди.

— Прошу ще трошки насолоди.— Брет підставила склянку.

Граф обережно наповнив її.

— Будь ласка, люба. Розтягніть цю насолоду, а потім можна і впитися.

— Впитися? Ви сказали «впитися»?

— Люба, ви чарівні, коли п'яні.

— Ти чуєш, що він каже?

— Містере Барнс,— граф наповнив мою склянку,— по-моєму, це єдина жінка в світі, яка однаково чарівна і п'яна, і тверeза.

— Видно, ви погано знаєте світ.

— Чому ж, люба. Я всього надивився. Побував у бувальцях.

— Пийте, не відставайте,— сказала Брет.— Ми всі побували в бувальцях. І Джейк, мабуть, надивився всього не менше, ніж ви.

— Люба, я певен, що містер Барнс бачив дуже багато. Не думайте, сер, що я цього не думаю. Але і я надивився всього.

— Авжеж, надивилися, золотко,— сказала Брет.— Я просто пожартувала.

— Я брав участь у семи війнах і чотирьох революціях,— сказав граф.

— Ви воювали?

— Доводилося, люба. І був поранений стрілами. Ви коли бачили шрами від стріл?

— Покажіть.

Граф підвівся, розстебнув жилет і верхню сорочку. Нижню він задер до підборіддя, оголивши чорні груди й могутні, опуклі в світлі лампи м'язи живота.

— Бачите?

Трохи нижче ребер біліли два рубці.

— А тепер подивіться, де вони вийшли.

І над попереком були два таких самих рубці, завтовшки як палець.

— О, це не абищо!

— Навиліт.

Граф поправляв сорочку.

— Де це вас?

— В Абіссінії. Мені тоді минав двадцять перший рік.

— Що ви там робили? — спитала Брет.— Служили в армії?

— Ні, люба, то була ділова подорож.

— Я ж тобі казала, що він свій. Казала ж? — Брет обернулася до мене.— Графе, я люблю вас. Ви чудо.

— Я радий, люба, але це неправда.

— Не будьте занудою.

— Розумієте, містере Барнс, саме тому, що мені довелося так багато пережити, я й навчився втішатись життям. Ви згодні зі мною?

— Так. Цілковито.

— Я знаю,— сказав граф,— у цьому весь секрет. Треба виробити собі шкалу цінностей.

— І з вашими цінностями ніколи нічого не трапляється? — спитала Брет.

— Ні. Тепер уже — ні.

— Ви ніколи не закохуєтесь?

— Навпаки,— сказав граф.— Я завжди закоханий.

— І як це позначається на ваших цінностях?

— Це одна з них.

— У вас немає ніяких цінностей. Ви мертві, ясно?

— Ні, люба. Ви помиляєтесь. Я зовсім не мертвий.

Ми випили три пляшки шампанського, і граф залишив кошик у мене в кухні. Ми повечеряли в ресторані в Булонському лісі. То була гарна вечеря. Їжа посідала визначне місце в графовій шкалі цінностей. Як і вино. За вечерею граф був у доброму гуморі. Брет — теж. Ми приємно провели час.

— Куди б ви хотіли тепер? — спитав граф після вечері.

В ресторані вже нікого, крім нас, не було. Двоє офіціантів стояли, прихилившись до дверей. Їм хотілося додому.

— Можна податися на Монмартр,— сказала Брет.— Ми чудово посиділи, правда ж?

Граф аж сяяв. Він був надзвичайно задоволений.

— Ви дуже приємні люди,— сказав він. Він уже розкурив нову сигару.— Чому б вам не одружитися?

— Ми хочемо жити кожне своїм життям,— відповів я.

— І робити кожне свою кар'єру,— додала Брет.— Ну, ходімо. Ходімо звідси.

— Випийте ще чарку коньяку,— сказав граф.

— На Монмартрі вип'ємо.

— Тут краще. Тихіше.

— Далася вам та тиша,— кинула Брет.— Чого ви, чоловіки, так шукаєте тиші?

— Ми любимо її,— відповів граф.— Так само, як ви — галас.

— Ну, гаразд,— сказала Брет.— Замовляйте.

— Офіціанте! — гукнув граф.

— Слухаю, мосьє.

— Який у вас найстаріший коньяк?

— Тисяча вісімсот одинадцятого року, мосьє.

— Несіть пляшку.

— Ну, це вже занадто. Джейку, зупини офіціанта.

— Послухайте, люба. За старий коньяк я плачу охочіше, ніж за будь-яку іншу старожитність.

— А у вас багато тих старожитностей?

— Повен дім.

Врешті ми поїхали на Монмартр. У Зеллі було людно, накурено й гамірно. Музика оглушала. Ми з Брет танцювали. Було так тісно, що ми насилу переступали з ноги на ногу. Негр-ударник помахав Брет рукою. У самій тисняві ми тупцяли на місці перед ним.

— Як справи?

— На всі сто.

— Ну й добре!

Він був самі губи й зуби.

— Ми з ним друзі,— сказала Брет.— Першокласний ударник.

Оркестр замовк, і ми почали пробиратися до столика, за яким сидів граф. Оркестр знову заграв, і ми почали танцювати. Я подивився на графа. Він сидів за столиком і курив сигару. Музика знову скінчилася.

— Ходімо до нього.

Брет рушила до столика, але загриміла музика, і ми знову затупцяли в тому натовпі.

— Ти не вмієш танцювати, Джейку. Ніхто не вміє танцювати так, як Майкл.

— Він чудово танцює.

— Його є за що похвалити.

— Він мені подобається,— сказав я.— Страшенно подобається.

— Я збираюсь за нього заміж,— сказала Брет.— Дивно. Я цілий тиждень про нього не згадувала.

— Хіба ти йому не пишеш?

— Та ти що! Я ніколи не пишу листів.

— Але він тобі, напевне, пише?

— Ще б пак. І дуже гарні листи.

— Коли ви повінчаєтесь?

— Звідки я знаю. Як тільки оформлю розлучення. Майкл умовляє свою матір, щоб вона підкинула потрібну суму.

— Може, я чим допоможу?

— Не мели дурниць. У Майклових родичів грошей хоч греблю гати.

Музика урвалася. Ми підійшли до столика. Граф підвівся.

— Чудово,— сказав він.— Ви танцюєте просто чудово.

— А ви не танцюєте, графе? — спитав я.

— Ні. Я надто старий.

— Отакої,— мовила Брет.

— Люба, я танцював би, якби це давало мені втіху. Для мене втіха — дивитись, як танцюєте ви.

— От і чудово,— сказала Брет.— Обіцяю коли-небудь станцювати виключно для вас. А чому це ніде не видно вашого малого Зізі?

— Зараз поясню. Бачите, я допомагаю йому, але не хочу, щоб він муляв мені очі.

— Так, він приємний у малих дозах.

— По-моєму, з нього будуть люди. Але я особисто не хочу, щоб він муляв мені очі.

— І Джейк його уникає.

— Він діє мені на нерви.

— Зрештою,— граф знизав плечима,— поки що не знати, що з нього вийде. Але мій батько приятелював з його батьком.

— Ходімо танцювати,— сказала Брет.

Ми почали танцювати. Було тісно й душно.

— Ох, любий,— зітхнула Брет,— я така нещасна!

У мене виникло відчуття, що все це вже колись було зі мною.

— Хвилину тому ти була щаслива.

Негр загорлав:

— «Ти не обманеш...»

— А тепер — ні.

— А що сталося?

— Не знаю. Просто зробилося страшенно тяжко.

— «Ти не...»,— заспівав негр. Він узявся за свої палички.

— Хочеш піти?

Немов у кошмарному сні, я відчував, що все повторюється: те, що було зі мною раніше, має спіткати мене знову.

— «обма...»,— тихо співав негр.

— Ходімо,— сказала Брет.— Якщо ти не проти.

— «неш!» — прокричав негр і всміхнувся Брет.

— Гаразд,— відповів я.

Ми вибралися з натовпу. Брет пішла одягатися.

— Брет хоче йти,— сказав я графові.

Він кивнув.

— Уже? Ну що ж. Візьміть мою машину. Я ще трохи посиджу тут, містере Барнс.

Ми потисли один одному руки.

— Ми чудово провели вечір,— сказав я.— Будь ласка, дозвольте мені...— Я вийняв з кишені банкноту.

— Облиште, містере Барнс,— сказав граф.

Підійшла, вже в накидці, Брет. Вона поцілувала графа й поклала руку йому на плече, щоб він не підводився. Коли ми виходили, я озирнувся. За його столиком уже вмостилося троє дівчат. Ми сіли в лімузин. Брет назвала шоферові свій готель.

— Ні, не заходь,— сказала вона біля дверей готелю. Вона подзвонила, і їй відчинили.

— Ти серйозно?

— Так. Будь ласка.

— На добраніч, Брет,— сказав я.— Шкода, що ти скисла.

— На добраніч, Джейку. На добраніч, любий. Ми більше не побачимось.

Ми поцілувалися перед дверима. Вона відштовхнула мене. Ми поцілувалися знову.

— Ох, не треба! — сказала Брет.

Вона рвучко обернулася і ввійшла до готелю. Шофер одвіз мене додому. Я дав йому двадцять франків. Він приклав руку до кашкета, сказав: «На добраніч, сер»,— і від'їхав. Я подзвонив. Двері відчинились, я піднявся нагору й ліг спати.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Більше я не бачився з Брет, поки вона не повернулася з Сан-Себастьяна. Звідти від неї надійшла одна листівка з видом Кончі: «Любий! Тут мир і спокій. Привіт усім. Брет».

Не бачив я і Роберта Кона. Я чув, що Френсіс поїхала до Англії, а від Кона одержав записку, в якій він повідомляв, що на кілька тижнів їде з Парижа, ще сам не знає куди, але плекає надію, що я дотримаю слова, даного взимку, й візьму його з собою в Іспанію ловити рибу. Зв'язатися з ним, мовляв, я завжди зможу за допомогою його банкіра.

Брет не було, і Кон не докучав мені своїми турботами. Правду кажучи, я радів, що не треба грати в теніс, роботи було багато, я часто ходив на іподром, обідав з друзями, але здебільшого сидів у редакції, працюючи про запас, щоб наприкінці червня, коли ми з Біллом Гортоном поїдемо в Іспанію, можна було полишити все на секретаря. Білл Гортон приїхав, пробув кілька днів у мене й подався до Відня. Він був у піднесеному настрої і казав, що Штати — чудова країна, а Нью-Йорк — чудове місто. Там відбувся блискучий театральний сезон, і з'явилася ціла плеяда здібних боксерів напівважкої ваги. Кожен був здатний, трохи підрісши й набравши ваги, втерти носа самому Демпсі. Білл був сама життєрадісність. Він непогано заробив на новій книжці й сподівався заробити ще більше. Ми з ним добряче гульнули в Парижі, а потім він подався до Відня. Він мав намір повернутися за три тижні, щоб разом зі мною вирушити в Іспанію — рибалити й побувати на фієсті в Памплоні. Він писав, що Відень — чудове місто. Потім — листівка з Будапешта: «Джейку, Будапешт — чудове місто». Потім я одержав телеграму: «Буду в понеділок».

У понеділок увечері він приїхав. Я почув, як зупинилося таксі, підійшов до вікна й гукнув до нього. Він помахав мені і зник в під'їзді із своїми валізами. Я зустрів його на сходах і взяв одну валізу.

— Ну,— сказав я,— мандрувалося тобі, гадаю, чудово.

— Чудово,— погодився він.— Будапешт — просто чудове місто.

— А Відень?

— Розчарував мене, Джейку. Ох, розчарував. Я сподівався кращого.

— Чому ж? — Я діставав склянки й сифон.

— Я там запив, Джейку. Ох, і запив.

— Та невже? На, випий.

Білл потер лоба.

— Хоч убий,— сказав він,— не знаю, як воно сталось. Якось зненацька — раз! — і сталося.

— І довго тривало?

— Чотири дні, Джейку. Чотири божих дні.

— Де ж тебе носило?

— Не пам'ятаю. Написав тобі листівку. Це я пам'ятаю достеменно.

— А ще щось ти робив?

— Не певен. Можливо.

— Ну, далі. Розповідай.

— Хоч убий. Я б розповів, якби пам'ятав.

— Ну, ну. Випий оце і пригадаєш.

— Дещо, звісно, пригадую,— сказав Білл.— Якусь боксерську зустріч. Грандіозну зустріч на Віденський приз. І учасника-негра. Негра пам'ятаю добре.

— Ну, далі.

— Чудовий негр. Схожий на Тигра Флауерса, тільки втричі кремезніший. Зненацька всі почали кидати на ринг що попало. Всі, крім мене. Негр, бач, послав віденця в нокдаун. Негр підніс руку, хотів виголосити промову. Страшенно благородний негр. Він заговорив — і тут білий віденець ударив його. Тоді він затопив тому білому шмаркачеві так, що той уже не встав. І тут усі почали кидатися стільцями. Довелося везти негра додому в нашій машині. Навіть одяг його покинули. Я йому дав своє пальто. Тепер усе пригадав. Великий спортивний вечір.

— А далі що?

— Я позичив негрові щось із своїх речей і пішов з ним вимагати належні йому гроші. Нам заявили, що з негра самого належить скільки-то там за потрощені стільці. Цікаво, хто ж це все перекладав? Невже я?

— Навряд щоб ти.

— Твоя правда. Не я. Там був іще один американець. Помоєму, ми відрекомендували його як представника Гарварда у Відні. Тепер я пригадую його. Він там вивчає музику.

— І чим воно скінчилося?

— Негарно, Джейку. Немає в світі справедливості. Імпресаріо заявив, що негр обіцяв не збивати того віденця з ніг. Заявив, що негр порушив умови контракту. Не можна, мовляв, нокаутувати віденця у Відні. «Господи, містере Гортон,— сказав негр,— я сорок хвилин тільки те й робив, що намагався не зачепити його. Той білий хлопець, видно, домахався кулаками до того, що надірвався. Я його жодного разу не вдарив».

— Йому заплатили хоч що-небудь?

— Анічогісінько, Джейку. Добре, хоч повернули одяг. І то без годинника: хтось поцупив. Чудовий був негр. Даремно тільки його занесло до Відня. Негарно все вийшло, Джейку. Негарно.

— Куди ж подівся негр?

— Повернувся до Кельна. Він живе там. З дружиною. Має діток. Обіцяв написати мені й вислати гроші, які я йому позичив. Чудовий негр. Сподіваюсь, я дав йому правильну адресу.

— Побачимо.

— То що, може, поїмо? — сказав Білл.— Чи ти хочеш послухати про інші мої пригоди?

— Розказуй.

— За столом.

Ми спустилися сходами й вийшли на бульвар Сен-Мішель. Був теплий червневий вечір.

— Куди підемо?

— Може, на острів?

— Ходім.

Ми пішли бульваром. На перехресті вулиці Данфер-Рошеро й бульвару стоїть скульптура: двоє чоловіків у довгих шатах.

— Я знаю, хто це,— сказав Білл, оглядаючи пам'ятник.— Добродії, що вигадали фармацію. Затям собі: я в Парижі, мов риба у воді!

Ми поминули пам'ятник.

— А тут напихають опудала,— сказав Білл.— Хочеш купити що-небудь? Гарненько напханого собачку.

— Ходімо,— сказав я.— Ти трохи перебрав.

— Гарнесенькі напхані собачки,— сказав Білл.— Вони так прикрасять твоє житло.

— Ходімо.

— Тільки одного собачку. Мені що пес, що без — однаково. Але тобі ж не однаково, Джейку! Тільки одного собачку!

— Ходімо.

— Купи — і ти без нього жити не зможеш. Звичайний обмін. Ти їм — гроші. Вони тобі — напханого собачку.

— Купимо, коли вертатимемось.

— Що ж, як знаєш. Дорога в пекло вимощена некупленими опудалами собак. Я вмиваю руки.

Ми пішли далі.

— Чого тобі раптом далися ті собаки?

— Не уявляю життя без собак. Не уявляю життя без опудал.

Ми зупинилися біля будки й випили.

— Люблю випити,— сказав Білл.— Раджу й тобі, Джейку, попробувати.

— Ти мене випередив на цілу цистерну.

— Не похнюплюй носа. Ніколи не похнюплюй носа. Секрет мого успіху. Ніколи не похнюплюю носа. Ніколи не похнюплюю носа на людях.

— Де ти встиг набратися?

— Заглянув у «Крійон». Жорж змішав мені два «Джека Роуза». Жорж — велика людина. Знаєш, у чому секрет його успіху? Він ніколи не похнюплює носа.

— Ще три чарки перно — і ти похнюпиш-таки носа.

— Не на людях! Якщо я відчую, що ніс мій хнюпиться, я зникну. У таких справах я мов той кіт.

— Гарві Стоуна бачив?

— Бачив — у «Крійоні». В Гарві ніс похнюплений. Він не їв три дні. Взагалі кинув їсти. І зникає, мов той кіт. Сумно дивитися.

— За Гарві не турбуйся.

— От і добре. Якби він ще не зникав, мов той кіт. Щоразу лякаюсь.

— Що робитимемо ввечері?

— Байдуже. Тільки не похнюплюймо носа. Що, як тут подають круто зварені яйця? Якщо тут є круті яйця, нам не треба буде теліпатись на острів.

— Ні,— сказав я.— Треба поїсти по-людському.

— Моє діло — пропонувати,— сказав Білл.— То підемо?

— Ходімо.

Ми пішли далі бульваром. Нас випередив фіакр. Білл подивився йому вслід.

— Бачиш отого коня? Матимеш його опудало в дарунок від мене на різдво. Кожному приятелеві — по опудалу. Зрештою, я — письменник-натураліст!

Нас перегнало таксі, хтось у ньому замахав рукою, потім постукав у скляну перегородку, щоб водій зупинився. Таксі під'їхало до тротуару. В ньому сиділа Брет.

— Прекрасна фея,— мовив Білл.— Зараз вона викраде нас.

— Вітаю! — сказала Брет.— Вітаю!

— Знайомтеся. Білл Гортон. Леді Ешлі.

Брет усміхнулася Біллові.

— Я щойно повернулася. Ще навіть у ванні не скупалась. Майкл приїздить увечері.

— Чудово. Ходімо десь поїмо, а потім гуртом поїдемо його зустрічати.

— Я мушу скупатися.

— Пусте! Ходімо.

— Мушу скупатися. Він приїздить аж о дев'ятій.

— То хоч випий з нами перед ванною.

— Оце вже інша річ. Це діло.

Ми сіли в таксі. Водій обернувся.

— До найближчого бістро,— сказав я.

— Ні, краще вже до «Клозері»,— сказала Брет.— Мене від поганого коньяку просто верне.

— «Клозері-де-Ліла».

Брет обернулася до Білла.

— Ви давно в цьому чумному місті?

— Оце сьогодні приїхав з Будапешта.

— І як вам Будапешт?

— О, дуже сподобався. Будапешт — чудове місто.

— А тепер спитай його про Відень.

— Відень,— сказав Білл,— дивне місто.

— Таке саме, як Париж, еге? — Брет усміхнулась йому, мружачи очі.

— Справді,— сказав Білл.— Як Париж у цю хвилину.

— Бачу, мені вас не наздогнати.

Коли ми влаштувалися на терасі «Клозері-де-Ліла», Брет замовила віскі із содовою, а Білл — іще чарку перно.

— Ну, як ти, Джейку?

— Раюю,— сказав я.— Як у бога за пазухою.

Брет подивилася на мене.

— А я жалкую, що поїхала. Тільки дурень може кинути Париж.

— Тобі там було добре?

— Атож. Там так цікаво. Хоча й не дуже весело.

— Знайомих зустрічала?

— Майже нікого. Та я нікуди й не ходила.

— А на пляж?

— Теж ні. Не робила нічогісінько.

— Нагадує Відень,— озвався Білл.

Брет глянула на нього, мружачи очі.

— То он як було у Відні.

— У Відні було всіляко.

Брет знов усміхнулась йому.

— У тебе гарний приятель, Джейку.

— Свій хлопець,— сказав я.— Він набиває опудала.

— Ну, це було в іншій країні,— сказав Білл.— І крім того, усі тварини були дохлі.

— Ще по одній,— сказала Брет,— і я біжу. Пошли, будь ласка, гарсона по таксі.

— Та їх там ціла вереницяя. Перед самісіньким входом.

— Гаразд.

Ми випили ще по одній і посадили Брет у таксі.

— Отже домовились: у «Селекті», о десятій. І його бери з собою. Я буду з Майклом.

— Неодмінно прийдемо,— пообіцяв Білл.

Таксі рушило, і Брет помахала нам рукою.

— Оце-то дівчина! — сказав Білл.— Симпатяга. А хто такий Майкл?

— Хлопець, за якого вона виходить заміж.

— Так-так,— сказав Білл.— Саме та стадія, на якій я завжди знайомлюся з дівчатами. Що ж їм подарувати на весілля? Як ти гадаєш, чи сподобається їм пара напханих рисаків?

— Ходімо краще їсти.

— Вона справді леді як її там? — спитав Білл у таксі, що везло нас на острів Сен-Луї.

— Атож. І в книзі перів вона є, і все таке інше.

— Так-так.

Ми обідали в ресторані мадам Леконт на тому кінці острова. Там було повно американців, і нам довелося стояти й чекати вільного столика. Хтось записав цей ресторан у список Клубу американських жінок як «колоритну місцинку в стилі шинку», ще не освоєну американцями, і через те сорок п'ять хвилин ми чекали столика. Білл обідав тут у 1918 році, відразу після укладення перемир'я, і мадам Леконт зустріла його з радістю.

— Столика це нам, однак, не дало,— зауважив Білл.— Хоч загалом вона, звісно, дама, яких пошукати.

Ми добре пообідали: смажені курчата з зеленим горошком і картопляним пюре, салат, сир, пиріг з яблуками.

— У вас тут не протовпишся,— сказав Білл мадам Леконт.

Вона махнула рукою:

— Гріх нарікати!

— Розбагатієте.

— Маю таку надію.

Після кави з коньяком ми одержали рахунок, написаний, як завжди, крейдою на грифельній дощечці,— в цьому й полягав, очевидно, місцевий «колорит»,— розрахувалися й потисли на прощання руку господині.

— Ви зовсім забули дорогу до нас, мосьє Барнс,— сказала мадам Леконт.

— Тут у вас забагато моїх співвітчизників.

— Приходьте снідати. Тоді вільніше.

— Гаразд. Днями зайду.

Ми пішли понад водою під деревами, що ростуть навпроти Орлеанської набережної. По той бік річки бовваніли розбиті стіни старих, призначених на злам будинків.

— Тут прокладають нову вулицю.

— Люди на все здатні,— сказав Білл.

Ми обійшли острів. Річка була темна. Яскраво ілюмінований пароплавчик проплив нею швидко й тихо і зник під мостом. Ниж-

че за водою чорнів, причаївшись на тлі нічного неба, собор Богоматері. Дерев'яним пішохідним мостом ми перейшли з Бетюнської набережної на лівий берег і зупинилися подивитись на собор. З мосту острів здавався темним, будинки на тлі неба здіймалися високо вгору, а дерева були тільки тінями.

— Яка все-таки краса,— сказав Білл.— Ех, люблю вертатися в Париж!

Ми постояли, спершись на дерев'яне поруччя мосту, дивлячись проти води на світло великих мостів. Вода під нами була гладенька й чорна. Вона нечутно обтікала мостові опори. Нас проминули хлопець з дівчиною. Вони йшли, обнявшись.

Ми перейшли міст і рушили вгору вулицею Кардинала Лемуана. Крута вулиця вивела нас на площу Контрескарп. Ліхтарі світили крізь листя дерев на площі, а під деревами на зупинці стояв з увімкнутим мотором автобус. З дверей «Веселого негра» вихоплювалася музика, крізь вікно кафе «Для аматорів» я побачив довгу оббиту цинком стойку. На терасі щось пили робітники. На кухні просто неба дівчина смажила картоплю в олії. Поруч стояв казан із печенею. Дівчина ложкою насипала порцію в тарілку старому, який тримав у руці пляшку з червоним вином.

— Хочеш випити?

— Ні,— сказав Білл.— З мене досить.

Ми завернули з площі Контрескарп праворуч і пішли гладенько вибрукуваними вузькими вулицями між високих старих будинків. Деякі з них виступали на тротуар. Інші ховалися в глибині. Ми вийшли на вулицю По-де-Фер, пройшли нею до прокладеної рівно з півночі на південь вулиці Сен-Жак і завернули на південь, повз гратчасту огорожу подвір'я лікарні Валь-де-Грас до бульвару Дю-Пор-Руаяль.

— То як ти? — спитав я.— Хочеш зустрітися з Брет і Майклом?

— А чого ж?

Ми пройшли бульваром Дю-Пор-Руаяль, вийшли на Монпарнас, проминули «Клозері-де-Ліла», кафе Лавіня, Дамуа й усі маленькі бістро, перейшли вулицю до «Ротонди» й повз її столи й ліхтарики вийшли до «Селекта».

Майкл підвівся з-за столика й пішов нам назустріч. Він був засмаглий і пашів здоров'ям.

— Вітаю, Джейку! — вигукнув він.— Вітаю! Вітаю! Як справи, друже?

— У тебе гарний вигляд, Майкле.

— О, я тепер здоровий, як дуб. Нічого не робив, тільки гуляв. З ранку й до вечора. І тільки одна чарка на день — з матір'ю за чаєм.

Білл зайшов у бар. Він там розмовляв з Брет, яка сиділа на високому стільці, поклавши ногу на ногу. Вона була без панчіх.

— Як добре, що ти прийшов, Джейку,— казав Майкл.— Я, знаєш, трошечки напідпитку. Ти вже помітив? Звернув увагу на мій ніс?

На його переніссі темніла смужка засохлої крові.

— Це мене валізами однієї старенької дами,— пояснив Майкл.— Хотів допомогти зняти їх, а вони на мене посипалися.

Брет довгим мундштуком поманила його до бару, весело мружачи очі.

— Така собі старенька дама,— сказав Майкл.— І на ж тобі, валізи на голову! Ходімо до Брет. Слухай, вона така краля! Ти невимовно чарівна, Брет! Звідки в тебе цей капелюх?

— Один знайомий подарував. Не подобається?

— Він потворний. Купи собі пристойного капелюха.

— О, ми тепер багаті,— сказала Брет.— До речі, тебе познайомили з Біллом? Джейку, ти неймовірно уважний! — Вона обернулася до Майкла.— Це — Білл Гортон. А цей п'яничка — Майкл Кембелл. Містер Кембелл — банкрут із несплаченими боргами.

— Атож. Знаєте, вчора в Лондоні я зустрів свого колишнього компаньйона. Того самого, що обшахрував мене.

— І що ж він?

— Запропонував випити по чарці. А я вирішив: дають — бери! Знаєш, Брет, ти таки краля! Правда ж, вона чарівна?

— Це я чарівна? З таким носом?

— А що — гарненький носик. Обернись-но до мене носом. Ну, хіба вона не чарівна?

— І хто його випустив із Шотландії?

— Слухай, Брет, вертаймося до готелю раніше, га?

— Поводься пристойно, Майкле. Тут сидять дами.

— Але ж вона таки краля? Що ти скажеш, Джейку?

— Сьогодні ввечері бокс,— озвався Білл.— Може, сходимо?

— Бокс,— сказав Майкл.— А хто зустрічається?

— Леду з кимось.

— Леду гарний боксер,— сказав Майкл.— Мені б хотілося подивитись, дуже хотілося б.— Він намагався опанувати себе.— Але не можу. В мене побачення з оцією-от лялечкою. Чуєш, Брет, купи собі іншого капелюха.

Брет насунула фетровий капелюх на одне око і всміхнулася з-під крисів.

— Ви обоє йдіть собі на бокс. А мені доведеться доправити містера Кембелла додому.

— Я зовсім не п'яний,— сказав Майкл.— Хіба трошечки напідпитку. Чуєш, Брет, а ти справжня краля.

— Ідіть собі на бокс,— сказала Брет.— Містер Кембелл стає нестерпним. Звідки ці напади ніжності, Майкле?

— Ні, послухай, ти справжня краля!

Ми попрощалися.

— Шкода, що я не можу піти з вами,— сказав Майкл.

Брет засміялась.

З порога я озирнувся. Майкл, спираючись ліктем на стойку, хилився до Брет і щось їй казав. Брет дивилася на нього досить холодно, але в кутиках її очей ховалась усмішка.

Надворі я спитав:

— Ти справді хочеш іти на бокс?

— Звичайно,— відповів Білл.— Тільки не йти, а їхати.

— Бачив, як Майкл упадає коло своєї дами серця? — сказав я в таксі.

— Що ж,— сказав Білл,— за це його гріх засуджувати.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Зустріч між Леду й Малюком Френсісом відбулася 20 червня. То був гарний бій. А наступного ранку я одержав листа від Роберта Кона, з Андайї. Він писав, що живе дуже тихо, купається, зрідка грає в гольф і часто — в бридж. В Андайї благодатний пляж, але йому кортить поїхати з нами ловити рибу. Чи скоро я приїду? І чи не можу я купити для нього подвійну волосінь — гроші він поверне, як тільки я приїду.

Того ж ранку я написав Конові з корпункту, що ми з Біллом виїдемо з Парижа 25-го — коли щось зміниться, я дам телеграму,— і зустрінемося з ним у Байонні, а звідти автобусом поїдемо через гори в Памплону.

Того самого дня; десь о сьомій вечора, я зазирнув у «Селект», сподіваючись застати там Майкла й Брет. Їх там не було, і я перейшов до «Дінго». Вони сиділи в барі за стойкою.

— Добривечір, любий.— Брет простягла мені руку.

— Добривечір, Джейку,— сказав Майкл.— Я, здається, вчора трохи перебрав?

— І це називається «трохи»,— сказала Брет.— Сором, та й годі!

— Послухай,— сказав Майкл,— коли ви їдете в Іспанію? Ми теж хотіли б поїхати з вами.

— Це було б чудово.

— Чесно? Я, власне, бував у Памплоні. Але Брет страшенно хоче поїхати. Ми справді не заважатимемо вам?

— Не мели дурниць.

— Я трохи захмелів. Інакше не питав би. То ми не заважатимемо?

— Та годі вже, Майкле,— сказала Брет.— Ну, що він тобі може зараз відповісти? Я сама його потім спитаю.

— Але ми не заважатимемо, га?

— Спитаєш іще раз — ображуся. Ми з Біллом їдемо двадцять п'ятого вранці.

— До речі, а де Білл? — поцікавилася Брет.

— Він у Шантійї, на званому обіді.

— Гарний хлопець.

— Чудовий хлопець,— погодився Майкл.— Просто чудовий.

— Ти ж його не пам'ятаєш,— сказала Брет.

— Пам'ятаю. Ще й як пам'ятаю. Послухай, Джейку, ми виїдемо двадцять п'ятого ввечері. Щоб Брет не вставати спозаранку.

— Гаразд.

— Якщо нам надішлють гроші і якщо ти певен, що ми вас не обтяжимо.

— Гроші надішлють,— сказала Брет.— Я подбаю про це.

— А яке спорядження треба виписати?

— Два-три вудлища з котушками, волосінь і мух.

— Я не ловитиму риби,— сказала Брет.

— Тоді два вудлища. Щоб Біллові не купувати.

— Гаразд,— сказав Майкл.— Я дам телеграму нашому лісникові.

— Це ж чудо! — зраділа Брет.— Іспанія! От де погуляємо!

— Двадцять п'яте — це який день?

— Субота.

— То вже й збиратися треба.

— Хто куди,— сказав Майкл,— а я до перукарні.

— А мені треба скупатися,— сказала Брет.— Джейку, проведи мене до готелю, прошу тебе.

— Ох, і готель у нас,— сказав Майкл.— По-моєму, не готель, а бордель.

— Ми прийшли туди без речей — речі залишили тут, у кафе,— і в нас насамперед спитали, на скільки годин нам потрібна кімната! А як зраділи, почувши, що ми заночуємо!

— По-моєму, це бордель,— сказав Майкл.— Уже хто-хто, а я знаю!

— Ти цить і йди стригтися.

Майкл пішов. Ми з Брет лишилися біля стойки.

— Ще по одній?

— Можна.

— Отепер полегшало,— сказала Брет.

Ми пішли вулицею Деламбр.

— Ми з тобою ще не бачились, відколи я повернулася,— сказала Брет.

— Так.
— То як ти тут, Джейку?
— Краще не буває.
Брет глянула на мене.
— Послухай,— сказала вона,— Роберт Кон теж їде з нами?
— Їде. А що?
— Ти не думаєш, що йому буде тяжко?
— Тяжко? Чому?
— А як ти гадаєш, з ким я їздила в Сан-Себастьян?
— Ну, вітаю,— сказав я.
Ми пішли далі.
— Чому ти це сказав?
— Не знаю. А що я, по-твоєму, мав сказати?
Ми пішли далі й завернули за ріг.
— Між іншим, він поводився цілком пристойно. Тільки з ним нудно.
— Справді?
— Я гадала, це піде йому на користь.
— Ти цілком визріла для доброчинної діяльності.
— Не будь бридким.
— Не буду.
— Ти справді не знав?
— Ні,— сказав я.— Мені таке й на думку не спадало.
— Як, по-твоєму, йому не буде тяжко?
— Це його справа,— сказав я.— Дай йому знати, що ти їдеш. Зрештою, він може відмовитись.
— Я напишу йому — щоб вирішив заздалегідь.
Після того я зустрівся з Брет лише ввечері двадцять четвертого червня.
— Є звістка від Кона?
— Так. Він у захваті.
— О господи!
— Я й сама здивувалась. Пише, що жде не діждеться зустрічі зі мною.
— Може, він думає, що ти їдеш сама?
— Ні. Я написала йому, що ми їдемо всі разом. І Майкл, і всі.
— От дивак.
— І я так кажу.
Гроші їм мали надійти наступного дня. Ми домовилися зустрітись у Памплоні. Вони виїдуть прямо до Сан-Себастьяна, а там пересядуть на поїзд. Ми всі зустрінемося в Памплоні в готелі Монтойї. Якщо до понеділка їх не буде, ми без них рушимо далі — в гори, до Бургете, ловити рибу. До Бургете ходить автобус. Я записав їм маршрут, щоб вони знали, де шукати нас.

Ми з Біллом виїхали ранковим поїздом з вокзалу Орсе. День видався гарний, не дуже гарячий, і відразу за містом почалися чудові краєвиди. Ми перейшли у вагон-ресторан і поснідали. Коли виходили, я попросив у провідника талони на обід у першу зміну.

— Місця є тільки на п'яту зміну.

— Що-що?

В цьому поїзді ніколи досі не подавали обід більш як у дві зміни, і на обидві вистачало вільних місць.

— Всі місця зарезервовано,— сказав провідник вагона-ресторану.— П'ята зміна почнеться о третій тридцять.

— От халепа,— сказав я Біллові.

— Дай йому десять франків.

— Тримайте,— сказав я.— Ми хочемо пообідати в першу зміну.

Провідник сховав десятку в кишеню.

— Дякую,— сказав він.— Я порадив би вам, панове, запастися сандвічами. На перші чотири зміни всі місця зарезервовані ще в управлінні залізниці.

— Ти багато доскочиш, друже,— сказав йому по-англійському Білл.— Певно, якби тобі дали п'ять франків, ти порадив би нам вистрибнути з поїзда.

— *Comment?*[1]

— Котися під три чорти,— відповів Білл.— Нехай нам принесуть сандвічі і пляшку вина. Розтлумач йому, Джейку.

— І пришліть у сусідній вагон.— Я пояснив йому, де нас знайти.

В нашому купе сиділо подружжя з підлітком-сином.

— Ви, мабуть, американці? — спитав чоловік.— Як вам подорожується?

— Чудово,— відповів Білл.

— Оце ви добре робите. Подорожуйте, поки молоді. Ми з матусею стільки років мріяли про Європу, та оце аж тепер вибралися.

— Ми могли б і десять років тому вибратись, якби ти схотів,— сказала дружина.— А ти все правив: спершу подивімось Америку! А взагалі, хоч там що, а півсвіту ми вже об'їхали.

— Знаєте, у нашому поїзді сила-силенна американців,— сказав чоловік.— Сім повних вагонів. І всі з Дейтона, штат Огайо. Це прочани. Побували в Римі, а тепер їдуть у Біарріц і Лурд.

— Он воно що. Прочани. Бісові святенники,— сказав Білл.

— А ви, хлопці, звідки будете?

---

[1] Що? *(Франц.)*

— Я з Канзас-Сіті,— сказав я. — А він з Чікаго.

— Обидва їдете в Біарріц?

— Ні. Рибалити в Іспанію.

— А мені чогось рибалити не кортить. Хоч у нас це діло люблять. У нашому штаті Монтана рибка ловиться як ніде. Я теж з приятелями рибалив, хоч узагалі мені не кортить.

— Знаємо, як ти рибалив із своїми приятелями,— сказала його дружина.

Він підморгнув нам:

— Отакі вони, жінки. Для них сулія вина чи ящик пива — все одно що геєна вогненна.

— А ви, чоловіки, які? — сказала його дружина, розгладжуючи спідницю на широких стегнах.— Я голосувала проти сухого закону, щоб догодити йому, та й сама я люблю, коли в хаті є пиво, а він тепер он що каже. І за кого тільки ми заміж виходимо.

— Послухайте,— сказав Білл,— ви знаєте, що ця орда отців-богомольців захопила вагон-ресторан аж до пів на четверту?

— Що ви кажете? Вони не мають права!

— А ви спробуйте дістати місця.

— Коли так, матусю, то краще поснідати ще раз.

Вона підвелася й обсмикнула спідницю.

— Будь ласка, хлопці, догляньте наші речі. Ходім, Г'юберте.

Вони втрьох попрямували до вагона-ресторану. Трохи згодом вагоном пройшов провідник, запрошуючи першу зміну на обід, і прочани, на чолі зі своїми пастирями, рушили проходом. Наш сусіда з родиною не повертався. З'явився офіціант з нашими сандвічами й пляшкою шаблі, і ми покликали його.

— Вам сьогодні буде роботи,— сказав я.

Він кивнув головою:

— Вони починають уже зараз, о десятій тридцять.

— Коли ж ми поїмо?

— Ох! Ви мені скажіть, коли я поїм?

Він залишив дві склянки для вина, ми заплатили йому за сандвічі й дали на чай.

— Тарілки я заберу потім,— сказав він.— А ні, то самі принесете.

Ми їли сандвічі, попивали шаблі й дивилися на краєвиди за вікном. Пшениця вже починала половіти, і скрізь на полі квітли маки. Ми бачили зелені пасовиська й гарні гаї, а іноді великі річки й замки, що ховалися в зелені.

В Турі ми вийшли й купили ще пляшку вина, а коли повернулися, добродій з Монтани з дружиною й сином Г'юбертом уже сиділи, зручно вмостившись, у купе.

— А в Біарріці є де поплавати? — спитав Г'юберт.

— Він день і ніч сидів би у воді, аби тільки йому давали поплавати,— сказала його мати.— В його віці поїзд набридає.

— Поплавати там є де,— сказав я.— Але в розбурхане море краще не лізти.

— Ви попоїли? — спитав Білл.

— Авжеж. Ми як сиділи за столом, так і лишилися. А коли вони почали сходитись, то всі, певно, вирішили, що й ми з ними. Офіціант сказав нам щось по-французькому, а потім трьох останніх із них просто завернули назад.

— Вони явно прийняли нас за прочан,— сказав чоловік.— І це вам іще одне свідчення могутності католицької церкви. Шкода, хлопці, що ви не католики. Могли б теж пообідати вчасно.

— Я католик,— озвався я.— Через те мені й прикро.

Нарешті о чверть на п'яту надійшла й наша черга. Біллові на той час уже урвався терпець. Він узяв за гудзика священика, який ішов до свого вагона, коли прочани поверталися з обіду.

— Скажіть-но, панотче, а нам, протестантам, по-вашому, їсти не треба?

— Я нічого не знаю. Хіба у вас немає квитків?

— Хоч бери та записуйся в куклускланівці,— сказав Білл.

Священик озирнувся на нього.

У вагоні-ресторані офіціанти вп'яте подавали обід. Офіціант, що обслуговував нас, геть упрів. Його біла курточка була темно-червона під пахвами.

— Певно, він п'є багато вина.

— Або носить темно-червону білизну.

— Спитаємо?

— Не треба. Він надто втомлений.

В Бордо поїзд стояв півгодини, і ми вийшли з вокзалу трохи погуляти. Добратися до центру ми б не встигли. Потім ми їхали Ландами й милувалися заходом сонця. Широкі протипожежні смуги в сосновому лісі бігли в далечінь, мов вулиці, й упиралися на обрії в лісисті пагорби. О пів на восьму ми пішли до вагона-ресторану і, вечеряючи, дивились у відчинене вікно. Тепер краєвид не мінявся: пісок, сосни, зарості вересу. На галявинках можна було побачити будиночки, і час від часу на очі попадався тартак. Стемніло, й у вікно повіяло сухим, гарячим духом пісків і літньої ночі, а о дев'ятій ми приїхали в Байонну. Наші супутники потиснули нам руки на прощання. Вони їхали далі, до Ла-Негрес, де мали пересісти на Біарріц.

— Ну, хай вам щастить,— сказав чоловік.

— На кориді тримайтеся далі від биків.

— Може, ще зустрінемося в Біарріці,— сказав Г'юберт.

Ми зійшли з поїзда, несучи валізи й чохли з вудками, проминули темний вокзал і вийшли на освітлену площу, де стояли

фіакри й готельні автобуси. Там, серед готельних розсильних, чекав Роберт Кон. Спершу він нас не бачив, потім пішов нам назустріч.

— Вітаю, Джейку. Як їхали?

— Чудово,— відповів я.— Знайомся: Білл Гортон.

— Дуже приємно.

— Ходімо,— сказав Роберт.— Я найняв фіакр.

Він був трохи короткозорий. Я раніше не помічав цього. Він несміливо зиркав на Білла, зніяковілий в присутності чужої людини.

— Ми поїдемо до мого готелю. Там добре. Цілком пристойні номери.

Ми сіли у фіакр, кучер примостив наші валізи на передок, виліз сам, ляснув батогом, і через темний міст ми в'їхали в місто.

— Я дуже радий познайомитися з вами,— сказав Роберт Біллові.— Джейк багато розповідав мені про вас, і я читав ваші книжки. Ти привіз мені волосіні, Джейку?

Фіакр зупинився, і ми всі посходили й увійшли до готелю. Готель був гарний, обслуга зустріла нас дуже привітно, і нам з Біллом дали гарні, затишні номери.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Ранок був сонячний, вулиці поливали водою. Ми втрьох поснідали в кафе. Байонна гарна. Вона схожа на дуже чисте іспанське місто і стоїть на великій річці. Вже о цій ранній порі на мості через річку було дуже жарко. Ми перейшли міст, а потім оглянули місто.

Я зовсім не був певен, що Майклові вудки вчасно прибудуть із Шотландії, через те ми почали шукати торговця рибальським знаряддям і кінець-кінцем купили Біллові вудку десь на мансарді над галантерейною крамницею. Торговця не було на місці, і нам довелося чекати його. Нарешті він прийшов, і ми купили недорогу, але цілком пристойну вудку й два підсаки.

Вийшовши з крамниці, ми пішли подивитися на собор. Кон заявив, що це чудовий взірець чогось,— не пам'ятаю, чого саме. Собор був гарний, гарний і темний усередині, як іспанські церкви. Потім ми пройшли повз стару фортецю й добралися до будинку *Syndicat d'Initiative*[1], від якого мав відходити автобус. Там нам сказали, що автобусний рух розпочнеться тільки з першого липня. Довідавшись у туристичному бюро, скільки бе-

---

[1] Ініціативна спілка *(франц.)* — організація, що виявляє місцеві ресурси.

руть за автомобіль до Памплони, ми за чотириста франків найняли машину у великому гаражі біля Міського театру. Вона мала забрати нас із готелю через сорок хвилин, і ми зайшли до знайомого кафе на площі випити кави. Сонце припікало, але в повітрі ще пахло вранішньою прохолодою, і в кафе приємно було сидіти. Знявся вітерець, і відчувалося, що це дихає море. На площі роїлися голуби, й будинки були жовті, ніби їх наскрізь пропекло сонце, й мені не хотілося йти з кафе. Але треба було повертатися до готелю — пакувати речі й розраховуватися. Ми заплатили за пиво — потягли жеребки, й заплатив, здається, Кон,— і пішли до готелю. З мене й Білла взяли тільки по шістнадцять франків плюс десять процентів чайових. Ми відіслали свої речі вниз і сіли чекати Роберта Кона. Поки ми сиділи, я побачив на паркетній підлозі таргана, принаймні три дюйми завдовжки. Я показав на нього Біллові, а потім роздушив підошвою. Ми вирішили, що він оце щойно приліз із саду. Бо готель і справді був напрочуд чистенький.

Нарешті Кон зійшов униз, і ми попрямували до машини. Машина була велика, з відкидним верхом, за кермом сидів водій у пильовику з блакитним коміром і такими ж обшлагами. Ми попросили його опустити верх, потім він повантажив наші речі, й ми рушили вулицею, яка вела за місто. Ми їхали повз мальовничі сади й озиралися назад, на панораму міста, а потім почалися зелені пагорби, і дорога пішла вгору. Раз у раз ми обганяли басків на возах, запряжених волами або коровами, проїздили повз охайні тиньковані будиночки з низькими дахами. У зеленому краю басків земля родюча, і в чистих селах люди, видно, живуть заможно. В кожному селі був майданчик для гри в пелоту, й там під палючим сонцем бігали дітлахи. На церквах видніли написи, що забороняли стукати м'ячем об стіни, а будиночки в селах були під червоною черепицею. Потім дорога завернула й зробилася крутішою; тепер ми їхали схилом гори понад долиною, залишаючи за собою пагорби, що збігали до моря. Моря не було видно. Воно було надто далеко. Та хоч його дедалі більше затуляли пагорби, відчувалося, що воно саме там, за ними.

Ми переїхали іспанський кордон — міст через річечку, по один бік якого стояли дебелі вусаті французи в кашкетах, а по другий — іспанські карабінери в лакованих трикутних капелюхах, з короткими гвинтівками за спиною. Вони відкрили тільки одну валізу й забрали для перевірки паспорти. І з того, й з того боку кордону стояла універсальна крамничка й таверна. Шоферові довелося зайти до вартівні, щоб заповнити якісь документи на машину, а ми тим часом підійшли до берега подивитися, чи є тут форель. Білл спробував порозумітися по-іспанському з одним із карабінерів, але дарма. Роберт Кон показав пальцем на річку

й спитав, чи є в ній форель. Карабінер відповів, що є, але небагато.

Я спитав його, чи він ловить рибу, й він відповів, що ні, він не любить рибалити.

До мосту сягнистою ходою наближався бородатий дід з довгим, вигорілим на сонці волоссям, в одязі, пошитому, очевидно, з мішковини. В руці він тримав ціпок, а за спиною в нього, головою вниз, висіло зв'язане за ноги козеня.

Карабінер посварився на нього палашем — мовляв, вертайся. Дід, не кажучи ні слова, завернув і пішов білою дорогою назад, в Іспанію.

— Чому ви не пропустили старого? — спитав я.

— Він без паспорта.

Я запропонував прикордонникові сигарету. Він узяв і подякував мені.

— Що ж він тепер робитиме? — спитав я.

Прикордонник сплюнув на курну дорогу.

— Перейде річку бродом, та й по всьому.

— А у вас тут водяться контрабандисти?

— А чого ж,— сказав він.— Водяться.

Вийшов шофер, згортаючи папери й ховаючи їх у спідню кишеню пильовика. Ми сіли в машину й рушили білою курною дорогою в Іспанію. Спочатку краєвид нічим не відрізнявся від французького; та потім, весь час піднімаючись угору серпантином, ми виїхали на перевал, і там почалася вже справжня Іспанія. На довгастих брунатних кряжах подекуди стриміли сосни, а нижче, в долині, росли букові ліси. Дорога спершу бігла верхом хребта, потім круто пірнула вниз, і водій раптом засигналив, загальмував і звернув убік, щоб не наїхати на двох віслюків, що спали посеред дороги. Гори лишилися позаду, ми в'їхали в діброву, де між дерев паслися білі корови, а потім почалися зелені галявини з прозорими струмками. Перетнувши один такий струмок, ми проминули похмуре сільце, за яким дорога знов пішла вгору. Піднімаючись усе вище й вище, ми вибралися нарешті на ще одне узвишшя, проїхали його гребенем, а тоді завернули праворуч, і на півдні відкрилося нове пасмо гір — коричневих, немов попечених, і химерно порізаних ущелинами.

Нарешті гори скінчились, обабіч шляху з'явилися дерева та лани стиглої пшениці, ми переїхали річку, й дорога побігла далі, дуже біла й пряма, а тоді ми виїхали на пагорб, і ліворуч на узвишші я побачив старовинний замок, густо оточений будинками; пшениця підступала до самісіньких їхніх мурів. Я озирнувся зі свого переднього місця. Роберт Кон спав, але Білл кивнув мені головою — мовляв, бачу. Потім ми їхали рівниною, і праворуч між деревами блищала на сонці широка річка, а попереду,

на обрії, поволі здіймалося Памплонське плато й виростали мури міста, висока коричнева споруда собору й шпичасті верхи інших церков. За плато бовваніли гори, і скрізь, куди не глянь, були гори й гори, а попереду білий шлях розтинав рівнину до самого міста.

Обминувши плато, ми в'їхали в місто з другого боку курною дорогою, що круто піднімалася між двома рядами тінистих дерев, а потім спустилися в нову дільницю міста, яку будують поза старими фортечними мурами. Ми проїхали повз арену для бою биків — високу й білу споруду, видно, збудовану із залізобетону, а потім завулком виїхали на велику площу й зупинилися перед готелем Монтойї.

Водій допоміг нам зняти речі. Машину оточила зграйка дітлахів, і на площі було жарко, і на флагштоках між зеленими деревами висіли прапори, й приємно було сховатися від сонця в затінок аркади, що обрамляла площу. Монтойя зрадів нам, потис кожному руку й дав по гарній кімнаті вікнами на площу, а потім ми помилися, почистилися й спустилися до їдальні обідати. Шофер теж залишився пообідати, потім ми розрахувалися з ним, і він вирушив назад, до Байонни.

У готелі Монтойї дві їдальні. Одна, на третьому поверсі, виходить на площу. Друга міститься внизу, поверхом нижче від рівня площі, й має вихід на вулицю за готелем, якою рановранці пробігають бики, коли їх женуть через місто на кориду. В нижній їдальні завжди прохолодно, й ми там дуже добре попоїли. Перший обід в Іспанії завжди приголомшує: закуски, страва з яєць, дві м'ясні страви, городина, салат, десерт і фрукти. Щоб з усім цим упоратися, потрібно багато вина. Роберт Кон намагався відмовитися від другої м'ясної страви, але ми не переклали його слів, і офіціантка принесла йому щось навзамін, здається, м'ясний салат. Кон нервував, відколи ми зустрілися в Байонні. Він не знав, чи нам відомо, що Брет була з ним у Сан-Себастьяні, і це бентежило його.

— Ну,— сказав я,— Брет і Майкл повинні приїхати сьогодні ввечері.

— Навряд чи вони приїдуть сьогодні,— відповів він.

— Чому ж ні? — здивувався Білл.— Неодмінно приїдуть.

— Вони завжди запізнюються,— сказав я.

— Я майже певен, що вони не приїдуть,— відповів Роберт Кон.

Він виголосив це так, наче йому було відомо більше, ніж нам, і ми обидва розсердилися.

— Закладаюсь на п'ятдесят песет, що сьогодні ввечері вони будуть тут,— сказав Білл. Спересердя він завжди б'ється об заклад і через те пропонує безглузді умови.

— Згода,— кивнув Кон.— Закладаємося. Запам'ятай, Джейку, на п'ятдесят песет.

— Я й сам не забуду,— мовив Білл.

Я бачив, що він дуже сердитий, і хотів заспокоїти його.

— Авжеж, вони приїдуть,— сказав я.— Тільки, може, не сьогодні.

— Ну що, відмовляєтеся від закладу? — спитав Кон.

— Ні. З якого дива? Я можу й на сотню піти.

— Будь ласка. Приймаю.

— Годі вам,— сказав я.— А то я зажадаю букмекерський процент.

— Будь ласка,— всміхнувся Кон.— Все одно ви, мабуть, відіграєте їх у мене в бридж.

— Ви їх ще не виграли,— сказав Білл.

Ми вийшли на площу й пішли під аркадою до кафе «Ірунья» пити каву. Кон сказав, що зайде до перукарні поголитися.

— Послухай,— сказав мені Білл.— Я маю шанси на виграш?

— Погані. Вони ще ніколи не прибували вчасно. Якщо вони не одержали грошей, то сьогодні, звісно, не приїдуть.

Я сам пошкодував, тільки-но розтулив рота. Але й попустити йому не міг. Хлопець він начебто непоганий, та звідки в нього такі точні відомості? Адже Брет з Майклом домовлялися з нами.

Я побачив, як Кон перетинає площу.

— Он він повертається.

— Нехай він не зазнається. І облишить свої єврейські штучки.

— Перукарня зачинена,— сказав Кон.— Аж до четвертої.

Ми пили каву в кафе «Ірунья», сидячи в затінку аркади в зручних плетених кріслах, і дивилися на простору площу. Потім Білл пішов писати листи, а Кон — до перукарні. Вона ще була зачинена, тож він вирішив піти до готелю прийняти ванну, а я посидів ще трошки на терасі кафе, а тоді пішов прогулятися. Було дуже жарко, але я тримався тінистого боку вулиць. Я побував і на ринку, і в кварталі за ним, радіючи, що знов опинився в цьому місті. Зайшовши до *ayuntamiento*[1], я розшукав старого, який щороку замовляв для мене квитки на бій биків, і впевнився, що він одержав мій грошовий переказ із Парижа і поновив абонемент. Старий цей працював архіваріусом, і всі архіви міста зберігалися в його конторі. А втім, моєї оповіді це не стосується. Його контора містилася за двома дверима — великими дубовими й меншими, оббитими зеленим сукном, і коли я пішов, залишив-

---

[1] Муніципалітет *(ісп.)*.

ши його серед архівів, за якими не видно було стін, і зачинив за собою перші та другі двері, й вийшов на вулицю, швейцар зупинив мене, щоб почистити мені піджак.

— Певно, ви їхали машиною,— сказав він.

Комір і плечі були сірі від пилюки.

— Так, з Байонни.

— Еге ж,— мовив він.— Я відразу побачив, що машиною. Бач, як запорошилися.

Я дав йому дві мідні монети.

В кінці вулиці стояв собор, і я попрямував до нього. Коли я вперше побачив його, то фасад видався мені непоказним, але тепер він мені сподобався. Я ввійшов. Усередині було млисто й темно, колони зникали у височині, й люди молилися, й пахло ладаном, й око тішили високі вітражі. Я вклякнув і почав молитися, й помолився за всіх, кого міг згадати,— за Брет, за Майкла, за Білла, за Роберта Кона, й за себе, й за всіх матадорів поіменно, тих, кого любив, і за решту всіх гуртом, потім я знову помолився за себе, і, поки я молився за себе, мене почала брати дрімота, тож я помолився, щоб корида була гарна, і щоб фієста була весела, і щоб риба ловилася. Я поміркував, про що б іще помолитись, і мені спало на думку, що непогано б мати трохи грошей, тож я помолився за те, щоб розбагатіти, а потім почав думати, як же його можна розбагатіти, і, міркуючи про багатство, згадав графа й подумав, де він тепер, і пошкодував, що не бачив його після того вечора на Монмартрі, й спробував пригадати смішну історію, яку розповіла мені про нього Брет, а що я весь час стояв навколішки, упершися лобом у дерев'яну спинку лави, і вважав, що молюся, то мені стало трошки соромно, і я пошкодував, що з мене такий кепський католик, але тут-таки вирішив, що зарадити цьому не зможу, принаймні тієї хвилини, а може, й ніколи, хоча все-таки це велика віра й добре було б перейнятися нею по-справжньому,— може, наступного разу, нарешті, переймуся; а потім я стояв під пекучим сонцем на паперті собору, і великий, вказівний та середній пальці моєї правої руки були ще вологі, і я відчував, як вони висихають на сонці. Сонце палило нещадно, я перейшов площу попід будинками й повернувся завулками до готелю.

За вечерею ми побачили, що Роберт Кон прийняв ванну, поголився, постригся, вимив волосся запашним шампунем і чимось намастив його, щоб не куйовдилося. Він хвилювався, але я не мав наміру заспокоювати його. Поїзд із Сан-Себастьяна прибував о дев'ятій, і Брет з Майклом могли приїхати лише цим поїздом. За двадцять хвилин до дев'ятої, коли ми ще не з'їли й половини вечері, Роберт Кон підвівся з-за столу й сказав, що йде на вокзал. Я зголосився піти з ним — просто, щоб подражнити його.

Білл сказав, що дідька лисого піде, не доївши вечері. Я сказав, що ми одразу й повернемось.

Ми пішли на вокзал. Хвилювання Кона тішило мене. Я хотів, щоб Брет приїхала цим поїздом. На вокзалі виявилося, що поїзд запізнюється, і, чекаючи на нього, ми вийшли на темну площу й сіли на багажний візок. Після війни я ще не бачив, щоб хтось так хвилювався, як Роберт Кон,— чи так нетерпеливився. Мене це тішило. Звісно, тішитися з таких речей — паскудство, але я й почував себе паскудно. Кон мав дивовижну здатність збуджувати в людині найгірші почуття.

Нарешті ми почули далекий гудок знизу, з другого боку плато, а потім побачили світло паровоза, що наближався схилом. Ми перейшли на вокзал і стали в натовпі біля проходу. Поїзд підійшов, зупинився, і пасажири почали виходити.

Їх серед пасажирів не було. Ми почекали, доки всі вони вийшли з перону й посідали в автобуси, чи найняли фіакри, чи пішли пішки в темряві з друзями та родичами.

— Я знав, що вони не приїдуть,— сказав Роберт Кон.

Ми поверталися до готелю.

— А я все-таки сподівався,— відповів я.

Коли ми ввійшли до їдальні, Білл їв фрукти й допивав пляшку вина.

— Не приїхали, га?

— Ні.

— Можна, я віддам вам сотню вранці, Коне? — спитав Білл.— Я ще не встиг обміняти гроші.

— Ет, забудьте про це,— сказав Роберт Кон.— Краще закладемося з якогось іншого приводу. Чи можна закладатися, хто переможе в кориді?

— Можна,— озвався Білл.— Тільки не треба.

— Це однаково, що закладатися, хто переможе у війні,— докинув я.— Матеріальна зацікавленість тут недоречна.

— Швидше б уже побачити ту кориду,— мовив Роберт.

До нашого столика підійшов Монтойя. В руці він тримав телеграму.

— Це вам.— Він подав її мені.

Я прочитав:

«Залишилися ночувати Сан-Себастьяні».

— Це від них,— сказав я і сховав телеграму в кишеню.

За інших обставин я показав би її.

— Зробили зупинку в Сан-Себастьяні. Передають вам привіт.

Не знаю, чому мені так кортіло дражнити Кона. А втім, звичайно, знаю. Я сліпо, люто ревнував його до того, що він пережив. І хоч усе те видавалося мені цілком природним, це не міняло справи. Я, безперечно, ненавидів його. Гадаю, я по-справж-

ньому зненавидів його тієї хвилини, коли він за сніданком раптом заговорив зверхнім тоном, а потім пішов до перукарні чепуритися. Тим-то я й сховав телеграму в кишеню. Зрештою, вона адресувалася мені.

— Що ж,— сказав я,— пропоную вирушити денним автобусом до Бургете. А вони нехай наздоганяють нас, якщо приїдуть завтра ввечері.

Із Сан-Себастьяна прибували тільки два поїзди: рано-вранці і — як оце щойно — ввечері.

— А що, непогана ідея,— сказав Кон.

— Чим швидше ми дістанемося до річки, тим краще.

— Мені однаково, коли вирушати,— сказав Білл.— Чим швидше, тим краще.

Ми посиділи в «Іруньї», випили кави, пройшлися до арени, перейшли поле й постояли під деревами край урвища, дивлячись униз на темну річку, і я рано ліг спати. Білл і Кон, видно, засиділися в кафе допізна, бо коли вони повернулись, я вже спав.

Вранці я купив три квитки на автобус до Бургете. Він відходив о другій годині. Ранішого рейсу не було. Я сидів у «Іруньї» і читав газети, коли на тому кінці площі з'явився Кон. Він підійшов до мого столика й сів у плетене крісло.

— Затишне кафе,— сказав він.— Як тобі спалося, Джейку?

— Спав як убитий.

— А мене чомусь сон не брав. Та ми з Біллом і лягли пізно.

— Де ви були?

— Тут. А коли тут зачинили,— перейшли до іншого кафе. Того, де хазяїн розмовляє по-німецькому й по-англійському.

— Кафе Суїсо.

— Атож. Приємний дідок. По-моєму, те кафе краще від цього.

— Вдень там гірше,— сказав я.— Надто жарко. До речі, я взяв квитки на автобус.

— Я сьогодні не поїду. Ви з Біллом їдьте вперед.

— А як же твій квиток?

— Давай його сюди. Я його здам.

— Він коштує п'ять песет.

Роберт Кон дістав срібну п'ятипесетову монету й дав мені.

— Я мушу залишитися,— сказав він.— Бо, по-моєму, сталося непорозуміння.

— Май на увазі: якщо вони загуляють, то застрянуть у Сан-Себастьяні на кілька днів.

— Отож-бо,— сказав Роберт.— Можливо, вони сподівалися, що я зустріну їх у Сан-Себастьяні, й тому зробили там зупинку.

— Чому ти так гадаєш?

— Я так пропонував у листі до Брет.

— Якого ж біса ти не залишився там і не зустрів їх?..— почав був я, але затнувся, сподіваючись, що він сам до цього додумається. Та, мабуть, дарма сподівався.

Тепер він уже не бентежився, йому приємно було розмовляти зі мною після того, як він дав мені зрозуміти, що між ним і Брет щось є.

— Що ж, ми з Біллом вирушимо відразу по обіді,— сказав я.

— Шкода, що я не можу. Ми ж цілу зиму мріяли про риболовлю.— Він навіть розчулився.— Але я мушу залишитись. Просто мушу. Як тільки вони приїдуть, я привезу їх до вас.

— Ходімо шукати Білла.

— Я саме зібрався до перукарні.

— То зустрінемося за обідом.

Я знайшов Білла в його номері. Він голився.

— Знаю, знаю, він уже все розповів мені вчора ввечері,— сказав Білл.— Він мастак виливати душу. Признався, що мав зустріти Брет у Сан-Себастьяні.

— От же брехло!

— Ну, не треба,— сказав Білл.— Не сердься, ми ще тільки вирушили в дорогу, а ти вже сердишся. А взагалі, де ти відкопав такого приятеля?

— Ет, не ятри мені душу.

Білл обернув до мене своє напівпоголене обличчя, а тоді знову заговорив до дзеркала, намилюючи щоки:

— Це не він шукав мене взимку в Нью-Йорку з рекомендаційним листом від тебе? Дякувати богові, що я більше їжджу, аніж сиджу на місці. А чому ти прихопив із собою тільки його — невже в тебе немає більше друзів євреїв? — Він потер підборіддя великим пальцем, придивився в дзеркало й почав знову шкребтися.

— Скажеш, у тебе всі друзі — янголи?

— Янголи — не янголи, але не такі, як Роберт Кон. І найсмішніше, що він симпатичний. Він подобається мені. Але бути з ним — немає сили!

— Часом він просто чарівний.

— У тому-то й жах.

Я засміявся.

— Смійся, смійся, тобі що,— сказав Білл.— Ти не сидів з ним учора до другої ночі.

— Набрид, га?

— Страшенно. Що в нього за історія з Брет? Невже між ними справді щось було?

Він випнув підборіддя й повів ним збоку вбік.

— Атож. Вона їздила з ним до Сан-Себастьяна.

— Треба ж бути такою дурепою. Навіщо він їй?

— Вона хотіла відпочити від Парижа, а сама вона нікуди не їздить. Сподівалася, каже, що це буде йому на користь.

— Це ж треба зробити таку дурницю. Чому вона не поїхала з кимось із своїх? Чи з тобою? — Це він спитав скоромовкою.— Чи зі мною? Чому не зі мною? — Він уважно подивився на себе в дзеркало й притис намилений помазок до одної і до другої вилиці.— Дивись, яке чесне обличчя. Цьому обличчю може довіритися будь-яка жінка.

— Вона ж не бачила твого обличчя.

— І даремно. Всі жінки повинні бачити його. Це обличчя слід показувати на всіх кіноекранах. Кожній жінці, що йде з-під вінця, треба вручати знімок цього обличчя. Матері повинні розповідати про нього своїм дочкам. Сину мій,— він тицьнув у мій бік бритвою,— рушай на захід із цим обличчям і звеличуй себе й батьківщину.

Він нахилився над раковиною, сполоснув обличчя холодною водою, протер його одеколоном, а тоді уважно подивився на себе в дзеркало, відкопиливши верхню губу.

— Господи! — сказав він.— Ну й пика! — І, не відводячи очей від дзеркала, мовив далі: — Що ж до Роберта Кона, то хай його дідько вхопить, він мені остогид, і я дуже радий, що він лишається тут, а ми їдемо рибалити без нього.

— Святі слова.

— Ми їдемо ловити форель! Ми їдемо ловити форель на річці Іраті, і зараз за сніданком надудлимося тутешнього вина, а потім — на автобус і вперед!

— Чудово. Ходімо до «Іруньї» — і почнем,— сказав я.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Сонце вже розпекло площу, коли ми, поснідавши, вийшли з речами й спінінгами до автобуса на Бургете. На даху автобуса вже сиділо кілька пасажирів, інші піднімалися драбиною. Білл з Робертом вилізли нагору, й Роберт посидів з Біллом, тримаючи для мене місце, поки я бігав до готелю — взяти на дорогу кілька пляшок вина. Коли я повернувся, автобус був переповнений. Пасажири сиділи на даху на своїх валізах та скриньках, і всі жінки обмахувалися віялами. Стояла страшенна спека. Роберт зійшов, звільнивши мені місце, і я сів на єдиній там дерев'яній лаві.

Роберт Кон стояв у затінку аркади і чекав, коли ми рушимо. Перед лавою вмостився, прихилившись спиною до наших ніг, баск з великим винним бурдюком на колінах. Він запропонував

той бурдюк нам із Біллом, та коли я підніс міх до рота, баск зненацька загув, так вправно імітуючи звук автомобільного сигналу, що я пролив вино, і всі засміялися. Він вибачився й умовив мене випити вина. Трохи згодом він загув ще раз, і я знову піймався. В нього це здорово виходило. Баски були задоволені. Сусід Білла звернувся до нього по-іспанському, але Білл нічого не второпав, а тому простяг йому одну з наших пляшок вина. Баск відмахнувся, мовляв, надто жарко, та й за сніданком багато випив. Та коли Білл удруге простяг йому пляшку, він надпив добрячий ковток, а потім пляшка пішла по колу. Приклавшись, кожен чемно дякував, а тоді вони примусили нас закоркувати пляшку й сховати її. І кожен пропонував нам свій бурдюк з вином. Всі вони були селяни, що їхали в гори.

Наш сусід прогудів по-автомобільному ще кілька разів, автобус, нарешті, рушив, і Роберт Кон помахав нам на прощання, і всі баски помахали йому у відповідь. Тільки-но ми виїхали за місто, стало прохолодніше. Приємно було їхати на даху, під самісінькими деревами. Автобус мчав швидко, збита курява припорошувала дерева, а між тими деревами вгорі позад нас, на крутосхилі над річкою, здіймалося місто. Баск, що лежав, прихилившись до моїх колін, показав на той краєвид шийкою бурдюка, підморгнув нам і кивнув головою.

— От де краса, га?

— Гарний народ ці баски,— сказав Білл.

Баск, що сидів переді мною, мав засмагу кольору сідельної шкіри. Коричнева шия над комірцем чорної — як у всіх — блузи була поорана зморшками. Він обернувся й простяг Біллові свій бурдюк. Білл подав йому одну з наших пляшок. Баск заперечливо помахав вказівним пальцем і, ввігнавши ударом долоні корок, повернув її Біллові. Потім простяг бурдюк з вином.

— *Arriba! Arriba!* — сказав він.— Вище! Вище!

Білл підняв бурдюк і, закинувши голову, підставив рота під струмінь вина. Коли він, напившись, відняв бурдюк від уст, трошки вина витекло йому на підборіддя.

— Ні! Ні! — озвалося кілька басків.— Не так!

Один із них — молодий хлопець — вихопив бурдюк із рук власника, який сам налаштувався був показати, як треба пити. Високо піднявши бурдюк у випростаних руках, хлопець стис його, і струмінь вина зацебенів йому в рот. Він тримав бурдюк у рівних руках, вино лилося йому в рот рівним пружним струменем, і він ковтав спокійно й неквапливо.

— Гей! — крикнув йому власник бурдюка.— Ти ж не своє п'єш!

Хлопець посварився на нього мізинцем й усміхнувся нам очима. Потім урвав струмінь, вивернувши шийку бурдюка вгору,

опустив його в руки власникові й підморгнув нам. Власник сумовито потрусив бурдюк.

Ми прибули в якесь містечко, зупинилися коло заїзду, і водій узяв в автобус кілька посилок. Потім ми рушили далі, й за містечком дорога пішла вгору. Довкола лежали оброблені землі, ниви уривалися під скелястими узгір'ями, виповзали на спадисті схили. Тут, на висоті, дув вітер, колихаючи збіжжя. Дорога була біла, курява здіймалася з-під коліс і зависала в повітрі за нами. Ми піднімалися дедалі вище в гори, й ось уже золоті лани лишилися позаду. Тепер оброблені клаптики землі траплялися тільки подекуди на голих схилах та на берегах струмків. Автобус звернув убік, щоб пропустити шістьох мулів, які йшли довгою вервечкою, тягнучи високий фургон з вантажем. І фургон, і мули були вкриті порохом. За ними ще одна вервечка мулів тягла фургон, навантажений колодами; коли ми проїздили повз нього, візник, перехилившись назад, саме випускав грубі дерев'яні гальма. Тут, серед скель, на спеченому, поораному дощами глинистому грунті, вже не росло нічого.

Круто завернувши, дорога раптом пірнула в зелене міжгір'я, в містечко, розділене потічком й оточене до самісіньких будинків виноградниками.

Автобус зупинився перед заїздом, і пасажири, які сходили тут,— а їх було чимало,— заходились витягати свої речі з-під брезенту і опускати з даху на землю. Ми з Біллом злізли й увійшли до заїзду. Ми опинились у темному приміщенні, де з низької стелі звисали сідла й упряж, білі дерев'яні вила, грона полотняних черевиків на мотузяній підошві, окости й порібрина, білі в'язки часнику й довгі ковбаси. Тут було прохолодно, й ми стояли перед довгим дерев'яним прилавком, за яким дві жінки продавали вино. На полицях за ними лежали продукти й різний крам.

Ми випили по чарці *aguardiente*[1] й заплатили за обидві чарки сорок сентімо. Я дав жінці п'ятдесят сентімо, щоб лишилося на чай, але вона повернула мені мідну монетку, вирішивши, що я не зрозумів названої суми.

Ввійшли двоє наших супутників-басків і почали наполягати, щоб ми з ними випили. Спочатку вони почастували нас, потім ми їх, а потім вони, поплескавши нас по спинах, поставили ще по чарці. Тоді й ми поставили по чарці, а тоді вийшли всі разом на осоння й полізли на дах автобуса. Тепер місця на лаві вистачило всім, і баск, який доти лежав на залізному даху, сів між мною і Біллом. Жінка, що наливала нам горілку, вийшла, витираючи руки об фартух, підійшла до вікна автобуса й заговорила до

[1] Горілка *(ісп.)*.

когось із пасажирів. Вийшов водій з двома порожніми поштовими сумками, сів за кермо, ми рушили, і всі помахали нам услід.

Дорога відразу вихопилась із зеленої долини, й ми знов опинилися в горах. Білл розмовляв з баском — власником бурдюка. Один із пасажирів перехилився за спинку лави й спитав по-англійському:

— Ви американці?

— Так.

— Я жив там,— сказав він.— Сорок років тому.

То був літній чоловік, смаглявий, як і всі, із сивою щетиною на підборідді.

— І як?

— Що ви сказали?

— Як вам Америка?

— О, я жив у Каліфорнії. Там було гарно.

— Чому ж ви не зосталися там?

— Що ви сказали?

— Чому повернулися сюди?

— Щоб одружитись. Я б знову туди поїхав, та моя жінка не любить подорожувати. Ви звідки?

— З Канзас-Сіті.

— Я там був,— сказав він.— Я був у Чікаго, Сент-Луїсі, Канзас-Сіті, Денвері, Лос-Анджелесі, Солт-Лейк-Сіті.

Він старанно вимовляв назви.

— І довго там пробули?

— П'ятнадцять років. А потім повернувся й одружився.

— Вип'єте?

— Можна,— сказав він.— Цього в Америці не дістанеш, га?

— Скільки завгодно, аби гроші були.

— А чого ви сюди приїхали?

— В Памплону, на фієсту.

— Любите кориду?

— Дуже. А ви?

— Та і я,— сказав він.— Я теж люблю.— А тоді, помовчавши: — А тепер куди їдете?

— До Бургете, рибу ловити.

— Ну,— сказав він,— хай вам добре ловиться.

Він потис нам руки й знову сів рівно. Інші баски шанобливо дивилися на нього. Він умостився зручніше й, коли я, милуючись краєвидом, подивився в його бік, усміхнувся мені. Але більше не озивався.

Ми піднімалися дедалі вище. Місцевість тут була гола: сама глина й каміння. Навіть трава при дорозі не росла. Озираючись назад, ми бачили внизу розлогу долину. За нею на схилах виднілися зелені й коричневі квадрати полів, а лінію обрію утворювали

химерні обриси коричневих гір. Обриси ті мінялися в міру того, як ми піднімалися все вище. Автобус повільно пнувся вгору, й на півдні відкривалися все нові вершини. Потім дорога перевалила через хребет, збігла на плоскогір'я й пірнула в ліс. То був ліс коркового дуба, й сонячне проміння висвічувало між кронами, й віддалік поміж дерев паслася худоба. Ми проминули ліс, дорога вихопилася на узвишшя, й зненацька попереду відкрилася хвиляста зелена рівнина, а за нею здіймалися темні гори. Вони не схожі були на коричневі, спечені сонцем гори, що лишилися позаду. Ці гори поросли лісом, і з їхніх вершин сповзали хмари. Зелений простір долини був посмугований огорожами, й з півночі на південь її перетинала дорога — вона біліла між двома рядами дерев. Діставшись до краю узвишшя, ми побачили попереду червоні дахи й білі будинки Бургете, що вишикувалися на рівнині, а за ними, на відрозі найближчої темної гори,— сірий залізний дах Ронсевальського монастиря.

— Онде Ронсеваль,— сказав я.

— Де?

— Отам, під горою.

— А тут холодно,— зауважив Білл.

— Бо високо,— відповів я.— Десь, мабуть, за тисячу двісті метрів.

— Страх як холодно,— сказав Білл.

Автобус з'їхав на рівну пряму дорогу, що вела до Бургете, проминув роздоріжжя й перетнув міст через річку. Будинки Бургете стояли обабіч дороги. Бічних вулиць тут не було. Автобус проминув церкву, шкільне подвір'я й зупинився. Ми з Біллом зійшли, й водій подав нам наші валізи й вудки. Підійшов карабінер у трикутному капелюсі й жовтих ременях хрест-навхрест.

— Що у вас тут?

Він тицьнув пальцем у чохол з вудками. Я розв'язав чохол і показав. Він спитав, чи маємо ми дозвіл ловити рибу, і я показав йому дозвіл. Він глянув на дату й махнув рукою.

— Все гаразд? — запитав я.

— Авжеж.

Ми пішли до готелю повз білені кам'яні будинки, на ганках яких сиділи, видивляючись на нас, цілі сім'ї.

Гладка господиня готелю вийшла з кухні й привіталася з нами за руку. Потім зняла окуляри, протерла їх і знову наділа. В готелі було холодно, і надворі гуляв вітер. Господиня звеліла покоївці піти з нами нагору й показати кімнату. Там були два ліжка, вмивальник, шафа й велика гравюра в рамці — «Ронсевальська богородиця». Вітер раз у раз стукав віконницями. Вікна виходили на північ. Ми вмилися, надягли светри й спустилися в їдальню — кімнату з кам'яною підлогою, дубовими панелями й

низькою стелею. Всі віконниці були зачинені, але стояв такий холод, що аж пара з рота йшла.

— Боже! — сказав Білл.— Невже й завтра буде так холодно? В таку погоду я нізащо не полізу в воду.

В кутку за дерев'яними столами стояло піаніно. Білл підійшов до нього й почав грати.

— Треба ж якось зігрітися,— сказав він.

Я вийшов, знайшов господиню й спитав, скільки коштуватиме кімната з харчами. Вона сховала руки під фартух і одвела погляд.

— Дванадцять песет.

— Ого! З нас стільки брали в Памплоні, але ж то Памплона.

Вона не відповіла, тільки зняла окуляри й протерла їх фартухом.

— Це забагато,— сказав я.— З нас стільки брали у великому готелі.

— Ми обладнали ванну кімнату.

— Може, у вас є щось дешевше?

— Влітку немає. Тепер саме сезон.

Ми були єдині пожильці готелю. «Ну нехай,— подумав я,— ми ж побудемо лише кілька днів».

— Це з вином?

— Авжеж.

— Ну, гаразд,— сказав я.— Згода.

Я повернувся до Білла. Він хукнув у мій бік, показуючи, як холодно, проте не перестав грати. Я сів за один із столів і почав розглядати картини на стіні. На одній були мертві зайці, на другій — фазани, теж мертві, і на третій — мертві качки. Всі картини були темні й мовби закурені. На полицях буфета стояли пляшки із спиртним. Я переглянув їх. Білл усе ще грав.

— Чи не випити б нам гарячого ромового пуншу? — спитав він.— Від музики тепло, тільки поки граєш.

Я вийшов і пояснив господині, що таке ромовий пунш і як його роблять. За кілька хвилин служниця принесла до їдальні глек, з якого йшла пара. Білл підвівся з-за піаніно, й ми почали пити гарячий пунш, дослухаючись до завивання вітру.

— По-моєму, рому тут малувато.

Я підійшов до буфета, взяв пляшку рому й відлив у глек півсклянки.

— Самочинна акція,— сказав Білл.— Ти нехтуєш законом.

Ввійшла служниця й заходилася накривати стіл до вечері.

— І дме ж тут, хай йому біс,— сказав Білл.

Служниця принесла велику миску гарячого овочевого супу й вино. Потім була смажена форель, потім печеня, а на третє — ціла миска суниць. Щодо вина, то тут ми взяли своє, і служниця

хоча й ніяковіла, але приносила його не перечачи. Стара господиня тільки раз зазирнула до їдальні — полічила порожні пляшки.

Після вечері ми піднялися до себе і, залізши в ліжка, щоб було тепліше, ще якийсь час курили й читали. Посеред ночі я прокинувся й почув, як виє вітер. У таку ніч добре було лежати в теплій постелі.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

Прокинувшись уранці, я підійшов до вікна й виглянув надвір. Небо прояснилося, і на горах не залягали хмари. Під вікном стояли кілька возів і старий диліжанс, дерев'яний дах якого потріскався й поколовся від негоди. Певно, він служив доти, поки не з'явились автобуси. Цап вистрибнув на воза, а звідти на дах диліжанса. Він потрусив бородою на кіз, що стояли внизу, я замахнувся на нього, і він зіскочив на землю.

Білл ще спав, тож, одягнувшись, я вийшов босоніж у коридор, узувся й спустився вниз. Там не було ні душі. Я відсунув засув і вийшов. Ранок був прохолодний, сонце ще не висушило роси, що випала, коли вщух вітер. Я понишпорив у повітці на подвір'ї, знайшов щось схоже на сапу й подався до річки копати черв'яків. Річка була прозора й мілка, але навряд чи в ній водилася форель. Вибравши на трав'янистому березі вогке місце, я вивернув грудку землі. Під нею ворушилися черв'яки. Коли я відкинув грудку, вони поховалися, та я заходився обережно копати далі й назбирав їх чимало. Копаючи в мокрому місці, я наповнив черв'яками дві блящанки з-під тютюну й присипав їх землею. Кози дивились, як я копаю.

Коли я повернувся до готелю, господиня вже поралася на кухні, і я попросив її зварити кави й приготувати сніданок, щоб ми забрали його з собою.

Білл уже прокинувся й сидів на краю ліжка.

— Я бачив тебе у вікно,— сказав він.— І не хотів тобі заважати. Що ти робив? Закопував свої гроші?

— Ох ти ж ледацюго!

— Отже, ти працював задля загального добра? Чудово. Роби це щоранку, й господь тебе не забуде.

— Ну, годі вилежуватися,— сказав я.— Вставай.

— Що? Вставати? Я сам ніколи не встаю.

Він заліз під ковдру й натяг її до підборіддя.

— От переконаєш мене — тоді, може, і встану.

Я тим часом збирав рибальське знаряддя й складав його в мішок.

— Ну що, не хочеш? — спитав Білл.

— Я йду снідати.

— Снідати? Чому ж ти зразу цього не сказав? Я думав, ти хочеш, щоб я встав просто так, за спасибі. Ну, а снідати — це інша річ. Це вже діло. Іди накопай ще трохи черв'яків, а я зараз спущуся.

— Іди ти під три чорти!

— Працюй задля загального добра! — Білл почав надягати спіднє.— Виявляй іронію і жаль.

Я вийшов із кімнати з мішком, підсаками й вудками.

— Гей, вернися!

Я просунув голову в двері.

— Невже ти не виявиш хоч трохи іронії й жалю?

Я показав йому носа.

— Це не іронія.

Спускаючись сходами, я чув, як Білл наспівує: «Іронія і жаль. Коли ти їх зазнав... О, дай іронію їм, дай їм жаль. О, дай іронію. Коли вони зазнають... Іронії хоч крапельку, хоч трошки жалю дай...» Він і до їдальні ввійшов, наспівуючи. Співав він на мотив «Весільні дзвони б'ють, йдемо ми під вінець». Я читав іспанську газету тижневої давності.

— Що це за бридня про іронію і жаль?

— Як, ти нічого не знаєш про Іронію і Жаль?

— Ні. Звідки це пішло?

— Хтозна. Але Нью-Йорк на цьому схибнувся. Як колись на трюках Фрателліні, тільки більше.

Служниця принесла каву й грінки. Чи, точніше,— підсмажений хліб з маслом.

— Спитай, чи є в них повидло,— сказав Білл.— Будь іронічний з нею.

— У вас є повидло?

— Де ж тут іронія? Шкода, що я не розмовляю по-іспанському.

Кава була смачна, й ми пили її з великих чашок. Служниця принесла скляну вазочку з повидлом.

— Дякую.

— Ну от, знову не так! — вигукнув Білл.— Скажи що-небудь іронічне. Поглузуй з Прімо де Рівери.

— Я можу спитати, в яке повидло вони вскочили в Республіці Ріфів.

— Кепсько,— сказав Білл.— Дуже кепсько. Не виходить у тебе — і край. Іронія тобі не до снаги. Ти не знаєш, що таке жаль. Скажи щось гідне жалю.

— Роберт Кон.

— Оце вже краще. Це вже непогано. Ну, а чому Кон гідний жалю? Відповідай тепер іронічно.

Він сьорбнув кави.

— Дай мені спокій,— сказав я.— Ще надто рано, щоб розпочинати такі ігри.

— От бачиш. А ще називаєш себе письменником. Та ти просто газетний борзописець, ось хто. Борзописець без роду-племені. Ти мусиш сповнюватись іронії, як тільки встанеш з ліжка. Ти мусиш прокидатися з зойком жалю на устах!

— Давай-давай,— сказав я.— Від кого ти такого навчився?

— Від усіх. Ти що, книжок не читаєш? З людьми не стрічаєшся, чи що? Знаєш, хто ти такий? Ти відщепенець! Чому ти не живеш у Нью-Йорку? Там би ти все це знав. Ну, скажи, що мені з тобою робити? Приїздити щороку й розповідати тобі про все?

— Випий ще кави,— відповів я.

— Можна. Кава річ корисна. В ній є кофеїн. А в кофеїні — кейф. Кофеїн садовить чоловіка на її коника й кладе жінку в його домовину. Ти знаєш, у чому твоє лихо? Ти відщепенець. Та ще й найгіршого гатунку. Тобі цього ніхто не казав? Людина, яка покинула батьківщину, ніколи не напише нічого, вартого, щоб його опублікувати. Навіть у газеті.

Він допив каву.

— Ти відщепенець. Ти відірвався від рідної землі. Ти забув, хто ти. Європейські витребеньки гублять тебе. Ти п'єш мов швець. Ти схибнувся на жінках. Ти весь час балакаєш, а не працюєш. Ти відщепенець без роду-племені, ясно? Ти товчешся по шинках.

— По-твоєму, я раюю,— сказав я.— А коли ж я працюю?

— Ти не працюєш. За однією версією, тебе утримують жінки. За іншою, ти — імпотент.

— Ні,— відповів я.— Просто мене спіткав нещасний випадок.

— Ніколи цього не кажи. Про таке мовчать. З такого роблять таємницю, таке тримають у секреті, як велосипед Генрі.

Досі він говорив, як заведений, а тепер раптом замовк. Певно, подумав, що образив мене, бовкнувши про імпотентність. Я спробував знову його роздрочити.

— Ніякого велосипеда не було,— сказав я.— Він їздив верхи.

— А я чув, що на триколісному велосипеді.

— Зрештою,— сказав я,— і літак на трьох колесах. І управління таке саме.

— Але не треба натискати на педалі.

— Так,— сказав я.— На педалі натискати не треба.

— Ну, годі про це,— сказав Білл.

— Про мене. Я просто заступився за триколісний велосипед.

— По-моєму, Генрі і письменник гарний,— сказав Білл.— Зате ти — не хлопець, а чудо. Тобі вже хтось казав, що ти чудовий хлопець?

— Отакої.

— Послухай. Ти не хлопець, а справжнє чудо, і я нікого в світі не люблю так, як тебе. В Нью-Йорку я не міг би тобі такого сказати. Там мене зразу записали б у гомосексуалісти. Ти знаєш, чому вибухла Громадянська війна? Тому, що Авраам Лінкольн був гомосексуаліст. Він був закоханий у генерала Гранта. І Джефферсон Девіс був закоханий у Гранта. Лінкольн звільнив рабів тільки через те, що побився об заклад. Судову справу Дреда Скотта сфабрикувала Ліга непитущих. Все пояснюється сексом! Полковникова леді і Джуді О'Греді були лесбіянки в душі.

Він помовчав.

— Хочеш почути ще далі?

— Хочу.

— Ні, далі в мене не готове. Зачекай до обіду.

— Біллі-балакун,— сказав я.

— Друзяка Джейк!

Ми поклали харчі й дві пляшки вина в рюкзак, і Білл узяв його на плечі. Я надів через плече чохол з вудками й зв'язані підсаки. Ми пройшли трохи дорогою, а тоді перетнули галявину й знайшли стежку, що вела через поле до лісу на схилі гори. Цією піщаною стежкою ми й попростували. Поле було горбкувате, трава густа, але низька, її обскубли вівці. Корови паслися вище, в горах. З лісу долинало теленькання їхніх дзвіночків.

Стежка привела нас до струмка, через який була покладена обстругана колода. Зігнуте деревце правило за поруччя. На піщаному дні калюжі коло струмка чорніли пуголовки. Ми видерлися на стрімкий берег і знову пішли горбистим полем. Озирнувшись, ми побачили Бургете — білі будинки, червоні дахи — й білий шлях, яким їхала, здіймаючи куряву, вантажна машина.

Проминувши поле, ми вийшли до ще одного, бурхливішого потічка. Піщаний шлях спускався до броду й зникав у лісі. Стежка ж знову вела до колоди, перекинутої через потічок трохи нижче від броду, а на тому березі зливалась із шляхом; ми ввійшли в ліс.

Це був старий буковий ліс. Коріння дерев випиналося з землі, гілля спліталося в суцільну крону. Ми йшли дорогою між товстих стовбурів старих буків, і сонячне проміння, пробиваючись крізь листя, світлими плямами лягало на траву. Дерева були високі, з густими кронами, а проте в лісі не було темно. І ніде ані кущика, тільки шовковиста трава, дуже зелена й свіжа, і могутні сірі дерева, що стояли просторо, мов у парку.

— От де краса! — сказав Білл.

Дорога була крута, ми йшли вже густим змішаним лісом, а

вона все ще вилася вгору, і коли подекуди й збігала вниз, то тільки для розгону на ще вищий схил. Весь час чулося теленькання дзвіночків. Нарешті дорога вихопилась на гребінь гори. Ми опинилися на найвищому хребті лісистого гірського пасма, що здіймалося над Бургете. На маленькій лісовій галявині на сонячному боці гори росли суниці. Далі дорога виходила з лісу й бігла гребенем. На тому хребті дерева не росли, схили його вкривали жовті зарості дроку. А вдалині темні дерева й гострі сірі скелі позначали стрімкий берег річки Іраті.

— Нам треба пройти цим гребенем, перебратись через оту гору, потім перейти лісом через отой-он хребет за нею й спуститися в долину Іраті,— показав я Біллу.

— Нічого собі прогуляночка!

— Звісно, воно задалеко для того, щоб дійти туди, порибалити й того ж таки дня спокійненько вернутися назад.

— «Спокійненько». Це ти гарно сказав. Щоб устигнути туди й назад та ще бодай трохи порибалити, треба, по-моєму, бігти як очманілому.

Місця там були дуже гарні, але йшли ми довго й на той час, коли крутий шлях вивів нас із лісистих гір у долину Ріо-де-ла-Фабріка, добре-таки втомилися.

Дорога вихопилась із лісового холодка на гаряче осоння. Перед нами лежала річкова долина. По той бік річки височіло узвишшя. На схилі його росла гречка, в зеленому гайку ховалася біла хатина. Сонце пекло нещадно, і ми зупинились у затінку дерев коло греблі.

Білл приставив рюкзак до дерева, ми склали вудлища, закріпили котушки, прив'язали поводки й приготувалися рибалити.

— Ти певен, що в цьому рівчаку водиться форель? — спитав Білл.

— Аж кишить.

— Я ловитиму на муху. В тебе є штучні мушки?

— Он у тій коробочці.

— А ти ловитимеш на черв'яка?

— Еге ж. Я половлю тут, на греблі.

— Тоді я забираю мух.— Він прив'язав одну муху.— Куди б ти порадив іти? Вниз чи вгору?

— Краще вниз. Але й угорі добре ловиться.

Білл рушив берегом за водою.

— Візьми бляшанку з черв'яками!

— Не хочу. Якщо на муху не братиме, я просто покидаю трошки, та й по всьому.

Білл зупинився, вдивляючись у воду.

— Слухай,— гукнув він крізь шум водоспаду,— може, варто поставити вино в те джерельце при дорозі?

— Гаразд, поставлю! — крикнув я.

Білл помахав рукою і подався берегом далі. Я вийняв із рюкзака обидві пляшки й вийшов на дорогу, до того місця, де із залізної труби текла джерельна вода. Через рівчак під трубою була перекинута дошка. Я підняв її й, щільніше заткнувши корки, опустив пляшки у воду. Вона була така холодна, що рука відразу затерпла по зап'ясток. Я поклав дошку на місце, сподіваючись, що ніхто не знайде вина.

Моя вудка стояла приперта до дерева. Я взяв її, бляшанку з наживкою й підсаку й вийшов на греблю. Збудували її для потреб лісосплаву. Заставка була піднята, і я, сівши на одну з тесаних колод, задивився, як гладенький перед загатою плин води збурюється у водоспад. Під самою греблею, де вода шумувала, було досить глибоко. Поки я наживляв гачок, форель вистрибнула з білої піни на водостік, і її віднесло вниз. Перше ніж я впорався з наживкою, ще одна рибина майнула в повітрі такою самою гарною дугою й зникла в гуркотливому потоці. Я вибрав величеньке грузило, прикріпив його й закинув вудку у шумовиння під самою греблею.

Я не помітив, як узяла перша форель. Почавши намотувати волосінь, я просто відчув, що на гачку сидить риба, і витяг її — хоч як вона опиралася, згинаючи вудлище мало не навпіл,— із вируючої води на греблю. То була добра рибина; я вдарив її головою об колоду, вона затріпотіла, витяглась, і я вкинув її в сумку.

Поки я морочився з нею, кілька форелей стрибнули на водостік. Щойно я наживив і закинув вудку, клюнула ще одна, і я витяг її так само, як першу. Невдовзі я вже мав їх шість штук. Завбільшки всі вони були майже однакові. Я поклав їх рядочком, головами в один бік, і замилувався ними. Вони були дуже гарно забарвлені, пружні й міцні від холодної води. День був жаркий, тому я розрізав їх, випатрав нутрощі разом із зябрами й викинув усе це на берег. Потім зійшов з греблі, вимив рибу в холодній, гладенькій і в'язкій воді перед загатою, нарвав папороті й склав улов у сумку: спершу листя папороті, потім три форелі, потім знову листя, зверху ще три форелі, і все прикрив папороттю. Форель на зеленому листі мала дуже гарний вигляд. Сумка тепер була повна, і я поклав її в затінок під дерево.

На греблі було жарко, тож я і бляшанку з наживкою сховав у затінок коло сумки, витяг з рюкзака книжку й умостився з нею під деревом, чекаючи, поки Білл прийде їсти.

Сонце вже стояло над головою, схобатися від нього було важко, та я знайшов місцинку під двома деревами, що зрослися, й почав читати. Книжка — назви не пам'ятаю — належала перу А. Е. В. Мейсона. То була чудесна історія про те, як один чоловік

замерз в Альпах, провалився в льодовик і пропав, і як його наречена заприсяглася чекати рівно двадцять чотири роки, поки його тіло винесе на морену, і як закоханий у неї хлопець теж наготувався чекати, і вони все ще чекали, коли підійшов Білл.

—Упіймав що-небудь? — спитав він. І вудку, і підсаку, і сумку він тримав у одній руці, й піт котився з нього градом. Через гуркіт з греблі я не почув, як він підійшов.

— Шістьох. А ти?

Білл присів, розкрив сумку й виклав на траву велику рибину. Потім вийняв ще три форелі — одна від одної більші — і виклав їх рядочком у затінку під деревом. Обличчя в нього було спітніле й щасливе.

— А в тебе які?

— Дрібніші.

— Покажи!

— Я вже переклав їх листям.

— А все-таки, які вони завбільшки?

— Та як твоя найменша.

— Ой, брешеш.

— Якби ж то.

— І всіх узяв на черв'яка?

— Еге ж.

— Ех ти, ледацюго!

Білл покидав форелі в сумку й пішов, розмахуючи відкритою сумкою, до річки. Його штани були мокрі до пояса — видно, він переходив річку вбрід.

Я вийшов на дорогу й забрав пляшки з вином. Вони були холодні. Поки я повертався до дерев, скло запітніло й узялося крапельками. Я виклав харчі на газету, відкоркував одну пляшку, а другу приставив до дерева. Білл повернувся, витираючи руки, з його напханої сумки стирчала папороть.

— Ану, подивимося, що в цій пляшці,— сказав він, витяг корок і, перехиливши пляшку, ковтнув.— Ой! Аж у вічі зайшло.

— Дай-но й мені.

Вино було крижане, з ледь відчутним гірким присмаком.

— Не таке вже й погане,— сказав Білл.

— А головне — холодне,— сказав я.

Ми заходилися розгортати пакунки з харчами.

— Курка.

— І круті яйця.

— І сіль є?

— Спершу яйце,— мовив Білл,— а потім курка. Навіть Брайєн це розумів.

— Він помер. Я прочитав учора в газеті.

— Невже?

— Так, Брайєн помер.

Білл відклав наполовину облуплене яйце.

— Панове! — сказав він, витягаючи з клаптя газети куряче стегенце.— Я міняю порядок. Щоб ушанувати пам'ять Брайєна. Щоб віддати належне видатному Державному Діячеві. Спочатку курка, потім яйце!

— Цікаво, котрого дня бог створив курку?

— Ет,— сказав Білл, обсмоктуючи кісточку.— Звідки нам знати? І навіщо? Земне життя таке коротке. Тож нумо тішитись, вірити й дякувати!

— З'їж яйце.

Білл звів руки, тримаючи в одній куряче стегенце, а в другій — пляшку з вином.

— Втішаймося ж дарами благословенними! Споживаймо птахів небесних! Споживаймо сік лози виноградної! Може, споживеш трошки, брате?

— Спершу ти, потім я, брате.

Білл зробив добрячий ковток.

— Споживи трошки, брате.— Він подав мені пляшку.— І не треба сумнівів, брате. Не треба лізти мавпячими руками в священні таємниці курника. Візьмемо це чудо на віру й скажемо просто — прошу, долучи свій голос до мого, брате,— а що ми скажемо, брате? — Він тицьнув у мене курячим стегенцем і повів далі: — Вже знаю! Ми скажемо — і я особисто пишаюся цими словами й хочу, щоб ти повторив їх за мною, ставши на коліна, брате. І нехай нікому не соромно буде ставати навколішки тут, серед цієї величної природи! Згадаймо, що ліси були першими храмами господніми. Тож, уклякнувши, скажемо: не їжте цієї курки, бо це — Менкен.

— Ану,— сказав я,— спожи ви трошки цього.

Ми відкоркували другу пляшку.

— В чім річ? — спитав я.— Ти не любив Брайєна?

— Я любив Брайєна,— сказав Білл.— Ми з ним були мов рідні брати.

— Де ти з ним познайомився?

— Ми з ним — і з Менкеном — навчалися в коледжі Святого Хреста.

— І з Френкі Фрічем.

— Це брехня. Френкі Фріч навчався у Фордгемському університеті.

— А я навчався в коледжі Лойоли разом з єпископом Меннінгом.

— Брехня,— сказав Білл.— Це я навчався в коледжі Лойоли з єпископом Меннінгом.

— В тебе вже посоловіли очі,— сказав я.

— Од вина?

— А від чого ж іще?

— Ні, це в мене від вогкості,— сказав Білл.— Треба, щоб хтось поклав край цій клятій вогкості!

— Вип'єш іще?

— Це все, що в нас є?

— Так, тільки дві пляшки.

— Знаєш, хто ти такий? — Білл замилувано дивився на пляшку.

— Ні,— сказав я.

— Ти платний агент Ліги непитущих.

— Я навчався в коледжі Богоматері з Уейном Б. Уїлером.

— Брехня,— сказав Білл.— Це я навчався з Уейном Б. Уїлером — у Комерційному коледжі Остіна. Він був нашим старостою.

— Так чи так,— сказав я,— з вином треба кінчати.

— Маєш рацію, друже мій шкільний,— сказав Білл.— З вином треба кінчати, й зараз я його докінчу.

— Ти таки захмелів.

— Од вина?

— Од вина.

— А що — можливо.

— Хочеш задрімати?

— Можна.

Лігши в затінку, ми дивились, як ворушиться листя.

— Ти спиш?

— Ні,— відповів Білл.— Я думаю.

Я заплющив очі. Приємно було лежати на землі.

— Послухай,— озвався Білл.— Як розуміти всю цю історію з Брет?

— Ти це про що?

— Ти був закоханий у неї?

— Був.

— І це тривало довго?

— З біса довго. Хоча і з перервами.

— От чорт,— сказав Білл.— Даруй мені.

— Пусте,— сказав я.— Тепер мені начхати.

— Справді?

— Справді. Тільки я не люблю про це балакати.

— Ти ж не сердишся, що я спитав?

— А чого б мені сердитися?

— Ну, я посплю,— сказав Білл. Він накрив обличчя газетою.— Послухай, Джейку,— знову озвався він.— Ти справді католик?

— Формально.

— А що це означає?

— Оте й означає.

— Ну, гаразд, я посплю,— сказав він.— І годі тобі базікати, заснути не даєш.

Заснув і я. А коли прокинувся, Білл пакував рюкзак. Вже вечоріло, й тіні дерев дотяглися до греблі. Від лежання на землі я весь затерп.

— Що я бачу? Невже ти прокинувся? — сказав Білл.— А я думав, ти влаштувався на цілу ніч.

Я випростався й протер очі.

— Мені снився чудовий сон,— сказав Білл.— Не запам'ятав нічого, але сон був чудовий.

— А мені нічого не снилося.

— І даремно,— сказав Білл.— Всім нашим найвизначнішим бізнесменам щось снилося. Візьми Форда. Візьми президента Куліджа. Візьми Рокфеллера. Візьми Джо Девідсона.

Я розібрав наші вудки й сховав їх у чохол. Котушки я поклав у мішок для снасті. Одну сумку з рибою Білл запакував у рюкзак. Другу я взяв на плече.

— Ну,— сказав Білл,— нічого не забули?

— Черв'яків.

— Далися тобі ті черв'яки. Клади їх сюди.

Він уже взяв рюкзак на спину, і я поклав бляшанки з наживкою в одну з кишень.

— Тепер усе?

Я оглянув траву під берестами.

— Усе.

Ми рушили дорогою в ліс. До Бургете було далеко, і вже споночіло, коли ми, перетнувши поле, вийшли на вулицю й попрямували між двома рядами освітлених будинків до готелю.

У Бургете ми пробули п'ять днів і порибалили досхочу. Ночі стояли холодні, а дні жаркі, але навіть у найбільшу спеку завжди повівав вітерець. Коли сонце припікало, приємно було заходити в студену річку, а потім обсихати на березі. Ми знайшли потічок із глибоким плесом, де можна було плавати. Вечорами ми грали в бридж, нашим третім партнером був англієць на ім'я Гарріс, який примандрував пішки з Сен-Жан-П'є-де-Пор і зупинився в готелі, щоб порибалити. Чоловік він був добрий, і двічі ми брали його з собою на Іраті. Ні від Роберта Кона, ні від Брет і Майкла ніяких звісток не надходило.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Того ранку, спустившись снідати, я застав за столом англійця Гарріса. Надівши окуляри, він читав газету. Мене він зустрів усмішкою.

— Доброго ранку,— сказав він.— Вам лист. Я заходив на пошту, і мені дали його разом з моїми.

Лист чекав на столі, приставлений до чашки, навпроти мого місця. Гарріс знову заглибився в газету. Я розпечатав конверт із позначкою «Переслано з Памплони» і прочитав:

«Сан-Себастьян, неділя.

Дорогий Джейку!

Ми прибули сюди в п'ятницю, Брет у поїзді розклеїлась, і я привіз її на три дні сюди, відпочити в наших давніх приятелів. Виїздимо в Памплону — готель Монтойї — у вівторок, а о котрій прибудемо, не знаю. Будь ласка, надішли з автобусом записку, де вас шукати в середу. Щирі вітання, і даруйте, що так спізнилися: Брет дійшла справді до краю, але на вівторок вона очуняє, та вже й тепер майже здорова. Я знаю її вдачу і намагаюсь їй догоджати, але це не так легко. Вітання всім-всім.

Майкл»

— Який сьогодні день? — спитав я Гарріса.

— Ніби середа. Авжеж, середа. Дивно, як у горах втрачаєш лік дням.

— Так. Ми тут уже скоро тиждень.

— Але ви ще не їдете?

— На жаль, треба. І, мабуть, сьогодні ж, денним автобусом.

— Шкода, шкода. Я сподівався, що ми з вами ще разок підемо на Іраті.

— Нам треба їхати до Памплони. Там нас чекають приятелі.

— Прикро. Ми так добре відпочивали.

— А ви їдьте з нами. Гратимемо в Памплоні в бридж, до того ж там незабаром розпочнеться чудесна фієста.

— Я б з охотою. Дякую за запрошення. Та все ж, мабуть, залишуся тут. Часу в мене обмаль, а хочеться ще трохи порибалити.

— Якщо вже рибалити, то на Іраті. Там форель найбільша.

— Атож, атож, тільки на Іраті. Такої великої, як там, я ніде не ловив.

— Ех, пішов би я туди ще раз.

— А ви затримайтесь на день. Невже не можна?

— На жаль, ні. Треба-таки їхати,— сказав я.

— Шкода, шкода.

Після сніданку ми з Біллом грілися на осонні на лавочці перед готелем, міркуючи, що робити далі, коли з боку центрального кварталу до нас підійшла дівчина. Зупинившись, вона дістала із шкіряної сумочки на поясі телеграму.

— *Por ustedes?*[1]

[1] Для вас? *(Ісп.)*

Я прочитав адресу: «Барнсу, Бургете».

— Так, це нам.

Вона дістала книжку, я розписався і дав їй кілька монеток. В телеграмі стояло по-іспанському: «VENGO JUEVES COHN». Я показав її Біллу.

— Що означає слово *Cohn?* — спитав він.

— От же ж ідіотська телеграма! — сказав я.— За ту саму ціну він міг послати й на десять слів. «Приїду четвер». А далі розумій, як хочеш.

— Тут сказано якраз стільки, скільки треба Конові.

— Ми ж так чи так вертаємося до Памплони,— сказав я.— А тягати Брет і Майкла сюди й назад до початку фієсти немає ніякого сенсу. Відповімо йому?

— Чому ж не відповісти? — сказав Білл.— Чемність іще нікому не шкодила.

Ми зайшли на пошту й попросили телеграфний бланк.

— Що напишемо? — спитав Білл.

— «Приїдемо ввечері». І крапка.

Ми заплатили за телеграму й повернулися до готелю. Гарріс чекав нас, і ми втрьох пішли в Ронсеваль. Коли ми, оглянувши монастир, вийшли, Гарріс мовив:

— Надзвичайно цікаво. Але я, щиро кажучи, не дуже тямлю в таких речах.

— Я теж,— сказав Білл.

— А взагалі надзвичайно цікаво,— мовив Гарріс.— Я дуже радий, що побував тут. Усе відкладав з дня на день.

— Це все ж таки не те, що рибу ловити, правда? — сказав Білл. Гарріс подобався йому.

— Не те, не те, ні-і.

Ми стояли коло стародавньої монастирської каплиці.

— Слухайте, а що я бачу там, через дорогу? — спитав Гарріс.— Це таки шинок, чи очі підводять мене?

— Наче й справді шинок,— сказав Білл.

— Дуже схоже на шинок,— сказав я.

— Тоді,— мовив Гарріс,— споживімо те, що в ньому є.

Слівце «споживати» він запозичив у Білла.

Ми замовили по пляшці вина на брата. Гарріс не дозволив нам платити. Він добре говорив по-іспанському, і корчмар ні в мене, ні в Білла грошей не брав.

— Слухайте, хлопці, ви навіть не уявляєте, як мені було приємно з вами.

— Ми гарно згаяли час, Гаррісе.

Гарріс був уже напідпитку.

— Слухайте, ви собі й не уявляєте, як мені було приємно з вами. Відколи війна скінчилась, я ж не живу, а животію.

— Ми ще колись порибалимо разом. От побачите, Гарріс.

— Неодмінно. Ми так чудово провели час.

— А чи не взяти нам іще пляшку?

— Блискуча ідея,— сказав Гарріс.

— Тільки тепер плачу я,— сказав Білл.— Інакше ми не п'ємо.

— Дозвольте заплатити мені. Це для мене така приємність.

— А це вже буде приємність для мене,— сказав Білл.

Хазяїн приніс четверту пляшку. Склянок ми не міняли. Гарріс підняв свою склянку.

— Знаєте, воно чудово споживається!

Білл ляснув його по спині:

— Ви золото, Гарріс.

— Знаєте, мене, власне, звуть не Гарріс, а Вілсон-Гарріс. Це одне прізвище, тільки через рисочку, розумієте?

— Ви золото, Вілсоне-Гарріс,— сказав Білл.— Ми звемо вас просто Гарріс тому, що любимо вас.

— Слухайте, Барнсе, ви навіть не уявляєте, як мені добре з вами.

— Споживіть ще скляночку,— сказав я.

— Барнсе, їй-богу, Барнсе, ви навіть не уявляєте. Просто не уявляєте.

— Пийте, Гарріс.

Із Ронсеваля ми повертались, ідучи обабіч Гарріса. В готелі ми перекусили, й Гарріс пішов проводжати нас на автобус. Він дав нам свою візитну картку з лондонською домашньою адресою, вручив по конверту. Я зазирнув у свій і побачив там десяток штучних мух. Гарріс зробив їх сам. Він завжди робив їх сам.

— Слухайте, Гарріс...— почав я.

— Мовчіть, мовчіть! — сказав він, задкуючи до виходу.— Це зовсім не першосортні мухи. Я просто подумав, коли ви їх будете прив'язувати, то, може, згадаєте, як добре нам тут було.

Автобус рушив. Гарріс стояв перед дверима пошти. Він помахав нам. Коли автобус виїхав на дорогу, він повернувся й поплентався назад, до готелю.

— Слухай, цей Гарріс справді добрий хлопець, га? — сказав Білл.

— І, видно, йому справді було добре.

— Кому, Гаррісу? Ще б пак!

— Шкода, що він не поїхав з нами до Памплони.

— Хоче ще порибалити.

— Еге ж. А взагалі ще невідомо, як би ці англійці поладнали між собою.

— І то правда.

Ми приїхали в Памплону надвечір, і автобус зупинився перед готелем Монтойї. На площі вже проводили електрику для

святкової ілюмінації. Коли автобус зупинився, до нього збіглася зграйка дітлахів, і службовець міської митниці звелів усім прибулим розв'язати клунки тут-таки, на тротуарі. Ми ввійшли до готелю й на сходах зустріли Монтойю. Він потис нам руки, усміхаючись, як завжди, трохи ніяково.

— Ваші приятелі тут,— сказав він.

— Містер Кембелл?

— Так. Містер Кон, і містер Кембелл, і леді Ешлі.

Він усміхнувся, неначе не доказавши чогось такого, про що я ще почую сам.

— Коли вони приїхали?

— Вчора. Я залишив за вами номери, в яких ви жили.

— Чудово. Ви дали містерові Кембеллу номер вікнами на площу?

— Так. Ті номери, які ми з вами вибрали.

— А де наші приятелі зараз?

— Здається, пішли на змагання з пелоти.

— Ну, а бики вже тут?

Монтойя всміхнувся.

— Сьогодні ввечері,— сказав він,— сьогодні о сьомій привезуть вільярських, а завтра прибудуть м'юрські. Ви всі підете дивитися?

— Авжеж. Вони ніколи не бачили *desencajonada*[1].

Монтойя торкнувся рукою мого плеча:

— Отже, ми там побачимось.

Він знов усміхнувся. Він завжди всміхався так, наче бій биків був нашою спільною таємницею; не вельми гарною, але старанно прихованою таємницею, відомою тільки нам двом. Він завжди всміхався так, наче для сторонніх у цій таємниці, нам із ним цілком зрозумілій, було щось негарне. А нащо ж, мовляв, розголошувати іншим те, чого вони не зрозуміють.

— Ваш приятель теж *aficionado?* — Монтойя всміхнувся Біллові.

— Так. Він приїхав аж із Нью-Йорка, щоб подивитись, як відзначають свято святого Ферміна.

— Невже? — чемно здивувався Монтойя.— Але навряд чи він такий *aficionado,* як ви.

Він знову ніяково торкнувся долонею мого плеча.

— Такий самий,— сказав я,— він справжній *aficionado.*

— Але все ж не такий, як ви.

Слово *afición* означає пристрасть. *Aficionado* — це той, хто пристрасно захоплюється боєм биків. Усі справжні матадори зупинялися в готелі Монтойї, отже, і найзавзятіші *aficionados*

---

[1] Вивантаження биків *(icn.).*

зупинялися в нього. Матадори, що працюють лише заради грошей, теж іноді зупинялись, але більше ніколи не поверталися. Справжні матадори приїздили щороку. В кабінеті Монтойї висіли їхні фотографії. На фотографіях були написи-посвяти Хуаніто Монтойї чи його сестрі. Портрети матадорів, за яких Монтойя вболівав, висіли в рамках на стіні. Портрети матадорів, які не викликали в нього *afición,* Монтойя тримав у шухляді столу. Написи на них були один від одного улесливіші. Але Монтойя на це не зважав. Якось він витяг їх усі із шухляди й кинув у кошик. Щоб не муляли очей.

Ми часто розмовляли з ним про биків та матадорів. Я зупинявся в готелі Монтойї вже кілька років підряд. Ми ніколи не розмовляли довго. Нам просто приємно було перекинутися кількома словами. Гості з далеких міст, перше ніж залишити Памплону, заходили на кілька хвилин до Монтойї поговорити про биків. Це були *aficionados.* Такі люди завжди одержували номер, навіть коли готель був переповнений. Монтойя знайомив мене з деким із них. Спершу вони розмовляли зі мною аж надто чемно, хоч їх, очевидно, смішило те, що я американець. Вони чомусь були твердо переконані, що американець не здатний на *afición.* Він може вдавати пристрасть чи вважати пристрастю те, що є, власне, звичайнісіньким збудженням, але по-справжньому зазнавати її він не здатен. Коли ж вони впевнювалися, що я такий самий *aficionado,* як вони,— а не існувало ніякого пароля, ніякого способу перевірки для виявлення цього, за винятком, сказати б, усного іспиту на духовну близькість, під час якого запитання ніколи не ставилися руба й завжди звучали трохи вибачливо,— то ніяково клали мені на плече руку чи казали: *"Buen hombre"*[1]. Найчастіше, однак, вони торкалися мене рукою — мовби для того, щоб пересвідчитися, що тут немає ніякої помилки.

Монтойя все прощав матадорові, наділеному *afición.* Прощав істерику, боягузтво, негідні непояснимі вчинки, всілякі похибки. Тому, хто пристрасно любив бій биків, він ладен був простити що завгодно. Як одразу простив мені те, що я маю таких друзів. Він жодним словом не засудив їх, але я відчув, що він волів би про них не згадувати, як не згадують про коней, яким під час кориди бик випустив кишки.

Поки ми розмовляли, Білл піднявся до себе в номер, і коли я зайшов до нього, він мився й перевдягався.

— Ну як,— спитав він,— набалакався по-іспанському?

— Він сказав мені, що биків привезуть сьогодні ввечері.

— То давай розшукаємо наших і підемо подивимось.

— Давай. Певно, вони сидять у кафе.

---

[1] Добрий хлопець *(ісп.).*

— А квитки в тебе є?

— Так. На всі вивантаження.

— А це цікаво? — Він відтягував шкіру на обличчі, перевіряючи перед дзеркалом, чи добре виголив підборіддя.

— Дуже,— сказав я.— Биків випускають по одному з клітки в загін із волами, воли потрібні для того, щоб бики не билися, а бики нападають на волів, і ті бігають по загону, мов старі дівки, й намагаються вгамувати биків.

— А вони б'ють волів рогами?

— Б'ють. Часом бик відразу кидається на вола й убиває його.

— А воли нічого не можуть вдіяти?

— Ні. Вони тільки намагаються потоваришувати з биками.

— То навіщо ж все-таки потрібні воли?

— Щоб заспокоювати биків, не давати їм битися між собою чи ламати роги об камінний мур.

— Гарненькі обов'язки в цих волів, нічого не скажеш.

Ми спустилися сходами, вийшли з готелю й попрямували площею до кафе «Ірунья». На площі самотньо стояли дві будки — квиткові каси. Віконця з написами *"SOL, SOL Y SOMBRA, SOMBRA"*[1] були зачинені. Вони відчиняться тільки напередодні фієсти.

Білі плетені столики й крісла кафе «Ірунья» стояли і під аркадою, і на тротуарі, аж до самої бруківки. Я пошукав очима Брет і Майкла. Вони сиділи там: і Брет, і Майкл, і Роберт Кон. Брет була в баскському береті. Майкл теж. Роберт Кон був простоволосий, в окулярах. Брет помітила нас і помахала рукою. Поки ми пробиралися до їхнього столика, вона дивилася на нас примруживши в усмішці очі.

— Привіт, хлопці! — вигукнула вона.

Брет радісно сяяла. Майкл зумів, як завжди, вкласти особливу приязнь у потиск руки. Роберт Кон подав нам руку тому, що так заведено робити при зустрічі.

— Де ви в біса пропадали? — спитав я.

— Я привіз їх сюди,— сказав Кон.

— Казна-що,— сказала Брет.— Ми б уже давно були тут, якби не ви.

— Самі ви сюди ніколи б не добралися.

— Казна-що! А ви, хлопці, засмагли. Особливо Білл.

— А як ви порибалили? — спитав Майкл.— Нам так хотілося приїхати!

— Непогано. Шкода, що вас там не було.

— Я приїхав би,— сказав Кон,— але вирішив, що треба їх привезти.

---

[1] Сонце, сонце й тінь, тінь *(іспан.)*.

— Привезти нас! Казна-що!

— Ви справді непогано порибалили? — спитав Майкл.— Ловилася риба?

— Часом ловили по десятку кожен. З нами там був один англієць.

— На прізвище Гарріс,— сказав Білл.— Ви не знаєте такого, Майкле? Він теж був на війні.

— Щасливий! — сказав Майкл.— От коли ми жили не тужили! Все б віддав за той час золотий!

— Не мели дурниць.

— Ви воювали, Майкле? — спитав Кон.

— А то ж як!

— Він був хвацьким вояком,— сказала Брет.— Розкажи їм, як твій кінь поніс тебе на Пікаділлі.

— Не хочу. Я вже чотири рази розказував.

— Але я не чув,— мовив Роберт Кон.

— Ні, не розкажу. Це мене компрометує.

— Тоді розкажи їм про свої медалі.

— Не хочу. Бо це мене зовсім компрометує.

— А що то за історія?

— Нехай Брет розповість. Вона залюбки розповідає всі історії, які мене компрометують.

— Давай, Брет, розповідай.

— Розповісти?

— Гаразд, я сам розповім.

— Які у вас медалі, Майкле?

— Немає ніяких.

— Невже вас нічим не нагородили?

— Нагородити, певно, нагородили — всіма медалями, які належать. Але я ніколи не ходив їх одержувати. І от одного дня надходить мені запрошення на якийсь там урочистий бенкет за участю самого принца Уельського, і в запрошенні сказано, що з'явитися треба при всіх регаліях. Ну, в мене їх, звісно, немає, і тут якраз я заїжджаю до свого кравця, показую йому запрошення, він починає охати й ахати, а я думаю — ось хто мене виручить, і кажу йому: «Дістаньте для мене кілька медалей». Він питає: «Яких медалей, сер?» А я кажу: «Будь-яких. Аби було кілька штук». Він питає: «Але якими медалями вас нагороджено, сер?» А я кажу: «Звідки мені знати?» Певно, він гадав, що я тільки те й роблю, що читаю повідомлення про нагородження. «Підберіть,— кажу,— для мене пристойний комплект. Я покладаюся на ваш смак». Отож він дає мені коробку з медалями — знаєте, такими маленькими,— я ховаю її до кишені й одразу про них забуваю. А потім з'являюся на бенкет і чую: вбито Генрі Вільсона, і принц не приїде, і король не приїде, і з огляду на

жалобу регалії недоречні. Всі гості починають їх відшпилювати, а мої лежать у кишені!

Він замовк, гадаючи, що ми засміємося.

— Це все?

— Все. Може, я не так розповів.

— Авжеж, не так,— мовила Брет.— Але це не має значення.

Ми всі засміялися.

— Ага, згадав,— сказав Майкл.— Це ж іще не все. На тому бенкеті здохнути можна було з нудьги, тож я не витримав і пішов. А пізніше того вечора намацую в кишені коробку. «Що це таке? — кажу.— Медалі? Розтакі воєнні медалі?» Взяв, позрізав їх — знаєте, вони тримаються на такій планці — і роздав. Кожній дівчині по медалі. Так би мовити, на згадку. Якими очима вони на мене дивились! Оце, мовляв, відчайдух! Роздає медалі в шинку. Такому й справді море по коліна!

— Розповідай уже до кінця,— сказала Брет.

— Гадаєте, не смішно було? — спитав Майкл.

Ми всі засміялись.

— Ні, таки було смішно. Їй-богу. Отож кравець пише мені листа, просить повернути медалі. Присилає по них людину. Кілька місяців отак засипає листами. Виявляється, хтось приніс йому медалі, щоб він їх почистив. Якийсь дуже високий військовий чин. Дорожив ними хтозна-як.— Майкл помовчав.— Кравцеві, звісно, було непереливки.

— Та невже,— сказав Білл.— А я подумав був, що ви його ощасливили.

— То було чудо, а не кравець. Дивлячись на мене тепер, важко в це повірити,— сказав Майкл.— Я платив йому сто фунтів на рік, аби тільки він давав мені спокій. Щоб не надсилав щоразу рахунків. Моє банкрутство, певно, завдало йому страшного удару. І треба ж — відразу після історії з медалями. Не дивно, що в його листах було стільки жовчі.

— А як ви збанкрутували? — спитав Білл.

— За два заходи,— сказав Майкл.— Спочатку поволі, а потім швидко.

— І хто вас допровадив до банкрутства?

— Друзі,— відказав Майкл.— Я мав надто багато друзів. Так званих друзів. Ну, і кредитори теж. Мабуть, ні в кого в Англії не було їх стільки, як у мене.

— Розкажи їм про суд,— сказала Брет.

— Цього я не пам'ятаю,— відповів Майкл.— Я був трошечки напідпитку.

— Напідпитку! — вигукнула Брет.— Ти був п'яний як чіп!

— Дивовижний випадок,— сказав Майкл.— Оце недавно зу-

стрічаю свого колишнього компаньйона. І він пропонує поставити мені чарочку!

— Розкажи їм про свого вченого адвоката,— сказала Брет.

— Не хочу,— відповів Майкл.— Мій учений адвокат був теж п'яний як чіп. Це сумна тема. То ми йдемо дивитись, як вивантажують биків, чи ні?

— Ходімо.

Ми покликали офіціанта, розрахувались і рушили через місто. Я спробував трохи відірватися з Брет, але Роберт Кон наздогнав нас і пристав до Брет з другого боку. Отак ми і йшли втрьох,— повз *ayuntamiento* з прапорами на балконі, повз ринок і вниз крутою вулицею, що вела до мосту через Аргу. Багато народу йшло дивитися на биків, екіпажі котилися узвозом і переїздили міст, і над натовпом здіймалися коні, кучери та батоги. За мостом ми завернули до загону й пройшли повз винарню з вивіскою у вікні: «Добре вино, літр 30 сентімо».

— Ось куди ми прийдемо, коли скінчаться гроші,— сказала Брет.

Жінка, що стояла на порозі винарні, подивилася на нас, гукнула щось через плече, й у вікні з'явилися три зацікавлених дівочих обличчя. Дівчата втупилися очима в Брет.

Біля воріт загону двоє контролерів одбирали у відвідувачів квитки. Ми ввійшли. За огорожею росли дерева й стояла низька кам'яна будівля. По той бік двору білів кам'яний мур загону з отворами, що, мов бійниці, зяяли у фасаді кожної загороди. До муру була приставлена драбина, й люди вилазили нагору й розміщалися стоячи на широких переділках між загородами. Ідучи по траві під деревами до драбини, ми проминули кілька великих сірих кліток з биками. В кожній клітці було по одному бику. Привезли їх поїздом із кастільського розплідника, на станції їх вивантажили з платформ і привезли сюди, щоб випустити з кліток у загін. Кожна клітка була позначена прізвищем і тавром хазяїна розплідника.

Ми вилізли нагору й знайшли на стіні вільне місце, звідки було видно весь загін. Кам'яні мури були побілені, земля вистелена соломою, попід мурами стояли дерев'яні ясла та жолоби з водою.

— Гляньте-но туди,— сказав я.

За річкою, на плато, здіймалося місто. Уздовж стародавніх фортечних мурів та валів стояли люди. Три лінії укріплень укрилися трьома чорними лавами людей. Над ними, у вікнах будинків, скрізь видніли голови. На дерева край плато повилазили хлопчаки.

— Певно, вони чогось чекають,— сказала Брет.

— Вони хочуть подивитися на биків.

Майкл з Біллом стояли на мурі по той бік загону. Вони помахали нам. Люди, що прийшли після нас, натискали ззаду, коли їх самих штовхали ті, що спізнилися.

— Чому вони не починають? — спитав Роберт Кон.

До однієї з кліток прив'язали мула, й він підтяг її до звідних воріт у стіні загону. Робітники ломами трохи пересунули клітку, щоб вона стала як треба. Робітники, що стояли на стіні, приготувалися звести ворота загону, а потім — дверцята клітки. На протилежному боці загону розчинилися ворота і з них підтюпцем вибігли, крутячи головою, поводячи худими боками, два воли. Вони стали навпроти воріт, з яких мав з'явитися бик.

— Вигляд у них зовсім невеселий,— сказала Брет.

Робітники на мурі, відхилившись назад, підтягли вгору ворота загону. Потім підняли дверцята клітки.

Я нахилився вниз, намагаючись зазирнути в клітку. В ній було темно. Хтось постукав ломом по дерев'яних гратах. І враз усередині неначе вибухнуло. Бик зняв страхітливий гуркіт, щосили б'ючи по гратах рогами. Потім я побачив чорну морду і тінь від рогів, а потім, стукнувши ратицями об дощане днище, бик вимчав у загін, різко зупинився — аж проїхав передніми ногами по соломі — й став, здригаючись усім тілом, задерши голову, напруживши у великий горб могутні м'язи карку. Він дивився на людей, що обступили зверху загін. Обидва воли позадкували до стіни, нахиливши голову, не зводячи очей з бика.

Бик побачив волів і кинувся на них. Робітник, який стояв за годівницею, щосили загорлав, ляснув капелюхом об дошки, й бик, не добігши до волів, завернув, підібрався, підскочив до ясел і спробував дістати робітника кількома швидкими ударами правого рога між дощок.

— Господи, який красень! — сказала Брет.

Бик стояв якраз під нами.

— Дивись, як вправно він орудує рогами,— сказав я.— Робить випади справа й зліва просто по-боксерському.

— Справді?

— А ти дивись, дивись.

— Не встигаю встежити за ним.

— Зажди. Зараз випустять ще одного.

Перед воротьми вже стояла друга клітка. В протилежному кутку загону робітник, ховаючись за дощаною загородкою, відвертав увагу бика, і, поки бик стежив за ним, ворота підняли, й другий бик вскочив у загін. Він помчав просто на волів, і двоє робітників вибігли з-за дощок і закричали, намагаючись завернути його. Вони кричали: «Ха! Ха! Торо!» — і вимахували руками, але бик не завернув. Воли стали боком, щоб прийняти удар, і бик прохромив рогами одного з них.

— Одвернися,— сказав я Брет.

Але вона стежила за биком, немов зачарована.

— Що ж,— сказав я,— дивись, якщо тобі не гидко.

— Тепер я помітила,— озвалася вона.— Я помітила, як він ударив спершу лівим, потім правим рогом.

— Хвалю!

Віл упав, як підкошений, і зостався лежати, витягши шию, відкинувши голову. Бик зразу покинув його й подався до другого вола, що весь час стояв у кутку і, мотаючи головою, стежив за цим усім. Віл незграбно побіг, але бик наздогнав його, злегка зачепив рогом за бік, а тоді одвернувся й, напружуючи м'язи карку, обвів очима людський натовп нагорі. Віл підійшов до нього й удав, ніби хоче обнюхати його, й бик недбало відштовхнув його рогами. Та коли віл наблизився знову, бик сам обнюхав його, й вони вдвох мирно подріботіли до першого вола.

Коли випустили третього бика, двоє перших і віл уже стояли разом, бік у бік, виставивши роги йому назустріч. За кілька хвилин віл заспокоїв новачка й приєднав його до гурту. Коли вивантажили двох останніх биків, весь гурт зібрався в одному місці.

Віл, якого повалив перший бик, звівся на ноги й став, прихилившись боком до муру. Бики не підходили до нього, й він не намагався приєднатися до них.

Ми злізли зі стіни разом із натовпом і ще раз крізь отвори зазирнули в загін. Бики стояли тепер сумирно, нахиливши голови. Вийшовши за ворота, ми найняли екіпаж і поїхали в кафе. Майкл з Біллом прийшли через півгодини. По дорозі вони кілька разів зупинялися, щоб перепустити по чарці.

Ми сиділи в кафе.

— Яке видовище,— сказала Брет.

— Ті останні бики, певно, битимуться гірше, ніж перші? — запитав Роберт Кон.— Щось вони надто швидко заспокоїлись.

— Вони всі знають один одного,— сказав я.— І бик небезпечний, лише коли він сам-один, ну і коли їх двоє-троє.

— Як це «лише»? — сказав Білл.— По-моєму, вони небезпечні, скільки б їх не було.

— Бик ладен убивати, лише опинившись на самоті. Звісно, якби ти зараз увійшов у той загін, один із них міг би, побачивши тебе, відокремитися від гурту, цебто — стати небезпечним.

— Для мене це щось надто складне,— сказав Білл.— Будь ласка, Майкле, ніколи не відокремлюйте мене від гурту.

— Послухайте,— сказав Майкл.— То були справжні бойові бики, правда? Ви бачили, які в них роги?

— Атож,— сказала Брет.— Я раніше й гадки не мала, які вони.

— А ви бачили, як отой перший прохромив вола? — спитав Майкл.— Хто б міг подумати!

— Волам не позаздриш,— сказав Роберт Кон.

— Справді? — озвався Майкл.— А я гадав, що ви б хотіли бути волом, Роберте.

— Що ви хочете цим сказати, Майкле?

— У вола таке спокійне життя. Знай собі отирається коло биків і мовчить.

Ми всі зніяковіли. Білл засміявся. Роберт Кон образився. Майкл провадив далі:

— Я гадав, що ви б хотіли стати волом. Вам би не треба було говорити. Ну, Роберте, скажіть же щось. Чого ви мовчите?

— Я вже сказав, Майкле. Хіба ви не пам'ятаєте? Про волів.

— Ет, цього замало. Скажіть щось смішне. Хіба ви не бачите, ми всі жартуємо.

— Облиш, Майкле. Ти п'яний,— сказала Брет.

— Я не п'яний. І говорю цілком серйозно. Чи довго ще Роберт Кон зображатиме із себе вола й отиратиметься коло Брет?

— Замовкни, Майкле. Май хоч трохи благородства.

— Чхав я на благородство. Та й хто його має, окрім биків? А правда, бики чудові? Вони вам сподобалися, Білле? А чого ви мовчите, Роберте? Чого набурмосилися, мов на похороні? Що з того, що Брет спала з вами? Вона спала з багатьма куди кращими за вас.

— Досить,— сказав Кон і підвівся.— Досить, Майкле.

— Ет, не сікайтесь і не вдавайте, що ви мене зараз ударите. Я не боюся. Скажіть мені, Роберте, чого ви волочитеся за Брет, мов той нещасний віл? Невже ви не бачите, що ви зайвий? Я от зразу відчуваю, коли я зайвий. Чому ви цього не відчуваєте? Ви приїхали до Сан-Себастьяна, куди вас ніхто не запрошував, і волочитеся за Брет, мов той нещасний віл. По-вашому, це пристойно?

— Замовкніть. Ви п'яні.

— Може, і п'яний. Але чому ви не п'яні? Чому ви ніколи не напиваєтеся, Роберте? Ви тинялися по Сан-Себастьяну, мов неприкаяний, бо жоден із наших знайомих не запрошував вас у гості. Чи можна їм за це дорікати? Скажіть, можна? Я вже й сам прохав їх за вас. Але вони не хотіли. Хто їм за це дорікне? Може, ви? Ну, скажіть, ви можете їм дорікнути?

— Ідіть ви знаєте куди!..

— Я їм не дорікаю. А ви можете їм дорікнути? Чого ви волочитеся за Брет? Де вас виховували? Як, по-вашому, я маю на це дивитися?

— Господи, хоча б про виховання помовчав,— озвалася Брет.— Можна подумати, що сам ти добре вихований.

— Ходімо, Роберте,— сказав Білл.

— Чого ви волочитеся за нею?

Білл підвівся й узяв Кона під руку

— Не йдіть,— сказав Майкл.— Роберт Кон хоче поставити нам пляшку.

Білл пішов з Коном. Обличчя в Кона було землисте. А Майкл не вгавав. Я мовчки сидів і слухав. Брет сердито кривилася.

— Ану, Майкле,— урвала вона його,— перестань клеїти дурня. Я цим не хочу сказати, що він не має рації,— обернулася вона до мене.

Майкл відразу заговорив спокійним тоном. Тепер це була розмова між друзями.

— Я зовсім не такий п'яний, як вам здається,— мовив він.

— Знаю,— сказала Брет.

— Ми всі під чаркою,— сказав я.

— Я казав тільки те, що думаю.

— Але так, що вуха в'януть,— засміялася Брет.

— Ні, він таки йолоп. Приїздить непроханий у Сан-Себастьян, і там — куди Брет, туди й він, і весь час пасе її очима. Хто ж таке витримає?

— Він справді поводився вкрай погано,— сказала Брет.

— Завваж, Брет заводила собі коханців і раніше. Вона від мене нічого не приховує. Вона давала мені листи цього Кона, але я не захотів їх читати.

— Ах, як благородно!

— Ні, ти слухай, Джейку. Брет мала коханців і раніше. Але — не євреїв, і жоден не ходив потім за нею назирці.

— Всі вони гарні хлопці,— сказала Брет.— Тільки навіщо все це пережовувати? Ми з Майклом розуміємо одне одного.

— Вона давала мені листи Роберта Кона. Але я не захотів їх читати.

— Любий, ти нічиїх листів не захотів би читати. Ти й моїх не читав би.

— Не можу читати листів,— сказав Майкл.— Смішно, правда?

— Ти взагалі не можеш читати.

— Ні. Тут ти помиляєшся. Я читаю дуже багато. Коли я вдома.

— Ти ще, може, й писати почнеш,— сказала Брет.— Ну, от що, Майкле. Візьми себе в руки. Хоч-не-хоч, тобі доведеться терпіти. Він тут, і нічого не вдієш. Не псуй нам усім фієсти.

— Тоді нехай поводиться пристойно.

— Він поводитиметься пристойно. Я скажу йому.

— Ні, скажи ти йому, Джейку. Скажи, нехай поводиться пристойно або забирається звідси.

— Чудово,— сказав я.— Краще й не придумаєш.

— Послухай, Брет. Скажи Джейкові, як Роберт називає тебе. Він такого ще не чув.

— Ні. Не хочу.

— Скажи. Ми ж усі друзі. Хіба ми не друзі, Джейку?

— Я Джейкові цього не скажу. Бо це надто безглуздо.

— Тоді я скажу.

— Перестань, Майкле. Не будь йолопом.

— Він називає її Цірцеєю,— сказав Майкл.— Мовляв, вона перетворює чоловіків на свиней. Влучно, га? Шкода все-таки, що я не письменник.

— А з нього вийшов би непоганий письменник,— сказала Брет.— Якби ти прочитав його листи!

— Знаю,— відповів я.— Він написав мені з Сан-Себастьяна.

— То не те,— сказала Брет.— Він може так написати, що луснеш зі сміху!

— А того листа вона мене примусила написати. Вона тоді прикидалася хворою.

— Не прикидалась, а справді була хвора.

— Ходімо,— сказав я.— Час уже вечеряти.

— А як мені бути з Коном? — спитав Майкл.

— Так, наче нічого не сталося.

— Можна й так,— погодився Майкл.— Мені це за іграшку.

— А якщо він почне щось, кажи, що ти був п'яний.

— Добре! Головне, мені вже й самому здається, що я був п'яний.

— То ходімо,— сказала Брет.— Ви заплатили вже за цю отруту? Я мушу перед вечерею прийняти ванну.

Ми перейшли площу. Вже посутеніло, й під аркадою довкола всієї площі засвітилися вікна кафе. Пройшовши під деревами доріжкою, посипаною рінню, ми ввійшли до готелю.

Майкл і Брет піднялися до себе, а я зупинився побалакати з господарем.

— То як вам бики? — спитав Монтойя.

— Наче добрі.

— Непогані.— Монтойя похитав головою.— Але й не дуже гарні.

— А що вам у них не сподобалося?

— Сам не знаю. Просто щось підказує мені, що вони не дуже гарні.

— Я вас розумію.

— Цебто вони непогані.

— Так, непогані.

— А вашим друзям вони сподобалися?

— Дуже.

— От і добре,— сказав Монтойя.

Я піднявся нагору. Білл стояв у себе на балконі й дивився на площу. Я став поряд.

— Де Кон?

— В своїй кімнаті.

— Як він?

— Засмучений, звісно. Майкл повівся жахливо. П'яний він просто нестерпний.

— Він був не такий уже й п'яний.

— Помиляєшся. Я ж знаю, скільки ми випили, поки йшли до кафе.

— Потім він протверезився.

— І слава богу. Але при мені він був нестерпний. Я не люблю Кона, сам знаєш, і, по-моєму, він утнув дурницю, поїхавши до Сан-Себастьяна, але казати те, що казав йому Майкл, по-моєму, просто свинство.

— А як тобі бики?

— Чудо! І просто чудо дивитись, як їх вивантажують.

— Завтра прибувають м'юрські.

— А коли починається фієста?

— Післязавтра.

— Треба стежити, щоб Майкл не впивався. Бо тоді він просто нестерпний.

— Ну що, трохи причепуримося перед вечерею?

— Атож. Уявляю, як нам буде весело й приємно.

— Так-так.

А проте вечеря й справді вийшла весела й приємна. Брет у чорній вечірній сукні без рукавів була справжньою красунею. Майкл поводився так, ніби нічого й не сталося. Мені довелось піднятися нагору й привести Роберта Кона. Спочатку він тримався вимушено й манірно, і обличчя його все ще було бліде, закам'яніле, але під кінець він одійшов. Він не міг не дивитися на Брет. Певно, він зазнавав при цьому справжньої втіхи. Мабуть, йому приємно було бачити, що вона така вродлива, й знати, що він був з нею близький і що всі це знають. Цього ніхто не міг у нього відібрати. Білл весь час сипав дотепами. Майкл не відставав від нього. Вони чудово доповнювали один одного.

Такі вечері запам'яталися мені з часів війни. Багато вина, вдавана безтурботність і передчуття: чому бути, того не минути. Вино розрадило й розвеселило мене. Всі довкола здавалися мені чудовими людьми.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

О котрій годині я ліг — не скажу. Пам'ятаю, що коли роздягнувся і накинув халат, то трохи постояв на балконі. Я знав, що добряче впився, і, повернувшись до кімнати, засвітив лампу в узголів'ї над ліжком і почав читати. Я читав Тургенєва. Мабуть, я кілька разів перечитував одні й ті самі дві сторінки. То було оповідання із «Записок мисливця». Я читав його раніше, але тепер воно здавалося мені незнайомим. Пейзаж вимальовувався дедалі чіткіше, й у голові ніби прояснювалося. Я був дуже п'яний, але очей не заплющував — не хотів, щоб кімната йшла обертом. Почитаю ще трохи, думав я, і все мине.

Я чув, як Брет і Роберт Кон піднялися сходами. Кон попрощався перед її дверима й пішов до себе нагору. Я чув, як Брет увійшла до сусідньої кімнати. Майкл уже був у ліжку. Ми піднялися з ним разом годину тому. Він прокинувся, коли вона ввійшла, й вони перемовилися кількома словами. Я чув, як вони сміються. Я вимкнув світло й спробував заснути: читати більше не було потреби. Я вже не відчував запаморочення, коли заплющував очі. Але заснути я не міг. Здавалося б, у темряві все має уявлятися таким самим, як при світлі. А виходить, що ні.

Колись, обміркувавши все це, я півроку не вимикав на ніч світла. Блискуча ідея, правда? Ет, щоб вас чорти взяли, жінки. Щоб тебе чорти взяли, Брет Ешлі.

Кажуть, жінка такий чудовий приятель. Еге ж, страх який чудовий. Щоб заприятелювати з жінкою, треба передусім закохатися в неї — це й буде основа приязні. Я довго тішився приязню Брет. І не думав, чого це коштує їй. Я брав, а їй не давав нічого. Це тільки відсувало на час пред'явлення рахунку. А рахунок надходить завжди. Це одне з тих чудових правил, на які можна твердо розраховувати.

Я думав, що заплатив за все. Не так, як жінки, що платять, і платять, і платять. І не так, як розплачуються за провину чи гріх. А просто здійснивши обмін,— коли щось віддаєш і щось одержуєш за те або працюєш і одержуєш винагороду. Зрештою, в той чи той спосіб платити доводиться за все, що має хоч якусь вартість. Я по-своєму платив за чимало такого, що мені подобалося, за право тішитися життям. За таке платиш або знанням, або досвідом, або ризиком, або грошима. Вміння тішитися життям — це, зрештою, вміння одержувати сповна за свої гроші й задовольнятися цим. А своє одержувати можна. Світ — чудовий універсальний магазин. Між іншим, непогана теорія! «Через п'ять років,— подумав я,— вона здаватиметься тобі такою ж безглуздою, як усі попередні твої непогані теорії».

А втім, може, буде й не так. Може, з роками ти навчишся чогось. Але я не хочу знати, навіщо існує світ. Я хочу знати лише, як у ньому жити. Може, навчившись у ньому жити, ти водночас довідаєшся, навіщо він існує.

Якби ще Майкл не знущався з Кона! Майкл не вміє пити. Брет уміє пити. Білл уміє пити. Кон, той ніколи не впивається. А Майкл, упившись, стає нестерпним. Мені приємно, коли він дошкуляє Конові. Але краще б він цього не робив, бо потім я сам собі гидкий. Це і є моральність: коли потім гидко. А втім, ні, це, мабуть, аморальність. Оце-то відкриття! Яка все-таки бридня спадає тобі на думку вночі. Казна-що, сказала б Брет. Казна-що! Коли маєш справу з англійцями, починаєш подумки вживати їхні звороти. В англійській розмовній мові — принаймні вищого світу — слів, певно, ще менше, ніж в ескімоській. А втім, що я знаю про ескімоську мову? Анічогісінько. Може, це чудова мова. Скажімо краще, менше ніж в ірокезькій. Про неї я теж, однак, нічого не знаю. В англійців головне — інтонація. Одне й те саме речення може означати що завгодно. Ні, все-таки вони мені подобаються. І подобається, як вони розмовляють. От Гарріс, наприклад. А втім, Гарріс не належить до вищого світу.

Я знову ввімкнув світло й почав читати. Те саме оповідання Тургенєва. Я знав, що, прочитавши його тепер, коли уява збуджена надміром коньяку, я збережу його в глибинах пам'яті, й потім мені здаватиметься, що прочитане відбувалося зі мною. Воно назавжди ввійде в мій досвід. Між іншим, ще один приклад того, як доводиться платити за гарні речі, щоб потім їх мати. Десь над ранок я нарешті заснув.

Наступні два дні в Памплоні спливли тихо, без чвар. Місто готувалося до фієсти. Робітники ставили бар'єри, що мали загородити бічні вулиці того ранку, коли випущені із загону бики помчать через усе місто до арени. Робітники закопували стовпи, кожен стовп — пронумерований відповідно до його постійного місця. На плато за містом служники арени прогулювали коней пікадорів — гупали галопом по кам'янистому, висушеному сонцем полю по той бік арени. Велика брама стояла розчинена, служниці підмітали сидіння амфітеатру. Пісок арени вже вкотили й полили водою, і теслярі лагодили бар'єр, замінюючи розхитані й поламані дошки. Глянувши вгору з краю гладенької вкоченої арени, можна було побачити порожні трибуни й старих жінок, що підмітали в ложах.

Від околичної вулиці до великої брами арени вже стояли тимчасові паркани, утворюючи довжелезний прохід; уранці першого дня кориди ним побіжить юрба попереду биків. За міською околицею, там, де під час ярмарку торгуватимуть кіньми й худобою, отаборилися під деревами цигани. Продавці вина

й горілки споруджували свої ятки, один з них уже запрошував на чарку *"ANIS DEL TORO"*[1] Гаряче сонце освітлювало прибите до дощок полотнище реклами. Великої центральної площі міста переміни ще не торкнулися. Ми сиділи в білих плетених кріслах на терасі кафе й дивились, як прибувають автобуси і з них виходять селяни, що приїхали на базар, і як наповнюються й від'їздять автобуси, везучи селян із сумками, набитими всіляким міським крамом. Площу оживляли тільки ці високі сірі автобуси, та ще голуби й чоловік, що зі шланга поливав тротуари й посипану рінню площу.

Вечорами відбувалося *paseo*[2]. Після вечері всі, хто міг, усі вродливі дівчата, офіцери гарнізону, всі модники й модниці міста протягом години вешталися вулицею, прилеглою до площі, а кафе заповнювалися вечірніми відвідувачами.

Щоранку я, сидячи в кафе, перечитував мадрідські газети, а потім гуляв вулицями або йшов за місто. Білл іноді гуляв зі мною. Іноді ж він писав у своєму номері. Роберт Кон уранці студіював іспанську мову або ходив до перукарні голитися. Брет і Майкл раніш як опівдні не вставали. Зібравшись у кафе, ми попивали вермут. Ми жили тихо й мирно, і ніхто не впивався. Два чи три дні я ходив до церкви, один раз — із Брет. Вона попросила дозволу послухати, як я сповідуюсь, але я пояснив їй, що це неможливо, а крім того, зовсім не так цікаво, як їй здається, та й говоритиму я із священиком мовою, їй не зрозумілою. Вийшовши з церкви, ми наштовхнулися на Кона; звісно, він вистежив нас, але поводився дуже мило й приязно. Ми втрьох пішли до циганського табору, й циганка поворожила Брет.

Був погожий ранок, високо над горами зависли білі хмарки. Вночі трошки дощило, повітря на плато було свіже й прозоре, й довколишній краєвид милував око. Нам усім було гарно на душі, гарно і ясно, і Кон викликáв у мене симпатію, й нічого більше. Це був один із тих днів, коли злоститися просто неможливо.

Це був останній день перед фієстою.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Опівдні в неділю, 6 липня, фієста вибухнула. Саме вибухнула — інакше й не скажеш. Цілий ранок з навколишніх сіл прибували люди, але місто вбирало їх у себе, й вони не впадали в око. На залитій гарячим сонцем площі панувала буденна тиша.

---

[1] «Бичача ганусівка» *(ісп.)*.

[2] Гуляння *(ісп.)*.

Селяни збирались у винарнях на околицях. Там вони пили перед початком фієсти. Їм, щойно прибулим з гір та долин, потрібен був час, щоб призвичаїтися до нової системи цінностей. Їх ще лякали ціни в дорогих кафе. А у винарнях вони одержували сповна за свої гроші. Гроші ще не втратили для них своєї конкретної вартості, що вимірювалася робочими годинами й кількістю проданих мішків зерна. Згодом, коли фієста буде в розпалі, їм стане вже однаково, скільки платити й де купувати.

Але перший день свята святого Ферміна селяни зустрічали з раннього ранку у винарнях на вузеньких вуличках околиць. Ідучи до собору на вранішню відправу, я чув їхні співи: пісні вихоплювалися з розчинених дверей винарень. Селяни потроху розпалювалися. На відправу, що починалась об одинадцятій, народу зійшлося багато. День святого Ферміна — це й тутешнє храмове свято.

З собору, що стояв на пагорбі, я попрямував униз на площу до кафе. Було вже близько дванадцятої. Роберт Кон з Біллом сиділи за столиком. Мармурові столики й білі плетені крісла зникли, поступившись місцем чавунним столикам і міцним складаним стільцям. Кафе нагадувало військовий корабель у повній бойовій готовності. Сьогодні не можна було просидіти цілий ранок з газетою, нічого не замовляючи. Тільки-но я сів, наді мною виріс офіціант.

— Що ви п'єте? — спитав я в Білла й Роберта.

— Херес,— сказав Кон.

Я звелів офіціантові подати те саме.

Та перш ніж офіціант приніс вино, над площею злетіла ракета, вістуючи початок фієсти. Ракета розірвалася, й високо в небі над театром «Гайяр» по той бік площі зависла куля сірого диму. Сіра куля висіла в небі, як слід від вибуху шрапнелі, й, поки я дивився на неї, вгору шугнула ще одна ракета, випустивши проти яскравого сонця тоненький струмінь диму. Я побачив яскравий спалах, і в небі з'явилася ще одна сіра хмарка. На той час, як розірвалася друга ракета, під аркадою, ще хвилину тому безлюдною, скупчилося стільки народу, що офіціант насилу протовпився до нашого столика, тримаючи пляшку високо над головою. Люди сходилися на площу звідусіль, і чути було, як вулицею наближаються дудки, флейти й барабани. Оркестр грав «ряу-ряу» — дудки пронизливо завивали, барабани гупали,— а за музиками, пританцьовуючи, йшли чоловіки й хлопці. Коли музика уривалася, вони всі присідали навпочіпки посеред вулиці, а коли дудки й флейти заходилися виском, а барабани починали монотонно, лунко бухкати, вони дружно підстрибували й били закаблуками. Натовп був такий густий, що видно було тільки, як колишуться голови й плечі танцюристів.

Граючи на сопілці, площею йшов згорблений чоловік, а за ним, галасуючи, смикаючи його за одяг, бігла зграя дітлахів. Він проминув кафе, перейшов площу й повів дітлахів за собою в одну з бічних вулиць. Ми бачили його безвиразне рябе обличчя, коли він проходив, граючи на сопілці, в супроводі дітей, що галасували й смикали його за поли.

— Певно, тутешній юродивий,— сказав Білл.— Боже! Подивіться-но туди!

Вулицею сунули танцюристи, самі чоловіки. Вони котилися суцільною масою, на чолі з власним оркестром флейтистів та барабанщиків. Видно, вони належали до якоїсь спілки — всі в однакових блакитних робочих блузах, з червоними хустками на шиї, а попереду, на двох жердинах,— великий транспарант. Танцюючи, вони наближалися в оточенні натовпу, і транспарант танцював разом з ними. На ньому було написано: «Слава вину! Слава іноземцям!»

— А де іноземці? — спитав Роберт Кон.

— Іноземці — це ми,— сказав Білл.

Ракети весь час злітали в небо. Всі столики були тепер зайняті. Натовп розходився з площі й осідав по кафе.

Такий був початок фієсти, яка тривала сім днів і ночей. Сім діб люди танцювали, пили, галасували. І все, що відбувалося, могло відбутися тільки під час фієсти. Врешті довколишній світ утратив ознаки реальності, і вже здавалося, що людські вчинки не можуть мати наслідків. Сама думка про якісь наслідки здавалася недоречною під час фієсти. Весь час, навіть коли западала тиша, вас не полишало відчуття, що треба кричати, щоб вас почули. І таке саме відчуття супроводжувало кожен вчинок. Бо то була фієста, й тривала вона сім діб.

Того першого дня вулицями пройшла велелюдна святкова процесія. Святого Ферміна носили від церкви до церкви. В процесії брали участь усі сановники, світські й духовні. В густому натовпі ми їх так і не побачили. Попереду урочистої процесії й позаду її вистрибували танцюристи «ряу-ряу». Впадала в око група танцюристів у жовтих сорочках. Над головами глядачів, що тісними рядами вишикувалися на тротуарах прилеглих до площі вулиць, нам видно було тільки велетнів — зроблених із пап'є-маше тридцятифутових індіанців, маврів, короля з королевою, які урочисто вальсували під звуки «ряу-ряу».

Слідом за статуєю святого Ферміна сановники зникли в каплиці, а почесна варта й решта процесії залишилися чекати надворі — поряд з масками велетнів стояли чоловіки, що в тих масках танцювали, а карлики з надувними кулями снували в натовпі. З каплиці пахло ладаном, і з неї один по одному виходили люди і знову прямували до церкви. Ми поткнулися були туди,

але Брет зупинили на порозі, бо вона була простоволоса, тож ми завернули й пішли вулицею, що вела від каплиці до міста. Обабіч на тротуарах стояли люди, чекаючи, коли повертатиметься процесія. Кілька чоловік оточили Брет і почали танцювати. На їхніх шиях висіли довгі вінки білого часнику. Вони схопили мене й Білла за руки, затягли в коло, й Білл теж пішов у танок. Усі вони співали. Брет і собі хотіла стати в коло, але її не пустили. Вони хотіли танцювати навколо неї, як навколо священної статуї. Коли пісня завершилася пронизливим «ряу-ряу», вони потягли нас до винарні. Ми опинилися біля стойки. Брет посадили на бочку з вином. У темній винарні було повно чоловіків, і всі вони щось співали низькими, грубими голосами. За стойкою вино точили просто з бочок. Я поклав гроші за вино, але один із чоловіків згріб їх і сунув мені назад у кишеню.

— Де б дістати бурдюк для вина? — сказав Білл.

— Тут поряд є крамниця,— відповів я.— Зараз піду й куплю.

Танцюристи не хотіли відпускати мене. Троє з них, умостившись на високій бочці поряд із Брет, вчили її пити з бурдюка. Вони повісили їй на шию часникову гірлянду. Один умовляв її взяти в руки склянку. Другий навчав Білла пісні — співав йому у вухо, вистукуючи такт на Білловій спині.

Я пояснив їм, що зараз повернуся, й вийшов на вулицю шукати майстерню, у вікні якої бачив бурдюки для вина. На тротуарах вирував натовп. Віконниці багатьох крамниць та майстерень були зачинені, і я ніяк не міг знайти потрібну. Роздивляючись довкола, я дійшов аж до церкви. Потім спитав перехожого, він узяв мене під руку й привів до майстерні. Вікна її прикривали віконниці, але двері були розчинені навстіж.

Усередині пахло вичиненими шкірами й гарячим дьогтем. У кутку сидів майстер і розфарбовував за допомогою трафарету готові бурдюки. Вони гронами висіли під стелею. Чоловік, що привів мене, зняв один, надув, зав'язав шийку і, кинувши на підлогу, скочив на нього.

— Бачите! Не пропускає!

— Мені потрібен ще один. Великий.

Він зняв зі стелі великий бурдюк — на галон, а то й більше — і заходився надувати, спочатку надимаючи щоки, а потім випускаючи повітря. Надувши, він узявся за спинку стільця й став на бурдюк обома ногами.

— Навіщо вони вам? Продасте в Байонні?

— Ні. Я з них питиму.

Він ляснув мене по плечу:

— Молодець! Вісім песет за обидва. Дешевше не купите!

Майстер, що розфарбовував готові бурдюки й кидав їх на купу, обернувся до мене.

— Це правда,— сказав він.— Вісім песет — зовсім дешево.

Я заплатив і пішов назад до винарні. Там було ще темніше й дуже тісно. Я не побачив ні Брет, ні Білла, й хтось сказав мені, що вони в задній кімнаті. Я попросив дівчину за стойкою наповнити обидва бурдюки. В один увійшло два літри. В другий — п'ять. Обійшлося все це в три песети й шістдесят сантімо. Чоловік, що стояв поряд, зовсім мені не знайомий, хотів заплатити за вино, але врешті-решт заплатив усе-таки я. Тоді він поставив мені склянку вина. Він не дозволив мені віддячити тим самим, але погодився ковтнути з нового бурдюка. Він підняв у випростаних руках п'ятилітровий бурдюк, стис його, й струмінь вина зацебенів йому просто в горло.

— Ось так,— сказав він і повернув мені бурдюк.

У задній кімнаті Брет з Біллом сиділи на бочках в оточенні танцюристів. Обійнявшись за плечі, вся компанія співала. Майкл сидів за столом з кількома чоловіками в самих сорочках і їв з ними з однієї миски рибу, приправлену цибулею й оцтом. Усі вони пили вино і вмочали хліб в олію з оцтом.

— Сюди, Джейку, сюди! — гукнув Майкл.— Іди до нас. Познайомся з моїми друзями. Ми тут підобідуємо.

Він відрекомендував мене товариству, кожен, хто сидів за столом, підказав Майклові своє ім'я, а тоді вони послали по виделку для мене.

— Годі, Майкле, це ж їхній обід,— гукнула Брет з кутка, де стояли бочки.

— Я не хотів би об'їдати вас,— сказав я чоловікові, що простяг мені виделку.

— Їжте,— сказав той,— нащо ж воно тут стоїть.

Я відкрив великого бурдюка й пустив його по колу. Кожен випив, високо тримаючи його у випростаних руках.

Знадвору, перекривши співи, долинула музика святкової процесії.

— Начебто процесія? — спитав Майкл.

— *Nada,*— сказав хтось.— Це нічого. Пийте. Вище бурдюк!

— Де вони тебе знайшли? — спитав я в Майкла.

— Хтось привів мене сюди,— відповів Майкл.— Сказав, що ви тут.

— А Кон де?

— Упився,— гукнула Брет.— Його десь прилаштували.

— Де саме?

— Не знаю.

— Звідки нам знати,— сказав Білл.— По-моєму, він помер.

— Він не помер,— сказав Майкл.— Я добре знаю, що він не помер. Він упився ганусівкою — *anis del mono.*

Почувши слова *anis del mono,* один із чоловіків, що сиділи за столом, дістав з-за пазухи й простяг мені пляшку.

— Не треба,— сказав я.— Не треба, дякую.

— Пийте, пийте. *Arriba!* Вище пляшку!

Я ковтнув. Горілка відгонила солодцем, і від неї по тілу розходилося тепло. Я відчув, як у мене запекло в животі.

— То де все-таки в біса Кон?

— Не знаю,— сказав Майкл.— Зараз спитаю. Де наш п'яний товариш? — спитав він по-іспанському.

— Ви хочете подивитися на нього?

— Так,— сказав я.

— Я не хочу,— озвався Майкл.— Це він хоче.

Чоловік, що частував мене горілкою, витер губи й підвівся:

— Ходімо.

В сусідній кімнаті Роберт Кон спокійно спав на бочках. У темряві його обличчя майже не було видно. Хтось накрив його курткою, а другу куртку згорнув і підклав під голову. На грудях його лежав надітий через голову великий вінок із часнику.

— Нехай спить,— прошепотів мій супутник.— Прокинеться тверезий.

Години за дві Кон з'явився в нашій кімнаті. На шиї в нього все ще висів вінок із часнику. Іспанці зустріли його радісними вигуками. Кон протер очі й засміявся.

— Виявляється, я спав! — вигукнув він.

— Та невже? — сказала Брет.

— Ви просто були мертві,— мовив Білл.

— Чи не піти б нам повечеряти? — спитав Кон.

— Ви хочете їсти?

— Так. А що? Я зголоднів.

— А ви з'їжте свій часник, Роберте,— сказав Майкл.— Справді-бо. З'їжте свій часник.

Кон не відповів. Сон умиротворив його.

— Ходімо вечеряти,— сказала Брет.— Мені ще треба прийняти ванну.

— Ходімо,— погодився Білл.— Доправимо Брет до готелю.

Ми попрощались із силою-силенною людей, потисли силу-силенну рук і вийшли. Надворі було темно.

— Як ви гадаєте, котра тепер година? — спитав Кон.

— Вже завтра,— відповів Майкл.— Ви проспали два дні.

— Ні, справді,— сказав Кон,— котра година?

— Десята.

— Ого! Це ж скільки ми пили!

— Ви хочете сказати, скільки *ми* пили. Ви собі спали.

Ідучи темними вулицями до готелю, ми бачили, як над площею спалахують ракети. А коло площі побачили, що вона заповнена народом, і посеред неї всі танцюють.

У готелі нас чекала розкішна вечеря. То була перша трапеза за подвійними святковими цінами, й нам додали кілька страв. Після вечері ми вийшли на прогулянку. Пам'ятаю, я вирішив не лягати до ранку — щоб подивитись, як о шостій вулицями бігтимуть бики,— але десь о четвертій сон почав долати мене, і я пішов до готелю. Решта залишилися гуляти.

Моя кімната була замкнута, ключа я так і не знайшов, а тому піднявся на поверх вище й умостився на одному з ліжок у номері Кона. Вночі фієста не припинялася, та галас не заважав мені спати. Розбудив мене вибух ракети — сигнал, що з загону на околиці випущено биків. Зараз вони промчать через усе місто до арени. Я спав дуже міцно й прокинувся з відчуттям, що вже спізнився. Накинувши пальто Кона, я вийшов на балкон. На вузькій вулиці внизу не було жодної душі. На всіх балконах, однак, купчилися глядачі. Раптом вулицю заповнив натовп.

Люди бігли тісним гуртом. Вони завернули за ріг, і слідом за ними з'явились інші, які бігли швидше, а потім уже — окремі бігуни, які мчали щодуху. На кілька секунд вулиця спорожніла, а тоді бруківкою, скидаючи рогами, галопом промчали бики. За мить і люди, і бики зникли за поворотом. Один із бігунів упав, перекотився в канаву й завмер, але жоден бик не підскочив до нього, бо жоден його не помітив. Бики бігли, збившись докупи.

Коли вони зникли, з боку арени долинув несамовитий галас. Він не вщухав, поки не вибухнула ракета, сповіщаючи, що бики промчали крізь натовп на арені й ускочили в загін. Я повернувся до кімнати й ліг, аж тепер помітивши, що стояв на цементному балконі босоніж. Я подумав, що всі наші, певно, на арені,— й знову заснув.

Збудив мене Кон. Повернувшись, він почав роздягатись і підійшов до вікна, щоб зачинити його, бо з балкона по той бік вулиці люди зазирали до кімнати.

— То як, бачили? — спитав я.

— Еге ж. Ми всі були там.

— Обійшлося без жертв?

— Один бик увігнався в натовп на арені й розкидав чоловік сім-вісім.

— А як Брет, не злякалася?

— Все сталося так швидко, що ніхто не отямився.

— Шкода, що я проспав.

— Ми не знали, де ти. Поткнулися були до твоєї кімнати, а вона замкнена.

— Де ж ви гуляли до ранку?

— Танцювали в якомусь клубі.

— А мене сон здолав,— сказав я.

— Ух, і спати ж хочеться! — сказав Кон.— То воно так і триватиме без перерви?

— Атож. Цілий тиждень.

Білл прочинив двері й зазирнув до кімнати:

— Де ти був, Джейку?

— Я дивився з балкона. Ну як тобі?

— Чудово.

— Куди ти йдеш?

— Спати.

Зібрались ми лише десь опівдні й поснідали за столиком під аркадою. Місто було переповнене. Нам довелося чекати, поки звільниться столик. Після сніданку ми перейшли до «Іруньї». І там теж було тісно; що ближче було відкриття кориди, то більшало відвідувачів, і люди за столиками вже сиділи мало не впритул. Як завжди напередодні бою биків, у кафе стояв приглушений багатоголосий гомін. За жодних інших обставин тут так не гомоніли, хоч би як переповнене було кафе. Цей гомін тривав не вщухаючи, він огортав нас, і наші голоси зливалися з ним.

Я мав по шість квитків на всі бої: три — *barrera* — у першому ряді над самою ареною, й три — *sobrepuerta* — сидіння з дерев'яними спинками в середньому ярусі амфітеатру. Майкл вважав, що Брет слід на перший раз сісти подалі, і Кон виявив бажання сидіти з ними. Нам з Біллом випав перший ряд, а зайвий квиток я віддав офіціантові, попросивши продати його. Білл вирішив напутити Кона, як сидіти й куди дивитися, щоб не помічати коней. Білл уже бачив бій биків.

— Мені не страшно. От тільки б не було нудно,— сказав Кон.

— Он як?

— Не дивися на коня після того, як бик прохромить його,— сказав я Брет.— Стеж за тим, як бик нападає й як пікадор намагається відігнати його, але не дивись, як конає поранений кінь.

— Мені трошки страшно,— сказала Брет.— Я не знаю, чи зможу витримати.

— Зможеш, зможеш. Тільки на коней неприємно дивитись, і то в кожнім бою це триває лічені хвилини. Тож ти тоді просто відвернися.

— Все буде гаразд,— сказав Майкл.— Я ж сидітиму поряд.

— А нудно вам не буде, запевняю вас,— сказав Білл.

— Я заскочу в готель по бінокль і вино,— сказав я.— Чекайте мене тут. І дивіться, не впивайтесь.

— Я піду з тобою,— сказав Білл.

Брет усміхнулася нам.

Ми обійшли під аркадою залиту сонцем площу.

— Цей Кон сидить у мене в печінках,— сказав Білл.— Як тобі подобається це єврейське зазнайство: він, бач, боїться, що йому на кориді буде нудно!

— А ми постежимо за ним у бінокль,— сказав я.

— Ет, ну його до дідька в пекло!

— Він там давно вже смажиться.

— Так йому й треба.

В готелі на сходах ми зустріли Монтойю.

— Хочете познайомитися з Педро Ромеро? — спитав він.— Я саме йду до нього.

— Авжеж, хочемо,— сказав Білл.— Ми йдемо з вами.

Монтойя повів нас сходами, потім коридором.

— Педро у восьмому номері,— пояснив він.— Вбирається на кориду.

Монтойя постукав у двері й відчинив їх. У кімнаті було темно, вікно, що дивилося на вузьку вулицю, пропускало мало світла. В номері стояли два ліжка, розділені ширмою. Під стелею світилася лампочка. Хлопець, напрочуд стрункий і дуже зосереджений, був майже вбраний до бою. Гаптована куртка висіла на спинці стільця. Він був у білій полотняній сорочці, навколо його талії вже навили широкий шовковий пояс. Чорне волосся Педро Ромеро блищало під електричною лампочкою. Коли його підручний, закріпивши пояс, підвівся з колін і відступив, Педро Ромеро кивнув і потис нам руки з виглядом відсутнім, але сповненим гідності. Монтойя пояснив, що ми — щирі *aficionados* й що ми прийшли побажати йому успіху. Ромеро вислухав нас дуже поважно. Потім обернувся до мене, і мені здалося, що я зроду не бачив такого красеня.

— Ви йдете на бій биків? — спитав він по-англійському.

— Ви розмовляєте по-англійському? — сказав я, почуваючи себе ідіотом.

— Ні,— відповів він і всміхнувся.

Один із трьох чоловіків, що сиділи на ліжках, підійшов і спитав, чи ми розмовляємо по-французькому.

— Якщо хочете, я перекладатиму. Може, ви бажаєте спитати щось у Педро Ромеро?

Ми подякували йому. Про що тут питати? Хлопцеві дев'ятнадцять років, він зараз сам-один, хоч поряд — підручний і троє нахлібників, а за двадцять хвилин розпочнеться корида. Ми побажали йому *"Mucha suerte"*[1], потисли руку й вийшли. Коли ми зачиняли двері, він стояв, стрункий і вродливий, заглиб-

[1] Успіху *(ісп.)*.

лений у себе, зовсім самотній у кімнаті, де сиділи його нахлібники.

— Чудо, правда? — спитав Монтойя.

— Гарний хлопчина,— сказав я.

— Він справжній тореро,— підтримав Монтойя.— Від голови до ніг.

— Чудовий хлопець.

— Подивимося, чого він вартий на арені,— сказав Монтойя.

Великий бурдюк з вином стояв припертий до стіни в моїй кімнаті. Ми взяли його й польовий бінокль, замкнули двері й спустилися вниз.

Корида пройшла добре. Ми з Біллрм були в захваті від Педро Ромеро. Монтойя сидів за десять місць од нас. Коли Ромеро вбив першого бика, Монтойя перехопив мій погляд і кивнув головою. Мовляв, цей таки справжній. Справжніх матадорів давно не було. З двох інших матадорів один був пристойний, другий так собі. Але їх не можна було порівняти з Ромеро, хоч бики йому дісталися поганенькі.

Кілька разів під час бою биків я дивився в бінокль на Майкла, Брет і Кона. Вони почували себе начебто добре. Брет зовні була спокійна. Всі троє сиділи, подавшись уперед, спершись на бетонне поруччя.

— Дай-но мені бінокль,— сказав Білл.

— То як там Кон, нудиться? — спитав я.

— От же ж індик!

Після бою биків коло виходу нас підхопив і затис людський натовп. Зрозумівши, що нам не вибратися з нього, ми не опиралися, й він повільно сам поніс нас до міста. Нас охопило те особливе хвилювання, яке приходить після справді гарного бою. Фієста тривала. Барабанний гуркіт, пронизливі звуки дудок не вгавали, й у людському потоці раз у раз виникали острівці танцюристів. Танцюристів завжди оточував натовп, тож ми не бачили, що вони виробляють ногами. Тільки видно було, як угору-вниз, угору-вниз підстрибують їхні голови й плечі. Нарешті ми вибралися з натовпу й попрямували до кафе. Офіціант приніс притримані для нас стільці, ми замовили по абсенту й почали дивитись на заповнену площу й на натовп танцюристів.

— Ти не знаєш, що це за танець? — спитав Білл.

— Якийсь різновид хоти.

— У них кожен танок — інший,— сказав Білл.— Фігури залежать від музики.

— А танцюють хвацько.

Навпроти на тротуарі танцював гурт хлопців. Вони виробляли складні викрутаси, й обличчя в них були поважні й зосереджені. Танцюючи, вони дивилися на свої ноги. Їхні сандалі на мотузяній

підошві то тупотіли, то хляпали по тротуару. Носки разом, п'яти разом, стрибок — і ступні разом. Потім музика несамовито вибухнула, стрибки на місці закінчилися, й хлопці, підтанцьовуючи, рушили вулицею далі.

— А ось і наше вельможне панство,— сказав Білл.

Вони переходили вулицю.

— Привіт добрим людям,— гукнув я.

— Привіт, друзяки,— відповіла Брет.— Ви зайняли для нас місця? Чудово.

— Знаєте,— сказав Майкл,— цей Ромеро чи як його там,— просто фантастика. Правда?

— Він чарівний,— сказала Брет.— І які розкішні зелені штани!

— Брет тільки на них і дивилася.

— Знаєте, завтра я відберу у вас бінокль.

— То ви задоволені?

— Ще б пак! Ми в захваті. Оце-то видовище!

— А коні?

— Я не могла не дивитися на них.

— Вона не зводила з них очей,— сказав Майкл.— Ото дівка!

— Звісно, те, що з ними роблять, жахливо,— сказала Брет.— Але не дивитись я не могла.

— І тобі не було погано?

— Аніскілечки.

— Зате Робертові Кону було погано,— докинув Майкл.— Ви аж позеленіли, Роберте.

— Перший кінь справді подіяв на мене,— сказав Кон.

— Але нудно вам не було, га? — спитав Білл.

Кон засміявся:

— Ні. Не було. Забудьте про це, добре?

— Добре,— сказав Білл.— Якщо ви визнаєте, що не нудьгували.

— Він не був схожий на знудженого,— сказав Майкл.— Я думав, він почне блювати.

— Та ні, аж так погано мені не було. Трошки занудило, але зразу й відпустило.

— Я був певен, що він виблює. Але ви не нудьгували, правда ж, Роберте?

— Годі про це, Майкле. Я вже перепросив за ті слова.

— А от погано йому таки було. Він аж позеленів.

— Досить, Майкле.

— Ніколи не нудьгуйте на кориді, Роберте,— сказав Майкл.— Бо можна обкалятися.

— Досить, Майкле,— сказала Брет.

— Він назвав Брет садисткою,— сказав Майкл.— Брет не садистка. Вона просто вродлива, здорова жінка.

— Ти садистка, Брет? — спитав я.

— Думаю, що ні.

— Він назвав Брет садисткою тільки тому, що в неї здоровий шлунок.

— Недовго йому ще бути здоровим.

Білл перевів розмову на інше й спромігся відвернути Майклову увагу від Кона. Офіціант приніс чарки з абсентом.

— Вам справді сподобалося? — спитав Білл у Кона.

— Не сказав би. Але видовище незвичайне.

— Авжеж, таки незвичайне! — вигукнула Брет.

— Якби ще вони обходилися без коней,— сказав Кон.

— Та коні — це деталь,— сказав Білл.— І потім, усе гидке швидко перестаєш помічати.

— Але початок усе ж б'є по нервах,— сказала Брет.— Для мене найстрашніша та мить, коли бик кидається на коня.

— Бики були чудові,— сказав Кон.

— Так, дуже добрі,— сказав Майкл.

— Наступного разу я хочу сидіти внизу.— Брет ковтнула абсенту з чарки.

— Вона хоче бачити матадорів зблизька,— сказав Майкл.

— А таки є що побачити,— сказала Брет.— Хоч цей Ромеро ще зовсім дитина.

— Він дуже вродливий хлопець,— сказав я.— Ми заходили до нього в номер. Я зроду не бачив такого красеня.

— Скільки ж йому років?

— Мабуть, дев'ятнадцять-двадцять.

— Хто б міг подумати!

Другого дня корида була ще краща. Брет сіла в першому ряді між Майклом і мною, а Білл з Коном пішли нагору. Ромеро став героєм дня. Навряд чи Брет запам'ятала інших матадорів. Та їх, певно, ніхто не запам'ятав, окрім хіба найзавзятіших уболівальників. Ромеро неподільно володарював на арені. Двох інших матадорів він просто затьмарив. Сидячи поряд із Брет, я пояснював їй що й до чого. Я навчав її стежити за биком, а не за конем, коли бик нападає на пікадора, навчав дивитись, як пікадор орудує списом, привертав її увагу до тонкощів бою биків, щоб вона бачила в ньому послідовність цілеспрямованих дій, а не нагромадження безглуздих страхіть. Я показав їй, як Ромеро плащем відводить бика від поваленого коня і як зупиняє його плащем і завертає плавно і зграбно, зовсім не намагаючись його знесилити. Вона тепер бачила, як Ромеро уникає будь-яких рвучких рухів і щадить бика до останньої миті, не виснажує й

не роздратовує його, а тільки поволі втомлює. Вона бачила, як близько до бика працював весь час Ромеро, і я показав їй, до яких трюків удаються інші матадори, щоб здавалося, що вони теж так близько працюють. Вона зрозуміла, чому їй подобається дивитись, як орудує плащем Ромеро, й не подобається, як це виходить в інших.

Ромеро ніколи не метушився, кожен рух його був чіткий, точний і виправданий. Інші матадори крутилися штопором, розставляли лікті, і, щоб створити видимість небезпеки, мало не тулилися до бика після того, як його роги минали їх. Але глядачі завжди помічали ці хитрощі, й вони викликали тільки зневагу. Ромеро ж примушував публіку хвилюватися по-справжньому, бо рухи його відзначалися цілковитою довершеністю й він спокійно й незворушно пропускав роги на відстані якоїсь волосинки від себе. Йому не треба було вдаватися до хитрощів. Брет зрозуміла, чому рухи матадора чарують, коли він працює на волосину від бика, й чому ті самі рухи викликають сміх, коли відстань бодай трохи збільшується. Я розповів їй, що після смерті Хоселіто матадори опрацювали тактику, яка, створюючи ілюзію небезпеки, примушує публіку хвилюватися, тим часом як матадорові ніщо не загрожує. Ромеро ж додержувався давніх канонів: точність рухів поєднувалася в нього з максимальним ризиком, і бика він готував до завершального удару, підпорядковуючи своїй волі, доводячи власну невразливість.

— Я ще не бачила в нього жодного незграбного руху,— сказала Брет.

— І не побачиш, поки він не злякається,— відповів я.

— Він ніколи не злякається,— сказав Майкл.— Він надто багато знає, щоб лякатися.

— Він од самого початку все знав. Інші повік не засвоять того, що він знав від народження.

— І який красень! — вигукнула Брет.

— Знаєш, по-моєму, вона закохалася в цього тореадора,— сказав Майкл.

— І нічого дивного.

— Будь другом, Джейку, не хвали його більше. Розкажи їй краще, як ці тореадори мордують своїх старенських матерів.

— Розкажи мені, як вони пиячать.

— О, жахливо,— мовив Майкл.— Вони пиячать з ранку до вечора, і притому весь час мордують своїх нещасних старенських матерів.

— Схоже, що й він такий,— сказала Брет.

— Авжеж,— підтакнув я.

До мертвого бика припрягли мулів, потім служники заметушилися, заляскали батогами, мули натягли посторонки, учвал

рвонули з місця, й бик — голова відкинута, один ріг задертий догори — поплив через арену й зник за червоними воротями, залишивши на піску широку смугу.

— Ну, залишився ще один бик.

— Тільки один? — спитала Брет. Вона сперлася ліктем на бар'єр.

Ромеро махнув пікадорам, щоб зайняли свої місця, а тоді став, притиснувши плащ до грудей, дивлячись через арену туди, звідки мав з'явитися бик.

Після бою ми вийшли, й натовп знову затис нас з усіх боків.

— Ці кориди висотують усі нерви,— сказала Брет.— Я — мов вичавлений лимон.

— Потерпи, зараз вип'ємо,— сказав Майкл.

Наступного дня Педро Ромеро не виступав. Бики були м'юрські, й корида вийшла препогана. Потім був день без кориди. Але фієста не припинялася ні вдень, ні вночі.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ

Зранку йшов дощ. З моря на гори наповз туман. Вершин гір не було видно. Плато стало сірим і похмурим, і обриси дерев та будинків змінились. Я вийшов за місто подивитися, звідки взялася негода. Вона прийшла через гори, з моря.

Мокрі прапори на площі звисали з білих флагштоків, обважнілі вологі полотнища прилипали до фасадів будинків, а дощ то мжичив, то періщив, заганяючи всіх під аркаду. Площа вкрилася калюжами, мокрі вулиці потемніли й спорожніли; але фієста не припинялася, вона тільки сховалася під дахи.

Під навісом над ареною не було вільних місць — люди стежили за змаганням біскайських та наваррських танцюристів і співаків, а потім танцюристи з Валь-Карлоса пройшли в своїх святкових убраннях у дощ вулицями, танцюючи під глухий гуркіт мокрих барабанів, а попереду на могутніх товстоногих конях, укритих мокрими попонами, їхали промоклі керівники оркестрів. Усі кафе навколо площі були переповнені, й туди ж прийшли танцюристи. Вони посідали за столики, простягши ноги в тісних білих обмотках, і заходилися струшувати воду з обшитих бубонцями капелюхів і розвішувати на спинках стільців свої червоні й фіолетові куртки, щоб підсохли.

Залишивши всіх у кафе, я пішов до готелю поголитися перед обідом. Поки я голився в своїй кімнаті, в двері постукали.

— Заходьте! — гукнув я.

Ввійшов Монтойя.

— Як поживаєте? — спитав він.

— Чудово,— відповів я.

— Сьогодні кориди немає.

— Так,— сказав я.— Сьогодні тільки дощ.

— Де ваші друзі?

— В «Іруньї».

Монтойя всміхнувся своєю ніяковою усмішкою.

— Я ось із чим,— сказав він.— Ви знаєте американського посла?

— Знаю,— сказав я.— Американського посла всі знають.

— Він зараз тут, у місті.

— Атож,— сказав я.— Його вже всі бачили.

— І я його бачив,— озвався Монтойя.

Він замовк. Я голився далі.

— Сідайте,— сказав я.— Може, вип'ємо? Я попрошу, щоб принесли чогось.

— Ні, мені треба йти.

Я доголився і сполоснув над умивальником обличчя холодною водою. Монтойя все ще стояв, ніяковіючи дедалі більше.

— Тут ось що,— сказав він.— До мене щойно приходив розсильний з «Гранд-отелю» — приніс для Педро Ромеро й Марсіаля Лаланди запрошення від посла на сьогоднішній вечір, на каву.

— Що ж,— сказав я.— Марсіалеві це не зашкодить.

— Марсіаль сьогодні зранку в Сан-Себастьяні. Виїхав туди машиною з Маркесом. Навряд чи вони повернуться до завтра.

Монтойя збентежено стояв, чекаючи, що я скажу.

— Не передавайте Ромеро запрошення,— порадив я.

— Ви так гадаєте?

— Безумовно.

Монтойя аж засяяв з радості.

— Я вирішив спитати вас, бо ви американець,— сказав він.

— Я б зробив тільки так.

— Тут ось що,— сказав Монтойя.— До такого хлопця всі липнуть. Не знаючи достоту, чого він вартий. І що він може. А захвалювати іноземці мастаки. Починається з чашки кави в «Гранд-отелі», а за рік хлопець, вважай, пропав.

— Як Альгабено.

— Так, як Альгабено.

— Скільки сюди всякого наїхало,— сказав я.— Є навіть одна американка, що колекціонує матадорів.

— Знаю. Вони вибирають молодих.

— Атож,— сказав я.— Старі гладшають.

— Або божеволіють, як Гальйо.

— Отже, тут і думати нема чого,— сказав я.— Не передавайте йому запрошення, та й по всьому.

— Він таки гарний хлопець,— сказав Монтойя.— Нехай тримається своїх. Не треба йому лізти в те багно.

— Може, вип'єте? — спитав я.

— Ні,— відповів Монтойя,— мені треба йти.

Він вийшов.

Я спустився сходами, вийшов на площу й пішов під аркадою. Дощ не вщухав. Я зазирнув до «Іруньї», але наших там не було, і я, обійшовши площу, повернувся до готелю. Всі четверо обідали в їдальні на першому поверсі.

Вони випередили мене настільки, що годі було навіть намагатись їх наздогнати. Білл наймав чистильників взуття для Майкла. Чистильники раз у раз зазирали в двері знадвору, Білл кликав кожного й показував на Майклові ноги.

— Це вже водинадцяте мені глянсують черевики,— сказав Майкл.— Білл, певно, здурів.

Чистильники, видно, переказували новину своїм друзям. Увійшов іще один.

— *Limpia botas?*[1] — спитав він Білла.

— Не мені,— сказав Білл.— Цьому сеньйорові.

Хлопець укляк поряд із своїм товаришем і заходився терти Майклів вільний черевик, який і так уже сяяв в електричному світлі.

— З Біллом не знудишся,— сказав Майкл.

Я пив червоне вино й так відстав від них, що мені зробилось аж трохи незручно за цю комедію з чистильниками. Я озирнувся. За сусіднім столиком сидів Педро Ромеро. Коли я кивнув йому, він підвівся й запросив мене перейти до його столика й познайомитися з його приятелем. Наші столики стояли поряд, майже впритул. Я познайомився з його приятелем, мадрідським спортивним оглядачем, маленьким чоловічком з виснаженим обличчям. Я сказав Ромеро, що мені дуже подобається його робота, й він явно зрадів. Ми розмовляли по-іспанському, а оглядач трохи знав французьку. Я потягся був до нашого столика по свою пляшку вина, але оглядач зупинив мене. Ромеро засміявся.

— Випийте нашого,— сказав він по-англійському.

Говорив він по-англійському затинаючись, але мова, видно, йому подобалась, і коли ми розбалакались, він почав розпитувати про слова, в значенні яких сумнівався. Його особливо цікавив точний англійський переклад виразу *corrida de toros.* Йому здавалося, що «бій биків» — це все-таки не те. Я пояснив, що по-іспанському «бій биків» — це *lidia toro.* Іспанське слово *corrida* по-англійському означає біг биків. А по-французькому — *course de taureaux,* докинув оглядач. Отже, іспанського виразу «бій биків» не існує.

---

[1] Почистити черевики? *(Ісп.)*

Педро Ромеро сказав, що навчився трошки говорити по-англійському в Гібралтарі. Народився він у Ронді — це неподалік від Гібралтара. На матадора вивчився в Малазі, в тамтешній школі кориди. Школу ту він відвідував лише три роки. Оглядач підсміхався з малазьких слівець, що прохоплювалися в мові Ромеро. Хлопець сказав, що йому минуло дев'ятнадцять років. Його старший брат виступає разом з ним як бандерильєро, але мешкає в іншому, меншому готелі, разом з усією куадрильєю. Ромеро спитав мене, скільки разів я бачив його на арені. Я сказав, що тільки три. Тут-таки я згадав, що насправді бачив його лише двічі, але вже не виправляв помилки.

— Де ви бачили мене раніше? В Мадріді?

— Так,— збрехав я. Я читав у спортивних газетах репортажі про два його виступи в Мадріді й тому був спокійний.

— Перший виступ чи другий?

— Перший.

— То був поганий виступ,— сказав він.— Удруге я виступив краще. Пам'ятаєте? — звернувся він до оглядача.

Він анітрохи не бентежився. Він говорив про свою роботу так, наче йшлося про когось іншого. В ньому не було ні краплі марнославства чи хвастощів.

— Я дуже радий, що вам подобається моя робота,— сказав він.— Але того, що я вмію, ви ще не бачили. Якщо завтра попадеться добрий бик, я постараюся показати вам.

Сказавши це, він усміхнувся, щоб ми з оглядачем не подумали, що він хвалиться.

— Що ж, подивимось, подивимось,— мовив оглядач.— Я б дуже хотів, щоб ви мене переконали.

— Він не дуже високої думки про мою роботу,— обернувся до мене Ромеро. Очі його були серйозні.

Оглядач пояснив, що загалом виступи Ромеро йому дуже подобаються, але їм бракує певної довершеності.

— От завтра побачите, якщо попадеться добрий бик.

— Ви бачили завтрашніх биків? — звернувся до мене оглядач.

— Так. Бачив, як їх вивантажували.

Педро Ромеро подався вперед:

— І як вони вам?

— Добрі,— сказав я.— Кожен важить близько двадцяти шести ароба. Дуже короткі роги. Хіба ви їх не бачили?

— Авжеж, бачив,— відповів Ромеро.

— На двадцять шість ароба жоден з них не потягне,— сказав оглядач.

— Не потягне,— погодився Ромеро.

— І замість рогів у них банани,— сказав оглядач.

— По-вашому, банани? — спитав Ромеро. Він з усмішкою обернувся до мене.— Ви б їх бананами не назвали, правда?

— Правда,— сказав я.— Роги як роги.

— Вони дуже короткі,— сказав Педро Ромеро.— Дуже, дуже короткі. Та все-таки не банани.

— Слухай, Джейку,— гукнула Брет з-за сусіднього столика.— Ти чого нас покинув?

— Я ненадовго,— відповів я.— У нас тут розмова про биків.

— По-моєму, ти зазнаєшся.

— Скажи йому, що в бика нема нічого, окрім пупка! — крикнув Майкл. Він був п'яний.

Ромеро запитливо глянув на мене.

— Він п'яний,— пояснив я.— *Borracho! Muy borracho!*

— Ти б познайомив нас із своїми друзями,— сказала Брет. Вона не зводила очей з Педро Ромеро.

Я спитав, чи не вип'ють вони з нами кави. Обидва підвелись. Обличчя в Ромеро було дуже смагляве. Тримався він чудово.

Я відрекомендував їх усім по черзі, а потім з'ясувалося, що за цим столиком нам не поміститися, тож ми всі перейшли пити каву до більшого столу під стіною. Майкл замовив пляшку фундадору й чарки для всіх. Потім почалися п'яні балачки.

— Скажи йому, що писати — це, як на мене, паскудство,— мовив Білл.— Скажи йому, ну! Скажи йому, мені соромно, що я письменник!

Педро Ромеро сидів поряд із Брет і слухав її.

— Ну, скажи ж йому. Скажи! — не вгавав Білл.

Ромеро, всміхаючись, глянув на нас.

— Цей добродій,— сказав я,— письменник.

Ромеро з повагою подивився на Білла.

— І той теж,— показав я на Кона.

— Він схожий на Вільяльту,— сказав Ромеро, дивлячись на Білла.— Правда ж, Рафаелю, він схожий на Вільяльту?

— Я цього не помічаю,— сказав оглядач.

— Ні, справді,— мовив Ромеро по-іспанському,— він страшенно схожий на Вільяльту.— А що робить отой ваш п'яний приятель?

— Нічого.

— Тому й п'є?

— Ні. Він збирається одружитись із цією сеньйорою.

— Скажи йому: в бика нема нічого, окрім пупка! — загорлав Майкл, зовсім п'яний, з іншого кінця столу.

— Що він каже?

— Він п'яний.

— Джейку! — знову гукнув Майкл.— Скажи йому, що в бика нема нічого, окрім пупка!

— Ви зрозуміли? — спитав я.

— Так.

Я не бентежився, бо був певен, що він не зрозумів.

— Скажи йому, що Брет хоче подивитись, як він надягає свої зелені штани.

— Цить, Майкле.

— Скажи йому, Брет аж помирає, так хоче знати, як він залазить у ті свої штани.

— Цить.

Ромеро тим часом крутив у руці порожню чарку й розмовляв з Брет. Брет говорила по-французькому, а він — по-іспанському й трохи по-англійському й сміявся.

Білл наповнив чарки.

— Скажи йому, що Брет хоче прийти до...

— Коли тобі нарешті заціпить, Майкле?

Ромеро звів очі й усміхнувся.

— Це я зрозумів,— сказав він.

Цієї миті до їдальні ввійшов Монтойя. Він уже хотів був усміхнутися до мене, але тут побачив, що Педро Ромеро, з великою чаркою коньяку в руці, сидить поміж мною й жінкою з оголеними плечима й весело сміється, а довкола всі п'яні. Він навіть не кивнув.

Монтойя вийшов. Майкл звівся, готуючись виголосити тост.

— Вип'ємо за... — почав він.

— Педро Ромеро! — сказав я.

Всі підвелися. Ромеро сприйняв тост вкрай поважно, ми цокнулися й випили, я, може, надто квапливо, бо Майкл намагався пояснити, що він хотів випити зовсім за інше. Але все скінчилося добре, Педро Ромеро потис нам руки й вийшов разом із спортивним оглядачем.

— Боже, який чарівний хлопчик! — сказала Брет.— Мені таки страшенно кортить подивитись, як він залазить у той свій костюм. Певно, він користується ріжком для взуття.

— Я хотів сказати йому це,— почав Майкл,— а Джейк мене перебив. Чому ти перебив мене? Гадаєш, ти говориш по-іспанському краще від мене?

— Ет, відчепися, Майкле. Ніхто тебе не перебивав.

— Ні, я цього так не залишу.— Він одвернувся од мене.— Ви гадаєте, що ви чогось варті, Коне? Гадаєте, вам місце в нашому товаристві? В товаристві, що хоче розважитися? Ради бога, не галасуйте так, Коне!

— Годі вам, Майкле,— сказав Кон.

— Гадаєте, ви тут потрібні Брет? Гадаєте, ми без вас не можемо обійтися? Ну, скажіть, чого ж ви мовчите?

— Я нещодавно сказав вам усе, що мав сказати, Майкле.

— Я, звісно, не письменник.— Майкл підвівся, заточуючись, і спер'ся руками об стіл.— Я не геній. Але я знаю, коли я зайвий. Чому ви не відчуваєте, коли ви зайвий, Коне? Ідіть. Ідіть геть, Христом-богом прошу. Заберіть геть свою скорботну єврейську фізіономію. Так я кажу чи ні?

Він подивився на нас.

— Так, так,— сказав я.— Ходімо всі до «Іруньї».

— Ні, ви скажіть, чи так я кажу? Я кохаю цю жінку.

— Ох, не починай знову. Годі вже, Майкле,— сказала Брет.

— По-твоєму, я не маю рації, Джейку?

Кон сидів за столом. Його обличчя стало жовтаво-блідим, як завжди, коли його кривдили, та водночас здавалося, що йому це подобається, що йому приємна ця наївна п'яна гра в героїв. Оце ж і є роман із знатною леді!

— Джейку! — сказав Майкл. Він мало не плакав.— Ти знаєш, що я маю рацію.— Послухайте, ви! — Він обернувся до Кона.— Забирайтеся! Забирайтеся геть!

— Нікуди я не піду, Майкле,— відповів Кон.

— А я вас примушу! — Майкл рушив до нього в обхід столу.

Кон підвівся і зняв окуляри — жовтаво-блідий, він став напоготові у відкритій стойці, гордо й безстрашно чекаючи нападу, ладний прийняти бій за даму серця.

Я схопив Майкла.

— Ходімо до кафе,— сказав я.— Хто ж б'ється в готелі.

— Правда,— сказав Майкл.— Це ти правду кажеш.

Ми рушили до виходу. Поки Майкл, заточуючись, піднімався сходами, я озирнувся й побачив, що Кон надіває окуляри. Білл сидів за столом і знову наливав собі в чарку фундадор. Брет сиділа, дивлячись просто себе.

Коли ми вийшли на площу, дощу вже не було, і крізь хмари намагався пробитися місяць. Знявся вітер. На другому кінці площі грав військовий оркестр, і люди юрмилися навколо піротехніка та його сина, що запускали вогняні кулі. Кулі злітали вистрибом, навскоси, і вітер розривав їх або кидав об стіну одного з будинків на площі. Іноді вони падали в натовп. Магній спалахував, ракета вибухала й гасла в натовпі. Ніхто на площі не танцював, рінь була надто мокра.

Брет, під руку з Біллом, підійшли до нас. Ми стояли в натовпі й дивились, як дон Мануель Орківо, король фейєрверка, обережно орудуючи киями на маленькому помості, піднімає кулі над натовпом і пускає їх за вітром. Але вітер прибивав їх усіх до землі, і обличчя дона Мануеля Орківо блищало від поту

в світлі його хитромудрих ракет, що падали в натовп, вибухали й стрибали, плюючись вогнем і потріскуючи, в людей під ногами. Люди здіймали крик щоразу, як нова світляна паперова куля переверталася, спалахувала й падала.

— Вони глузують з дона Мануеля,— сказав Білл.

— А звідки ви знаєте, що його звуть дон Мануель? — спитала Брет.

— Прочитав в афіші. Дон Мануель Оркіто, піротехнік *esta ciudad*[1].

— *Globos illuminados*[2],— сказав Майкл.— Парад *globos illuminados.* Так написано в газеті.

Вітер відносив звуки оркестру.

— Нехай би вже хоч одна злетіла,— сказала Брет.— На цього дона Мануеля дивитися страшно.

— Це ж він кілька тижнів готував ті ракети, хотів, певно, написати в небі: «Слава святому Ферміну»,— сказав Білл.

— *Globos illuminados,*— сказав Майкл.— Сила-силенна розтриклятих *globos illuminados.*

— Ходімо,— сказала Брет.— Нема чого тут стовбичити.

— Міледі бажає хильнути,— озвався Майкл.

— Як ти здогадався? — спитала Брет.

У переповненому кафе стояв страшенний гамір. Ніхто не звернув на нас уваги. Вільного столика ми не знайшли. Гамір був такий, що аж у вухах дзвеніло.

— Краще ходімо звідси,— сказав Білл.

Під аркадою тривало гуляння. Тут і там за столиками сиділи англійці й американці з Біарріца в спортивних костюмах. Декотрі туристки роздивлялися на перехожих у лорнет. Ми зустріли дівчину з Біарріца, з якою нас перед тим познайомив Білл. Вона мешкала з подругою в «Гранд-отелі». В подруги боліла голова, й вона лишилася в номері спати.

— Ось пивничка для нас,— сказав Майкл.

То був бар «Мілано», тісний дешевий шинок, де можна було поїсти й де в задній кімнаті танцювали. Ми сіли за столик і замовили пляшку фундадору. Бар був напівпорожній. Свята тут не відчувалося.

— Весела місцинка, нічого не скажеш,— промовив Білл.

— Просто ще рано.

— Давайте візьмемо цю пляшку з собою й прийдемо пізніше,— сказав Білл.— Не хочеться скніти тут такого вечора.

— Ходімо назад милуватись англійцями,— запропонував Майкл.— Я страшенно люблю милуватись англійцями.

---

[1] Цього міста *(ісп.).*

[2] Світляні кулі *(ісп.).*

— Вони гидкі,— сказав Білл.— Звідки вони приїхали?

— Вони приїхали з Біарріца,— сказав Майкл.— Вони приїхали подивитись на фієсту, на кумедні іспанські гульки.

— Я їм дам гульки,— сказав Білл.

— Ви напрочуд вродлива дівчина,— звернувся Майкл до знайомої Білла.— Чому я раніше вас не бачив?

— Облиш, Майкле.

— Послухайте, вона ж красуня! Де я досі був? Куди дивилися мої очі? Ви — красуня. Невже ми бачилися раніше? Ходімо зі мною і Біллом. Ми покажемо англійцям гульки.

— Я їм дам гульки,— сказав Білл.— Якого дідька вони сюди понаїздили?

— Ходімо,— сказав Майкл.— Тільки ми втрьох. Наставимо гуль розтриклятим англійцям. Сподіваюсь, ви не англійка? Я шотландець. Я ненавиджу англійців. Я їм покажу гульки. Ходімо, Білле.

Крізь вікно ми бачили, як вони втрьох, узявшись під руки, рушили до кафе. Над площею злітали ракети.

— Я ще посиджу тут,— сказала Брет.

— Я лишуся з вами,— сказав Кон.

— Ні, не треба! — відповіла Брет.— Будь ласка, ідіть куди-небудь. Невже ви не бачите, що ми з Джейком хочемо побалакати?

— Я цього не помітив,— сказав Кон.— Я хотів посидіти з вами, бо відчуваю, що трохи сп'янів.

— Теж мені причина, щоб з кимось сидіти! Якщо ви п'яні, йдіть додому. Йдіть спати!

— Добре я його вишпетила? — спитала Брет, коли Кон пішов.— Боже, як він мені набрид!

— Атож, радості від нього ніякої.

— Він так діє мені на нерви.

— Бо погано поводиться.

— Гірше не буває. А мав же нагоду виявити благородство.

— Певно, він і тепер стовбичить за дверима.

— Певно. На нього це схоже. Знаєш, а взагалі я його розумію. Він не може повірити, що те, що було, нічого не означало.

— Я знаю.

— Але ж не можна так поводитися. Ох, мені все, геть усе остогидло. І Майкл. Майкл теж не цяця.

— Ну, Майклові дуже тяжко.

— Хай так. Але це не дає йому права бути свинею.

— Всі поводяться погано,— сказав я.— Дай їм тільки нагоду.

— Ти б так не поводився.— Брет глянула на мене.

— Казився б так само, як Кон,— сказав я.

— Любий, навіщо ми говоримо про такі безглузді речі?

— Гаразд. Говори, про що хочеш.

— Не гнівайся. В мене немає нікого, крім тебе, а мені так кепсько сьогодні.

— В тебе є Майкл.

— Атож, Майкл. Теж іще велике щастя, правда?

— От що,— сказав я,— Майклові на серці коти шкребуть, бо він бачить, як Кон весь час крутиться коло тебе.

— Хіба ж я не розумію, любий. Не треба про це більше, мені й так гидко на душі.

Я ще ніколи не бачив, щоб Брет так нервувала. Вона сиділа, втупившись очима в стіну, уникаючи мого погляду.

— Може, погуляймо?

— Так. Ходімо.

Я закоркував пляшку фундадору й віддав її барменові.

— Вип'ємо ще по чарці,— сказала Брет.— У мене вже нерви не витримують.

Ми випили ще по чарці м'якого витриманого коньяку.

— Ходімо,— сказала Брет.

Ми вийшли, і відразу з-під аркади з'явився Кон.

— Він таки стовбичив тут,— сказала Брет.

— Він не може без тебе.

— Бідолаха.

— А мені його анітрохи не шкода. Я його ненавиджу.

— І я ненавиджу його.— Вона здригнулася.— Ненавиджу за те, що він так страждає.

Ми пішли під руку якоюсь вулицею, геть від натовпу й від освітленої площі. Мокра, темна вулиця вивела нас до укріплень на околиці. Ми йшли повз шинки й винарні, з яких крізь розчинені двері на чорну мокру вулицю вихоплювалося світло й лунали раптові вибухи музики.

— Зайдемо?

— Ні.

Ми пішли по мокрій траві й піднялися на кам'яний мур фортеці. Я постелив на камінь газету, й Брет сіла. Над темною рівниною бовваніли гори. Гнані сильним вітром, хмари раз у раз набігали на місяць. Під нами зяяли фортечні рови. Позаду були дерева й тінь від собору, й висвітлені місяцем обриси міста.

— Не хмурся,— сказав я.

— Мені зовсім кепсько,— відповіла Брет.— Давай помовчимо.

Ми дивилися на рівнину. Довгі шереги дерев темніли проти місяця. Дорогою, що вела в гори, рухалися автомобільні фари. На вершині гори світилися вікна фортеці. Внизу, ліворуч, текла річка. Вона піднялася від дощу, чорна, гладенька поверхня її

виблискувала між темними прибережними деревами. Ми сиділи над цим простором, і Брет дивилася просто себе. Раптом вона здригнулась.

— Холодно.

— То вернімося?

— Парком.

Ми злізли з муру. Небо знову бралося хмарами. В парку під деревами було темно.

— Джейку, ти ще кохаєш мене?

— Кохаю,— сказав я.

— Джейку, я пропала,– сказала Брет.

— Що?

— Я пропала. Я втратила розум через цього Ромеро. Певно, я закохалася в нього.

— Бувши тобою, я б цього не робив.

— Я не можу дати собі ради. Я пропала. Душа розривається.

— Не роби цього.

— Не можу дати собі ради. Ніколи не могла дати собі ради.

— Це треба припинити.

— Як же я припиню? Не можу я нічого припинити. Ось, дивись.

Її рука тремтіла.

— Отак мене всю трусить.

— Не треба цього робити.

— Я не дам собі ради. І все одно я пропала. Невже ти не розумієш?

— Ні.

— Я мушу зробити що-небудь. Я мушу зробити щось таке, чого мені справді хочеться. Я втратила самоповагу.

— Роби. Тільки не це.

— Ох, любий, не переч мені. Ти розумієш, чого це коштує — терпіти цього ідіота Кона й усі Майклові вибрики?

— Розумію.

— Не ходити ж мені весь час п'яною?

— Авжеж.

— Ох, любий, допоможи мені. Обіцяй, що ти побудеш зі мною, допоможеш мені витримати все це.

— Обіцяю.

— Я не кажу, що це добре. Хоча для мене це добре. Бог свідок, я ще ніколи не почувала себе такою поганню.

— Чим я можу зарадити тобі?

— Ходімо,— сказала Брет.— Ходімо знайдемо його.

Ми йшли в темряві під деревами посипаною рінню алеєю парку, потім алея скінчилась, і ми через браму вийшли на вулицю, що вела до центру.

Педро Ромеро був у кафе. Він сидів за столиком з іншими матадорами й спортивними оглядачами. Вони курили сигари. Коли ми ввійшли, вони подивилися на нас. Ромеро всміхнувся й кивнув. Ми сіли за столик посеред кафе.

— Запроси його перейти до нас і випити.

— Зажди. Він сам підійде.

— Я не можу дивитися на нього.

— А на нього приємно дивитися,— сказав я.

— Я завжди робила все, що мені хотілося.

— Знаю.

— Ой, яка ж я погань!

— Ну-ну,— сказав я.

— Господи! — сказала Брет.— Чого тільки жінці не доводиться терпіти!

— Хіба?

— Ох, погань я, погань.

Я подивився в їхній бік. Педро Ромеро всміхнувся, сказав щось своїм сусідам і підвівся. Він підійшов до нашого столика. Я підвівся, й ми потисли один одному руки.

— Вип'єте з нами?

— Дозвольте мені почастувати вас,— сказав він. І сів, лише очима спитавши дозволу в Брет. Тримався він чудово. Але з сигарою не розлучався. Вона пасувала до його обличчя.

— Вам подобається курити сигари? — спитав я.

— Дуже. Я їх завжди курю.

Сигара додавала йому впевненості. З нею він здавався дорослішим. Я звернув увагу на шкіру його обличчя — чисту, гладеньку й дуже смагляву. На вилиці був трикутний шрам. Я бачив, що він весь час дивиться на Брет. Він відчував, що між ними щось відбувається. Певно, він відчув це, коли Брет потисла йому руку. Але поводився він дуже обережно. Гадаю, він був певен, але не хотів ризикувати.

— Ви завтра виступаєте? — спитав я.

— Так,— відповів він.— Альгабено був сьогодні поранений у Мадріді. Ви чули?

— Ні,— сказав я.— Тяжко?

Він похитав головою.

— Та ні. Сюди,— він показав на свою долоню.

Брет узяла його руку й розправила пальці.

— О! Ви вмієте ворожити? — сказав він по-англійському.

— Трошки. Хочете?

— Хочу. Я люблю, коли мені ворожать.— Він поклав руку на стіл.— Скажіть мені, що я житиму вічно і стану мільйонером.

Він усе ще поводився дуже чемно, але тепер уже впевненіше.

— Подивіться,— сказав він.— Чи є в мене там бики?

Він засміявся. Рука в нього була гарна, з тонким зап'ястком.

— Тут тисячі биків,— сказала Брет. Вона вже опанувала себе й аж сяяла вродою.

— Чудово,— засміявся Ромеро.— По тисячі дуро за кожного,— сказав він по-іспанському.— Скажіть іще що-небудь.

— Гарна рука,— сказала Брет.— Гадаю, він проживе дуже довго.

— Говоріть до мене, а не до свого приятеля.

— Я кажу, що ви житимете довго.

— Знаю,— сказав Ромеро.— Я ніколи не помру.

Я постукав пучками пальців по столу. Ромеро помітив це й похитав головою:

— Ет, це даремно. Бики — мої найліпші друзі.

Я переклав.

— Ви вбиваєте своїх друзів? — спитала Брет.

— Завжди,— сказав він по-англійському й засміявся.— Щоб вони не вбили мене.— Він подивився на неї через стіл.

— Ви добре розмовляєте по-англійському.

— Так,— сказав він.— Іноді. Але це таємниця. Матадорові не личить розмовляти по-англійському.

— Чому? — спитала Брет.

— Не личить. Публіці не сподобається. У нас не заведено.

— Чому не сподобається?

— Не сподобається, і край. Тореро не повинен бути таким.

— А яким же?

Він засміявся, насунув капелюха на очі, наставив уперед сигару й змінив вираз обличчя.

— Як оті за столом,— сказав він. Я глянув туди. Він точно скопіював вираз обличчя Насьйоналя. Він усміхнувся й знову став самим собою.— Ні, я мушу забути англійську мову.

— Тільки не тепер,— сказала Брет.

— Не треба?

— Не треба.

— Гаразд.

Він знову засміявся.

— Я хочу мати такого капелюха,— сказала Брет.

— Матимете. Я для вас дістану.

— Дивіться ж, ви пообіцяли.

— Дістану. Сьогодні ж.

Я підвівся. Ромеро підвівся теж.

— Сидіть,— сказав я.— Я піду пошукаю наших приятелів і приведу їх сюди.

Він подивився на мене, ніби востаннє запитуючи, чи все ясно. Все було ясно. Ясніше вже й не треба.

— Сідайте,— сказала йому Брет.— Навчіть мене розмовляти по-іспанському.

Він сів і глянув на неї через стіл. Я вийшов, відчуваючи на собі недобрі погляди тих, що сиділи за столиком матадорів. Це було неприємно. За двадцять хвилин, коли я повернувся й зазирнув до кафе, Брет і Педро Ромеро там не було. На столику ще стояли склянки з-під кави й наші три порожні чарки. Підійшов офіціант із серветкою, зібрав посуд і витер стіл.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

Біля входу до бару «Мілано» я знайшов Білла, Майкла й Едну. Едною звали знайому Білла.

— Нас вигнали,— повідомила Една.

— За допомогою поліції,— сказав Майкл.— Там, у шинку, є люди, яким я не до вподоби.

— Якби не я, вони б уже чотири рази затівали бійку,— сказала Една.— Допоможіть мені.

Обличчя в Білла було червоне.

— Вертаймося туди, Едно,— сказав він.— Бери Майкла й гайда назад танцювати.

— Не треба,— сказала Една.— Знову ж буде скандал.

— Прокляті біарріцькі свині! — вигукнув Білл.

— Ходім,— сказав Майкл.— Зрештою, це ж шинок. Вони не мають права займати цілий шинок.

— Сердега Майкл,— сказав Білл.— Наїхали оті кляті англійські свині, скривдили Майкла, зіпсували нам фієсту.

— У-у, гади,— сказав Майкл.— Ненавиджу англійців!

— Чого вони кривдять Майкла, га? — сказав Білл.— Він же такий гарний хлопець. Чого вони кривдять Майкла, га? Я їм не дозволю! Нехай він сто разів банкрут, хіба не однаково! — Голос у нього затремтів.

— Хіба не однаково! — сказав Майкл.— Мені однаково. Джейкові однаково. А тобі однаково?

— Так,— відповіла Една.— А ти таки банкрут?

— Авжеж, банкрут. Але тобі однаково, правда, Білле?

Білл обняв Майкла за плечі.

— Шкода, що я сам не банкрут. Я б показав цій наволочі.

— Це ж англійці! — сказав Майкл.— Чхати на те, що кажуть англійці!

— Ох, падлючі свині,— сказав Білл.— Я їх зараз звідти вимету.

— Білле! — Една глянула на мене.— Будь ласка, не йди туди, Білле. Вони ж такі дурні.

— Правда,— сказав Майкл.— Вони дурні. Ось у чому причина.

— Я їм не дозволю казати такого про Майкла,— сказав Білл.

— Ти знаєш когось із них? — спитав я Майкла.

— Ні. Вперше в житті бачу. Вони кажуть, що знають мене.

— Я їм не дозволю,— сказав Білл.

— Ходімо звідси. Ходімо до кафе Суїсо,— сказав я.

— Це все друзі Едни з Біарріца,— сказав Білл.

— Та вони просто дурні,— сказала Една.

— Один із них — Чарлі Блекмен з Чікаго,— сказав Білл.

— Я зроду не бував у Чікаго,— сказав Майкл.

Една почала сміятися й довго не могла спинитись.

— Ану, ведіть мене звідси, ви, банкрути нещасні,— нарешті сказала вона.

— З чого почався скандал? — спитав я Едну. Ми йшли через площу до кафе Суїсо. Білл кудись зник.

— Не знаю, з чого саме, але хтось викликав поліцію й зажадав, щоб Майкла вивели із задньої кімнати. Там були якісь люди, що зустрічалися з Майклом у Каннах. Що це за історія з Майклом?

— Певно, він винен їм гроші,— сказав я.— А таке завжди сердить людей.

Перед квитковими касами на площі чекали дві черги. Люди сиділи на стільцях, а то й просто на землі, загорнувшись у ковдри й газети. Вони проведуть тут цілу ніч, щоб уранці, коли каси відчиняються, купити квитки на кориду. Небо прояснювалося, світив місяць. Багато хто в черзі спав.

Щойно ми сіли за столик просто неба в кафе Суїсо, як до нас підійшов Роберт Кон.

— Де Брет? — спитав він.

— Не знаю.

— Вона була з тобою.

— Мабуть, пішла спати.

— Ні.

— Я не знаю, де вона.

Його обличчя було жовтаво-бліде в електричному світлі. Він не сідав.

— Скажи мені, де вона.

— Сідай,— сказав я.— Я не знаю, де вона.

— Брешеш!

— Відчепись.

— Кажи, де Брет.

— Нічого я тобі не скажу.

— Ти знаєш, де вона.

— Якби й знав, то не сказав би.

— Та йдіть ви до дідька, Коне,— озвався з-за столу Майкл.— Брет повіялася кудись із отим тореадором. У них розпочався медовий місяць.

— Замовкніть!

— Ет, ну вас до дідька,— байдуже кинув Майкл.

— Це правда? — обернувся до мене Кон.

— Іди до дідька!

— Вона була з тобою. Це правда?

— Іди до дідька!

— Я тебе примушу сказати правду,— він ступив до мене.— Ти, підлий звідник!

Він устиг ухилитися від мого кулака. Я бачив, як обличчя його хитнулося вбік. Потім він ударив мене, і я сів на тротуар. Коли я спробував підвестись, він ударив мене ще двічі. Я полетів навзнаки під столик. Спробував підвестись, але відчув, що ноги не слухаються мене. Але я знав, що повинен підвестись і вдарити його. Майкл допоміг мені підвестись, хтось вилив мені на голову карафу води. Майкл підтримував мене рукою, і я побачив, що сиджу на стільці. Майкл тер мені вуха.

— Я думав, ти не очуняєш,— сказав Майкл.

— А ти де в дідька був?

— Та поряд.

— Не хотів устрявати?

— Він і Майкла нокаутував,— сказала Една

— Ні, мене не нокаутував,— сказав Майкл.— Я просто так лежав.

— Ви так щовечора святкуєте свої фієсти? — спитала Една.— То, здається, був містер Кон?

— Я вже відійшов,— сказав я.— Тільки в голові трошки гуде.

Навколо нас стояло кілька офіціантів, за ними — натовп перехожих.

— *Uaya,* — сказав Майкл.— Розходьтеся. Ідіть геть.

Офіціанти вмовили людей розійтися.

— Ото було видовище,— сказала Една.— Певно, він боксер.

— Ви вгадали.

— Шкода, що Білла тут не було,— сказала Една.— Я б хотіла побачити, як Білла збивають з копит. От би побачити, як Білл гепається навзнаки! Він такий довжелезний.

— Я сподівався, що він зацідить офіціантові,— сказав Майкл,— і потрапить у поліцію. Я б дуже зрадів, якби містера Роберта Кона запроторили за грати.

— Отакої,— сказав я.

— Ви, напевне, жартуєте,— сказала Една.

— Аж ніяк,— сказав Майкл.— Я не з тих, хто хизується синцями. Я й у жодні ігри через це не граю.

Майкл ковтнув коньяку.

— Я, знаєте, й полювати ніколи не любив. Завжди є небезпека, що кінь упаде й придушить тебе. Як ти себе почуваєш, Джейку?

— Добре.

— А ви мені подобаєтеся,— сказала Една Майклові.— Ви справді банкрут?

— Ще й який,— сказав Майкл.— Я винен усім і кожному. А у вас є борги?

— Сила.

— Я винен геть усім,— сказав Майкл.— Я сьогодні позичив сто песет у Монтойї...

— Неправда,— сказав я.

— Я йому поверну,— сказав Майкл.— Я завжди все повертаю.

— Через те ви й банкрут, так? — спитала Една.

Я підвівся. Їхні голоси долинали до мене немовби здалеку. Все це скидалося на поганий фарс.

— Я йду до готелю,— сказав я. Потім почув, що вони розмовляють про мене.

— А він дійде сам? — спитала Една.

— Краще проведімо його.

— Та я дійду,— сказав я.— Не треба йти. Бувайте.

Я пішов геть від кафе. Вони лишилися за столиком. Я озирнувся й побачив їх і порожні столики. За одним сидів офіціант, підперши голову руками.

Коли я йшов площею до готелю, все довкола виглядало інакше, по-новому. Я ніколи раніше не бачив цих дерев. Ніколи не бачив флагштоків, не бачив фасаду театру. Все змінилося. Таке почуття в мене вже виникало одного разу, коли я повертався додому із заміського футбольного матчу. Я ніс валізку зі своєю спортивною формою і йшов дорогою від вокзалу до міста, в якому жив усе життя, й усе було нове. З подвір'їв вимітали листя й спалювали при дорозі, й я став і довго дивився на це. Все видавалося мені незвичним. Потім я рушив далі, й мені здавалося, що ноги в мене довгі-предовгі, і все долинало до мене ніби здалеку, і я чув, як ноги мої крокують на великій відстані від мене. На самому початку гри мене вдарили бутсом по голові. Так само я почував себе, коли йшов площею і піднімався сходами готелю. Сходами я піднімався дуже довго, й мені здавалося, що в мене в руці валізка. В моїй кімнаті горіло світло. Білл вийшов до мене в хол.

— Послухай,— сказав він,— піднімись і зайди до Кона. Він вскочив у якусь халепу й усе питається, де ти.

— Ну його к бісу!

— Ні, піди. Піди зайди до нього.

Мені не хотілося підніматись ще на один поверх.

— Чого ти так дивишся на мене?

— Ніяк я на тебе не дивлюся. Піди навідайся до Кона. Він зовсім скис.

— Ти ж півгодини тому був п'яний,— сказав я.

— Я і тепер п'яний,— сказав Білл.— Але до Кона ти все ж навідайся. Він хоче тебе бачити.

— Гаразд,— сказав я. Зрештою, йшлося про якийсь там десяток східців. Я піднявся сходами, тягнучи свою уявну валізку Пройшов коридором до кімнати Кона. Постукав у зачинені двері.

— Хто там?

— Барнс.

— Заходь, Джейку.

Я відчинив двері, ввійшов і поставив свою валізку. В кімнаті було темно. Кон лежав долілиць на ліжку в темряві.

— Це ти, Джейку?

— Для вас я більше не Джейк.

Я стояв коло дверей. Саме так я почував себе, повернувшись додому. Тепер мені потрібна була гаряча ванна. Наповнена гарячою водою ванна, в якій можна було б лягти й випростатися.

— Де тут ванна? — спитав я.

Кон плакав. Лежав долілиць на ліжку й плакав. На ньому була біла теніска, як ті, що їх він носив у Прінстоні.

— Я винен, Джейку. Будь ласка, вибач мені.

— Чорта лисого.

— Будь ласка, вибач, Джейку

Я стояв коло дверей і мовчав.

— Я ошалів. Ти ж можеш це зрозуміти.

— Це я зрозумів.

— Брет убиває мене.

— Ти назвав мене звідником.

Мені було однаково. Я хотів лягти в гарячу ванну. У ванну, повну гарячої води.

— Я знаю. Будь ласка, забудь про це. Я ошалів.

— Ну, гаразд.

Він плакав. Голос у нього був смішний. Він лежав у своїй білій сорочці на ліжку в темряві. В сорочці-тенісці.

— Завтра вранці я поїду.

Тепер він плакав нечутно.

— Брет убиває мене. Я тепер знаю, що таке пекло, Джейку. Що таке пекельні муки. Відколи ми зустрілися тут, Брет ставиться до мене так, наче я їй зовсім чужий. А мене це вбиває. Адже я жив з нею в Сан-Себастьяні. Ти ж, мабуть, знаєш. Мене це вбиває.

Він лежав ницьма на ліжку.

— Ну, я йду приймати ванну,— сказав я.

— Ти був моїм єдиним другом, і я так кохав Брет.

— Ну,— сказав я,— бувай.

— І все намарно,— сказав він.— Геть усе — намарно.

— Що саме?

— Все. Будь ласка, скажи, що ти вибачив мені, Джейку.

— Гаразд,— сказав я.— Авжеж.

— Це жахливо. Це пекельні муки, Джейку. Тепер усе пропало. Геть усе.

— Ну,— сказав я,— бувай. Мені треба йти.

Він перевернувся на спину, сів на край ліжка, потім підвівся.

— Бувай, Джейку,— сказав він.— Ти ж подаси мені руку?

— А чого ж. Можна.

Ми потисли один одному руки. В темряві я не бачив виразу його обличчя.

— Ну,— сказав я,— до ранку.

— Вранці я поїду.

— А, так-так,— сказав я.

Я вийшов. Кон стояв на дверях свого номера.

— Ти себе добре почуваєш, Джейку?

— Добре,— відповів я.— Все гаразд.

Я довго шукав ванну кімнату. Насилу знайшов. У ній стояла глибока фаянсова ванна. Я відкрутив крани, але вода не пішла. Я посидів на краю ванни, а коли встав, то виявилося, що я скинув черевики. Я пошукав їх, знайшов і поніс униз. Знайшовши свій номер, я ввійшов, роздягся й ліг у ліжко.

Збудив мене гуркіт оркестру, що проходив вулицею. Голова страшенно боліла. Я згадав учорашню обіцянку: показати Едні, Білловій приятельці, як бики мчать вулицею до арени. Вдягнувшись, я спустився сходами й вийшов на свіже вранішнє повітря. Люди поспішали через площу, прямуючи до арени. По той бік площі перед квитковими касами стояли ті самі черги. Вони чекали сьомої години, часу, коли почнуть продавати квитки. Я перебіг вулицю й увійшов до кафе. Офіціант сказав мені, що мої друзі були тут і пішли.

— Скільки їх було?

— Двоє сеньйорів і одна сеньйорита.

От і чудово. Една, отже, була з Біллом і Майклом. Учора ввечері вона боялася, що вони вранці не встануть. Тому й попросила, щоб я неодмінно зайшов за нею. Я випив кави й разом з натовпом подався до арени. Ноги вже корилися мені, але голова дуже боліла. Довкола все було чітке й ясне, і в місті стояв запах раннього ранку.

Дорога, що вела від околиці міста до арени, розгрузла. За огорожею аж до самої арени стояв натовп, на зовнішніх галереях і на горішній площадці амфітеатру люди скупчилися суцільною масою. Я почув вибух ракети, зрозумів, що не встигну на арену до появи биків, і тому протовпився до огорожі. Мене притисли до дощок. У проході між огорожами поліція підганяла юрму. Люди йшли — а дехто й біг підтюпцем — у бік арени. Потім уже бігли всі. Якийсь п'яниця послизнувся і впав. Двоє поліцейських ухопили його й відтягли до огорожі. Тепер юрма бігла щодуху. Нараз глядачі в один голос закричали. Просунувши голову між дощок, я побачив, як бики забігають з вулиці в довгий прохід. Вони бігли швидко й наздоганяли юрму. І тут інший п'яний відскочив від загорожі, тримаючи обома руками куртку, як матадор — свій плащ. Він хотів попрацювати з биками. Обидва поліцейські кинулися до нього, один схопив його за барки, другий оперіщив кийком, потім підтягли до огорожі, притисли його й самі притислися до дощок і простояли так, поки не пробігли останні з юрми й бики. Попереду биків бігло так багато народу, що у воротах арени утворилася тіснява, і коли бики, важкі, обляпані багном, наставивши роги вперед, гуртом добігли до воріт, один бик вихопився вперед, прохромив рогом спину одного з бігунів і підняв його в повітря. Коли ріг устромився в тіло, руки в чоловіка впали, голова відкинулася назад, а бик підняв його і кинув на землю. Потім бик спробував поцілити ще одного бігуна, але той сховався в юрмі, і юрма проскочила ворота, а слідом і бики. Червоні ворота арени зачинилися, глядачі із зовнішніх галерей амфітеатру протовплювалися досередини, над ареною розлігся крик, потім — знову крик.

Чоловік, якого прохромив бик, лежав ницьма в притоптаному багні. Люди лізли через огорожу, й за мить я вже не бачив нічого, бо натовп щільно обступив його. З арени долинали крики. Кожен крик означав, що бик нападає на людей. Що голосніший крик, то страшніші події відбуваються на арені. Потім злетіла ракета, й це означало, що воли відвели биків з арени в загороди. Я відійшов від огорожі й подався назад, до міста.

На площі я знову зайшов до кафе випити кави з грінками. Офіціанти підмітали підлогу й витирали столи. Один офіціант підійшов до мене й прийняв замовлення.

— Чи сталося щось під час *encierro*?[1]

— Я всього не бачив. Один чоловік був тяжко поранений.

— Куди?

— Сюди.— Я поклав одну руку на поперек, а другу на груди, туди, де, по-моєму, мав вийти ріг.

---

[1] Перегін биків до арени *(ісп.)*.

Офіціант кивнув головою й змів серветкою крихти зі столу.

— Тяжко поранений,— сказав він.— Задля спортивного інтересу. Задля розваги.

Він одійшов, потім повернувся, несучи кавник та молочник із довгими держаками, й налив мені кави й молока двома струменями з довгих носиків у велику чашку. Тоді кивнув головою і сказав:

— Тяжка рана в спину.— Він поставив кавник та молочник і підсів до столика.— Рогом у спину. Задля розваги. Задля самої розваги. Що ви на це скажете?

— Не знаю.

— Отож-бо. Задля розваги. Погратися, бачте, захотілось.

— Ви не *aficionado?*

— Я? Що таке бик? Худобина. Безмозка худобина.— Він підвівся й поклав руку на поперек.— Рогом у спину. В спину й наскрізь. Заради, бачте, розваги.

Він похитав головою, забрав посуд і відійшов. Вулицею повз кафе йшли двоє перехожих. Офіціант спитав їх про щось. Вигляд у них був поважний. Один із них похитав головою і відповів:

— *Muerto.*

Офіціант кивнув головою. Перехожі пішли далі. Видно, вони поспішали в якійсь справі. Офіціант підійшов до мого столика.

— Чули? *Muerto.* Помер. Він помер. Прохромлений рогом. І все задля потіхи, задля ранкової розваги. *Es muy flamenco*[1].

— Шкода.

— Ні, це не для мене,— сказав офіціант.— Такі розваги не для мене.

Вдень ми довідалися, що вбитого звали Вісенте Хіронес і що приїхав він з-під Тафальї. Наступного дня ми прочитали в газетах, що йому було двадцять вісім років, що він мав ферму, дружину й двоє дітей. Він і після одруження щороку приїздив на фієсту. Ще через день з Тафальї попрощатися з покійником приїхала дружина, а через день по тому, після похоронної відправи в каплиці святого Ферміна, труну понесли на вокзал члени тафальського гуртка співаків і пияків. Попереду крокували барабанщики, за ними дударі, а за труною йшли вдова й двоє дітей. Позад них ішли всі члени гуртків співаків і пияків Памплони, Естельї, Тафальї й Сангеси, що змогли залишитися на похорон. Труну поклали у багажний вагон, а вдова й двоє дітей сіли рядочком у відкритому вагоні третього класу. Поїзд шарпонув, плавно з'їхав з узвишшя, огинаючи плато, й помчав рівниною до Тафальї поміж пшениці, що колихалася на вітрі.

---

[1] Це вже занадто *(ісп.).*

Бика, що вбив Вісенте Хіронеса, звали Боканегра, привезли його з розплідника Санчеса Таберно під номером 118, і це був третій бик, якого вбив того самого дня на арені матадор Педро Ромеро. На вимогу публіки, бику відрізали вухо і вручили Педро Ромеро; той, у свою чергу, вручив його Брет, а вона загорнула те вухо в мій носовик і залишила і вухо, і носовик, разом з недокурками сигарет «Муратті», в глибині шухляди туалетного столика, що стояв коло її ліжка в готелі Монтойї, в Памплоні.

Коли я повернувся до готелю, нічний портьє ще сидів на лавці за дверима. Просидівши там цілу ніч, він дуже хотів спати. Коли я ввійшов, він підвівся. Разом зі мною ввійшли три покоївки. Вони теж ходили дивитися на биків. Пересміюючись, вони пішли сходами нагору. Я теж піднявся нагору, зайшов до свого номера, скинув черевики й ліг на ліжко. Балконні двері були розчинені, й сонце яскраво освітлювало кімнату. Спати не хотілося, хоч ліг я десь о пів на четверту, а музика збудила мене о шостій. Щелепа боліла з обох боків. Я помацав її пучками пальців. Клятий Кон. Ну, вдарив би когось, коли його вперше образили, та й поїхав собі геть. Але ж ні, він узяв собі в голову, що Брет кохає його. І вирішив залишитись, бо щире кохання, мовляв, подолає все. Хтось постукав у двері.

— Прошу.

Зайшли Білл з Майклом. Вони сіли на ліжко.

— Ото було *encierro,* — сказав Білл.— Ото було *encierro!*

— А ти не був там? — спитав Майкл.— Білле, подзвони, щоб принесли пива.

— Який ранок! — сказав Білл.— Господи боже мій, який ранок! А тут іще маємо сердешного Джейка. Сердешного Джейка, боксерську грушу на двох ногах.

— Що було на арені?

— Господи, що там було! — сказав Білл.— Правда, Майкле?

— Уяви собі: біжать ці бики,— сказав Майкл,— а попереду натовп, і хтось у тому натовпі спотикається, падає, й на нього валиться купа людей!

— І всі бики мчать просто по їхніх тілах.

— Я чув лемент.

— То Една лементувала,— сказав Білл.

— А на арену раз у раз вистрибували диваки й махали сорочками.

— Один бик оббіг усе поле й повикидав усіх за бар'єр.

— Чоловік двадцять забрали до лікарні,— сказав Майкл.

— Який ранок! — сказав Білл.— А клята поліція хапала самогубців, що хотіли прийняти смерть від бичачого рога.

— Врешті волі заспокоїли їх,— сказав Майкл.

— Але тривало це добру годину.

— Та ні, не більш, як чверть години,— заперечив Майкл.

— А, ну тебе,— сказав Білл.— Ти воював. А як на мене, то воно тривало дві з половиною години.

— Де ж те пиво? — спитав Майкл.

— А куди ви поділи чарівну Едну?

— Щойно відвели до готелю. Вона пішла спати.

— Їй сподобалося?

— Дуже. Ми їй сказали, що тут так розважаються щоранку.

— Це її вельми вразило,— сказав Майкл.

— Вона хотіла, щоб і ми вискочили на арену,— сказав Білл.— Хотіла подивитися, на що ми здатні.

— Я їй сказав, що це було б нечесно щодо моїх кредиторів,— сказав Майкл.

— Який ранок! — сказав Білл.— І яка ніч!

— Як твоя щелепа, Джейку? — спитав Майкл.

— Болить,— сказав я.

Білл засміявся.

— Чому ти не луснув його стільцем?

— Тобі легко казати,— відповів Майкл.— Він би й тебе поклав. Я навіть не помітив, як він замахується. Мить тому він був у мене перед очима, і раптом я сиджу на тротуарі, а Джейк валяється під столом.

— Куди він потім подівся? — спитав я.

— Ось вона,— сказав Майкл.— Ось прекрасна сеньйорита з пивом.

Покоївка поставила на стіл тацю з пляшками й склянками.

— Принесіть відразу ще три пляшки,— попросив Майкл.

— Куди подівся Кон після того, як ударив мене? — спитав я Білла.

— О, ти нічого не знаєш! — Майкл відіткнув пляшку. Він налив пива в склянку, приставивши її до шийки.

— Справді не знаєш? — спитав Білл.

— Він повернувся сюди, знайшов Брет і отого юного тореадора в його номері і зробив із того шмаркача-тореадора відбивну котлету.

— Не може бути!

— Свята правда!

— Яка ніч! — сказав Білл.

— Він мало не порішив сердешного шмаркача тореадора. Потім Кон хотів забрати з собою Брет. Певно, хотів зробити з неї доброчесну жінку. Страшенно зворушлива сцена.

Він жадібно ковтнув пива.

— От йолоп!

— А потім що?

— Ох і перепало йому від Брет. Вона змішала його з багном. Будьте певні, вона повелась як належить.

— Авжеж,— сказав Білл.

— Аж тут Кон зламався, пустив сльозу й хотів потиснути руку тореадору. Він і Брет хотів потиснути руку.

— Знаю. Ми з ним уже теж ручкалися.

— Справді? А вони не схотіли. Тореадор, між іншим, повівся як належить. Він нічого не казав, але після кожного удару підводився. Впаде і знову підводиться. Кон так і не зміг його нокаутувати. Ото була, мабуть, комедія!

— Звідки ти все це знаєш?

— Брет розповіла. Я бачив її вранці.

— І чим це скінчилося?

— Далі було так: тореадор сидів на ліжку. Він уже разів п'ятнадцять падав, але не здавався, ліз битися. Брет його не пускала, та хоч як він ослаб, стримати його вона не змогла, і він знову підвівся. Тут Кон сказав, що більше не битиме його. Більше, мовляв, негоже. Це, мовляв, було б нечесно. Тоді тореадор мало не рачки поповз до нього. Кон позадкував до стіни. «Отже, ви більше не б'єтеся зі мною?» — «Ні,— відповів Кон.— Мені було б соромно». Тоді тореадор що було сили затопив йому в пику й осів на підлогу. Брет каже, що він не міг підвестися. Кон хотів узяти його на руки й покласти на ліжко. А він каже — якщо, мовляв, Кон доторкнеться до нього, він його вб'є, і так чи так уб'є його вранці, якщо Кон буде ще в місті. Кон заплакав, і Брет вилаяла його, і він хотів потиснути їм руки. Це я вже розповідав.

— Розкажи все до кінця,— сказав Білл.

— Далі так: тореадор сидів на підлозі. Збирався на силі, щоб підвестися й ще раз ударити Кона. Брет руки Конові не подала, а Кон плакав і казав, як він її кохає, а вона казала йому, що він заплішений дурень. Потім Кон нахилився, щоб потиснути руку тореадорові. Мовляв, давай помиримося. Простимо все один одному. А тореадор знову — лясь його по пиці!

— Ото хлопець,— сказав Білл.

— Він доконав-таки Кона,— сказав Майкл.— Я певен, що Кон уже ніколи не даватиме волі кулакам.

— Ти давно бачив Брет?

— Недавно. Вона приходила взяти дещо з речей. Вона доглядає цього свого Ромеро.

Він наповнив склянку пивом із другої пляшки.

— На Брет, звісно, жаль дивитись. Але вона любить доглядати хворих. Ми, власне, так і познайомились. Вона доглядала мене.

— Знаю,— сказав я.

— А я добряче п'яний,— сказав Майкл.— І нехай. Я й далі питиму. Вся ця історія страшенно кумедна, але не дуже приємна. Не дуже приємна, як на мене.

Він випив своє пиво.

— Між іншим, я вичитав Брет. Я їй сказав: будеш водитися з євреями, тореадорами та іншим набродом — не минути тобі лиха.— Він нахилився до мене.— Послухай, Джейку, можна, я вип'ю твою пляшку? А тобі ще принесуть.

— Прошу,— сказав я.— Я однаково пити не збирався.

Майкл почав відтикати пляшку.

— Може, ти віддіткнеш, га?

Я відкинув пальцем дротяну защіпку з корком і налив йому пива.

— Між іншим,— вів далі Майкл,— Брет повелась як належить. Вона завжди поводиться як належить. Я вишпетив її добряче за отих євреїв, тореадорів та інший набрід, а вона вислухала й знаєте, що каже? «Авжеж,— каже,— я забула, яким щастям завдячую британській аристократії!»

Він випив пиво.

— Чудово сказано. Знаєте, той Ешлі, від якого в неї титул, служив на флоті. Дев'ятий баронет. Вертаючись після плавання, він відмовлявся спати в ліжку. Примушував Брет спати на підлозі. Під кінець, зовсім здурівши, він погрожував, що вб'є її. Завжди лягав спати із заряджeним пістолетом. Брет виймала патрони, коли він засинав. Тож вона зазнала того щастя не так уже й багато. І це таки прикро. Вона так уміє тішитися життям.

Він підвівся. Його руки тремтіли.

— Я йду до свого номера. Спробую заснути.

Він усміхнувся.

— Через оці-от фієсти ми замало спимо. Тож я зараз ляжу й висплюся. Недосипання страшенно шкодить здоров'ю. Геть псує нерви.

— Зустрінемось о дванадцятій в «Іруньї»,— сказав Білл.

Майкл вийшов. Ми чули, як він одчинив двері сусідньої кімнати. Потім він подзвонив, прийшла покоївка й постукала в двері.

— Принесіть півдюжини пива й пляшку фундадору,— сказав їй Майкл.

Si, señorito [1].

— Я йду спати,— сказав Білл.— Сердега Майкл. Я через нього встряв учора в страшний скандал.

— Де? В «Мілано»?

---

[1] Гаразд, пане *(ісп.)*.

— Атож. Там був якийсь панок, що колись сплатив борги Брет і Майкла в Каннах. Він поводився вельми зухвало.

— Я знаю цю історію.

— А я не знав. Але так чи так, це не дає нікому права гудити Майкла.

— Атож, не дає.

— Не мають вони такого права. Хто дав їм таке право? Я йду спати.

— На арені були вбиті?

— Начебто ні. Лише тяжко поранені.

— А на вулиці один загинув.

— Он як? — сказав Білл.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Опівдні Білл, Майкл і я вже сиділи в кафе. Воно було переповнене. Ми їли креветки й пили пиво. Місто було переповнене. На вулицях — не протовпитись. З Біарріца й Сан-Себастьяна весь час приїздили великі автомобілі. Вони привозили глядачів на кориду. Прибували й туристські автобуси. Один із них привіз двадцять п'ять англійок. Вони сиділи у великій білій машині й роздивлялися в бінокль фієсту. Танцюристи були вже зовсім п'яні. Минав останній день фієсти.

Фієста сунула суцільним потоком, і лише автомобілі й автобуси були в ньому острівцями. Та тільки-но прибульці виходили з машини, натовп поглинав їх, і потім вони вирізнялися в кафе хіба що спортивними костюмами, такими несподіваними на тлі чорних селянських блуз. Фієста поглинула навіть англійців із Біарріца — тепер їх можна було помітити, лише проходячи повз їхній столик. Музика на вулицях не вгавала ні на мить. Гуркотіли барабани, завивали дудки. В кафе чоловіки, вчепившись руками за край столу чи обнявши один одного за плечі, співали грубими голосами.

— А ось і Брет,— сказав Білл.

Я озирнувся й побачив, як вона йде площею крізь натовп, високо звівши голову,— неначе фієста відбувалася на її честь, і це і тішило, і трошечки смішило її.

— Привіт, хлоп'ята! — сказала вона.— Я зараз помру від спраги.

— Принесіть іще один великий кухоль пива,— сказав Білл офіціантові.

— Креветки?

— Кон поїхав? — спитала Брет.

— Атож,— сказав Білл.— Він найняв машину.

Принесли пиво. Брет хотіла підняти скляний кухоль, але рука в неї тремтіла. Вона всміхнулась і, нахилившись, надпила великий ковток.

— Добре пиво.

— Дуже добре,— сказав я. Мене непокоїв Майкл. Він явно не лягав спати і весь час пив. Але поки що начебто володів собою.

— Кажуть, Кон побив тебе, Джейку.

— Та ні. Просто нокаутував одним ударом.

— Але він побив Педро Ромеро,— сказала Брет.— Дуже побив його.

— Як він?

— Нічого, очунює. Він не хоче виходити з кімнати.

— А який у нього вигляд?

— Кепський. Він дуже побитий. Я сказала йому, що вискочу на хвильку побачитися з вами.

— Він виступатиме?

— Авжеж. Я піду з тобою, якщо ти не проти.

— Як там твій красень? — спитав Майкл. Він не чув жодного слова Брет.— Брет завела собі тореадора,— сказав він.— У неї був єврей на ім'я Кон, але він її не задовольнив.

Брет підвелася.

— Я не хочу слухати цю бридню, Майкле.

— Як там твій красень?

— Чудово,— сказала Брет.— Побачиш його сьогодні на арені.

— Брет завела собі тореадора,— сказав Майкл.— Жовторотого красеня тореадора.

— Ти не провів би мене, Джейку? Я хочу побалакати з тобою.

— Розкажи йому про свого тореадора,— сказав Майкл.— Ет, під три чорти тореадора! — Він так штурхонув столика, що кухлі й таріль з креветками полетіли на підлогу.

— Ходімо,— сказала Брет.— Швидше ходімо.

Пробираючись крізь натовп на площі, я спитав:

— Ну як?

— Після сніданку ми з ним уже не побачимось до самого бою. Помічники прийдуть одягати його. Він каже, що вони страшенно люті на мене.

Брет сяяла. Вона була щаслива. Світило сонце, і день був погідний.

— Я ніби знов на світ народилася,— сказала Брет.— Ти навіть уявити собі не можеш, Джейку.

— Тобі щось треба від мене?

— Ні, тільки візьми мене з собою на кориду.

— Побачимося за сніданком?

— Ні. Я снідатиму з ним.

Ми стояли під аркадою біля входу в готель. З кафе виносили столики й розставляли їх на тротуарі.

— Може, погуляємо трохи в парку? — спитала Брет.— Я ще не хочу заходити. Він, певно, ще спить.

Ми пройшли повз театр, проминули площу, й натовп поніс нас між ярмарковими спорудами, між рядами яток та кіосків. На перехресті ми завернули до Пасео-де-Сарасате. В парку чепурна публіка прогулювалася центральною алеєю.

— Ні, не треба туди,— сказала Брет.— Сьогодні я не хочу, щоб на мене витріщали очі.

Ми стояли на осонні. Після дощу і хмар, що набігали з моря, настав погожий, гарячий день.

— Сподіваюсь, вітер ущухне,— сказала Брет.— Бо вітер йому заважає.

— І я сподіваюсь.

— Він каже, бики добрі.

— Добрі.

— Це каплиця святого Ферміна?

Брет дивилася на жовту стіну каплиці.

— Так. Звідси в неділю розпочалося свято.

— Зайдімо, га? Я помолюся за нього, і взагалі.

Ми зайшли у важкі, оббиті шкірою двері, що відчинилися від легкого дотику. Всередині було напівтемно. Молільників зібралося багато. Це я побачив, коли очі призвичаїлися до мороку. Ми вклякнули перед однією з довгих дерев'яних лав. Незабаром я відчув, що Брет випросталася, і побачив, що вона дивиться просто себе.

— Ходімо,— хрипко прошепотіла вона.— Ходімо звідси. Клятi нерви не витримують.

Коли ми вийшли на залиту сонцем вулицю, Брет глянула вгору, на зігнуті вітром верхівки дерев. Молитва явно не допомогла.

— Не знаю, чому я так нервую в церкві,— сказала Брет.— Мені в ній ніколи не легшає.

Ми пішли далі.

— Я не сполучаюся з релігійною атмосферою,— сказала Брет.— Видно, в мене фізіономія не та.

— Знаєш,— трохи згодом озвалася вона,— я зовсім за нього не хвилююсь. Я просто щаслива.

— Ну й добре.

— Та краще б усе ж таки цей вітер ущух.

— До п'ятої години вщухне.

— Будемо сподіватись.

— А ти помолися,— засміявся я.

— Мені ніколи не допомагає. Про що б я не молилася — нічого не здійснюється. А в тебе?

— В мене здійснюється.

— Не бреши,— сказала Брет.— Хоч, може, в декого так буває. Вигляд у тебе не дуже побожний, Джейку.

— А я таки побожний.

— Не бреши,— сказала Брет.— І не читай мені сьогодні проповідей. Сьогодні й без них буде весело.

Після її поїздки з Коном я ще жодного разу не бачив її такою щасливою й безтурботною. Ми знову стояли перед дверима готелю. Всі столики були розставлені, за деякими вже сиділи люди й їли.

— Будь ласка, наглядай за Майклом,— сказала Брет.— Щоб він не накоїв дурниць.

— Ваші трузі пішли нагору,— сказав німець-метрдотель. Він весь час підслуховував.

Брет обернулася до нього:

— Дякую за повідомлення. Ви маєте ще щось сказати?

— Ні, мадам.

— От і добре,— сказала Брет.

— Залиште нам столик на трьох,— сказав я німцеві.

Він посміхнувся своєю підлою біло-рожевою посмішкою.

— Мадам їстиме тут?

— Ні,— сказала Брет.

— У такому разі вам вистачить штолика на двох.

— Не розмовляй із ним,— сказала Брет.— Майкл, певно, впився,— додала вона, коли ми піднімалися сходами. На сходах ми зустріли Монтойю. Він уклонився, але без усмішки.

— До зустрічі в кафе,— сказала Брет.— Дякую тобі, Джейку.

Ми зупинилися на нашому поверсі. Брет перетнула хол і ввійшла до номера Ромеро. Вона не постукала в двері, а просто відчинила їх, увійшла й зачинила за собою.

Я постукав у двері Майклового номера. Відповіді не було. Я натис ручку, й двері відчинилися. В кімнаті був страшенний розгардіяш. Валізи стояли розчинені, скрізь валявся одяг. Коло ліжка — гора порожніх пляшок. Майкл лежав на ліжку, обличчя в нього було як посмертна маска. Він розплющив очі й подивився на мене.

— Привіт, Джейку,— сказав він дуже повільно.— Я о-це приліг спочити. Ду-же давно не спо-чи-вав.

— Дай-но я тебе вкрию.

— Не треба. Мені теп-ло. Не йди. Я ще не сплю.

— Зараз заснеш, Майкле, і нарешті виспишся.

— Брет завела собі тореадора,— сказав Майкл.— Зате її єврей поїхав.

Він повернув голову й подивився на мене:

— Це ду-же доб-ре, правда?

— Авжеж. А тепер спи, Майкле. Тобі треба виспатися.

— Я за-синаю. Тро-шки спочи-ну.

Він заплющив очі. Я вийшов із кімнати й тихо причинив двері. Білл сидів у моєму номері й читав газету.

— Заходив до Майкла?

— Так.

— Ходімо поснідаємо.

— Тільки не в готелі. Цей німець-метрдотель поводився нахабно, коли я тяг Майкла нагору.

— З нами він теж повівся нахабно.

— Ходім поснідаємо в місті.

Ми спустилися сходами. На сходах нам зустрілася покоївка з тацею, накритою серветкою.

— Це сніданок для Брет,— сказав Білл.

— І для хлопця,— сказав я.

На терасі під аркадою до нас підійшов німець-метрдотель. Його червоні щоки вилискували. Він був сама чемність.

— Я залишив штолик для вас, джентльмени,— сказав він.

— Беріть його собі,— відповів Білл.

Ми пішли через площу. Поїли ми в ресторані на одній з вулиць, що виходять на площу. В ресторані сиділи самі чоловіки — від диму світу не видно, п'яний гармидер, спів. Годували там смачно й вино давали добре. Ми майже не розмовляли. Потім ми перейшли до кафе й дивились, як фієста досягає точки кипіння. Брет прийшла незабаром після сніданку. Вона сказала, що заглядала до Майклової кімнати й що він спить. Коли фієста скипіла, й перехлюпнулась через вінця, й потекла до арени, ми рушили разом з натовпом.

Брет сиділа в першому ряді між мною і Біллом. Просто під нами був кальєхон — прохід між першим рядом і червоним дерев'яним бар'єром. Публіка швидко заповнювала бетонні лави за нами. Попереду, за червоним бар'єром, лежала гладенько вкочена жовта арена. В затінку пісок здавався ще трохи вологим після дощу, але на осонні він був сухий, твердий і рівний. Підручні матадорів і робітники арени йшли проходом, несучи на плечах лозові кошелі, в яких лежали туго згорнуті, поплямовані кров'ю плащі та мулети. Підручні матадорів приставили до бар'єра і відкрили важкі шкіряні футляри — в кожному по кілька шпаг з обгорнутими в червоне руків'ями. Вони розгортали червоні, в темних патьоках мулети й натягали їх на палички, щоб тканина не скручувалась і щоб матадорові зручно було тримати її. Брет уважно стежила за цими приготуваннями. Тепер її цікавило все, що стосувалося кориди.

— Його ім'ям позначені всі плащі й мулети,— сказала вона.— А звідки ця назва — мулета?

— Не знаю.

— Цікаво, чи їх коли-небудь перуть.

— Навряд. Вони линяли б.

— Від крові вони, мабуть, тужавіють,— сказав Білл.

— Дивно,— сказала Брет.— Крові чомусь не помічаєш.

Внизу, у вузькому проході-кальєхоні підручні матадора скінчили приготування. Всі місця були зайняті. І ложі нагорі були зайняті. Не лишилося жодного вільного місця, за винятком крісла в ложі президента. Коли він з'явиться, корида розпочнеться. По той бік гладенької арени, перед високими воротьми загону, з плащами на руці стояли матадори. Вони перемовлялися, чекаючи сигналу на вихід. Брет дивилася на них у бінокль.

— Хочеш глянути?

Я подивився в бінокль і побачив усіх трьох матадорів. Ромеро стояв у центрі, Бельмонте ліворуч, а Марсіаль — праворуч од нього. За ними стояли їхні підручні та бандерильєро, а ще далі, в проході й на подвір'ї самого загону — пікадори. Ромеро був у чорному костюмі. Свого трикутного капелюха він насунув низько на очі, й тому я не міг виразно бачити його обличчя, але мені здалося, що воно сильно побите. Він дивився просто себе. Марсіаль курив сигарету, ховаючи її в кулаці. Бельмонте також дивився просто себе, обличчя в нього було виснажене, жовте, довгаста вовча щелепа випнута. Він дивився в порожнечу. Здавалося, ні він, ні Ромеро не мають нічого спільного з людьми, що їх оточують. Вони були тут самотні. З'явився президент — у ложах над нами почулись оплески,— і я віддав бінокль Брет. Тепер уже аплодували всі глядачі. Заграла музика. Брет дивилася в бінокль.

— На, візьми,— сказала вона.

В бінокль я побачив, що Бельмонте щось каже Ромеро. Марсіаль випростався, кинув сигарету, і троє матадорів, дивлячись просто себе, звівши голову, розмахуючи вільною рукою, вийшли на арену. За ними, розгорнувшись, рушила вся процесія — всі в ногу, плащ на одній руці, друга літає вперед-назад. Слідом за бандерильєро їхали пікадори зі списами вістрям угору. Замикали процесію два запряги мулів і робітники арени. Матадори вклонилися, не скидаючи капелюхів, перед ложею президента, потім підійшли до бар'єра під ним. Педро Ромеро скинув важкий, гаптований золотом плащ, передав його через бар'єр своєму підручному і щось сказав йому. Зблизька видно було, що губи Ромеро розбиті, навколо очей — синці. Червоно-сині плями вкривали все його розпухле обличчя. Підручний узяв плащ, подивився на Брет, підійшов до неї й подав плащ.

— Розгорни його перед собою,— сказав я.

Брет нахилилася вперед. Плащ був важкий, цупкий і негнучкий від гаптування. Підручний Ромеро озирнувся, похитав головою й щось сказав. Мій сусіда нахилився до Брет.

— Він не хоче, щоб ви його розгортали,— сказав він.— Він хоче, щоб ви його згорнули й тримали на колінах.

Брет згорнула важкий плащ.

Ромеро не дивився на нас. Він розмовляв з Бельмонте. Бельмонте послав свій парадний плащ друзям. Він дивився на них і посміхався своєю вовчою посмішкою, самими губами. Ромеро перехилився через бар'єр і попросив води. Підручний подав йому глек, і Ромеро налив води на підкладку свого бойового плаща, а тоді втоптав його поділ у пісок.

— Нащо це він? — спитала Брет.

— Щоб важчий був під вітром.

— На його обличчя страшно дивитися,— сказав Білл.

— Він страшенно погано себе почуває,— сказала Брет.— Йому слід було б лежати в ліжку.

Першого бика вбивав Бельмонте. Бельмонте працював дуже добре. Але він одержував за виступ тридцять тисяч песет, і люди простояли цілу ніч у черзі за квитками на його виступ, і тому глядачі вимагали, щоб він працював краще, ніж дуже добре. Майстерність Бельмонте полягає в тому, що він працює близько до бика. В кориді розрізняють терен бика і терен матадора. Лишаючись на своєму терені, матадор перебуває в порівняній безпеці. Та щоразу як він вривається на терен бика, йому загрожує смерть.

У розквіті сил Бельмонте завжди працював на терені бика. У публіки це викликало передчуття неминучої трагедії. Люди йшли на кориду, щоб побачити Бельмонте, зазнати трагічних передчуттів, а то й стати свідками його загибелі. П'ятнадцять років тому казали: коли хочеш побачити Бельмонте — поспішай, поки він ще живий. Відтоді він убив понад тисячу биків. Коли він кинув виступати, про нього почали складати легенди, а коли він повернувся на арену, публіка була розчарована, бо жоден смертний не міг працювати так близько до бика, як легендарний Бельмонте — навіть, ясна річ, сам Бельмонте.

До того ж Бельмонте ставив умови, вимагав, щоб його бики були не завеликі й роги їхні були не надто небезпечні, і через це про передчуття трагедії вже не могло бути й мови, і публіка, яка вимагала від змученого фістулою Бельмонте втричі більше, ніж він будь-коли спроможний був дати, вважала себе ошуканою й обікраденою, й від зневаги підборіддя Бельмонте випиналося дедалі більше й обличчя жовтішало, а що від болю рухи його ставали незграбними, то врешті натовп почав виявляти до нього

неприховану ворожість, на що він відповідав цілковитим презирством. Він сподівався, що сьогодні йому випаде великий день, а натомість вийшов день глузувань, знущань і врешті ганьби, коли подушки, шматки хліба й овочі полетіли в нього на арену, де він колись здобував свої найблискучіші перемоги. Його підборіддя тільки ще більше випиналось. Часом, почувши якусь особливо дошкульну образу, він повертав голову й вишкіряв зуби в лютій безгубій посмішці, а тим часом біль від кожного руху чимдалі гострішав, аж доки жовте обличчя його не зблідло до кольору пергаменту, й після того, як він убив другого бика і град недоїдків і подушок припинився, після того як він з тією ж вовчою посмішкою й тим самим зневажливим поглядом відсалютував президентові й через бар'єр оддав свою шпагу, щоб її витерли й сховали у футляр, він увійшов до кальєхону і сперся на бар'єр під нами, поклавши голову на руки, нічого не бачачи, нічого не чуючи, тільки тамуючи біль. Підвівши, нарешті, голову, він попросив води. Він випив трошки, прополоскав рот, виплюнув воду, взяв свій плащ і повернувся на арену.

Вже через те, що публіка була проти Бельмонте, вона була за Ромеро. Вона зааплодувала йому, тільки-но від одійшов од бар'єра й рушив до бика. Бельмонте також стежив за Ромеро, стежив увесь час, хоч не показував цього. На Марсіаля він не звертав уваги. Від Марсіаля він не чекав нічого особливого. Він повернувся на арену позмагатися з Марсіалем, наперед певний своєї перемоги. Він гадав, що змагатиметься з Марсіалем та іншими майстрами декадентського стилю, і знав, що його чиста робота так відрізнятиметься від псевдомистецтва зірок занепадницької доби, що вже самої його появи на арені вистачить, щоб забезпечити перемогу. Ромеро зіпсував цей його вихід після тривалої перерви. Ромеро весь час робив — легко, спокійно, красиво — те, що йому, Бельмонте, вдавалося тепер робити лише зрідка й через силу. Натовп відчував це, навіть туристи з Біарріца, навіть американський посол і той нарешті це зрозумів. Такого виклику Бельмонте прийняти не міг, бо наслідком його могла бути лише тяжка рана або смерть. Бельмонте підупав на силі. Він уже не зазнавав хвилин найвищого натхнення на арені. Він не був навіть певен, що такі хвилини взагалі можливі. Щось наче зламалося, й життя тепер лише зрідка спалахувало в ньому. В його виступі ще траплялися спалахи давньої величі, але вони нічого не варті були, бо він наперед знецінив їх, коли, вийшовши з машини й спершись на огорожу, вибрав у розпліднику, що належав його приятелеві, двох найбезпечніших бичків. Отже, він мав убити двох невеликих, сумирних бичків з короткими рогами, і якщо до нього й поверталася часом давня велич — бодай на коротку мить, крізь неугавний біль,— то це була велич зне-

цінена, продана наперед, і вона не тішила його. Так, він ще міг показати себе, але щастя він уже не відчував.

Педро Ромеро мав справжню велич. Він любив кориду, і я бачив, що він любить биків, і бачив, що він кохає Брет. Того дня він використовував кожну нагоду, щоб працювати просто у Брет перед очима. І при цьому жодного разу не глянув угору. Це додавало особливого блиску його виступові, й робив він так не тільки заради неї: так краще було й для нього самого. Не шукаючи схвалення в її погляді, він тим самим немовби робив усе тільки для себе; це додавало йому сили, і водночас, звісно, призначалося й для неї. Але робилося так, щоб виступ від цього не програвав. Саме тому успіх не покидав його того дня.

Своє перше кіте він провів просто під нами. Всі троє матадорів по черзі перехоплюють бика після кожного нападу його на пікадора. Бельмонте був першим. Марсіаль — другим. І останнім — Ромеро. Всі троє стояли ліворуч від коня. Пікадор у насунутому на очі капелюсі наставив списа під гострим кутом на бика, міцно стис острогами коня і, тримаючи повіддя в лівій руці, змусив коня рушити вперед. Бик був насторожі. Здавалося, він дивиться на білого коня, але насправді він стежив за трикутним сталевим вістрям піки. Ромеро помітив, що бик починає повертати голову. Бик не хотів нападати. Ромеро змахнув плащем так, щоб червоний колір спалахнув перед очима бика. Бик зірвався з місця, кинувся, але замість червоного спалаху побачив білого коня, й пікадор, подавшись якомога далі вперед над головою коня, встромив сталевий наконечник довгого горіхового списа у вузол м'язів між лопатками бика й, налігши на спис, повів коня півколом, поглиблюючи рану, роз'ятрюючи її сталевим вістрям, пускаючи кров бику, призначеному для Бельмонте.

Поранений бик не опирався. Йому не хотілося нападати на коня. Він обернувся, і фігури на арені перегрупувались: Ромеро повів його своїм плащем. Він повів бика легко й плавно, а тоді спинив його просто перед собою і махнув плащем. Бик задер хвоста, кинувся, і Ромеро, прикіпівши до місця стуленими ногами, повів бика плащем навколо себе. Вологий, важкий від піску плащ розправився, мов вітрило, й Ромеро завершив оберт, весь час тримаючи його перед самою мордою бика. Вони знову стояли один проти одного. Ромеро всміхнувся. Бик знову кинувся, плащ знову напнувся, мов вітрило, й Ромеро повів бика навколо себе, тепер у зворотному напрямі. Щоразу Ромеро так близько підпускав бика до себе, що людина, бик і плащ, який робив повний оберт перед мордою бика, зливалися в одне чітко окреслене ціле. І все це відбувалося так повільно, так ритмічно, що, здавалося, Ромеро заколисує бика. Він зробив чотири обертивероніки й скінчив напівобертом — завів бика собі за спину,

а тоді, перекинувши плащ через руку й узявшись другою рукою під бік, рушив назустріч оплескам, а бик завмер, дивлячись йому в спину — дивлячись, як віддаляється його спина.

Зі своїми биками він працював бездоганно. Його перший бик погано бачив. Після двох веронік Ромеро вже знав, наскільки зіпсований зір у бика, й відповідно побудував свій виступ. То була не блискуча корида. Тільки бездоганна. Публіка вимагала, щоб бика замінили. Вона зчинила страшенний галас. Нічого надзвичайного не зробиш з биком, який не розрізняє кольорів, але голова кориди не віддавав наказу про заміну.

— Чому його не замінять? — спитала Брет.

— За нього заплачено. Ніхто не хоче йти на збитки.

— Це ж нечесно щодо Ромеро.

— А ти подивись, як він упорається з биком, що не розрізняє кольорів.

— Якраз на таке дивитись я не люблю.

Це й справді прикре видовище, коли людина, яка бере в ньому участь, тобі не байдужа. Оскільки бик не бачив ні кольору плаща, ні червоної фланелі мулети, Ромеро довелося дражнити його своїм тілом. Він підходив до бика впритул, щоб той його бачив, і коли бик кидався на нього, спиняв його помахом мулети й завершував маневр за класичними канонами. Туристам з Біарріца таке не подобалося. Вони вважали, що Ромеро боїться,— бо він відступав трохи вбік, щоб підставити замість себе мулету щоразу, як бик нападав. Їм більше подобалося, коли Бельмонте вдавав із себе колишнього Бельмонте, а Марсіаль — теперішнього. Троє таких знавців сиділи позад нас у другому ряді.

— Чого він так боїться бика? Бик дурний, він тільки на ганчірку кидається.

— Він просто початківець. Ще не навчився.

— Але перед цим, з плащем, виступав начебто непогано.

— Видно, хвилюється.

А посеред арени, один-однісінький, Ромеро повторював той самий маневр — підходив так близько, що бик ясно бачив його, а потім ще ближче, підставляючи себе, і бик тупо дивився на нього, й нарешті — майже впритул, і бик, вирішивши, що вже не схибить, нахиляв голову й кидався на нього, але останньої миті Ромеро підставляв червону мулету, ухиляючись від рогів тим легким, ледь помітним рухом, що так обурював біарріцьких знавців кориди.

— Зараз він уб'є його,— сказав я Брет.— Бик іще дужий. Він беріг силу.

Посеред арени Ромеро, стоячи боком до бика, витяг шпагу із складок мулети, став навшпиньки й наставив клинок. Бик кинув-

ся, й Ромеро кинувся йому назустріч. Ліва рука Ромеро опустила мулету на морду бика, щоб засліпити його, ліве плече опинилося між рогами, шпага встромилась, і на якусь мить бик і Ромеро, що простягся над биком, увігнавши правицею шпагу по саме руків'я між лопаток бика, злилися в одне ціле. Потім група розпалася. Злегка відштовхнувшись, Ромеро випростався й став, піднісши руку, обличчям до бика, і під пахвою в нього тріпотіла на вітрі розірвана біла сорочка, а в бика, між лопаток якого стриміло червоне руків'я, голова хилилася все нижче й ноги підгиналися.

— Зараз упаде,— сказав Білл.

Ромеро стояв зовсім близько до бика, і той бачив його. Не опускаючи руки, він сказав щось бикові. Бик напружився, потім подався головою вперед і почав падати, спершу повільно, а тоді раптом перекинувся на спину, всіма чотирма ногами догори.

Ромеро подали шпагу і, тримаючи її вістрям донизу, з мулетою в другій руці, він підійшов до ложі президента, вклонився, випростався, підійшов до бар'єра й віддав шпагу й мулету своєму підручному.

— Нелегкий бик,— сказав той.

— Довелось добре попріти,— сказав Ромеро.

Він витер обличчя. Підручний подав йому глек з водою. Ромеро витер губи. Йому боляче було пити з глека. На нас він не подивився.

Марсіаль перевершив себе самого. Йому ще аплодували, коли на арену вибіг останній бик Ромеро. Це був той самий бик, що вранці вихопився вперед і вбив Вісенте Хіронеса.

Поки тривав перший виступ Ромеро, видно було, що обличчя в нього страшенно побите. Це знову і знову впадало в око, тим більше, що всю увагу його забирала незручна, морочлива робота з биком, який недобачав. Бійка з Коном не зламала його духу, проте обличчя в нього було скалічене й тіло розтерзане. Але тепер це минало. Минало на очах, поки він працював з цим останнім биком. Бик був хоч куди — великий, з добрячими рогами, спритний і завзятий. Саме таких биків і любив Ромеро.

Коли він скінчив працювати з мулетою й приготувався вбити бика, публіка зажадала, щоб він продовжив бій. Глядачі не хотіли, щоб Ромеро вбивав бика, не хотіли, щоб видовище завершилось. І Ромеро продовжив бій. То був немовби урок кориди. Він знову послідовно виконав усі маневри — повільно, чітко, досконало. Без хитрощів та обману. Без вихилясів. І щоразу, як маневр сягав найвищого напруження, серце в кожного раптом болісно завмирало. Публіка вимагала, щоб це тривало безконечно.

Бик стояв, розчепіривши ноги, готовий до останньої сутички, і Ромеро вбив його якраз під нами. Він убив його не так, як

попереднього бика, не пристосовуючись до обставин, а так, як йому хотілося. Ставши боком просто перед биком, він витяг шпагу із складок мулети й націлився. Бик дивився на нього. Ромеро сказав щось бикові і тупнув ногою. Бик кинувся на нього; Ромеро цього чекав, опустивши мулету, наставивши шпагу, врісши ногами в землю. І ось, не сходячи з місця, він злився в одне з биком, і поки бик намагався досягти опущену мулету, шпага ввійшла йому між лопаток, мулета зникла, коли Ромеро відхилився ліворуч, і то був кінець. Бик іще поривався вперед, але його ноги підгиналися, він захитався з боку в бік, а тоді впав на коліна, і старший брат Ромеро, підійшовши до бика ззаду, нахилився і встромив короткого ножа в шию під самим рогом. Спершу він схибив, але вдруге вдарив як слід, і бик повалився, сіпнувся й закляк. Брат Ромеро, вхопившись однією рукою за ріг бика, а в другій тримаючи ніж, подивився вгору, на ложу президента. Скрізь на трибунах глядачі махали хусточками. Президент визирнув із своєї ложі й теж змахнув хусточкою. Старший брат відрізав надірване чорне вухо мертвого бика й побіг з ним до Ромеро. Бик — великий, чорний, з висолопленим язиком — лежав на піску. З трибун до нього збігалися хлопчаки. Ставши колом, вони почали танцювати навколо нього.

Ромеро взяв принесене братом вухо й простяг його в бік президентської ложі. Президент кивнув, і Ромеро — бігом, щоб випередити натовп,— подався до нас. Перехилившись через бар'єр, він подав вухо Брет. Потім кивнув головою і всміхнувся. Натовп уже оточував його. Брет подала йому плащ.

— Сподобалося? — гукнув Ромеро.

Брет не відповіла. Вони дивились одне на одного й усміхалися. Брет тримала в руці вухо.

— Не заплямуй себе! — сказав Ромеро й засміявся. Натовп нетерпляче чекав його. Кілька хлопців уже кричали щось Брет. Натовп той складався з підлітків, танцюристів і п'яних. Ромеро обернувся й спробував прокласти собі шлях плечем. Але натовп оточив його, й звідусіль потяглися руки, щоб підняти його й понести через арену. Він видерся, викрутився і в'юном метнувся до виходу. Він не хотів, щоб його несли на руках. Але його впіймали й підняли. Йому було незручно — ноги без опори, а все тіло побите. Та його вже бігцем несли до виходу. Рука його лежала на чиємусь плечі. Він обернувся й ніяково глянув на нас. Його винесли за браму амфітеатру, й натовп вибіг слідом за ним.

Ми втрьох повернулися до готелю. Брет піднялася нагору. Ми з Біллом улаштувалися в нижній їдальні, замовили круті яйця й випили кілька пляшок пива. В їдальню спустився

Бельмонте, вже перевдягнутий, в супроводі свого імпресаріо й ще двох чоловіків. Вони сіли за сусідній столик і почали їсти. Бельмонте їв мало. Вони від'їздили до Барселони поїздом, що відходив о сьомій. На Бельмонте був темний костюм, сорочка в блакитну смужку. Він їв м'яко зварені яйця. Ті, що з ним, їли обід із кількох страв. Бельмонте не розмовляв. Він тільки відповідав на запитання.

Білла втомив бій биків. Мене теж. Нам обом це видовище коштувало нервів. Ми сиділи, їли яйця, і я дивився на Бельмонте й на людей за його столиком. Видно було, що ті люди знають своє діло й жарти з ними кепські.

— Ходімо до кафе,— сказав Білл.— Я б випив абсенту.

Кінчався останній день фієсти. На небо знову наповзали хмари. На площі юрмилися люди, піротехніки готували на вечір фейєрверк і прикривали вже готові ракети буковим віттям. Хлопчаки стежили за кожним їхнім рухом. Ми пройшли повз частокіл ракет на довгих бамбукових тичках. Перед кафе зібрався великий натовп. Там грала музика, танцювали. Пройшли переряджені — велетні й карлики.

— Де Една? — спитав я в Білла.

— Не знаю.

Ми дивились, як западає вечір останнього дня фієсти. Абсент зігрівав душу. Я пив його без цукру, і він мав приємний гіркий присмак.

— Мені шкода Кона,— сказав Білл.— Він так мучився.

— Ет, під три чорти твого Кона,— відповів я.

— Куди він, по-твоєму, дівся?

— Повернувся в Париж.

— І що він там робитиме?

— Хай робить у біса що хоче.

— Що ж він там робитиме?

— Та, мабуть, знов зійдеться зі своєю давньою коханкою.

— А хто його давня коханка?

— Така собі Френсіс.

Ми випили ще абсенту.

— Коли ти їдеш? — спитав я.

— Завтра.

Помовчавши, Білл сказав:

— Так, гарна була фієста.

— Справді,— сказав я.—Раз за разом щось траплялося.

— Аж не віриться. Мов якийсь чудесний кошмар.

— Еге ж,— сказав я.— Тільки я б у все повірив. І в кошмари теж.

— Що з тобою? Кепський настрій?

— Гіршого не буває.

— Випий ще абсенту. Агов, офіціанте! Ще один абсент цьому сеньйорові.

— Мені погано, як ніколи,— сказав я.

— А ти пий,— сказав Білл.— Пий повільно.

Починало сутеніти. Фієста тривала. Я відчував, що хмелію, та мені не легшало.

— Ну, як ти?

— Погано, як ніколи.

— Може, ще вип'єш?

— Не допоможе.

— А ти спробуй. Може, саме ця чарка тебе й виручить. Агов, офіціанте! Ще один абсент цьому сеньйорові!

Я зразу хлюпнув води в абсент і розколотив, замість того, щоб дати їй стекти краплями. Білл кинув у склянку грудку льоду. Я ложкою покрутив лід у бурій каламутній суміші.

— Смачно?

— Дуже.

— Тільки не пий одним духом. Бо вибліюєш.

Я поставив склянку. Я зовсім не збирався пити одним духом.

— Я п'яний.

— Авжеж.

— Ти цього хотів, так?

— Так. Нап'єшся — розвієш тугу.

— От я й напився. Ти цього хотів, так?

— Чого ти підвівся? Сиди.

— Я не хочу сидіти,— сказав я.— Я піду до готелю.

Я був дуже п'яний. Здається, ще зроду я не був такий п'яний. Повернувшись до готелю, я пішов нагору. Двері в номер Брет були прочинені. Я зазирнув досередини. Майкл сидів на ліжку. Він помахав пляшкою.

— Це ти, Джейку,— сказав він.— Заходь.

Я зайшов і сів. Якщо я не дивився на якусь одну річ, кімната починала хитатися.

— А Брет знаєш що втяла? Втекла з отим шмаркачем тореадором.

— Неправда.

— Правда. Вона шукала тебе, хотіла попрощатися. Їхній поїзд відійшов о сьомій.

— Он як.

— І даремно,— сказав Майкл.— Не треба їй було цього робити.

— Атож.

— Ти вип'єш? Я подзвоню, щоб принесли пива.

— Я п'яний,— сказав я.— Я піду ляжу.

— П'яний як чіп? Я сам був як чіп.

— Так,— сказав я.— Як чіп.

— Ну, тоді все ясно,— сказав Майкл.— Тоді йди спати, Джейку.

Я вийшов у коридор, знайшов свою кімнату й ліг у ліжко. Ліжко зрушило з місця й попливло, і я сів і втупився очима в стіну, щоб зупинити його. За вікном, на площі, гомоніла фієста. Але для мене то був порожній звук. Згодом зайшли Білл і Майкл, хотіли забрати мене на вечерю. Я удав, ніби сплю.

— Він спить. Не треба його будити.

— Він п'яний як чіп,— сказав Майкл.

Вони вийшли.

Я підвівся, вийшов на балкон і подивився на танці на площі. Світ більше не хитався. Він був чіткий і ясний, і тільки по краях трохи розпливався. Я вмився, причесався, не впізнаючи самого себе в дзеркалі. Потім спустився в їдальню.

— А ось і він! — сказав Білл.— Молодець, Джейку! Я знав, що ти не розклеїшся.

— Я схотів їсти й прокинувся.

— З'їж тарілочку супу,— сказав Білл.

Нас було троє, і здавалося, що за нашим столом бракує принаймні шістьох чоловік.

Книга третя

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Наступного ранку все вже було позаду. Фієста скінчилась. Я прокинувся близько дев'ятої, прийняв ванну, вдягнувся й зійшов униз. Площа була порожня, вулиці безлюдні. Дітлахи підбирали на площі гільзи від ракет. Кафе ще тільки відчинялись, офіціанти виносили зручні білі плетені крісла й розставляли їх навколо мармурових столиків у затінку аркади, підмітали тротуари й поливали їх із шлангів.

Я зручно вмостився в плетеному кріслі. Офіціант не квапився прийняти замовлення. Оголошення про вивантаження биків і про додаткові поїзди все ще біліли на колонах аркади. Офіціант у синьому фартусі вийшов з відром води й ганчіркою і почав зривати оголошення. Він віддирав папір смугами і змивав його там, де він приклеївся до цегли. Фієста скінчилась.

Я випив кави, й трохи згодом з'явився Білл. Я дивився, як він переходить площу. Він сів за мій столик і замовив каву.

— Ну, от і по всьому,— сказав він.

— Так,— сказав я.— Коли ти їдеш?

— Ще не знаю. Найкраще було б, мабуть, найняти машину А ти хіба не повертаєшся в Париж?

— Ні. В мене ще є вільний тиждень. Я, мабуть, подамся в Сан-Себастьян.

— Я вже хочу додому.

— А що робитиме Майкл?

— Він їде в Сен-Жан-де-Люз.

— То ми ж можемо найняти машину і втрьох доїхати до Байонни. А там ти сядеш на вечірній поїзд.

— Добре. Виїздимо після сніданку.

— Гаразд. Я найму машину.

Ми поснідали й розрахувалися за готель. Монтойя до нас не підходив. Рахунок принесла одна з покоївок. Машина чекала біля входу. Водій навантажив наші валізи на верх автомобіля й прив'язав їх, решту речей склав біля себе на передньому сидінні, й ми сіли. Машина виїхала з площі на одну з бічних вулиць, спустилася алеєю з гори й помчала геть від Памплони. Подорож не видалася мені довгою. Майкл мав із собою пляшку фундадору. Я прикладався до неї тільки раз чи двічі. Ми перебралися через гори, залишили позаду Іспанію, проминули білими дорогами ряснолисту, вологу, зелену Біскайю й в'їхали в Байонну. Ми здали Біллові речі у вокзальну камеру схову, й він купив квиток

до Парижа. Його поїзд відходив о сьомій десять. Ми вийшли з вокзалу. Машина чекала перед входом.

— Що робити з машиною? — спитав Білл.

— А нічого,— сказав Майкл.— Давайте ще покатаємось.

— Гаразд,— сказав Білл.— Куди поїдемо?

— Гайнемо до Біарріца й вип'ємо там.

— Ач, Майкл-Марнотратник,— сказав Білл.

Ми поїхали до Біарріца й зупинили машину перед дверима якогось розкішного готелю. Ми ввійшли в бар, умостилися на високих стільцях і випили віскі з содовою.

— Плачу я,— сказав Майкл.

— Кинемо кості.

Ми по черзі висипали покерні кості з високого шкіряного стаканчика. Першим виграв Білл. Майкл програв мені і вручив барменові стофранкову банкноту. Порція віскі коштувала дванадцять франків. Ми випили ще раз, і Майкл знову програв. Щоразу він давав барменові щедрі чайові. В залі поряд з баром грав джаз-оркестр. То був приємний бар. Ми випили ще по одній. Я виграв першим, викинувши чотирьох королів. Білл і Майкл грали далі. Майкл викинув чотири валети й виграв. Другий тур виграв Білл. В останньому турі Майкл викинув трьох королів і на тому оголосив пас. Він передав стаканчик Біллові. Той струснув стаканчик, висипав кості; вийшло три королі, туз і дама.

— Тобі платити,— сказав Білл,— Майкле-Старий-Крутій.

— Даруй,— сказав Майкл.— Не можу.

— Тобто як?

— Грошей нема,— сказав Майкл.— Всі вийшли. Зосталося тільки двадцять франків. Ось, на.

Білл трохи перемінився на обличчі.

— Мені ледве вистачило розрахуватися з Монтойєю. Дякувати богові й за це.

— Випиши чек, я дам тобі за нього готівку,— сказав Білл.

— Красно дякую, але я не маю права виписувати чеки.

— З чого ж ти житимеш?

— Та дещо має надійти. Від матері, за півмісяця. У Сен-Жан є один готель, де мене пускають жити в кредит.

— Ти б вирішив, що робити з машиною,— сказав мені Білл.— Вона тобі ще потрібна?

— Можна б і обійтися. А втім, нехай чекає.

— А чого б нам не випити,— сказав Майкл.

— Правильно. Плачу я,— сказав Білл.— А у Брет є гроші? — обернувся він до Майкла.

— Навряд. Думаєте, я без неї зміг би розрахуватися з Монтойєю? Вона мені дала майже всю ту суму.

— То в неї зовсім немає грошей? — спитав я.

— Мабуть, немає. Зрештою, в неї ніколи не буває грошей. Вона одержує п'ятсот фунтів на рік, і триста п'ятдесят із них іде на проценти євреям.

— Сподіваюсь, вона не розраховується з ними особисто,— сказав Білл.

— Авжеж. До речі, вони не євреї. Просто ми їх так називаємо. Вони, здається, шотландці.

— Виходить, у неї з собою нічого немає? — спитав я.

— По-моєму, немає. Вона віддала все мені, коли прощалася.

— Що ж,— сказав Білл,— нам лишається тільки випити ще по одній.

— Оце правильно! — сказав Майкл.— Розмови про гроші ніколи нічого путнього не дають.

— І то правда,— сказав Білл.

Ми з Біллом зіграли, кому платити. Білл програв і заплатив. Ми вийшли й сіли в машину.

— Куди тебе везти, Майкле? — спитав Білл.

— Давайте просто покатаємося. Може, це піднесе мене в очах кредиторів. Просто покатаємося, га?

— Чудово. Я давно хотів оглянути узбережжя. Їдьмо до Андайя.

— На узбережжі в мене немає ніякого кредиту.

— То, може, буде,— сказав Білл.

Ми поїхали прибережним шосе. За вікном миготіли зелені живоплоти, білі вілли під червоними дахами, невеличкі гаї, а потім відкривалося море, дуже синє й під берегом хвилясте в цей час відпливу. Ми проминули Сен-Жан-де-Люз та кілька містечок на південь від нього. За горбами на обрії виросли гори, через які ми перевалили, їдучи з Памплони. Дорога вилася далі. Білл глянув на годинник. Нам час було назад. Він постукав по скляній перегородці й звелів водієві завертати. Водій подав машину заднім ходом на траву, щоб розвернутися. Позаду нас стояв ліс, а попереду був зелений схил і під ним море.

В Сен-Жан-де-Люзі ми зупинилися перед готелем, де Майкл збирався жити, і він вийшов з машини. Водій заніс його речі. Майкл стояв коло машини.

— До побачення, хлопці,— сказав Майкл.— Джейку, заплати за машину, а я надішлю тобі свою частку.

— Бувай, Майкле.

— Бувайте, хлопці. Дякую за все.

Ми потисли йому руку й помахали з машини. Він стояв на дорозі й дивився нам услід. До Байонни ми приїхали перед самим відходом поїзда. Носій приніс Біллові речі з камери схову. Я провів його до входу на перон.

— Бувай, друзяко,— сказав Білл.

— Бувай.
— Ми добре погуляли. Я давно так не гуляв.
— В Парижі затримаєшся?
— Ні. Сімнадцятого відпливаю. Бувай, друзяко!
— Бувай!

Він пішов до поїзда. Носій з речами йшов попереду. Я дивився, як відходить поїзд. Білл стояв коло вікна. Вікно минуло мене, потім поїзд минув, і лишилася порожня колія. Я вийшов з вокзалу й підійшов до машини.

— Скільки з нас? — спитав я у водія. Ми домовлялися, що до Байонни він довезе нас за сто п'ятдесят песет.

— Двісті песет.

— А скільки я мав би доплатити, якби по дорозі назад ви підкинули мене до Сан-Себастьяна?

— П'ятдесят песет.

— Не морочте мені голови.

— Тридцять п'ять песет.

— Ні, це задорого,— сказав я.— Відвезіть мене до готелю «Паньє-Флері».

Біля готелю я заплатив шоферові й дав йому на чай. Машина була сіра від куряви. Чохлом вудки я черкнув по запорошених дверцятах. Тільки цей порох і зв'язував мене ще з Іспанією й фієстою. Водій дав газ, і машина помчала вулицею. Я дивився, як вона завертає на дорогу до Іспанії. Потім я ввійшов до готелю й найняв номер. Це був той самий номер, у якому я мешкав, коли ми втрьох — Білл, Кон і я — були в Байонні. Здавалося, що це було страшенно давно. Я вмився, одяг чисту сорочку й вийшов на вулицю.

В газетному кіоску я купив номер «Нью-Йорк геральд» і сів за столик кафе переглянути його. Було якось дивно усвідомлювати, що ти знов у Франції. Тут панувала тиша — провінційні тиша і спокій. Я пошкодував, що не поїхав з Біллом у Париж. Але в Парижі фієста тривала б. А я вже нафієстився донесхочу, треба відпочити. В Сан-Себастьяні буде тихо. Сезон там починається аж у серпні. Найму гарний номер у гарному готелі, читатиму й плаватиму. Пляж там чудовий. А понад пляжем, на бульварі,— дивовижної краси дерева, і скрізь дітлахи з няньками, принаймні до відкриття сезону. Вечорами в парку навпроти кафе «Марінас» гратиме оркестр. А я сидітиму на терасі й слухатиму.

— Як у вас тут готують? — спитав я офіціанта. Кафе було при ресторані.

— Добре. Дуже добре. Готують дуже добре.

— Гаразд.

Я ввійшов до ресторану й пообідав. Як на французькі звичаї, обід був занадто ситний, але після іспанської кухні страви

здалися мені пісними. Брак товариства довелося надолужити пляшкою вина — «шато марго». Приємно було пити повільно, смакуючи вино, й приємно було пити самотою. Пляшка вина — добре товариство. Потім я випив кави. Офіціант порадив мені баскський лікер під назвою «іссара». Він приніс пляшку й налив повну чарку. Він сказав, що «іссару» роблять із піренейських квітів. Із справжніх піренейських квітів. Лікер кольором нагадував мастило для волосся, а запахом — італійський лікер «стрега». Я звелів офіціантові забрати геть піренейські квіти й принести *"vieux marc"*. Цей *marc* був саме такий, як треба. Каву я запив ще однією чаркою.

Офіціант, видно, трошки образився за піренейські квіти, тому я дав йому надто щедрі чайові. Він повеселішав. Добре жити в країні, де можна так легко повертати людям радісний настрій. В Іспанії ніколи не знаєш наперед, чи офіціант подякує тобі. У Франції ж усе поставлено на чітку фінансову основу. Ніде не живеться так просто, як у Франції. Тут ніхто не ускладнює тобі існування, домагаючись з якимись потаємними намірами твоєї дружби. Хочеш, щоб тебе любили,— витрать трошки грошей, та й по всьому. Я витратив трошки грошей, і офіціант полюбив мене. Він оцінив мою золоту вдачу. Він завжди радітиме моїй появі. Колись я знову прийду в цей ресторан, і він зрадіє мені й захоче, щоб я сів за його столик. То буде щира любов, бо вона матиме під собою здорову основу. Отже, я знов у Франції!

Наступного ранку я всім у готелі дав щедрі чайові, здобувши таким чином ще кількох друзів, і ранковим поїздом вирушив до Сан-Себастьяна. Носієві на вокзалі я, однак, дав на чай не більше, ніж заведено, бо вирішив, що мені навряд чи доведеться ще коли зустрітися з ним. Мені хотілося мати лише кількох добрих друзів французів у Байонні на випадок, якщо я повернуся туди. Я знав: якщо вони пам'ятатимуть мене, то будуть мені відданими друзями.

В Іруні була пересадка й перевірка паспортів. Мені шкода було покидати Францію. У Франції жилося так легко. Безглуздо було вертатися в Іспанію. В Іспанії нічого не вгадаєш наперед. Я знав, що роблю дурницю, вертаючись в Іспанію, але став у чергу на перевірку паспортів, відчинив свої валізи перед митниками, купив квиток, пройшов повз контролера, сів на поїзд і за сорок хвилин, проминувши вісім тунелів, зліз у Сан-Себастьяні.

Навіть у спеку вулиці Сан-Себастьяна зберігають немовби вранішню прохолоду. На листі дерев там, здається, ніколи не просихають крапельки вологи, а тротуари такі, наче їх щойно полили. Навіть у найбільшу спеку деякі вулиці тонуть у прохолодному затінку. Я обрав один із центральних готелів, у якому вже зупинявся раніше, й мені дали номер з балконом, звідки

відкривався вид на міські дахи. За дахами здіймався зелений схил гори.

Я розпакував речі, розставив книжки на столику в головах ліжка, дістав приладдя для гоління, повісив дещо з речей у шафу й приготував клунок білизни для пральні. Потім прийняв душ і спустився поснідати. Іспанія ще не перейшла на літній час, тому я з'явився надто рано. Я перевів свій годинник. Приїхавши до Сан-Себастьяна, я виграв годину.

Коли я йшов до їдальні, портьє вручив мені поліційну анкету і попросив заповнити її. Я заповнив, підписався, потім відправив телеграму в готель Монтойї з проханням пересилати всі листи й телеграми на моє ім'я на дану адресу. Я підрахував, скільки днів пробуду в Сан-Себастьяні, а тоді зателеграфував на корпункт, щоб мою кореспонденцію зберігали, але телеграми протягом шести днів пересилали в Сан-Себастьян. Потім я зайшов до їдальні й поснідав.

Після сніданку я піднявся до себе в номер, трохи почитав і заснув. Прокинувся я о пів на п'яту, узяв плавки, загорнув їх разом із гребінцем у рушник, вийшов на вулицю й попрямував до затоки Конча. Був саме час відпливу. Пляж укривав рівний, твердий шар жовтого піску. Я ввійшов до кабінки, роздягся, надів плавки й попрямував по м'якенькому піску до моря. Приємно було йти босоніж по теплому піску. І в воді, і на пляжі було досить багато людей. Там, де миси затоки майже сходились,— за входом у гавань — біліли буруни, а за ними лежало відкрите море. Хоч був відплив, на берег ще зрідка накочувалися ліниві хвилі. Поверхня води бралася брижами, здіймалася, набираючи сили, і, ставши хвилею, плавно вихлюпувалася на теплий пісок. Я ввійшов у воду. Вона була холодна. Коли набігла хвиля, я пірнув, поплив під водою, а коли виринув, то холоду вже не відчував. Підпливши до плоту, я підтягся й ліг на гарячі дошки. На другому кінці плоту лежали хлопець і дівчина. Дівчина підставила сонцю засмаглу спину, розстебнувши бретельки купальника. Хлопець теж лежав долілиць і щось казав їй. Вона сміялася з його жартів, поводячи лопатками. Я лежав на плоту й грівся, поки не висох. Потім почав пірнати, щоразу в інший спосіб. Один раз я пірнув глибоко — дістав рукою дна. Я плив під водою з розплющеними очима, й мене огортала зелена темрява. Пліт невиразно чорнів угорі. Я виринув коло плоту, виліз на нього, пірнув ще раз, проплив якомога далі під водою, виринув знов і подався до берега. На пляжі я полежав, поки не висох, зайшов до кабінки, зняв плавки, сполоснувся водою з крана й як слід обтерся рушником.

Бульваром я пройшов до казино, а тоді завернув у одну з тінистих вулиць до кафе «Марінас». Там грав оркестр, і я сидів на

терасі, втішався свіжою прохолодою в розпалі гарячого дня, пив лимонний сік з льодяною стружкою, а потім, розтягуючи насолоду,— віскі з содовою. Я довго сидів на терасі «Марінас» — читав, дивився на перехожих, слухав музику.

Пізніше, коли почало вечоріти, я пройшовся бульваром понад затокою й повернувся до готелю вечеряти. Велосипедисти, учасники гонок «Біскайське кільце», відпочивали тієї ночі в Сан-Себастьяні. В їдальні вони сиділи за окремим довгим столом, разом із своїми тренерами й начальниками команд. Всі вони були французи й бельгійці і тому приділяли неабияку увагу їжі, але це не заважало їм веселитися. На почесному місці за столом сиділи дві гарненькі дівчини-француженки, вдягнені зі справжнім паризьким шиком. Я ніяк не міг визначити, хто з хлопців привіз їх сюди. Всі ті, хто сидів за довгим столом, розмовляли на спортивному жаргоні й перекидалися жартами, зрозумілими тільки їм, а часом і такими — мовленими стиха — що повторити їх не можна було, коли дівчата просили. Старт фінального етапу Сан-Себастьян — Більбао було призначено на п'яту годину ранку. Велосипедисти пили багато вина, обличчя в них були засмаглі, обпалені сонцем. Вони виборювали, власне, тільки особисту першість. А що змагання між ними відбувалися часто, то їх і не дуже обходило, хто переможе цього разу. Надто в чужій країні. Фінансовий бік справи завжди можна залагодити.

У велосипедиста, що лідирував із запасом у дві хвилини, повискакували чиряки, очевидно, дуже болючі. Він міг сидіти тільки на куприку. В нього була багрова шия й вигоріле на сонці біляве волосся. Інші хлопці кепкували з нього. Він постукав виделкою по столу й сказав:

— От побачите, завтра я так наляжу на педалі, що ніс прилипне до руля, а там, де чиряки, тільки вітер свистітиме.

Одна з дівчат глянула через стіл на нього, і він почервонів і засміявся.

Про іспанців гонщики казали, що вони не вміють крутити педалі.

Я пив каву на терасі з начальником команди однієї великої велосипедної фірми. Він казав, що гонки проходять напрочуд вдало і їх варто було б подивитись, якби Боттекія не вибув у Памплоні. Курява, звісно, заважала, хоч загалом в Іспанії дороги кращі, ніж у Франції. Він запевняв, що велогонки — єдиний справжній вид спорту. Чи стежив я коли-небудь за гонками «Французьке кільце»? Тільки по газетах? «Французьке кільце» — найвизначніша спортивна подія всесвітнього масштабу. Організуючи ці змагання, супроводжуючи велосипедистів, він об'їхав Францію. Мало хто знає Францію. Цілу весну, ціле літо й цілу осінь він проводив на дорогах з велогонщиками. Подивіть-

ся, скільки автомобілів тепер супроводжують велосипедистів з міста до міста. Франція — багата країна, й рік у рік вона стає спортивнішою. От побачите, вона буде найспортивнішою країною в світі. Завдяки велогонкам. Велогонкам і футболу. Він знає Францію. *La France sportive*[1]. Він знає велосипедний спорт. Ми випили коньяку. Хоч, звісно, і в Париж вертатися приємно. Немає міста, кращого за рідне. В усім білім світі. Париж до того ж найспортивніше місто в світі. Чи знаю я кафе «Великий кухоль»? Авжеж, знаю. Якщо я завітаю туди, то завжди його там застану. Неодмінно завітаю. Ми там знов перехилимо по чарочці коньяку. Неодмінно перехилимо. Завтра вони стартують за чверть до шостої ранку. Чи встану я подивитися на старт? Постараюся, неодмінно. Він може збудити мене — буде на що подивитись. Я попрошу портьє, щоб мене збудили. Він залюбки сам мене збудить. Ну, навіщо ж йому турбуватись. Я попрошу портьє, щоб мене збудили. Ми попрощалися до завтрашнього ранку.

Коли я прокинувся вранці, велосипедисти та їхній ескорт уже три години як були в дорозі. Я випив кави й переглянув газети в ліжку, потім одягнувся, взяв плавки й пішов на пляж. Ранок видався свіжий, прохолодний і вогкий. Няньки у формі чи в селянському одязі прогулювалися з дітьми. Іспанські діти вражали красою. У затінку під деревом чистильники взуття розмовляли із солдатом. Солдат був однорукий. Почався приплив, дув чималий вітер, і хвилі набігали на берег.

Я перевдягнувся в одній з кабінок, перетнув вузьку смугу піску й увійшов у воду. Я поплив, намагаючись не потрапляти під хвилю, але часом доводилося й пірнати під неї. Дістався до спокійної води, я ліг на спину. Лежачи горілиць, я бачив тільки небо й відчував, як мене колишуть хвилі. Мене понесло назад і прибило до берега, і я, перевернувшись, знов поплив у море, намагаючись триматися між хвиль так, щоб вони не накривали мене. Плисти між хвилями було важко, і, втомившись, я подався до плоту. Вода була пружна й холодна. Здавалося, в такій воді втонути неможливо. Я плив повільно — приплив мовби гальмував мої рухи,— потім вибрався на пліт і сів обсихати на вже нагрітих сонцем дошках. Я дивився на затоку, на старе місто, на казино, на зелений бульвар і на великі готелі з білими порталами й золотими літерами назв. Праворуч, над входом у затоку, здіймався зелений пагорб із замком. Хвилі розгойдували пліт. По другий бік вузької протоки теж височів пагорб. Я подумав, що добре було б переплисти затоку, але побоявся судоми.

---

[1] Спортивну Францію *(франц.)*.

Я грівся на сонці й дивився на людей на пляжі. Вони здавалися зовсім маленькими. Трохи згодом я підвівся, зачепився пальцями ніг за край плоту, і коли він перехилився під моєю вагою, пірнув нечутно й глибоко, потім, дивлячись, як світлішає вода, виплив на поверхню, протер очі, хапнув повітря і неквапно поплив до берега.

Вдягнувшись і заплативши за кабінку, я пішов до готелю. Велосипедисти покинули в читальні кілька номерів журналу «Авто», і я зібрав їх і вмостився в кріслі на осяяній сонцем терасі — читати й набиратися новин із спортивного життя Франції. Там мене й знайшов портьє. Він підійшов, тримаючи в руці блакитний конверт.

— Вам телеграма, сер.

Я підсунув палець під заклеєний край, розгорнув телеграму й прочитав. Її переслали з Парижа:

КОЛИ МОЖЕШ ПРИЇЖДЖАЙ МАДРІД ГОТЕЛЬ МОНТАНА
ПОТРІБНА ДОПОМОГА БРЕТ

Я дав портьє на чай і перечитав телеграму. Вулицею наближався листоноша. Він мав пишні вуса й солдатську виправку. Листоноша ввійшов до готелю й незабаром вийшов. Майже відразу на терасу вискочив портьє.

— Вам ще одна телеграма, сер.

— Дякую,— сказав я.

Я розпечатав телеграму. Її переслали з Памплони:

КОЛИ МОЖЕШ ПРИЇЖДЖАЙ МАДРІД ГОТЕЛЬ МОНТАНА
ПОТРІБНА ДОПОМОГА БРЕТ

Портьє не відходив. Видно, чекав, щоб я йому знову дав на чай.

— Коли йде поїзд до Мадріда?

— Один уже відійшов о дев'ятій ранку. Є ще поштовий об одинадцятій, а потім Південний експрес — о десятій вечора.

— Замовте мені квиток на експрес. Дати вам гроші зараз?

— Не обов'язково. Я впишу їх у рахунок.

— Будь ласка.

Отже, Сан-Себастьян іде собаці під хвіст. Я, власне, передчував, що станеться щось таке. Портьє все ще стояв на дверях.

— Принесіть-но мені, будь ласка, телеграфний бланк.

Він приніс бланк, я дістав з кишені авторучку й друкованими літерами написав:

МАДРІД ГОТЕЛЬ МОНТАНА ЛЕДІ ЕШЛІ
ПРИЇДУ ЗАВТРА ПІВДЕННИМ ЕКСПРЕСОМ ЦІЛУЮ ДЖЕЙК

Оце-то штука. Цирк! Відпустити дівчину з одним чоловіком. Потім допомогти їй утекти з другим. А тепер — їдь і забирай її

назад. І пиши в телеграмі «цілую». Справжнісінький цирк. Я пішов снідати.

Тієї ночі, в Південному експресі, я майже не спав. Уранці я поснідав у вагоні-ресторані, а потім сидів і дивився на порослі соснами гори між Авілою й Ескоріалом. Я побачив за вікном палац Ескоріал, сірий, довгий і холодний у промінні сонця, і не відчув ніякого захвату. А потім понад спаленою сонцем рівниною почав виростати Мадрід — нагромадження білих споруд на вершині невисокої гори.

Мадрідський Північний вокзал — кінцева станція. Всі поїзди спиняються тут. Далі колії нема. Перед вокзалом чекали візники, таксі, готельні агенти. Все нагадувало провінційне місто. Я взяв таксі, й ми рушили вгору, спочатку парком, потім повз безлюдний палац і недобудовану церкву над урвищем, усе вище й вище, аж поки дісталися до нових, відкритих гарячому сонцю кварталів. Машина з'їхала рівною заасфальтованою вулицею до Пуерта-дель-Соль, перетнула заповнену транспортом площу й вибралася на Каррера-Сан-Херонімо. Полотняні дашки захищали від сонця вітрини крамниць. На сонячному боці вулиці всі віконниці були зачинені. Таксі під'їхало до тротуару й зупинилось. Я побачив на рівні другого поверху вивіску «Готель Монтана». Водій виніс мої речі й поставив їх коло ліфта. Ліфт не працював, і я пішов нагору пішки. На другому поверсі була мідна табличка з написом «Готель Монтана». Я подзвонив, але ніхто не відгукнувся. Я ще раз подзвонив, і двері відчинила невдоволена служниця.

— У вас тут мешкає леді Ешлі? — спитав я.

Вона тупо заблимала очима.

— У вас тут мешкає англійка?

Служниця обернулась і гукнула когось. До дверей підійшла огрядна жінка. Сиве, масне волосся кудлами облямовувало її обличчя. Вона була низенька, але вигляд мала войовничий.

— *Muy buenos*[1] ,— сказав я.— Чи мешкає у вас англійка? Я хотів би побачитися з нею.

— *Muy buenos.* Так, у нас мешкає англійка. І ви, звісно, можете побачитися з нею, якщо вона схоче бачитися з вами.

— Вона хоче побачитися зі мною.

— Ця дівчина зараз піде спитає в неї.

— Ох, і спека ж!

— Влітку в Мадріді завжди так.

— Зате як холодно взимку.

— Так, узимку дуже холодно.

Чи хотів би і я зупинитися в готелі Монтана?

---

[1] Драстуйте *(ісп.).*

Цього я ще не вирішив, але я був би вдячний, якби мої речі принесли сюди з першого поверху, щоб вони не пропали. В готелі «Монтана» ніколи нічого не пропадає. В інших *fondast* [1] так. Але не в них. Вони беруть на роботу сто разів перевірену прислугу. Дуже приємно це чути. Та я все ж таки волів би, щоб мої речі принесли сюди.

Служниця повернулася й сказала, що англійка хоче бачити англійця зараз же, негайно.

— Чудово,— сказав я.— Як бачите, я вам не брехав.

— Авжеж.

Я пішов за служницею довгим темним коридором. В кінці його вона постукала в двері.

— Хто там? — сказала Брет.— Це ти, Джейку?

— Так, це я.

— Заходь. Заходь.

Я відчинив двері. Служниця зачинила їх за мною. Брет лежала в ліжку. Вона саме розчісувалася і ще тримала в руці щітку. В кімнаті панував розгардіяш, який буває тільки в людей, що звикли мати прислугу.

— Любий! — сказала Брет.

Я підійшов до ліжка і обняв її. Вона поцілувала мене, і я відчув, що, цілуючи мене, вона думає про щось інше. Вона тремтіла в моїх руках. Вона здалася мені зовсім маленькою.

— Любий! Це було жахливо!

— Розкажи мені все.

— Нема чого розказувати. Він пішов тільки вчора. Я змусила його піти.

— Чому ти не залишила його з собою?

— Не знаю. Бо це було б нечесно. Але я, по-моєму, не скривдила його.

— Така, як ти, йому, мабуть, і не снилася.

— Йому не можна ні з ким жити. Я це відразу зрозуміла.

— Невже?

— А-а, до дідька,— сказала вона.— Не будемо про це. Давай ніколи не будемо про це.

— Гаразд.

— Знаєш, як прикро було, що він соромиться мене. Він спершу соромився мене.

— Не може бути.

— Правда! Певно, там, у кафе, вони наструнчували його проти мене. Він зажадав, щоб я відпустила волосся. Уявляєш собі — я з довгим волоссям! Та я б на відьму стала схожа.

— Дивак.

---

[1] Готелях *(ісп.)*.

— Він казав, що це додасть мені жіночності. Та на мене страшно було б глянути!

— І що ж далі?

— О, це в нього минулося. Він недовго соромився мене.

— А чому ти писала, що потребуєш допомоги?

— Я не знала, чи зможу примусити його піти, й у мене не було ані сентімо, щоб поїхати самій. Знаєш, він хотів дати мені грошей. Я сказала, що в мене самої їх хоч греблю гати. Він знав, що я брешу Але я не могла взяти в нього гроші. Не могла, розумієш?

— Авжеж.

— Ет, не будемо про це. Хоча, знаєш, і посміятися було з чого. Дай мені, будь ласка, сигарету.

Я дав їй сигарету й запалив сірника.

— Він вивчив англійську, коли працював барменом у Гібралтарі.

— Так.

— Врешті він запропонував мені вийти за нього заміж.

— Справді?

— Авжеж. А я навіть за Майкла вийти не можу.

— Може, він хотів у такий спосіб стати лордом Ешлі?

— Ні, не тому. Він справді хотів одружитися зі мною. Мовляв, щоб я не могла від нього піти. Але тільки після того, як я стану жіночнішою.

— Що ж, це мало заспокоїти тебе.

— І заспокоїло. Я знов ожила. І здихалася нарешті того клятого Кона.

— Це добре.

— Знаєш, я б залишилася з ним, якби не бачила, що для нього це погано. А взагалі, ми чудово ладнали.

— Якщо не зважати на твою зовнішність.

— О, до цього він би звик.

Вона загасила сигарету.

— Розумієш, мені вже тридцять чотири. Я не хочу бути підлою шльондрою, що занапащає молоденьких хлопчиків.

— Авжеж.

— Я не хочу бути такою. Зате я знов ожила, знаєш. Мені тепер легко на душі.

— Це добре.

Вона відвернулась. Я думав, вона шукає сигарети. Потім я побачив, що вона плаче. Я відчув, що вона плаче. Тремтить і плаче. Вона ховала від мене очі. Я обняв її.

— Не будемо про це. Давай ніколи не будемо про це.

— Брет, люба.

— Я повернуся до Майкла.— Пригортаючи її до себе, я відчу-

вав, як вона плаче.— Він такий чудесний, він такий жахливий. Він мені якраз до пари.

Вона ховала очі. Я гладив її по голові. Я відчував, як вона тремтить.

— Я не хочу бути підлою шльондрою,— сказала вона.— Тільки прошу, Джейку, давай ніколи більше не будемо про це.

Ми пішли з готелю «Монтана». Коли я хотів оплатити рахунок, власниця готелю не взяла грошей — мовляв, рахунок уже оплачено.

— І нехай,— сказала Брет.— Тепер це вже не має значення.

Ми під'їхали на таксі до «Палас-готелю», залишили там речі, замовили квитки на вечір на Південний експрес і зайшли до готельного бару випити по коктейлю. Ми сиділи за стойкою на високих стільцях і дивились, як бармен готує мартіні у великому нікельованому шейкері.

— Дивно, яка доброзичливість панує в барах великих готелів,— сказав я.

— Крім барменів і жокеїв, у світі не лишилося чемних людей.

— Хоч би яким сумнівним був готель, а в барі завжди приємно.

— Аж дивно.

— Всі бармени — гарні хлопці.

— Знаєш,— сказала Брет,— це й справді так. Йому тільки дев'ятнадцять років. Хіба не дивно?

Наші склянки стояли перед нами на стойці, і ми їх зсунули й цокнулися. Від холоду скло вкрилося крапельками. Надворі за завішеним вікном стояла літня мадрідська спека.

— Я люблю мартіні з оливкою,— сказав я барменові.

— Маєте рацію, сер. Прошу.

— Дякую.

— Даруйте, що не спитав вас.

Бармен відійшов до другого кінця стойки, щоб не чути нашої розмови. Брет нахилилася й надпила зі своєї склянки, не піднімаючи її з дерев'яної стойки. Потім узяла склянку в руки. Після кількох ковтків вона вже могла вдержати її, бо руки менше тремтіли.

— Ох, добре. Гарний тут бар, правда?

— Всі бари гарні.

— Знаєш, я спочатку просто не повірила. Він народився в тисяча дев'ятсот п'ятому році. Я тоді вже ходила до школи в Парижі. Ти тільки подумай.

— Про що я маю подумати?

— Не будь йолопом. Пригостиш ти нарешті свою даму чи ні?

— Ще два мартіні, будь ласка.

— Такі ж, як були, сер?

— Вони були дуже смачні.— Брет усміхнулася барменові.

— Дякую, мем.

— Ну, поїхали,— сказала Брет.

— Поїхали.

— Знаєш,— сказала Брет,— до мене він знав тільки двох жінок. Його не цікавило ніщо, крім бою биків.

— Ще встигне.

— Не знаю. Він сказав, що винна тільки я сама. А не корида й усе таке інше.

— Правильно. Тільки ти сама.

— Так. Тільки я сама.

— Ми ж начебто домовлялися більше про це не говорити.

— Якби ж то я могла.

— Якщо ти про це говоритимеш, воно стане буденним.

— Та я не про це. Я навколо цього. Знаєш, Джейку, я з біса ожила. Мені вже добре.

— Так і мусить бути.

— Знаєш, на душі дуже добре робиться, коли вирішуєш не бути підлою шльондрою.

— Атож.

— Це, мабуть, і є те, що ми маємо замість бога.

— Деякі люди мають бога,— сказав я.— І таких чимало.

— Ми з ним ніяк не можемо дійти згоди.

— Вип'ємо ще по мартіні?

Бармен приготував ще два коктейлі й налив їх у чисті склянки.

— Де ми пообідаємо? — спитав я у Брет.

У барі було прохолодно. Надворі за вікном угадувалася спека.

— Може, тут? — сказала Брет.

— Ні, тут ресторан поганенький. Чи знаєте ви ресторан під назвою «Ботін»? — запитав я в бармена.

— Так, сер. Якщо бажаєте, я напишу вам адресу.

— Будь ласка.

Ми пообідали в ресторані «Ботін», на другому поверсі. То один з найкращих ресторанів у світі. Ми їли смажене порося й пили «ріоха альта». Брет їла мало. Вона завжди їла мало. Я наївся донесхочу й випив три пляшки «ріоха альта».

— Як ти почуваєш себе, Джейку? — спитала Брет.— Господи! Як воно все в тобі вмістилося?

— Я почуваю себе чудово. Солодке замовляти?

— Боронь боже.

Брет курила.

— Ти любиш добре попоїсти, правда? — спитала вона.

— Люблю,— сказав я.— Я багато чого люблю.

— А що саме ти любиш?

— О! — сказав я.— Я багато чого люблю. Солодке замовляти?

— Ти мене вже питав,— відповіла Брет.

— Так,— сказав я.— Питав. Давай вип'ємо ще пляшку «ріоха альта».

— Гарне вино.

— Ти його майже не пила,— сказав я.

— Пила. Ти просто не бачив.

— Давай візьмемо ще дві пляшки,— сказав я.

Принесли вино. Я відлив трошки в свій келих, потім налив Брет, потім наповнив свій келих. Ми цокнулися.

— Поїхали! — сказала Брет.

Я випив свій келих і ще раз наповнив його. Брет поклала руку на мою.

— Не впивайся, Джейку,— сказала вона.— Немає потреби.

— Звідки ти знаєш?

— Не треба,— сказала вона.— Все буде гаразд.

— А я й не впиваюся,— сказав я.— Я просто бавлюся винцем. Я люблю побавитися винцем.

— Не впивайся,— сказала вона.— Не впивайся, Джейку.

— Хочеш покататися? — сказав я.— Хочеш покататися по місту?

— Дуже,— сказала Брет.— Я ж іще не бачила Мадріда. Треба оглянути Мадрід.

— Я тільки доп'ю,— сказав я.

Ми спустилися вниз і через їдальню на першому поверсі вийшли на вулицю. Офіціант пішов по таксі. Було жарко й ясно. Вулиця впиралася в невеличку площу, де росли дерева й трава і де була стоянка таксі. Машина під'їхала, офіціант стояв на підніжку, тримаючись за борт. Я дав йому на чай, сказав водієві, куди їхати, й сів поряд з Брет. Машина рушила. Я відкинувся на спинку сидіння. Брет пригорнулася до мене. Ми сиділи, пригорнувшись одне до одного. Я обіймав її однією рукою, і вона сиділа, зручно прихилившись до мене. Було дуже жарко й ясно, й білі стіни будинків сліпили очі. Ми завернули на Гран-віа.

— Ох, Джейку,— сказала Брет,— мабуть, нам чудово жилося б разом!

Попереду кінний поліцейський у хакі регулював вуличний рух. Він підняв жезл. Водій різко загальмував, і Брет притисло до мене.

— Так,— сказав я.— Яка втішна думка, правда ж?

ЧОЛОВІКИ БЕЗ ЖІНОК

КНИГА ОПОВІДАНЬ

MEN WITHOUT WOMEN

1927

THE UNDEFEATED
IN ANOTHER COUNTRY
HILLS LIKE WHITE ELEPHANTS
THE KILLERS
CHE TI DICE LA PATRIA?
FIFTY GRAND
A SIMPLE ENQUIRY
TEN INDIANS
A CANARY FOR ONE
AN ALPINE IDYLL
A PURCUIT RACE
TODAY IS FRIDAY
BANAL STORY
NOW I LAY ME

Переклав
Володимир Митрофанов

© Український переклад,
видавництво «Дніпро», 1974, 1979 рр.

НЕПЕРЕМОЖЕНИЙ

Мануель Гарсіа піднявся сходами до контори дона Мігеля Ретани. Поставив на підлогу валізу й постукав у двері. Ніхто не озвався. Та Мануель, стоячи в коридорі, відчував, що в кімнаті хтось є. Відчував і крізь двері.

— Ретана! — покликав він і прислухався.

Ніхто не озивався.

«І все ж таки він там»,— подумав Мануель.

— Ретана! — знову покликав він і постукав сильніш.

— Хто там? — почувся голос у конторі.

— Це я, Маноло,— відповів Мануель.

— Чого тобі? — спитав голос.

— Роботи,— відповів Мануель.

У дверях кілька разів клацнуло, і вони відчинилися. Мануель підняв валізу і ввійшов.

За столом у протилежному кінці кімнати сидів невеличкий на зріст чоловік. Просто над ним висіла бичача голова роботи мадрідського набивальника; стіни були прикрашені фотографіями в рамках та афішами корид.

Чоловічок сидів і дивився на Мануеля.

— А я думав, тебе вбито,— сказав він.

Мануель постукав по столу кісточками пальців. Ретана сидів і через стіл дивився на нього.

— Скільки корид ти відбув цього року? — спитав Ретана.

— Одну,— відказав Мануель.

— Тільки оту одну?

— Тільки оту.

— Я читав про неї в газетах,— сказав Ретана. Він відхилився на стільці й дивився на Мануеля.

Мануель позирнув на бичачу голову. Він уже не раз бачив її. І завжди розглядав з особливим зацікавленням, бо вона була причетна до його сім'ї. Десь років дев'ять тому цей бик убив його брата, якому пророкували велике майбутнє. Мануель добре пам'ятав той день. На дубовій дошці під бичачою головою була мідна табличка. Мануель не міг прочитати напису на ній, але гадав, що зроблено його на згадку про брата. Бо то був таки здібний хлопчина.

На табличці значилося: «Бик Маріпоса, від герцога Верагуа. Дев'ять разів поранений списом, заколов сім коней і вбив Антоніо Гарсіа, новільєро, 27 квітня 1909 року».

Ретана помітив, що Мануель дивиться на бичачу голову.

— А от на цю неділю герцог прислав мені таких, що скандалу не минути,— сказав він.— Геть усі слабкі на ноги. Що там кажуть про них у кав'ярні?

— Не знаю,— відповів Мануель.— Я оце тільки приїхав.

— А й справді,— сказав Ретана.— Ти ж іще з валізою.— Він дивився на Мануеля, відхилившись назад за своїм великим столом.— Сідай,— запросив він.— Скинь капелюха.

Мануель сів. Коли він скинув капелюх, його обличчя враз перемінилося. Він був блідий, і колета, пришпилена спереду на тім'ї, щоб не стирчала з-під капелюха, надавала йому чудного вигляду.

— Ти дуже змарнів,— зауважив Ретана.

— Я щойно з лікарні,— сказав Мануель.

— Я чув, ніби тобі відтяли ногу.

— Ні,— відповів Мануель.— Обійшлося.

Ретана нахилився над столом і посунув до Мануеля дерев'яну скриньку з сигаретами.

— Закурюй,— сказав він.

— Дякую.

Мануель закурив.

— Припалюйте,— мовив він, підносячи Ретані сірника.

— Ні,— махнув рукою Ретана.— Я не курю.

Він спостерігав, як Мануель курить.

— Чому ти не знайдеш собі якоїсь іншої роботи? — спитав він.

— Мені не треба іншої,— відказав Мануель.— Я матадор.

— Нема вже матадорів,— сказав Ретана.

— Я матадор,— повторив Мануель.

— Атож, у цій кімнаті.

Мануель засміявся.

Ретана сидів і мовчки дивився на нього.

— Можу дати тобі вихід увечері, якщо хочеш,— запропонував він.

— Коли? — спитав Мануель.

— Завтра.

— Не люблю когось заміняти,— сказав Мануель. Саме так усі вони й гинуть. Саме так загинув Сальвадор.

Він постукав кісточками по столу.

— Нічого іншого в мене немає,— сказав Ретана.

— Чом би вам не дати мені виходу наступного тижня? — спитав Мануель.

— Ти не збереш публіки,— відказав Ретана.— Їй давай тільки Літрі, Рубіто й Ля Торре. Ото хлопці путящі.

— Люди прийдуть подивитися й на мене,— з надією сказав Мануель.

— Ні, не прийдуть. Вони вже й не пам'ятають, що такий був.

— Я маю що показати,— не відступався Мануель.

— Пропоную тобі вихід завтра ввечері,— сказав Ретана.— Можеш виступити після клоунади разом з молодим Ернандесом і вбити двох новільйо.

— Чиї новільйо? — спитав Мануель.

— Не знаю. Будь-які з тих, що є в загонах. Ті, яких ветеринари не допускають до денних корид.

— Не люблю заміняти інших,— знову сказав Мануель.

— Ну, то як знаєш,— сказав Ретана.

Він схилився над паперами. Його це більше не обходило. Співчуття, що на мить зринуло в ньому на згадку про давні дні, розвіялось. Він залюбки взяв би Мануеля замість Ларіти, бо це коштувало б дешевше. А втім, так само дешево він міг узяти й інших. Звісно, хотілося б допомогти йому. Та, зрештою, він дав Мануелеві нагоду. Тепер нехай сам вирішує.

— Скільки ви мені заплатите? — спитав Мануель. Він усе ще тішив себе думкою, що відмовиться. Але знав, що відмовитись не може.

— Двісті п'ятдесят песет,— сказав Ретана. Він думав дати п'ятсот, та з уст мимохіть вихопилося «двісті п'ятдесят».

— Вільяльті ви платите по сім тисяч,— сказав Мануель.

— Ти ж не Вільяльта,— відказав Ретана.

— Знаю,— сказав Мануель.

— Він збирає публіку, Маноло,— пояснив Ретана.

— Атож,— сказав Мануель. Він підвівся.— Дайте мені триста, Ретана.

— Гаразд,— погодився Ретана й витяг з шухляди аркуш паперу.

— А зараз дасте півсотні? — спитав Мануель.

— Авжеж,— відказав Ретана. Він дістав з гаманця банкноту в п'ятдесят песет і, розгорнувши, поклав на стіл.

Мануель узяв гроші й сховав у кишеню.

— А як квадрилья? — спитав він.

— Будуть хлопці, що постійно працюють у мене вечорами,— відповів Ретана.— Цілком пристойні.

— А пікадори? — спитав Мануель.

— З пікадорами гірше,— визнав Ретана.

— Мені хоч би одного доброго пікадора,— сказав Мануель.

— То найми собі,— відказав Ретана.— Іди й найми.

— Але ж не на ці самі гроші,— заперечив Мануель.— Де ж би то мені ще й платити квадрильї з шістдесяти дуро!

Ретана нічого не казав, тільки дивився на Мануеля через великий стіл.

— Ви ж знаєте, що мені потрібен один добрий пікадор,— наполягав Мануель.

Ретана нічого не казав, тільки дивився на Мануеля наче здалеку.

— Це не діло,— сказав Мануель.

Ретана й далі роздивлявся його, відхилившись на стільці, роздивлявся неначе ген здалеку.

— Пікадори в мене постійні,— сказав він.

— Знаю,— сказав Мануель.— Знаю я ваших постійних пікадорів.

Ретана й не усміхнувся. Мануель зрозумів, що розмову закінчено.

— Я хочу мати рівні шанси, ото й тільки,— розважливо сказав він.— Коли виходиш на арену, хочеться бути певним, що приборкаєш бика. А для цього потрібен лише добрий пікадор.

Та він говорив до людини, що вже не слухала його.

— Якщо ти потребуєш іще чогось,— мовив Ретана,— то подбай про те сам. Я даю тобі мою постійну квадрилью. А ти можеш привести своїх пікадорів скільки завгодно. Клоунада закінчується десь о пів на одинадцяту.

— Гаразд,— сказав Мануель.— Коли таке ваше слово...

— Саме таке,— підтвердив Ретана.

— Тоді до завтра,— сказав Мануель.

— Я там буду,— сказав Ретана.

Мануель узяв валізу і вийшов з кімнати.

— Причини двері! — гукнув йому навздогін Ретана.

Мануель озирнувся. Ретана вже схилився над столом і переглядав якісь папери. Мануель притиснув двері, аж поки клацнув замок.

Він спустився сходами і вийшов на гарячу, залиту сонцем вулицю. Надворі було дуже жарко, і яскраве сонячне проміння, відбиваючись від білих стін будинків, засліпило йому очі. Затіненим боком крутої вулиці він рушив до Пуерта-дель-Соль. Тінь була густа й прохолодна, неначе вода в струмку. Та коли він переходив поперечні вулиці, його враз огортала спекота. Серед людей, що траплялись йому назустріч, Мануель не бачив жодного знайомого.

Перед самою Пуерта-дель-Соль він завернув до кав'ярні.

У кав'ярні було тихо. За столиками під стіною сиділо кілька чоловік. Коло одного столика четверо грали в карти. Решта сиділи, спершись об стіну, й курили, а на столиках перед ними стояли порожні чашечки від кави та чарки. Мануель пройшов

довгим залом до невеличкої кімнати в глибині. За столиком у кутку дрімав сидячи якийсь чоловік. Мануель сів до вільного столика.

Підійшов офіціант і спинився коло Мануеля.

— Суріто не бачили? — спитав його Мануель.

— Зранку заходив,— відповів офіціант.— Тепер буде не раніше п'ятої.

— Дайте мені кави з молоком і один коньяк,— сказав Мануель.

Офіціант приніс на підносі склянку для кави та чарку. В лівій руці він тримав пляшку коньяку. Плавним рухом поставив усе те на стіл, і хлопчик, що прийшов з ним, налив у склянку кави й молока із двох блискучих кавників з довгими дужками.

Мануель скинув капелюх, і офіціант помітив його кіску, зашпилену на тім'ї. Наливаючи коньяк у чарку, він підморгнув хлопчикові. Той з цікавістю подивився на бліде Мануелеве обличчя.

— Будете у нас виступати? — спитав офіціант, затикаючи пляшку.

— Так,— відповів Мануель.— Завтра.

Офіціант стояв, зіперши пляшку на стегно.

— У клоунаді? — спитав він.

Хлопчик соромливо відвів очі.

— Ні. В основній програмі.

— Я гадав, що мають виступати Чавес і Ернандес,— сказав офіціант.

— Ні. Я і ще один.

— Хто? Чавес чи Ернандес?

— Здається, Ернандес.

— А що з Чавесом?

— Поранений.

— Хто вам сказав?

— Ретана.

— Гей, Луї! — гукнув офіціант у сусідню кімнату.— Чавеса поранено.

Мануель зняв обгортку з кубиків цукру і вкинув їх у склянку. Розмішав і випив каву — солодка, гаряча, вона зігріла його порожній шлунок. Тоді вихилив коньяк.

— Налийте ще чарку,— сказав він офіціантові.

Офіціант відіткнув пляшку й налив йому повну чарку, вихлюпнувши чи не стільки ж на блюдечко. До столика підійшов ще один офіціант. Хлопчик уже пішов.

— Сильно поранено Чавеса? — спитав Мануеля другий офіціант.

— Не знаю,— відповів Мануель.— Ретана не казав.

— Де ж пак, великий йому клопіт! — озвався високий на зріст офіціант. Мануель досі його не бачив. Певно, він щойно підійшов.

— Тут у нас як Ретана за тебе, то й живеш,— сказав високий офіціант.— А як ні, то хоч руки на себе накладай.

— Що правда, то правда,— докинув офіціант, що підійшов раніше.— Щира правда.

— Звісно, що правда,— сказав високий офіціант.— Коли я вже що кажу про цього типа, то знаю.

— А згадайте, як він підніс Вільяльту,— сказав перший офіціант.

— Та й не тільки його,— сказав високий.— А Марсіаля Лаланду! А Насьйоналя!

— Твоя правда, друже,— підтакнув низенький офіціант.

Мануель дивився, як вони стоять і розмовляють біля його столика. Він уже вихилив і другу чарку. Офіціанти зовсім забули про нього. Він їх більше не цікавив.

— Ви тільки погляньте на тих верблюдів,— провадив далі високий офіціант.— Чи ви коли бачили отого Насьйоналя другого?

— Та бачив, чи не минулої неділі,— сказав перший офіціант.

— Чистісінька жирафа,— докинув низенький.

— А я що казав? — не вгавав високий.— То все Ретанині хлопці.

— Налийте-но мені ще одну,— обізвався Мануель. Поки вони розмовляли, він перелив у чарку і випив той коньяк, що його офіціант вихлюпнув на блюдечко.

Перший офіціант машинально наповнив його чарку, і всі троє, не припиняючи розмови, вийшли з кімнати.

Чоловік у протилежному кутку все ще спав, тихенько хропучи; голова його впиралася в стіну.

Мануель випив коньяк. Його теж почало хилити на сон. Виходити на вулицю було надто жарко. Та й нїчого йому робити в місті. Треба побачитись із Суріто. А поки він прийде, можна й покуняти. Мануель штовхнув ногою валізу під столом, щоб упевнитись, що вона ще там. Мабуть, краще поставити її під стілець, до стіни. Він нагнувся і пересунув валізу. Тоді схилився на стіл і заснув.

Коли Мануель прокинувся, за столиком навпроти нього хтось сидів. То був опасистий чолов'яга з грубим, смаглявим, наче в індіанця, обличчям. Він сидів там уже довгенько. Зайшовши до кав'ярні, він помахом руки зупинив офіціанта, що хотів був підійти до нього, і взявся читати газету, вряди-годи

позираючи на Мануеля, що спав собі, поклавши голову на стіл. Читав він на превелику силу, за кожним словом ворушачи губами. А коли стомлювався, переводив погляд на Мануеля. Сидів він обважніло, насунувши на чоло крислатий чорний капелюх.

Мануель підвівся й поглянув на нього.

— Здоров, Суріто,— сказав він.

— Здоров, хлопче,— озвався опасистий чолов'яга.

— Я спав...— Мануель потер кулаком чоло.

— Я так і думав, що ти спиш.

— Ну, як воно життя?

— Нівроку. А в тебе як?

— Та не дуже.

Обидва помовчали. Пікадор Суріто дивився на Мануелеве бліде обличчя. Мануель дивився на величезні пікадорові руки, що згортали газету, перше ніж сховати її в кишеню.

— Я маю до тебе прохання, Маносе,— сказав Мануель.

Маносдурос — Тверді Руки — було прізвисько Суріто. Щоразу, коли він чув його, то мимоволі згадував про свої ручиська От і тепер зніяковіло поклав їх на стіл перед собою.

— Треба б випити,— сказав він.

— Атож,— сказав Мануель.

Підійшов офіціант, тоді вийшов і знову повернувся. Відходячи, він озирнувся на двох чоловіків за столиком.

— Яке прохання, Маноло? — Суріто поставив чарку на стіл.

— Чи не допоміг би ти мені завтра ввечері покласти двох биків? — спитав Мануель, дивлячись через стіл на Суріто.

— Ні,— відказав Суріто.— Я більше не виступаю.

Мануель втупив очі в чарку. Він сподівався такої відповіді — і почув її. Атож, почув.

— Вибачай, Маноло, але я більше не виступаю...— Суріто дивився на свої руки.

— Та що вже там,— сказав Мануель.

— Я надто старий,— пояснив Суріто.

— Я ж просто спитав,— сказав Мануель.

— Кажеш, завтра ввечері?

— Еге ж. Я подумав, що якби мені доброго пікадора, то я цілком міг би впоратись.

— Скільки тобі дають?

— Триста песет.

— Мені, пікадорові, й то більше платять.

— Знаю,— сказав Мануель.— Я навіть не мав права тебе просити.

— Що тебе держить при цьому ділі, Маноло? — спитав Суріто.— Чому ти не відріжеш своєї колети?

— Не знаю,— відказав Мануель.

— Ти ж літами майже такий, як я,— сказав Суріто.

— Не знаю,— повторив Мануель.— Не можу я без цього. Єдине, що я хочу, це мати рівні шанси. А покинути несила, Маносе.

— Неправда.

— Ні, правда. Я вже пробував покинути.

— Я розумію, воно важко. Але інакше не можна. Тобі треба піти з арени, піти назавжди.

— Не можу. Та й останнім часом у мене добре виходило.

Суріто глянув йому в обличчя.

— Ти ж оце щойно з лікарні.

— Але доти все було чудово.

Суріто промовчав. Він узяв блюдечко і вилив у чарку розхлюпаний коньяк.

— Газети писали, що ніколи не бачили кращої фаени,— сказав Мануель.

Суріто дивився на нього.

— Ти ж знаєш — коли зі мною все гаразд, я виступаю добре,— провадив своєї Мануель.

— Ти вже застарий,— сказав пікадор.

— Ні,— заперечив Мануель.— Ти на десять років старший за мене.

— Я — зовсім інше.

— Ніякий я ще не старий,— сказав Мануель.

Запала мовчанка. Мануель дивився на пікадорове обличчя.

— Усе було чудово, доки мене не поранено,— знову озвався Мануель.— Було б тобі побачити той бій, Маносе,— додав він докірливо.

— Не хочу я бачити твоїх боїв,— відказав Суріто.— Я надто нервую.

— Ти вже давно не бачив мене.

— Надивився я на тебе донесхочу.

Суріто позирнув на Мануеля, уникаючи його погляду.

— Треба кінчати, Маноло.

— Не можу,— відповів Мануель.— Кажу ж тобі, тепер у мене добре виходить.

Суріто подався вперед; його руки так само лежали на столі.

— Слухай, я виступлю з тобою завтра, та якщо ти не впораєшся, то кинеш це діло. Згода? Обіцяєш?

— Авжеж.

Суріто з полегкістю відхилився на стільці.

— Треба кидати,— сказав він.— Годі вже дурня клеїти. Треба відрізати колету.

— Не доведеться кидати,— заперечив Мануель.— Побачиш сам. Я маю що показати.

Суріто підвівся. Йому набридло переконувати Мануеля.

— Мусиш кинути,— сказав він.— Я сам відріжу тобі колету.

— Не відріжеш,— сказав Мануель.— Не буде за що.

Суріто гукнув офіціанта.

— Ходімо,— сказав Мануелеві.— Ходімо до мене.

Мануель нагнувся і витяг з-під стільця валізу. Він був задоволений. Отже, Суріто виступить разом з ним. Це ж найкращий пікадор. Тепер усе буде гаразд.

— Ходімо до мене, чогось поїмо,— сказав Суріто.

Мануель стояв у дворі стайні, чекаючи, поки скінчиться клоунада. Поруч стояв Суріто. Їх огортала темрява. Високі ворота, що вели на арену, були зачинені. Раптом над ними вибухнув сміх, тоді ще раз. Потім запала тиша. Мануель любив дух коней. Приємно було відчувати його в темряві. Від арени знову долинув гучний регіт, потім — оплески, такі тривалі, що, здавалось, їм не буде кінця.

— Ти бачив коли цих клоунів? — спитав Суріто. Його огрядна постать ледь видніла в темряві поряд з Мануелем.

— Ні,— відповів Мануель.

— Дуже кумедні,— сказав Суріто. Він усміхнувся сам до себе в темряві.

Високі й щільні двійчасті ворота розчинились, і Мануель побачив арену, яскраво освітлену дуговими лампами, і темне кільце рядів навкруг, що здіймалися високо вгору; краєм арени, вклоняючись глядачам, бігли двоє, одягнені волоцюгами, за ними — третій, у формі готельного служки, що раз по раз нахилявся, підбирав розкидані на піску капелюхи й тростинки і шпурляв їх назад у темні ряди.

У дворі стайні ввімкнули електричне світло.

— Ти збирай хлопців, а я тим часом піду виберу собі конячину,— сказав Суріто.

Позад них задзеленчали дзвоники на мулах, яких вели на арену, щоб витягти вбитого бика.

Учасники квадрильї, що спостерігали виступ клоунів з проходу між бар'єром та рядами, повернулись у двір стайні і, про щось балакаючи, гуртом стали під ліхтарем. Вродливий юнак у сріблясто-оранжевому костюмі підійшов до Мануеля й усміхнувся.

— Я Ернандес,— мовив він і подав руку.

Мануель потиснув її.

— Маємо сьогодні справжніх слонів,— весело сказав юнак.

— Бики здорові, і роги нічогенькі,— погодився Мануель.

— Вам припали найбільші,— сказав юнак.

— Дарма,— сказав Мануель.— Чим більший бик, тим більше м'яса для бідняків.

— Звідки ви це взяли? — всміхнувся Ернандес.

— Так віддавна кажуть,— відповів Мануель.— Ану збери свою квадрилью, я хочу подивитись, хто буде зі мною.

— У вас там є непогані хлопці,— сказав Ернандес.

Юнак був дуже веселий. Він уже двічі виступав увечері й починав здобувати славу в Мадріді. І тепер тішився, що за кілька хвилин розпочнеться бій.

— А де пікадори? — спитав Мануель.

— У стайні, сваряться за коней, кому дістануться кращі,— усміхнувся Ернандес.

Заляскали батоги, задзеленчали дзвоники, і у ворота чвалом забігли мули, тягнучи за собою молодого бика, що лишав на піску широку борозну.

Тільки-но забрали мертвого бика, як усі пошикувалися до виходу.

Мануель і Ернандес стояли попереду. За ними, перекинувши через руку важкі плащі, стали юнаки з їхніх квадрилій. Позаду, в тьмяно освітленому закутку, сиділи верхи чотири пікадори, тримаючи сторч списи із сталевими вістрями.

— Дивно, чого це Ретана шкодує нам світла, щоб хоч коней побачити,— сказав один пікадор.

— Бо знає, що нам краще не придивлятися до цих шкап,— озвався інший.

— Оця, що піді мною, ледве стоїть,— сказав перший.

— А все ж коні.

— Та звісно, що коні.

Вони перемовлялись у сутіні, сидячи на своїх миршавих конячинах.

Суріто мовчав. Він захопив єдиного пристойного коня, що був у стайні. Уже й випробував його в загоні — кінь слухався поводів і острог. Суріто зняв з його правого ока пов'язку і перерізав мотузки, що туго притягували вуха до голови. То був добрий, міцний кінь, що твердо стояв на ногах. Нічого більше Суріто й не потребував. Він сподівався відбути на ньому всю кориду. Сидячи у великому вистьобаному сідлі й чекаючи у сутіні урочистого виходу на арену, Суріто обмірковував усі свої дії в наступному бою. Обабіч нього інші пікадори й далі перемовлялися. Він їх не чув.

Обидва матадори стояли поряд на чолі своїх обслуг, в однаковий спосіб підгорнувши плащі лівою рукою. Мануель думав про трьох юнаків позаду. Всі троє були мадрідці, як і Ернан-

дес, мали років по дев'ятнадцять. Один з них, поважний і мовчазний циган із смаглявим обличчям, сподобався Мануелеві. Він обернувся.

— Як тебе звуть, друже? — спитав він цигана.

— Фуентес,— відповів той.

— Гарне ім'я,— сказав Мануель.

Циган усміхнувся, блиснувши зубами.

— Коли бик вийде, ти напосядься на нього, нехай трохи побігає,— сказав Мануель.

— Гаразд,— мовив циган. Обличчя його споважніло. Він став думати про те, що йому належало робити.

— Нібито починають,— сказав Мануель Ернандесові.

— Еге ж. Ходімо.

З піднесеною головою, погойдуючись у такт музиці й вимахуючи правою рукою, вони вийшли з воріт і в сяйві дугових ламп рушили через піщану арену; за ними посунули квадрильї, потім пікадори на конях, а позаду всіх тяглися служники та обвішані дзвониками мули. Коли вони проходили ареною, публіка вітала Ернандеса оплесками. Матадори ступали гордовито, погойдуючись і дивлячись просто себе.

Вони вклонилися президентові, і процесія розділилась. Матадори підійшли до бар'єра й поміняли свої важкі мантії на легкі бойові плащі. Мулів вивели. Пікадори чвалом об'їхали круг арени, і двоє з них зникло в тих самих воротах, з яких виїхали. Служники розрівняли пісок.

Мануель випив склянку води, що налив йому один з помічників Ретани, який мав бути в нього за підручного й подавати шпаги. Ернандес, поговоривши із своїм підручним, підійшов до Мануеля.

— Ти маєш успіх, друже,— похвалив його Мануель.

— Мене тут люблять,— втішено сказав Ернандес.

— Як минув вихід? — спитав Мануель помічника Ретани.

— Як на весіллі,— відказав той.— Чудово. Вийшли мов ті Хоселіто й Бельмонте.

Повз них проїхав Суріто, неначе громіздка кінна статуя. Він повернув коня передом до протилежного кінця арени — там були ворітця загону, звідки мав з'явитися бик. Суріто почував себе незвично в світлі дугових ламп. Він завжди виступав удень, під гарячим сонцем, і за великі гроші. Ця комедія з лампами була йому не до душі. Хоч би вже починали!

Мануель підійшов до нього.

— Попоганяй його, Маносе,— сказав він.— Укоськай добре, щоб був якраз для мене.

— Попоганяю, хлопче.— Суріто плюнув на пісок.— Так попоганяю, що він у мене за бар'єр вистрибне.

— Не давай йому попуску, Маносе,— сказав Мануель.

— Не буде йому попуску,— запевнив Суріто.— Чого ж вони там тягнуть?

— Та вже відчиняють,— сказав Мануель.

Суріто сидів у сідлі, всунувши ступні в стремена й стискаючи коневі боки дебелими ногами в обтягнутих оленячою шкірою щитках, тримаючи в лівій руці поводи, а в правій — довгий спис, низько насунувши крислатий капелюх, що прикривав очі від світла, і не зводячи погляду з далеких ворітець загону. Кінь почав щулити вуха. Суріто погладив його лівою рукою.

Червоні ворітця загону розчинилися, і якусь мить Суріто бачив тільки порожній перехід, далеко за ареною. Аж ось звідти вискочив бик і, опинившись у яскравому світлі ламп, уперся в пісок усіма чотирма ногами, а тоді, радіючи, що вирвався з темної тісної загороди, пустився по арені чвалом, легким і майже безгучним,— було чути лише хрипке сапання з його розширених ніздрів.

У першому ряду трохи знуджений запасний репортер «Ель Еральдо», посунувшись уперед до бетонного парапету, що був урівень з його колінами, нашкрябав у записнику: «Бик Кампаньєро, чорної масті, вага 42, щодуху вискочив на арену...»

Мануель, прихилившись до бар'єра й не зводячи очей з бика, махнув рукою, і на середину вибіг циган, тягнучи за собою плащ. Бик з розгону круто повернув і, наставивши роги й задерши хвоста, кинувся на плащ. Циган біг зигзагами і, коли потрапив бикові на очі, той облишив плащ і шугнув за людиною. Циган метнувся до бар'єра, перескочив за червону дерев'яну огорожу, і ту ж мить бик ударив у неї рогами. Він двічі кидався на огорожу, нестямно б'ючи рогами об дошки.

Репортер «Ель Еральдо» запалив сигарету й шпурнув сірник на бика, тоді занотував: «Дебелий, з рогами, які подобаються навіть платним глядачам, Кампаньєро виявив намір вдертися на територію матадорів».

Коли бик ударив рогами в огорожу, Мануель виступив уперед, на втоптаний пісок. Краєм ока він бачив Суріто, що сидів на своєму білому коні біля самого бар'єра, десь за чверть кола від нього, з лівого боку арени. Мануель підняв перед собою плащ, зібравши кожною рукою по складці, і крикнув до бика: «Йо! Йо!» Бик обернувся і, ніби відіпхнувшись від огорожі, люто кинувся на плащ, а Мануель ступнув убік, крутнувся на підборах і повів бика навколо себе, відхиляючи плащ просто в нього перед рогами. Зробивши повний оберт, він знову повернувся до бика, так само підняв плащ перед

грудьми і, коли бик напав удруге, знову обернувся кругом. За кожним поворотом глядачі вибухали криком.

Чотири рази він обводив бика навколо себе, високою хвилею здіймаючи плащ, і кожного разу ставав проти нього, щоб бик знову кинувся в напад. Аж ось у кінці п'ятого повороту він приклав плащ до стегна і крутнувся на місці, так що плащ майнув навколо нього, мов спідничка балерини, а бик аж наче оперезав його, як поясом; тоді Мануель відскочив убік, залишивши бика віч-на-віч із Суріто на білому коні, що виїхав на арену і став наче вкопаний. Кінь утупив очі в бика, вуха його настовбурчились, губи засіпалися; Суріто, насунувши капелюх на очі, подався вперед, з-під його ледь зігнутої в лікті правої руки стримів довгий спис, похилений донизу й наставлений залізним вістрям просто на бика.

Запасний репортер «Ель Еральдо», затягуючись сигаретою і не спускаючи бика з ока, писав: «Ветеран Маноло показав низку досить пристойних веронік, завершивши їх суто бельмонтівським рекорте, що викликало оплески глядачів,— і от у бій вступає кіннота».

Суріто сидів на коні, прикидаючи на око відстань між биком і кінцем свого списа. Тим часом бик, наготувавшись, рвонувся вперед, цілячи коневі в груди. Коли він нахилив голову, щоб узяти коня на роги, Суріто ввігнав вістря списа у горб м'язів, що випинався в бика на карку, всім тілом наліг на ратище, а лівою рукою поставив коня дибки — аж копита майнули в повітрі — і перекинув його праворуч, відтиснувши бика вниз і вбік, так щоб роги не зачепили коневі черева; тремтячи всім тілом, кінь став на передні ноги, а бик, хльоснувши хвостом йому по грудях, ринувся на плащ, якого розіпнув перед ним Ернандес.

Ернандес подався вбік, заманюючи бика за собою, до другого пікадора. Помахами плаща він зупинив бика просто перед конем з вершником, а сам відступив. Бик побачив коня і метнувся до нього. Пікадорів спис ковзнув йому по хребту і, коли бик завдав коня на роги, пікадор, уже вилітаючи з сідла після невдалого замаху списом, випростав праву ногу й почав валитися ліворуч, щоб кінь упав між ним та биком. Піднятий на роги й заколотий кінь важко гепнувся додолу, і, поки бик усе ще буцав його, пікадор відіпхнувся від коня чобітьми й ліг осторонь, дожидаючи, коли його відтягнуть далі й підведуть на ноги.

Мануель не перешкоджав бикові штрикати рогами забитого коня — квапитись нема чого, пікадор уникнув небезпеки; до того ж такому пікадорові не завадить трохи потремтіти. Нехай іншим разом держиться довше. Пікадори задрипані!.. Мануель

перевів погляд на той бік арени, де біля бар'єра, приструнивши коня, вже чекав Суріто.

— Йо! — гукнув Мануель до бика.—*Tomar!*[1]— і обома руками розіпнув плащ, так щоб він упав бикові в око.

Бик полишив коня і кинувся до плаща, а Мануель, відбігши набік із розвіяним плащем у руках, зупинився, рвучко крутнувсь на підборах і поставив бика просто перед Суріто.

«За смерть одного росінанта Кампаньєро дістав два удари списом, а Ернандес і Маноло виконали по кіте,— написав репортер «Ель Еральдо».— Скуштувавши залізного вістря, бик цілком переконливо довів, що не полюбляє коней. Ветеран Суріто згадав давнину і показав добру роботу із списом, зокрема чудове суерте...»

— *Olé! Olé!*[2] — закричав чоловік, що сидів поряд з ним. Крик його загубився в реві натовпу, і чоловік ляснув репортера по спині. Той звів очі й побачив унизу проти себе Суріто, що, всім тулубом перехилившись через коня і тримаючи спис при самому вістрі, так що довге ратище скісно стриміло в нього з-під пахви, щосили налягав на спис і не давав бикові зрушити з місця; бик люто опирався, силкуючись добутися до коня, а Суріто, подавшись далеко вперед і схилившись просто над ним, усе натискав та натискав на нього і водночас поволі відвертав коня у другий бік, аж поки той опинився на безпечній віддалі. І як тільки Суріто відчув, що бик уже навряд чи зачепить коня, він послабив свій невідпорний натиск, і, коли бик рвонувся з місця, трикутний сталевий гостряк розпоров горб м'язів у нього на карку, а тим часом перед його мордою вже був Ернандесів плащ. Бик у нестямі метнувся до плаща, і юнак вивів його на середину арени.

Суріто сидів у сідлі, гладячи коня по шиї і спостерігаючи, як в яскравому світлі арени бик кидається на плащ, яким Ернандес вимахував у нього перед очима під захоплені вигуки глядачів.

— Бачив? — спитав він Мануеля.

— Чудово,— сказав Мануель.

— Дав я йому часу,— сказав Суріто.— Ти тільки поглянь на нього.

Наприкінці одного з поворотів, коли плащ майнув трохи не впритул до нього, бик спіткнувся і впав на передні ноги. Він миттю підвівся, але навіть здаля, від краю арени, Мануель і Суріто побачили блискучий струмінь крові, що збігав по лопатці бика, ясно вирізняючись проти чорної шерсті.

---

[1] Давай! Ну! *(Ісп.)*

[2] Вигук схвалення, захвату *(ісп.)*.

— Дав я йому чосу,— знову сказав Суріто.

— Добрячий бик,— мовив Мануель.

— Пустили б мене ще раз штрикнути, і я поклав би його,— сказав Суріто.

— Починають третій захід,— сказав Мануель.

— Ти тільки поглянь на нього,— не вгавав Суріто.

— Мені вже час туди,— сказав Мануель і побіг на другий бік арени, де служники вивели нового коня і, тримаючи його за вудила, рушили до бика; вони били коня кийками по ногах і всім гуртом силкувалися підтягти його до бика, що стояв, понуривши голову й риючи ратицями пісок, і не знав, нападати йому чи ні.

Суріто повільно під'їхав ближче і похмуро дивився на цю сцену, не проминаючи жодної деталі.

Нарешті бик зрушив з місця, і служники метнулися до бар'єра; пікадор ударив списом задалеко, і бик, добувшись головою під коня, підняв його на роги й закинув собі на спину.

Суріто спостерігав. Як служники в червоних сорочках підбігли до пікадора й відтягли його вбік. Як пікадор, уже звівшись на ноги, лаявся та вимахував руками. Як Мануель і Ернандес тримали напоготові свої плащі. І як бик, величезний чорний бик, стояв з конем на спині, і копита коня висіли в повітрі, а вуздечка зачепилася за роги. Чорний бик з конем на спині хитався на коротких ногах, вигинав шию і крутив головою, намагаючись звільнитися від коня, аж поки той упав додолу. І тоді бик кинувся на плащ, якого розгорнув перед ним Мануель.

Мануель відчув, що тепер бик уже не такий прудкий. Бик спливав кров'ю. По всьому його боці вилискувала кров.

Мануель знову підставив йому плащ. Бик кинувся — важкий, незграбний, втупивши в плащ вирячені очі. Мануель відступив убік і підніс руки, розпинаючи плащ перед биком, щоб зробити вероніку.

За мить він знову стояв обличчям до бика. Атож, голова його трохи похилилася. Тепер він держить її нижче. То робота Суріто.

Мануель змахнув плащем — ага, ось кинувся! — а тоді ступнув убік і виконав ще одну вероніку. «Тепер він нападає дуже пильно,— подумав про бика,— йому добряче перепало, отож він став обачніший. Немов чигає на мене. З ока не спускає. Та я щораз відвертаю його плащем».

Він труснув плащем перед очима бика — ага, кинувся! — і знову ступнув убік. Цього разу надто вже близько. Не можна так близько його підпускати.

Край плаща, ковзнувши бикові по спині, коли той метнувся повз Мануеля, потемнів від крові.

Ну, ще раз, тепер уже останній.

Уникнувши попередніх нападів бика, Мануель став проти нього і обома руками розгорнув плащ. Бик дивився на людину. Не зводячи очей, наставивши роги, дивився на людину, пильнував.

— Йо! — гукнув Мануель. — *Toro!*[1] — І, відхилившись назад, змахнув плащем.

Так, знову кинувся!.. Він ступив убік, війнув плащем позад себе і крутнувся на підборах, так, що бик оббіг коло нього і, знову піймавши обличя, слухняно став там, де спинив його Мануелів плащ. Мануель узяв плащ однією рукою, труснув ним перед мордою бика, показуючи, що бик закляк на місці, і пішов геть.

Оплесків не було.

Мануель рушив до бар'єра, а Суріто тим часом поїхав з арени. Поки Мануель змагався з биком, пролунав звук сурми, викликаючи на арену бандерильєрів. Мануель ледве почув його. Служники накривали ряднами двох мертвих коней і притрушували тирсою плями крові.

Мануель підійшов до бар'єра попити води. Помічник Ретани подав йому важкий неполив'яний глечик.

Фуентес, високий циган, стояв, тримаючи в руці дві складені докупи бандерильї — тонкі, червоні палички з наставленими вперед гострими, як рибальські гачки, кінцями. Він подивився на Мануеля.

— Іди, — сказав Мануель.

Циган ступнув уперед. Мануель поставив глечик й звернув погляд на арену. Тоді втер хусточкою обличчя.

Репортер «Ель Ераль до» взяв пляшку теплого шампанського, що стояла в нього між ніг, ковтнув із шийки і дописав абзац: «...Підстаркові Маноло не перепало оплесків за низку ординарних помахів плащем, і ось уже перед нами бандерильєри».

Посеред арени самотньо стояв бик, і досі мов закляклий. Фуентес, високий, рівний, гордовито простував до нього, виставивши в кожній руці по тонкій червоній паличці вістрями вперед. Фуентес підступав усе ближче. Позад нього і трохи збоку йшов другий юнак з плащем. Бик побачив їх і враз отямився.

Він стежив за Фуентесом, що вже стояв перед ним. Ось Фуентес відхилився назад і гукнув бика. Потім ворухнув бандерильями, і відблиск світла на сталевих вістрях привернув погляд бика.

---

[1] Бик! *(Ісп.)*

Бик задер хвоста й зірвався з місця.

Він кинувся просто вперед, не спускаючи з очей Фуентеса. Той стояв непорушно, відхилившись назад і виставивши перед собою бандерильї. Коли бик пригнув голову, націлюючись рогами, Фуентес ще відхилився назад, руки його зійшлися докупи і метнулись угору, і бандерильї, мов дві червоні стріли, звернулись униз, а тоді він хитнувся вперед, устромив гострі тички бикові в карк і, подавшись далеко над рогами, спираючись на держалка бандерилій, вигнувся всім тілом на міцно стулених ногах, щоб пропустити бика повз себе.

— *Olé!* — долинуло з натовпу.

Бик оскаженіло крутив головою і, брикаючи ратицями, вистрибував угору, наче форель з води. За кожним вистрибом на його шиї стріпувались червоні держалка бандерилій.

Мануель, стоячи біля бар'єра, помітив, що бик увесь час ширяє рогами праворуч.

— Скажи йому, нехай тепер устромить дві з правого боку,— мовив він хлопцеві, що побіг до Фуентеса з новими бандерильями.

Важка рука лягла Мануелеві на плече. То був Суріто.

— Як воно, хлопче? — спитав він.

Мануель не зводив очей з бика.

Суріто нахилився над бар'єром, обіпершись на руки. Мануель повернувся до нього.

— Непогано в тебе виходить,— сказав Суріто.

Мануель похитав головою. Він не мав чого робити до наступного заходу. Циган чудово орудував бандерильями. На той час, коли він сам знову вийде на арену, бик таки підупаде на силі. Добрячий бик. Досі було легко. Останній захід із шпагою — ото єдине, чим варто перейматися. Власне, Мануель не переймався, навіть не думав про те. Однак, стоячи біля бар'єра, не міг позбутися якогось гнітючого передчуття. Він дивився на бика, уявляючи собі наступну фаену і свої рухи з червоною сукниною, якими він заганяє бика, змусить його скоритися.

Циган знов ішов назустріч бикові — ішов сміливо, пружно ступаючи з п'яти на носок, мов по паркету танцювальної зали, і червоні держалка бандерилій здригалися в такт його крокам. Бик, що стояв тепер не так напружено, стежив за ним, намірюючись кинутися, але вичікував, коли він підступить ближче, щоб ударити напевне і ввігнати в нього роги.

Коли Фуентес підійшов зовсім близько, бик метнувся до нього. Фуентес відбіг на чверть кола, пустивши бика повз себе, а тільки-но той повернув назад — спинився, вискочив йому навперейми і, звівшись навшпиньки й випроставши руки, встро-

мив бандерильї просто у випнутий клубок м'язів на бичачій шиї, спритно ухилившись від рогів.

Натовп вибухнув схвальним ревом.

— Цей хлопчина не довго виступатиме вечорами,— мовив помічник Ретани до Суріто.

— Молодець,— сказав Суріто.

— Онде, дивіться.

Вони дивилися далі.

Фуентес стояв, прихилившись спиною до бар'єра. Позад нього, за бар'єром, двоє юнаків із квадрильї тримали плащі напоготові, щоб, хляскаючи ними об огорожу, відвернути бика вбік.

Бик, висолопивши язика і надимаючи боки, стежив за циганом. Був певен, що тепер уже той не втече. Он як притиснувся до червоних дощок. Досить лише кинутись... Бик не спускав його з ока.

Циган подався назад і відсмикнув руки з бандерильями, націленими на бика. Він гукнув бика, тупнув на нього ногою. Та бик остерігався. Він хотів ударити напевне. Годі з нього тичок у карк.

Фуентес підступив ближче до бика. Відхилився назад. Ще раз гукнув його. Хтось із публіки застережливо скрикнув.

— Надто близько, бісів син,— мовив Суріто.

— Ви дивіться,— сказав помічник Ретани.

Відхилившись назад, Фуентес дражнив бика бандерильями і раптом високо підскочив. Ту ж мить бик задер хвоста й кинувся на нього. Фуентес легко спустився на носки, звів перед собою руки, вигнувся всім тілом і, спритно ухилившись від правого рога, тикнув палички прямовисно вниз.

Бик з розгону вдарив рогами у бар'єр — туди, де хляскали по дошках плащі, відвертаючи його увагу від людини.

Циган уже біг уздовж бар'єра, наближаючись до Мануеля і вклоняючись на оплески глядачів. Куртка на ньому була роздерта — бик таки зачепив її кінчиком рога. І потішений циган показував ту дірку глядачам. Так він оббіг круг усієї арени. Суріто бачив, як циган пробіг повз нього, усміхаючись, показуючи на свою куртку. І собі усміхнувся.

Останні дві бандерильї застромив хтось інший. Ніхто цього навіть не помітив.

Помічник Ретани напнув на прут червону сукнину мулети, згорнув її і через бар'єр подав Мануелеві. Потім нахилився до шкіряного футляра з шпагами, вийняв одну шпагу і, тримаючи її за піхви, також простяг Мануелеві. Мануель узявся за червоне руків'я, висмикнув лезо, і шкіряні піхви звисли донизу.

Він подивився на Суріто. Той побачив, що Мануелеве обличчя зрошене потом.

— Тепер він твій, хлопче,— сказав Суріто.

Мануель кивнув головою.

— Він добряче охляв,— сказав Суріто.

— Саме те, що вам треба,— докинув і помічник Ретани.

Мануель знову кивнув.

Десь угорі, під самим дахом, сурмач сповістив про початок останнього заходу, і Мануель рушив через арену туди, де у високій темній ложі мав сидіти президент.

У першому ряду запасний репортер «Ель Еральдо» надовго припав до пляшки з теплим шампанським. Він вирішив, що не варто гаяти час на детальний звіт,— можна буде написати й у редакції. Справді-бо, чи така вже це велика важниця? Усього-на-всього вечірня корида. Як чого й не побачить, то прочитає в ранкових газетах... Він знову приклався до пляшки. О дванадцятій на нього чекатимуть у «Максима». Та й які це, зрештою, матадори? Хлопчиська й ледацюги. Збіговисько ледацюг... Він сховав записник у кишеню і подивився на Мануеля, що стояв сам-один край арени, вітально піднісши капелюх у напрямі ложі, якої не було видно високо в темних рядах. Серед арени стовбичив бик, утупивши просто себе невидющі очі.

— Присвячую цього бика вам, пане президент, та мадрідській публіці, найвибагливішій і найвеликодушнішій у світі,— промовляв Мануель. То була традиційна формула. Він виголосив її усю. Як на вечірню кориду, міг би трохи й скоротити.

Він уклонився до темряви, випростався, кинув капелюх через плече і, узявши в ліву руку мулету, а в праву — шпагу, рушив до бика.

Мануель наближався до бика. Бик дивився на нього пильно, сторожко. Мануель бачив, як з-під лівої лопатки бика звисають бандерильї, а на боці, як і раніше, вилискує кров від ударів списа Суріто. Бачив він і те, як бик стоїть на ногах. Простуючи вперед з мулетою в лівій руці та шпагою в правій, він не зводив очей з ніг бика. Бик не міг напасти, не зіставивши ніг докупи. А він стояв на них рівно, без напруги.

Мануель підступав до бика, не зводячи очей з його ніг. Усе гаразд. Він упорається з ним. Треба тільки змусити бика похилити голову, щоб всадити шпагу за рогами і вбити його. Він не думав тепер ні про шпагу, ні про те, як убиватиме бика. Думав про найближчу мить. Але й те, що він мав робити далі, усе ж гнітило його. Наближаючись до бика і стежачи за його ногами, він бачив то його очі, то вогку морду, то широко розставлені, вигнуті наперед роги. Очі в бика були

облямовані світлими кільцями. Ті очі стежили за Мануелем. Бик відчував, що має нарешті запопасти цього чоловічка з білим обличчям.

Мануель спокійно стояв перед ним і розправляв шпагою мулету, потім застромив лезо в червону сукнину, і шпага, яку він узяв тепер у ліву руку, розіпнула її, наче клівер на вітрильнику. Водночас погляд його привернули кінчики рогів бика. Один трохи розщепився від удару в бар'єр, другий був гострий, мов колючка на дикобразі. Розгортаючи мулету, Мануель побачив, що білий при основі ріг почервонів від крові. Усе це він побачив, не спускаючи з ока ніг бика. Бик пильно дивився на Мануеля.

«Не хоче нападати,— подумав Мануель.— Береже силу. Треба не дати йому спокою і примусити похилити голову. Неодмінно щоб похилив голову. Суріто вже раз пригнув його додолу, та він прочумався. Ось я зрушу його з місця, знову потече кров, і він швидко охляне».

Виставивши розіпнуту шпагою мулету, він гукнув бика.

Бик дивився на нього.

Мануель з викликом подався назад і труснув широко розгорнутою сукниною.

Бик побачив мулету. У світлі дугових ламп вона сяяла пурпуром. Ноги його напружились.

Зараз кинеться. У-у-ух!..

Як тільки бик скочив уперед, Мануель відсторонився й підняв мулету, так що вона пройшла над рогами і ковзнула по широкому бичачому хребту від голови до хвоста. Бик ударив рогами в порожнечу. Мануель і не зворухнувся.

Промчавши далі, бик, наче кіт, що обминає ріг будинку, повернув назад і став проти Мануеля.

Тепер він знову рвався до бою. Важка неповороткість зникла. Мануель помітив свіжу кров, що блищала на його чорній лопатці й стікала вниз по нозі. Приспустивши мулету додолу в лівій руці і відхилившись ліворуч, він гукнув бика. Ноги в бика напружились, очі не відривалися від мулети. «Зараз кинеться»,— подумав Мануель. Ух!..

Уникаючи удару, він хитнувся вбік і пропустив бика під мулетою; ноги його не зрушили з місця, а шпага виписала круту дугу, сяйнувши проти світла.

Після пасе натураль бик знову приготувався до нападу, і Мануель підняв мулету на пасе де печо. Він міцно вперся ногами в пісок, і бик проскочив під мулетою біля самих його грудей. Мануель відхилив голову, щоб її не зачепили брязкучі держалка бандерилій. Гаряче чорне тіло бика на мить торкнулося його грудей.

«Хай йому чорт, надто близько»,— подумав Мануель.

Суріто, нахилившись над бар'єром, щось швидко сказав циганові, і той з плащем у руці побіг до Мануеля. Суріто насунув капелюх на очі й став дивитися на арену, туди, де був Мануель.

Мануель знову стояв обличчям до бика, приспустивши мулету ліворуч від себе. Бик нахилив голову і стежив за мулетою.

— Якби ці штуки робив Бельмонте, вони б тут усі показилися,— сказав помічник Ретани.

Суріто промовчав. Він не зводив очей з Мануеля, що стояв посеред арени.

— Звідки хазяїн викопав цього дивака? — спитав помічник Ретани.

— З лікарні,— відповів Суріто.

— Отам-таки й знову буде, і то скоро,— сказав помічник Ретани.

Суріто обернувся до нього.

— Постукай,— звелів він, показуючи на бар'єр.

— Та я ж просто пожартував,— сказав помічник Ретани.

— Постукай по дереву.

Помічник Ретани нахилився і тричі стукнув по бар'єру.

— А тепер дивися,— сказав Суріто.

Посеред арени, під дуговими лампами, Мануель став на одне коліно проти бика і обома руками підняв мулету; бик, задерши хвоста, кинувся на нього.

Мануель ухилився від рогів, а коли бик кинувся знову, він крутнув мулету півколом, так що той упав на передні ноги.

— Та він же добрячий матадор,— сказав помічник Ретани.

— Ні,— озвався Суріто.

Мануель устав і з мулетою в лівій руці, а шпагою — в правій уклонився на оплески з темних рядів.

Бик важко підвівся і чекав, низько понуривши голову.

Суріто щось сказав ще двом юнакам з квадрильї, і ті вибігли на арену й стали позаду Мануеля, тримаючи в руках плащі. Тепер за ним стояли четверо. Ернандес був коло нього весь час, відколи він уперше вийшов з мулетою. Фуентес, високий, спокійний, держав плащ біля грудей, незворушно дивлячись на все. А оце підійшли ще двоє. Ернандес показав їм стати по одному з кожного боку. Мануель стояв сам обличчям до бика.

Мануель махнув рукою до юнаків з плащами, щоб відійшли. Обережно відступаючи, ті побачили, що обличчя його бліде і зрошене потом.

Невже вони не знають, що треба триматися далі? Чого лізуть бикові перед очі зі своїми плащами, коли його вже загнано і зупинено на місці? Без того доволі мороки.

Бик стояв, розкарячивши ноги, і дивився на мулету. Мануель згортав мулету в лівій руці. Бик не зводив з неї очей. Його тіло важко обвисло. Голова похилена, але не так уже й низько.

Мануель посварився на нього мулетою. Бик не ворухнувся. Тільки стежив за ним очима.

«Важкий, мов свинець,— подумав Мануель.— Ноги рівні. Стоїть як слід. Можна кінчати».

Він думав фаховими термінами матадора. Іноді він не міг знайти відповідного слова, і тоді думка уривалась. Його чуття і навички діяли автоматично, а думка працювала повільно й потребувала слів. Він знав про биків усе. Йому не треба було думати про них. Він просто робив те, що належало робити. Його очі бачили, що діється довкола, а тіло виконувало потрібні рухи без участі думки. Якби він думав про те все, то загинув би.

От і тепер, стоячи сам на сам з биком, він осягав чуттям багато чого водночас. Онде роги — один розщеплений, другий рівний і гострий... Треба стати коло лівого рога, приспустити мулету, щоб бик подався за нею, а тоді ступнути вперед і, перехилившись над рогами, коротко і прямо ввігнати лезо шпаги в невеличке, завбільшки з п'ятипесетову монету, місце на зашийку, просто між гострі виступи лопаток. А тоді швидко відскочити з-перед рогів. Він знав, що має все те зробити, але в думці було тільки два слова: *«Corto y derecho»* — «коротко і прямо».

«Коротко і прямо»,— думав він, згортаючи мулету. «Коротко і прямо» — висмикнув із мулети шпагу, став коло розщепленого лівого рога, спустив мулету вбік через усе тіло, аж поки його права рука із шпагою на рівні очей утворила хрест, а тоді звівся навшпиньки й націлив спрямоване донизу лезо бикові на карк.

«Коротко і прямо» — він ступнув до бика.

Удар — і він відчув, що злітає в повітря. Саме тієї миті він натис на шпагу, і вона випорснула в нього з руки. Він упав на пісок, і бик посунув до нього. Лежачи горілиць, Мануель відштовхував від себе ногами його морду. Він штурхав і штурхав, а бик не відступався, але, збуджений до нестями, ніяк не міг його поцілити й безладно тицяв головою, встромляючи роги в пісок. Молотячи ногами так, наче жонглював м'ячем, Мануель не давав бикові ударити навпростець.

Ззаду на Мануеля повіяло вітерцем від плащів, якими відманювали бика, і бик подався геть, з розгону перескочивши через Мануеля. На мить він заступив собою світло. Але ногою не зачепив.

Мануель підвівся й підібрав мулету. Фуентес подав йому

шпагу. Вона зігнулася від удару бикові в лопатку. Мануель виправив її на коліні й бігцем пустився до бика, що стояв тепер біля одного з мертвих коней. Він біг, і роздерта під пахвами куртка плескала йому по боці.

— Забери його звідти! — гукнув він циганові.

Тим часом бик почув дух крові од мертвого коня і встромив роги в рядно. Він кинувся на Фуентесів плащ; рядно, зачепившись за розколений ріг, повисло в нього на голові, і глядачі засміялися. Бик стояв посеред арени й мотав головою, силкуючись позбутися рядна. Ернандес, підбігши ззаду, вхопився за край рядна і спритно скинув його з рога.

Бик кинувся за ним, та раптом закляк на місці. Він знов уникав бою. Мануель підступив до нього зі шпагою та мулетою. Махнув мулетою в нього перед очима. Бик не хотів нападати.

Мануель став до нього боком, націляючись лезом шпаги. Бик і не ворухнувся. Закляк наче мертвий, не маючи сили кинутися ще раз.

Мануель звівся навшпиньки, наставив шпагу і ступив до бика.

Знов удар — і він відчув, як його стрімко відкинуло назад і з силою повалило на пісок. Цього разу годі було відбиватися ногами. Бик стояв просто над ним. Мануель лежав мов неживий, поклавши голову на руки, а бик тицяв його лобом. Тицяв у спину, в притиснуте до піску обличчя. Мануель відчув, як ріг устромився в пісок між його зчепленими руками. Бик буцнув його в поперек. Мануелеве обличчя вгрузло у пісок. Бик проштрикнув рогом рукав куртки й одірвав його. На допомогу Мануелеві приспіли юнаки з квадрильї, і бик кинувся за їхніми плащами.

Мануель підвівся, знайшов шпагу та мулету, і, мацнувши пальцем вістря шпаги, побіг до бар'єра по нову.

Помічник Ретани подав йому через бар'єр шпагу.

— Утріться,— сказав він.

Мануель, пустившись бігцем назад до бика, витер хусточкою закривавлене обличчя. Він не бачив Суріто. Де ж це Суріто?

Юнаки з квадрильї облишили бика і чекали з плащами в руках. Бик знову закляк на місці, важкий, отупілий.

Мануель підступив до нього з мулетою. Зупинився, тріпнув нею в повітрі. Бик не ворухнувся. Мануель помахав мулетою перед бичачою мордою — туди-сюди, потім ще раз. Бик поводив очима за кожним рухом мулети, але нападати не хотів. Чекав, щоб це зробив Мануель.

Мануель непокоївся. Нічого не вдієш, треба вдарити самому. Коротко й прямо. Він став боком, трохи не торкаючись бика,

переніс мулету навхрест перед себе і вдарив. Натиснувши на шпагу, рвучко подався ліворуч, щоб уникнути рога. Бик шаснув повз нього, шпага злетіла в повітря і, блиснувши під дуговими лампами, упала червоним руків'ям на пісок.

Мануель побіг і підібрав шпагу. Вона зігнулася, і він виправив її на коліні.

Вертаючись бігцем назад до бика, що знову закляк, він поминув Ернандеса з плащем у руках.

— Не бик, а самі кістки,— співчутливо мовив юнак.

Втираючи обличчя, Мануель кивнув головою. Тоді сховав закривавлену хусточку до кишені.

Онде він, бик. Уже біля самого бар'єра. Хай йому чорт. Може, він і справді з самих кісток. Може, там нема й куди встромити шпагу. Та ні ж бо, є! Ось він їм зараз покаже.

Він спробував поманити бика мулетою, але той не зрушив з місця. Мануель помахав мулетою в нього перед очима. Так само марно.

Він згорнув мулету, витяг шпагу, став боком до бика і вдарив. Уже встромляючи шпагу, відчув, що вона гнеться, а коли натиснув дужче, шпага випорснула в нього з руки і, перекрутившись у повітрі, полетіла в публіку. В ту ж мить, як шпага шугнула вгору, Мануель відскочив убік.

Перші подушки, пожбурені з темряви на арену, не влучили в нього. Тоді одна гупнула йому в обличчя, в закривавлене обличчя, звернуте до публіки. За нею полетіли ще і ще. Летіли й падали на пісок. Хтось із перших рядів кинув порожню пляшку від шампанського. Вона вдарила Мануеля по нозі. А він стояв і дивився в темряву, звідки все те летіло. Потім щось просвистіло в повітрі і впало біля його ніг. Мануель нахилився й підняв. То була його шпага. Він вирівняв її на коліні й підніс догори, вітаючи глядачів.

— Дякую,— сказав він.— Дякую.

Ух ви падлюки! Мерзенні падлюки! Паскудні, мерзенні падлюки! Він копнув ногою подушку і побіг далі.

Онде він, бик. Усе такий самий. Ну, стривай же ти, клятий падлюко!

Мануель розгорнув мулету перед чорною мордою. Марна річ.

Ага, не хочеш... Ну гаразд... Він підступив ближче і тицьнув гострим прутом мулети просто у вогку морду.

Коли бик кинувся, Мануель відскочив назад, спіткнувся об подушку і відчув, як ріг увійшов у тіло — збоку, під ребрами. Він ухопився за ріг обома руками і позадкував, міцно затискаючи рану. Бик мотнув головою, і він упав на пісок. Лежав не ворушачись. Аж ось небезпека минула. Бик побіг геть.

Мануель звівся на ноги, кашляючи і почуваючи себе вкрай знеможеним, загиблим. Мерзенні падлюки!..

— Подайте шпагу! — крикнув він.— Шпагу й мулету!

Фуентес підійшов з мулетою і шпагою.

Ернандес обняв Мануеля рукою.

— Ідіть до лазарету, друже,— сказав він.— Не будьте дурнем.

— Забирайся геть! — гримнув Мануель.— Геть під три чорти! — І випручався з-під його руки.

Ернандес знизав плечима. Мануель уже біг до бика.

Бик стояв на місці, важкий, мов у землю вкопаний.

Ну, начувайся ж, падлюко! Мануель вихопив з мулети шпагу, націлився і кинувся на бика. Відчув, як усе лезо ввігналося в рану. Аж до самого руків'я. Пальці його вперлись бикові в карк. Він стояв над биком, відчуваючи під рукою гарячу кров, що струменіла з рани.

Бик заточився, немов йому підітнулися ноги, і Мануель відступив. Стояв осторонь і дивився, як бик важко повалився на бік і раптом перекинувся догори ногами.

Мануель привітав публіку, піднісши догори руку, ще теплу від крові.

Отож-бо, падлюки! Він хотів щось сказати, але закашлявся. У грудях пекло, він задихався. Повів очима по арені, шукаючи мулету. Треба йти вітати президента. К бісу президента!.. Він уже сидів на піску і дивився на щось темне. А, то бик. Лежить догори ногами. І язика висолопив. Щось повзає в нього по череву й між ногами. Там, де шерсть рідша. Мертвий бик... К бісу бика! К бісу всіх!..

Він спробував звестись на ноги, але знову закашлявся. І знову сів на пісок, заходячись кашлем. Хтось підійшов і підвів його.

Його підхопили на руки й понесли до лазарету. Перебігши арену, спинилися перед воротями — дорогу заступив запряг мулів,— тоді рушили далі темним переходом, гучно сапаючи, піднялися східцями й нарешті поклали його.

Лікар і двоє в білих халатах уже чекали на нього. Взяли на стіл, почали розрізати сорочку. Мануеля охопила втома. У грудях палало. Він закашлявся, і йому приклали щось до рота. Всі були дуже заклопотані.

Електричне світло різало Мануелеві очі. Він стулив повіки.

Він чув, як хтось важко піднімається сходами. Потім не чув нічого. Потім почув далекий гомін. То публіка. Ну що ж, його другого бика доведеться вбити комусь іншому. Вони порізали йому всю сорочку. Лікар усміхнувся до нього. Там був і Ретана.

— Привіт, Ретана! — сказав Мануель. І не почув свого голосу.

Ретана всміхнувся до нього і щось промовив. Мануель нічого не почув.

Біля стола стояв Суріто й, нахилившись, дивився, як орудує лікар. Він був у вбранні пікадора, але без капелюха.

Суріто щось сказав Мануелеві. Той не почув.

Суріто заговорив до Ретани. Один з лікарових помічників усміхнувся й подав Ретані ножиці. Ретана передав їх Суріто. Суріто щось сказав Мануелеві. Той не почув.

Під три чорти цей операційний стіл! Він уже бачив їх хтозна-скільки. І цього разу не помре. Якби мав помирати, привели б священика.

Суріто щось казав до нього. Ось підняв ножиці.

Он воно що! Вони хочуть відрізати його колету. Хочуть відрізати його кіску...

Мануель підхопився на столі й сів. Лікар сердито відступив назад. Хтось притримав Мануеля за плечі.

— Ти цього не зробиш, Маносе,— сказав Мануель.

І раптом виразно почув голос Суріто.

— Ну-бо, годі,— сказав Суріто.— Не зроблю. Я пожартував.

— У мене виходило добре,— сказав Мануель.— Просто під кінець не повелося. Ото й тільки.

Мануель знову ліг. Йому приклали щось до обличчя. Усе те було йому знайоме. Він глибоко вдихнув. Почував себе страшенно втомленим. До краю, до знемоги. Ось уже забрали від обличчя ту штуку...

— У мене виходило добре,— кволо сказав Мануель.— Дуже добре все виходило.

Ретана поглянув на Суріто і рушив до дверей.

— Я побуду біля нього,— сказав Суріто.

Ретана здвигнув плечима.

Мануель розплющив очі й подивився на Суріто.

— Хіба не добре в мене виходило, Маносе? — спитав він з надією.

— Авжеж,— відказав Суріто.— Чудово все виходило.

Помічник лікаря приклав Мануелеві до обличчя маску, і той глибоко вдихнув. Суріто незграбно стояв поруч, дивився.

НА ЧУЖИНІ

Восени війна ще тривала, але вже без нас. Тієї осені в Мілані було холодно, і смеркало дуже рано. Потім спалахувало електричне світло, і було приємно блукати вулицями, роздивляючись на вітрини. Перед дверима крамниць висіло чимало всілякої дичини, і сніг припорошував хутро лисиць, а вітер гойдав їхні хвости. Випатрані оленячі туші важко й непорушно звисали додолу, а дрібні птахи хилиталися на вітрі, і пір'я на них тріпотіло. Осінь була холодна, і вітер дув з гір.

Щодня надвечір ми всі ходили до госпіталю. Дістатися туди через місто можна було різними дорогами. Дві дороги вели понад каналами, але так було надто далеко. Та хоч як іти, а потрапити туди ви могли тільки через котрийсь міст на каналі. Мостів було три. На одному з них жінка продавала смажені каштани. Стояти перед її жаровнею було тепло, і каштани довго не хололи в кишені.

Будинок госпіталю був дуже старий і дуже гарний, але ми його минали: заходили в браму, перетинали подвір'я і виходили другою брамою. З того подвір'я звичайно починалися проводи померлих. За старим госпіталем стояли нові кам'яні будинки — отам ми й зустрічалися щодня, були всі напрочуд чемні й цікавилися недугами інших, а тоді сідали в ті лікувальні апарати, що мали нас вилікувати.

До апарата, в якому я сидів, підійшов лікар і спитав:

— Чим ви захоплювались до війни? Спортом займалися?

— Так, грав у футбол,— відповів я.

— Добре,— сказав він.— Отож і знову гратимете у футбол, ще краще, ніж тоді.

У мене зовсім не згиналося коліно, й нога від коліна до кісточки так стяглася, ніби там ніколи не було литки, і ота машина мала зігнути мені суглоб і розрухати його в такий спосіб, начеб я їхав на велосипеді. Та коліно все не згиналось, і машина, доходячи до цього моменту, щоразу спинялася.

— Минеться,— казав лікар.— Вам пощастило, голубе. Ви знову гратимете у футбол, ще й як.

У сусідньому апараті сидів майор з маленькою, як у дитини, рукою. Коли лікар узявся оглядати його руку, застромлену між двох шкіряних пасів, що ходили вгору-вниз і плескали по нерухомих пальцях, майор підморгнув до мене й спитав:

— А я теж гратиму у футбол, докторе?

Колись він був чудовий фехтувальник, а перед війною — найперший фехтувальник в Італії.

Лікар пішов у свій кабінет і приніс фотографію, де зображено руку, що до лікування була майже така сама всохла, як і майорова, а потім трохи побільшала. Майор тримав фотографію здоровою рукою і уважно розглядав її.

— Поранення? — запитав він.

— Нещасливий випадок на заводі,— сказав лікар.

— Цікаво, цікаво,— промовив майор і повернув фотографію лікареві.

— Тепер вірите?

— Ні,— відказав майор.

Були там три юнаки, приблизно мого віку, що також приходили день у день. Усі троє міланці: один учився на адвоката, другий хотів стати художником, а третій — вступити до армії. Інколи, відбувши свої процедури, ми йшли разом до кафе «Кова», що поряд із театром «Ла Скала». Ішли чавпростець через робітничий квартал, бо нас було четверо. Тамтешній люд ненавидів нас — адже ми були офіцери,— і, коли ми проходили повз якусь пивничку, звідти частенько гукали: *«A basso gli ufficiali!»*[1] Ще один юнак, що часом приєднувався до нашої компанії,— тоді нас ставало п'ятеро,— носив на обличчі чорну шовкову пов'язку: в нього не було носа, і йому мали відновлювати обличчя. Він пішов на війну з військової школи, і його поранило першої ж години перебування на фронті. Обличчя йому відновили, та оскільки він походив із стародавнього роду, то відповідного носа припасувати ніяк не могли. Він виїхав до Південної Америки і працював там у банку. Та все те було ще далеко попереду, а тоді ніхто з нас і гадки не мав, як воно поверне згодом. Ми знали тільки те, що війна триває, але тепер уже без нас.

Усі ми мали однакові медалі, за винятком юнака з чорною шовковою пов'язкою на обличчі: він надто недовго був на фронті, щоб заслужити якусь нагороду. Високий юнак з блідим обличчям, що вчився на адвоката, був лейтенантом у добровольчому полку й дістав три таких медалі, яких кожен з нас мав усього по одній. Він довший час дивився смерті у вічі і тепер тримався дещо осібно від інших. Та й усі ми були трохи відособлені один від одного — єднали нас лише щоденні зустрічі в госпіталі. І все ж, коли ми поночі простували разом до «Кова» через той неприязний район, повз пивнички, з яких лилося світло та співи, а то, бувало, вулицею, де на тротуарах товпилося стільки людей, що нам доводилось розштовхувати

[1] Геть офіцерів! *(Італ.)*

їх, щоб пройти,— ми відчували, як нас єднає щось нам тільки знане, таке, чого вони, ці люди, які не люблять нас, і не зрозуміють.

Зате нам самим усе було зрозуміле в «Кова», у тому багатому й теплому кафе, не надто яскраво освітленому, часом гамірному й прокуреному, де за столиками завжди сиділи дівчата, а на прибитих до стіни поличках лежали ілюстровані журнали. Дівчата в «Кова» були великі патріотки, а згодом я дізнався, що в Італії взагалі найпалкішими патріотками були завсідниці кафе,— гадаю, такі вони лишилися й понині.

Юнаки, з якими я водив товариство, спершу дивилися на мої медалі шанобливо й питали, за що я їх заслужив. Я показав їм свої пишномовні атестації, де було чимало всіляких *fratellanza* та *abnegazione*[1], але по суті, коли відкинути гучні слова, виходило, що медалі дано мені тільки за те, що я американець. Після того їхнє ставлення до мене трохи змінилося, хоч я й лишився для них товаришем, на відміну від інших чужинців. Я був їхній товариш, але відтоді, як вони прочитали ті папери, я назавжди перестав бути одним із них: вони ж бо воювали зовсім по-іншому й медалі свої дістали за інше. Щоправда, я був поранений, одначе всі ми знали, що поранення — це, зрештою, чиста випадковість. І все-таки я не соромився своїх нагород, а іноді, після кількох чарок, мені починало здаватись, ніби і я вчинив усі ті подвиги, за які вони дістали свої медалі; та, повертаючись пізно ввечері безлюдними вулицями повз темні крамниці, щулячись від холодного вітру й намагаючись триматися ближче до ліхтарів, я усвідомлював, що ніколи б не спромігся на таке,— я надто боявся померти і часто вночі, лежачи сам у ліжку, охоплений страхом перед смертю, довго думав про те, щó буде, коли мені знов доведеться піти на фронт.

Ті троє з медалями були наче мисливські соколи, а я не був сокіл, хоч декому, хто ніколи не полював, міг би видатись соколом; та вони, ті троє, розуміли все краще за інших, і ми помалу розійшлися. Зате з юнаком, що був поранений свого першого дня на фронті, ми лишилися добрими приятелями, бо йому вже не судилося дізнатись, як би він себе показав, отже, і його ніколи не визнали б за рівного, а мені він подобався тим, що, можливо, й з нього не вийшло б сокола.

Майор, що був колись чудовим фехтувальником, не вірив у хоробрість і той довгий час, що ми просиджували в своїх лікувальних апаратах, уживав на виправлення моїх граматичних

[1] Братерство... самовідданність *(італ.)*.

помилок. Якось він похвалив мою італійську вимову, і відтоді ми досить жваво розмовляли між собою по-італійському. Та якось я сказав, що ця мова, як на мене, надто легка, щоб нею серйозно цікавитись: усе в ній так просто висловити.

— Авжеж,— сказав майор.— Тільки чого тоді ви не зважаєте на граматику?

Отож ми взялися до граматики, і враз італійська мова стала така важка, що я вже й говорити до нього боявся, поки не опаную всю ту науку.

Майор приходив до госпіталю дуже справно. Здається, не пропустив жодного дня, хоч я певен, що він не вірив у ті апарати. Та й ніхто з нас тоді в них не вірив, і одного разу майор так і сказав: усе це, мовляв, дурниці. Апарати були нові, і саме на нас їх випробовували. Це чисте безглуздя, сказав він, «умоглядна вигадка, як усі теорії». А за те, що я й досі не навчився граматики, він назвав мене нікчемним безнадійним тупаком, а себе дурнем, що морочиться зі мною. Невисокий на зріст, тендітний, він рівно сидів у кріслі, засунувши праву руку в апарат і втупивши очі в стіну перед себе, тим часом як шкіряні паси метлялися вгору-вниз обабіч його пальців.

— Що ви будете робити після війни, якщо вона тільки скінчиться? — запитав він мене.— Стежте за граматикою!

— Повернуся в Америку.

— Ви одружені?

— Ні, але думаю одружитись.

— То ви таки справді дурень,— сказав він і вигляд мав дуже сердитий.— Людям не слід одружуватись.

— Чому, *signor maggiore*?[1]

— Не називайте мене «*signor maggiore*».

— Чому людям не слід одружуватись?

— Не можна одружуватись. Не можна...— сказав він спересердя.— Коли вже людина має втратити все, не треба ризикувати ще й цим. Не треба нічим ризикувати. Треба брати лиш те, чого не можна втратити.

Він говорив дуже сердито й гірко, дивлячись просто себе.

— Але чому людина неодмінно має все втратити?

— Бо втратить,— відказав майор, не відводячи очей від стіни. Тоді поглянув униз, на апарат, висмикнув з-поміж пасів свою маленьку, всохлу руку і щосили вдарив нею по стегну.— Усе втратить! — Він майже кричав.— І не суперечте! — Тоді гукнув служника, що наглядав за машинами: — Зупиніть цю бісову штуку!

---

[1] Пане майоре *(італ.)*.

Він вийшов у сусідню кімнату на світлові процедури та масаж. Згодом я почув, як він питає лікаря, чи можна подзвонити по телефону з його кабінету, а потім він причинив двері. Коли він повернувся, я вже сидів біля іншого апарата. На майорі був плащ і кашкет. Він підійшов до мене й поклав руку мені на плече.

— Даруйте, будь ласка,— мовив він і поплескав мене по плечу здоровою рукою.— Я не хотів вас образити. Щойно померла моя дружина. То ви вже пробачте мені.

— О...— сказав я, враз пройнявшись болісним співчуттям.— Яке горе...

Майор стояв, закусивши нижню губу.

— Мені дуже тяжко,— озвався він нарешті.— Ніяк не можу з цим примиритися.— Він дивився повз мене у вікно. І раптом заплакав.— Просто несила з цим примиритися,— сказав він, і голос його урвався. Тоді, плачучи й кусаючи губи, із слізьми на щоках, високо підвівши голову і втупившись у простір невидющими очима, він по-солдатському струнко пройшов повз апарати й зник за дверима.

Лікар розповів мені, що майорова дружина, зовсім ще молода, з якою він одружився лише тоді, коли його, як інваліда, визнали непридатним до фронту, померла від запалення легень. Слабувала вона всього кілька днів. Ніхто не думав, що вона помре.

Три дні майор не приходив до госпіталю. Потім з'явився о тій самій годині, що звичайно, з чорною пов'язкою на рукаві мундира. На той час на стінах уже висіли великі оправлені фотографії всіляких каліцтв до і після лікування в апаратах. Перед майором були три знімки із зображенням рук, що спочатку були такі самі, як і в нього, а після лікування стали нормальними. Не знаю, де їх роздобув лікар. Я завжди гадав, що нас перших лікують тими апаратами. Та майорові було байдуже до фотографій — він весь час дивився у вікно.

ГОРИ ЯК БІЛІ СЛОНИ

Гори за долиною Ебро були довгасті й білі. А по цей бік не було ні затінку, ні дерева, і станція стояла на осонні між двох залізничних колій. Попід самою стіною будівлі залягла тепла смуга тіні, а розчинені двері станційного буфету затуляла завіска з нанизаних на шворки бамбукових паличок — щоб не залітали мухи. Американець і його дівчина сиділи за столиком надворі, в затінку. Було дуже гаряче, а експрес із Барселони мав прибути через сорок хвилин. Він стояв тут дві хвилини, тоді вирушав на Мадрід.

— Що будемо пити? — спитала дівчина. Вона зняла капелюшок і поклала його на столик.

— Ну й пече сьогодні,— сказав чоловік.

— Випиймо пива.

— *Dos cervezas* [1],— мовив чоловік, обернувшись до завіски.

— Великих? — спитала від дверей буфетниця.

— Так, два великих.

Жінка принесла два кухлі пива й два повстяних кружальця. Поставила кухлі на кружальця й глянула на чоловіка та дівчину. Дівчина дивилась у далину, на пасмо гір. Вони біліли проти сонця, а вся місцевість довкола була засушена й руда.

— Скидаються на білих слонів,— сказала вона.

— Зроду не бачив білого слона.— Чоловік пив своє пиво.

— Ще б пак, куди тобі...

— А чом би мені й не бачити,— заперечив чоловік.— Те, що ти так кажеш, нічого не доводить.

Дівчина подивилась на бамбукову завіску.

— Там щось написано,— сказала вона.— Що це означає?

— *Anis del Toro*. Це такий напій.

— Покуштуємо?

— Прошу вас! — гукнув він за завіску.

Жінка вийшла з буфету.

— Чотири реали.

— Принесіть нам два *Anis del Toro*.

— З водою?

— Ти питимеш з водою?

— Не знаю,— відказала дівчина.— А з водою смачно?

— Непогано.

— То як, з водою? — спитала жінка.

---

[1] Два пива *(ісп.)*.

— Так, з водою.

— Відгонить локрицею,— сказала дівчина й поставила склянку.

— Усе в тебе так.

— Атож,— сказала дівчина.— Усе відгонить локрицею. А надто те, чого так довго чекаєш, як от і той абсент.

— Та годі-бо.

— Ти сам почав,— відказала дівчина.— Мені було хороше. Я не нудилася.

— То постараймося і далі не нудитись.

— Гаразд. Я й старалася. Я сказала, що оті гори схожі на білих слонів. Хіба не вдале порівняння?

— Дуже вдале.

— Я хотіла покуштувати цей новий напій. Ми ж тільки те й робимо, що оглядаємо все і куштуємо нові напої.

— Мабуть, що так.

Дівчина знову подивилася на гори.

— Гарні гори,— мовила вона.— Насправді вони не схожі на білих слонів. Я мала на думці лиш те, що вони біліють за деревами, наче слони.

— Може, вип'ємо ще?

— Гаразд.

Подув теплого вітру гойднув бамбукову завіску до самого столика.

— А пиво смачне, холодне,— сказав чоловік.

— Добре пиво,— сказала дівчина.

— Це справді зовсім проста операція, Джіг,— промовив він.— Власне, це навіть і не операція.

Дівчина дивилася вниз, на ніжку стола.

— Я певен, що ти й незчуєшся, Джіг. Це майже нічого. Все робиться з допомогою повітря.

Дівчина мовчала.

— Я поїду з тобою і весь час буду біля тебе. Просто пустять повітря, а далі все піде само собою.

— А що потім?

— Потім нам знову буде добре. Так, як було раніш.

— Чому ти так гадаєш?

— Це ж єдине, що в нас негаразд. Єдине, що заважає нам бути щасливими.

Дівчина звела очі на завіску, потім простягла руку і взяла пальцями два бамбукових разки.

— То ти гадаєш, що потім усе стане гаразд і ми будемо щасливі...

— Я певен. Тобі нема чого боятися. Я знаю багатьох, які це робили.

— Я теж,— сказала дівчина.— І потім усі вони були страшенно щасливі...

— Ну, коли не хочеш, то й не треба. Я ж тебе не примушую. Але я знаю, що це дуже просто робиться.

— І ти справді цього хочеш?

— Я вважаю, що так буде найкраще. Але зовсім не хочу, щоб ти це робила всупереч своїй волі.

— А якщо я це зроблю, тоді ти будеш щасливий, і все буде як раніш, і ти мене кохатимеш?

— Я й так тебе кохаю. Сама знаєш, що кохаю.

— Знаю. Але тоді знов усе буде добре, і коли я скажу, ніби щось там схоже на білих слонів, тобі сподобається?

— Авжеж. Мені й тепер подобається, але я просто нѐ можу думати про такі речі. Ти ж знаєш, який я, коли мене щось тривожить?

— А якщо я це зроблю, тебе ніщо не тривожитиме?

— Про це нема чого тривожитись, воно ж зовсім проста річ.

— Тоді я зроблю це. Бо до себе мені байдуже.

— Тобто як байдуже?

— Байдуже, та й годі.

— А от мені до тебе не байдуже.

— Зате мені байдуже. Я зроблю це, і все буде чудово.

— Коли так, то я цього не хочу.

Дівчина підвелась і пішла в кінець станції. По той бік колії на березі Ебро були поля та дерева. А вдалині, ген за річкою, височіли гори. Полем бігла тінь від хмарини, а за деревами видніла річка.

— І все це могло бути наше,— промовила вона.— Усе могло бути наше, а ми з кожним днем робимо його неможливішим.

— Ти щось сказала?

— Я кажу, що все могло бути наше.

— Усе й так наше.

— Ні, не наше.

— Цілий світ наш.

— Ні.

— Ми можемо поїхати куди завгодно.

— Ні, не можемо. Тепер світ уже не наш.

— Наш.

— Ні. Що вже раз утрачено, того ніколи не вернеш.

— Для нас нічого не втрачено.

— Що ж, побачимо.

— Іди в затінок,— сказав він.— Не треба себе так настроювати.

— Я ніяк себе не настроюю,— відказала дівчина.— Просто я знаю.

— Я не хочу, щоб ти робила те, чого тобі не хочеться...

— ...Ані те, що може мені зашкодити,— сказала вона.— Я знаю. Чи не випити нам ще пива?

— Добре. Але ти зрозумій...

— Я розумію,— мовила дівчина.— Може, годі вже про це?

Вони сіли за столик, і дівчина звернула очі на гори, що підносились над вигорілою долиною, а чоловік дивився то на неї, то на стіл.

— Ти повинна зрозуміти,— сказав він,— я не хочу, щоб ти це робила з примусу. Коли це для тебе щось важить, я згоден на все.

— А для тебе нічого не важить? Якось би воно було.

— Звичайно, важить. Але мені потрібна тільки ти. Нікого більше я не хочу. І я знаю, що це зовсім просто.

— Звичайно, ти знаєш, що це зовсім просто.

— Кажи собі хоч що, а я таки це знаю.

— Слухай, якщо я попрошу, ти зробиш для мене одну річ?

— Усе, що ти скажеш.

— То я тебе прошу, прошу, прошу, прошу, прошу — замовкни!

Він нічого не сказав, тільки подивився на валізи під стіною станції. На них були наклейки з усіх готелів, де вони спинялися на ніч.

— Але ж я справді цього не хочу,— сказав він.— І нічогісінько не боюся, хоч як воно буде.

— Я зараз закричу,— сказала дівчина.

Із-за завіски вийшла жінка з двома кухлями пива й поставила їх на вогкі повстяні кружальця.

— За п'ять хвилин прибуває поїзд,— сказала вона.

— Що вона каже? — спитала дівчина.

— Що за п'ять хвилин прийде поїзд.

Дівчина подякувала їй усмішкою.

— Треба б перенести валізи на той бік,— сказав чоловік.

Вона усміхнулася до нього.

— Іди. А тоді вертайся і доп'ємо пиво.

Він підняв дві важкі валізи й поніс їх поза станцією до протилежної платформи. Тоді поглянув на колії, одначе поїзда ще не було видно. Назад він пішов через буфет, де пасажири, дожидаючи поїзда, пили пиво. Він випив біля прилавка чарчину *Anis del Toro* й подивився на людей у буфеті. Усі вони спокійно дожидали поїзда. Він розсунув завіску і вийшов. Дівчина сиділа за столиком і усміхалася до нього.

— То як тобі, краще? — спитав він.

— Чудово,— відказала вона.— Зі мною все гаразд. Я почуваю себе чудово.

УБИВЦІ

Двері до їдальні Генрі відчинились, і зайшли двоє. Вони сіли біля прилавка.

— Що подати? — спитав їх Джордж.

— Не знаю,— відказав один.— Ти що їстимеш, Еле?

— Та не знаю,— озвався Ел.— Не надумаю навіть, що б його вибрати.

Надворі сутеніло. За вікном засвітилися ліхтарі. Двоє біля прилавка читали меню. Нік Адамс роздивлявся їх з другого кінця прилавка. Коли вони зайшли, він саме розмовляв із Джорджем.

— Мені смажену вирізку з яблучною підливою та картопляним пюре,— сказав перший.

— Ще не готове.

— Якого ж біса воно стоїть у меню?

— Це обідня страва,— пояснив Джордж.— Обіди в нас від шостої.— Він поглянув на стінний годинник за прилавком.— А тепер п'ята.

— Годинник показує двадцять на шосту,— сказав другий незнайомець.

— Він на двадцять хвилин поспішає.

— Та біс із ним, з тим годинником,— сказав перший.— Чим же тут можна підживитися?

— Можу подати різні сандвічі,— відповів Джордж.— Яєчню з шинкою, яєчню з салом, печінку з салом, біфштекс.

— Давай мені курячі крокети в сметані, з горошком і картопляним пюре.

— Це теж обіднє.

— Все, що ми замовляємо, обіднє, так? Он ти як повертаєш!

— Можу дати яєчню з шинкою, яєчню з салом, печінку...

— Я беру яєчню з шинкою,— сказав той, котрого звали Ел. Він був у котелку й чорному пальті, застебнутому на всі гудзики. Обличчя мав дрібне, бліде й тонкогубе. На шиї в нього було шовкове кашне, на руках — рукавички.

— А мені яєчню з салом,— сказав другий. На зріст він був майже такий самий, як Ел. Вони різнились обличчями, але одягом скидалися на близнят. На обох були пальта, видимо тісні. Та й сиділи вони однаково — нахилившись уперед і поклавши лікті на прилавок.

— А випити щось є? — спитав Ел.

— Пиво, морс, імбирний напій.
— Я питаю *випити*.
— Оце все, що я сказав.
— Чудове містечко,— мовив другий.— Як воно хоч зветься?
— Семміт.
— Ти чув коли про таке? — спитав Ел свого товариша.
— Ні,— відказав той.
— А що тут роблять вечорами? — спитав Ел.
— Обідають,— сказав його товариш.— Приходять сюди і їдять цей знаменитий обід.
— Таки вгадали,— мовив Джордж.
— То ти думаєш, що я вгадав? — спитав його Ел.
— Атож.
— Ти молодець хоч куди, еге?
— Атож.
— Ніякий ти не молодець,— сказав другий.— Правда ж, Еле?
— Бовдур він,— сказав Ел. Тоді обернувся до Ніка: — Тебе як звати?
— Адамс.
— Ще один молодець,— сказав Ел.— Як по-твоєму, він молодець, Максе?
— У цьому містечку самі молодці,— відказав Макс.

Джордж поставив на прилавок дві тарілки: яєчню з шинкою і яєчню з салом. Тоді присунув до них по тарілочці смаженої картоплі й зачинив віконце до кухні.

— Котра ваша? — спитав він Ела.
— А ти не пам'ятаєш?
— Із шинкою.
— Бач, який молодець,— сказав Макс. Тоді простяг руку і взяв тарілку з яєчнею. Обидва їли в рукавичках. Джордж дивився, як вони їдять.
— А ти чого витріщився? — глянув Макс на Джорджа.
— Та нічого.
— А я кажу — чого. Ти витріщався на мене.
— То він, певне, пожартував, Максе,— сказав Ел.

Джордж засміявся.

— Тобі нема чого сміятися,— сказав йому Макс.— Тобі зовсім нема чого сміятися, зрозумів?
— Гаразд, не буду,— мовив Джордж.
— Він гадає, що це гаразд.— Макс обернувся до Ела.— Він, бач, так гадає. Он він який!
— О, він розумник,— сказав Ел.

Обидва знову взялися до їжі.

— А як звати отого молодця, що стовбичить коло прилавка? — спитав Ел у Макса.

— Гей ти, молодче! — гукнув Макс до Ніка.— Ану катай за прилавок до свого приятеля.

— А що таке? — спитав Нік.

— А нічого.

— Сказано тобі, то йди,— докинув Ел.

Нік зайшов за прилавок.

— Що це означає? — спитав Джордж.

— Не твоє діло,— відказав Ел.— Хто є в кухні?

— Негр.

— Який ще негр?

— Кухар.

— Скажи, нехай вийде сюди.

— А це навіщо?

— Скажи йому, нехай вийде.

— Чи ви знаєте, де ви?

— Ми добре знаємо, де ми,— відказав той, котрого звали Макс.— Хіба ми схожі на дурників?

— Розмовляєш ти й справді наче дурник,— сказав йому Ел.— Якого ти дідька панькаєшся з цим хлопчиськом? Слухай, ти,— звернувся він до Джорджа.— Скажи негрові, щоб вийшов сюди.

— Що ви хочете йому зробити?

— Нічогісінько. Помізкуй трохи, молодче. Що б то ми мали робити якомусь негрові?

Джордж штовхнув віконце, що відчинялося до кухні.

— Семе! — гукнув він.— Вийди-но на хвилинку.

Двері з кухні розчинились, і звідти вийшов негр.

— Що таке? — спитав він.

Ті двоє біля прилавка окинули його поглядом.

— Усе гаразд, негритосе. Отам і стій,— сказав Ел.

Негр Сем стояв у фартусі й дивився на двох незнайомців, що сиділи біля прилавка.

— Слухаюсь, сер,— мовив він.

Ел зліз з високого табурета, на якому сидів.

— Я піду до кухні з негром і оцим молодцем,— сказав він.— Вертай у кухню, негритосе. А ти за ним, молодче.

І невеличкий чоловік рушив до кухні слідом за Ніком та кухарем Семом. Двері за ними зачинились.

Другий, на ім'я Макс, сидів біля прилавка навпроти Джорджа. Та дивився він не на Джорджа, а в довге дзеркало, що прикрашало стіну за прилавком. У цьому приміщенні до їдальні Генрі був салун.

— То що, молодче,— спитав Макс, дивлячись у дзеркало,— чому ти нічого не кажеш?

— Що все це означає?

— Чуєш, Еле! — гукнув Макс.— Мій хлопець хоче знати, що все це означає.

— А чого ти йому не поясниш? — долинув з кухні голос Ела.

— Як ти думаєш, що́ воно все означає?

— Не знаю.

— А як ти гадаєш?

Говорячи, Макс дивився в дзеркало.

— Не можу сказати.

— Чуєш, Еле, молодець не може сказати, що він про все це думає!

— Еге ж, чую,— озвався Ел з кухні. Він відчинив низьке віконце, крізь яке передавали тарілки, й підпер його пляшкою від томатного соусу, щоб не зачинялось.— Слухай, молодче,— сказав він Джорджеві з кухні.— Стань-но трохи далі. А ти, Максе, посунься трохи праворуч.— Він розміщував їх, наче фотограф перед тим, як робити груповий знімок.

— Побалакай зі мною, молодче,— сказав Макс.— То як ти думаєш, що тут має статися?

Джордж мовчав.

— Ну, то я тобі поясню,— провадив далі Макс.— Ми хочемо вколошкати одного шведа. Знаєш такого здоровенного шведа, на ім'я Оле Андресон?

— Знаю.

— Він щовечора приходить сюди обідати, правда ж?

— Іноді приходить.

— О шостій, чи не так?

— Так, якщо взагалі приходить.

— Усе це, молодче, ми знаємо,— сказав Макс.— Побалакаймо про щось інше. В кіно ти ходиш?

— Інколи ходжу.

— Треба ходити частіше. Кіно — то чудова штука для таких молодців, як ти.

— За що ви хочете вбити Оле Андресона? Що він вам заподіяв?

— Йому й не випадало щось нам заподіяти. Він нас ніколи навіть не бачив.

— Та й побачить лише раз у житті,— докинув Ел з кухні.

— Тоді за що ж ви хочете його вбити? — спитав Джордж.

— Нас попросив про це один приятель. Просто дружня послуга, молодче.

— Помовч,— сказав Ел з кухні.— Ти до біса базікаєш.

— Та треба ж мені розважати свого молодця. Правда, молодче?

— Ти надто розбазікався,— сказав Ел.— Онде мій молодець

із негром самі собі розважаються. Сидять тут у мене зв'язані докупи, мов ті подружки з монастирської школи.

— То ти бував у монастирській школі?

— Як знати, може, й бував.

— У хедері ти бував. Оце напевне.

Джордж поглянув на стінний годинник.

— Коли хтось зайде, скажеш, що кухаря немає, а як і тоді не відчепиться, підеш у кухню і сам щось зготуєш. Затямив, молодче?

— Гаразд,— сказав Джордж.— А що ви зробите з нами потім?

— Там побачимо,— сказав Макс.— Це таке діло, що наперед ніколи не знаєш.

Джордж знову звів очі на годинник. Було чверть на сьому. Двері з вулиці відчинилися. Зайшов водій трамвая.

— Здоров, Джордже,— сказав він.— Підкріпитись є чим?

— Та Сем якраз вийшов,— відказав Джордж.— Вернеться десь за півгодини.

— То я краще піду куди-інде,— сказав водій.

Джордж подивився на годинник. Було двадцять хвилин на сьому.

— Чисто зроблено, молодче,— сказав Макс.— Ти справжній джентльмен.

— Він знав, що я розчереплю йому голову,— озвався з кухні Ел.

— Ні,— заперечив Макс.— Зовсім не тому. Просто він молодець. Славний хлопчина. Він мені подобається.

За п'ять хвилин до сьомої Джордж сказав:

— Він не прийде.

Перед тим до їдальні заходило ще двоє. Для одного з них Джордж мусив піти в кухню й приготувати сандвіч з яєчнею та шинкою, якого той захотів узяти з собою. В кухні він побачив Ела, що сидів на стільчику біля віконця, зсунувши котелок на потилицю і сперши на привіконну поличку дуло обріза.

На підлозі в кутку сиділи Нік і кухар, зв'язані спиною до спини; роти їхні були заткнуті кухонними рушниками. Джордж приготував сандвіч, загорнув у проолієний папір, вклав у пакет і виніс покупцеві; той заплатив і пішов собі.

— Мій молодець на всі руки майстер,— сказав Макс.— І куховарити вміє, і все на світі. Ото буде якійсь дівчині господиня в домі.

— Он як? — мовив Джордж.— А вашого приятеля, Оле Андресона, вже не ждіть.

— Дамо йому ще десять хвилин,— сказав Макс.

Він дивився в дзеркало і на годинник. Стрілки годинника показали сьому, потім п'ять хвилин на восьму.

— Ходім, Еле,— сказав Макс.— Нема чого тут стовбичити. Він не прийде.

— Почекаймо ще п'ять хвилин,— відказав Ел із кухні.

За ті п'ять хвилин зайшов ще один відвідувач, і Джордж пояснив йому, що кухар занедужав.

— То якого ж біса не візьмете іншого? — спитав той.— Добра мені їдальня! — І пішов геть.

— Ходім, Еле,— сказав Макс.

— А що робити з цими двома молодцями й негром?

— Та нехай собі живуть.

— Ти так думаєш?

— А певне. Ми своє відбули.

— Не до смаку мені ці сентименти,— сказав Ел.— Ти вибовкав більш ніж треба.

— Е, до лиха,— сказав Макс.— Мали ж ми якось розважатися чи ні?

— І все одно базікав ти забагато,— сказав Ел.

Він вийшов з кухні. Під його тісним пальтом злегка випиналося дуло обріза. Він поправив пальто руками в рукавичках.

— Ну бувай, молодче,— сказав він Джорджеві.— Щасливий ти хлопець.

— А й справді,— докинув Макс.— Можеш грати на перегонах.

Обидва вийшли. У вікно Джордж бачив, як вони поминули ліхтар і перетнули вулицю. Тісні пальта й котелки робили їх схожими на коміків з вар'єте.

Джордж пішов до кухні й розв'язав Ніка та кухаря.

— Годі з мене цих витівок,— сказав Сем, кухар.— Годі, аж по саму зав'язку!

Нік підвівся. Йому ще ніколи не затикали рота рушником.

— От тобі й маєш,— мовив він.— Що це за чортівня? — Він намагався вдавати хвацького хлопця.

— Вони хотіли вбити Оле Андресона,— пояснив Джордж.— Думали його застрелити, коли він прийде сюди.

— Оле Андресона?

— Атож.

Кухар обмацав кутики рота пучками великих пальців.

— Вони пішли? — спитав він.

— Так,— відповів Джордж.— Пішли вже.

— Не подобається мені все це,— сказав кухар.— Ой як не подобається.

— Слухай-но,— мовив Джордж до Ніка.— Сходив би ти до Оле Андресона.

— Гаразд.

— Не встрявайте ви в це діло,— обізвався кухар Сем.— Краще сидіть собі нишком.

— Коли не хочеш, не ходи,— сказав Джордж.

— Встрянете в цю халепу, то добра не ждіть,— правив своєї кухар.— Сиділи б собі нишком.

— Я піду до нього,— сказав Нік Джорджеві.— Де він живе?

Кухар відвернувся.

— Дітлахи завжди гадають, що вони розумніші за всіх,— пробурчав він.

— Він живе в мебльованих кімнатах місіс Хірш,— відповів Джордж Нікові.

— То я піду туди.

Вуличний ліхтар світив крізь голе віття дерев. Нік пройшов понад трамвайною колією і від другого ліхтаря звернув у бічну вуличку. Мебльовані кімнати місіс Хірш були через три будинки за рогом. Нік зійшов на ганок і натиснув кнопку дзвоника. Двері відчинила якась жінка.

— Оле Андресон тут живе?

— Ви хочете його бачити?

— Так, якщо він удома.

Слідом за жінкою Нік піднявся сходами і пройшов у кінець коридора. Жінка постукала в двері.

— Хто там?

— Тут хтось хоче вас бачити, містере Андресон,— сказала жінка.

— Це я, Нік Адамс.

— Заходь.

Нік відчинив двері й увійшов до кімнати. Оле Андресон лежав на ліжку зовсім одягнений. Колишній боксер важкої ваги, він ледве вміщався на тому ліжку. Під головою в нього було дві подушки. На Ніка він і не глянув.

— Що таке? — спитав він.

— Я був у їдальні Генрі,— сказав Нік,— коли зайшли якісь двоє, зв'язали мене й кухаря і казали, що хочуть вас убити.

Він відчував, що розповідь його звучить безглуздо. Оле Андресон не сказав нічого.

— Вони завели нас до кухні,— провадив далі Нік.— Хотіли вас застрелити, коли ви прийдете обідати.

Оле Андресон дивився на стіну й мовчав.

— То Джордж подумав, що мені слід піти сказати вам про це.

— Нічим не можу цьому зарадити,— мовив Оле Андресон.

— Я розкажу вам, які вони з себе.

— Не хочу я знати, які вони з себе,— мовив Оле Андре-

сон.— Він дивився на стіну.— А за те, що прийшов сказати, дякую.

— Та чого там.

Нік подивився на дебелого чолов'ягу на ліжку.

— Хочете, я піду розкажу в поліції?

— Ні,— відповів Оле Андресон.— Це нічого не допоможе.

— Я міг би що-небудь для вас зробити?

— Ні. Нічого тут не вдієш.

— А може, це тільки пуста погроза?

— Ні. Це не пуста погроза.— Оле Андресон повернувся на бік, обличчям до стіни.— Найгірше те,— промовив він, дивлячись у стіну,— що я ніяк не можу зважитися вийти звідси. Отак цілий день і лежу.

— А ви не могли б виїхати з міста?

— Ні,— відповів Оле Андресон.— Далі тікати нікуди.— Він дивився у стіну.— Тепер уже нічого не вдієш.

— А чи не можна якось зарадити?

— Ні, ради на це нема.— Він говорив тим самим безживним голосом.— Нічого вже не вдієш. Ось полежу ще трохи, а тоді зважусь і вийду.

— То я, мабуть, вернуся назад до Джорджа,— сказав Нік.

— До побачення,— мовив Оле Андресон, не обертаючись до Ніка.— Дякую, що зайшов.

Нік рушив з кімнати. Причиняючи двері, він бачив, як Оле Андресон лежить одягнений на ліжку, втупивши очі в стіну.

— Він цілий день не виходить з кімнати,— сказала Нікові жінка внизу біля дверей.— Мабуть, нездужає. Я до нього: «Містере Андресон, пішли б погуляли, он погода яка гарна»,— а він хоч би що.

— Він не хоче нікуди виходити.

— Жаль, що йому нездужається,— сказала жінка.— Він такий приємний пожилець. А знаєте, він був боксером.

— Я знаю.

— Ніколи й не подумала б, якби не обличчя,— провадила жінка. Вони розмовляли, стоячи біля дверей.— Він такий лагідний.

— Ну, добраніч, місіс Хірш,— сказав Нік.

— Я не місіс Хірш,— відказала жінка.— То власниця будинку. А я тут у неї за доглядачку. Мене звуть місіс Белл.

— Добраніч, місіс Белл,— сказав Нік.

— Добраніч,— відповіла жінка.

Нік пройшов темною вуличкою до рогу, де світився ліхтар, а тоді понад трамвайною колією до їдальні Генрі. Джордж стояв за прилавком.

— Бачив Оле?

— Бачив,— відповів Нік.— Лежить у кімнаті й не хоче нікуди виходити.

Почувши голос Ніка, кухар прочинив двері з кухні.

— Вуха б мої вас не чули,— мовив він і зачинив двері.

— Ти розказав йому?

— Авжеж, розказав. Але він сам знає про це.

— І що він думає робити?

— Нічого.

— Вони ж уб'ють його.

— Мабуть, що вб'ють.

— Певно, вскочив у якусь халепу в тому Чікаго.

— Мабуть, що так.

— Страшна річ.

— Жахлива,— сказав Нік.

Вони помовчали. Джордж узяв рушника й витер прилавок.

— Цікаво, що він зробив? — спитав Нік.

— Якусь умову порушив. За це й убивають.

— Мабуть, поїду я геть звідси,— сказав Нік.

— Еге ж,— погодився Джордж.— Непогано було б.

— Тепер мені з думки не йтиме, як він лежить там, у своїй кімнаті, й знає, що це його не мине. Подумати страшно.

— Ет,— сказав Джордж,— а ти про це не думай.

CHE TI DICE LA PATRIA?[1]

Дорога через перевал була тверда, гладенька і о цій вранішній порі ще не закурена. Нижче видніли пагорби, поросліі дубами й каштанами, а ще далі внизу розкинулося море. З другого боку височіли засніжені гори.

Ми з'їжджали з перевалу лісистим схилом. Обіч дороги лежали купами мішки з вугіллям, а між деревами ми бачили хижки вуглярів. Була неділя; дорога, в'ючись то вгору, то вниз, спускалася чимдалі нижче від перевалу й бігла через низькорослий ліс і через села.

За околицями сіл були виноградники, вже поруділі, з грубими, шкарубкими лозами. Будиночки в селах стояли побілені, а на вулицях по-святковому зодягнені чоловіки грали в кеглі. Коло деяких будиночків росли груші, і їхні віти, впираючись у білі стіни, скидалися на канделябри. Влітку дерева обприскували, і на стінах будиночків лишилися блакитно-зеленкуваті, з металевим полиском плями. Навколо сіл були невеликі ділянки, розчищені під виноград, а далі починався ліс.

В одному селі, за двадцять кілометрів від Спеції, на майдані юрмилися люди, і якийсь молодик з валізою підійшов до нашої машини й попросив довезти його до Спеції.

— У нас тільки два місця, і обоє зайняті,— відказав я. Ми їхали старим двомісним «фордом».

— Я поїду на приступці.

— Вам буде незручно.

— Дарма. Мені конче потрібно до Спеції.

— Візьмемо його? — спитав я Гая.

— Схоже на те, що він не відчепиться,— мовив Гай.

Молодик просунув у віконце якийсь пакунок.

— Покладіть це в машині,— сказав він.

Тим часом двоє чоловіків прив'язали його валізу позаду, над нашими. Він потиснув руки всім, хто був на майдані, пояснив, що для фашиста, та ще й такого звиклого до переїздів, як він, незручності нічого не важать, а тоді став на приступку з лівого боку і, засунувши праву руку в спущене віконце, вхопився за раму зсередини.

— Можна рушати,— мовив він.

---

[1] *Тут:* які вісті з батьківщини? *(Італ.)*

Люди на майдані замахали йому руками. Вільною рукою він помахав їм у відповідь.

— Що він сказав? — запитав мене Гай.

— Що можна рушати.

— Ти диви який, га?

Дорога йшла понад річкою. За річкою були гори. Сонце розтоплювало паморозь на траві. Ранок був ясний, і крізь відхилений вітровий щиток до машини линуло холодне повітря.

— Як гадаєш, приємно йому там їхати? — Гай дивився вперед на дорогу. Віконце з його боку затуляв наш пасажир. Той молодик стримів над крилом машини, наче різьблена фігура на носі корабля. Він підняв комір пальта, насунув на чоло капелюх, і видно було, як посинів від холоду його ніс.

— Може, така їзда йому набридне,— мовив Гай.— З цього боку в нас нікудишня шина.

— Ну, якщо вона лопне, він з нами не залишиться,— озвався я.— Не схоче бруднити свій дорожній одяг.

— Та загалом він мені не заважає,— сказав Гай.— От тільки надто вже відхиляється на поворотах.

Ліс закінчився, дорога повернула нагору від річки; вода в радіаторі закипіла, і молодик невдоволено й занепокоєно поглядав на пару та іржаву воду; мотор надсадно ревів, Гай щосили витискав першу швидкість — угору, ще вгору, трохи назад, тоді вперед і знову вгору,— й аж ось ми на гребені. Ревіння змовкло, і серед раптової тиші стало чути, як клекоче вода в радіаторі. Ми були на вершечку останнього гірського пасма перед Спецією і морем. Дорога побігла вниз короткими, стрімкими закрутами. Наш пасажир так відхилявся на тих закрутах, що мало не перекидав перевантажену машину.

— І нічого йому не скажеш,— мовив я до Гая.— Інстинкт самозбереження.

— Великий італійський інстинкт.

— Питомий італійський інстинкт.

Ми спускалися вниз крутими поворотами, крізь густу куряву, і та курява запорошувала маслинові дерева. Унизу, понад морем, розкинулась Спеція. При в'їзді до міста дорога стала рівніша. Наш пасажир просунув голову у віконце.

— Я хочу зійти.

— Гальмуй,— сказав я Гаєві.

Ми спинилися на узбіччі дороги. Молодик зіскочив з приступки, обійшов машину й відв'язав свою валізу.

— Я зійшов тут, щоб ви не мали прикрощів за те, що взяли пасажира,— мовив він.— Подайте мій пакунок.

Я віддав йому пакунок. Він сягнув рукою до кишені.

— Скільки з мене?

— Ніскільки.

— Чому так?

— Та так,— відказав я.

— Тоді дякую,— сказав молодик. Не «дякую вам», не «красно дякую» і не «дуже вам вдячний», як заведено раніш було в Італії казати тому, хто дав вам подивитися розклад поїздів чи показав дорогу. Молодик обмежився найскупішим словом подяки й підозріливо позирнув на нас, коли Гай зрушив машину з місця. Я помахав йому рукою. Надмірна гідність не дозволила йому відповісти тим самим. Ми поїхали далі, до Спеції.

— В Італії цей хлопець далеко піде,— мовив я до Гая.

— Атож,— підтакнув Гай.— Тільки з нами вже на двадцять кілометрів просунувся.

СНІДАНОК У СПЕЦІЇ

Ми в'їхали до Спеції, шукаючи, де б попоїсти. Вулиця була широка, будинки високі й жовті. Трамвайна колія привела нас до центру міста. На стінах будинків впадали в око намальовані з допомогою трафарету портрети Муссоліні з виряченими очима, а під ними написи від руки — «*Viva*»[1], і від тих двох великих «V» тяглися вниз патьоки фарби. Бічні вулиці спускалися до гавані. Світило сонце, і люди повиходили на недільну прогулянку. Бруківку вранці полили водою, і в пилюці лишилися вогкі пасмуги. Ми їхали попід самим тротуаром, щоб не зіткнутися з трамваєм.

— Добре б попоїсти десь по-простому,— сказав Гай.

Ми спинилися проти двох ресторанних вивісок. Тоді постояли на протилежному боці вулиці, поки я купив газети. Обидва ресторани були поряд. Жінка, що стояла в дверях одного з них, усміхнулася до нас, і ми перейшли вулицю й зайшли туди.

Всередині була сутінь. У глибині приміщення коло столика сиділо троє дівчат з літньою жінкою. Навпроти нас, за іншим столиком, сидів якийсь моряк. Сидів, але нічого не їв і не пив. За дальшим столиком молодик у синьому костюмі щось писав. Його напомаджена чуприна блищала, він був вибагливо вдягнений і вигляд мав чепуристий.

Світло проходило крізь двері та вітрину, де були виставлені городина, біфштекси й шніцелі. До нас підійшла одна з дівчат, щоб узяти замовлення, а ще одна стала в дверях.

[1] Хай живе *(італ.)*.

Ми помітили, що під легким домашнім халатиком на ній нічого більш немає. Поки ми читали меню, дівчина, яка мала нас обслуговувати, обняла Гая рукою за шию. Дівчат було троє, і вони по черзі виходили й ставали у дверях. Потім літня жінка за найдальшим столиком щось їм сказала, і вони знов посідали коло неї.

Крім надвірних, у приміщенні були тільки одні двері, що вели до кухні. Їх заслоняла завіска. Дівчина, що взяла у нас замовлення, винесла звідти спагетті. Вона поставила тарілки на столик, принесла пляшку червоного вина й сіла з нами.

— Ну от,— мовив я до Гая,— ти ж хотів попоїсти по-простому.

— Е ні, тут не просто. Тут складно.

— Про що ви говорите? — спитала дівчина.— Ви хто — німці?

— Південні німці,— відказав я. Південні німці — лагідні, приязні люди.

— Не розумію,— мовила вона.

— Які в них тут порядки? — запитав Гай.— Чи так належить, щоб вона обіймала мене за шию?

— Авжеж,— сказав я.— Муссоліні ліквідував борделі. Тепер це ресторан.

На дівчині був халатик з цілого куска матерії. Вона нахилилася над столиком, поклала руки собі на груди й усміхнулася. З одного боку обличчя усмішка в неї була привабливіша, ніж з другого, і вона повернулася до нас цим боком. Привабливості цьому бокові обличчя додавало й те, що з другого ніс її був чомусь трохи прим'ятий, як ото буває прим'ятий теплий віск. Але на теплий віск той ніс зовсім не скидався. Він був холодний і твердий, тільки от трохи прим'ятий.

— Я тобі подобаюсь? — запитала вона Гая.

— Страшенно подобаєшся,— сказав я.— Але він не розуміє по-італійському.

— *Ich spreche Deutsch*[1] ,— мовила вона й погладила Гая по голові.

— Гаю, поговори з дамою своєю рідною мовою.

— Звідки ви приїхали? — спитала вона.

— З Потсдама.

— Трохи побудете тут?

— У цій пречудовій Спеції? — запитав я.

— Скажи їй, що нам треба їхати далі,— обізвався Гай.— Скажи, що ми хворі й не маємо грошей.

---

[1] Я говорю по-німецькому *(нім.)*.

— Мій друг — ворог жінок,— пояснив я дівчині,— вроджений німець і запеклий ворог жінок.

— Скажіть йому, що я його кохаю.

Я сказав йому.

— Облиш ляпати язиком і подумай, як нам скоріш забратися звідси,— відказав Гай.

Дівчина обвила його шию і другою рукою.

— Скажіть йому, що він мій,— попросила вона.

Я сказав.

— Ти думаєш забиратися звідси?

— Ви сваритеся,— зауважила дівчина.— Ви не любите один одного.

— Ми німці,— гордо промовив я,— вроджені південні німці.

— Скажіть йому, що він дуже гарний хлопець,— мовила вона.

Гаєві тридцять вісім, і він трохи пишається, коли у Франції його приймають за роз'їзного торговельного агента.

— Ти дуже гарний хлопець,— сказав я.

— Хто це каже? — спитав Гай.— Ти чи вона?

— Вона. Я тільки твій перекладач. Хіба не для цього ти взяв мене з собою?

— Добре, що вона,— мовив Гай.— А то мені було б прикро покинути тебе тут.

— Хто знає. Спеція — чудове містечко.

— Спеція...— озвалася дівчина.— Ви говорите про Спецію.

— Чудове містечко,— сказав я.

— Я тут народилася,— промовила вона.— Спеція — моє рідне місто, а Італія — мій рідний край.

— Вона каже, що Італія — її рідний край.

— Скажи їй, що воно одразу й видно,— мовив Гай.

— Що ви маєте на десерт? — спитав я.

— Фрукти,— відказала вона.— Можу подати банани.

— Нехай будуть банани,— сказав Гай.— На них хоч якась шкурка є.

— О, він любить банани! — зраділа дівчина і стиснула Гая в обіймах.

— Що вона каже? — спитав він, одвертаючи обличчя вбік.

— Радіє, що ти любиш банани.

— Скажи їй, що я терпіти не можу бананів.

— Синьйор не любить бананів.

— Он як,— скрушно мовила дама,— він не любить бананів...

— Скажи їй, що я люблю холодну ванну вранці,— порадив Гай.

— Синьйор любить холодну ванну вранці.

— Не розумію,— мовила дама.

Тим часом бутафорський моряк навпроти нас ані разу й не ворухнувся. Ніхто в ресторані не звертав на нього ніякої уваги.

— Ми хочемо розрахуватися,— сказав я.

— Ой ні, залиштеся ще.

— Слухай-но,— обізвався до дівчини чепурнстий молодик, що сидів за дальшим столиком і писав,— нехай собі йдуть. Ці двоє нічого не варті.

Дама схопила мене за руку.

— Ви не побудете ще трохи? Не умовите його залишитись?

— Нам треба їхати,— відказав я.— Треба сьогодні до вечора бути в Пізі, а як зможемо, то й у Флоренції. Отам увечері можна буде й розважитись. А зараз божий день. Удень треба їхати.

— Приємно ж і трохи перепочити.

— Їхати треба завидна.

— Слухай,— знову озвався чепурнстий молодик,— не завдавай ти собі клопоту з цими двома. Кажу ж тобі, нічого вони не варті, я знаю.

— Принесіть нам рахунок,— сказав я.

Вона принесла рахунок від літньої жінки, тоді повернулася назад і сіла до її столика. З кухні вийшла інша дівчина Вона перейшла кімнату й стала в дверях.

— Та не клопочися ти задля цих двох,— знуджено мовив до неї чепурнстий молодик.— Іди собі їж. Вони нічого не варті.

Ми заплатили й підвелися. Всі дівчата, літня жінка та чепурнстий молодик уже сиділи разом коло найдальшого столика Бутафорський моряк сидів на тому самому місці, підперши голову руками. Поки ми снідали, ніхто не обізвався до нього ані словом. Наша дівчина принесла нам здачу, яку відлічила літня жінка, тоді пішла й знову сіла до того столика. Ми залишили їй чайові й пішли собі. Коли ми вже сиділи в машині, готові їхати далі, вона вийшла з ресторану й стала в дверях. Машина рушила, і я помахав дівчині рукою. Вона не відповіла, проте стояла і дивилася нам услід.

ПІСЛЯ ДОЩУ

Коли ми проїжджали передмістями Генуї, періщив дощ, і хоч їхали ми дуже повільно, тягнучись за трамваями й вантажними машинами, рідка грязюка ляпала на тротуар, і перехожі, побачивши нас, ховалися в під'їздах. У Сан П'єр-д'Арені, промисловому передмісті Генуї, є широка ву-

лиця з двома трамвайними коліями, і, щоб не забризкувати грязюкою людей, які поверталися з роботи, ми поїхали самою серединою тієї вулиці. Ліворуч від нас лежало Середземне море. Воно було збурене, високі хвилі розбивались об берег, і вітер шпурляв у нашу машину водяний пил. Річище, яке ми поминули, в'їжджаючи до Італії, було тоді широке, кам'янисте й сухе, а тепер його до самих берегів заливала бурлива руда вода. Та руда вода знебарвлювала море, і його хвилі, розбиваючись, ставали прозорі й жовтаві проти світла, а вітер зривав з них гребінці й кидав на дорогу.

Повз нас промчала велика машина, і суцільна запона брудної води, збита її колесами, залила наш радіатор і вітрову шибу. Автоматичні щітки ходили сюди-туди, залишаючи за собою на склі плівку рідкої грязюки. У Се́стрі ми спинилися пообідати. Ресторан не опалювався, і нам довелося сісти до столу в пальтах і капелюхах. Крізь вікно ми бачили нашу машину. Заляпана грязюкою, вона стояла поряд з кількома човнами, що їх витягли на берег далі від хвиль. У тому ресторані видно було пару з рота.

Pasta asquita [1] була смачна, а вино відгонило галуном, і ми доливали його водою. Потім офіціант приніс біфштекси із смаженою картоплею. За столиком у другому кінці ресторану сиділи чоловік і жінка. Він був середніх літ, вона молода, вдягнена в чорне. Весь час, поки вони обідали, вона хукала парою в холодне вогке повітря. Чоловік дивився на неї і хитав головою. Їли вони мовчки, і він тримав її за руку під столом. Жінка була гарна, та обоє мали дуже сумний вигляд. Біля них стояла подорожня сумка.

Ми взяли газети, і я прочитав Гаєві вголос повідомлення про бої в Шанхаї. Після обіду він пішов з офіціантом шукати того місця, якого в ресторані не було, а я взявся витирати ганчіркою вітрову шибу, фари та номери нашої машини. Коли Гай повернувся, ми виїхали заднім ходом на дорогу й рушили далі. Виявилося, що офіціант завів Гая до якогось старого будинку навпроти ресторану. Мешканцям будинку це здалося підозрілим, і офіціант мусив постерегти, щоб Гай нічого не вкрав.

— Хоч я й не збагну, як би я міг там щось украсти: для цього ж треба бути слюсарем-водопровідником,— сказав Гай.

Коли ми виїхали на мис за околицею міста, вітер ударив у машину з такою силою, що мало не перекинув її.

— Ще добре, що дме з моря, а не навпаки,— зауважив Гай.

— Еге,— докинув я.— Це ж десь тут утопили Шеллі.

---

[1] Страва з макаронів *(італ.)*.

— Ні, то було коло Віареджо,— сказав Гай.— Ти не забув, чого ми приїхали в цю країну?

— Ні,— відказав я,— але ж ми того не знайшли.

— Отож сьогодні ввечері й виїдемо з неї.

— Якщо встигнемо дістатися до Вентімільї.

— Побачимо. Я б не хотів їхати цим узбережжям поночі.

Було тільки за полудень, і з-за хмар визирнуло сонце. Море внизу було голубе, з білими баранцями, що бігли в напрямі Савони. Позаду, за мисом, голуба вода зливалася з рудою. Попереду нас понад берегом плив вантажний пароплав.

— Ще видно Геную? — спитав Гай.

— Видно.

— За тим дальшим великим мисом вона сховається з очей.

— Ну, то ще довго буде видно. Я навіть досі бачу за нею мис Портофіно.

Нарешті Генуя зникла з очей. Коли ми виїхали на узвишшя, я озирнувся назад і побачив тільки море та смугу піщаного пляжу внизу в затоці, з витягненими на берег рибальськими човнами; над нами, на схилі горба було якесь містечко, а далі, вздовж усього узбережжя — нові й нові миси.

— Уже не видно,— сказав я Гаєві.

— Та її вже давно не видно.

— Але ж ми не могли сказати напевне, поки не від'їхали далі.

На узбіччі дороги показався знак із закрутом у вигляді літери «S» та написом *«Svolta pericolosa»*[1]. Дорога обгинала мис, і вітер задував крізь тріщину в передній шибі. Попід мисом, над самим морем, пролягала пласка смуга суходолу. Вітер висушив грязюку, і колеса нашої машини почали збивати куряву. На тому рівному відтинку дороги ми поминули якогось фашиста, що їхав на велосипеді з важким револьвером у кобурі при боці. Він вів свій велосипед серединою дороги, і нам довелось об'їхати його. Коли ми порівнялися з ним, він позирнув на нас. Попереду був залізничний переїзд, і, коли ми під'їжджали до нього, шлагбаум опустився.

Поки ми чекали, над'їхав і той фашист на велосипеді. Пройшов поїзд, і Гай увімкнув мотор.

— Заждіть! — гукнув до нас іззаду велосипедист.— У вас брудний номер.

Я вийшов з машини з ганчіркою в руці. Номер було витерто, коли ми спинялись обідати.

— Його ж добре видно,— сказав я.

— Ви так вважаєте?

---

[1] Небезпечний поворот *(італ.)*.

— Подивіться самі.

— Я не бачу. Він брудний.

Я витер номер ганчіркою.

— А тепер?

— З вас двадцять п'ять лір.

— За що? — спитав я.— Його ж і так було видно. А брудний він через те, що такі дороги.

— Вам не подобаються італійські дороги?

— Вони брудні.

— П'ятдесят лір.— Він плюнув на дорогу.— Це машина ваша брудна, і самі ви брудні.

— Гаразд. Але дайте мені квитанцію з вашим прізвищем.

Він витяг з кишені квитанційну книжку, переділену перфорацією на дві половини так, що квитанція відривалась і давалася платникові, а копія її залишалася при корінці. Проте в книжці не було копірки, щоб зробити копію.

— Платіть п'ятдесят лір.

Він заповнив квитанцію чорнильним олівцем, відірвав її від корінця й подав мені. Я прочитав.

— Тут написано двадцять п'ять лір.

— Помилка,— сказав він і виправив двадцять п'ять на п'ятдесят.

— А тепер заповніть другу половину. І там теж поставте п'ятдесят.

Він усміхнувся чарівною італійською усмішкою і написав щось на корінці, тримаючи книжку так, щоб я не бачив.

— Їдьте собі,— мовив він,— поки ваш номер знову не забруднився.

Після того як стемніло, ми їхали ще дві години й заночували в Ментоні. Там було ніби дуже весело, чисто, спокійно і приємно. Ми проїхали по Італії від Вентімільї до Пізи й Флоренції, далі через Романью до Ріміні, а потім через Форлі, Імолу, Болонью, Парму, П'яченцу й Геную назад до Вентімільї. Уся ця мандрівка забрала в нас лише десять днів. Ясна річ, за такий короткий час ми не мали змоги дійти певного висновку щодо становища країни чи народу в цілому.

— Як себе почуваєш, Джеку? — спитав я.

— Ти бачив коли того Уолкотта? — сказав він.

— Тільки на тренуванні.

— Ну,— сказав Джек,— з тим хлопцем мені хіба що просто пощастить.

— Він тебе й разу не влучить, Джеку,— мовив Солдат.

— Дай боже, щоб так.

— Навіть жменею шроту не влучив би.

— Якби шротом, то нічого,— каже Джек.— Шріт для мене пусте.

— А от його влучити, мабуть, неважко.

— Та воно так,— сказав Джек.— Він не протягне стільки, як ми з тобою, Джеррі. Але поки що йому дуже щастить.

— Ти приб'єш його до смерті своєю лівою.

— Можливо,— сказав Джек.— Справді. Може, й приб'ю.

— Дай йому часу, як ти дав Малюкові Льюїсу.

— Малюкові Льюїсу...— сказав Джек.— Отому гицелеві!

Ми троє — Джек Бреннан, Солдат Бартлетт і я — були в ресторані Хенлі. За сусіднім столиком сиділи дві блудяжки. Вони були вже добре напідпитку.

— Гицелеві, кажеш? — мовить одна.— То ти кажеш, гицелеві, лобуряко ти ірландський?

— Атож,— відказує Джек.— Саме так.

— Гицелеві! — не вгаває та блудяжка.— Ці ірландські лобурі тільки й знають, що інших прозивати. Гицелеві, еге?

— Та облиш її. Ходімо звідси.

— Гицелеві! — аж заходиться та блудяжка.— А чи було коли таке, щоб ти комусь чарку поставив? Тобі ж самому жінка щоранку кишені зашиває. А й собі туди ж — «гицелеві»! Був би тут Тед Льюїс, він би тобі показав.

— Еге ж,— мовить Джек.— А ти сама даєш кому задурно, га?

І ми пішли. Отакий був Джек. Коли вже мав що сказати, то рубав навпростець.

Джек поїхав у Нью-Джерсі тренуватися на фермі Денні Хогана. Жилося там добре, але Джека це не дуже тішило. Він не любив залишати дружину й дітей і здебільшого був похмурий та сумний. До мене він ставився прихильно, подобався йому й Хоган, а от Солдат скоро почав його дратувати. Мати в гурті жартівника, та ще й не дуже дотепного,— то страшна річ. Солдат увесь час підкушував Джека, ну просто

не давав йому спокою. Жарти його були не такі вже смішні й не такі вже добродушні, і Джекові зрештою це набридло. Ось як воно, приміром, бувало. Джек кінчає вправлятися з тягарями та мішком і надягає рукавиці.

— Побоксуєш зі мною? — питає він Солдата.

— Гаразд,— каже той.— А як з тобою боксувати? Помолотити тебе, як Уолкотт? Кинути разів зо два в нокдаун?

— Саме так,— відказує Джек. Та це йому зовсім не подобалось.

Одного ранку ми троє були на прогулянці поза фермою. Зайшли далеченько і вже верталися назад. Три хвилини бігцем, хвилину — ступо́ю, тоді знову три хвилини бігцем. Спринтер із Джека був кепський. На рингу, коли треба, він рухався швидко, а от на дорозі жвавістю не відзначався. І Солдат раз у раз підкушував його.

— Ну от що,— каже Джек.— Катав би ти, Солдате, назад до міста.

— Тобто як?

— Катай до міста й сиди там.

— А що таке?

— Мене вже нудить від твого базікання.

— Так? — питає Солдат.

— Отак,— відказує Джек.

— Тебе ще гірше занудить, коли Уолкотт натовче тобі пику.

— Еге ж,— відказує Джек,— може, й занудить. Але від тебе мене вже нудить.

І того ж таки ранку Солдат виїхав поїздом до міста. Я провів його на станцію. Він був страшенно ображений.

— Я ж просто жартував, Джеррі,— сказав він. Ми стояли на пероні, чекаючи поїзда.— Йому не було чого так лютувати.

— Він нервовий і дражливий,— сказав я.— А так він хлопець добрий, Солдате.

— Та де там в біса! Ніколи він не був добрим хлопцем.

— Ну, до побачення, Солдате,— сказав я.

Поїзд уже надійшов. Солдат з валізою в руках піднявся на приступку.

— Бувай, Джеррі,— сказав він.— Ти ще приїдеш до міста перед матчем?

— Навряд.

— Тоді побачимося на матчі.

Він зайшов у вагон, кондуктор скочив на приступку, і поїзд рушив. Я повернувся на ферму. Джек сидів на веранді й писав листа дружині. Поки мене не було, принесли пошту; я взяв газети, перейшов у другий кінець веранди й сів читати. У дверях з'явився Хоган і підійшов до мене.

— Що вони з Солдатом — погиркались?

— Та ні, не погиркались,— відказав я.— Просто Джек сказав йому, щоб їхав до міста.

— Я бачив, що до цього йдеться,— сказав Хоган.— Він ніколи не любив Солдата.

— Еге. Він мало кого любить.

— Байдужий він до людей,— сказав Хоган.

— Ні, зі мною він завжди по-доброму.

— Зі мною теж,— сказав Хоган.— Мені нарікати нема чого. Але все-таки він байдужий.

Хоган пішов у дім, а я сидів на веранді й читав газети. Осінь тільки починалась, і там, серед пагорбів Нью-Джерсі, було дуже гарно; отож, прочитавши газету, я лишився на веранді й задивився на околицю та на дорогу ген унизу серед дерев, що нею, збиваючи куряву, раз по раз проїжджали машини. День був погожий, і краєвид чудовий. Із дверей вийшов Хоган, і я спитав його:

— Слухайте, Хоган, а дичина тут є?

— Ні,— відказав Хоган.— Самі горобці.

— Газету бачили? — спитав я.

— А що там?

— Сенді виграв учора в трьох заїздах.

— Про це мені ще ввечері сказали по телефону.

— Ви ще не відкинулися від них, Хоган? — спитав я.

— Та сякий-такий зв'язок маю,— відказав Хоган

— А як Джек? — спитав я.— І досі грає?

— Він?— мовив Хоган.— Хіба по ньому видно?

У цю мить до нас підійшов Джек з листом у руці. На ньому був светр, старі штани й боксерські черевики.

— Марку маєте, Хоган? — спитав він.

— Давай мені листа,— сказав Хоган.— Я відішлю.

— Слухай, Джеку,— сказав я.— Ти ж грав на перегонах, правда?

— Правда.

— Я знаю. Не раз бачив тебе на іподромі.

— А чого покинув? — спитав Хоган.

— Програв багато.

Джек підсів до мене на край веранди й прихилився спиною до стовпа. Сидів, мружачись проти сонця.

— Дати стільця? — спитав Хоган.

— Ні,— відказав Джек.— Добре й так.

— Гарний сьогодні день,— сказав я.— Так хороше за містом.

— Як на мене, то куди краще в місті, з дружиною.

— Ну, тобі ще тиждень лишився.

— Еге ж,— мовив Джек.— Тиждень.

Ми й далі сиділи на веранді. Хоган пішов у свою контору.

— Як по-твоєму, я тепер у формі? — спитав Джек.

— Та як тобі сказати...— відповів я.— У тебе ще цілий тиждень є, щоб увійти в форму.

— Не крути.

— Ну що ж,— сказав я.— З тобою не все гаразд.

— Я спати не можу,— сказав Джек.

— За два-три дні це минеться.

— Ні,— сказав Джек.— У мене безсоння.

— Що тебе непокоїть?

— За дружиною скучив.

— То нехай вона приїде сюди.

— Ні, для цього я застарий.

— Увечері перед сном підемо на довгу прогулянку, щоб ти стомився.

— Щоб стомився! — сказав Джек.— Я й так увесь час стомлений.

Отакий він був цілий тиждень. Ночами не спав, а вранці почував себе так, як ото буває, коли несила й руку звести.

— Зовсім охляв, мов опара на холоді,— сказав про нього Хоган.— Нічогісінько не вартий.

— Я ніколи не бачив того Уолкотта,— сказав я.

— Уолкотт виб'є з нього душу,— сказав Хоган.— Розірве його надвоє.

— Ну що ж,— сказав я.— Рано чи пізно це має статися з кожним.

— Але ж не в такий спосіб,— заперечив Хоган.— Люди подумають, що він зовсім не тренований. Це зашкодить нашій репутації.

— Ви чули, що кажуть про нього репортери?

— Ще б пак! Кажуть, що він нікуди не годиться, що його не слід випускати на ринг.

— Ет,— сказав я,— вони завжди помиляються, чи не так?

— Так,— відказав Хоган.— Але цього разу вони *не* помиляються.

— Де їм у біса знати, тренований боксер чи ні?

— Ну,— сказав Хоган,— не такі вони вже йолопи.

— Єдине, що вони можуть, це розписати когось, як ото Вілларда в Толідо. Тепер той Ларднер розумний, а спитайте-но його, що він казав тоді про Вілларда.

— Та його там і не було,— сказав Хоган.— Він пише тільки про великі матчі.

— А мені байдуже, хоч би хто там був,— відказав я.— Що вони розуміють? Писати, може, й здатні, а розуміти ні біса не розуміють.

— Невже ти гадаєш, що Джек тепер у формі? — спитав Хоган.

— Ні. Йому кінець. Тепер треба тільки, щоб Корбетт добряче розписав його, і буде по всьому.

— Ну, Корбетт неодмінно його розпише,— сказав Хоган.

— Певно, що розпише.

Ту ніч Джек так само не спав. Наступний день був останній перед матчем. Після сніданку ми знову сиділи з ним на веранді.

— Про що ти думаєш, Джеку, коли тобі не спиться? — запитав я.

— Та все чогось тривожуся,— відказав Джек.— То за свою власність у Бронксі, то за власність на Флоріді. За дітей тривожусь. І за дружину. Часом думаю про бокс. Буває, згадаю отого гицеля Теда Льюїса, і така злість мене бере... А ще маю трохи акцій, то й за них тривожуся. Про що тільки не думається!..

— Ну,— сказав я,— завтра ввечері усе вже минеться.

— Атож,— мовив Джек.— Це завжди дає полегкість, правда? Усе відразу стає на свої місця.

Цілий день він був похмурий. Ми не тренувалися. Джек трохи повправлявся, щоб розім'яти м'язи,— ото й усе. Потім побоксував з тінню, та навіть і тут виглядав погано. Тоді заходився скакати з мотузкою. Але ніяк не міг спітніти.

— Краще б йому зовсім не вправлятися,— сказав Хоган. Ми стояли й дивились, як Джек стрибає через мотузку.— Він що, взагалі тепер не пітніє?

— Та от не може.

— Як ти гадаєш, чи не сухоти в нього? Адже він ніколи не мав клопоту з вагою, правда ж?

— Нема в нього ніяких сухот. Просто нічим йому вже пітніти.

— Треба, щоб спітнів,— сказав Хоган.

Скакаючи через мотузку, Джек наближався до нас. Він стрибав перед нами вперед і назад, схрещуючи руки за кожним третім скоком.

— Гей,— мовив він.— Чого це ви понадималися, як сичі?

— Мені здається, годі з тебе на сьогодні,— сказав Хоган.— Видихаєшся.

— Злякалися, га? — озвався Джек і поскакав геть, щосили хльоскаючи мотузкою об землю.

Десь перед вечором на фермі з'явився Джон Коллінз. Джек був у своїй кімнаті нагорі. Джон приїхав з міста машиною. З ним були ще двоє. Машина спинилась, і всі вони вийшли.

— Де Джек? — спитав мене Джон.

— У себе нагорі, лежить.

— Лежить?

— Еге ж,— сказав я.

— Як він тут?

Я подивився на двох незнайомців, що приїхали з Джоном.

— Це його друзі,— сказав Джон.

— Дуже кепсько,— сказав я.

— А що з ним?

— Не може спати.

— От лихо,— сказав Джон.— Цей ірландець ніколи не може спати.

— Щось із ним негаразд,— сказав я.

— Хай йому чорт,— сказав Джон.— Завжди з ним щось негаразд. Ось уже десять років він у мене, і ніколи ще не було гаразд.

Двоє, що були з ним, засміялись.

— Познайомтеся,— сказав Джон.— Це містер Морган і містер Стейнфелт. А це містер Дойл. Він тренує Джека.

— Дуже приємно,— сказав я.

— А тепер ходімо нагору до нашого героя,— мовив той, котрого звали Морган.

— Поглянемо на нього,— докинув Стейнфелт.

Ми піднялися сходами.

— А де Хоган? — спитав Джон.

— У стодолі, із своїми клієнтами.

— Багато їх тут у нього? — спитав Джон.

— Лише двоє.

— Тиша й спокій, правда ж? — мовив Морган.

— Еге ж,— відказав я.— Тиша й спокій.

Ми спинилися біля Джекової кімнати. Джон постукав у двері. Відповіді не було.

— Мабуть, спить,— сказав я.

— Якого б то лиха йому спати серед дня?

Джон повернув ручку, і ми зайшли до кімнати. Джек лежав на ліжку і спав. Лежав долілиць, сховавши обличчя в подушку і обхопивши її руками.

— Гей, Джеку! — гукнув його Джон.

Джекова голова легенько ворухнулася на подушці.

— Джеку! — ще раз мовив Джон, нахиляючись над ним.

Джек тільки глибше уткнувся в подушку. Джон торкнув його за плече. Джек сів на ліжку й подивився на нас. Він був неголений, у старому светрі.

— О боже! Невже не можна дати людині поспати? — буркнув він до Джона.

— Не сердься,— сказав Джон.— Я не знав, що ти спиш.

— Ще б пак! — каже Джек.— Звісно, що ні.

— Це Морган і Стейнфелт, ти їх знаєш,— сказав Джон.

— Радий вас бачити,— каже Джек.

— Як ви себе почуваєте, Джеку? — питає його Морган.

— Чудово,— каже Джек.— Як би ще я мав себе почувати?

— Вигляд у вас бадьорий,— докинув Стейнфелт.

— А то ж як,— каже Джек.— Слухайте,— звернувся він до Джона.— Ви мій менеджер і маєте з мене чималий зиск. То якого ж біса ви не приїдете сюди, коли тут крутяться репортери? Чи ви хочете, щоб ми з Джеррі самі з ними балакали?

— Тоді в мене Лью мав бій у Філадельфії,— відказав Джон.

— А мені що до того? — не вгаває Джек.— Ви мій менеджер. Ви маєте з цього непоганий зиск, чи не так? Не мені ж ви там гроші добували, в тій Філадельфії! Якого ж біса вас немає тут, коли потрібно мені?

— Тут був Хоган.

— Хоган! — каже Джек.— Із Хогана такий самий говорун, як і з мене.

— Здається, й Бартлетт тут був, тренувався разом з вами? — спитав Стейнфелт, щоб змінити тему розмови.

— Та був, був,— каже Джек.— Аякже.

— Слухайте, Джеррі,— звернувся до мене Джон.— Може, ви знайдете Хогана й скажете йому, що ми хотіли б його бачити десь так за півгодини?

— Гаразд,— відповів я.

— З якої б то речі він мав кудись іти? — каже Джек.— Не ходи, Джеррі.

Морган і Стейнфелт перезирнулися.

— Заспокойся, Джеку,— сказав Джон.

— Я, мабуть, усе-таки піду пошукаю Хогана,— сказав я.

— Ну що ж, іди, коли хочеш,— каже Джек.— Але ніхто тебе звідси не виряджає.

— То я піду,— сказав я.

Хоган був у стодолі, перетвореній на тренувальний зал. Він тренував двох клієнтів своєї оздоровчої ферми, що тупцяли на рингу в боксерських рукавицях. Жоден з них не зважувався вдарити другого, боячись дістати удар у відповідь.

— Досить,— сказав Хоган, побачивши мене.— Кінчайте своє криваве бойовище, панове. Ідіть під душ, а тоді до Брюса на масаж.

Вони вилізли з-під канатів, а Хоган підійшов до мене.

— Приїхав Джон Коллінз із двома приятелями навідати Джека,— сказав я.

— Бачив я, як вони під'їхали машиною.

— А що то за двоє із Джоном?

— Та то, як кажуть, спритні хлопці,— відповів Хоган.— Хіба ти їх не знаєш?

— Ні.

— Хеппі Стейнфелт і Лью Морган. Тримають закладну контору.

— Мене ж тут довго не було,— пояснив я.

— А так,— сказав Хоган.— Той Хеппі Стейнфелт — неабиякий ділок.

— Я десь чув про нього.

— Хитрий махінатор,— сказав Хоган.— Вони обидва добрі пронози.

— Он як,— сказав я.— То вони чекатимуть на нас за півгодини.

— Це ж як? А раніше ми їм, виходить, будемо заважати?

— Певно, що так.

— Ходімо до мене в контору,— сказав Хоган.— Хай їм біс, тим пронозам.

Десь за півгодини ми з Хоганом піднялись нагору й постукали в двері Джекової кімнати. За дверима чулася розмова.

— Хвилинку,— озвався хтось.

— К бісу ці штуки,— каже Хоган.— Коли я вам буду потрібен, приходьте в контору.

Клацнув замок. Двері відчинив Стейнфелт.

— Заходьте, Хоган,— мовив він.— А ми тут саме збираємося випити.

— Що ж,— каже Хоган,— це діло.

Ми зайшли. Джек сидів на ліжку. Джон і Морган — на стільцях. Стейнфелт стояв.

— Чисто тобі змовники,— сказав Хоган.

— Привіт, Денні,— каже Джон.

— Привіт, Денні,— каже Морган і подає йому руку.

Джек не каже нічого. Просто сидить на ліжку. Він до тих не належить. Він — сам по собі. На ньому старий синій светр, штани, на ногах — боксерські черевики. Йому треба б поголитися. Стейнфелт і Морган убрані як на весілля. Та й Джон не гірше. А Джек сидить насуплений — чистісінький ірландець.

Стейнфелт дістав пляшку, Хоган приніс склянки, і ми всі випили. Ми з Джеком перехилили по разу, а ті решта — ще і ще.

— Залиште трохи собі на дорогу,— сказав Хоган.

— Не турбуйтесь. У нас цього добра вистачає,— відказав Морган.

Джек після першої більше не пив. Стояв і дивився на них. А на його місце на ліжку сів Морган.

— Випий ще, Джеку,— сказав Джон і подав йому склянку та пляшку.

— Ні,— відповів Джек.— Я ніколи не любив поминок.

Усі засміялися. Джек не сміявся.

Від'їжджаючи, вони всі були в чудовому настрої. Джек стояв на веранді й дивився, як вони сідають у машину. Вони помахали йому.

— Щасливої дороги,— сказав Джек.

Ми пішли вечеряти. За столом Джек мовчав, тільки врядигоди просив: «Дайте, будь ласка це... дайте, будь ласка, те...» З нами за одним столом сиділи ті двоє Хоганових клієнтів. Вони були непогані хлопці.

Повечерявши, ми вийшли на веранду. Надворі вже посутеніло.

— Прогуляємося, Джеррі? — спитав Джек.

— Та певне,— сказав я.

Ми понадягали пальта й вирушили. До шосейної дороги було не близько, а ми ще пройшли нею милі з півтори. Там усе їздили машини, і нам доводилося щораз відступати на узбіччя. Джек мовчав. А коли ми зайшли в кущі, щоб пропустити якусь велику машину, він промовив:

— Під три чорти таку прогулянку! Ходімо назад.

Ми піднялися бічною дорогою, що пагорбом і полем вела навпростець до Хоганової ферми. Попереду видно було світло в будинку. Ми підійшли до дверей і побачили на порозі Хогана.

— Добре прогулялися? — спитав він.

— О, чудово! — відказав Джек.— Слухайте, Хоган, у вас є що випити?

— Аякже,— мовив Хоган.— А що таке?

— Нехай принесуть мені в кімнату,— сказав Джек.— Сьогодні вже думаю заснути.

— То ти сам собі лікар,— мовив Хоган.

— Ходімо нагору, Джеррі,— сказав Джек.

У своїй кімнаті Джек сів на ліжко і стиснув руками голову.

— Оце життя, правда? — промовив він.

Хоган приніс велику пляшку віскі та дві склянки.

— Може, хочеш імбирного пива?

— Щоб мене потім нудило?

— Я просто спитав,— мовив Хоган.

— Вип'єте зі мною? — запропонував Джек.

— Ні, дякую,— відказав Хоган і вийшов.

— А ти, Джеррі?

— Трохи можна,— сказав я.

Джек налив у склянки.

— Ну,— сказав він,— поїхали помалу.

— Долий водою,— мовив я.

— Гаразд,— погодився Джек.— Так буде краще.

Ми мовчки випили. Джек потягся налити мені ще.

— Ні,— сказав я.— Більше не хочу.

— Гаразд,— мовив Джек.

Він хлюпнув собі чималу порцію і долив водою. Обличчя його трохи проясніло.

— Ну й типи ж оті двоє, що сьогодні тут були,— сказав він.— Ніколи не підуть на ризик.— Він помовчав.— А втім, так і треба. Якого біса даремно ризикувати?.. Налити тобі ще, Джеррі?— спитав він.— Ну ж бо, випий зі мною.

— Мені воно ні до чого, Джеку,— відказав я.— Я й так добре себе почуваю.

— Та якийсь ковток,— сказав Джек. Він уже трохи захмелів.

— Ну гаразд,— сказав я.

Джек налив мені трохи, а собі майже повну.

— Знаєш,— сказав він,— а я таки люблю це зілля. Коли б не бокс, я, певне, добряче випивав би.

— Еге ж,— мовив я.

— Ти знаєш,— провадив він далі,— за цим боксом я багато чого втратив.

— Зате маєш силу грошей.

— Так. Задля цього тільки й живу. А все-таки, Джеррі, я багато втратив.

— Про що ти?

— Ну,— сказав він,— от хоч би й про дружину. Скільки часу я живу поза домом... Та й для дівчаток моїх це недобре. «Хто ваш батько?» — спитає їх якась там приятелька з панянок. «Наш батько Джек Бреннан». Це їм тільки вадить.

— Ну й біс його бери,— сказав я.— Аби вони гроші мали.

— Та грошей я їм призбирав дай боже,— сказав Джек.

Він знову налив собі віскі. Пляшка була майже порожня.

— Долий водою,— сказав я.

Джек хлюпнув у склянку води.

— Слухай,— сказав він,— ти не уявляєш собі, як я скучив за дружиною.

— А певне.

— Ні, ти собі не уявляєш. Не можеш цього уявити.

— Мабуть, тут усе-таки краще, ніж у місті.

— Для мене,— сказав Джек,— тепер уже однаково, де я... Ні, ти цього уявити не можеш.

— Випий ще.

— А що, мене вже розвозить? Дурниці балакаю?

— Та ні, я б не сказав.

— Ти не можеш собі уявити, що це таке. Ніхто не може цього уявити...

— Окрім дружини,— докинув я.

— Вона розуміє,— сказав Джек.— Вона все розуміє. Все чисто. Що правда, то правда.

— Долий водою,— сказав я.

— Ох, Джеррі,— сказав Джек,— ти не можеш собі уявити, що це таке...

Він уже зовсім сп'янів. Сидів і пильно дивився на мене. Якось аж надто пильно.

— Сьогодні ти добре спатимеш,— сказав я.

— Слухай, Джеррі,— сказав Джек.— Хочеш заробити? Закладися на Уолкотта.

— Он як?

— Ні, ти слухай...— Джек відсунув склянку.— Ти ж бачиш, я не п'яний. Знаєш, скільки я на нього заклав? Півсотні тисяч.

— То купа грошей.

— Півсотні тисяч,— підтвердив Джек.— Два проти одного. Матиму двадцять п'ять тисяч чистих. Постав і ти на нього, Джеррі.

— Принадно,— мовив я.

— Хіба ж я можу його побити? — каже Джек.— Це ніяка не махінація. Мені його не здолати. То чому ж не поживитися з цього?

— Долий водою,— мовив я.

— Після цього бою мені кінець,— каже Джек.— З боксом для мене покінчено. Доведеться піти з рингу битим. То чому ж мені не заробити на цьому хоч щось?

— Та певне.

— Я вже тиждень не сплю,— каже Джек.— Цілу ніч лежу й сушу голову. Не можу заснути, Джеррі. Ти собі не уявляєш, що це таке, коли людина не може заснути.

— Та звісно.

— Не можу я спати. От не можу — і край. Навіщо було стільки років дбати про своє здоров'я, коли тепер не можеш заснути?

— Погане діло.

— Ти навіть не уявляєш, Джеррі, як це воно, коли не можеш заснути.

— Долий водою,— сказав я.

Отож десь на одинадцяту Джек уже й язиком не міг повернути, і я повів його до ліжка. Очі у нього самі заплющувались. Я допоміг йому роздягтись і поклав у ліжко.

— Сьогодні ти добре спатимеш, Джеку.

— Еге ж,— каже Джек.— Тепер я засну.

— Добраніч, Джеку.

— Добраніч, Джеррі. Ти мій єдиний друг.

— А, йди ти...— сказав я.
— Ти мій єдиний друг,— не вгавав Джек.— Єдиний у світі...
— Спи вже,— сказав я.
— Спатиму,— каже Джек.

Коли я спустився вниз, Хоган сидів за столом у своїй конторі й читав газету. Він поглянув на мене.
— Що, приспав свого дружка?
— Звалився.
— Це для нього краще, аніж безсоння,— сказав Хоган.
— Авжеж.
— А спробуй-но пояснити це отим спортивним писакам.
— Ну, піду й собі спати,— мовив я.
— Добраніч,— сказав Хоган.

Вранці я зійшов униз близько восьмої і поснідав. Хоган уже тренував своїх двох клієнтів у стодолі. Я пішов туди й став дивитися.
— Раз! Два! Три! Чотири!— рахував їм Хоган.— Здоров, Джеррі,— сказав він.— Джек уже встав?
— Ні. Спить іще.

Я вернувся в свою кімнату і спакував речі в дорогу до міста. Десь о пів на десяту в сусідній кімнаті заворушився Джек. Почувши, що він сходить униз, я спустився слідом за ним. Джек сів снідати. Хоган уже прийшов знадвору й стояв біля столу.
— Як тобі, Джеку?— спитав я.
— Та нічого.
— Спав добре?— спитав Хоган.
— Як убитий,— відказав Джек.— Трохи згага пече, але голова не болить.
— От і добре,— сказав Хоган.— Питво було добряче.
— Додасте до рахунку,— сказав Джек.
— Коли думаєш їхати?— спитав Хоган.
— Перед обідом,— відповів Джек.— Одинадцятигодинним поїздом. Сідай, Джеррі,— обернувся він до мене.

Хоган пішов. Я підсів до столу. Джек їв грейпфрут. Коли попадалося зернятко, він випльовував його в ложечку, а тоді скидав на тарілку.
— Здається, я вчора був як ніч,— почав він.
— Та трохи підпив.
— Ото, певне, дурниць намолов.
— Ні, я б не сказав.
— Де Хоган?— спитав він, доїдаючи грейпфрут.
— У себе в конторі.
— Що я там казав про заклади на цей бій?— спитав Джек. Він держав у руці ложечку і колупав нею грейпфрут.

Служниця принесла яєчню з шинкою і забрала рештки грейпфрута.

— Дайте мені ще склянку молока,— сказав їй Джек.

Вона вийшла.

— Ти казав, що заклав п'ятдесят тисяч на Уолкотта,— відповів я.

— Це правда,— сказав Джек.

— То великі гроші.

— Оце мене трохи й непокоїть,— сказав Джек.

— Усяке може статися.

— Ні,— сказав Джек.— Йому страх як потрібне чемпіонство. Тут у них спільний інтерес.

— Хто зна, як воно буде.

— Ні. Він хоче стати чемпіоном. Для нього це дорожче за гроші.

— П'ятдесят тисяч — сила грошей,— сказав я.

— Це діло певне,— сказав Джек.— Я не можу перемогти. Ти ж сам знаєш, що мені його ніяк не побити.

— До останньої хвилини є якийсь шанс.

— Ні,— сказав Джек.— Мені вже кінець. Діло цілком певне.

— Як ти себе почуваєш?

— Непогано,— відповів Джек.— Добре виспатись — ось що мені було потрібне.

— Тобі ще може поталанити.

— О, я влаштую їм виставу,— сказав Джек.

Після сніданку Джек замовив міжміську розмову з дружиною. Він зачинився у телефонній будці.

— Це він уперше їй подзвонив, відколи приїхав,— сказав Хоган.

— Зате щодня пише листи.

— Воно звісно,— сказав Хоган.— Марка ж коштує тільки два центи.

Ми попрощалися з Хоганом, і Брюс, негр-масажист, відвіз нас на станцію.

— Прощавайте, містере Бреннан,— сказав Брюс біля поїзда.— Я вірю, що ви зіб'єте з в'язів його казанок.

— Бувай,— відказав Джек.

Він дав Брюсові два долари. Брюс таки добре з ним намучився і тепер був видимо розчарований. Джек помітив, що я дивлюся, як Брюс тримає в руці ті два долари.

— Усе записано в рахунок,— сказав він.— За масаж Хоган теж бере.

У поїзді Джек весь час мовчав. Сидів у кутку, застромивши квиток за стрічку на капелюсі, й дивився у вікно. Тільки раз він обернувся й заговорив до мене.

— Я сказав дружині, що на цю ніч візьму номер у «Шелбі»,— мовив він.— Це одразу ж за рогом біля «Гардена». А вранці піду додому.

— Це ти добре придумав,— сказав я.— А твоя дружина, Джеку, бачила тебе коли на рингу?

— Ні,— відказав Джек.— Ніколи не бачила.

Я подумав про те, якого страшного побою він сподівається, коли не хоче показуватись після того вдома.

У місті ми взяли таксі до «Шелбі». Готельний служник заніс наші валізи, і ми підійшли до конторки чергового.

— Почім у вас номери? — спитав Джек.

— Є тільки двомісні,— відказав черговий.— Можу запропонувати гарний номер на двох за десять доларів.

— Це надто дорого.

— Тоді візьміть двомісний за сім доларів.

— З ванною?

— Аякже.

— Можеш і ти зі мною переночувати, Джеррі,— сказав Джек.

— Та ні,— відповів я.— Я піду до зятя.

— Я це кажу не до того, щоб ти платив,— пояснив Джек.— Просто не хочеться дурно викидати гроші.

— Запишіться, будь ласка,— мовив черговий. Тоді подивився на наші прізвища в книзі.— Номер двісті тридцять восьмий, містере Бреннан.

Ми піднялися ліфтом нагору. Кімната була простора й гарна, з двома ліжками та дверима до ванної.

— Чудово,— сказав Джек.

Служник, що привів нас у номер, підняв штори й заніс наші валізи. Джек цього наче й не бачив, і я дав хлопцеві двадцять п'ять центів. Ми помилися, і Джек сказав, що не завадило б попоїсти.

Ми пішли обідати до ресторанчика Джіммі Хенлі. Там було чимало знайомих хлопців. Поки ми їли, зайшов Джон і підсів до нашого столика. Джек майже не обзивався.

— А як у тебе з вагою, Джеку? — спитав Джон.

Джек уминав добрячий обід.

— Можу зважитись просто в одязі,— відказав Джек.

Він ніколи не мав клопоту із зайвою вагою. Був природжений вельтер і анітрохи не гладшав. А на Хогановій фермі ще й скинув.

— Вага — це єдине, з чим у тебе завжди гаразд,— сказав Джон.

— Атож, єдине...— мовив Джек.

По обіді ми пішли до «Гардена» зважуватись. За умовами

матчу мало бути сто сорок сім фунтів о третій годині дня. Обгорнувшись рушником навколо пояса, Джек став на ваги. Стрілка ані зрушилась. Уолкотт щойно зважився і стояв збоку серед гурту знайомих.

— Ану дай я гляну на твою вагу, Джеку,— сказав Фрідмен, менеджер Уолкотта.

— Гаразд, тільки зважте і *його,* щоб я бачив.— Джек кивнув головою на Уолкотта.

— Скинь рушника,— сказав Фрідмен.

— Ну, що там виходить? — спитав Джек.

— Сто сорок три,— відповів товстун, що орудував вагами.

— Добре скинув, Джеку,— сказав Фрідмен.

— Зважте *його,*— сказав Джек.

Підійшов Уолкотт. Він був білявий, з широкими плечима й руками важковаговика. А от ноги мав короткуваті. Джек був на півголови вищий за нього.

— Привіт, Джеку,— сказав Уолкотт. Обличчя його було вкрите шрамами.

— Привіт,— мовив Джек.— Як живеш?

— Чудово,— відповів Уолкотт.

Він скинув з пояса рушник і став на ваги. Таких широких плечей і спини я ще ніколи не бачив.

— Сто сорок шість фунтів дванадцять унцій.

Уолкотт зійшов з ваг і вискалився до Джека.

— Отож-бо,— каже йому Джон.— Джек на чотири фунти легший за тебе.

— Коли вийдемо на ринг, ще легший буде,— каже Уолкотт.— Бо тепер я можу й пообідати.

Ми пішли з вагарні, і Джек одягся.

— Вигляд у нього хоч куди,— сказав він.

— З вигляду судячи, йому не раз добряче перепадало.

— Воно так,— каже Джек.— Його влучити не важко.

— Куди ви тепер? — спитав Джон, коли Джек одягся.

— Назад до готелю,— каже Джек.— Ви все приготували?

— Так,— відказав Джон.— Усе буде готове.

— Піду полежу трохи,— каже Джек.

— Я зайду по вас десь за чверть до сьомої, і ми разом повечеряємо.

— Гаразд.

У готелі Джек роззувся, скинув піджак і ліг відпочити. Я сів писати листа. Кілька разів я позирав на Джека, а він усе не спав. Лежав зовсім тихо, але очі щораз розплющувались. Нарешті він сів на ліжку.

— Хочеш, пограємо в крибедж? — спитав він.

— Можна,— відказав я.

Він дістав з валізи карти й таблицю для запису. Ми сіли грати, і він виграв у мене три долари.

Почувся стук у двері, і зайшов Джон.

— У крибедж гратимете, Джоне? — спитав Джек.

Джон поклав на стіл капелюха. Капелюх був зовсім мокрий. Пальто його теж намокло.

— Дощ надворі? — питає Джек.

— Не дощ, а злива,— каже Джон.— Вулиця геть забита, то довелося вилізти з таксі й чалапати пішки.

— Ідіть сюди, зіграємо разок,— каже Джек.

— Тобі треба підкріпитися.

— Ні,— каже Джек.— Я ще не хочу їсти.

Вони з півгодини грали в крибедж, і Джек виграв півтора долара.

— А тепер, гадаю, можна й попоїсти,— сказав Джек. Він підійшов до вікна й визирнув надвір.

— Дощ усе йде?

— Так.

— Давайте повечеряємо в готелі,— запропонував Джон.

— Гаразд,— каже Джек.— Тільки зіграємо ще раз, і хто програє, той платить за вечерю.

Трохи згодом Джек підвівся й каже:

— З вас вечеря, Джоне.

Ми спустилися вниз і повечеряли у великій їдальні.

Потім ми піднялися назад у номер, і вони з Джоном знову сіли грати в крибедж, і Джек виграв два з половиною долари. Тепер він був у доброму гуморі. Джон мав при собі валізку з усім своїм причандаллям. Джек зняв сорочку та комірець і надяг вовняний натільник і светр, щоб не застудитися на вулиці, тоді поклав у валізку боксерську форму й халат.

— Зібрався? — питає Джон.— Тоді я скажу, щоб викликали таксі.

Невдовзі задзвонив телефон, і черговий сказав, що таксі чекає.

Ми спустилися ліфтом униз, вийшли через вестибюль, сіли в таксі й поїхали до «Гардена». Лило як з відра, проте на вулиці перед входом зібрався натовп. Усі квитки були продані. Коли ми проходили до роздягальні, я побачив, що зал повненьповнісінький. Згори здавалося, що до рингу не менш як півмилі. Довкола було темно. Світилися тільки лампи над рингом.

— Добре, що такий дощ, а то б вони перенесли матч на відкритий стадіон,— сказав Джон.

— Людей до біса,— докинув Джек.

— Цей бій зібрав би й не стільки, якби місця вистачило.

— Погоди не завбачиш,— докинув Джек.

Джон підійшов до дверей роздягальні й заглянув усередину. Джек сидів у халаті, склавши руки, і дивився в підлогу. Разом із Джоном прийшли два помічники. Вони визирали з-за його плеча.

Джек підвів очі.

— *Він* уже в залі? — спитав він.

— Щойно вийшов,— відповів Джон.

Ми пішли вниз. Уолкотт саме піднімався на ринг. Глядачі дружно вітали його. Він проліз між канатами, з'єднав руки над головою і, усміхаючись, вітально помахав ними публіці — спершу в один бік від рингу, тоді в другий,— а тоді пішов і сів. Джек спускався вниз між рядами, і натовп зустрів його оплесками. Джек був ірландець, а ірландці завжди мають успіх у публіки. Хоч ірландець і не збере в Нью-Йорку стільки глядачів, як єврей чи італієць, однак плескають їм охоче.

Коли Джек вийшов на поміст і нахилився перед канатами, Уолкотт підвівся із свого кутка й відтяг нижній канат, щоб Джекові зручніш було пролазити. Публіка в захваті. Уолкотт кладе руку Джекові на плече, й вони стоять так якусь хвилину.

— Дешевої слави шукаєш,— каже йому Джек.— Ану забери свою погану руку.

— Спокійно,— відказує Уолкотт.

Усе це здається публіці хтозна-яким величним. Як благородно поводяться ці хлопці перед боєм! Які вони доброзичливі один до одного!

Соллі Фрідмен переходить у наш куток, де Джек бинтує руки, а Джон тим часом уже стоїть біля Уолкотта. Джек просунув великий палець у розріз на кінці бинта і вправно оповив руку. Я закріпив бинт тасьмою на зап'ястку і двічі обмотав навхрест над кісточками пальців.

— Гей,— каже Фрідмен.— Навіщо стільки тасьми?

— А ви помацайте,— каже Джек.— М'яка? Отож-бо. Не будьте такий розумний.

Фрідмен і далі не відходить від нас — і поки Джек бинтує другу руку, і коли один із хлопців-помічників приносить рукавиці, а я натягую їх Джекові на руки й зашнуровую.

— Слухайте, Фрідмен,— питає Джек,— а хто він родом, цей Уолкотт?

— Не знаю,— каже Соллі.— Нібито датчанин.

— Він чех,— озивається хлопець, що приніс рукавиці.

Суддя викликає їх на середину рингу, і Джек рушає із свого кутка. Уолкотт іде й усміхається. Вони наближаються один до одного, і суддя кладе руки їм на плечі.

— Привіт, шукачу слави,— каже Джек до Уолкотта.

— Спокійно...

— На біса ти назвався Уолкоттом? — не вгаває Джек.— Хіба не знаєш, що він був чорношкірий?

— Слухайте мене,— каже суддя і викладає їм давно відомі приписи.

Один раз Уолкотт перепиняє його. Він хапає Джека за руку й питає:

— Можу я бити, коли він отак мене держатиме?

— Забери-но руку,— каже Джек.— Не для кіно позуєш.

Аж ось вони розійшлися по своїх кутках. Я стягнув з Джека халат, і він, спершись на канати, кілька разів зігнув ноги в колінах, почовгав підошвами по живиці. Пролунав гонг. Джек швидко обернувся й вийшов на середину. Уолкотт підступив до нього, вони торкнулись рукавицями, і тільки-но Уолкотт відсмикнув руку, як Джек двічі затопив йому лівою в обличчя. Другого такого боксера, як Джек, не було й нема. Уолкотт став нападати, усе вперед і вперед, притискаючи підборіддя до грудей. Він — силовик і тримає руки зовсім низько. Все, що він уміє,— це підступити і вдарити збоку. Та щоразу, як він підступає, Джекова ліва б'є його в обличчя. Здається, це виходить автоматично. Досить Джекові підняти руку — і вона влучає Уолкоттові в обличчя. Разів три-чотири Джек посилає вперед праву, але Уолкотт приймає удари плечем або ж підставляє голову. Він діє, як і всі силовики. Боїться він тільки таких, як і сам. Скрізь, де можна боляче вдарити, він закритий. А удари лівою в обличчя його не лякають.

На кінець четвертого раунду обличчя Уолкотта було геть розбите й заюшене кров'ю, але кожного разу, коли він підступав упритул до Джека, той діставав такий удар, що на боках його під самими ребрами з'явилися великі червоні плями. Як тільки Уолкотт починав наближатися, Джек зв'язував його, тоді вивільняв одну руку й бив знизу; та коли Уолкоттові випадало вдарити, він уражав Джека в корпус із такою силою, що чути було аж на вулиці. Адже він силовик.

Так воно тривало ще три раунди. Вони не перемовились між собою ані словом. Вони весь час працювали. А в перервах між раундами заходжувались працювати ми — коло Джека. Здавалося, ніби він охляв, але Джек узагалі не був на рингу надто жвавий. Рухався він небагато, а той свій удар лівою виконував просто механічно. Здавалося, його ліва рука з'єднана з Уолкоттовим обличчям, і Джекові досить тільки їй звеліти, щоб вона вдарила. У близькому бою Джек завжди був спокійний і сили марно не витрачав. Він досконало знав усі способи близького бою і щоразу брав гору. Коли вони зійшлись у нашому кутку, я бачив, як він зв'язав Уолкотта, вивільнив свою праву руку, повернув її і вдарив знизу, влучивши Уолкоттові

в ніс ребром рукавиці. Уолкотт облився кров'ю і прихилився носом до Джекового плеча, щоб умазати і його, та Джек двигнув плечем йому по носі, тоді спустив праву руку й повторив той самий удар.

Уолкотт скаженів з люті. На кінець п'ятого раунду він уже смертельно ненавидів Джека. А Джек не лютував, тобто був не лютіший, ніж звичайно. Щоправда, він таки полюбляв допекти противникові до живого. Тим-то й дихав таким чортом на Малюка Льюїса. Йому ніколи не вдавалося вивести Малюка з рівноваги. Той завжди приберігав кілька нових підступів, яких Джек не знав. Поки Джек мав силу, він увесь час був як за кам'яною горою. Уолкоттові вже добряче від нього перепало. Найцікавіше, що все воно виглядало так, наче Джек веде чистий класичний бій. А це тому, що він досконало знав і всі ті штуки.

Після сьомого раунду Джек сказав:

— Моя ліва починає важчати.

Від цього моменту повернуло на поразку. Спершу майже непомітно. Одначе коли перед тим він сам провадив бій, то тепер його провадив Уолкотт; коли раніше він був цілком убезпечений, то тепер опинився під постійною загрозою. Він уже не міг стримати Уолкотта лівою. Збоку здавалося, ніби все йде, як і перше, але тепер Уолкоттові рукавиці, замість того щоб минати Джека, щоразу влучали його. Він діставав страшні удари в корпус.

— Котрий це буде раунд? — спитав Джек.

— Одинадцятий.

— Більше не можу,— каже він.— Ноги підтинаються.

Якийсь час перед тим Уолкотт хоч і влучав Джека, проте не сильно вражав його. Виходило як у бейсболі, коли гравець, ловлячи м'яч, немовби осаджує його і тим послаблює силу удару. Та тепер Уолкотт почав бити дужче. Він молотив руками, як машина. Джекові тільки й лишалося, що пробувати блокуватись. А збоку навіть не видно було, який то жорстокий побій.

Між раундами я масажував йому ноги. М'язи тремтіли в мене під руками весь час, поки я їх розтирав. Він знемігся до краю.

— То як воно? — спитав він Джона, повертаючи до нього розпухле обличчя.

— Це *його* бій.

— Думаю ще трохи продержатися,— каже Джек.— Не хочу, щоб цей виродок мене поклав.

Усе виходило так, як він передбачав. Він знав, що не подужає Уолкотта. Не мав уже тієї сили. Однак усе було гаразд.

Гроші вкладено напевне, і тепер він хотів закінчити бій собі на втіху. Він не хотів піти з рингу нокаутований.

Пролунав гонг, і ми підштовхнули Джека вперед. Він поволі пішов на середину. Уолкотт відразу ж підступив до нього. Джек затопив йому лівою в обличчя. Уолкотт прийняв удар, наблизився і ну молотити Джека по корпусу. Джек намагався зв'язати його, але то було однаково, що пробувати спинити рукою циркулярну пилку. Тоді Джек вирвався і вдарив правою, але схибив. Уолкотт затопив йому зліва, і Джек упав. Він упав на руки та коліна й подивився на нас. Суддя почав рахувати. Джек дивився на нас і хитав головою. Коли рахунок дійшов восьми, Джон подав йому знак. За ревом натовпу годі було щось почути. Джек підвівся. Провадячи рахунок, суддя весь час притримував Уолкотта вільною рукою.

Коли Джек підвівся, Уолкотт рушив на нього.

— Обережно, Джіммі! — почув я вигук Соллі Фрідмена.

Уолкотт наближався до Джека, пильнуючи за ним очима. Джек ударив лівою. Уолкотт лиш мотнув головою. Він притиснув Джека до канатів, примірився і легенько вдарив його збоку в голову, а тоді щосили вгатив прямим у тулуб — так низько, як тільки міг. Певне, не менш як на п'ять дюймів нижче пояса. Я думав, у Джека очі повилазять — так він їх вирячив. У нього аж рот розтулився.

Суддя схопив Уолкотта. Джек ступив наперед. Якщо він упаде — плакали його півсотні тисяч. Він ішов так, наче в нього всі тельбухи виверталися.

— Не було занизько,— промовив він.— Це випадково.

Натовп ревів так, що нічого не було чути.

— Усе гаразд,— каже Джек.

Вони стояли просто перед нами. Суддя подивився на Джона й похитав головою.

— А йди-но сюди, сучий ти поляче,— каже Джек до Уолкотта.

Джон повиснув на канатах, тримаючи напоготові рушника. Джек стояв за якихось два кроки від нього. Тоді ступив уперед. Я бачив, що обличчя в нього так спітніло, наче його хто викрутив, а по носі повзла додолу велика крапля.

— Виходь, виходь,— кликав він Уолкотта.

Суддя поглянув на Джона й махнув Уолкоттові рукою.

— Іди, мерзотнику,— сказав він.

Уолкотт вийшов. Він не знав, що йому робити. Він ніколи не сподівався, що Джек витримає. Джек ударив його в обличчя лівою. У залі не вщухав несамовитий крик. Вони зійшлись якраз проти нашого кутка. Уолкотт відповів двома ударами. Обличчя Джекове було страшне, я в житті такого не бачив —

жах навіть глянути! Він насилу тримався, змушував своє тіло слухатись, і все це відбивалося на його обличчі. Він думав лише про те, щоб не дати своєму тілу скоритись болеві в ураженому місці.

Потім він почав бити. З обличчя його не сходив отой моторошний вираз. Він бив низько спущеними руками, завдаючи Уолкоттові потужних ударів з обох боків. Уолкотт затулився, і Джек став щосили молотити його по голові. Тоді послав уперед ліву і вдарив Уолкотта в пах, а правою садонув точнісінько туди, куди той влучив його самого. Набагато нижче пояса. Уолкотт повалився додолу, схопившись руками за живіт, перевернувсь і скорчився.

Суддя відтяг Джека і штовхнув його в куток. Джон вискочив на ринг. Натовп несамовито ревів. Суддя на ринту радився з бічними суддями; тоді на поміст піднявся інформатор з мегафоном і оголосив:

— Переміг Уолкотт! Був заборонений удар.

Суддя на ринту розмовляв із Джоном.

— А що я міг вдіяти? — казав він.— Джек не схотів визнати порушення. А потім уже не тямив себе і сам ударив нижче пояса.

— Він однаково програв би,— сказав Джон.

Джек сидів на стільці в кутку ринту. Я вже стягнув з нього рукавиці, і він обома руками вхопився за вражене місце. Коли він тримався за живіт, обличчя його ставало не таке страшне.

— Піди вибачся,— каже Джон йому на вухо.— Так буде пристойніше.

Джек підводиться, і обличчя його зрошує рясний піт. Я накидаю на нього халат, і він іде через ринг, тримаючись під халатом рукою за живіт. Уолкотта вже підняли й клопочуться коло нього. В його кутку повно людей. До Джека ніхто й слова не скаже. Він нахилився до Уолкотта.

— Пробач,— мовить Джек.— Я не хотів цього.

Уолкотт не обзивається. Видно, що йому дуже погано.

— Ну от, тепер ти чемпіон,— каже йому Джек.— Ото, мабуть, радієш!

— Дай ти йому спокій,— каже Соллі Фрідмен.

— А, це ви, Соллі,— каже Джек.— Даруйте, що я так повівся з вашим хлопцем.

Фрідмен тільки зиркнув на нього.

Чудною ходою, немов спотикаючись на кожному кроці, Джек повернувся в свій куток; ми допомогли йому пролізти між канатами й повели повз столи репортерів і далі проходом через ряди. З усіх боків тяглися руки, щоб поплескати Джека по спині. А він, загорнувшись у халат, ішов крізь той

натовп до роздягальні. Перемога й слава припали Уолкоттові. Отак закладалися в «Гардені».

Тільки-но ми дійшли до роздягальні, Джек ліг і заплющив очі.

— Треба їхати в готель і викликати лікаря,— каже Джон.

— Він мені всі печінки відбив,— озвався Джек.

— Ти вже пробач мені, Джеку,— каже Джон.

— Ет, дарма,— промовив Джек.

Він так і лежав із заплющеними очима.

— Вони таки хотіли пошити нас у дурні,— сказав Джон.

— То ж ваші приятелі, Морган і Стейнфелт,— сказав Джек.— Добрих ви маєте друзів.

Він лежав не підводячись, але очі розплющив. Обличчя його й досі було моторошно скривлене.

— Просто диво, який стаєш бистрий на розум, коли йдеться про такі гроші,— промовив Джек.

— Ти залізний хлопець, Джеку,— сказав Джон.

— Ет,— відказав Джек,— то все пусте.

ПРОСТЕ ЗАПИТАННЯ

Надворі сніг сягав вище вікна. Сонце падало у вікно й освітлювало карту, що висіла на стіні з соснових дощок. Сонце стояло високо, і світло проникало до хатини над верхнім краєм снігового замету. Попід чільною стіною хатини в снігу було прокопано траншею, і кожного ясного дня од тепла, що відбивалося від освітленої сонцем стіни, сніг підтавав, і та траншея дедалі ширшала. Був кінець березня. Майор сидів за столом біля стіни. За другим столом сидів його ад'ютант.

Навколо майорових очей видніли білі кола від захисних окулярів, що заслоняли очі від сліпучого блиску сонця на снігу. Решта обличчя була спершу обпечена, потім засмагла, а потім її знову попекло крізь засмагу. Ніс розпух, і там, де були пухирці, шкіра лупилася. Переглядаючи папери, майор умочав пальці лівої руки в блюдечко з олією і змащував нею обличчя, обережно доторкаючись до шкіри пучками пальців. Він старався умочати пальці з самого краю блюдечка, щоб на них лишалася тільки тонка плівочка олії. Помастивши чоло й щоки, він легенько провів двома пальцями по носі. Потім підвівся, узяв блюдечко з олією і перейшов до маленької кімнати, де стояло його ліжко.

— Я трохи посплю,— сказав він ад'ютантові. У тій армії ад'ютанти не мають офіцерського звання.— Закінчите з цим самі.

— Слухаюсь, *signor maggiore,*— відповів ад'ютант. Він одхилився на стільці й позіхнув. Витяг з кишені мундира книжку в паперовій обкладинці й розгорнув її; тоді поклав книжку на стіл і запалив люльку. Пахкаючи люлькою, він нахилився над столом з наміром почитати. Та врешті згорнув книжку й засунув назад до кишені. Він ще мав багато роботи з паперами. Поки її не зроблено, розважатися читанням не випадало. Надворі сонце сховалося за гору, і світло вже не падало на стіну хатини. До кімнати зайшов солдат і підкинув у грубку кілька нерівно порубаних соснових оцупків.

— Тихше, Пініне,— сказав йому ад'ютант.— Майор спить.

Пінін був майорів ординарець, смаглявий молодий хлопчина. Він ретельно поправив у грубці дрова, зачинив дверцята й знову пішов на затилля хатини. Ад'ютант схилився над паперами.

— Тонані! — гукнув майор.

— Слухаю, синьйоре майор.

— Пришліть до мене Пініна.

— Пініне! — гукнув ад'ютант. Той зайшов до кімнати.— Тебе кличе майор,— сказав йому ад'ютант.

Пінін пройшов через кімнату й постукав у прочинені двері.

— Можна, синьоре майор?

— Заходь,— почув ад'ютант майорів голос,— і причини двері.

Майор лежав на ліжку в своїй кімнатці. Пінін став обік ліжка. Майор лежав, поклавши під голову замість подушки рюкзак, напханий запасним одягом та білизною. Його довгасте попечене й намащене олією обличчя звернулося до Пініна. Руки лежали поверх укривала.

— Скільки тобі років, дев'ятнадцять? — спитав він.

— Так, синьйоре майор.

— Ти був колись закоханий?

— Як це, синьйоре майор?

— Ну, закоханий... у дівчину.

— Я бував з дівчатами.

— Та ні, я не про те. Я питаю, чи був ти закоханий в якусь одну дівчину.

— Так, синьйоре майор.

— Ти й тепер закоханий у ту дівчину? Чому ж не пишеш їй? Я читаю всі твої листи.

— Я закоханий у неї,— відказав Пінін,— а листів їй не пишу.

— Ти це напевне знаєш?

— Напевне.

— Тонані,— мовив майор, не підвищуючи голосу,— ви мене чуєте?

Відповіді з сусідньої кімнати не було.

— Не чує,— сказав майор.— То ти знаєш цілком напевне, що кохаєш дівчину?

— Знаю напевне.

— І що ти,— майор позирнув на нього,— не зіпсований?

— Я не розумію, що таке зіпсований.

— Ну-ну,— мовив майор,— не треба заноситись.

Пінін дивився в підлогу. Майор глянув на його смагляве обличчя, зміряв очима з голови до ніг, спинив погляд на руках. Тоді без усмішки заговорив далі:

— І ти певен, що тобі не хочеться...— Майор помовчав. Пінін дивився на підлогу.— Що тебе справді не тягне...

Пінін дивився на підлогу. Майор знову поклав голову на рюкзак і усміхнувся. Він відчув полегкість: військове життя було аж ніяк не просте.

— Ти добрий хлопець,— сказав він.— Ти добрий хлопець, Пініне. Але не заносся і пильнуй, щоб тебе не збив з пуття хтось інший.

Пінін незворушно стояв обік ліжка.

— Не бійся,— сказав майор. Його руки були згорнуті на укривалі.— Я тебе не чіпатиму. Коли хочеш, можеш повернутися до свого взводу. Але краще залишайся при мені служником. Тут більше шансів, що тебе не вб'ють.

— Вам чогось треба від мене, синьйоре майор?

— Ні,— відказав майор.— Іди собі й роби, що ти там робиш. Двері залиш відчинені.

Пінін вийшов, залишивши двері відчинені. Поки він незграбно переходив кімнату й виходив за двері, ад'ютант дивився на нього, підвівши очі від паперів. Пінін був розшарілий і йшов не так, як тоді, коли приніс дрова до грубки. Ад'ютант провів його очима й посміхнувся. Пінін повернувся з новим оберемком дров. Лежачи на ліжку, майор дивився на свою обтягнуту матерією каску та захисні окуляри, що висіли на вбитому в стіну цвяху, і чув, як він ступає по підлозі. «Малий поганець,— подумав він.— Невже він мені збрехав?»

ДЕСЯТЕРО ІНДІАНЦІВ

Того вечора, коли Нік, відгулявши свято 4 липня разом із Джо Гарнером та його сім'єю, повертався з міста в їхньому великому фургоні, їм трапилося за дорогу дев'ятеро п'яних індіанців. Він добре запам'ятав, що дев'ятеро, бо Джо Гарнер, поганяючи вже в присмерку, раптом спинив коней, скочив на дорогу й відтяг одного індіанця з наїждженої колії. Індіанець спав, лежачи долілиць на піску. Джо відволік його до чагарів і заліз назад у фургон.

— Це вже дев'ятий, відколи ми виїхали з міста,— сказав він.

— Ох, ті вже мені індіанці! — зітхнула місіс Гарнер.

Нік сидів у задку разом з двома Гарнеровими хлопцями. Він висунувся з фургона подивитись на індіанця, що лежав там, куди відтяг його Джо.

— То не Біллі Тейбшоу? — спитав Карл.

— Ні.

— Штани в нього такі самі, як у Біллі.

— Всі індіанці носять однакові штани.

— А я його й не побачив,— озвався Френк.— Тато скочив і вернувся так хутко, що я не встиг подивитися. Думав, він пішов убити змію.

— Певно, таких змій сьогодні чимало, і всі індіанці,— сказав Джо Гарнер.

— Ох, ті вже мені індіанці! — знову зітхнула місіс Гарнер.

Вони їхали далі. Звернули з битого шляху й поїхали путівцем, що брався вгору на пагорби. Коням було важко тягти фургон, і хлопці злізли й пішли пішки. Під ногами був пісок. На вершині горба, коло школи, Нік озирнувся. Він побачив унизу освітлене Петоскі, а ген за невеличкою затокою — далеке світло Харбор-Спрінгс. Вони знову залізли у фургон.

— Хоч би його гравієм замостили, цей узвіз,— мовив Джо Гарнер.

Дорога пішла лісом. Джо і місіс Гарнер сиділи поруч на передку. Нік умостився між двома їхніми хлопцями. Незабаром виїхали на поруб.

— Ось на цьому місці тато переїхав скунса.

— Та ні, далі.

— Ото ще клопіт, де воно було,— мовив Джо, не повертаючи голови.— Хоч тут його переїдь, хоч там — усе однаково.

— Вчора ввечері я бачив двох скунсів,— обізвався Нік.

— Де?

— Внизу, біля озера. Шукали на березі дохлої риби.

— Певно, то єноти,— сказав Карл.

— Ні, скунси. Чи я скунсів не знаю?

— Ще б тобі не знати,— докинув Карл.— Ти ж бо гуляєш з індіанкою.

— Вгомонися, Карле,— сказала місіс Гарнер.

— А чого, тхне від них майже так само.

Джо Гарнер засміявся.

— Перестань сміятися, Джо,— сказала місіс Гарнер.— Я не хочу, щоб Карл таке молов.

— Ти справді гуляєш з індіанкою, Нікі? — спитав Джо.

— Ні.

— Не слухай його, тату,— сказав Френк.— Його любка — Пруденс Мітчел.

— А от і ні.

— Він щодня до неї бігає.

— Нікуди я не бігаю.— Сидячи в темряві між двох хлопців, Нік подумки тішився, що йому накидають Пруденс Мітчел.— І ніяка вона мені не любка.

— Не слухайте його,— сказав Карл.— Я завжди бачу їх разом.

— А Карла завидки беруть,— обізвалась його мати.— В нього й індіанки нема.

Карл промовчав.

— Карл не вміє залицятися до дівчат,— докинув Френк.

— А ти помовч.

— І то добре, Карле,— мовив Джо Гарнер.— Любки до пуття не доведуть. Повір своєму татові.

— Хто б казав.— Фургон хитнувся, і місіс Гарнер присунулась ближче до Джо.— А сам колись мав їх бозна-скільки.

— Б'юсь об заклад, що з індіанкою тато ніколи не водився.

— Гляди, не прогадай,— мовив Джо.— А ти, Ніку, пильнуй, щоб у тебе хто не відбив Пруді.

Жінка щось шепнула йому на вухо, і Джо засміявся.

— Чого ви смієтеся? — спитав Френк.

— Не кажи, старий,— застерегла дружина.

Джо знову засміявся.

— Нехай собі Нік кохається з Пруденс,— сказав він.— Я вже маю гарну жіночку.

— Оце ти до діла мовиш,— сказала місіс Гарнер.

Коні ледве пленталися по піску. Джо ляснув батогом у темряву.

— Ну, ворушіться! Завтра ще не те буде.

З горба коні побігли підтюпцем, і фургон підстрибував на труській дорозі. Біля ферми всі повилазили. Місіс Гарнер відімкнула двері, зайшла в дім і повернулася з лампою. Карл і Нік витягли з фургона пакунки. Френк заліз на передок, хльоснув коней і поїхав до стайні. Нік піднявся на ганок і відчинив двері до кухні. Місіс Гарнер розпалювала в печі. Плеснувши на дрова гасу, вона обернулася.

— До побачення, місіс Гарнер,— мовив Нік.— Дякую, що взяли мене з собою.

— Нема за що, Нікі.

— Мені було дуже весело.

— І нам з тобою завжди добре. Може, залишишся повечеряєш з нами?

— Ні, треба йти. Тато вже, мабуть, чекає.

— Ну, тоді біжи. Скажеш Карлові, щоб ішов у дім, гаразд?

— Гаразд.

— Добраніч, Нікі.

— Добраніч, місіс Гарнер.

Нік вийшов надвір і подався до хліва. Джо і Френк доїли корів.

— На добраніч,— сказав Нік.— Погуляли славно.

— Добраніч, Нікі,— відповів Джо Гарнер.— Хіба ти не залишаєшся вечеряти?

— Ні, не можу. Скажете Карлові, що його кличе мати?

— Гаразд. До побачення, Нікі.

Нік обійшов хлів і босоніж гайнув стежкою через луку. Стежка була гладенька, роса холодила босі ноги. В кінці луки він перемахнув через пліт, спустився у виярок, закалявши ноги в рідкому болоті, тоді попростував нагору сухим буковим гайком, аж поки вгледів світло у вікнах свого дому. Переліз через огорожу і пішов до ганку. У вікні побачив батька, що сидів біля столу й читав при світлі великої лампи. Нік відчинив двері й зайшов.

— Ну, Нікі, добре гулялося? — спитав батько.

— Чудово, тату. Погуляли на славу.

— Їсти хочеш?

— Аякже.

— А де це твої черевики?

— Покинув у фургоні в Гарнерів.

— То ходім до кухні.

Батько рушив уперед з лампою. Потім зупинився й відкрив льодовник. Нік зайшов у кухню. Батько приніс на тарілці шматок холодного курчати й глечик молока і поставив перед Ніком на стіл. Лампу він примістив поряд.

— Ще є пиріг,— сказав він.— Вистачить тобі?

— Ще б пак.

Батько сів на стілець біля застеленого клейонкою столу. На стіну впала його велика тінь.

— Хто ж виграв матч?

— Петоскі. П'ять — три.

Батько сидів і дивився, як він їсть; тоді налив з глечика молока в склянку. Нік випив і втерся серветкою. Батько простяг руку й, діставши з полиці пиріг, відрізав Нікові чималий кусень. Пиріг був з чорницями.

— А ти що робив, тату?

— Зранку рибалив.

— Щось зловив?

— Самі окунці.

Батько сидів і дивився, як він їсть пиріг.

— А по обіді що робив? — спитав Нік.

— Прогулявся до індіанського стійбища.

— Когось бачив?

— Усі індіанці подались до міста пиячити.

— То так нікого й не бачив?

— Бачив твою подружку, Пруді.

— Де?

— В лісі, з Френком Уошберном. Ненароком на них наскочив. Вони там непогано розважалися.

Батько уникав його погляду.

— Що вони робили?

— Я не придивлявся.

— Скажи мені, що вони робили.

— Не знаю,— відповів батько.— Чув тільки, як вони шаруділи в кущах.

— Звідки ж ти знав, що то вони?

— Бо бачив.

— Ти ж начебто казав, що нічого не бачив?

— Та ні, бачив.

— Хто з нею був? — спитав Нік.

— Френк Уошберн.

— А їм... їм...

— Що «їм»?

— Їм було весело?

— Та начебто так.

Батько підвівся і вийшов з кухні. Коли він повернувся, Нік сидів, утупившись в тарілку. По очах було видно, що він плакав.

— Ще хочеш? — Батько взяв ніж і потягся до пирога.

— Ні,— відказав Нік.

— З'їж іще шматок.

— Ні, більш не хочу.

Батько прибрав зі столу.

— Де саме в лісі вони були?

— За стійбищем.

Нік не підводив очей від тарілки. Батько сказав:

— Ішов би ти спати, Ніку.

— Іду.

Нік пішов у свою кімнату, роздягся і ліг у ліжко. Він чув, як батько ходив по вітальні. Нік лежав, уткнувшись обличчям у подушку.

«Вона розбила моє серце,— думав він.— Коли мені так боляче, то серце й справді має бути розбите».

Згодом він почув, як батько загасив лампу й пішов до своєї спальні. Знадвору долинав шелест вітру у верхівках дерев, а крізь сітку на вікні тягло холодом. Нік довго лежав, не підводячи обличчя з подушки, аж поки Пруді пішла йому з думок і він урешті заснув. Прокинувшись серед ночі, він почув, як надворі гуде вітер між дерев, а хвилі озера шумливо набігають на берег,— і знову заснув. Уранці бурхав скажений вітер, на озері високі хвилі гучно вдаряли в пісок, а він прокинувся і довго лежав у ліжку, перше ніж згадав, що серце його розбите.

КАНАРКА ДЛЯ ДОЧКИ

Поїзд промчав повз довгий червоний будинок з садком та столиками в затінку чотирьох великих пальм. По другий бік залізниці було море. Потім колія пішла виярком у рудому камені та глині, і море видніло тільки врядигоди — далеко внизу, між скелями.

— Я купила її в Палермо,— сказала американка.— Нас пустили на берег тільки на годину, було це в неділю вранці. Чоловік, що продавав її, хотів, щоб йому заплатили доларами, і я дала йому півтора долара. А вона таки гарно співає.

У поїзді було дуже жарко, і в нашому спальному купе також. У спущене вікно не долинало ані повіву вітерця. Американка запнула завіску, і моря не стало видно, навіть і врядигоди. З другого боку були засклені двері, за ними коридор і спущене вікно, за вікном — припалі пилом дерева, лискуча асфальтована дорога та рівні розлогі виноградники, а ще далі — сірі кам'янисті узгір'я.

Показався дим і багато високих димарів — починався Марсель. Поїзд збавив швидкість і однією з численних колій під'їхав до вокзалу. Він стояв у Марселі двадцять п'ять хвилин, і американка купила «Дейлі мейл» та пляшку мінеральної води. Вона трохи погуляла по перону, проте далеко від свого вагона не відходила, бо в Канні, де зупинка була на дванадцять хвилин, поїзд рушив без сигналу і вона ледь устигла вскочити у вагон. Американка була глухувата й не знала напевне, чи сигналу таки не давали, чи, може, вона просто не чула?

Поїзд від'їхав від марсельського вокзалу, і тепер за вікном були не лише розгалуження колій та фабричні димарі,— озирнувшись назад, можна було побачити й саме місто, і гавань із скелями вдалині, і відблиски призахідного сонця на воді. У вечірніх сутінках поїзд поминув селянський будинок, що горів серед поля. Край дороги стояли машини, довкола розкидані були сінники, подушки та інше хатнє добро, винесене з будинку. Подивитись на пожежу зібралося чимало людей.

Коли зовсім посутеніло, поїзд прибув у Авіньйон. Пасажири заходили й виходили. Французи, що поверталися до Парижа, купували в кіоску свіжі французькі газети. На пероні стояли солдати-негри. Вони були в коричневій уніформі, високі на зріст, і обличчя їхні лисніли у світлі електричних ліхтарів. Обличчя ті були дуже чорні, а самі негри такі височенні, що вікна вагонів були нижче од їхніх очей. Поїзд рушив з Авіньйо-

на, і негри лишилися на платформі. З ними був низенький сержант, білий.

У нашому спальному купе провідник відкинув від стіни три полиці і застелив їх. Уночі американка не спала, бо поїзд був *rapide*[1] і мчав чимдуж, а вона боялася швидкої їзди в темряві. Полиця американки була поряд з вікном. Канарку з Палермо, у клітці, накритій полотнинкою, сховали від протягу в закуток біля дверей умивальні. За скляними дверима купе цілу ніч світилася синя лампочка, поїзд мчав шалено, а американка лежала з розплющеними очима й чекала катастрофи.

Вранці поїзд уже наближався до Парижа. Американка вийшла з умивальні свіжа, бадьора й по-американському моложава — дарма що цілу ніч не спала; вона зняла з клітки покривальце й повісила її на осонні, а сама пішла снідати у вагон-ресторан. Коли вона повернулася в купе, полиці вже були прихилені до стіни, і знову можна було сидіти, канарка обтрушувала пір'ячко, гріючись на сонці, що світило у спущене вікно, а поїзд під'їжджав усе ближче до Парижа.

— Вона любить сонечко,— сказала американка.— Ось іще трохи — і заспіває.

Канарка обтрусилась і почала чистити пір'я.

— Я завжди любила пташок,— провадила далі американка.— Оце везу її додому своїй доньці... О, слухайте — вже співає!

Канарка защебетала, і пір'ячко в неї на шийці настовбурчилось; тоді вона похилила голівку й знову застромила дзьоб у пір'я. Поїзд переїхав міст через річку і мчав тепер чистим, дбайливо доглянутим лісом. Ось уже за вікном замиготіли паризькі передмістя. Там їздили трамваї, а на стінах, звернених до залізниці, були великі рекламні оголошення: «Бель Жардіньєр», «Дюбоне», «Перно». Все, що минав поїзд, мало свіжий вранішній вигляд, наче ще до сніданку.

Кілька хвилин я не дослухався до розмови американки з моєю дружиною.

— А ваш чоловік теж американець? — спитала вона.

— Так,— відказала дружина.— Ми обоє американці.

— А я думала, ви англійці.

— Ні, що ви.

— Це, мабуть, тому, що я ношу шлейки,— сказав я. Хотів був сказати «підтяжки», та в останню мить замінив їх на «шлейки», щоб було більш по-англійському.

Та американка не почула мене. Вона була таки справді глухувата й розуміла мову з губів, а я в цей час дивився не

[1] Кур'єрський *(франц.)*.

на неї, а у вікно. Тож вона й далі розмовляла з моєю дружиною.

— Я така рада, що ви американці. З американців виходять найкращі чоловіки,— казала вона.— Ви знаєте, через це ми й виїхали з Європи. У Веве моя донька закохалася.— Вона трохи помовчала.— Вони кохали одне одного просто-таки шалено.— Вона знов помовчала.— Певне ж, я забрала її звідти.

— І вона вже забула його? — спитала дружина.

— Та, мабуть, ні,— відказала американка.— Вона й досі нічого не їсть і майже не спить ночами. Я роблю все, що тільки можу, але її ніщо не цікавить. Вона до всього збайдужіла. Але не могла ж я дозволити, щоб вона вийшла заміж за чужинця.— Вона на мить замовкла, а тоді додала: — Колись один мій добрий знайомий казав мені: «Жоден чужинець не може бути хорошим чоловіком для американки».

— Еге ж,— мовила дружина.— Звичайно, не може.

Американка похвалила дорожнє пальто моєї дружини, і виявилося, що й вона ось уже двадцять років замовляє одяг у тому самому *maison de couture*[1] на вулиці Сент-Оноре. Вони там мають її мірку, і знайома *vendeuse*[2], що знає її смак, підбирає для неї сукні, а тоді їх надсилають в Америку. Ті пакунки прибувають на пошту, що недалеко від її дому в Нью-Йорку, там їх розпаковують і оцінюють, але митні податки завжди помірні, бо сукні ті зовсім прості на вигляд, без золотого шитва чи якихось оздоб, і ніколи не скажеш, що вони дорогі. Перед теперішньою *vendeuse* — її звуть Тереза — була ще одна, Амелі. Тільки оці дві й були за всі двадцять років. А *couturier*[3] весь час той самий. Зате ціни підскочили. А втім, за нинішнього курсу долара різниця майже не помітна. Тепер вони мають і доньчину мірку. Дівчинка вже зовсім доросла, і навряд щоб її виміри ще змінювались.

Поїзд уже йшов околицями Парижа. Передміські укріплення були зрівняні з землею, але трава ще не виросла. На запасних коліях стояло безліч вагонів: коричневі дерев'яні вагони-ресторани й коричневі дерев'яні спальні вагони, що о п'ятій пополудні мали вирушити до Італії,— якщо той поїзд і тепер відходив о п'ятій,— на них були таблички «Париж — Рим»; і приміські вагони з лавками на дахах, що в певні години дня були переповнені і всередині, і нагорі,— якщо й тепер так велося,— а за ними мигтіли білі стіни будинків та незліченні вікна. І все те було свіже, наче перед сніданком.

— З американців виходять найкращі чоловіки,— говорила

[1] Кравецький салон *(франц.)*.
[2] Продавщиця *(франц.)*.
[3] Кравець *(франц.)*.

американка до моєї дружини. Я знімав з полиці валізи.— Виходити заміж треба тільки за американців.

— А ви давно виїхали з Веве? — спитала дружина.

— Восени буде два роки. Оце ж бачите, якраз їй я і везу цю канарку.

— Той коханий вашої дочки був швейцарець?

— Так,— сказала американка.— Він з порядної родини. Учився на інженера. Там, у Веве, вони й познайомились. Усе, було, ходили разом.

— Я знаю Веве,— сказала дружина.— Ми провели там свій медовий місяць.

— Що ви кажете? Певно, то було чудово. Я, звісно, й гадки не мала, що вона в нього закохається.

— Місця там прегарні,— сказала дружина.

— Атож,— погодилась американка.— Правда, гарні? Де ви там жили?

— У «Трьох коронах»,— відповіла дружина.

— О, це дуже пристойний готель,— сказала американка.

— Так,— відказала дружина.— Ми мали чудову кімнату, і краєвид восени був чарівний.

— Ви були там восени?

— Так,— відказала дружина.

Ми поминали три вагони, що попали в катастрофу. Стіни їх були розтрощені, дахи позгинані.

— Погляньте,— мовив я.— Була катастрофа.

Американка визирнула у вікно й побачила останній вагон.

— Оцього я й боялася цілу ніч,— мовила вона.— У мене часом бувають жахливі передчуття. Ніколи більше не поїду вночі цим *rapide*. Певно ж, мають бути інші зручні поїзди, але не такі швидкі.

Поїзд в'їхав у присмерк під склепінням Ліонського вокзалу, тоді зупинився, і до вікон вагонів побігли носії. Я віддав через вікно наші валізи, і ми вийшли на похмуру довгу платформу. Американка звернулася до одного з трьох агентів фірми Кука, і той сказав їй:

— Хвилинку, пані, зараз я знайду ваше прізвище.

Носій привіз тачку, поскладав на неї валізи, і ми обоє, дружина та я, попрощалися з американкою — агент Кука вже знайшов її прізвище, надруковане на аркушику в пачці таких самих друкованих на машинці аркушиків, що їх він сховав назад до кишені.

Слідом за носієм з тачкою ми пішли пероном уздовж поїзда. В кінці перону була хвіртка, і контролер забрав наші квитки.

Ми повертались до Парижа, щоб подати в суд на розлучення.

АЛЬПІЙСЬКА ІДИЛІЯ

Спускатись у долину було жарко, навіть тієї вранішньої пори. Сонце розтопило сніг на лижах, які ми несли з собою, і зовсім висушило їх. У долині тільки починалася весна, але припікало вже добряче. Ми йшли дорогою до Гальтюра, тягнучи на собі лижі й рюкзаки. Коли поминали кладовище, там саме скінчився похорон.

— *Grüss Gott*[1],— привітався я до священика, що саме вийшов з кладовища.

Священик уклонився.

— Цікаво, чого священики ніколи не відповідають,— сказав Джон.

— А наче ж би воно приємно відповісти: «*Grüss Gott*».

— Вони ніколи не відповідають,— сказав Джон.

Ми стали серед дороги й дивились, як гробар засипає землею свіжу яму. Поряд стояв селянин з чорною бородою, у шкіряних чоботях. Гробар кинув копати й випростав спину. Селянин у чоботях узяв у нього лопату й заходився кидати в яму землю, ретельно розрівнюючи її — так, наче розрівнював гній на городі. Того погожого травневого ранку похорон видавався чимось вкрай недоречним. Важко було уявити, щоб хтось міг померти.

— А що, якби оце котрогось із нас ховали такої днини? — спитав я Джона.

— Я б не хотів.

— Ну, та нам таке ще й не загрожує,— сказав я.

Ми рушили далі й, поминувши кілька будинків, підійшли до готелю. Цілий місяць ми ходили на лижах у Сільвретті, і тепер раді були, що вернулись у долину. Місця для лижників у Сільвретті чудові, але вже настала весна, і сніг був добрий лише рано-вранці та надвечір. Решту дня його псувало сонце. Нам обом те сонце доволі таки набридло. Від нього ніде було сховатись. Тінь давали тільки скелі та стіни нашої хатини, збудованої під однією з них, осторонь від льодовика, одначе в тіні зволожена потом білизна швидко промерзала. Посидіти надворі без темних окулярів годі було й думати. Хоч як приємно добряче засмагнути, але ми дуже стомилися від сонця. Воно заважало відпочивати. І я радів, що ми спускаємося

[1] Хвала богові *(нім.)*.

вниз, далі від тих снігів. Так пізно весною в Сільвретті вже не покатаєшся як слід. Та мені й лижі трохи набридли. Надто довго ми там були. Я досі ще відчував у роті присмак талої води, яку ми пили, збираючи з бляшаної покрівлі. Той присмак був ніби частиною моєї втоми від лиж. Я радів, що є й інші речі, окрім лиж, радів, що ми вже внизу, далеко від неприродної високогірної весни, серед цього травневого ранку в долині.

Наш господар сидів на ганку готелю, відхилившись разом із стільцем до стіни. Поруч нього сидів кухар.

— *Ski Heil!*[1] — сказав господар.

— *Heil!* — озвалися ми і, приставивши до стіни лижі, поскидали рюкзаки.

— Як воно там нагорі? — спитав господар.

— *Schön*[2]. Тільки сонця забагато.

— Еге ж. У цю пору його таки забагато.

Кухар лишився сидіти на стільці. Господар пішов з нами в дім, відімкнув контору й приніс нашу пошту — паку листів і газети.

— Давай вип'ємо пива,— сказав Джон.

— Тільки не надворі.

Господар приніс дві пляшки, і ми випили їх, читаючи листи.

— Треба випити ще,— сказав Джон.

Цього разу пиво принесла дівчина-служниця. Відкорковуючи пляшки, вона усміхнулась.

— Ого, скільки листів.

— Справді, чимало.

— *Prosit*[3],— мовила вона й вийшла, забравши порожні пляшки.

— Я вже й забув, яке воно на смак.

— А я ні,— сказав Джон.— Там, нагорі, я часто думав про пиво.

— Ну що ж,— сказав я,— от ми його й п'ємо.

— Ніколи не можна робити чогось занадто довго.

— Не можна. А ми були там таки надто довго.

— Достобіса довго,— сказав Джон.— Коли щось робити так довго, добра не буде.

Сонячне проміння струмило у відчинене вікно й просвічувало пляшки з пивом на столі. Пляшки були наполовину порожні. Пиво в них трохи спінилось, але не дуже, бо було холодне. Зате коли ми наливали його в склянки, піна підіймалась аж над вінця. Я подивився у відчинене вікно на білу

[1] Привіт лижникам! *(Нім.)*
[2] Гарно *(нім.)*.
[3] На здоров'я *(нім.)*.

дорогу. Дерева край дороги припорошило пилом. Далі лежала зелена лука й текла річечка. Понад річкою росли дерева й стояв тартак. Тартак був з одного боку необгороджений, і я побачив довгу колоду й пилку, що ходила вгору-вниз. Здавалося, ніхто за нею не наглядає. По луці походжали чотири ворони. Ще одна сиділа на дереві й дивилася вниз. Кухар на ганку готелю устав із стільця й пішов коридором до кухні. А в кімнаті сонце просвічувало порожні склянки на столі. Джон сидів, подавшись уперед і поклавши голову на руки.

У вікно я побачив двох чоловіків, що піднімалися на ганок. Вони зайшли досередини. Один був той бородатий селянин у чоботях, другий — гробар. Вони сіли до столика біля вікна. До них підійшла дівчина. Селянин її ніби й не бачив. Він сидів, поклавши руки на стіл. На ньому був старий військовий мундир, залатаний на ліктях.

— Що будемо пити? — спитав гробар.

Селянин ані ворухнувся.

— Що ти питимеш?

— *Schnaps*[1],— відказав селянин.

— А мені чвертку червоного,— сказав гробар дівчині.

Дівчина принесла замовлене, і селянин вихилив свою горілку. Тоді втупив очі у вікно. Гробар дивився на нього. Джон сидів, похиливши голову на стіл. Він заснув.

З'явився господар і підійшов до тих двох. Він сказав щось місцевою говіркою, і гробар відповів йому. Селянин дивився у вікно. Господар вийшов з кімнати. Селянин підвівся. Він витяг із шкіряного гамана банкноту в десять тисяч крон і розгорнув її. Підійшла дівчина.

— *Alles?*[2] — запитала вона.

— *Alles,*— відказав він.

— Нехай я сам заплачу за вино,— обізвався гробар.

— *Alles,*— знову сказав селянин до дівчини.

Вона засунула руку в кишеню фартуха, витягла звідти жменю срібла й відлічила йому здачу. Селянин зник за дверима. Тільки-но він пішов, у кімнаті знову з'явився господар і заговорив до гробаря. Тоді сів до його столика. Вони розмовляли місцевою говіркою. Гробар усміхався. Господар бридливо кривився. Гробар підвівся з-за столика. То був присадкуватий вусатий чолов'яга. Він висунувся з вікна й подивився на дорогу.

— Онде вже заходить,— сказав він господареві.

— До «Лева»?

---

[1] Горілку *(нім.)*.

[2] За все? *(Нім.)*

— Еге ж.

Вони поговорили ще, тоді господар підійшов до нашого столика. Він був високий на зріст, підстаркуватий. Він поглянув на Джона, що спав на столі.

— Добре-таки натомився.

— Атож, вирушили ми раненько.

— Обідати скоро будете?

— Хоч зараз,— сказав я.— А що там є?

— Все, що хочете. Зараз дівчина принесе картку.

Дівчина принесла меню. Джон прокинувся. Меню було написане чорнилом на картонці і вставлене в дерев'яну оправку.

— Ось маємо *Speisekarte*,— сказав я Джонові.

Він глянув на мене. Очі його були ще сонні.

— Може, вип'єте з нами? — спитав я господаря.

Він підсів до нашого столика.

— Ці селяни — просто тварюки,— сказав він.

— Цього, що був тут, ми бачили на кладовищі, коли входили в містечко.

— То ховали його дружину.

— Он як.

— Тварюка він. І всі вони тварюки.

— Чому ви так кажете?

— Ви навіть не повірите... Неможливо повірити, що́ він вчинив.

— А розкажіть.

— Просто неможливо повірити...— Господар обернувся до гробаря.— Франце, йди-но сюди.

Гробар підійшов до нас, забравши свою чвертку з вином та чарку.

— Панове щойно повернулися з гір,— сказав господар.

Ми привіталися за руку.

— Що будете пити? — спитав я.

— Нічого.— Франц помахав пальцем.

— А може, ще чверточку?

— Ну хіба що.

— Ви розумієте по-тутешньому? — спитав господар.

— Ні.

— Про що мова? — спитав Джон.

— Він розкаже нам про того селянина, що ми бачили на кладовищі, коли йшли сюди.

— Я однаково нічого не доберу,— сказав Джон.— Надто швидко вони белькочуть.

— Той дядько,— сказав господар,— сьогодні привіз ховати свою дружину. Вона померла ще в листопаді.

— У грудні,— поправив гробар.

— То байдуже. Ну от, вона померла ще в грудні, і він дав знати про це громаді.

— Вісімнадцятого грудня,— докинув гробар.

— У кожнім разі, не можна було привезти і поховати її, поки не зійшов сніг.

— Він живе по той бік Пазнауна,— сказав гробар.— Одначе належить до нашої парафії.

— І він ніяк не міг її привезти? — спитав я.

— Ні. Поки лежить сніг, звідти можна дістатися тільки самому на лижах. Отож сьогодні він привіз її, а священик як глянув на її лице, то не схотів ховати... А далі розповідай ти сам,— звернувся він до гробаря.— Тільки як слід, а не говіркою.

— Із панотцем то була чудасія,— мовив гробар.— Громаді сказано, що вона померла від серцевої недуги. Та й ми всі знали, що вона слабує на серце. Вона-бо й у церкві часом зомлівала. А то вже віддавна не приходила. Нездужала сходити нагору... Ну, панотець відгорнув укривало та й питається в Ольза:

«А що, твоя дружина дуже мучилась?»

«Та ні,— каже той.— Я зайшов до хати, а вона лежить поперек ліжка нежива».

Тоді панотець знову подивився на неї. Щось йому наче не те.

«А чого ж у неї таке лице?»

«Не знаю»,— відказує Ольз.

«А ти подумай краще»,— мовить панотець і накриває їй лице, як було.

Ольз хоча б тобі слово. Панотець на нього дивиться, а він собі на панотця.

«То ви хочете знати?»

«Мені *треба* знати»,— каже панотець.

— Отут зараз найцікавіше,— сказав господар.— Ви тільки послухайте. Давай далі, Франце.

— «Ну, так от,— каже Ольз.— Коли вона померла, я сповістив громаду, а її заніс у дровітню і поклав зверху на кругляки. А коли взявся ті кругляки рубати, вона вже задубла, то я поставив її і прихилив до стіни. Рот у неї був розкритий, і я, як приходив поночі рубати дрова, чіпляв за нього ліхтаря».

«Нащо ж ти таке робив?» — питає панотець.

«Та не знаю»,— каже Ольз.

«І часто таке було?»

«Та щоразу, як ішов у дровітню поночі».

«Це дуже погано,— каже йому панотець.— Ти любив свою дружину?»

«Еге ж, любив,— каже Ольз.— Ще й як любив».

— Ви все зрозуміли? — спитав господар.— Про його дружину все зрозуміли?

— Ну, я ж чув.

— Будемо обідати? — спитав Джон.

— Замовляй,— сказав я.— Ви гадаєте, це правда? — спитав я господаря.

— Авжеж правда,— відказав він.— Тварюки вони, ці селяни.

— А куди він тепер подався?

— Пішов пити в інше місце, до «Лева».

— Він не схотів пити зі мною,— сказав гробар.

— Не схотів, бо він знає про його дружину,— пояснив господар.

— Слухай,— сказав Джон.— Ми будемо обідати?

— Аякже,— відповів я.

ГОНКА З ПЕРЕСЛІДУВАННЯМ

Вільям Кембл від самого Пітсбурга вів гонку, переслідуваний комедійною трупою. У велосипедних змаганнях учасники гонки з переслідуванням стартують через однакові проміжки часу і їдуть один за одним. Їдуть дуже швидко, бо дистанція такої гонки звичайно невелика і, якщо хтось сповільнить швидкість, задній гонщик, що не знижує темпу, неминуче покриє відстань, яка розділяла їх на старті. Тільки-но котрогось учасника наздоженуть і випередять, він вибуває з гонки й повинен злізти з велосипеда та покинути трек. Якщо жоден гонщик не наздогнав іншого, перемогу здобуває той, хто виграв найбільшу відстань. У гонці з двома учасниками здебільшого один наздоганяє другого десь на протязі шістьох миль. Комедійна трупа наздогнала Вільяма Кембла аж у Канзас-Сіті.

Вільям Кембл сподівався, що зможе триматись трохи попереду комедійної трупи до самого тихоокеанського узбережжя. Поки він вів перед як оповісник тієї трупи, йому платили гроші. Коли комедійна трупа наздогнала його, він саме зліг у ліжко. Він лежав у ліжку й тоді, коли до його кімнати зайшов розпорядник трупи, а коли розпорядник пішов, він вирішив, що можна й далі лежати в ліжку. В Канзас-Сіті було дуже холодно, і він не квапився виходити надвір. Та й не сподобалось йому в Канзас-Сіті. Він простяг руку під ліжко, взяв пляшку і трохи ковтнув. Питво добре діяло йому на шлунок. А от містер Тернер, розпорядник комедійної трупи, коли був у нього, випити не схотів.

Вільям Кембл мав з містером Тернером досить дивну розмову. Містер Тернер постукав у двері. Кембл гукнув: «Прошу!» Коли містер Тернер зайшов до кімнати, він побачив на стільці одежу, розкриту валізу, пляшку поруч ліжка, а в ліжку — людину, що лежала, укрившися з головою.

— Містере Кембл,— покликав містер Тернер.

— Ви не можете мене звільнити,— обізвався Вільям Кембл з-під укривал. Під укривалами було тепло, біло й затишно.— Ви не можете мене звільнити тільки через те, що я зліз з велосипеда.

— Ви п'яний,— сказав містер Тернер.

— Авжеж,— відказав Кембл, говорячи в самісіньке простирало й відчуваючи губами тканину.

— Ви дурень,— сказав містер Тернер. Він погасив світло. Лампочка горіла цілу ніч. А тепер була десята година ранку.— П'яний дурень. Коли ви сюди приїхали?

— Я приїхав сюди вчора ввечері,— відказав Вільям Кембл, говорячи в простирало. Він виявив, що говорити крізь простирало дуже приємно.— Ви розмовляли коли-небудь крізь простирало?

— Не вдавайте блазня. Це зовсім не смішно.

— Я не вдаю блазня. Я просто розмовляю крізь простирало.

— Атож, розмовляєте крізь простирало.

— Ви б уже йшли собі, містере Тернер,— сказав Кембл.— Я більше у вас не працюю.

— Ага, це ви все-таки знаєте.

— Я багато чого знаю,— сказав Вільям Кембл. Він трохи відгорнув простирало й подивився на містера Тернера.— Я знаю цілком досить, отож ладен навіть поглянути на вас. Хочете послухати, що я знаю?

— Ні.

— От і добре,— сказав Кембл.— Бо насправді я нічогісінько не знаю. То все просто балачки.— Він знову натяг простирало на обличчя.— Так мені тут гарно під простиралом,— мовив він.

Містер Тернер стояв біля ліжка. Він був підстаркуватий, лисий, з черевцем, і на нього чекало безліч справ.

— Ви б лишилися тут, у місті, Біллі, полікувалися б,— сказав він.— Я влаштую вас, коли хочете.

— Я не хочу лікуватися,— відказав Кембл.— Я зовсім не хочу лікуватися. Я й так щасливий. Усе життя був щасливий.

— І давно вже ви отак?

— Оце запитаннячко! — Кембл дихнув крізь простирало.

— Чи давно ви п'єте, Біллі?

— Хіба я не зробив, що належало?

— Та зробили. Я просто спитав, чи давно ви п'єте, Біллі.

— Не знаю. Але мій звір знову при мені.— Він торкнувся язиком простирала.— Ось уже цілий тиждень, як він при мені.

— Який там до лиха звір?

— А такий. Моє любе звіря. Щоразу, як я хильну, воно тікає за двері. Терпіти не може спиртного духу. От бідолаха.— Він ворушив язиком по простиралу.— Дуже миле звіря. Таке самісіньке, як завжди.— Кембл заплющив очі й глибоко зітхнув.

— Вам треба лікуватися,— сказав містер Тернер.— От хоч би за методом Кійлі. Він дає непогані наслідки.

— Кійлі?.. — перепитав Кембл.— Це десь недалеко від Лондона.— Він заплющував і розплющував очі, торкаючись віями простирала.— Я люблю простирала, ото й тільки,— мовив він. Тоді подивився на містера Тернера.— Слухайте, ви гадаєте, що я п'яний?

— Ви справді п'яний.

— Зовсім ні.

— Ви допилися до білої гарячки.

— Ні.— Вільям Кембл обмотав голову простиралом.— Любе простиральце,— сказав він і легенько дихнув крізь нього.— Гарнюнє простиральце. Ти ж мене любиш, простиральце, га? І все це входить у плату за номер. Як ото в Японії... Ні,— сказав він.— Слухайте, Біллі, любий Пролазо Біллі, я маю для вас один сюрприз. Я не п'яний. Я наштриканий по самісіньке нікуди.

— Не може бути,— сказав містер Тернер.

— Ось погляньте.— Кембл закотив під простиралом рукав піжами й висунув назовні праву руку.— Погляньте сюди.

Усе передпліччя, від зап'ястка до ліктя, було в синюватих кружальцях з темними проколинами посередині. Ті кружальця майже зливались одне з одним.

— Це новий спосіб,— сказав Кембл.— А п'ю я тепер лише вряди-годи, щоб витурити за двері свого звіра.

— І від цього виліковують,— сказав Пролаза Біллі Тернер.

— Ні,— заперечив Кембл.— Ні від чого вони не виліковують.

— Не можна так занепадати духом, Біллі,— сказав Тернер. Він сів на ліжко.

— Обережно, тут моє простиральце,— попередив Кембл.

— У вашому віці не можна занепадати духом і труїти себе тим зіллям, хоч би яке лихо вас спіткало.

— Закон забороняє. Ви це хотіли сказати?

— Ні, я хотів сказати, що треба перебороти себе.

Кембл пестливо торкався простирала устами і язиком.

— Любе простиральце,— сказав він.— Я можу його цілувати й водночас дивитися крізь нього.

— Та годі вам з тим простиральцем! Не можна так себе труїти, Біллі.

Вільям Кембл заплющив очі. До горла йому підступила легка нудота. Він знав, що ця нудота посилюватиметься і не відпустить його, аж поки проти неї щось не вдіяти. Отоді він і запропонував містерові Тернеру випити. Містер Тернер відмовився. Вільям Кембл хильнув із пляшки. То була тимчасова полегкість. Містер Тернер мовчки стежив за ним. Містер Тернер пробув у цій кімнаті набагато довше, ніж міг собі дозволити,— на нього чекало стільки справ,— однак, день у день спілкуючись із людьми, що вдавалися до наркотиків, він знав, який то жах, та й до Вільяма Кембла ставився дуже прихильно й не хотів отак його покинути. Він щиро жалів Кембла і вірив, що його можна вилікувати. Він знав, що в Канзас-Сіті добре лікують. Але йому треба було йти.

— Слухайте, Біллі,— озвався Кембл.— Я маю щось вам сказати. Вас звуть Пролаза Біллі. Це тому, що ви скрізь пролазите. Мене звуть просто Біллі. Тому, що я нікуди не вмію пролізти. Не вмію я пролазити, Біллі. От не вмію, і край. Мене завжди хапають за комір. Щоразу, як спробую, хапають за комір.— Він заплющив очі.— Не вмію я пролазити, Біллі. Це страшна річ, коли нікуди не пролізеш.

— Так,— сказав Пролаза Біллі Тернер.

— Що «так»? — Кембл подивився на нього.

— Те, що ви оце сказали.

— Ні,— заперечив Кембл.— Я нічого не казав. Мабуть, вам причулося.

— Ви казали, що не можете нікуди пролізти.

— Ні. Не може бути, щоб я таке казав. Але слухайте, Біллі, я звірю вам одну таємницю. Полюбіть простирала, Біллі. Відкиньтесь геть від жінок, від коней і...— Він затнувся.— І від орлів, Біллі. Хто любить коней, хай водиться з кіньми-и... а хто любить орлів, хай водиться з орлами-и...— Він замовк і сховав голову під простирало.

— Мені треба йти,— сказав Пролаза Біллі Тернер.

— Хто любить жінок, той може підхопити заразу,— промовив Біллі Кембл.— А хто любить коней...

— Еге ж, ви вже казали.

— Що казав?

— Про коней і орлів.

— Так, справді. А хто любить простирала...— Він дихнув у простирало й потерся об нього носом...— Ні, за простирала я не знаю,— сказав він.— Я ж тільки тепер закохався в це простиральце.

— Я мушу йти,— сказав містер Тернер.— Маю силу роботи.

— Гаразд,— відказав Кембл.— Кожен мусить іти.

— То я піду.

— Гаразд, ідіть собі.

— Вам добре, Біллі?

— Ніколи в житті не було краще.

— І почуваєте себе добре?

— Чудово. Ви йдіть собі. Я тільки полежу часинку. А десь над полудень устану.

Та коли містер Тернер прийшов до кімнати Вільяма Кембла опівдні, Вільям Кембл спав, а оскільки містер Тернер знав, що в житті має справжню ціну, то й не став його будити.

СЬОГОДНІ П'ЯТНИЦЯ

Троє римських воїнів у винарні об одинадцятій годині вечора. Попід стінами барила з вином. За дерев'яним прилавком винар-іудей. Римські воїни всі троє напідпитку.

1-й римський воїн. Ти куштував червоне?

2-й воїн. Ні, не куштував.

1-й воїн. То покуштуй.

2-й воїн. Ану, Гершу, налий нам червоного.

Винар-іудей. Прошу, панове. Воно припаде вам до смаку. *(Ставить на прилавок череп'яний глек, що його наповнив вином із одного з барил).* Добре винце.

1-й воїн. Ану ковтни й ти сам. *(Обертається до третього воїна, що сперся на барило).* Що з тобою таке?

3-й воїн. Живіт болить.

2-й воїн. Не треба було пити води.

1-й воїн. Хильни ось червоного.

3-й воїн. Не можу я пити цю бісову погань. У мене від неї в животі закисає.

1-й воїн. Надто довго ти тут пробув.

3-й воїн. Без тебе знаю!

1-й воїн. Слухай, Гершу, чи не дав би ти цьому панові чогось від живота?

Винар. У мене все напохваті.

(Третій римський воїн надпиває з кухля суміш, яку зробив для нього винар).

3-й воїн. Гей, чого це ти сюди набовтав? Верблюдячого лайна, чи що?

Винар. Випийте одним духом, пане офіцере. Вам одразу полегшає.

3-й воїн. Ет, нехай, гірше однак не може бути.

1-й воїн. Та вже спробуй. Недавно цей Герш чудово мене полікував.

Винар. Вам було зовсім кепсько, пане офіцере. А я знаю, що́ добре для хворого шлунка.

(Третій римський воїн одним духом спорожняє кухоль).

3-й воїн. Хай йому Йсус! *(Кривиться).*

2-й воїн. А тривога була даремна.

1-й воїн. Ну, не знаю. Той один сьогодні тримався добре.

2-й воїн. Чого ж він не зійшов з хреста?

1-й воїн. Бо не хотів зійти. То не його гра.

2-й воїн. Покажи мені хоч одного, що не хотів би зійти з хреста.

1-й воїн. Ет, ні біса ти в цьому не тямиш. Спитай ось Герша. Як, Гершу, хотів він зійти з хреста?

Винар. Щоб ви знали, панове, я при тому не був. Мене такі речі не цікавлять.

2-й воїн. Слухай, я їх бачив хтозна-скільки, і тут, і в інших місцях. І коли ти мені покажеш хоч одного, що не хотів би зійти з хреста, як припече,— розумієш, як припече,— то я сам полізу туди до нього.

1-й воїн. А я кажу, тримався він добре.

3-й воїн. Та непогано тримався.

2-й воїн. Ви, хлопці, не збагнете, про що мова. Я не кажу, добре він там тримався чи погано. Я про те, як воно, коли припече. Коли ото починають забивати цвяхи. Не знайдеться серед них жодного, хто не захотів би це припинити, якби міг.

1-й воїн. А ти не бачив його, Гершу?

Винар. Ні, пане офіцере, мене те не цікавить.

1-й воїн. Я справді дивувався з нього.

3-й воїн. От чого не люблю, то це як їх прибивають до хреста. Мабуть, пекельна штука.

2-й воїн. Це ще не найгірше. А от коли тільки-но підніму̀ть... *(Показує, зводячи обидві долоні догори).* Коли вони повисають на цвяхах — отоді їм справді припікає.

3-й воїн. Еге ж, тоді багатьом несила терпіти.

1-й воїн. Та чи ж я не бачив їх? Бачив хтозна-скільки. Але, кажу вам, той сьогодні тримався добре.

(Другий римський воїн посміхається до винаря-іудея).

2-й воїн. А ти, приятелю, на вигляд ну чисто христолюб.

1-й воїн. Ти можеш морочити йому голову. Але слухай, коли тобі щось кажуть. Той сьогодні тримався таки добре.

2-й воїн. А чи не випити нам ще?

(Винар дивиться на них очікувально. Третій воїн сидить, похиливши голову. Вигляд у нього недужий).

3-й воїн. Я більше не хочу.

2-й воїн. Тоді, Гершу, наливай на двох.

(Винар виставляє глек вина, менший за попередній. Потім нахиляється вперед, спираючись на дерев'яний прилавок).

1-й воїн. А ти його жінку бачив?

2-й воїн. Та я ж стояв поруч неї.

1-й воїн. Гарна з себе.

2-й воїн. Я знав її ще до нього. *(Підморгує винареві).*

1-й воїн. Я не раз бачив її в місті.

2-й воїн. Вона мала доволі всього. Кому вже кому, а їй він щастя не дав.

1-й воїн. Та й сам не був щасливий. Одначе, як на мене, тримався він сьогодні добре.

2-й воїн. А що сталося з його братією?

1-й воїн. Ет, повшивалися хто куди. Самі жінки лишились.

2-й воїн. То таки боягузи. Як побачили, до чого йдеться, враз охота відпала.

1-й воїн. А жінки стояли до кінця.

2-й воїн. Еге ж, ті добре стояли.

1-й воїн. А ти бачив, як я прохромив його списом?

2-й воїн. Вскочиш ти колись у халепу за такі штуки.

1-й воїн. Це єдине, що я міг для нього зробити. Кажу ж тобі, мені сподобалось, як він тримався.

Винар. Щоб ви знали, панове, мені вже час зачиняти.

1-й воїн. Зараз, ось тільки вип'ємо ще по одній.

2-й воїн. А що за користь? Від цього пійла все одно ні в ногах, ні в голові. Годі, ходімо.

1-й воїн. Тільки по одній.

3-й воїн (підводиться з барила). Ні, годі вже. Ходімо. Мені сьогодні препаскудно.

1-й воїн. Та вже по останній.

2-й воїн. Ні, годі. Треба йти. На добраніч, Гершу. Запиши там за нами.

Винар. На добраніч, панове. *(Вигляд у нього трохи занепокоєний).* А чи не могли б ви, пане офіцере, заплатити хоч трішки сьогодні?

2-й воїн. Що за дурниці. Платню нам дають тільки в середу.

Винар. Ну гаразд, пане офіцере. На добраніч вам, панове.

(Троє римських воїнів виходять).

На вулиці.

2-й воїн. Той Герш такий же гицель, як і всі вони.

1-й воїн. Та ні, він добрий чоловік.

2-й воїн. У тебе сьогодні всі добрі.

3-й воїн. Ой, ходімо вже до казарми. Мені сьогодні препаскудно.

2-й воїн. Надто довго ти тут пробув.

3-й воїн. Ні, не тому. От паскудно мені, та й годі.

2-й воїн. Надто довго тут пробув. Ото й тільки.

Завіса

БАНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Він їв апельсин, спроквола випльовуючи зернята. Сніг надворі переходив у дощ. А в кімнаті електричний коминок, здавалося, зовсім не грів, і, підвівшись із-за письмового столу, він сів на нього зверху. Як йому відразу стало тепло й хороше! Ось воно, нарешті, справжнє життя.

Він узяв ще один апельсин. Десь у Парижі Маскар нокаутував Денні Фроша вже у другому раунді. Ген у Месопотамії випав сніг завглибшки в двадцять один фут. На краю світу, в далекій Австралії, англійські крикетисти вправлялися в ударах по ворітцях. Там була Романтика.

Опікуни науки, літератури та мистецтва заснували журнал «Форум», прочитав він. Це порадник, філософський напутник і друг свідомої меншості. Оповідання, відзначені преміями,— чи не напишуть завтра їх автори книжки, що здобудуть загальне визнання?..

Вас не залишать байдужими ці щирі, невигадливі американські оповіді, образки достеменного життя на віддалених ранчо, у велелюдних кварталах чи затишних особняках,— і все те забарвлене ненав'язливим здоровим гумором.

«Треба буде прочитати»,— подумав він.

Він читав далі. Діти наших дітей — що з них буде? Ким вони стануть? Потрібно винайти нові способи, щоб забезпечити нам усім місце під сонцем. Чи розв'яже цю проблему тільки війна, чи можна знайти мирний вихід?

Чи, може, всім нам доведеться переселитися до Канади?

А наші найглибші переконання — чи не спростує їх Наука? А наша цивілізація — чи не нижча вона проти давніших формацій?

Тим часом у далеких провологлих нетрях Юкатану гупали сокири лісорубів: валили каучуконосні дерева.

Чи потрібні нам сильні особи, чи люди високої культури? Згадайте Джойса. Згадайте президента Куліджа. На яку провідну зорю йти нашим студентам? Ми маємо Джека Бріттона. Маємо доктора Генрі Ван-Дейка. Чи можна їх поєднати? Згадайте Стріблінга.

А як бути нашим дочкам, що повинні самі визначати для себе Глибини? Ось Ненсі Готорн. Їй треба самій вимірювати глибини житейського моря. Хоробро й розважливо дивиться вона на проблеми, що постають перед кожною вісімнадцятирічною дівчиною.

То була чудова брошурка.

Тобі вісімнадцять, дівчино? Згадай Жанну д'Арк. Згадай Бернарда Шоу. Згадай Бетсі Росс.

Подумайте сьогодні, в 1925 році, про такі речі. Чи не було в історії пуританства якоїсь двозначної сторінки? Чи не мала Покахонтас зворотного боку? Чи не мала вона якогось четвертого виміру?

А сучасний живопис — і поезія? Чи це Мистецтво? І так, і ні. Згадайте Пікассо.

Чи мають бродяги свої закони поведінки? Ось вам пожива до роздумів.

В усьому є Романтика. Автори «Форуму» порушують справжні проблеми, пишуть гостро, з гумором. Але ніколи не повчають читача й ніколи не бувають велемовні.

Живіть насиченим розумовим життям, надихаючись новими ідеями та п'янкою Романтикою незвичайного.

Він одклав брошурку вбік.

А тим часом у затіненій кімнаті свого будинку в Тріані Мануель Гарсіа Маера лежав крижем на ліжку з трубками в обох легенях і вмирав від пневмонії. Всі андалузькі газети випустили спеціальні додатки, присвячені його смерті, якої чекали вже кілька днів. Чоловіки та хлопці купували на згадку його кольорові портрети на повен зріст і, дивлячись на ті літографії, втрачали з пам'яті його живий образ. Матадори відчули неабияку полегкість, коли він помер, бо він завжди робив на арені те, що їм самим удавалося лише іноді. Вони всі йшли під дощем за його труною — сто сорок сім матадорів — і провели його на кладовище, де й поховали поряд з Хоселіто. Після похорону дощ позаганяв усіх до кав'ярень, і було продано ще багато кольорових портретів Маери — люди згортали їх у сувійчики й ховали до кишень.

А ТЕПЕР — СПАТИ

Тієї ночі ми лежали на підлозі в кімнаті, і я слухав, як їдять шовкопряди. Їх годували листям шовковиці, і цілу ніч було чути, як вони їдять і як щось падає в листя. Спати я не хотів, бо вже віддавна мені не давала спокою думка, що досить хоч раз заплющити очі в темряві й піддатися сну, як душа моя покине тіло. Це почалося давно, від тієї самої ночі, коли поруч вибухнув снаряд і я відчув, як моя душа випурхнула з мене й полетіла собі, а потім вернулася назад. І хоч як я силкувався не думати про те, відтоді це відчуття охоплювало мене щоночі, саме тієї миті, коли починаєш засинати, і позбутись його я міг лише неабияким зусиллям волі. Тепер я більш ніж певен, що ніде моя душа не ділася б, одначе тоді, того літа, не мав охоти ризикувати.

Лежачи без сну, я всіляко намагався згаяти час. Іноді пригадував річечку, де хлопчаком ловив форель, і подумки йшов її берегом від верхів'я до гирла, ретельно закидаючи вудку під кожний корч, у кожну печерку на закруті, у глибокі ковбані й на прозорі плеса, коли витягаючи рибу з води, а коли й упускаючи з гачка. Опівдні я кидав ловити й сідав пообідати, часом десь на корчі над водою, часом під деревом на високому березі, і завжди їв повільно, не зводячи очей з річки, що текла внизу. Часто мені не вистачало принади, бо, вирушаючи по рибу, я брав з собою лише десяток черв'яків у бляшанці від тютюну. Коли вони кінчались, я мусив шукати ще, і часом було дуже важко накопати їх на березі річечки, де кедри застували сонце й не було трави, а тільки гола вогка земля, і я часто не міг знайти жодного черв'яка. Проте якась принада завжди траплялась, хоч одного разу на болоті я так і не спромігся нічого добути й довелося порізати на принаду одну зловлену рибину.

Іноді на мокрих луках, у траві та під папороттю, я знаходив комах і настромлював їх на гачок. Були то жучки та якісь комашки з довгими ніжками, схожими на стебельця трави, а в старих трухлявих колодах жили хробачки — білі хробачки з рудими чіпкими голівками, вони не трималися на гачку й немов розчинялись у холодній воді; під тими колодами траплялися лісові кліщі, а часом і дощовики, що залазили в землю, тільки-но я піднімав колоду. Одного разу я взяв на принаду саламандру, яку знайшов під старим корчем. Саламандра була

манюсінька і прудка, а до того ж прегарна кольором. Вона відчайдушно чіплялася за гачок своїми тоненькими лапками, і після того я ніколи не ловив на саламандр, хоча й знаходив їх часто. Не ловив і на цвіркунів, бо вони крутилися на гачку.

Іноді річка текла широкою лукою, і серед сухої трави я полював на коників і настромлював їх на гачок, а то, бувало, наловлю коників, і кидаю їх у воду, і дивлюсь, як вони пливуть кружляючи, течія їх підхоплює,— а тоді щезають, тільки-но вирине форель. Випадали такі ночі, коли я рибалив на чотирьох, а то й п'ятьох різних річечках, починаючи якомога ближче від витоку й ідучи за водою. А коли кінчав надто рано й часу лишалося ще багато, повертав назад, проти води, і знову проходив усю річку від самого гирла, де вона впадала в озеро, аж до витоку, намагаючись виловити всю ту рибу, яку проминув, коли йшов униз. Траплялося й таке, що я сам собі вигадував річечки, часом доволі знадливі, і то було наче марення наяву. Декотрі з тих річечок я пам'ятаю дотепер, і мені здається, що я справді там рибалив, і в свідомості моїй вони змішалися з тими, які я справді бачив. Усім їм я давав назви і їхав до них поїздом, а тоді добирався пішки, часом проходячи по кілька миль.

Та були й такі ночі, коли я не міг рибалити,— в ті ночі сон мене ніяк не брав, і я без кінця проказував подумки молитви, намагаючись відмолитися за всіх, кого знав у житті. На це йшло багато часу, бо як спробуєш пригадати всіх тих людей, яких будь-коли знав, відновлюючи в пам'яті свої найдавніші враження,— а в мене то було горище будинку, в якому я народився, бáтьків з матір'ю весільний пиріг у великій бляшанці, почепленій на крокві, і, там-таки на горищі, банки із зміями та іншими плазунами, яких зібрав і заспиртував у дитинстві мій батько (згодом частина спирту з тих банок вивітрилась, і оголені спинки змій побіліли),— отож як сягнеш думкою так далеко назад, то пригадується сила-силенна людей. І коли помолишся за кожного окремо, проказавши «Богородицю» та «Отче наш», це забере чимало часу, і надворі зрештою розвиднiться, і тоді можна буде заснути, якщо там, де ти є, випаде нагода поспати вдень.

У ті ночі я намагався пригадати всі події свого життя, починаючи від самого того дня, коли пішов на війну, і вертаючись усе назад і назад, від спогаду до спогаду. Виявилося, що крайня межа моїх споминів — оте горище дідусевого будинку. Тоді я починав звідти й знову перебирав усе в пам'яті, аж поки доходив до війни.

Я згадував, як після дідусевої смерті ми переїжджали з його будинку в новий, споруджений за планом і під наглядом матері.

Багато речей, що їх вирішили не везти з собою, було спалено на задвірку, і я пам'ятаю, як кинули у вогонь ті банки з горища, і як вони тріскали від жару, і як спалахував синім полум'ям спирт. Пам'ятаю, як горіли у вогнищі на задвірку оті батькові змії. Але в цих спогадах ще не було людей — тільки речі. Я навіть не міг пригадати, хто палив той мотлох, отож і линув думкою далі, доки натрапляв на людей, а тоді спинявся й молився за них.

Про новий будинок я пригадував, як мати повсякчас опоряджала щось, чистила, чепурила. Одного разу, коли батько поїхав на полювання, вона взялася прибирати в підвалі й попалила все, чому там було не місце. Коли батько, повернувшись додому, зіскочив з коляски й прив'язав коня, біля будинку ще жевріло вогнище. Я вибіг назустріч батькові. Він віддав мені свою рушницю і глянув на вогнище.

— Що це таке? — спитав він.

— То я прибирала в підвалі, любий,— обізвалася мати з ганку. Вона всміхалась йому назустріч.

Батько подивився на вогнище і колупнув у ньому ногою. Тоді нахилився й витяг щось із попелу.

— Принеси-но кочергу, Ніку,— мовив він до мене.

Я збігав у підвал, приніс кочергу, і батько заходився ретельно розгрібати попіл. Він витяг звідти кам'яні сокири й кам'яні білувальні ножі, бруски гострити стріли, череп'я з посуду та багато наконечників від стріл. Усе воно почорніло й потріскалось у вогні. Батько дбайливо повигрібав усі ті речі й порозкладав на траві при дорозі. Його рушниця в шкіряному чохлі та мисливські торби лежали там-таки на траві, де він їх покинув, коли зліз з коляски.

— Занеси рушницю й торби до хати, Ніку, і дай мені паперу,— сказав він.

Мати вже пішла в дім. Я взяв обидві торби та важку рушницю, що била мене по ногах, і рушив до будинку.

— Носи по одному,— сказав батько.— Не тягни все разом.

Я поклав торби й забрав додому рушницю, тоді виніс газету, взявши її з купи в батьковому кабінеті. Батько поскладав на газету все те почорніле, потріскане кам'яне знаряддя й загорнув його.

— Найкращі наконечники геть порозпадалися,— сказав він.

Він пішов собі з тим паперовим пакунком, а я лишився на траві з двома мисливськими торбами. Трохи згодом я заніс їх у дім.

У цьому спогаді було двоє людей, отож я й молився за них обох.

Та випадали ночі, коли я не міг пригадати навіть молитов.

Доходив тільки до «як на небі, так і на землі», а тоді починав усе з початку, хоч однаково не міг згадати ані слова далі. Доводилося визнавати, що я нічого не пам'ятаю, кидати на ту ніч молитви й пробувати щось інше. Тож іноді я намагався пригадувати назви всіх тварин, які є у світі, потім птахів і риб, потім країни та міста, потім усілякі страви та назви чікагських вулиць, які тільки пам'ятав, а коли вже нічого більше не міг згадати — просто лежав і слухав. І не пам'ятаю ночі, щоб не було чогось чути. Коли я мав змогу не гасити світла, я не боявся заснути, бо знав, що душа моя може відлетіти лише в темряві. І, звісно, мені не раз траплялося ночувати в таких місцях, де можна було залишати світло, і тоді я спав, бо майже завжди відчував утому й часто-густо був зовсім сонний. Я певен, що не раз засинав і сам того не тямлячи, але при тямі — ніколи. От і тієї ночі я лежав і дослухався до шовкопрядів. Уночі дуже виразно чути, як вони їдять, і я лежав з розплющеними очима й слухав.

Крім мене, в кімнаті був лиш один чоловік, і він також не спав. Я довго прислухався до того, як він не спить. Він не міг лежати так тихо, як я,— видно, не мав такого досвіду безсонних ночей. Ми лежали на ковдрах, простелених на соломі, і, коли мій сусід ворушився, солома шаруділа; та шовкопряди не боялися того шарудіння і їли собі далі. Знадвору долинали звуки, що їх завжди чути вночі за сім кілометрів від передової, але вони відрізнялися від тих малих звуків що сповнювали темну кімнату. Той другий чоловік у кімнаті намагався лежати тихо. Потім знову поворухнувся. Я теж заворушився — нехай знає, що і я не сплю. Він десять років прожив у Чікаго. До армії його забрали в дев'ятсот чотирнадцятому, коли він приїхав на батьківщину провідати родичів, а що він знав англійську мову, то його приставили до мене за ординарця. Я чув, як він прислухається, і знову заворушився під ковдрою.

— Не можете заснути, *signor tenente*? [1] — спитав він.

— Не можу.

— І мені не спиться.

— Чому?

— Не знаю. Чогось не спиться.

— А почуваєте себе добре?

— Еге ж. Почуваю себе добре. А от не спиться.

— То, може, поговоримо трохи? — спитав я.

— Та можна. Тільки про що тут поговориш, у цій глушині?

— Тут зовсім непогано,— сказав я.

[1] Пане лейтенанте *(італ.)*.

— Еге ж,— погодився він.— Жити можна.

— Розкажіть, як вам жилося в Чікаго,— сказав я.

— Та я ж колись уже розказував.

— То розкажіть, як одружилися.

— І про це розказував.

— Отой лист, що ви одержали в понеділок,— від неї?

— Так. Вона мені часто пише. Крамниця в неї дає чималий прибуток.

— Як вернетесь додому, застанете в усьому лад.

— Атож. Вона там добре господарює. Грошики має дай боже.

— Як по-вашому — ми не заважаємо тим своєю балачкою?

— Ні. Їм нічого не чути. Та й сплять вони як убиті. А от я — ні,— сказав він.— Я нервовий.

— Говоріть тихіше,— мовив я.— Закуримо?

Ми вправно закурили в темряві.

— Ви мало курите, синьйоре лейтенанте.

— Еге. Думаю покинути.

— І добре,— сказав він.— Користі з цього ніякої. А коли покинеш, то вже, мабуть, і не тягне. Ви таке чули, нібито сліпі не курять через те, що не бачать диму?

— Чогось не віриться.

— Та от і я думаю, що це дурниця,— сказав він.— Просто десь чув про таке. Всяке ж, знаєте, кажуть...

Ми замовкли, і я став слухати шовкопрядів.

— Ви чуєте тих бісових хробаків? — спитав він.— Он як жують.

— Аж чудно,— мовив я.

— Скажіть, синьйоре лейтенанте, щось таки з вами негаразд, що ви не можете спати? Я ще й разу не бачив, щоб ви спали. Оце відколи я при вас, ви все не спите вночі.

— Не знаю, Джоне,— відказав я.— Минулої весни мене добряче торохнуло, то й досі щось уночі негаразд.

— Те саме й зі мною,— сказав він.— Не для мене ця бісова війна. Я надто нервовий.

— Може, це минеться.

— А скажіть, синьйоре лейтенанте, чого ви пішли на цю війну?

— Не знаю, Джоне. Тоді мені хотілося.

— Хотілося...— сказав він.— Оце-то причина.

— Ми надто голосно розмовляємо,— сказав я.

— Ет, вони сплять як убиті,— відказав він.— Та й не розуміють вони по-англійському. Вони взагалі ні біса не тямлять. А що ви думаєте робити, коли все скінчиться і ми повернемось у Штати?

— Працюватиму в газеті.

— В Чікаго?

— Можливо.

— Ви читаєте коли-небудь, що пише отой Брісбейн? Жінка вирізує його статті й присилає мені.

— Читаю, аякже.

— Ви його знаєте?

— Ні, але бачив не раз.

— Хотів би я з ним познайомитись. Добре пише. Моя жінка по-англійському читати не вміє, але газету купує, так наче я вдома, а тоді вирізує передові та спортивний розділ і присилає мені.

— А як ваші малі?

— Та непогано. Одна дочка уже в четвертому класі. Знаєте, синьйоре лейтенанте, коли б не діти, не бути б мені вашим ординарцем. Запроторили б в окопи, і там би й гибів.

— Добре, що ви маєте дітей.

— Та й я ж те саме кажу. Дітлахи в мене нічогенькі, от тільки якби ще сина. Три дівчинки і жодного хлопця. Отакий бісів талан.

— Може б, ви спробували заснути?

— Ні, зараз не зможу. В мене сну ані в оці, синьйоре лейтенанте. А от що ви не спите, мені не подобається.

— Все буде гаразд, Джоне.

— Подумати тільки, такий молодий — і не спите.

— Відійду, Джоне. Треба тільки трохи часу.

— Неодмінно треба відійти. Не можна ж так, щоб зовсім не спати. Чи вас що тривожить? Може, який тягар на душі?

— Та ні, Джоне, начебто нічого такого нема.

— Оженитися вам треба, синьйоре лейтенанте. Тоді вас ніщо не тривожитиме.

— Не знаю.

— Вам таки треба оженитися. Чом би не наглянути собі якусь гарненьку італієчку з добрими грошенятами? За вас кожна пішла б. Ви молодий, маєте відзнаки і з себе гарний. Та й поранений разів кілька.

— Я погано розмовляю по-італійському.

— Зовсім ні. Та й на біса ті розмови. Вам не розмовляти з ними треба, а женитися.

— Що ж, я подумаю.

— Ви ж маєте знайомих дівчат, правда?

— Та звісно.

— То й оженіться з тією, в котрої найбільше грошей. Вони тут усі так виховані, що перша-ліпша буде добра дружина.

— Я подумаю.

— Ви не думайте, синьйоре лейтенанте, а женіться.

— Добре.

— Нашому братові треба бути одруженим. Ви ніколи не пожалкуєте. Кожному треба бути одруженим.

— Добре,— сказав я.— А тепер спробуймо трохи поспати.

— Гаразд, синьйоре лейтенанте. Я спробую. Але ви не забудьте, щó я вам сказав.

— Не забуду,— відповів я.— А тепер — спати, Джоне.

— Гаразд,— сказав він.— Бажаю вам заснути, синьйоре лейтенанте.

Якийсь час він перевертався під ковдрою на соломі, та скоро затих, і я почув його розмірений віддих. Потім він захріп. Я довго слухав, як він хропе, тоді облишив це й почав слухати, як їдять шовкопряди. Вони їли безперестану, і все так само щось падало в листя. Тепер я мав нову поживу для думок: лежачи в темряві з розплющеними очима, пригадував усіх дівчат, що їх будь-коли знав, і розмірковував, яка б то з кожної вийшла дружина. Думати про таке було дуже цікаво, і на якийсь час воно витиснуло рибальські походи й перепинило мої молитви. Та зрештою я все ж повернувся до рибальства, бо виявив, що добре пам'ятаю всі річечки й завжди можу пригадати про них щось нове, тим часом як дівчата ставали дедалі невиразніші, отож за кілька ночей я ледве розрізняв їх у пам'яті, а кінець кінцем вони остаточно втратили чіткі риси й стали всі однакові, і я майже покинув про них думати. А от молитов я не облишив і дуже часто молився вночі за Джона, і його рік народження відклúкали з дійової армії ще до жовтневого наступу. Я радів, що його там не було, бо мав би з ним чимало клопоту. Через кілька місяців він прийшов навідати мене до госпіталю в Мілані й був дуже розчарований, що я ще не оженився; та й тепер, я певен, йому страшенно прикро було б дізнатися, що я не одружений і досі. Він мав невдовзі повернутись до Америки, твердо вірив у силу шлюбу й був переконаний, що подружнє життя залагоджує все.

ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ

РОМАН

A FAREWELL TO ARMS

1929

Переклав
Володимир Митрофанов

© Український переклад,
видавництво «Дніпро», 1979 р.

Книга перша

РОЗДІЛ І

Наприкінці літа того року ми квартирували в селі, у будинку, з якого ген за річкою та розлогою рівниною видно було гори. У річці громадилось каміння, сухе й біле проти сонця, і вода струміла між ним бистра, прозора й голуба. Дорогою повз будинок проходило військо, і курява, яку воно збивало, припорошувала віти дерев. Та й стовбури дерев були геть запорошені, і падолист того року почався рано, і ми бачили, як дорогою іде військо, як здіймається за ним курява, як спадає листя від подувів вітру, як проходять солдати і врешті на голій білястій дорозі лишається тільки опале листя.

Рівнина була зелена й родюча, з рясними садами, а гори за рівниною — темні та голі. В горах точилися бої, і вночі ми бачили спалахи гарматних пострілів. У темряві вони скидалися на зірниці, але ночі були холоднуваті, і ніщо не віщувало близької грози.

Часом ми чули потемки, як за вікнами йде військо і тягачі везуть важкі гармати. Ночами рух на дорогах жвавішав: тяглись вервечки мулів, нав'ючених обабіч сідел ящиками з боєприпасом, у кузовах сірих ваговозів їхали солдати; інші машини, що посувалися повільніш, везли накриті брезентом вантажі. Тягачі з важкими гарматами проходили й удень; довгі дула гармат були обкладені зеленим гіллям, і зверху на тягачах теж зеленіло рясне гілля та виноградні лози. Як поглянути через долину на північ, було видно каштановий гай, а за ним — ще одну гору по цей бік річки. За ту гору також точилися бої, але намарне; а восени, як полили дощі, листя з каштанів геть поспадало, віти оголились і стовбури почорніли від вологи. Виноградники теж стояли поріділі й голі, і все довкола було по-осінньому вогке, похмуре й неживе. Над річкою клубочилися тумани, верхів'я гори оповивали хмари, а на дорогах ваговози розляпували болото, і солдати в плащах ішли забрьохані й мокрі; гвинтівки їхні теж були мокрі, а під плащами, приторочені спереду до пояса, стовбурчились по дві шкіряні патронні сумки — важкі сірі шкіряні сумки, напаковані обоймами довгих і тонких патронів калібру 6,5 мм,— вони віддимали плащі, й солдати брели дорогою, немов жінки на шостому місяці вагітності.

Траплялися й невеличкі сірі легкові машини, що їхали дуже швидко; спереду, поруч водія, звичайно сидів офіцер, і на

задньому сидінні теж офіцери. Ті машини розляпували болото ще дужче, ніж ваговози, і коли один з офіцерів позаду був малий на зріст і сидів між двома генералами,— такий малий, що ви не бачили його обличчя, а тільки верх кашкета й вузькі плечі,— і коли машина їхала особливо швидко, то, можливо, був король. Він жив в Удіне й мало не щодня виїздив цією дорогою до фронту побачити, як там ведеться,— а велося дуже кепсько.

На початку зими дощі полили не вщухаючи, а з дощами прийшла холера. Та її скоро перепинили, і зрештою у війську від неї померло всього сім тисяч чоловік.

РОЗДІЛ II

Наступного року було багато перемог. Захоплено гору за долиною і схилом, де ріс каштановий гай, здобуто перемоги й на південному узгір'ї по той бік рівнини, а в серпні ми перейшли річку й розквартирувалися в Горіції, у будинку, повитому пурпуровою гліцинією, з обнесеним муруванною огорожею садом, де серед крислатих тінястих дерев дзюркотів фонтан. Тепер бої точилися в горах за містом, менш як за милю від нього. Місто було гарне, і будинок наш дуже добрий. Позад нас текла річка, і місто ми захопили дуже вправно, а от гори за ним узяти ніяк не могли, і я був радий, що австрійці начебто сподівалися колись, як скінчиться війна, повернутись назад до міста, бо обстрілювали його не так, щоб зруйнувати, а тільки трохи, аби лиш обстрілювати. Городяни не полишали своїх домівок, і в місті були госпіталі й кав'ярні, артилерія в бічних вуличках, два доми розпусти — один для солдатів, другий для офіцерів; а коли настав кінець літа — холодні ночі, бої в сусідніх горах, побитий снарядами метал залізничного мосту, зруйнований тунель біля річки, там, де був бій, дерева навколо площі й довга обсаджена деревами вулиця, що вела до неї; і оце все та ще те, що в місті були дівчата і що в своїй машині проїжджав король, і тепер часом можна було побачити його обличчя, невеличку довгошию постать та сиву цапину борідку,— все воно, так само як і несподівані для ока нутровища будинків, що в них снарядом розвалило стіну, як і купи тиньку та битої цегли в садках, а часом і на вулиці, як і вісті про успішні бої на Карсо,— все воно відрізняло ту осінь від минулої, коли ми квартирували в селі. Та й сама війна змінилася.

Дубовий гай на узгір'ї за містом зник з лиця землі. Влітку, коли ми прийшли в місто, гай стояв зелений, а тепер там

були самі пні, та понівечені стовбури, та порита вибухами земля; одного дня пізньої осені, коли ми були там, де раніше ріс дубовий гай, я побачив хмару, що сунула з-за гори. Вона посувалася швидко, і сонце враз стало тьмяно-жовте, а тоді все кругом посіріло, небо затяглося, а хмара поповзла додолу схилом гори, і раптом ми опинилися просто в ній, і нас оповив сніг. Сніг летів скісно за вітром, він укрив голу землю, над якою стриміли пні дерев; сніг лежав на гарматах, а за траншеями в снігу вже були протоптані стежки до вбиралень.

Згодом, спустившись до міста, я знову дивився, як падає сніг,— з вікна дому розпусти, того, що для офіцерів, де я сидів з товаришем перед пляшкою асті та двома склянками; і, попиваючи вино та спостерігаючи, як повільно й важко падає сніг, ми розуміли, що цього року більш нічого не буде. Гір вище по річці не взято; так само не взято жодної гори й по той бік річки. Усе те лишилося на наступний рік. Мій товариш побачив за вікном полкового священика, що був нашим сусідом по столу в офіцерській їдальні,— той ішов вулицею, обережно ступаючи по розталі,— і постукав у шибку, щоб привернути його увагу. Священик звів очі. Побачивши нас, він усміхнувся. Мій товариш зробив йому знак зайти до нас. Священик похитав головою і рушив далі. Того вечора у їдальні, коли докінчили спагетті,— всі їли їх швидко й дуже пильно, піднімаючи на виделці, аж поки кінці зависали в повітрі, а тоді спускаючи до рота або ж підчіплюючи з тарілки й без упину всмоктуючи, і запивали вином з обплетеного соломою галонового бутля, що погойдувався, підвішений у дротяній сітці, і досить було наважити пальцем на шийку, як до склянки, що її ви тримали в тій самій руці, починало литися вино — ясно-червоне, терпке й добре на смак; отож, коли докінчили спагетті, капітан заходився підкушувати священика.

Священик був молодий і легко червонів; він носив таку саму форму, як усі ми, тільки над лівою нагрудною кишенею його сірого френча був нашитий темно-червоний оксамитовий хрест. Капітан говорив каліченою італійською мовою — задля мене, гадаючи, мабуть, що так я все зрозумію і нічого не пропущу.

— Священик сьогодні з дівчатка,— сказав капітан, переводячи погляд із священика на мене.

Священик усміхнувся, почервонів і похитав головою. Капітан часто збиткувався з нього.

— Неправда? — спитав капітан.— Сьогодні я бачив священик з дівчатка.

— Ні,— сказав священик.

Решта офіцерів потішалися з того збиткування.

— Священик не з дівчатка,— провадив капітан.— Священик ніколи з дівчатка,— пояснив він мені. Тоді взяв мою склянку й наповнив її вином, увесь час пильно дивлячись на мене, та разом з тим не спускаючи з ока й священика.— Священик кожна ніч п'ять на один.— Усі за столом засміялися.— Ви зрозумів? Священик кожна ніч п'ять на один! — Він зробив промовистий жест рукою і голосно зареготав.

— Папа римський хоче, щоб у цій війні перемогли австріяки,— сказав майор.— Він любить Франца-Йосифа. Ото звідти й гроші. А я атеїст.

— Ви читали «Чорну свиню»? — запитав лейтенант.— Ось я вам дістану. Ця книжка похитнула мою віру.

— То брудна й непристойна книжка,— сказав священик.— Не вірю, що вона вам сподобалась.

— Дуже корисна книжка,— сказав лейтенант.— Там розказано, які вони є, ті святі отці. Вам сподобається,— мовив він до мене.

Я усміхнувся до священика, і він усміхнувсь мені у відповідь через освітлений свічкою стіл.

— Не читайте тієї книжки,— сказав він.

— Я вам неодмінно дістану,— пообіцяв лейтенант.

— Усі розумні люди — атеїсти,— мовив майор.— Я і в масонство не вірю.

— А от я вірю в масонство,— сказав лейтенант.— То благородна спілка.

Хтось увійшов, і, коли відчинилися двері, я побачив, як надворі падає сніг.

— Тепер, як випав сніг, наступу більш не буде,— мовив я.

— Звісно, що ні,— сказав майор.— Вам слід би взяти відпустку. Поїхати до Рима, Неаполя, Сіцілії...

— Йому треба відвідати Амальфі,— сказав лейтенант.— Я дам вам листа до моїх старих в Амальфі. Вони вас приймуть, як сина.

— Нехай їде до Палермо.

— Йому б поїхати на Капрі.

— Я хотів би, щоб ви побачили Абруцці й навідали моїх родичів у Капракотті,— обізвався священик.

— Ви тільки послухайте його! Абруцці! Та там же ще більше снігу, ніж тут. Навіщо йому бачити тих селюків! Нехай їде до осередків культури й цивілізації.

— Йому треба гарних дівчаток. Я дам вам кілька адрес у Неаполі. Прегарні молоденькі дівчатка — і всі під крильцем у матусь. Ха-ха-ха! — Капітан розтулив долоню, задерши великого пальця й розчепіривши решту, як ото роблять, коли показують живі тіні. На стіну впала тінь його руки. Він знову за-

говорив каліченою мовою: — Ви туди — отакий,— і показав на великий палець,— а назад — отакий,— торкнувсь мізинця.

Всі засміялися.

— Дивіться,— мовив капітан і знову випростав долоню. Знову полум'я свічки відкинуло на стіну обриси його руки. Він почав із задертого великого пальця і назвав по черзі всі п'ять: *sotto-tenente* (великий), *tenente* (вказівний), *capita-no* (середній), *maggiore* (підмізинний), *tenente-colonello* (мізинець)[1].— Ви туди — *sotto-tenente!* Ви назад — *tenente-colo-nello!*

Всі за столом сміялися. Капітанова гра на пальцях неабияк потішила їх. А він подивився на священика й гукнув:

— Кожна ніч священик п'ять на один!

Усі знову засміялись.

— Не гаючись їдьте у відпустку,— сказав майор.

— Хотів би й я поїхати з вами і все вам показати,— докинув лейтенант.

— А коли вертатиметеся, привезіть грамофон.

— Привезіть гарних оперних платівок.

— Привезіть Карузо.

— Не треба Карузо. Він горлає.

— А ви б не хотіли так горлати?

— Він горлає. Кажу вам, горлає!

— Я хотів би, щоб ви поїхали в Абруцці,— сказав священик. Усі інші голосно сперечалися.— Там добре полювання. Вам сподобаються тамтешні люди, і хоч узимку в тих краях холодно, проте ясно й сухо. Ви могли б погостювати в нашій родині. Мій батько чудовий мисливець.

— Ходімо,— сказав капітан.— Ми в розпусний дім, поки не зачинили.

— На добраніч,— мовив я до священика.

— На добраніч,— відказав він.

РОЗДІЛ III

Коли я повернувся на фронт, ми все ще стояли в тому місті. Тільки тепер в околиці було куди більше гармат, і настала весна. Лани зазеленіли, виноградні лози пустили зелені пагінці, дерева край дороги вкрилися дрібним листячком, і з моря повівав легкий вітерець. Я побачив місто, а над ним старий замок між пагорбів, за якими здіймалися гори — темні гори з обрідною зеленню на схилах. У місті

[1] Молодший лейтенант... лейтенант... капітан... майор... підполковник... *(італ.).*

побільшало гармат, з'явилося кілька нових госпіталів, на вулицях траплялись англійці, а деколи й англійки, та ще трохи будинків поруйнувало артилерійським обстрілом. День був теплий, по-справжньому весняний, і я пройшов тією довгою вулицею поміж деревами, відчуваючи тепло від нагрітих сонцем стін, і побачив, що ми досі в тому самому будинку й що все довкола має такий самий вигляд, як і тоді, коли я від'їжджав. Двері були відчинені, на лаві біля будинку сидів на осонні солдат, санітарна машина чекала проти бічних дверей, а всередині, коли я зайшов, пахло мармуровими плитами підлоги й лікарнею. Усе таке саме, як раніш, тільки тепер була весна. Я зазирнув у двері великої кімнати й побачив, що майор сидить за своїм столом, вікно розчинене й кімнату заливає сонячне світло. Він не помітив мене, і я не знав, чи мені зайти й доповісти про своє повернення, чи спершу піти нагору опорядитися. Зрештою вирішив піти нагору.

Кімната, яку я займав разом із лейтенантом Рінальді, виходила на подвір'я. Вікно було відчинене, моє ліжко застелене, а на стіні висіли мої речі — протигаз у довгастій бляшаній коробці й на тому ж гачку сталевий шолом. У ногах ліжка стояла моя дорожня скриня, а на ній — мої зимові черевики, що вилискували від мастила. Між ліжками висіла моя австрійська снайперська гвинтівка з восьмигранним воронованим стволом та гарним прикладом темного горіхового дерева, що так добре прилягав до щоки. Оптичний приціл до неї, як я тепер згадав, був замкнений у скрині. На другому ліжку спав лейтенант Рінальді. Коли я зайшов до кімнати, він прокинувся й сів у ліжку.

— *Ciao!* [1] — сказав він. — Як вам гулялося?

— Чудово.

Ми потиснули руки, а тоді він обняв мене за шию і поцілував.

— Ух ти! — мовив я.

— Ви брудний, — сказав він. — Вам треба помитися. Де ви були, що поробляли? Зараз же розказуйте про все.

— Скрізь був. У Мілані, Флоренції, Римі, Неаполі, Вілла-Сан-Джованні, Мессіні, Таормініі...

— Ви наче розклад поїздів читаєте. А якісь цікаві пригоди мали?

— Так.

— Де?

— У Мілані, Флоренції, Римі, Неаполі...

— Годі, годі. А скажіть по правді, де було найкраще?

---

[1] *Чао* — італійське фамільярне вітання.

— У Мілані.

— Тому що найперше. Де ви здибали її? У «Кова»? А куди пішли потім? Як вам було? Зараз же розкажіть про все. Ви перебули з нею цілу ніч?

— Так.

— Е, пусте. Тепер і в нас тут є гарні дівчата. Свіженькі, ще ніколи не були на фронті.

— Дивина.

— Не вірите? Ось підемо після обіду, самі побачите. До того ж у місті є гарненькі англійки. Я тепер закоханий у міс Барклі. Підемо до неї разом. Я, мабуть, одружуся з міс Барклі.

— Мені треба помитись і з'явитися до начальства. А ви тут усі байдикуєте, чи що?

— Відколи ви поїхали, тут тільки й того діла, що обмороження, жовтяниця, гонорея, самопоранення, запалення легень, тверді й м'які шанкри. Щотижня когось угріває уламком скелі. Є кілька справжніх поранених. Десь за тиждень знов розпочнеться війна. Схоже на те, що розпочнеться. Всі так кажуть. Як ви гадаєте, чи варто мені побратися з міс Барклі — після війни, звісно?

— Безперечно,— відповів я і налив повну миску води.

— Увечері розкажете мені про все,— мовив Рінальді.— А тепер мені треба ще поспати, щоб піти до міс Барклі бадьорим та гожим.

Я скинув френч і сорочку й помився холодною водою з миски. Витираючись рушником, я роздивлявся по кімнаті, у відчинене вікно, на Рінальді, що лежав, заплющивши очі. Він був гарний з виду, літами такий самий, як я, родом з Амальфі. Йому подобалось бути хірургом, і нас єднала щира приязнь. Коли я ще дивився на нього, він розплющив очі.

— Ви маєте гроші?

— Маю.

— Позичте п'ятдесят лір.

Я витер руки й, потягнувшись до френча, що висів на стіні, вийняв із внутрішньої кишені гаман. Рінальді узяв банкноту не підводячись з ліжка, згорнув її і засунув у кишеню штанів. Тоді всміхнувся.

— Мені треба показатися перед міс Барклі людиною грошовитою. Ви мій щирий добрий друг і фінансовий благодійник.

— Ідіть ви к бісу,— сказав я.

Того вечора у їдальні я сидів поруч священика, і його засмутило й навіть несподівано образило те, що я не поїхав в Абруцці. Виявляється, він написав батькові, що я маю приїхати, і там готувалися зустріти мене. Я й сам почував себе винним і не міг збагнути, чому не поїхав туди. Адже я хотів

поїхати і тепер намагався пояснити, як одне тягло за собою інше, й зрештою він зрозумів і переконався, що я таки хотів поїхати, і вся та незлагода майже минулась. Я випив багато вина, а потім кави й стреги і, захмеліВши, все пояснював, як ото в нас не виходить те, чого ми хочемо, так-таки ніколи не виходить.

Ми вдвох розмовляли; а інші тим часом сперечалися. Я справді хотів поїхати в Абруцці. Але так і не поїхав туди, де дороги обмерзлі й тверді, мов залізо, де взимку ясно та сухо і сніг сухий та сипучий, а на снігу тягнуться заячі сліди, де селяни скидають перед вами шапку й величають вас «паном-хазяїном», де можна добре пополювати. Я поїхав не в ті краї, а туди, де чадні кав'ярні й де ночами кімната йде обертом і треба подивитися на стіну, щоб спинити цю круговерть, і тими хмільними ночами в ліжку тобі здається, що ото й усе і нічого більш немає, а потім прокидаєшся з дивним відчуттям і не знаєш, хто лежить поруч тебе, і весь світ тобі потемки наче нереальний і такий звабний, що тільки й зостається почати все знову, нічого не знаючи, нічим не переймаючись у нічній темряві, з певністю, що ото й усе, усе, усе, і нітрохи тим не переймаючись. А то раптом дуже перейнятися всім тим, і заснути, і часом прокинутися вранці з тією ж таки думкою, відчуваючи, як усе, що було, минуло без сліду, так виразно, гостро й ясно це відчуваючи, і деколи ще й торгуючись, скільки заплатити. Іноді тобі хороше, любо та затишно й по тому, і за сніданком, і за обідом. А іноді все приємне зникає геть, і ти радий вибратись на вулицю, але завжди настає такий самий новий день і така сама ніч. Я намагався пояснити, що таке ніч, і чим ніч різниться від дня, і чому вона краща за день — хіба що тільки день випаде дуже ясний та холодний,— але пояснити цього не міг, та й тепер не можу. Та якщо з вами таке траплялося, ви самі знаєте. Із священиком такого не траплялось, але він зрозумів, що я справді хотів поїхати в Абруцці, одначе не поїхав; і ми лишилися друзями, нас єднало багато спільного, але дещо й роз'єднувало. Він завжди знав те, чого не знав я, а коли я про щось і дізнавався, то завжди примудрявсь забути. Та тоді я цього ще не знав, тільки згодом дізнався. А тим часом ми все ще сиділи в їдальні: хоч усі вже повечеряли, проте суперечка тривала. Коли ми двоє замовкли, капітан гукнув:

— Священик сумний! Священик сумний без дівчатка.

— Я не сумний,— сказав священик.

— Священик сумний. Священик хоче, щоб перемогли австріяки,— провадив капітан.

Усі замовкли й слухали. Священик похитав головою.

— Ні,— мовив він.

— Священик не хоче, щоб ми наступали. Ви ж не хочете, щоб ми наступали?

— Неправда. Коли вже ми воюємо, то повинні наступати.

— Повинні наступати. Будемо наступати!

Священик кивнув головою.

— Дайте йому спокій,— мовив майор.— Він хороша людина.

— Та й однаково нічого він із цим не зарадить,— сказав капітан.

Ми всі підвелись і пішли від столу.

РОЗДІЛ IV

Уранці мене збудила батарея в сусідньому саду, і, побачивши, що у вікно вже світить сонце, я встав з ліжка. Тоді підійшов до вікна й виглянув надвір. Посипані жорствою доріжки були вогкі, трава припала росою. Батарея пальнула ще двічі, й за кожним разом повітря стрясалося, наче від вибуху, аж бряжчали шибки й хляпали поли моєї піжами. Гармат я не бачив, але вони, як видно, стріляли просто понад нами. То було не вельми приємне сусідство, і втішало лиш те, що гармати не дуже важкі. Виглядаючи з вікна у садок, я почув гуркіт ваговоза, що зрушив з місця й поїхав дорогою. Я одягнувся, зійшов униз, випив у кухні кави й подався надвір до гаража.

Під довгим піддашшям стояли, вишикувані в ряд, десять машин. То були незграбні, тупорилі санітарні карети, збудовані на зразок меблевих фургонів і пофарбовані в сірий колір. Одна машина стояла серед двору, й коло неї порались механіки. Ще три були в горах, на перев'язних постах.

— А що, цю батарею теж обстрілюють? — запитав я одного з механіків.

— Ні, *signor tenente* [1]. Її прикриває пагорб.

— Ну, а як воно взагалі?

— Та незле. Тільки оця машина негодяща, а решта всі на ходу.— Він облишив роботу й усміхнувся.— Ви були у відпустці?

— Так.

Він витер руки об светр і гмукнув.

— Добре провели час?

Інші механіки теж усі загмукали.

— Чудово,— відказав я.— А що негаразд із цією машиною?

— Геть негодяща. То те, то те.

[1] Пане лейтенанте *(італ.)*.

— А тепер що?

— Міняємо кільця на поршнях.

Залишивши їх біля машини, якій відкритий мотор та розкладені на робочих козлах частини надавали сплюндрованого й осиротілого вигляду, я пішов до піддашшя й оглянув по черзі решту машин. Вони були більш-менш чисті, декотрі щойно вимиті, інші припорошені пилом. Я уважно обдивився шини, шукаючи порізів чи пошкоджень від каміння. Все було начебто гаразд. Як видно, то нічого не важило, чи є я тут і наглядаю за всім сам, чи ні. А я гадав собі, що й стан машин, і постачання їх усім потрібним, і добре налагоджена евакуація поранених і хворих з перев'язних постів, вивезення їх на евакуаційний пункт, а потім і розподіл по госпіталях, зазначених у їхніх паперах, великою мірою залежить від мене самого. Аж виявляється, геть однаково, чи то я тут, чи мене немає.

— Були якісь труднощі із запасними частинами? — спитав я старшину механіків.

— Ні, *signor tenente*.

— А де тепер бензозаправка?

— Там, де й була.

— Добре, — сказав я, а тоді пішов до будинку й випив ще чашку кави у їдальні. Кава була блідо-сіра й солодка, із згущеним молоком. За вікном яснів погожий весняний ранок. Починало трохи сушити в носі — певна прикмета того, що день буде жаркий. Того дня я об'їхав пости в горах і повернувся до міста вже далеко за полудень.

Поки мене не було, справи нібито повернули на краще. Казали, що от-от знов розпочнеться наступ. Дивізія, яку ми обслуговували, мала наступати вгору по річці, і майор сказав мені, що я забезпечуватиму роботу постів, коли почнемо просуватися вперед. Передбачалося форсувати річку вище тісної гірської ущелини й далі розгортати наступ схилом пагорба. Пости санітарних машин треба було розмістити якнайближче до річки, під надійним прикриттям. Місця для них, звісно, мала обрати сама піхота, одначе вважалося, що все розробляємо ми. То був один із засобів створити у людей облудне враження, ніби вони теж воюють.

Геть закурений та брудний, я пішов до своєї кімнати вмитися. Рінальді сидів на ліжку, тримаючи в руках англійську граматику Х'юго. Він був одягнений, у чорних черевиках, чуприна його вилискувала.

— От і чудово, — мовив він, побачивши мене. — Підете зі мною до міс Барклі.

— Ні.

— Так. Я прошу, щоб ви пішли й помогли мені справити на неї добре враження.

— Ну гаразд. Тільки зачекайте, поки я причепурюся.

— Умийтеся і йдіть як є.

Я вмився, причесався, і ми рушили до дверей.

— Стривайте,— сказав Рінальді.— Мабуть, нам варто хильнути по чарці.— Він відчинив свою валізу й дістав пляшку.

— Тільки не стреги,— сказав я.

— Ні. Граппи.

— Можна.

Він налив дві чарки, і ми цокнулися, відставивши вказівні пальці. Граппа була дуже міцна.

— Ще по одній?

— Можна,— сказав я.

Ми випили ще по чарці граппи, Рінальді сховав пляшку, і ми спустилися сходами. Іти містом було жарко, але сонце вже хилилося до заходу, і прогулянка тішила нас. Англійський госпіталь містився у великій віллі, що її збудував перед війною якийсь німець. Міс Барклі ми знайшли в саду. З нею була ще одна сестра-жалібниця. Ми побачили за деревами їхні білі сукні й пішли туди. Рінальді віддав честь. Я теж козирнув, але не так хвацько.

— День добрий,— сказала міс Барклі.— Ви не італієць, правда?

— Ні.

Рінальді розмовляв з другою сестрою. Вони сміялися.

— Як дивно — бути в італійській армії.

— Ну, це ж не справжня армія. Усього-на-всього санітарний загін.

— Однаково дуже дивно. Чому ви тут?

— Не знаю,— сказав я.— Не завжди все можна пояснити.

— Он як? А мене навчали, що пояснити можна все.

— Вас чудово навчали.

— Ми що — *повинні* й далі отак розмовляти?

— Ні, чому ж,— сказав я.

— І то добре. Правда?

— Що це у вас за тростинка? — запитав я.

Міс Барклі була височенька на зріст. Одягнена в біле,— я гадав, що то форма сестри-жалібниці,— русява, із смаглявою шкірою і сірими очима. Мені вона видалась напрочуд гарною. В руках у неї була тоненька індійська тростинка, оправлена в шкіру й схожа на іграшковий батіжок.

— Вона належала одному моєму знайомому, що загинув минулого року.

— О, пробачте.

— Він був славний хлопчина. Хотів одружитися зі мною і загинув на Соммі.

— Там було пекло.

— Ви там були?

— Ні.

— Мені розповідали про той бій,— сказала вона.— Тут, на півдні, війна зовсім не така. А потім мені прислали цю тростинку. Його мати прислала. Їм повернули її з іншими його речами.

— Ви довго були заручені?

— Вісім років. Ми росли разом.

— А чому ж не одружилися?

— Не знаю,— сказала вона.— Дурна була. Хоч би це могла йому дати. Але думала, що так для нього буде гірше.

— Розумію.

— А ви колись були закохані?

— Ні,— відказав я.

Ми сіли на лаву, і я подивився на міс Барклі.

— Які у вас гарні коси,— сказав я.

— Вам подобаються?

— Дуже.

— Коли він загинув, я хотіла обстригти їх.

— Ой, ні.

— Мені хотілося зробити щось задля нього. Розумієте, для мене те, інше, нічого не важило, і він міг би взяти все. Міг би взяти все, що хотів, якби я тільки знала. Я вийшла б за нього заміж чи як завгодно. Тепер-то я вже знаю. А тоді він збирався на війну, а я не знала.

Я слухав мовчки.

— Я тоді нічого не знала. Думала, так буде гірше для нього. Думала, що, може, йому несила буде це знести... ну, і от,— його вбито, і всьому кінець.

— Як знати.

— Ні, ні,— сказала вона.— Всьому кінець.

Ми подивились на Рінальді, що розмовляв з другою сестрою.

— Як її звуть?

— Фергюсон. Елен Фергюсон. Ваш товариш — лікар, правда?

— Так. Дуже добрий лікар.

— Це чудово. Так близько від фронту рідко трапляються добрі лікарі. Адже звідси близько до фронту, так?

— Авжеж.

— Якийсь безглуздий фронт,— сказала вона.— Але тут гарно. Скоро має бути наступ?

— Так.

— Тоді в нас буде робота. А тепер зовсім нема.

— А ви давно у госпіталі?

— Від кінця п'ятнадцятого року. Одразу ж як він пішов на фронт. Пригадую, все думала собі, дурна: а може, він попаде до того госпіталю, де буду я. Скажімо, з раною від шаблі й перебинтованою головою. Чи з простреленим плечем. Щось таке романтичне.

— Романтичний фронт тут, де ми.

— Так,— мовила вона.— Люди не уявляють собі, що діється у Франції. Бо коли б уявляли, таке не могло б тривати. Його не шаблею поранило. Розірвало на шматки.

Я нічого не сказав.

— Як ви гадаєте: таке завжди триватиме?

— Ні.

— А що ж його спинить?

— Десь зломиться.

— Ми зломимось. У Франції зломимось. Не можна чинити такого, як було на Соммі, й не зломитися.

— А тут вони не зломляться,— сказав я.

— Гадаєте, ні?

— Ні. Минулого літа їм добре велося.

— Можуть зломитися,— сказала вона.— Всі можуть зломитися.

— І німці теж.

— Ні,— сказала вона.— Думаю, що ні.

Ми підійшли до Рінальді й міс Фергюсон.

— Вам подобається Італія? — запитав Рінальді міс Фергюсон по-англійському.

— Тут незле.

— Не зрозумів,— похитав головою Рінальді.

— *Abbastanza bene*, [1] — переклав я.

Він похитав головою.

— Недобре. Ви любите Англію?

— Не дуже. Адже я шотландка.

Рінальді безпорадно подивився на мене.

— Вона шотландка, отож любить Шотландію дужче, ніж Англію,— сказав я по-італійському.

— Але ж Шотландія — це і є Англія.

Я переклав його слова міс Фергюсон.

— *Pas encore* [2], — сказала міс Фергюсон.

— Не зовсім?

— Аж ніяк. Ми не любимо англійців.

— Не любите англійців? І міс Барклі не любите?

---

[1] Непогано *(італ.)*.

[2] Ще ні *(франц.)*.

— Ой, це ж різні речі. Не треба розуміти все так дослівно. Невдовзі ми попрощались і пішли. Дорогою Рінальді сказав:

— Міс Барклі віддає перевагу вам. Я добре бачу. Але та шотландочка теж мила.

— Дуже,— сказав я. Сам я її навіть не розглядів.— Вона вам подобається?

— Ні,— відповів Рінальді.

РОЗДІЛ V

Другого дня я знову пішов навідати міс Барклі. У саду її не було, і я повернув до бічних дверей вілли, де спинялися санітарні машини. За дверима побачив старшу сестру, і вона сказала мені, що міс Барклі на чергуванні — «адже тепер війна, знаєте».

Я сказав, що знаю.

— Це ви той американець, що служить в італійській армії? — запитала вона.

— Так, мем.

— Як же ви так утрапили? Чому не вступили до нас?

— Не знаю,— сказав я.— А тепер я міг би це зробити?

— Боюся, тепер уже ні. Скажіть, чому ви пішли до італійців?

— Я жив в Італії,— відповів я,— говорю по-італійському.

— О,— сказала вона,— я теж вивчаю італійську. Дуже гарна мова.

— Хтось казав, що її можна навчитися за два тижні.

— Ну, мені за два тижні не навчитися. Я вже кілька місяців, як почала... Коли хочете, приходьте після сьомої, тоді побачите її. На той час вона звільниться. Тільки не приводьте з собою ніяких італійців.

— Хоч яка гарна їхня мова?

— Так. І хоч яка гарна на них форма.

— На все добре,— сказав я.

— A rivedercі, tenente.

— A rivederla [1].

Я віддав честь і вийшов. Коли козиряєш іноземцям по-італійському, мимоволі ніяковієш. Певне, італійський спосіб віддавати честь придумано не для експорту.

Того дня було гаряче. Зранку я поїхав угору по річці оглянути передмостову позицію біля Плави. Саме звідти мав розпочатися наступ. Торік годі було й думати просунутись

[1] До побачення, лейтенанте.— До побачення *(італ.)*.

уперед тим берегом, бо від перевалу до понтонного мосту вела лиш одна дорога, що десь на цілу милю була відкрита для обстрілу з кулеметів та гармат. Та й завузька, щоб перепустити весь потрібний до наступу транспорт, отож австрійці легко могли розтрощити його. Однак італійці форсували річку, трохи розосередились в обидва боки й здобули на австрійському березі позицію милі в півтори завширшки. То була небезпечна ділянка, і австрійці даремно дали їм заволодіти нею. Гадаю, причиною була взаємна терпимість, бо австрійці й досі вдержували передмостову позицію на нашому боці, нижче за водою. Австрійські траншеї були на узвишші, на схилі горба, лише за кілька ярдів від переднього краю італійців. Колись там стояло невелике містечко, але тепер від нього залишилися самі купи уламків. Те саме й на місці залізничної станції і зруйнованого постійного мосту, що його досі ніяк не вдавалося відбудувати, бо він був на самісінькій видноті.

Я спустився тією вузькою дорогою до річки, залишив машину на перев'язному посту під горою і, діставшись на той бік понтонним мостом, що його захищав гірський відріг, пішов по траншеях через зрівняне з землею містечко й далі уздовж підгір'я. Всі були в укриттях. Напохваті лежали ракети, якими викликали артилерійську підтримку чи подавали сигнали, коли уривався телефонний зв'язок. Довкола було тихо, жарко й брудно. Я подивився крізь колючий дріт на австрійські позиції. Там не видно було ні душі. Випивши по чарці із знайомим капітаном в одному з укриттів, я подався назад через міст.

На нашому боці закінчували прокладати нову широку дорогу, що переходила через гору й зигзагами спускалася до мосту. По закінченні будівництва й мав розпочатися наступ. Дорога йшла лісом, круто повертаючи то в один, то в другий бік. Передбачалося довозити все новою дорогою, а порожні ваговози, підводи, навантажені санітарні машини й інший поворотний транспорт пустити нагору старим вузьким путівцем. Перев'язний пост на австрійському березі розмістився під захистом пагорба, а через понтонний міст поранених треба було переправляти на ношах. Так само мало бути й під час наступу. Як я прикинув собі, останню милю нової дороги чи десь близько того — там, де вона виходила на рівне,— австрійці мали змогу постійно обстрілювати з гармат. Скидалось на те, що там може бути чимала колотнеча. Але я знайшов місце, де приховати машини, коли вони поминуть оту останню небезпечну ділянку дороги й чекатимуть, доки поранених перенесуть через понтонний міст. Я б залюбки проїхався тією новою дорогою, та її ще не добудували. З вигляду вона була широка, добре спланована, і її стрімкі повороти, що видніли у прогалинах між

деревами на схилі гори, справляли неабияке враження. Санітарним машинам, з їхніми потужними жорсткими гальмами, той спуск був не страшний, а в разі чого, вниз вони однаково їхатимуть без вантажу. Я повернув назад до міста вузьким путівцем.

Машину зупинили два карабінери. Попереду на дорозі вибухнув снаряд, а поки ми чекали, там упало ще три. То стріляли 77-міліметрові гармати: свист розітнутого повітря, уривчастий гримкий вибух, зблиск, а тоді — хмара сірого диму над дорогою. Карабінери махнули нам, що можна рушати далі. Проїжджаючи там, де впали снаряди, й обминаючи невеликі вирви, я чув дух вибухівки, запах розкраяної глини, гірської породи та щойно розтрощеного кременю. Я повернувся в Горіцію до нашої вілли і, як уже казав, пішов навідати міс Барклі, але вона була на чергуванні.

Обід я з'їв похапцем і знов подався до вілли, де містився англійський госпіталь. То був великий, показний будинок, що стояв серед розкішних дерев. Міс Барклі сиділа на лаві в саду. З нею була й міс Фергюсон. Вони начебто зраділи мені, а трохи згодом міс Фергюсон вибачилась і пішла.

— Залишаю вас удвох,— сказала вона.— Вам добре й без мене.

— Не йдіть, Елен,— сказала міс Барклі.

— Та ні, піду вже. Мені треба написати кілька листів.

— На добраніч,— мовив я.

— На добраніч, містере Генрі.

— Не пишіть нічого такого, що може насторожити цензора.

— Не турбуйтеся. Я пишу тільки про те, в якому гарному місті ми живем і які хоробрі вояки італійці.

— В такому разі вам дадуть нагороду.

— Буду рада. Добраніч, Кетрін.

— Я ще загляну до вас трохи згодом,— сказала міс Барклі.

Міс Фергюсон зникла в темряві.

— Вона мила,— сказав я.

— Так, дуже мила. Вона медсестра.

— А ви хіба ні?

— Е, ні. Я з тих, що звуться ДДС. Працюємо ми багато, але нам ніхто не довіряє.

— Чому ж так?

— Не довіряють, поки нічого не діється. А як доходить до справжнього діла, тоді довіряють.

— А яка між вами різниця?

— Медсестра — це вже щось ніби лікар. Потрібна чимала підготовка. А в ДДС — раз-два й до роботи.

— Розумію.

— Італійці не хотіли, щоб жінки були так близько до фронту. Через те всі ми тут на особливому становищі. Нам не дозволяється нікуди ходити.

— Одначе сюди мені можна приходити?

— Ну звісно. Ми ж не черниці.

— Киньмо розмови про війну.

— Дуже важко. Нема де їх кинути.

— І все ж киньмо.

— Ну гаразд.

Ми подивились у темряві одне на одного. Я подумав, що вона дуже гарна, і взяв її за руку. Вона не опиралась, і я тримав її руку, а другою рукою обняв за стан.

— Не треба,— сказала вона.

Я не забрав руки.

— Чому?

— Не треба.

— Треба,— сказав я.— Ну будь ласка...— Тоді нахилився в темряві, щоб поцілувати її, і раптом в очах мені спалахнуло від різкого пекучого болю. Вона сильно ляснула мене по обличчю. Ляпас припав на ніс та очі, і в мене аж сльози бризнули.

— Ой, пробачте! — сказала вона.

Я зрозумів, що здобув деяку перевагу.

— Так і треба було зробити.

— Мені страшенно прикро,— провадила вона.— Але я на мить уявила собі, як це виглядає збоку: сестра-жалібниця у вільний вечір. Я не хотіла зробити вам боляче. А вам таки боляче, правда?

Вона дивилася на мене в темряві. Я хоч і злився, проте певності не втрачав. і наперед угадував, як усе буде далі, неначе в шаховій партії.

— Ви вчинили саме так, як належало,— сказав я.— І мені зовсім нема чого ображатись.

— Бідолашний.

— Річ у тім, що живу я тут якось недоладно. Навіть поговорити по-англійському не маю з ким. Аж раптом — ви, та ще й така гарна.— Я подивився на неї.

— Ні до чого ці теревені. Я ж перепросила. Ну, і все гаразд.

— Авжеж,— мовив я.— І ми забули про війну.

Вона засміялась. Я вперше почув, як вона сміється, і не спускав з неї очей.

— Ви хороший,— сказала вона.

— Ні, аж ніяк.

— Так. Ви милий. Я б залюбки й сама поцілувала вас, коли ви не проти.

Я зазирнув їй у вічі, знов обняв, як перше, і поцілував. Поцілував міцно й притиснув до себе, намагаючись розтулити їй уста — вони були міцно стулені. Я й досі не пересердився, та, коли притиснув її, вона раптом затремтіла. Я міцно пригортав її до себе й відчував, як б'ється в неї серце, а тоді уста її розтулились, і голова відкинулась мені на руку, і я почув, що вона плаче на моєму плечі.

— Ой любий,— мовила вона.— Ви ж будете добрий до мене, правда?

«Якого біса»,— подумав я. Тоді погладив її по голові й легенько поплескав по плечу. Вона плакала.

— Будете добрий, правда? — Вона звела на мене очі.— Бо життя в нас попереду таке непросте.

Трохи згодом я провів її до дверей вілли, і вона пішла, а я рушив додому. Повернувшись до нашого будинку, я піднявся нагору, в свою кімнату. Рінальді лежав на ліжку. Він подивився на мене.

— Отже, у вас із міс Барклі посувається добре?

— Ми заприятелювали.

— Отож я й бачу, що ви мов той пес коло тічки.

Я не зрозумів, про що він говорить.

— Коло чого?

Він пояснив.

— А ви,— сказав я,— ви мов той пес, що...

— Годі,— мовив він.— А то ми зараз почнемо ображати один одного,— і засміявся.

— Добраніч,— сказав я.

— Добраніч, песику.

Я збив подушкою його свічку і потемки ліг у ліжко.

Рінальді підняв свічку, засвітив її і знов узявся читати.

РОЗДІЛ VI

Два дні я пробув поза містом, на постах. А коли повернувся, було вже надто пізно, і я зустрівся з міс Барклі аж третього вечора. В саду її не було, і мені довелось чекати в госпітальній канцелярії, поки вона зійде вниз.

Попід стінами кімнати, де розмістилася канцелярія, на пофарбованих дерев'яних постаментах стояли вряд мармурові погруддя. Такими ж погруддями був заставлений і вестибюль, куди виходили двері канцелярії. Всі вони виглядали на одне лице — така вже неодмінна властивість мармуру. Скульптура завжди наганяла на мене нудьгу — от хіба що бронза чимось вирізнялася. А мармурові погруддя геть усі нагадували надгробки на кладовищі. Щоправда, я бачив одне гарне кладо-

вище — у Пізі. А от у Генуї мармурова скульптура препоганa. Раніш ця вілла належала якомусь багатющому німцеві, і, певне, ті погруддя коштували йому величезних грошей. Цікаво б знати, хто їх робив і скільки взяв за роботу. Я розглядав мармурові обличчя, намагаючись визначити, чи вони належать до одного роду, чи як, та всі вони мали однакові класичні риси. Отож годі було сказати щось певне..

Я сидів на стільці, тримаючи в руках кашкет. Загалом ми мали носити сталеві каски, навіть у Горіції, але вони були незручні та й видавалися надто театральними в місті, звідки не евакуйовано цивільне населення. Тільки їдучи на пости, я надівав каску і брав з собою англійський протигаз. Ми тоді щойно почали їх одержувати. То були справжнісінькі маски. Належало нам носити при собі й пістолет, навіть лікарям і офіцерам санітарної служби. Я відчував, як він упирається в спинку стільця. Той, хто не носив пістолета на видноті, підлягав арешту. Рінальді носив кобуру, напхану туалетним папером. Я мав у кобурі справжній пістолет і почував себе надійно озброєним, поки не спробував з нього стріляти. Пістолет був «астра», калібру 7,65, з коротким стволом, і, коли натиснути курок, його так кидало вгору, що годі було й думати кудись поцілити. Я вправлявся з ним, спускаючи мушку під мішень і силкуючись перебороти віддачу сміховинно куцого дула, доки став улучати з двадцяти кроків на ярд убік від цілі; аж тоді до мене дійшло, яка то дурниця носити при собі пістолет, та незабаром я просто забув про нього, і відтоді він теліпався в мене на крижах, а я й не помічав того і, лише коли натрапляв на людей, що розмовляли по-англійському, відчував невиразний сором. А тепер сидів оце на стільці, і якийсь там черговий чи хто несхвально дивився на мене з-за столу, тим часом як я розглядав мармурову підлогу, оті постаменти з мармуровими погруддями, живопис на стінах і чекав на міс Барклі. Живопис був непоганий. Будь-який настінний живопис має гарний вигляд, коли він починає лущитись і обсипатись.

Я побачив, що Кетрін Барклі вийшла у вестибюль, і встав. Вона йшла до мене й тепер не видавалась такою високою на зріст, але була дуже гарненька.

— Добрий вечір, містере Генрі,— привіталася вона...

— Здрастуйте,— відказав я.

Черговий за столом сидів і слухав.

— Посидимо тут чи вийдемо в сад?

— Краще ходімо в сад. Там не так жарко.

Я рушив за нею до саду, і черговий дивився нам услід. Коли ми вийшли на посипану рінню доріжку, Кетрін спитала:

— Де ви були?

— Виїздив на пости.

— Ви не могли прислати мені записку?

— Ні,— сказав я.— Не виходило. Я думав повернутися того ж дня.

— Треба було сповістити мене, любий.

Ми збочили з доріжки й зайшли під дерева. Я взяв її за руку, а тоді спинився й поцілував.

— Ми не могли б кудись піти?

— Ні,— відказала вона.— Можемо гуляти тільки тут. Вас так довго не було.

— Сьогодні третій день. Але ж я повернувся.

Вона подивилась на мене.

— І кохаєте мене?

— Так.

— Ви ж казали, що кохаєте мене, правда?

— Авжеж,— збрехав я,— кохаю.— Нічого такого я не казав.

— І будете звати мене Кетрін?

— Кетрін...

Ми пройшли трохи далі й спинилися під деревом.

— Скажіть: «Ось вечір — і я знову з Кетрін».

— Ось вечір — і я знову з Кетрін.

— Ой любий, ви й справді знову зі мною?

— Так.

— Я дуже кохаю вас, і мені було так страшно! Ви не покинете мене?

— Ні. Я завжди повертатимусь.

— Ой, я так вас кохаю! Будь ласка, знов покладіть туди руку.

— Та я ж не забирав її.

Я повернув Кетрін так, щоб, цілуючи, бачити її обличчя, і побачив, що очі в неї заплющені. Я поцілував її в обоє заплющених очей. Мені спало на думку, що вона, мабуть, трохи схибнута. А втім, дарма, коли й так. Мене анітрохи не турбувало, в яку історію я встряю. Однаково це було краще, ніж щовечора ходити в дім для офіцерів, де дівчата обсідали тебе з усіх боків, на знак приязні надіваючи задом наперед твій кашкет, і час від часу відлучалися нагору з котримсь із твоїх братів офіцерів. Я знав, що не кохаю Кетрін Барклі, та й гадки не мав закохуватись у неї. Усе те була гра, як ото бридж, тільки в ній ти грав не картами, а словами. Як і в бриджі, треба було прикидатися, ніби граєш на гроші чи на щось інше. І ніхто не питав, на що саме. Мене таке цілком задовольняло.

— Якби ж то нам кудись піти,— сказав я. Мені, як і кож-

ному чоловікові, уже давалися взнаки ці довгі ніжності навстоячки.

— Нема куди,— відказала Кетрін, повертаючись до дійсності, хоч як далеко вона була перед тим.

— А може, посидьмо трохи тут?

Ми сіли на пласку кам'яну лаву. Я тримав Кетрін Барклі за руку. Обняти себе вона не давала.

— Ви дуже стомилися? — запитала вона.

— Та ні.

Вона втупила очі в траву під ногами.

— Нечесну ми ведемо гру, правда ж?

— Яку гру?

— Не будьте дурним.

— Я не дурний, то я навмисне.

— Ви хороший хлопець,— сказала вона.— І граєте як умієте. Але це нечесна гра.

— Ви завжди вгадуєте чужі думки?

— Ні, не завжди. Але ваші вгадую. Вам ні до чого вдавати, ніби ви закохані в мене. Годі на сьогодні. Про що б ви ще хотіли поговорити?

— Але ж я справді кохаю вас.

— Будь ласка, умовмося не брехати, коли в цьому немає потреби. Я побачила гарну виставу і тепер прийшла до тями. Зрозумійте, я не божевільна і не схибнута. Хіба що часом трохи находить.

Я стиснув її руку.

— Кетрін, люба...

— Тепер у вас дуже кумедно звучить оце «Кетрін». Вимовляєте його зовсім інакше. Та все одно ви хороший хлопець. Дуже добрий.

— Так само каже й наш священик.

— Атож, ви дуже добрий. Ви будете навідувати мене?

— Буду.

— Тільки не треба казати, що кохаєте мене. З цим до часу покінчено.— Вона встала й подала мені руку.— На добраніч.

Я хотів поцілувати її.

— Ні,— мовила вона.— Я так стомилася...

— Поцілуйте мене, прошу,— сказав я.

— Я страшенно стомлена, любий.

— Поцілуйте.

— Ви дуже хочете?

— Дуже.

Ми поцілувались, і вона раптом випручалася.

— Ні... На добраніч, любий, ну будь ласка...

Ми підійшли до дверей, і я бачив, як вона зайшла у вестибюль і попростувала всередину будинку. Мені подобалось дивитися, як вона йде. Нарешті вона зникла з очей. Я подався додому. Ніч була жарка, і ген у горах точився бій. Я бачив спалахи над Сан-Габрієле.

Перед «Вілла-Росса» я спинився. Віконниці були зачинені, але там ще вирувало життя. Хтось співав. Я рушив далі, додому. Коли я вже роздягався, прийшов Рінальді.

— Ага! — мовив він.— Не так усе гладко виходить. Малюк спантеличений.

— Де ви були?

— У «Вілла-Росса». Там було на що подивитися, малюк. Ми всі співали. А де були ви?

— Навідав англійок.

— Хвалити бога, що я не сплутався з тими англійками.

РОЗДІЛ VII

Другого дня я повертався з нашого підгірного посту й зупинив машину біля *smistimento* [1], де поранених і хворих розподіляли за їхніми паперами й записували їм призначення до різних госпіталів. Усю дорогу я вів машину сам, отож і тепер сидів за кермом, а водій, що був зі мною, пішов відмітити документи. День був гарячий, небо напрочуд ясне й блакитне, а дорога біляста й курна. Я сидів на високому сидінні «фіата», ні про що не думаючи. Дорогою проходив полк, і я дивився, як ідуть солдати. Вони геть упріли й спливали потом. Деякі були в сталевих касках, та більшість попричіпляла їх до ранців. Майже у всіх каски були завеликі й налазили аж на вуха. Офіцери всі йшли в касках — їхні пасували краще.

То був один з двох полків Базілікатської бригади. Я визначив це за смугастими червоно-білими петлицями солдатів. Полк пройшов, але за ним ще довго тяглися відсталі — ті, що знесиліли й відбилися від своїх взводів. Вони були мокрі від поту, запорошені й виморені. Деякі мали зовсім кепський вигляд. Останнім із тих відсталих плентав один солдат. Він сильно накульгував. Тоді спинився й сів при дорозі. Я виліз із машини і підійшов до нього.

— Що сталося?

Він поглянув на мене, тоді підвівся.

— Зараз іду.

— Щось негаразд?

[1] Евакуаційний пункт *(італ.)*.

— Та війна ж, розтуди її...

— Що з вашою ногою?

— З ногою нічого. В мене грижа.

— Чого ж ви не в санітарній машині? — запитав я.— Чого не їдете в госпіталь?

— Не дозволяють. Лейтенант каже, що я навмисне загубив бандаж.

— Ану дайте я помацаю.

— Та вона вилазить.

— З якого боку?

— Отут.

Я обмацав грижу.

— Ану покашляйте,— сказав йому.

— Боюся, щоб дужче не вилізла. Вона й так удвічі більша, ніж ранком.

— Сідайте в машину,— сказав я.— Ось зараз принесуть папери на цих поранених, а тоді я підвезу вас і здам полковим санітарам.

— Вони скажуть, що я зробив це навмисне.

— Нічого вам не буде,— сказав я.— Це ж не поранення. Адже воно було у вас і раніш?

— Але я загубив бандаж.

— Вас пошлють у госпіталь.

— А не можна мені лишитися тут, лейтенанте?

— Ні, я ж не маю ваших паперів.

З дверей вийшов водій з паперами на поранених у машині.

— Чотирьох у сто п'ятий, двох у сто тридцять другий,— сказав він. То були госпіталі по той бік річки.

— Сідайте за кермо,— звелів я. Тоді допоміг солдатові з грижею сісти поруч нас.

— Ви говорите по-англійському? — запитав той.

— Так.

— Як вам подобається ця проклятуща війна?

— Гірше нікуди.

— Це точно, що гірше нікуди. Побий мене бог, таки гірше нікуди.

— Ви бували в Штатах?

— Еге ж. У Пітсбургу. Я зрозумів, що ви американець.

— Хіба я не добре говорю по-італійському?

— Все одно я зрозумів, що ви американець.

— Маємо ще одного американця,— мовив шофер по-італійському, глянувши на солдата з грижею.

— Слухайте, лейтенанте. Ви доконче повинні завезти мене в мій полк?

— Так.

— Бачте, полковий лікар знає, що в мене грижа. Я сам викинув той бісів бандаж, щоб мені погіршало й мене не послали знов на передову.

— Розумію.

— То чи не могли б ви завезти мене десь-інде?

— Якби ми були ближче до фронту, я міг би здати вас на перший-ліпший санітарний пост. А тут, у тилу, потрібні папери.

— Якщо я знов потраплю в полк, мені зроблять операцію і запроторять на передову без вороття.

Я замислився.

— А ви самі хотіли б утрапити туди без вороття? — запитав він.

— Ні.

— Хай їй чорт, цій проклятущій війні!

— Ось що,— сказав я.— Зараз я вас висаджу, а ви впадіть при дорозі й набийте на голові добрячу гулю. Коли ми будемо їхати назад, я підберу вас і відвезу в якийсь госпіталь. Спиніться тут, Альдо.

Машина зупинилась на узбіччі дороги. Я допоміг солдатові злізти.

— Я буду на цьому самому місці, лейтенанте,— сказав він.

— До побачення,— мовив я.

Ми рушили далі й десь за милю випередили його полк, тоді переїхали каламутну від талого снігу річку, що нуртувала між опорами мосту; далі дорога пішла рівниною, і ми розвезли поранених по тих двох госпіталях. Коли повернули назад, я сам сів за кермо й погнав порожню машину, щоб забрати того солдата з Пітсбурга. Перед тим ми знов поминули його полк, ще дужче впрілий і млявий, а потім і відсталих солдатів, що плентали за ним. А ще далі побачили санітарну підводу, що спинилася при дорозі. Двоє санітарів піднімали солдата з грижею, щоб покласти його на підводу. Вони таки повернулися по нього. Він подивився на мене й похитав головою. Каски на ньому вже не було, і на лобі, там, де починало рости волосся, точилася кров. Ніс був обдертий, і на тому кривавому садні видніла пилюга, і в волоссі теж була пилюга.

— Бачите, яка гуля, лейтенанте! — гукнув він до мене.— Та нічого не вдієш. Ось прийшли по мене.

Коли я повернувся на віллу, була вже п'ята година, і я пішов туди, де мили машини, щоб прийняти душ. Потім сів у своїй кімнаті перед відчиненим вікном, у спідній сорочці та штанях, і склав рапорт. За два дні мав розпочатися наступ, і мені належало переїхати зі своїми машинами до Плави.

Я давно не писав нічого в Штати; розумів, що написати треба, але так довго відкладав, що тепер уже зробити це майже не випадало. Просто не було про що писати. Отож я послав кілька армійських листівок *Zona di Guerra*[1], повикреслювавши там усе, крім повідомлення, що я живий і здоровий. Так їх ніде не затримають. Ці листівки напевне справлять враження в Америці — такі вони незвичайні й загадкові. Та й сама ця війна була незвичайна і загадкова, проте, як на мене, цілком вправно проваджена й доволі страхітлива порівняно до інших воєн з австрійцями. Австрійське військо було створене на те, щоб його перемагав Наполеон, будь-який Наполеон. На жаль, Наполеона ми не мали, а мали натомість генерала Кадорна, гладкого улюбленця долі, й Віктора-Еммануїла, хирлявого чоловічка з довгою худою шиєю та цапиною борідкою. На правому фланзі був ще герцог Аоста. Чи не занадто показний як на великого полководця, він мав, проте, вигляд справжнього чоловіка. Багато хто з італійців хотів би, щоб він був королем. Зовнішність він мав справді королівську. Він був дядьком короля й очолював Третю армію. Ми належали до Другої армії. В Третій армії було кілька англійських батарей. У Мілані я познайомився з двома артилеристами, що служили там. То були приємні хлопці, і ми чудово провели вечір. Вони були великі, сором'язливі й дуже бентежились, але водночас і захоплювались усім. Шкода, що я не пішов служити до англійців. Усе було б куди простіше. Щоправда, там мене, може, давно б уже вбило. Та ні, в санітарній службі не вбило б. А втім, могло вбити і в санітарній службі. Водіїв англійських санітарних машин часом теж убивало. Але ж я знав, що мене не вб'є. Принаймні не на цій війні. Я не мав з нею нічого спільного. Мені вона здавалася не більш небезпечною, ніж війна в кіно. А проте я хотів би, щоб вона скінчилась. Може, скінчиться цього літа. Може, австрійці зломляться. В минулих війнах вони завжди ламалися. То в чому ж річ цього разу? Всі кажуть, що французи геть знесиліли. Рінальді розповідав, що французьке військо збунтувалось і рушило на Париж. Я запитав, що було далі. «Та що, спинили його»,— відказав Рінальді. Я хотів би поїхати до Австрії і щоб не було ніякої війни. Хотів би поїхати в Шварцвальд. Хотів би побувати на Гарці. А де він, до речі, той Гарц? Бої тепер точилися в Карпатах. Ні, туди мені не хотілось. А може, й там було б непогано. Коли б не війна, я міг би податись і в Іспанію. Сонце вже хилилося до заходу, і спека спадала. Після вечері я піду на побачення з Кетрін Барклі. А ще краще, якби вона вже зараз

[1] Воєнна зона *(італ.)*.

була тут. Або опинитися б оце разом з нею у Мілані. Повечеряти б у «Кова», а тоді прогулятися теплим вечором по Віа Мандзоні, перейти міст, повернути понад каналом і піти в готель — разом з Кетрін Барклі. Може, вона й згодиться. Може, уявить собі, ніби я отой її хлопець, що його вбито на фронті, і ми зайдемо в парадні двері, швейцар скине перед нами кашкета, і я підійду до конторки портьє взяти ключ, а вона чекатиме біля ліфта, а тоді ми зайдемо в ліфт, і він повільно поповзе вгору, клацаючи на кожному поверсі, аж поки буде наш поверх, і тоді хлопчик-ліфтер відчинить двері й відступить убік, і вона вийде, а за нею і я, ми підемо коридором, я встромлю ключ і відімкну двері, а потім візьму телефонну трубку й попрошу принести пляшку *capri bianca*[1] в срібному цеберку з льодом, і буде чути, як лід бряжчить об цеберку, коли його нестимуть коридором, і хлопець постукає до нас, а я скажу, щоб він залишив вино за дверима. Бо на той час ми вже поскидаємо з себе все — у кімнаті жарко, і вікно розчинене, і над дахами будинків літатимуть ластівки, а коли згодом споночіє і підійдеш до вікна, над будинками вже шугатимуть манюсінькі кажани, трохи не чіпляючи верхівок дерев, і ми питимем капрі, а двері будуть замкнені, і нам жарко, і в нас тільки простирало, і ціла ніч, і ми цілу ніч кохаємось, цілу жарку ніч у Мілані. Ось як воно все мало б бути. А тепер я піду швиденько повечеряю і — на побачення з Кетрін Барклі.

За столом надто багато розмовляли, і я пив вино, бо коли б не випив трохи, цього вечора ми не були б братами; і розмовляв із священиком про архієпископа Айрленда, що був, як видно, благородною людиною, і я вдавав, ніби знаю про заподіяні йому кривди, що до них і сам був причетний як американець, хоча й сном-духом про них не відав. Та було б просто нечемно виказати свою необізнаність, коли мені так добре розтлумачили всі причини, що, як на мене, складалися, зрештою, із самих непорозумінь. Я подумав собі, що в архієпископа гарне ім'я, до того ж він був родом з Міннесоти і від цього воно звучало ще гучніш: Айрленд Міннесотський, Айрленд Вісконсінський, Айрленд Мічіганський. А ще воно скидалося на назву якогось острова, і це додавало йому ваги. Та ні, не в тім річ. Тут було щось більше. Еге ж, отче. Ваша правда, отче. Можливо, отче. Ні, отче. Ну що ж, може, й так, отче. Вам краще знати, отче. Священик був добрий, але нудний. Офіцери були не добрі, але нудні. Король був добрий, але

[1] Капрійське біле (вино) *(італ.)*.

нудний. Вино було погане, але не нудне. Воно руйнувало емаль на зубах, і вона липла до піднебіння.

— І тоді священика посадили у в'язницю,— розповідав Рокка,— бо при ньому знайшли ті трипроцентні облігації. Звісна річ, це було у Франції. У нас його ніколи б не заарештували. А про п'ятипроцентні він геть усе заперечував. Це сталося в Безьє. Я саме був там, і, коли прочитав про цю справу в газетах, пішов до в'язниці й попрохав дозволу побачити того священика. Не було сумніву, що то він украв облігації.

— Не вірю жодному слову,— озвався Рінальді.

— Як знаєте,— сказав Рокка.— Та я розповідаю цю історію для нашого панотця. Вона дуже повчальна. А він сам священик, тож зможе її належно оцінити.

Священик усміхнувся.

— Розповідайте далі,— мовив він.— Я слухаю.

— Звісно, всіх облігацій не знайшли, але трипроцентні були таки в священика, і ще з кількох місцевих позик. Не пригадую вже, яких саме. Отож я пішов до в'язниці,— зараз буде найцікавіше,— став біля дверей камери та й кажу, мов на сповіді: «Благословіть мене, отче, бо тепер і ви грішник».

Усі голосно зареготали.

— А він що сказав? — запитав священик.

Рокка пустив його запитання повз вуха й заходився пояснювати мені суть жарту.

— Ви розумієте, в чому тут річ?

Певно, то був таки кумедний жарт, коли б зрозуміти його до ладу. Мені налили ще вина, і я розказав оповідку про англійського солдата, якого поставили під душ. Потім майор розказав оповідку про одинадцятьох чехословаків і про угорського капрала. Я випив ще і розказав про те, як один жокей знайшов пенні. А майор сказав, що є ще італійська оповідка про якусь там герцогиню, що не могла заснути вночі. Саме тоді священик пішов, і я розказав оповідку про комівояжера, що приїхав до Марселя о п'ятій годині ранку, коли там дув містраль. Тоді майор сказав, що чув, ніби я добрий пияк. Я відказав, що це неправда. Ні, правда, сказав майор, і присягнувся Бахусом, що зараз перевірить, так воно чи ні. Не треба присягатися Бахусом, сказав я. Бахус тут ні до чого. Саме Бахусом, не вгавав він. Ось зараз я питиму кухоль за кухлем і склянку за склянкою разом з Бассі, з Філіппо-Вінченца. Бассі сказав: ні, такий іспит не годиться, бо він, мовляв, випив уже вдвічі більше за мене. А я сказав, що це підла брехня і нехай там Бахус чи не Бахус, а він, Філіппо-Вінченца Бассі, чи то пак Бассі-Філіппо Вінченца, за цілий вечір не випив ані краплі, і, до речі, як же все-таки його звуть? Тоді

він запитав, а як звуть мене: Фредеріко Енріко чи Енріко Фредеріко? Коли так, сказав я, то нехай переможе дужчий, а Бахус тут ні до чого, і майор налив нам по першому кухлю червоного вина. Вихиливши півкухля, а сказав, що більше не хочу. Я згадав, куди мав іти.

— Бассі переміг,— сказав я.— Він дужчий за мене. А мені треба йти.

— Йому справді треба йти,— підтвердив Рінальді.— У нього побачення. Я знаю.

— Мені треба йти.

— Позмагаємось іншим разом,— сказав Бассі.— Іншим разом, коли ви трохи зміцнієте.— І поплескав мене по плечу.

На столі горіли свічки. Всі офіцери були дуже вдоволені.

— На добраніч, панове,— сказав я.

Рінальді вийшов зі мною. Ми спинилися за дверима, і він сказав:

— Вам краще б не йти туди п'яному.

— Я не п'яний, Ріні. Слово честі.

— Треба пожувати кавових зерен.

— Дурниці.

— Зараз я вам принесу, малюк. А ви тим часом походіть тут.— Він повернувся з жменею смажених кавових зерен.— Пожуйте, малюк, і хай береже вас бог.

— Бахус,— мовив я.

— Я трохи проведу вас.

— Та я ж чудово себе почуваю.

Ми йшли містом, і я жував кавові зерна. Біля в'їзду до вілли, яку займали англійці, Рінальді попрощався.

— На добраніч,— сказав я.— А ви чому не хочете зайти?

Він похитав головою:

— Ні. Мені потрібні простіші втіхи.

— Дякую за кавові зерна.

— Пусте, малюк. Пусте.

Я рушив під'їзною алеєю. Обабіч мене чітко вирізнялися темні обриси кипарисів. Я озирнувся і, побачивши, що Рінальді стоїть і проводжає мене очима, помахав йому рукою.

Я сів у вестибюлі вілли й чекав, поки вийде Кетрін Баркліі. Хтось з'явився в кінці вестибюля. Я встав, але то була не Кетрін. То була міс Фергюсон.

— Здрастуйте,— мовила вона.— Кетрін попросила сказати вам, що сьогодні, на жаль, побачитися з вами не може.

— Як шкода. Сподіваюсь, вона не захворіла?

— Їй трохи нездужається.

— Скажіть їй, будь ласка, що я дуже засмутився.

— Гаразд, скажу.

— Як гадаєте, чи варто мені прийти завтра?
— А чого ж ні.
— Красно дякую,— сказав я.— На добраніч.
Я вийшов за двері й раптом відчув себе самотнім і спустошеним. Перед тим побачення з Кетрін не так уже мене обходило, я добряче підпив і мало не забув про нього взагалі, а от тепер, коли не зміг побачити її, почував себе самотнім і неприкаяним.

РОЗДІЛ VIII

Наступного дня ми дізналися, що вночі вище по річці буде атака й що нам належить послати туди чотири машини. І хоч усі говорили про це з великою певністю і стратегічною обізнаністю, проте ніхто не знав нічого до пуття. Я їхав першою машиною і, коли ми поминали в'їзд до англійського госпіталю, звелів водієві спинитись. Решта машин теж стали.

Я вийшов і сказав водіям, щоб їхали далі, а якщо ми не наздоженемо їх до повороту на Кормонс,— щоб почекали нас там. Тоді квапливо рушив алеєю, зайшов у вестибюль і попросив викликати міс Барклі.

— Вона на чергуванні.
— Чи не можна їй вийти хоч на хвилину?
Послали санітара спитати, і він повернувся з Кетрін.
— Я заїхав дізнатися, чи вам краще. Мені сказали, що ви на чергуванні, то я попросив вас покликати.
— Зі мною все гаразд,— сказала вона.— А вчора то, мабуть, від спеки стало трохи млосно.
— Мені треба їхати.
— Я вийду з вами на хвилину.
— Ви справді одужали? — запитав я надворі.
— Так, любий. Ви прийдете ввечері?
— Ні. Я зараз виїжджаю на Плаву — там буде розвага.
— Розвага?
— Навряд чи щось більше.
— Але ж ви повернетесь?
— Завтра.
Вона розстібала щось на шиї. А тоді вклала мені в руку.
— Це святий Антоній. Приходьте завтра ввечері.
— Хіба ви католичка?
— Ні. Але кажуть, що святий Антоній добре вберігає.
— Пильнуватиму його задля вас. Прощавайте.
— Ні,— сказала вона,— не «прощавайте».
— Гаразд.

— Будьте розумником і бережіться. Ні, тут не можна цілуватись. Не можна.

— Гаразд.

Я озирнувся й побачив, що вона стоїть на сходах. Вона помахала мені, і я послав їй цілунок рукою. Вона знов помахала, а я тим часом уже дійшов до кінця алеї, заліз на сидіння своєї санітарної машини, і ми поїхали. Святий Антоній був у білому металевому медальйончику. Я відкрив медальйончик і витрусив його на долоню.

— Святий Антоній? — запитав водій.

— Еге ж.

— Я теж маю такого.— Він забрав ліву руку з керма, розстебнув комір френча і витяг з-під сорочки образок,— Бачите?

Я поклав свого святого назад у медальйончик, згорнув тоненький золотий ланцюжок і сховав усе в нагрудну кишеню.

— Ви не будете його носити?

— Ні.

— Краще носити. На те ж він і зроблений.

— Гаразд,— сказав я.

Я розстебнув золотий ланцюжок, надів його на шию і заклацнув замочок. Святий повис у мене на френчі. Розстебнувши френч і комір сорочки, я спустив його під сорочку. Поки ми їхали, я весь час відчував той медальйончик із святим у себе на грудях. А потім геть забув про нього. Після поранення я його більше не бачив. Мабуть, забрав хтось на одному з перев'язних постів.

Поминувши міст, ми поїхали швидше і незабаром побачили спереду над дорогою куряву від решти машин. А тоді на завороті дороги побачили й ті три машини, що здаля видавалися зовсім маленькими; з-під коліс здіймалася курява й осідала між дерев. Ми наздогнали їх, випередили й повернули на дорогу, що вела до пагорбів. Коли сидиш у першій машині, їхати валкою не таке вже й марудне діло. Я зручно відхилився на сидінні й озирав довколишню місцевість. Ми їхали підгір'ями, що тяглися понад річкою, а коли дорога крутіше пішла вгору, на півночі показалися гірські вершини, ще вкриті снігом. Я озирнувся і побачив, як слідом за нашою беруться нагору три останні машини, відокремлені одна від одної хмарами куряви. Ми залишили позаду довгу вервечку нав'ючених мулів, яку супроводили погоничі в червоних фесках. То були берсальєри.

Далі, за тим караваном мулів, дорога була безлюдна, і ми бралися все вище узгір'ями, а тоді, переваливши через відріг довгастого пагорба, почали спускатися в річкову долину. Обабіч дороги стояли ряди дерев, і за рядом праворуч я побачив

річку — прозору, швидкоплинну й мілку. Вода струмінь по дну річища вузькими потічками між смугами піску та каміння, а подекуди розтікалася ясним сяйвом у своєму кам'янистому ложі. Попід самим берегом я бачив глибокі затони, де вона голубіла, мов небо. Бачив і арки кам'яних містків над річкою, до яких вели стежки від дороги. Ми проїжджали повз кам'яні будинки селян, із схожими на канделябри грушевими деревами проти південних стін, повз кам'яні огорожі в полях. Дорога довго йшла долиною, а потім ми знов повернули нагору, між пагорби. Крутий узвіз вився й петляв каштановими гаями, та врешті дорога вирівнялась і пішла узгір'ям. Я подивився вниз і побачив крізь дерева ген у долині освітлену сонцем річку, що розділяла два війська. Ми їхали новою кам'янистою військовою дорогою, яка йшла гребенем узгір'я, і я бачив на півночі два гірських пасма, зелені й темні до засніжених вершин, а вище білі й яскраві проти сонця. Потім, коли дорога знов пішла на узвіз, я побачив і третє пасмо — ще вищі засніжені гори, білі, мов крейда, з якимись наче борознами на схилах,— а далеко за ними видніли й інші, і ти вже не знав напевне, чи справді бачиш їх, чи вони тобі тільки ввижаються. То все були австрійські гори, ми таких не мали. Попереду дорога, виписавши дугу, повертала праворуч, і я побачив, як далі вона круто спускається між дерев. Дорогою ішли солдати, і ваговози, і мули, що тягли гірські гармати, і коли ми теж почали спускатися, тулячись біля самого краю, я побачив унизу річку, понад берегом — рейки та шпали залізниці, далі — старий міст, що ним залізнична колія ішла на той бік, а там, за річкою,— поруйновані будинки містечка, яке ми мали взяти.

РОЗДІЛ IX

На дорозі був чималий рух; обабіч стояли заслони з сухих кукурудзяних стебел і солом'яних мат; такі самі мати прикривали дорогу згори, і здавалося, ніби то вхід у цирк або ж селище дикого племені. Ми поволі їхали цим солом'яним тунелем, аж поки вибралися на розчищену відкриту місцину, де колись була залізнична станція. Тут дорогу приховувало берегове узвишшя; на його схилі, що тягнувся вздовж дороги, були окопи, а в окопах солдати. Сонце сідало, і, дивлячись понад тим узвишшям, я бачив над пагорбами за річкою спостережні аеростати австрійців, темні на тлі призахідного неба. Ми поставили машини за цегельнею. Випалювальні печі та кілька глибоких кар'єрних ям були пристосовані під перев'язні пости. Там я побачив трьох знайомих лікарів. З розмови із старшим, майором, я дізнався, що коли розпо-

чнеться наступ і наші машини завантажать, ми поїдемо назад тією ж таки замаскованою дорогою, а тоді піднімемось на узгір'я, де є ще один пост, і там поранених перевантажать на інші машини. Майор побоювався, щоб на дорозі не виникла тиснява. Адже то була єдина дорога. Її замаскували, бо австрійці мали добрий огляд з того берега. Тут, у цегельні, нас захищало від рушничного й кулеметного вогню берегове узвишшя. Через річку вів один-єдиний потрощений міст. Коли почнеться артилерійський обстріл, сапери наведуть ще один міст, а частина війська переправиться по мілкому біля закруту річки. Майор був невеличкий на зріст, з підкрученими догори вусами. Він воював у Лівії і мав дві нашивки за поранення. Він сказав: якщо все буде добре, він подбає, щоб мене нагородили. Я висловив надію, що все буде добре, а за мене, мовляв, не варт турбуватися. Тоді спитав, чи немає в дворі якогось великого укриття, щоб примістити водіїв, і він послав солдата провести мене. Я пішов за солдатом, і він показав мені укриття, дуже надійне. Водіям воно теж сподобалось, і я залишив їх там. Майор запросив мене випити з ним і з двома іншими офіцерами. Ми випили рому, як добрі друзі. Надворі посутеніло. Я спитав, коли має розпочатись наступ, і мені сказали, що тільки-но споночіє. Я повернувся до водіїв. Вони сиділи й розмовляли, а побачивши мене, замовкли. Я дав їм по пачці «Македонії» — нещільно набитих сигарет, з яких висипався тютюн, і треба було закрутити кінчик, перше ніж припалити. Маньєра черкнув запальничкою і пустив її по колу. Формою запальничка була як радіатор «фіата». Я розповів їм про те, що почув сам.

— А чого ж ми не бачили того поста, як їхали сюди? — запитав Пассіні.

— Він трохи далі за поворотом.

— Буде колотнеча на тій дорозі,— сказав Маньєра.

— Змішають вони нас з г... ...

— Схоже на те.

— А як з харчем, лейтенанте? Коли розпочнеться веремія, буде вже не до того.

— Піду спитаю,— відказав я.

— А нам сидіти тут чи можна погуляти?

— Краще сидіть тут.

Я знов пішов до майорової землянки, і він сказав, що скоро над'їде польова кухня і водіїв нагодують. Якщо вони не мають казанків, він позичить їм. Певно, що мають, відповів я. Тоді повернувся і сказав водіям, що покличу їх, коли привезуть їжу. Хоч би встигли до обстрілу, зауважив Маньєра. Потім усі четверо мовчали, аж поки я пішов. Вони були робочі люди й ненавиділи війну.

Я вийшов поглянути на машини й побачити, що діється довкола, а тоді повернувся й сів в укритті разом з водіями. Ми сиділи просто на землі, прихилившися спинами до стіни, і курили. Надворі вже майже зовсім споночіло. Земля в укритті була тепла й суха, і я сперся плечима на стіну й напівлежав, розслабивши м'язи.

— Хто має наступати? — запитав Гавуцці.

— Берсальєри.

— Самі берсальєри?

— Здається, що так.

— Замало, як на справжній наступ.

— Мабуть, вони лише відвертатимуть увагу, а справжній наступ буде десь в іншому місці.

— А ті, що йдуть у наступ, знають про це?

— Навряд.

— Певно, що не знають,— сказав Маньєра.— Коли б знали, не пішли б.

— Е, пішли б,— докинув Пассіні.— Берсальєри дурні.

— Вони хоробрі і дисципліновані солдати,— мовив я.

— Вони мають широкі груди й міцне здоров'я. Та все одно вони дурні.

— А от гренадери високі на зріст,— сказав Маньєра.

То був якийсь жарт. Вони всі засміялися.

— Ви були тут, лейтенанте, коли вони не схотіли наступати і з них розстріляли кожного десятого?

— Ні.

— Таке справді було. Їх вишикували й вивели із строю кожного десятого. І карабінери їх розстріляли.

— Карабінери! — сказав Пассіні й плюнув собі під ноги.— Але ж і ті гренадери — всі понад шість футів на зріст. А наступати не схотіли.

— Якби всі не схотіли, то й війна скінчилася б,— сказав Маньєра.

— З гренадерами було зовсім інше. Вони просто перепудились. Офіцери в них усі високородні.

— Деякі офіцери пішли самі.

— А один сержант застрелив двох таких, що не схотіли вилазити з окопу.

— Дехто з солдатів теж пішов.

— Тих і не шикували, коли відлічували десятих.

— Там розстріляли й одного хлопця з мого містечка,— сказав Пассіні.— Здоровий був, меткий, та й зростом удався якраз на гренадера. Все, було, в Римі байдикував. Все з дівчатками. Все з карабінерами.— Він засміявся.— А тепер біля їхнього дому поставили вартового з багнетом, і нікому не

можна провідати його батька, матір і сестер. А батька позбавили всіх громадянських прав, навіть голосувати йому заборонено. Вони всі тепер поза законом, не мають ніякого захисту. Кожному вільно забрати в них що завгодно.

— Коли б не чинили такого родинам, ніхто б узагалі не пішов у наступ.

— Та ні. Альпійські стрільці пішли б. І оті гвардійці Віктора-Еммануїла. Та й дехто з берсальєрів.

— Берсальєри теж тікали. А тепер хочуть забути про це.

— Даремно ви дозволяєте нам такі балачки, лейтенанте. *Evviva l'esercito*[1], — ущипливо мовив Пассіні.

— Знаю я ваші балачки,— відказав я.— Та поки ви справно водите машини й шануєтесь...

— ...і інші офіцери не чують цих балачок,— докінчив Маньєра.

— Я вважаю, що нам треба воювати до кінця,— сказав я.— Війна не скінчиться, якщо одна сторона складе зброю. Якщо ми це зробимо, буде тільки гірше.

— Гірше бути не може,— чемно мовив Пассіні.— Немає нічого гіршого, як війна.

— Поразка ще гірша.

— Не вірю,— так само чемно відказав Пассіні.— Що таке поразка? Це коли всі йдуть по домівках.

— А вони слідом за вами. Забирають вашу домівку. Забирають на поталу ваших сестер.

— Не вірю,— сказав Пассіні.— Всім такого не заподіють. Хай кожен боронить свою домівку. Хай не пускає сестер їм на очі.

— Вас повісять. Вас знов заберуть до війська і пошлють на війну. Та не в санітарний загін, а в піхоту.

— Всіх не перевішають.

— Чужинці не можуть змусити людей воювати за них,— докинув Маньєра.— У першому ж бою всі накивають п'ятами.

— Як чехи.

— Здається, ви зовсім не уявляєте собі, що таке бути завойованими, отож і гадаєте, ніби не так воно й страшно.

— Лейтенанте,— сказав Пассіні,— як я розумію, ви самі дозволили нам говорити. Тож слухайте. Нема нічого гіршого, як війна. Ми тут, у санітарному загоні, навіть не можемо збагнути, яке це страхіття. Та навіть коли людина збагне весь жах війни, вона однаково не може нічого зарадити, бо їй тьмариться розум. А є люди, що просто нездатні це зрозуміти. Є люди, що бояться своїх офіцерів. От на таких і держиться війна.

[1] Хай живе військо *(італ.)*.

— Я знаю, що війна — це страхіття, а проте ми повинні воювати до кінця.

— Кінця не буде. Війна не має кінця.

— Ні, має.

Пассіні похитав головою.

— Війни не виграти перемогами. Що з того, як ми й захопимо Сан-Габрієле? Як захопимо й Карсо, й Монфальконе, й Трієст? Чого ми цим досягнем? Ви бачили сьогодні всі оті далекі гори? Чи не гадаєте ви, що ми захопимо і їх? Тільки якщо австріяки складуть зброю. Одна сторона має скласти зброю. Чом не зробити цього нам? Навіть якщо вони прийдуть в Італію, їх здолає втома, і вони зрештою заберуться геть. У них є своя рідна країна. Та де ж пак, замість цього точиться війна!

— З вас добрячий промовець.

— Ми думаємо. Читаємо. Ми ж не селяни. Ми механіки. Та навіть і селяни мають досить тями, щоб зневіритись у війні. Всі ненавидять цю війну.

— Клас, якому належить влада в країні, геть дурний, ті люди нічого не розуміють і ніколи не зрозуміють. Тим-то ми й устряли в цю війну.

— А вони ще й наживають на ній гроші.

— Не всі,— сказав Пассіні.— Більшість їх надто дурні. Вони стоять за війну без будь-якої вигоди для себе. Просто з дурного розуму.

— Ну, годі вже,— сказав Маньєра.— Ми занадто розбалакались, навіть як на нашого лейтенанта.

— Йому подобається,— сказав Пассіні.— Нам треба навернути його до нашої віри.

— А поки що нам треба припнути язики,— не вгавав Маньєра.

— Ну, а їсти нам усе-таки дадуть, лейтенанте? — запитав Гавуцці.

— Піду дізнаюся,— відказав я.

Гордіні підвівся і вийшов разом зі мною.

— Може, треба щось зробити, лейтенанте? Чи не можу я чим допомогти? — Він був найсумирніший із чотирьох.

— Коли хочете, ходім зі мною,— сказав я.— Там побачимо.

Надворі було темно, і над горами блукали довгі промені прожекторів. На нашому фронті застосовували величезні прожектори, встановлені на вантажних машинах, і часом, проїжджаючи вночі поблизу передових позицій, можна було побачити трохи осторонь дороги таку машину, офіцера, що наводив прожектор, і перелякану обслугу.

Ми перейшли двір цегельні й спинилися перед головним перев'язним пунктом. Над входом був припасований невеликий

піддашок із зеленого гілля, і вечірній вітерець шелестів у темряві посохлим на сонці листям. Усередині світилося. Майор сидів на ящику і розмовляв по телефону. Один з лікарів сказав мені, що наступ відкладено на годину. Тоді запропонував чарку коньяку. Я обвів поглядом дощані столи, інструменти, що виблискували проти світла, тази, щільно заткнуті бутлі. Гордіні стояв позад мене.

Майор підвівся від телефону.

— Зараз почнеться,— сказав він.— Таки о тій годині, що призначено перше.

Я визирнув надвір; було темно, і австрійські прожектори освітлювали гори позаду нас. Ще якийсь час стояла тиша а тоді всі гармати позад нас разом почали обстріл.

— «Савойя»,— сказав майор.

— А як з харчем, майоре? — запитав я.

Він не почув мене. Я запитав знову.

— Ще не привезли.

У дворі цегельні вибухнув великий снаряд. Ще один вибух — і за його гуркотом почулося глухе торохкотіння уламків цегли та грудок землі.

— А чи нема тут у вас чогось попоїсти?

— Є трохи макаронів,— відказав майор.

— Дайте що можете.

Майор щось сказав санітарові, і той зник у дальшому закутку, а тоді повернувся, несучи велику металеву миску з холодними вареними макаронами. Я передав її Гордіні.

— А сиру нема?

Майор невдоволено сказав ще щось санітарові, той знову шірнув у свій закуток і приніс чверть кружала білого сиру.

— Дякую,— мовив я.

— Ви б не витикалися зараз.

Надворі біля входу поклали на землю важке тіло. Один із двох санітарів, що принесли його, зазирнув досередини.

— Заносьте сюди,— сказав майор.— Що з вами таке? Чи ви думаєте, що ми самі вийдемо по нього?

Двоє носіїв взяли пораненого під руки й за ноги і занесли в перев'язний пункт.

— Розріжте френч,— звелів майор.

Він уже тримав у руці пінцет із затиснутим клаптем марлі. Обидва капітани поскидали шинелі.

— А ви йдіть собі,— сказав майор тим двом санітарам.

— Ходім і ми,— мовив я до Гордіні.

— Ви краще почекали б, доки скінчиться обстріл,— кинув майор через плече.

— Люди хочуть їсти,— сказав я.

— Ну, як знаєте.

Ми вийшли й побігли через двір цегельні. Десь біля самої річки вибухнув снаряд. Як летів другий, ми не чули, аж раптом він гупнув зовсім поруч. Ми обидва розплатались долі й одразу ж за спалахом та гримким вибухом почули свистіння осколків і гуркіт обваленої цегли. Гордіні підхопився й помчав до укриття. Я подався за ним, стискаючи в руках сир, припорошений зверху цегляним пилом. Троє водіїв сиділи в укритті й курили.

— Ось вам, патріоти,— сказав я.

— Як там машини? — запитав Маньєра.

— Стоять собі.

— Нагнали на вас страху, лейтенанте?

— Ще б пак,— відказав я.

Я дістав свій ніж, розкрив його, обтер лезо й зчистив із сиру брудний верхній шар. Гавуцці подав мені миску з макаронами.

— Ви перший, лейтенанте.

— Ні,— сказав я.— Поставте долі. Будемо їсти всі разом.

— Нема виделок.

— Ну й біс із ними,— сказав я по-англійському.

Я покраяв сир на шматки й поклав їх на макарони.

— Присувайтесь ближче,— мовив до водіїв.

Вони присунулись і чекали. Я запустив пальці в миску й потяг до себе тугий жмуток макаронів.

— Піднімайте вище, лейтенанте.

Я підняв руку догори і жмуток нарешті відліпився. Я спустив кінці макаронів до рота, спіймав їх губами й почав жувати; тоді взяв шматок сиру, розжував і запив вином. Вино відгонило іржею. Я віддав флягу Пассіні.

— Погань,— сказав я.— Надто довго було у флязі. Я возив її з собою в машині.

Вони всі жували, тримаючи підборіддя над мискою, закидаючи голови назад і ловлячи губами кінці макаронів. Я знову напхав рот макаронами, відкусив сиру й ковтнув вина. Надворі щось гупнуло, аж земля задвигтіла.

— Чотиристадвадцятиміліметрівка або важкий німецький міномет,— сказав Гавуцці.

— В горах чотиристадвадцятиміліметрових гармат немає,— заперечив я.

— Є великі шкодівські. Я бачив вирви.

— То тристап'ятиміліметрові.

Ми знову взялися до їжі. Щось бухикнуло, зачмихало, наче паровоз, коли рушає, а тоді гримнув вибух, і земля знов задвигтіла.

— Мілкуватий у нас сховок, — мовив Пассіні.
— То таки важкий міномет.
— Так точно.

Я куснув свій шмат сиру й ковтнув вина. Тоді почув, як серед гуркоту бою знов бухикнуло, потім розляглось оте «чах-чах-чах-чах», а далі — сліпучий спалах, неначе то шугнуло полум'я з доменної печі, і ревисько, спершу біле, потім вогненно-червоне, та все дужче, дужче, мов навальний буревій. Я силкувався дихнути, але дух мені забило, і я відчув, що весь, як є вивергаюсь із самого себе й, підхоплений тим буревієм, лечу все вище, вище й вище. Викинуло мене стрімко, геть усього, і я збагнув, що помер і що помиляються ті, хто гадає, ніби людина враз пускається духу — і ото вже й кінець. А тоді я полинув у повітрі, та чомусь не вгору, а назад до землі. Потім зітхнув і повернувся до буття. Земля довкола була зрита, а просто перед моєю головою стирчав розщеплений дерев'яний брус. Голову мені тіпало, проте я почув, що поруч хтось ніби плаче. Навіть не плаче, а кричить. Я спробував поворухнутись, але не зміг. Чути було, як за річкою та й по всьому березі б'ють кулемети й гвинтівки. Тоді розлігся лункий сплеск, і я побачив, як злетіли й вибухнули в небі освітлювальні снаряди, й розлили біле сяйво, і як шугнули вгору ракети, і почув вибух гранат, — усе те в одну мить, — і раптом поруч мене хтось застогнав: «*Mamma mia! Oh, mamma mia!*» [1]. Я напружився і, шарпаючись та вигинаючись у попереку, зрештою вивільнив ноги; тоді перевернувся й торкнувсь пораненого. То був Пассіні, і коли я доторкнувся до нього, він скрикнув. Він лежав ногами до мене, і в миттінні світла й темряви я побачив, що обидві вони розтрощені над колінами. Одну геть відірвало, а друга трималась на сухожилках та подертій холоші, і той оцупок сіпався й згинався, неначе жив окремим життям. Пассіні кусав себе за руку й стогнав: «*Oh, mamma mia, mamma mia*». — А тоді: — *Dio te salve, Maria* [2]. *Dio te salve, Maria...* О боже, вбий мене... вбий мене, господи... *mamma mia, mamma mia...* О свята діво Маріє, вбий мене, спини цю муку, спини, спини... О свята діво Маріє, спини цю муку! Ой-ой-ой-ой! — І вже задихаючись: — *Mamma, mamma mia...*» А тоді замовк, кусаючи руку, тільки оцупок усе так само сіпався.

---

[1] Матінко моя! Ой матінко! *(Італ.)*

[2] Спаси тебе боже, (свята діво) Маріє *(італ.)* — початкові слова католицької молитви.

— *Portaferiti!*[1] — гукнув я, приставивши до рота долоні.— *Portaferiti!*

Я спробував присунутись до Пассіні, щоб накласти йому на ноги джгути, але не міг зрушити з місця. Тоді спробував знову, і мої ноги трохи подались. Отже, я міг помалу підтягатися на ліктях. Тим часом Пассіні зовсім затих. Я сів поруч нього, розстебнув на собі френч і спробував одірвати поділ сорочки. Він ніяк не відривався, і я вчепився зубами, щоб роздерти край тканини. Аж раптом згадав, що на ногах у Пассіні обмотки. На мені були вовняні гетри, а Пассіні носив обмотки. Але ж тепер у нього була лиш одна нога. Я почав розкручувати обмотку, але побачив, що морочитись із джгутом не варто, бо Пассіні вже помер. Я придивився ближче і впевнився, що він справді мертвий. Тепер треба було відшукати трьох інших. Я випростався й сів, і зараз же щось у моїй голові зрушилось, наче важкий на очах великої ляльки, і вдарило зсередини в очні яблука. Я відчув, що ноги в мене гарячі й мокрі і в черевиках теж гаряче й мокро. Тоді я зрозумів, що мене поранило, і, нахилившись уперед, поклав руку на коліно. Та коліна на місці не було. Я шаснув рукою далі й намацав коліно аж на гомілці. Потім витер руку об сорочку, і знов поволі розпливлось ясне світло, і я подивився на свою ногу й страшенно перелякався.

— О боже,— мовив я,— вирятуй мене звідси.

Проте я знав, що десь мають бути ще троє. Водіїв було четверо. Пассіні помер. Лишилося троє. Раптом хтось підхопив мене під руки, а ще хтось узяв за ноги.

— Десь тут іще троє,— сказав я.— А четвертого вбило.

— Це я, Маньєра. Ми ходили по ноші, але ніде не знайшли. Як вам, лейтенанте?

— А де Гордіні й Гавуцці?

— Гордіні на перев'язці. А Гавуцці держить ваші ноги. Тримайтесь мені за шию, лейтенанте. Тяжко вас поранило?

— В ногу. А що з Гордіні?

— Та пусте. То була велика міна.

— А Пассіні мертвий.

— Еге ж, мертвий.

Неподалік вибухнув снаряд, і обидва вони кинулись додолу й упустили мене.

— Пробачте, лейтенанте,— сказав Маньєра.— Хапайтесь мені за шию.

— Щоб ви мене знов упустили?

— То з переляку.

---

[1] Санітари! *(Італ.)*

— Вас не поранило?
— Трохи зачепило обох.
— Гордіні зможе сісти за кермо?
— Навряд.

Поки ми дістались до перев'язного пункту, вони впустили мене ще раз.

— Сучі діти,— лайнувсь я.

— Пробачте, лейтенанте,— сказав Маньєра.— Більше не впустимо.

На землі перед входом до пункту нас таких лежало в темряві багато. Поранених заносили й виносили. Коли відхиляли заслону, щоб пронести ноші, я бачив усередині світло. Мертвих складали осторонь. Лікарі працювали, закасавши рукава до плечей, і були червоні, мов різники. Не вистачало нош. Дехто з поранених стогнав, та більшість лежала тихо. Вітер ворушив листя в галузяному піддашку над входом, і на ніч дедалі холодніло. Раз по раз надходили санітари з ношами, ставили їх долі, знімали поранених і знов ішли. Коли мене принесли до перев'язного пункту, Маньєра відразу ж привів сержанта-фельдшера, і той оббинтував мені ноги. Він сказав, що рану забило землею і через те крові витекло небагато. Як тільки буде змога, мене візьмуть на перев'язку. Фельдшер пішов назад до пункту. Маньєра сказав, що Гордіні вести машину не зможе. Йому розбило плече й зачепило голову. Почуває він себе непогано, але плече не рухається. Тепер він сидить під однією з отих цегляних стін.

Маньєра і Гавуцці прийняли в машини поранених і поїхали. Вони цілком могли сидіти за кермом. Потім приїхали англійці трьома санітарними машинами, по двоє в кожній машині. Один з їхніх водіїв підійшов до мене; його привів Гордіні, бліди́й і кволий з вигляду. Англієць нахилився наді мною.

— Вас тяжко поранило? — запитав він. То був високий на зріст чоловік, в окулярах із сталевою оправою.

— В ноги.

— Дасть бог, минеться. Хочете сигарету?

— Дякую.

— Кажуть, ви втратили двох водіїв.

— Так. Одного вбило, а оцей, що вас привів, пораненнй.

— Не пощастило вам. Хочете, ми візьмем їхні машини?

— Я й сам думав попросити вас про це.

— Ми будемо з ними обережні, а потім повернемо на вашу віллу. Номер двісті шостий, так?

— Так.

— Гарно там у вас. Я був колись, то й вас бачив. Кажуть, ви американець.

— Так.

— А я англієць.

— Та невже?

— Справді, англієць. А ви думали, що італієць? У нас було кілька італійців в одній частині.

— Добре, що ви візьмете наші машини,— сказав я.

— Ми будемо з ними дуже обережні.— Він випростався.— Цей ваш хлопчина так уже просив, щоб я з вами побалакав.— І він поплескав Гордіні по плечу. Той здригнувсь і усміхнувся. А англієць вільно й правильно заговорив по-італійському: — Ну от, усе гаразд. Я домовився з вашим лейтенантом. Ми візьмемо ті ваші дві машини. Можете більш про це не турбуватися.— І раптом повернув на інше: — А тепер я спробую якось витягти вас звідси. Піду побалакаю з тими медиками. Ми заберемо вас із собою.

Він рушив до перев'язного пункту, обережно ступаючи між поранених. Я побачив, як відхилилася заслона, блиснуло світло і він зайшов досередини.

— Він подбає про вас, лейтенанте,— сказав Гордіні.

— А як ви себе почуваєте, Франко?

— Добре.— Він сів на землю поруч мене.

Незабаром заслона на дверях перев'язного пункту знову відхилилась, і звідти вийшли два санітари з ношами, а за ними — той високий англієць. Він підвів їх до мене.

— Оце він, американський лейтенант,— сказав по-італійському.

— Та я б почекав,— мовив я.— Є куди тяжчі поранені. Мені не так погано.

— Ну, ну,— сказав він.— К бісу це геройство.— І додав по-італійському: — Обережніш піднімайте ноги. Вони в нього дуже болять. Він законний син президента Вільсона.

Мене підняли й занесли до перев'язного пункту. Там на всіх столах кипіла робота. Низенький майор люто зиркнув на нас. Тоді впізнав мене й помахав щипцями.

— *Ça va bien?*

— *Ça va*[1].

— Це я його приніс,— сказав по-італійському високий англієць.— Він єдиний син американського посла. Нехай полежить тут, поки ви зможете взятися до нього. А тоді я заберу його першою ж їздкою.— Він нахилився до мене.— Я простежу, щоб підготували ваші папери, тоді все піде швидше.

Він пригнувся під низьким одвірком і вийшов. Майор розціпив щипці і вкинув їх у таз. Я стежив очима за його

[1] Усе добре? — Усе *(франц.)*.

руками. Він взявся до перев'язки. Нарешті санітари зняли пораненого зі столу.

— Давайте мені американського лейтенанта,— сказав один з лікарів-капітанів.

Мене поклали на стіл. Він був твердий і слизький. Я виразно відчував чимало запахів: різкі запахи ліків, солодкуватий дух крові.

З мене стягли штани, і капітан узявся до діла, водночас диктуючи сержантові:

— Численні поверхневі поранення лівого й правого стегон, лівого й правого колін, правої ступні. Глибокі поранення правого коліна і ступні. Рвані рани на голові (він натиснув зондом: «Так боляче?» — «О-ой, боляче!»), можливо, тріщина черепної коробки. Поранений при виконанні службових обов'язків... Це — щоб вас не віддали під трибунал за самокалічення,— пояснив він мені.— Хочете коньяку? А взагалі як це ви вскочили в таку історію? Чого ви хотіли? Заподіяти собі смерть?.. Протиправцеву сироватку, будь ласка, і позначте на картці обидві ноги. Дякую. Ось зараз трохи почистимо, промиємо, а тоді перев'яжем. Кров у вас скипається чудово.

Фельдшер (підводячи голову від паперів):

— Що завдало поранень?

Капітан:

— Чим вас поранило?

Я (не розплющуючи очей):

— Міною.

Капітан (роблячи щось дуже болюче й розтинаючи рану):

— Ви певні?

Я (намагаючись лежати спокійно й відчуваючи, як сіпається в мене шлунок, коли він ріже по живому):

— Та начебто..

Капітан (зацікавлений чимось знайденим у рані):

— О, осколки ворожої міни. Коли хочете, я позондую ще, але це не обов'язково. А тепер помастимо і... Пече? Е, ще не таке буде. Справжній біль ще не починався... Принесіть йому коньяку... Шок притуплює біль, а загалом усе гаразд, і вам нема чого турбуватись. Тільки б не було зараження, але тепер це трапляється рідко. Як голова?

— Страх божий! — сказав я.

— Тоді не пийте багато коньяку. Якщо там тріщина, вам ні до чого запалення. А отак боляче?

Мене аж піт пройняв.

— Страшенно! — сказав я.

— Мабуть, у вас таки тріщина. Зараз я накладу пов'язку, а ви не крутіть головою.— Він почав швидко бинтувати, так

що аж руки мигтіли, і пов'язка виходила туга й міцна.— Ну, от і все, щасти вам і *vive la France*[1].

— Він же американець,— озвався другий капітан.

— А ви начебто казали, що француз. І говорить по-французькому,— сказав мій капітан.— Я й раніше знав його. Весь час думав, що він француз.— Він випив півмензурки коньяку.— Несіть когось тяжкого. Дістаньте ще протиправцевої сироватки.

Капітан помахав мені рукою. Мене підняли на ношах, і, коли виносили, край заслони при вході черкнув мені по обличчю. Надворі мене поклали долі, і сержант-фельдшер присів поруч.

— Прізвище?— тихо запитав він.— Ім'я? Звання? Звідки родом? Рід військ? Якого корпусу?— і таке інше.— Шкода, що зачепило голову, лейтенанте. Сподіваюсь, вам трохи полегшало. Зараз я здам вас англійцям.

— Мені добре,— сказав я.— Дякую вам за все.

Біль, про який казав лікар, уже почався, і все, що діялось навколо, не цікавило й не обходило мене. Трохи згодом під'їхала англійська санітарна машина, мене поклали на ноші, підняли їх до відчинених дверцят і засунули в кузов. З другого боку були ще одні ноші, і на них теж лежав поранений; обличчя його затуляли бинти, і я бачив тільки ніс, жовтий, наче восковий. Поранений тяжко дихав. Ще двоє нош підняли й просунули на ремінні підвіси над нами. Водій підійшов і зазирнув усередину.

— Я поїду якомога обережніш,— сказав він.— Думаю, вам буде зручно.

Я чув, як захурчав мотор, чув, як водій заліз на переднє сидіння, відпустив гальма й увімкнув швидкість; і ми поїхали. Я лежав тихо й навіть не намагався погамувати біль.

Коли машина почала братися на узвіз, швидкість зменшилась; часом ми приставали, часом подавали назад на поворотах, та врешті поїхали досить швидко. Я відчув, як згори щось тече. Спочатку капотіло помалу й розмірено, тоді потекло тоненькою цівкою. Я гукнув водієві. Він зупинив машину й озирнувся у віконце позад сидіння:

— Що там таке?

— В того, що на верхніх ношах, кровотеча.

— Скоро вже будемо нагорі. Та й однаково мені самому не витягти нош.— І він поїхав далі.

Цівка згори все текла. Я не бачив потемки, де саме вона точилася крізь брезентові ноші. Потім спробував відсунутись убік, щоб не текло на мене. Там, де набігло під сорочку, воно

[1] Хай живе Франція *(франц.)*.

було тепле й липке. Я змерз, а нога боліла так, що мене аж млість брала. Через деякий час тече з верхніх нош поменшала, і звідти вже знову тільки капало, і я почув, як шурхотить брезент, неначе поранений на ношах умощувався зручніш.

— Як він там? — гукнув через плече англієць.— Ми майже нагорі.

— Здається, помер,— відказав я.

Тепер краплі падали дуже повільно, як ото з бурульки після заходу сонця. Була ніч, і що вище ми піднімались на узгір'я, то холодніше ставало в машині. На гірському посту ноші з-над мене забрали, на їх місце засунули інші, і ми рушили далі.

РОЗДІЛ X

У палаті польового госпіталю мені сказали, що пополудні до мене прийде гість. День був гарячий, і до палати налетіло багато мух. Приставлений до мене санітар нарізав із паперу довгих смужок, прив'язав їх до палички й відганяв мух тим віялом. Я дивився, як вони сідають на стелю. А коли він облишив махати й заснув, мухи знову злетілися до ліжка, і я дмухав на них, щоб одігнати, та зрештою затулив обличчя руками і теж заснув. Було дуже парко, і коли я прокинувся, ноги в мене свербіли. Я збудив доглядальника, і він змочив мені пов'язки мінеральною водою. Від цього й постіль стала вогка і прохолодна. Ті з нас, що не спали, перемовлялися через палату. Пополудні в госпіталі був найспокійніший час. Зранку три санітари й лікар підходили по черзі до кожного ліжка, піднімали тебе й несли на перев'язку, а тим часом тобі перестеляли постіль. Та подорож на перев'язку була аж ніяк не приємна, одначе я тоді ще не знав, що можна переслати постіль, і не знімаючи з неї людини. Мій доглядальник вилив усю воду, і тепер лежати було прохолодно й хороше, і я саме пояснював йому, де почухати мені підошви, щоб не свербіло, коли один з лікарів увів до палати Рінальді. Він швидко підійшов, нахилився над ліжком і поцілував мене. Я побачив, що він у рукавичках.

— Ну, як ви тут, малюк? Як себе почуваєте? Ось я вам приніс...— То була пляшка коньяку. Санітар присунув стільця, і Рінальді сів.— А ще добрі новини. Вас мають нагородити. Хочуть виклопотати срібну медаль, та, можливо, вийде тільки бронзова.

— За що?

— Ви ж тяжко поранені. Кажуть, якби ви довели, що вчинили геройство, вам дали б срібну. А інакше буде тільки брон-

зова. Розкажіть мені до ладу, як усе було. Невже ви не вчинили нічого героїчного?

— Ні,— відказав я.— Мене торохнуло, коли ми їли сир.

— Облиште жарти. Ви ж напевне якось відзначилися або перед тим, або опісля. Пригадайте добре.

— Аж ніяк не відзначився.

— Хіба ви не винесли когось там на плечах? Гордіні каже, що ви перенесли на собі кількох поранених, але майор з першого поста твердить, що цього не може бути. Він теж має підписати подання на медаль.

— Нікого я не виносив. Я сам не міг рухатись.

— То байдуже,— сказав Рінальді. Він зняв рукавички.— Гадаю, ми все-таки виб'ємо вам срібну. Хіба ви не відмовлялись від медичної допомоги поза чергою?

— Не дуже рішуче.

— То байдуже. Зате он як вас поранило. Зате ви завжди доблесно поривалися на передову. До того ж і операція минула успішно.

— Вони таки форсували річку?

— Ще й як! Узяли щось із тисячу полонених. Про це написано в зведенні. Ви ще не бачили?

— Ні.

— Я вам принесу. То був щасливий *coup de main*[1].

— Ну, а взагалі як справи?

— Чудово. Все чудово. Ми всі пишаємося вами. Розкажіть же нарешті, як воно було. Я певен, що вам дадуть срібну. Ну ж бо, розказуйте. Геть усе як було.— Він замовк, про щось міркуючи.— А може, вам дадуть і англійську медаль. Там же був англієць. Ось я піду до нього спитаю, чи не поклопотався б він за вас. Мабуть, він зможе якось посприяти. Вам дуже болить? Треба випити. Санітаре, роздобудьте десь штопор... А бачили б ви, як я видалив днями зо три метри тонкої кишки, ото штука! Треба буде написати в «Ланцет». Ви мені перекладете, і я пошлю в «Ланцет». У мене що день, то все виходить краще... Бідолашний малюк, то як же ви себе почуваєте? Де ж той клятий штопор? Ви так мужньо й тихо все зносите, що я забуваю, як вам боляче.— Він ляснув рукавичками по краю ліжка.

— Ось штопор, синьйоре лейтенанте,— сказав санітар.

— Відкоркуйте пляшку. Принесіть склянку. Випийте, малюк. Як голова? Я переглянув ваші папери. Ніякої тріщини у вас немає. Той лікар з першого поста — просто різник. Коли б ви потрапили до мене, вам не було б анітрішечки боляче. Я ніколи не роблю боляче. Я знаю, що для цього треба. Що день, то

[1] Удар *(франц.)*.

в мене все виходить легше й краще. Ви вже даруйте, що я розбазікався, малюк. Мені дуже прикро, що вас так тяжко поранило. Ось випийте. Це добрий коньяк. П'ятнадцять лір коштує. Тож має бути добрий. П'ять зірочок. А просто звідси я піду до того англійця, і він виклопоче вам англійську медаль.

— Мабуть, не так просто їх дають.

— Ви надто скромні. Я пошлю офіцера-зв'язківця. Він їх укоськає, тих англійців.

— Ви бачилися з міс Барклі?

— Я приведу її сюди. Ось зараз же піду й приведу.

— Не треба,— мовив я.— Розкажіть краще, що діється в Горіції. Як там дівчатка?

— Нема більш дівчаток. Ось уже два тижні їх не змінюють. Я перестав туди ходити. Це ж просто казна-що. Вони вже не дівчатка, а давні фронтові товариші.

— Зовсім не ходите?

— Тільки вряди-годи навідуюсь дізнатися, чи нема яких новин. Заглядаю дорогою. І всі розпитують про вас. Просто неподобство, що їх так довго держать на одному місці й починаєш з ними приятелювати.

— Може, нема вже дівчат, що хочуть на фронт?

— Та де там нема. Дівчат не бракує. В усьому винне начальство. Держать їх на втіху тим, що окопалися в тилу.

— Бідолашний Рінальді,— сказав я.— Сам-один на війні, і нема йому нових дівчаток.

Рінальді налив собі ще коньяку.

— Думаю, що й вам воно не зашкодить. Пийте, малюк.

Я вихилив коньяк і відчув, як він теплою хвилею пішов униз по тілу. Рінальді знов налив у склянку. Тепер він був спокійніший. Він підніс склянку.

— За ваші доблесні рани. За срібну медаль. А скажіть, малюк, вас не дратує, що ви мусите цілими днями, та ще й у спеку, отак лежати?

— Часом дратує.

— Не уявляю собі, як би я оце влежав. Певно, схибнувся б.

— Ви й так схибнутий.

— Повертайтеся скоріш. А то ніхто не приходить опівночі з побачення. Нема з кого позбиткуватися. Нема в кого позичити грошей. Нема побратима й найближчого сусіда. І на біса вам ті рани?

— Можете збиткуватися із священика.

— А, священик. Ні, з нього збиткуюсь не я. То капітан. А мені він подобається. Якщо вам схочеться висповідатись, кличте його. Та він і сам має намір вас навідати. Так уже там готується.

— Мені він теж подобається.

— Та знаю, знаю. Часом навіть думаю, чи ви з ним не тее... Ну, ви розумієте.

— Нічого ви не думаєте.

— Ні, часом думаю. Трохи тее... як ото було в першому полку Анконської бригади.

— Ет, ідіть ви к бісу.

Він підвівся й натягнув рукавички.

— Люблю я подрочити вас, малюк. Та нехай там і священик, і ота ваша англійка, а душею ви однак такий самий, як я.

— Неправда.

— Правда. Ви достоту італієць. Багато вогню та диму, а всередині — пшик. Ви лише вдаєте з себе американця. Ми з вами брати й любимо один одного.

— Шануйтеся там без мене,— сказав я.

— Я пришлю до вас міс Барклі. З нею ви стаєте кращий. Цнотливіший і ніжніший.

— Ідіть ви к бісу.

— Я пришлю її. Вашу прекрасну холодну богиню. Англійську богиню. Та й справді-бо, що ж робити з такою жінкою, як не молитися на неї? На що вони ще придатні, ті англійки?

— Ви дурний чорноротий циган.

— Хто-хто?

— Дурний макаронник.

— Макаронник? Самі ви макаронник... з мороженою пикою.

— Ви дурень. Тупак.— Я помітив, що це слово вкололо його, і провадив далі: — Темний, безмозкий. Безмозкий тупак.

— Он як? То я скажу вам дещо про ваших доброчесних дівчат. Про ваших богинь. У ліжку між доброчесною, цнотливою дівчиною і першою-ліпшою жінкою одна різниця. Дівчині боляче. Ото й тільки.— Він ляснув рукавичкою по ліжку.— Та ще ніколи не знаєш, чи воно їй справді до вподоби.

— А ви не зліться.

— Я не злюся. Я просто кажу вам, малюк, для вашого ж добра. Щоб позбавити вас зайвого клопоту.

— І оце єдина різниця?

— Так. Але мільйони таких, як ви, дурнів цього не знають.

— Добре, що ви мені сказали.

— Не треба сваритися, малюк. Я надто люблю вас. Але не будьте дурнем.

— Ні. Я буду мудрий, як ви.

— Не зліться, малюк. Засмійтеся. Випийте. Ну, мені вже треба йти.

— Хороший ви хлопець, друже.

— От бачите. Душею ми з вами однакові. Бойові брати. Поцілуйте мене на прощання.

— Ви слинько.

— Ні. Просто я сердечніший.— Я відчув на обличчі його віддих.— До побачення. Я скоро навідаю вас ще.— Віддих його оддалився.— Не буду вас цілувати, коли не хочете. Я пришлю до вас вашу англійку. До побачення, малюк. Коньяк під ліжком. Швидше одужуйте.

І він пішов.

РОЗДІЛ XI

Коли прийшов священик, уже сутеніло. Перед тим приносили суп, потім забрали посуд, і я лежав і дивився на ряди ліжок та на верхівку дерева за вікном, що її злегка погойдував надвечірній вітерець. Він завівав і у вікно, так що на вечір у палаті стало прохолодніше. Мухи тепер сиділи на стелі й на електричних лампочках, що звисали на шнурах. Світло вмикали тільки тоді, коли заносили нових поранених чи коли щось робили в палаті. І те, що відразу після сутінок западала темрява й тривала аж до світання, неначе знов переносило мене в дитинство. Здавалося, тебе, як колись, укладають спати після ранньої вечері.

Мій доглядальник пройшов між ліжками й зупинився. З ним був ще хтось. Я впізнав священика. Невисокий на зріст, смаглявий, він збентежено стояв поруч.

— Як ви себе почуваєте? — запитав він. Тоді нахилився й поклав на підлогу біля ліжка якісь пакунки.

— Добре, отче.

Він сів на стілець, якого було поставлено для Рінальді, й збентежено подивився у вікно. Я завважив, що обличчя у нього дуже стомлене.

— Я тільки на хвилину,— сказав він.— Уже пізно.

— Не пізно. Як там у нашій їдальні?

Він усміхнувся.

— Так само беруть мене на глузи.— Голос у нього теж був стомлений.— Хвалити бога, всі здорові. Я радий, що ви добре себе почуваєте. Сподіваюсь, вам не дуже болить?

Священик мав страшенно втомлений вигляд — я не звик бачити його такого.

— Ні, вже не болить.

— Мені бракує вас за столом.

— І я хотів би бути там зараз. Мені завжди подобалось розмовляти з вами.

— Я тут приніс вам дещо,— сказав він і підняв з підлоги

пакунки.— Це протимоскітна сітка. Тут пляшка вермуту. Ви любите вермут? А оце англійські газети.

— Розгорніть, будь ласка.

Видимо потішений, він почав розгортати пакунки. Я взяв у руки протимоскітну сітку. Пляшку він підніс мені до очей, а тоді поставив на підлогу біля ліжка. Я витяг з пачки одну газету. Повернувши її до тьмяного світла, що йшло від вікна, я міг вчитати заголовки. То була «Ньюс оф уорлд».

— Решта ілюстровані тижневики,— сказав священик.

— Для мене буде велика втіха читати їх. Де ви їх дістали?

— Мені привезли з Местре. Я ще дістану.

— Я дуже радий, що ви прийшли, отче. Вип'єте склянку вермуту?

— Дякую, не треба. Це для вас.

— Ні, випийте скляночку.

— Гаразд. Тоді я принесу вам ще.

Санітар приніс склянки й відкоркував пляшку. Корок уломився, і частину його довелося проштовхнути в пляшку. Я помітив, що священика це засмутило, одначе він сказав:

— Дарма. То пусте.

— За ваше здоров'я, отче.

— За те, щоб ви швидше одужали.

Потім він сидів, тримаючи склянку в руці, і ми дивились один на одного. Раз по раз пробували розмовляти як добрі друзі, та сьогодні це було нелегко.

— Що з вами, отче? У вас дуже стомлений вигляд.

— Я таки стомився, хоча й не маю на це права.

— То спека винна.

— Ні. Ще ж тільки весна. Я підупав духом.

— Вам обридла війна.

— Ні. Хоч війну я ненавиджу.

— Та й я не бачу в ній нічого доброго,— сказав я.

Він похитав головою і поглянув у вікно.

— Вам до неї байдуже. Ви не бачите її. Даруйте, що я так кажу. Я знаю, ви поранені.

— Це просто нещасливий випадок.

— Та навіть і поранений, ви не бачите її. Я знаю, що кажу. Я й сам її не бачу, але трохи відчуваю.

— Коли мене поранило, ми говорили про війну. Пассіні говорив.

Священик поставив склянку. Він думав про щось своє.

— Я розумію їх, бо сам такий,— сказав він.

— Ні, ви на них не схожі.

— А насправді такий самий, як вони.

— Офіцери нічого не бачать.

— Є й такі, що бачать. Є серед них чутливі люди, то їм ще гірше, ніж нам.

— Здебільшого вони не такі.

— Тут важать не освіта і не гроші. Щось інше. Дайте ви таким, як Пассіні, освіту чи гроші — вони однаково не схочуть бути офіцерами. Я теж не схотів би.

— Ви ж маєте офіцерський чин. І я офіцер.

— Ніякий я не офіцер. Ну, а ви навіть не італієць. Ви іноземець. Але ви ближчий до офіцерів, ніж до солдатів.

— А яка різниця?

— Я не можу отак враз пояснити. Є люди, які прагнуть воювати. У нас в країні таких чимало. А є інші, які не хочуть воювати.

— Але перші примушують їх?

— Так.

— А я їм допомагаю.

— Ви іноземець. До того ж патріот.

— А ті, що не хочуть воювати? Хіба вони не можуть спинити війну?

— Не знаю.

Він знов поглянув у вікно. Я дивився на його обличчя.

— А чи могли вони хоч коли-небудь її спинити?

— Щоб спинити щось, їм бракує згуртованості, а коли вони, буває, й згуртуються, їхні ватажки зраджують їх.

— Отже, нема ніякої надії?

— Надія завжди є. Та часом вона залишає мене. Хоч як силкуюся її вдержати, але часом не можу.

— Можливо, війна сама скінчиться.

— Дай боже.

— Куди ж ви тоді?

— Мабуть, повернуся в Абруцці.

На його смаглявому обличчі сяйнула радісна усмішка.

— Ви любите Абруцці?

— Так, дуже люблю.

— Тоді вам слід поїхати туди.

— Це було б справжнє щастя. Жити там, любити бога й служити йому.

— І бути шанованим,— докинув я.

— Так, і бути шанованим. А чом ні?

— Ніяких «ні». Вас неодмінно шануватимуть.

— Не в тім річ. Там, у наших краях, нікого не дивує, що людина любить бога. За це не беруть на глузи.

— Я розумію.

Він глянув на мене й усміхнувся.

— Розумієте, а самі бога не любите.

— Ні.

— Зовсім не любите? — запитав він.

— Іноді боюсь його, вночі.

— Вам треба б його полюбити.

— Я скупий на любов.

— Ні,— сказав він.— Неправда. Те, про що ви розповідали мені; оті ночі — то не любов. То лише пристрасть і хіть. А коли любиш, прагнеш щось робити задля цього. Прагнеш приносити жертви. Прагнеш служити.

— Я не люблю.

— Ви полюбите. Я певен, що ви полюбите. І тоді будете щасливі.

— Я й так щасливий. Завжди був щасливий.

— То зовсім інше. Ви не можете знати, що воно таке, поки не звідаєте.

— Ну що ж,— мовив я,— якщо колись звідаю, то розкажу вам.

— Я надто засидівся й забагато говорю.— Він справді занепокоївся тим.

— Ні. Не йдіть. А що ви скажете про любов до жінки? Якби я щиро полюбив якусь жінку, таке теж було б?

— Того я не знаю. Я ніколи не любив жінки.

— А свою матір?

— Так, матір, звісно, любив.

— А бога ви завжди любили?

— Ще змалку.

— Он як,— мовив я. І не знав, що казати далі.— Ви славний юнак.

— Еге ж, юнак,— сказав він.— А проте ви називаєте мене отцем.

— Так велить чемність.

Він усміхнувся.

— Мені таки вже час іти. Чи не треба щось для вас зробити? — запитав він з надією в голосі.

— Ні. Досить того, що ми поговорили.

— Я передам од вас вітання всім у їдальні.

— Дякую за гарні дарунки.

— Пусте.

— Приходьте ще.

— Прийду. До побачення.— Він легенько поплескав мене по руці.

— Прощавайте,— мовив я місцевою говіркою.

— *Ciao*,— і собі сказав він.

У палаті було вже темно, і доглядальник, що весь час сидів у ногах на ліжку, встав і пішов провести його. Священик подо-

'бався мені, і я хотів, щоб він колись таки повернувся в свою Абруцці. У тій нашій їдальні йому просто життя не було, але він тримався з гідністю; одначе я думав тепер про те, як він житиме в рідних краях. У Капракотті, розповідав він мені, біля самого міста є річечка, де ловиться форель. А поночі там заборонено грати на флейті. І коли юнаки співають коханим серенади, вони можуть грати на чому завгодно, тільки не на флейті. Я спитав чому. Виявляється, тамтешнім дівчатам шкідливо слухати флейту проти ночі. Селяни величають тебе хазяїном і, зустрічаючи на вулиці, скидають шапки. Його батько щодня вирушає на полювання й заходить підживитися в селянські хати. Господарі вважають це за честь. Іноземцям там дозволяють полювати лише тоді, як вони подадуть свідоцтво, що ніколи не були під арештом. А на *Gran Sasso D'Italia*[1] є ведмеді, але то вже далеко звідти. Гарне містечко Акуїла. Літніми вечорами скрізь прохолода, та й весна в Абруцці найпрекрасніша в Італії. А яка втіха полювати восени в каштанових гаях! Будь-яка птиця добра, бо годується на виноградниках. І підобідку з собою брати не треба, бо селяни вважають за честь, коли ти завітаєш до їхньої хати й попоїси разом з ними...

Трохи згодом я заснув.

РОЗДІЛ XII

Палата була довга, з вікнами праворуч; двері в кінці вели до перев'язочної. Той ряд ліжок, в якому лежав я, тягся попід глухою поздовжньою стіною проти вікон, а другий — головами до вікон, проти стіни. Лежачи на лівому боці, я бачив двері перев'язочної. У протилежному кінці були ще одні двері, крізь які часом заходили до палати. Коли хтось із поранених був при смерті, навколо ліжка ставили ширму, щоб інші не бачили, як він помирає, і під нижнім краєм ширми видно було тільки черевики та обмотки лікарів і санітарів, а наприкінці звідти подеколи долинало шепотіння. Нарешті з-за ширми з'являвся священик, а потім туди заходили санітари, виносили під укривалом померлого й несли вузьким проходом поміж рядами ліжок, а ще хтось складав і забирав ширму.

Того ранку майор, наш палатний лікар, запитав мене, чи зможу я завтра вирушити в дорогу. Я відповів, що зможу. В такому разі, сказав він, мене повезуть рано-вранці. Мовляв, мені самому краще переїхати тепер, поки не настала літня спека.

---

[1] Велика скеля Італії — гора Корно, найвища вершина Центральних Апеннін *(італ.)*.

Коли тебе піднімали з ліжка, щоб нести до перев'язочної, можна було визирнути у вікно й побачити в садку свіжі могили. Надворі, біля дверей, що вели в садок, сидів солдат: він робив хрести й надписував на них прізвища, чин і номер полку тих, кого там ховали. Крім того, він виконував різні доручення поранених і у вільний час змайстрував мені запальничку з австрійської патронної гільзи. Лікарі були дбайливі й справляли враження дуже тямущих. Вони наполягали на тому, щоб перевезти мене в Мілан, де були кращі рентгенівські апарати й усяка машинерія для лікування після операції.

Мені й самому хотілось у Мілан. А вони прагнули швидше вирядити всіх нас якнайдалі в тил, щоб звільнити всі ліжка на той час, як почнеться наступ.

Останнього мого вечора в польовому госпіталі до мене прийшов Рінальді й привів з собою нашого майора. Вони сказали, що в Мілані мене покладуть в американський госпіталь, який тільки-но відкрили. На фронт мало прибути кілька американських санітарних частин, і той госпіталь улаштовано для них, а також для всіх інших американців у італійській армії. В Червоному Хресті таких було чимало. Сполучені Штати оголосили війну Німеччині, але Австрії — ні.

Італійці були певні, що Америка оголосить війну й Австрії, і дуже раділи, що на фронт приїздять американці, нехай хоч із Червоного Хреста. Вони спитали моєї думки, чи президент Вільсон оголосить Австрії війну,— і я сказав: авжеж, не далі, як за кілька днів. Я не знав, чого б нам воювати з Австрією, та коли вже ми оголосили війну німцям, то за логікою мали оголосити й австрійцям. А чи оголосимо ми війну Туреччині? Я сказав, що навряд, бо наш державний орел надто схожий на турецького півня. Та по-італійському дотепу в мене не вийшло, і вони були видимо спантеличені й дивилися з недовірою, отож я сказав: так, мабуть, оголосимо війну і Туреччині. А Болгарії? На той час ми вже випили кілька склянок коньяку, і я сказав: ну звісно, що й Болгарії, і Японії теж. Але ж, заперечили мені, Японія в спілці з Англією. Та хіба ж можна вірити тим бісовим англійцям! А японці зазіхають на Гавайські острови, сказав я. Де ті острови? В Тихому океані. Навіщо вони японцям? Та вони, власне, їм не потрібні, сказав я. Усе це пусті балачки. Японці — премилий народець, залюблений у танці та легке вино. Як і французи, сказав майор. Ми заберем у Франції Ніццу й Савойю. І Корсіку заберем, і все Адріатичне узбережжя, сказав Рінальді. Італія поверне собі велич Риму, сказав майор. Не подобається мені Рим, сказав я. Там задушно й повно бліх. Вам не подобається Рим? Та ні, я люблю Рим. Рим — мати народів. Ніколи не забуду, як Ромул ссав Тібр. Що-що? Дурниці. Їдьмо всі до Рима. За-

раз же їдьмо до Рима й не вертаймося сюди. Рим — прекрасне місто, сказав майор. Батько й мати народів, сказав я. *Roma*[1] жіночого роду, сказав Рінальді, й батьком бути не може. А хто ж тоді батько — святий дух, чи що? Не гнівіть бога. Я не гнівлю, а просто запитую, щоб знати. Ви п'яні, малюк. А хто мене напоїв? Я напоїв, сказав майор. Напоїв, бо люблю вас і Америка вступила у війну. По саму зав'язку, сказав я. Вранці ви їдете звідси, малюк, сказав Рінальді. До Рима, сказав я. Ні, до Мілана. До Мілана, сказав майор, до «Кришталевого палацу», до «Кова», Кампарі, Біффі, до Галереї. Щасливий ви чортяка. До «Гран-Італіа», сказав я, позичу там грошей у Жоржа. До «Ла Скала», сказав Рінальді. Будете ходити в «Ла Скала». Щовечора, сказав я. Щовечора не потягнете, сказав майор, квитки дуже дорогі. Випишу пред'явницький чек на кошт свого дідуся, сказав я. Що-що? Пред'явницький чек. Йому доведеться заплатити, а ні — то мене посадять. Містер Каннігем у банку ніколи не відмовляє. Я весь час живу з тих чеків. Який дідусь пошле у в'язницю патріота-онука, що вмирає за Італію? Хай живе американський Гарібальді, сказав Рінальді. Хай живуть пред'явницькі чеки, сказав я. Не галасуйте, сказав майор, нас уже кілька разів просили розмовляти тихіше. Ви справді їдете завтра, Федеріко? Кажу ж вам, він їде до американського госпіталю, сказав Рінальді. До гарненьких сестричок. То вам не бородаті доглядальники в польовому госпіталі. Так, так, сказав майор, я знаю, що він їде до американського госпіталю. Мені їхні бороди не вадять, сказав я. Про мене хай собі хто хоче відрощує бороду. А чом би й вам не відпустити бороди, синьйоре майор? Вона не залізе в протигаз. Залізе. У протигаз що завгодно залізе. Я колись наблював у протигаз. Тихше, малюк, сказав Рінальді. Ми всі знаємо, що ви були на фронті. Славний ви малюк, і як я без вас тут житиму? Нам час іти, сказав майор, бо вже починаються сентименти. Ваша англійка... Знаєте? Ота, до якої ви щовечора бігали на побачення у їхній госпіталь... Так от, вона теж їде в Мілан. Вона і ще одна сестра їдуть у той-таки американський госпіталь. Туди ще не прислали сестер з Америки. Я сьогодні балакав з начальником їхнього загону. В них тут на фронті забагато жінок. Декотрих відсилають назад у тил. Як вам ця новина, малюк? Незле, еге ж? Будете собі жити у великому місті й обніматися зі своєю англійкою. Шкода, що не мене поранило. Може, ще поранить, сказав я. Нам треба йти, сказав майор. Ми п'ємо, галасуємо й не даєм спокою Федеріко. Не йдіть іще. Ні, треба йти. До побачення. Щасливої дороги. На все добре. *Ciao. Ciao. Ciao.* Скоріше повертайтесь, малюк. Рінальді поці-

[1] Рим *(італ.)*.

лував мене. Від вас тхне лізолом. До побачення, малюк. До побачення. На все добре. Майор поплескав мене по плечу. Вони навшпиньки вийшли з палати. Я був геть п'яний, але тут-таки заснув.

Наступного ранку ми вирушили в дорогу й через два дні приїхали в Мілан. Подорож була важка. Ми довго простояли на запасній колії не доїжджаючи Местре, і дітлахи підходили й заглядали у вагони. Я послав одного хлопчиська купити пляшку коньяку, але він повернувся й сказав, що є тільки граппа. Я звелів узяти граппу, а коли він приніс пляшку, дозволив йому залишити собі решту грошей, і ми з моїм сусідом по вагону впилися й проспали зупинку у Віченці, а тоді я прокинувся, і мене вивернуло просто на підлогу. Та це було байдуже, бо мого сусіда вивертало на підлогу вже кілька разів перед тим. Потім я відчув нестерпну спрагу і, коли поїзд спинився на сортувальній станції у Вероні, попросив солдата, що походжав уздовж колії, принести мені води, А тоді розбуркав Жоржетті — того, що пив разом зі мною,— і спитав, чи не хоче й він води. Він сказав, щоб я полив йому на потилицю, і знову заснув. Солдат не схотів брати монету, яку я йому давав, і приніс мені перестиглий апельсин. Я смоктав його, випльовуючи шкурку, й дивився, як той солдат походжає біля вантажного вагона проти нас, а трохи згодом наш поїзд смикнувся й рушив далі.

Книга друга

ГОЗДІЛ XIII

Ми приїхали в Мілан рано-вранці, і нас вивантажили на товарній станції. Санітарна машина повезла мене до американського госпіталю. Лежачи на ношах, я не міг угадати, яким районом міста ми їдемо, та коли ноші витягли з машини, побачив базарну площу і відчинену кав'ярню, з дверей якої дівчина вимітала сміття. Вулицю саме поливали, й навколо пахло раннім ранком. Санітари поклали ноші долі й пішли в будинок. Повернулися вони разом із швейцаром. Він був сивовусий, у форменому кашкеті й сорочці. Ноші не вміщалися в ліфті, і вони міркували, чи краще зняти мене й везти ліфтом, чи нести ноші сходами. Я слухав, як вони сперечаються. Зрештою погодились на ліфті. Мене підняли з нош.

— Помалу,— сказав я.— Не шарпайте.

Ми ледве вмістилися в ліфті, і, коли мені зігнули ноги, мене пронизав гострий біль.

— Випростайте мені ноги,— сказав я.

— Не можна, синьйоре лейтенант. Нема куди.

Санітар, що сказав це, тримав мене однією рукою, а я обхопив його за шию. Я чув на обличчі його віддих з металічним духом часнику й червоного вина.

— Ти обережно там,— озвався другий.

— А хто, в біса, необережно!

— Обережніш, тобі кажуть,— повторив санітар, що тримав мені ноги.

Я побачив, як зачинилися двері ліфта, потім залізна решітка, і швейцар натиснув кнопку четвертого поверху. Він мав стурбований вигляд. Ліфт поволі рушив угору.

— Важко? — запитав я санітара з часниковим віддихом.

— Та ні,— відказав він. Обличчя його зросив піт, і він тихо покректував.

Ліфт рівномірно повз угору й нарешті спинився. Санітар, що тримав мої ноги, відчинив двері й, обережно переступаючи, вийшов. Ми опинилися на сходовій площадці. На ній було кілька дверей з мідними ручками. Санітар, що тримав мої ноги, натиснув кнопку. Ми почули, як за дверима задзвенів дзвоник. Ніхто не виходив. Швейцар піднявся сходами до нас.

— Де вони є? — спитали санітари.

— Не знаю,— сказав швейцар.— Сплять вони внизу.

— Приведіть кого-небудь.

Швейцар подзвонив, тоді постукав і врешті відчинив двері й зайшов. Повернувся він з якоюсь літньою жінкою в окулярах. Її недбало зачесане волосся мало не падало на очі; на ній була форма сестри-жалібниці.

— Не розумію,— сказала вона.— Я не розумію по-італійському.

— Я говорю по-англійському,— озвавсь я.— Їм треба, щоб мене десь поклали.

— Жодна палата ще не готова. Ми не чекали хворих.— Вона поправила волосся й подивилася на мене короткозорими очима.

— Покажіть їм будь-яке місце, де б вони змогли мене покласти.

— Не знаю,— сказала вона.— Ми ж не чекали хворих. Я не можу покласти вас абиде.

— Покладіть де завгодно,— сказав я. Тоді мовив до швейцара по-італійському: — Знайдіть якусь вільну кімнату.

— Та всі вільні,— сказав швейцар.— Ви в них перший поранений.— Він тримав у руках кашкет і дивився на літню сестру.

— Примістіть же мене десь, бога ради! — Біль у зігнутих ногах дедалі дужчав, і я відчував, як він наскрізь проймає кістку.

Швейцар зайшов у ті самі двері, за ним сивоголова сестра. Він хутко повернувся.

— Йдіть за мною,— сказав санітарам.

Мене занесли в довгий коридор, а тоді в кімнату з затемненими вікнами. Там пахло новими меблями. У кімнаті стояли ліжко й велика дзеркальна шафа. Мене поклали на ліжко.

— Я не можу постелити простирала,— сказала жінка.— Вони замкнені.

Я нічого їй не відповів.

— Тут у мене в кишені гроші,— мовив до швейцара.— В оцій, що застебнута.— Він дістав гроші. Санітари стояли коло ліжка, тримаючи в руках кашкети.— Дайте їм по п'ять лір і п'ять візьміть собі. Мої папери в другій кишені. Передасте їх сестрі.

Санітари віддали честь і подякували.

— На все добре,— сказав я.— Дуже вам вдячний.

Вони знов віддали честь і пішли.

— Оце мої папери,— сказав я сестрі,— тут усе записано: які поранення, як мене лікували.

Вона взяла папери й подивилась на них крізь окуляри. Там було три папірці, згорнені разом.

— Не знаю, що й робити,— сказала вона.— Я не вмію читати по-італійському. І не можу нічого зробити без лікаря.— Вона

заплакала й засунула папери в кишеню фартуха.— Ви американець? — запитала плачучи.

— Так. Будь ласка, покладіть папери на столик біля ліжка.

У кімнаті була сутінь і прохолода. Лежачи на ліжку, я бачив у другому кінці кімнати велике дзеркало, але не міг розгляділи, що в ньому відбивається. Швейцар стояв біля ліжка. Він мав приємне обличчя і, як видно, був дуже добросердий.

— Ви йдіть собі,— сказав я йому.— І ви теж,— обернувсь до сестри.— Як вас звуть?

— Місіс Уокер.

— Ідіть, місіс Уокер. Мабуть, я засну.

Я залишився сам у кімнаті. Було прохолодно й не тхнуло лікарнею. Матрац був пругкий і зручний, і я лежав не рухаючись, нечутно дихаючи, і вдоволено відчував, як ущухає біль. Трохи згодом я захотів пити, побачив біля ліжка шнур дзвоника й подзвонив, але ніхто не прийшов. Так я і заснув.

Прокинувшись, я розглядівся довкола. Крізь віконниці просотувалося сонячне світло. Я побачив велику шафу, голі стіни й два стільці. Мої ноги в брудних бинтах лежали рівно, мов жердини. Я намагався не ворушити ними. Дуже хотілось пити, і я простяг руку до кнопки й подзвонив. Тоді почув, як відчинилися двері, глянув туди й побачив нову сестру. Вона видалася мені молодою і звабною.

— Доброго ранку,— сказав я.

— Доброго ранку,— відповіла вона і підійшла до ліжка.— Ми так і не змогли викликати лікаря. Він поїхав на озеро Комо. Ніхто ж не знав, що привезуть хворого. А що з вами таке?

— Поранений у ноги. І голову зачепило.

— Як ваше прізвище?

— Генрі. Фредерік Генрі.

— Зараз я вас умию. Але пов'язок чіпати не можна, поки не приїде лікар.

— А міс Барклі тут?

— Ні, тут такої немає.

— А що то за жінка, котра плакала, коли мене привезли?

Сестра засміялася.

— То місіс Уокер. Вона чергувала вночі і заспала. Не чекала, що хтось прибуде.

Тим часом як ми розмовляли, вона роздягла мене, а коли на мені не лишилося нічого, крім бинтів, почала вправно, ледь торкаючись, обмивати. Таке обмивання було дуже приємне. Голову закривала пов'язка, але вона обмила скрізь поза бинтом.

— Де вас поранило?

— На Ізонцо, на північ від Плави.

— Де це?

— На північ від Горіції.

Я бачив, що вона ніколи не чула про ті місця.

— Болить?

— Ні, тепер не дуже.

Вона встромила мені в рота термометр.

— Італійці ставлять під пахву,— сказав я.

— Помовчте.

Витягши термометр, вона подивилась і одразу ж струснула його.

— Скільки?

— Вам ні до чого знати.

— Ну скажіть.

— Майже нормальна.

— У мене ніколи не буває жару. Зате в ногах повно старого залізяччя.

— Як це розуміти?

— А так, що вони в мене нашпиговані осколками від міни, старими гвинтами, матрацними пружинами і всяким таким добром.

Вона похитала головою і усміхнулась.

— Коли б у ваших ногах було хоч одне чужорідне тіло, виникло б запалення і жар.

— Гаразд,— сказав я.— Ось побачимо, що з них витягнуть.

Вона вийшла з кімнати й повернулася з літньою сестрою, що була рано-вранці. Вони разом узялися стелити постіль, не піднімаючи мене з ліжка. Такого я ще не знав і був дуже потішений.

— А хто у вас начальник?

— Міс Ван Кемпен.

— Скільки в госпіталі сестер?

— Оце лище ми дві.

— І більше не буде?

— Мають приїхати ще.

— Коли?

— Не знаю. Як на хворого, ви занадто цікавий.

— Я не хворий,— сказав я.— Я поранений.

Вони закінчили стелити, і тепер я лежав на чистому гладенькому простиралі, а ще одним таким самим був укритий. Місіс Уокер вийшла і принесла піжамну куртку. Вони натягли її на мене, і я відчув себе чепурним і гарно вбраним.

— Ви надто ласкаві до мене,— сказав я. Сестра (її звали міс Гейдж) тихенько засміялась.— Чи не дали б ви мені води? — спитав я.

— Ну звісно. А тоді поснідаєте.

— Я не хочу снідати. А віконниці відчинити не можна?

Досі в палаті був присмерк, та коли відчинили віконниці, її залило ясне сонячне світло, і я побачив балкон, а за ним череп'яні дахи й комини будинків. Я подивився ген за ті дахи й побачив білі хмари і синє-синє небо.

— То ви не знаєте, коли приїдуть інші сестри?

— Нащо вони вам? Хіба ми погано вас доглядаємо?

— Ви дуже добрі до мене.

— Чи не подати вам судно?

— Можна спробувати.

Вони трохи підняли мене й подержали, проте марно. Потім я лежав і дивився крізь відчинені двері на балкон.

— А коли буде лікар?

— Коли повернеться. Ми вже подзвонили туди, на озеро, щоб викликати його.

— Невже немає інших лікарів?

— Він приписаний до нашого госпіталю.

Міс Гейдж принесла графин з водою і склянку. Я випив три склянки води, тоді сестри пішли, а я якийсь час дивився у вікно й нарешті знов заснув. Потім трохи підснідав, а пополудні до мене завітала сама начальниця, міс Ван Кемпен. Я їй не сподобався, а вона не сподобалась мені. Мала́ на зріст, аж надто прискіплива і всім невдоволена. Вона пустилася в довгі розпити і, як видно, визнала за ганебне, що я служив у італійців.

— Можна мені пити вино до їжі?— запитав я її.

— Тільки за приписом лікаря.

— А поки його нема?

— Ні в якому разі.

— Ви сподіваєтесь, що він таки приїде?

— Ми подзвонили йому на озеро Комо.

Вона вийшла, і до палати повернулася міс Гейдж.

— Навіщо ви образили міс Вас Кемпен? — запитала вона, вправно зробивши мені якусь послугу.

— Я не хотів її ображати. Але вона страшенно бундючна.

— А вона каже, що ви надміру вибагливі й грубі.

— Я не був грубий. Але справді, що за госпіталь без лікаря?

— Та він же приїде. Йому подзвонили на озеро Комо.

— Що він там робить? Купається?

— Ні. У нього там клініка.

— А чом не взяти іншого лікаря?

— Ну годі, годі. Будьте слухняним хлопчиком, і він приїде.

Я послав по швейцара і, коли той прийшов, сказав йому по-італійському, щоб купив для мене у винарні пляшку «Чінзано», бутельок к'янті й вечірні газети. Він пішов і приніс пляшки, загорнуті в газету, тоді розгорнув, на моє прохання відкоркував і поставив обидві під ліжко. Я лишився сам і якийсь

час лежав собі, почитуючи газети: вісті з фронту, списки загиблих офіцерів з усіма їхніми нагородами,— а тоді сягнув рукою вниз, підняв з підлоги пляшку «Чінзано» й поставив собі на живіт, відчуваючи, як скло холодить шкіру, і почав пити маленькими ковтками, за кожним ковтком притискаючи пляшку дном до живота, щоб на шкірі відбивались кружальця, і дивився понад дахами, як темніє небо. За вікном кружляли ластівки, і я дивився на них та на дрімлюг, що злітали над дахами, і пив «Чінзано». Міс Гейдж принесла мені в склянці збиті з цукром жовтки. Коли вона зайшла, я спустив пляшку з вермутом на підлогу за ліжко.

— Міс Ван Кемпен звеліла влити сюди трохи хересу,— сказала вона.— Не треба її ображати. Вона уже в літах, а з госпіталем багато клопоту. Місіс Уокер надто стара і не може їй допомогти.

— Вона чудова жінка,— мовив я.— Скажіть, що я їй дуже вдячний.

— Зараз принесу вам вечерю.

— Можна й не приносити,— сказав я.— Я не хочу їсти.

Коли вона принесла тацю й поставила на столик коло ліжка, я подякував і трохи попоїв. Тим часом надворі зовсім споночіло, і я бачив, як по небу перебігають промені прожекторів. Я дивився на них та так і заснув. Спав я міцно, тільки раз прокинувся, аж спітнілий з ляку, а тоді знову заснув, намагаючись відігнати від себе те привиддя. Прокинувсь я задовго до світанку і чув, як співали півні; і лежав без сну, аж поки почало розвиднятися. За той час я встиг стомитись і, коли зовсім розвидніло, знову заснув.

РОЗДІЛ XIV

Коли я прокинувся, палату заливало сонячне світло. Мені здалось, ніби я знов на фронті, і я витягся на ліжку. Заболіли ноги, я подивився на них, побачив, що вони обмотані брудними бинтами, і врешті збагнув, де я. Простягши руку до шнура, я натиснув кнопку. У коридорі за дверима задирчав дзвінок, а тоді хтось пройшов коридором на гумових підошвах. То була міс Гейдж; при яскравому сонячному світлі вона не здавалася такою молодою і звабною.

— Доброго ранку,— сказала вона.— Спалося добре?

— Еге ж, дякую,— відказав я.— Чи не можна привести перукаря?

— Я заходила до вас раніш, а ви спали й на ліжку було оце.— Вона відчинила дверцята шафи й витягла пляшку з вермутом. Пляшка була майже порожня.— Я сховала туди й другу,

що стояла під ліжком,— сказала міс Гейдж.— Чому ви не попросили в мене склянку?

— Думав, ви не дозволите пити.

— Я й сама випила б з вами.

— Ви просто золото.

— Недобре пити самому,— сказала вона.— Не робіть цього.

— Гаразд.

— Приїхала ваша знайома міс Барклі,— сказала вона.

— Справді?

— Еге ж. Мені вона не сподобалась.

— Сподобається. Вона дуже хороша.

Вона похитала головою.

— Ну звісно, що вона краща за всіх. Ви можете трохи посунутись сюди? Отак, добре. Зараз я причепурю вас до сніданку.— І взялась умивати мене намиленим віхтиком і теплою водою.— Трохи підведіть плече,— сказала вона.— Так, добре.

— Чи не можна мене поголити, перше ніж дати снідати?

— Зараз пошлю швейцара.— Вона вийшла і хутко повернулася.— Він пішов до перукаря,— сказала вона й знов умочила віхтик у миску з водою.

Швейцар привів перукаря. То був чоловік років п'ятдесяти, із закрученими догори вусами. Міс Гейдж закінчила мій туалет і пішла; тоді перукар намилив мені обличчя й почав голити. Тримався він дуже урочисто і в розмову не заходив.

— У чім річ? Невже немає новин?

— Яких новин?

— Та будь-яких. Що там у місті?

— Нині воєнний час,— сказав він.— Ворог скрізь має вуха.

Я подивився на нього.

— Зробіть ласку, не сіпайте головою,— мовив він, і далі орудуючи бритвою.— Я все одно нічого не скажу.

— Та що це з вами? — запитав я.

— Я італієць. Мені нема про що розмовляти з ворогом.

Я замовк. Якщо він божевільний, то чим скоріше він забереться із своєю бритвою, тим краще. Потім я ще раз спробував роздивитись його до ладу.

— Стережіться,— сказав він.— Бритва в мене гостра.

Коли він скінчив, я заплатив йому і додав півліри на чай. Він відсунув ті гроші.

— Не візьму. Хоч я й не на фронті, але я італієць.

— Ну, то й катайте собі геть.

— З вашого дозволу,— сказав він і загорнув бритву в газету. А тоді пішов, залишивши п'ять мідних монет на столику біля ліжка.

Я подзвонив. Зайшла міс Гейдж.

— Покличте, будь ласка, швейцара.

— Зараз.

Прийшов швейцар. Він насилу стримував сміх.

— Той перукар божевільний?

— Ні, *signorino*[1]. Він просто помилився. Не зрозумів, що я сказав, і йому здалося, ніби ви австрійський офіцер.

— Он як,— мовив я.

— Го-го-го,— засміявся він.— Ну й сміху з ним! Ще б один рух, каже, і я б його...— Швейцар провів пальцем по горлу.— Го-го-го...— Він силкувався погамувати сміх.— А коли я сказав йому, що ви не австріяк... Го-го-го!..

— Го-го-го,— сердито мовив я.— Ото було б сміху, коли б він перерізав мені горлянку. Го-го-го.

— Ні, *signorino*. Де там! Він так перелякався австріяка... Го-го-го!

— Го-го-го,— сказав я.— Ідіть геть.

Він пішов, і я чув, як він регоче в коридорі. Потім там почулася чиясь хода. Я глянув на двері. То була Кетрін Барклі.

Вона перейшла кімнату й стала біля ліжка.

— Здрастуйте, любий.

Вона була свіжа, молода й напрочуд гарна. Мені здавалося, що я ще ніколи не бачив такої гарної дівчини.

— Здрастуйте,— відповів я.

Тільки-но я побачив Кетрін, як ураз відчув, що закоханий у неї. Усе в мені наче перевернулося. Вона озирнулась на двері, упевнилася, що там нікого нема, а тоді сіла на край ліжка, нахилилась і поцілувала мене. Я притягнув її до себе, поцілував і відчув, як б'ється її серце.

— Любонько,— мовив я.— Я такий радий, що ти приїхала!

— То було не дуже важко. Можливо, важче буде залишитися.

— Ти доконче повинна залишитися,— сказав я.— Ти просто чудо...— Я шаленів з кохання до неї. Не міг повірити, що вона справді тут, і ще міцніш притискав її до себе.

— Не треба,— сказала вона.— Ти ж іще не одужав.

— Та одужав, одужав. Іди сюди.

— Ні. Ти ще кволий.

— Та ні, не кволий я. Ну прошу тебе!

— А ти любиш мене?

— Дуже люблю, шалено. Ну йди ж бо!

— Чуєш, як б'ються наші серця?

— Та нехай собі б'ються. Я хочу тебе, просто божеволію.

— Ти справді любиш мене?

---

[1] Паничу *(італ.)*.

— Годі тобі про це. Іди вже сюди. Ну йди, прошу тебе, Кетрін.

— Гаразд, тільки на хвилиночку.

— Добре,— сказав я.— Зачини двері.

— Не можна... Не треба...

— Ну ж бо. Мовчи. Іди сюди...

Кетрін сиділа на стільці біля ліжка. Двері до коридора були відчинені. Шаленство минуло, і мені було так хороше, як ще ніколи в житті.

Вона запитала.

— Тепер ти віриш, що я тебе люблю?

— О, ти моє серденько,— сказав я.— Ти доконче повинна залишитись тут. Вони не можуть тебе відіслати. Я люблю тебе до нестями.

— Нам треба дуже стерегтися. То було просто якесь потьмарення. Так більше не можна.

— Можна, вночі.

— Нам треба пильно стерегтися. Ти повинен стерегтися на людях.

— Я стерегтимусь.

— Обов'язково стережись. Ти такий милий. Ти ж любиш мене, правда?

— Не треба знов про це. Ти не знаєш, як я шаленію, коли ти таке говориш...

— Тоді буду обережна. Не хочу, щоб ти знову шаленів. А тепер, любий, мені треба йти, справді.

— Зараз же приходь назад.

— Прийду, як тільки зможу.

— До побачення,

— До побачення, любий.

Вона пішла. Бог свідок, я не хотів закохатися в неї. Не хотів закохатися ні в кого. Але бог свідок, таки закохався, і тепер лежав на ліжку в госпіталі у Мілані, і в голові моїй снувалися всілякі думки, але було навдивовижу хороше; аж ось до палати зайшла міс Гейдж.

— Лікар уже їде,— сказала вона.— Він дзвонив з озера Комо.

— Коли він буде тут?

— Десь на кінець дня.

РОЗДІЛ XV

До кінця дня нічого не сталося. Лікар був невеличкий на зріст, тендітний і тихий; скидалось на те, що йому дуже дошкуляє війна. З делікатною і витонченою огидою

він повитягав з моїх стегон чимало дрібних сталевих осколків. Від місцевого знеболювання, до якого він удався, тканини немовби замерзали, і болю не було чути, аж поки зонд, скальпель чи пінцет проходили глибше, під знеболений шар. Як пацієнт я надто добре відчував, де кінчалося те замороження, тож невдовзі лікареві забракло його витонченої делікатності, і він сказав, що краще зробити рентген. Зондування не виправдує себе, пояснив він.

На рентген мене повезли до *Ospedale Maggiore*[1], і лікар, що робив знімки, був жвавий, вправний і веселий. Мене трохи підвели й тримали за плечі, так що я міг сам бачити напросвіт більші чужорідні тіла в моїх ногах. Знімки мали прислати згодом. Лікар попросив мене написати йому в записник моє прізвище, номер полку й декілька слів на згадку. Він заявив, що чужорідні тіла — це мерзота, паскудство, казна-що. А ті австрійці просто сучі діти. Скількох я вбив? Я не вбив жодного, але дуже хотів потішити його, отож і сказав, що поклав їх хтозна-скільки. Мене супроводила міс Гейдж, і лікар обняв її за стан і сказав, що вона вродливіша за Клеопатру. Чи вона зрозуміла? Була така цариця в Стародавньому Єгипті. То бог свідок, що вона вродливіша. Ми повернулися до свого невеличкого госпіталю санітарною машиною, і через деякий час, після того як мене безліч разів піднято з нош, я знову лежав у своєму ліжку нагорі. По обіді принесли знімки — лікар богом присягався, що зробить їх того ж дня, і додержав слова. Кетрін Барклі показала їх мені. Вони були в червоних конвертах, вона витягла їх звідти, піднесла проти світла, і ми обоє стали дивитися.

— Оце ліва нога,— сказала вона, тоді поклала знімок назад у конверт.— А це права.

— Сховай їх,— сказав я,— і йди сюди.

— Не можу,— відказала вона.— Я принесла їх на хвилину, щоб ти подивився.

Вона пішла, а я зоставсь лежати. День був жаркий, і мене аж нудило від лежання. Я послав швейцара по газети, щоб купив усі, які будуть.

Перш ніж він повернувся, до палати зайшло троє лікарів. Я давно помітив, що лікарі, яким бракує медичного досвіду, мають схильність збиватися до гурту й шукати ради один в одного. Лікар, що нездатен належним чином вирізати вам апендикс, порекомендує вам свого колегу, який не зможе як слід видалити мигдалики. Ці троє були саме такі лікарі.

— Оце наш герой,— сказав наш госпітальний лікар, що мав делікатні манери.

---

[1] Головний госпіталь *(італ.)*.

— День добрий,— сказав високий і худий бородань.

Третій лікар, що тримав у руках червоні конверти із знімками, не сказав нічого.

— Пов'язки знімемо? — запитав бородань.

— Авжеж. Сестро, зніміть, будь ласка,— мовив наш лікар до міс Гейдж.

Міс Гейдж розмотала бинти. Я подивився униз на свої ноги. У польовому госпіталі вони мали вигляд не дуже свіжого сирого біфштекса по-гамбурзькому. Тепер рани взялися струпом, коліно набрякло й посиніло, а литка стухла, зате гною не було.

— Дуже чисте все,— сказав наш лікар.— Дуже чисте й у доброму стані.

— Гм,— сказав бородатий лікар.

Третій дивився через плече госпітального лікаря.

— Зробіть ласку, зігніть коліно,— сказав бородань.

— Не можу.

— Перевіримо рухливість суглоба? — запитав бородань. Крім трьох зірочок, він мав на рукаві ще смужку. Отже, був у чині капітана.

— Авжеж,— сказав наш лікар.

Вони вдвох узялися за мою праву ногу і обережно почали згинати її.

— Боляче,— сказав я.

— Так, так. Ще трохи, колего.

— Годі. Більше не згинається,— сказав я.

— Рухливість обмежена,— сказав бородатий капітан. Тоді випростався.— Дозвольте ще раз глянути на знімки, колего,— Третій лікар подав йому один знімок.— Ні. Ліву ногу, будь ласка.

— Та це ж і є ліва, колего.

— Ваша правда. Я дивився не з того боку.— Він повернув знімок. Другий знімок він роздивлявся довше.— Бачите, колего? — і показав на одне з чужорідних тіл, заокруглене й виразно видне проти світла.

Вони всі уважно роздивлялися знімок.

— Єдине, що я можу сказати,— обізвався зрештою бородатий капітан,— потрібен час. Місяців зо три, а може, й півроку.

— Так. Треба, щоб відновилася рідина в суглобі.

— Авжеж. На це потрібен час. Як на мене, то я не дозволив би собі розтяти таке коліно, поки уламок не інкапсулювався

— Цілком згоден з вами, колего.

— Півроку на що? — запитав я.

— За півроку уламок інкапсулюється, і тоді можна буде безпечно оперувати коліно.

— Не вірю,— сказав я.

— Ви хочете зберегти ногу, юначе?

— Ні,— відказав я.

— Що?

— Я хочу, щоб її відрізали,— сказав я,— а натомість припасували гачок.

— Як вас розуміти? Який гачок?

— То він жартує,— сказав наш лікар і делікатно поплескав мене по плечу.— Він не хоче втратити ногу. Це дуже хоробрий юнак. Його представлено до срібної медалі за доблесть.

— Прийміть мої поздоровлення,— сказав бородатий капітан і потиснув мені руку.— Я можу сказати лиш одне: щоб безпечно оперувати таке коліно, треба зачекати принаймні півроку. Ви, звісно, можете мати й іншу думку.

— Щиро вам вдячний,— сказав я.— Я високо ставлю вашу думку.

Капітан поглянув на годинник.

— Нам час іти,— сказав він.— Усього вам найкращого.

— Вам теж усього найкращого і велике спасибі,— сказав я. Тоді потиснув руку третьому лікареві: «*Capitano Varini — Tenente Enry*» [1],— і всі троє вийшли з палати.

— Міс Гейдж,— гукнув я. Вона зайшла.— Будь ласка, попросіть на хвилинку нашого лікаря.

Він повернувся, тримаючи в руках кашкет, і став біля ліжка.

— Ви хотіли бачити мене?

— Так. Я не можу півроку чекати операції. Бога ради, докторе, чи доводилось вам лежати в ліжку півроку?

— Ви не будете весь час лежати. Спершу треба прогрівати рани на сонці. А потім можна буде й ходити на милицях.

— Півроку на милицях, а вже тоді операція?

— Так найбезпечніше. Треба, щоб чужорідні тіла взялись оболонкою і відновилася рідина. Після того можна буде не ризикуючи розтяти коліно.

— То ви теж вважаєте, що мені треба так довго чекати?

— Так найбезпечніше.

— А хто цей капітан?

— Дуже тямущий міланський хірург.

— Він у чині капітана, правда ж?

— Так, але він дуже тямущий хірург.

— Я не хочу, щоб мені зіпсував ногу якийсь капітан. Коли б він був добрий лікар, то мав би майорський чин. Я знаю, чого варті капітани, докторе.

— Він справді дуже тямущий хірург, і його думка важить для мене більше, ніж будь-кого іншого з тих, що я знаю.

---

[1] Капітан Варіні — лейтенант Енрі *(італ.)*.

— А можна, щоб мене оглянув інший хірург?

— Ну звісно, коли хочете. Але сам я послухався б поради доктора Варелли.

— Ви можете запросити до мене іншого хірурга?

— Я запрошу Валентіні.

— А хто він?

— Хірург Головного госпіталю.

— Гаразд. Я вам дуже вдячний. Розумієте, докторе, я просто не можу лежати півроку.

— Ви й не лежали б. Спершу приймали б сонячні ванни. Потім почали б помалу вправлятися. А тоді вже вам зробили б операцію.

— Ні, я не можу чекати півроку.

Лікар делікатно погладив пальцями кашкет, що його тримав у руці, й усміхнувся.

— Ви так поспішаєте назад на фронт?

— А чом би й ні?

— Дуже похвально,— сказав він.— Ви такий благородний юнак.— Він нахилився й делікатно поцілував мене в чоло.— Я пошлю по Валентіні. Не турбуйтесь і не роз'ятрюйте себе. Будьте розумним хлопчиком.

— Вип'єте зі мною, докторе?

— Ні, дякую. Я взагалі не п'ю.

— По одній.— Я подзвонив швейцарові, щоб він приніс склянки.

— Ні-ні, дякую. Мене чекають.

— До побачення,— сказав я.

— До побачення.

Години за дві до палати зайшов доктор Валентіні. Рухався він дуже стрімко, і кінчики його вусів стирчали догори. Він був у чині майора, мав смагле обличчя і весь час сміявся.

— Як же це ви вскочили в таку халепу? — запитав він.— Ану дайте гляну на знімки. Так... Так... Ага, ось воно... З вигляду ви здорові, мов кінь. А хто ця гарненька дівчина? Ваша кохана? Так я й подумав. Ну чи не паскудство ця війна? Тут болить? Ви славний хлопчина. Будете в мене як новісінький. А тут як? Ну звісно ж, болить. Так вони люблять робити боляче, ці лікарі. Як вас лікували досі? Ця дівчина не говорить по-італійському? Треба навчитися. Прегарна дівчина. Я міг би її навчати. Хай мене теж покладуть у цей госпіталь. Ні, але я неодмінно буду у вас за акушера, безплатно. Вона не розуміє? Вона народить вам гарного хлопця. Такого ж гарного й білявого, як сама. Ну, все добре. Все гаразд. Прегарна дівчина. Спитайте, чи не згóдить-

ся вона повечеряти зі мною. Ні, не буду відбивати її у вас. Дякую. Дуже дякую, міс. Оце і все. Все, що я хотів знати.— Він поплескав мене по плечу.— Перев'язувати не треба.

— Вип'єте зі мною чарочку, докторе Валентіні?

— Чарочку? Аякже. Вип'ю десять чарочок. Де вони?

— У шафі. Зараз міс Барклі дістане пляшку.

— За ваше здоров'я. За ваше здоров'я, міс. Прегарна дівчина. Я принесу вам кращого коньяку, ніж цей.— Він утер вуса.

— Коли, ви вважаєте, можна оперувати?

— Завтра вранці. Не раніш. Треба випорожнити шлунок. Промити вам тельбухи. Я зайду до тієї старої внизу і скажу все, що треба. До побачення. До завтра. Я принесу вам кращого коньяку. А ви тут непогано влаштувалися. До побачення. До завтра. Добре виспіться. Я прийду вранці.

Він помахав рукою з порога, вуса його стирчали догори, смагле обличчя всміхалося. На рукаві він мав зірку в чотирикутній облямівці, бо був майор.

РОЗДІЛ XVI

Тієї ночі у відчинені балконні двері, крізь які нам було видно над дахами, залетів кажан. У кімнаті було темно, туди доходив лише тьмяний відсвіт нічного міста, і кажан не злякався, а почав собі никати попід стелею, неначе просто неба. Ми лежали й дивилися на нього, і, гадаю, він нас не помітив, бо лежали ми дуже тихо. А коли кажан вилетів геть, ми побачили, як десь ген за вікнами спалахнув прожектор і світляний промінь поповз по небу; ми стежили за ним очима, аж поки він згас і знову стало темно. Вночі повіяв свіжий вітерець, і ми почули голоси зенітників, що чатували біля своєї гармати на сусідньому даху. Стало холоднувато, і вони понадягали плащі. Серед ночі мене пойняв острах, щоб до нас хтось не зайшов, але Кетрін сказала, що всі сплять. За ніч ми один раз заснули, а коли я прокинувся, Кетрін у кімнаті не було, але я почув, як вона йде коридором, а тоді двері відчинились і вона знов лягла поруч мене й сказала, що все гаразд, вона була внизу і там усі сплять. Вона підходила до дверей міс Ван Кемпен і чула, як та дихає уві сні. Вона принесла сухого печива, і ми з'їли його й випили трохи вермуту. Ми були голодні, але вона сказала, що вранці мені однаково зроблять промивання шлунка. Над ранок, коли вже розвидніло, я знову заснув, а коли прокинувся, побачив, що її знов немає. Вона прийшла свіжа й гарна і сіла на ліжко, і, поки я держав у роті термометр, зійшло сонце, і ми чули дух роси на покрівлях, а потім дух кави з сусіднього даху, де були зенітники.

— Оце б нам піти прогулятися,— сказала Кетрін.— Якби було крісло на колесах, я покатала б тебе.

— А як би я заліз у те крісло?

— Якось примостили б.

— Можна було б виїхати в парк і поснідати на вільному повітрі.— Я визирнув у відчинені балконні двері.

— А насправді ми зробимо ось що,— сказала вона,— підготуємо тебе до відвідин твого приятеля доктора Валентіні.

— По-моєму, він чудова людина.

— Мені він сподобався менше, ніж тобі. Та лікар він, як видно, добрий.

— Іди знов до мене, Кетрін. Прошу тебе,— сказав я.

— Не можна. Так хороше було вночі, правда ж?

— А ти не зможеш чергувати й цю ніч?

— Можливо, що й чергуватиму. Але ти не захочеш до мене.

— Ще й як.

— Ні, не захочеш. Тобі ніколи не робили операції. Ти не знаєш, як тобі буде.

— Буде добре.

— Тебе нудитиме, і ти про мене й не згадаєш.

— Тоді йди до мене зараз.

— Ні, любий,— сказала вона.— Мені треба зробити температурний графік і підготувати тебе.

— Ти просто не любиш мене, а то прийшла б.

— Дурненький ти.— Вона поцілувала мене.— Ну, з графіком усе гаразд. У тебе весь час нормальна температура. Така мила температура.

— А в тебе все миле.

— Де там. А от твоя температура справді мила. Я страшенно пишаюся твоєю температурою.

— Мабуть, у всіх наших дітей буде хороша температура.

— У наших дітей буде, напевне, препогана температура.

— А що ти маєш мені робити, поки прийде Валентіні?

— Та небагато. Але речі досить неприємні.

— Як на мене, краще б хтось інший.

— А як на мене, то ні. Я не хочу, щоб тебе торкався хтось інший. Нехай я дурна, але як подумаю, що до тебе може доторкнутися якась інша жінка, то ладна очі їй видряпати.

— Навіть Фергюсон?

— А надто Фергюсон, і Гейдж, і ще ота, як її там?

— Уокер?

— Еге ж. Тут забагато сестер. Якщо не буде нових хворих, нас відішлють звідси. Тепер уже є чотири сестри.

— Можливо, привезуть ще поранених. А мати менше сестер просто не можна. Госпіталь же чималий.

— Добре, якби ще когось привезли. Бо що, як мене кудись відішлють? А таки відішлють, якщо не буде нових хворих.

— Тоді і я поїду з тобою.

— Не кажи дурниць. Ти ще нікуди не можеш їхати. От видужуй швидше, любий, і ми неодмінно кудись поїдемо.

— А що буде потім?

— Можливо, війна скінчиться. Не може ж вона тривати вічно.

— Я видужаю,— сказав я.— Валентіні поставить мене на ноги.

— З його вусами та щоб не поставив! До речі, любий, коли тобі дадуть ефір, ти думай про щось інше, не про нас. Бо під наркозом люди часто робляться надміру балакучі.

— Про що ж мені думати?

— Про що завгодно. Тільки не про нас. Думай про своїх рідних. Чи навіть про якусь іншу дівчину.

— Не хочу.

— Тоді проказуй молитви. Це справить добре враження.

— А може, я й не говоритиму.

— Та звичайно. Багато людей мовчать.

— От і я мовчатиму.

— Не хвалися, любий. Будь ласка, не треба. Ти такий милий, і тобі ні до чого хвалитися.

— Ані словечком не прохоплюся.

— Ну от, знову ти хвалишся. Не треба хвалитися. А коли тобі скажуть глибоко дихати, просто починай проказувати молитви, чи там вірші, чи ще щось. Буде страшенно мило, і я пишатимусь тобою. Та й так пишаюся. В тебе страшенно мила температура, і спиш ти, наче хлопчик: обхопиш рукою подушку і уявляєш, ніби то я. Чи, може, інша дівчина? Якась прекрасна італійка?

— Ти, ти.

— Ну звісно, що я. Ой, я так люблю тебе, а Валентіні чудово прооперує тобі ногу. Добре, що мені не доведеться цього бачити.

— Але вночі ти чергуватимеш.

— Еге ж. Тільки тобі до того буде байдуже.

— Постривай, побачиш.

— Ну ось, любий. Тепер ти чистенький і всередині, і зовні. А скажи, багатьох ти кохав у житті?

— Нікого я не кохав.

— Навіть і мене?

— Тебе — так.

— А насправді скількох?

— Ні одної.

— А з багатьма... як це кажуть?.. ну, сходився.

— Ні з одною.

— Ти кажеш неправду.

— Еге.

— Ну гаразд, нехай так. Ніколи не кажи мені правди. Я не хочу знати. А вони були гарненькі?

— Я ніколи не знався з жодною.

— Так, правильно. А дуже звабні?

— Сном-духом не відаю.

— Ти тільки мій. Це правда, і ти ніколи не належав іншим. А якщо й належав, мені однаково. Я їх не боюся. Тільки не розповідай мені про них. А як сходяться — коли жінка каже, скільки це коштує?

— Не знаю.

— Ну звісно, що ні. А вона каже, що кохає його? Про це мені скажи. Я хочу знати.

— Так. Коли він цього хоче.

— А він каже, що кохає її? Про це теж скажи. Мені важливо знати.

— Каже, коли хоче.

— Але ти ніколи не казав? Правда?

— Не казав.

— Справді ні? Скажи мені правду.

— Ні,— збрехав я.

— Ти не міг такого казати,— мовила вона.— Я знаю, що не міг. Ой, я так кохаю тебе, любий.

Сонце вже підбилося над дахами, і я бачив у його ясному промінні шпилі собору. Я був чистенький і всередині, й зовні і чекав лікаря Валентіні.

— То отак воно? — запитала Кетрін.— Вона каже все, що він забажає?

— Не завжди.

— А я казатиму завжди. Я казатиму все, що ти забажаєш, і робитиму все, що забажаєш, і тоді ти ніколи не захочеш іншої дівчини, правда ж? — Вона подивилася на мене з щасливим усміхом.— Робитиму, що забажаєш, казатиму, що забажаєш, і ти мене завжди кохатимеш, правда?

— Авжеж.

— А чого б ти хотів зараз, коли вже цілком готовий?

— Іди знов до мене.

— Гаразд, іду.

— Люба моя, люба, люба,— сказав я.

— Ось бачиш,— сказала вона.— Я роблю все, чого ти хочеш.

— Ти в мене така хороша.

— Боюся тільки, що не вмію ще як слід тобі догодити.

— Ти дуже хороша.

— Я хочу того, чого хочеш ти. Мене самої уже й нема зовсім. Тільки те, чого хочеш ти.

— Ти просто чудо.

— Тобі хороше зі мною? Правда ж, тобі хороше? Ти не хочеш інших дівчат, ні?

— Ні.

— От бачиш. Тобі хороше зі мною. Я роблю все, чого ти хочеш.

РОЗДІЛ XVII

Коли я прийшов до тями після операції, то не мав такого відчуття, ніби мене зовсім не було. Нікуди ти не діваєшся. Тільки душить тебе. Не так, як ото при смерті, а просто задихаєшся від газу і врешті нічого вже не відчуваєш, а потім тобі однаково як з перепою, тільки коли починає вивертати, то йде сама жовч і після того анітрохи не легшає. В ногах ліжка я побачив торбини з піском. Вони лежали на якихось патрубках, що стриміли з гіпсу. Трохи згодом я побачив міс Гейдж, і вона запитала:

— Ну, як вам тепер?

— Краще,— сказав я.

— Те, що він зробив з вашим коліном, просто диво дивне.

— Довго тривала операція?

— Дві з половиною години.

— Я не молов якихось дурниць?

— Нічого ви не мололи. Мовчіть. Лежіть тихо.

Мене нудило, і Кетрін казала правду. Хто чергував уночі, мені було байдужісінько.

Тепер у госпіталі було ще троє хворих: худющий хлопчина з Червоного Хреста, родом із Джорджії,— у нього була малярія; славний хлопчина, теж доволі худий, із Нью-Йорка — з малярією і жовтяницею; і третій — дуже милий хлопчина, що хотів узяти на спомин головку від комбінованого шрапнельно-фугасного снаряда й намагався викрутити з неї детонатор. Такими снарядами австрійці стріляли в горах, і коли снаряд розривався, то головка летіла далі й вибухала від удару об землю.

Госпітальні сестри дуже полюбили Кетрін Барклі, бо вона ладна була перебрати на себе всі нічні чергування. З малярійними хворими клопоту вона мала небагато, а той хлопець, що викрутив снарядну головку, заприятелював з нами й ніколи не дзвонив уночі, хіба тільки з доконечної потреби; отож решту

часу ми з нею були разом. Я кохав її, і вона кохала мене. Удень я відсиплявся, а коли ми не спали, то писали одне одному записки й передавали з Фергюсон. Вона була хороша дівчина, та Фергюсон. Я так нічого про неї і не дізнався, окрім того, що один її брат служив у п'ятдесят другій дивізії, а ще один воював у Месопотамії і що вона була дуже приязна до Кетрін Барклі.

— Ви прийдете до нас на весілля, Фергі? — запитав я її одного разу.

— Ви ніколи не одружитесь.

— Неодмінно одружимось.

— Ні.

— Чому ні?

— Пересваритеся ще перед тим.

— Ми ніколи не сваримося.

— Ще маєте час.

— Ми не посваримося.

— Тоді помрете. Пересваритесь або помрете. Так уже ведеться. Ніхто не одружується.

Я взяв її за руку.

— Не чіпайте мене,— сказала вона.— Зовсім я не плачу. Може, у вас обох і буде ще все гаразд. Але глядіть не втягніть її в біду. Якщо ви втягнете її в біду, я уб'ю вас.

— Та не втягну я її в біду.

— Глядіть мені. Дай боже, щоб усе у вас було гаразд. Вам добре разом.

— Нам чудово разом.

— Тож не свариться і не втягніть її в біду.

— Не втягну.

— Ну глядіть, не забувайте. Я не хочу, щоб вона лишилася з дитям війни, як ото тепер кажуть.

— Хороша ви дівчина, Фергі.

— Неправда. Нема чого мене улещувати. Як ваша нога?

— Добре.

— А голова? — Вона торкнулася пальцями моєї потилиці. Я відчув щось ніби дотик до затерплої ноги.

— Голова мене ніколи не турбує.

— З такою гулею не штука було й з глузду зсунутися. То, кажете, вона вас не турбує?

— Ні.

— Тоді ви щасливчик. Записку написали? Я йду вниз.

— Ось візьміть,— сказав я.

— Ви б умовили її трохи відпочити від нічних чергувань. Вона надто стомлюється.

— Гаразд, спробую.

— Я хотіла раз підмінити її, але вона не згодилась. А інші й раді, що вона всі ночі чергує. Ви могли б дати їй трохи перепочити.

— Гаразд.

— Міс Ван Кемпен уже помітила, що ви спите аж до обіду.

— Щоб вона та не помітила.

— Було б добре, якби ви змусили її кілька ночей не чергувати.

— Та я б з охотою.

— Неправда. Але якщо ви умовите її, я вас поважатиму за це.

— Умовлю.

— Не вірю я вам.— Вона взяла записку і пішла.

Я подзвонив, і до палати зайшла міс Гейдж.

— Що сталося?

— Просто хочу поговорити з вами. Чи не здається вам, що міс Барклі слід би трохи відпочити від нічних чергувань? У неї дуже стомлений вигляд. Чому її так довго не зміняють?

Міс Гейдж подивилась на мене.

— Я ваш друг,— сказала вона.— Вам ні до чого так розмовляти зі мною.

— Що ви хочете цим сказати?

— Не прикидайтеся. Оце і все, чого ви хотіли?

— Вип'єте трохи вермуту?

— Вип'ю. Але потім одразу піду.— Вона дістала з шафи пляшку і принесла склянку.

— Ви беріть склянку,— сказав я,— а я питиму просто з шийки.

— За ваше здоров'я,— мовила міс Гейдж.

— А що там Ван Кемпен казала про мене — ніби я допізна сплю?

— Просто бурчала щось. Вона називає вас привілейованим пацієнтом.

— Ну й біс із нею.

— Вона не лиха,— сказала міс Гейдж.— Просто стара й дражлива. Ви їй з самого початку не сподобались.

— Я знаю.

— Ну, а мені ви подобаєтесь. І я вам друг. Не забувайте цього.

— Ви страшенно мила.

— Ні. Я знаю, хто для вас мила. Але я вам друг. Як ваша нога?

— Чудово.

— Я принесу холодної мінеральної води полити на неї. Певне, свербить під гіпсом. Надворі жарко.

— Ви на диво мила.

— Дуже свербить?

— Ні. Все добре.

— Зараз я поправлю торбинки з піском.— Вона нахилилась.— Я вам друг.

— Я знаю.

— Ні, не знаєте. Але колись дізнаєтесь.

Кетрін Барклі не чергувала три ночі, а тоді знов прийшла. Здавалося, ми роз'їжджались далеко й надовго і оце тепер знову зустрілися.

РОЗДІЛ XVIII

Того літа нам було дуже хороше. Коли я зміг виходити з госпіталю, ми наймали візника і їхали гуляти в парк. Пам'ятаю той екіпаж, коня, що йшов повільною ступою, візникову спину та лакований циліндр, а поруч мене — Кетрін Барклі. І коли наші руки стикалися — досить було, щоб моя рука ледь торкнулась її,— нас огортало збудження. Згодом, коли я почав ходити на милицях, ми вирушали вечеряти до Біффі чи в «Гран-Італіа» і завжди сідали за столик зовні, у Галереї. Офіціанти заходили й виходили, Галереєю ішли люди, на покритих скатертинами столах стояли свічки із щитками, і, коли ми врешті найдужче вподобали «Гран-Італіа», метрдотель Жорж почав залишати для нас столик. Він був тямущий офіціант, і ми завжди покладались на нього щодо вибору страв, а самі тим часом дивилися на людей, на оповиту сутінню Галерею і одне на одного. Ми пили сухе біле капрі, що його подавали у цеберку з льодом; куштували й чимало інших вин — фреза, барбера, солодкі білі вина. Під час війни там не держали окремого офіціанта для вин, і той-таки Жорж засоромлено усміхався, коли я розпитував його про такі вина, як фреза.

— Ну що то за вино, в нього смак полуниць,— відказав він.

— А чом би й ні? — спитала Кетрін.— Мабуть, зовсім непогано.

— Покуштуйте, пані, коли хочете,— сказав Жорж.— Але для пана лейтенанта дозвольте принести пляшечку марго.

— Я покуштую і того, Жорже.

— Пане, я б вам не радив. Та в ньому й полуничного смаку немає.

— А може, і є,— сказала Кетрін.— От буде чудово, якщо таки є.

— Я принесу,— сказав Жорж,— а коли пані вдовольниться, заберу назад.

Вино було не бозна-яке. Як і казав Жорж, воно не мало

навіть і полуничного смаку. Ми повернулися до капрі. Одного вечора в мене було обмаль грошей, і Жорж позичив мені сотню лір.

— Беріть, беріть, лейтенанте,— сказав він.— Я знаю, як воно буває. Знаю, що таке негусто в кишені. Якщо вам чи пані будуть потрібні гроші, я завжди до ваших послуг.

Після вечері ми повільно йшли Галереєю повз інші ресторани й повз крамниці зі спущеними залізними заслонами, а тоді зупинялися біля маленької бутербродної і купували там бутерброди: з шинкою та латуком, з анчоусами,— манюсінькі бутерброди на хрустких булочках завдовжки не більш як палець. То був наш припас на ніч, на той час, як зголодніємо. Потім ми виходили з Галереї, сідали тут-таки, проти собору, у відкритий екіпаж і повертались до госпіталю. Коли екіпаж спинявсь біля ганку, швейцар виходив нам назустріч, щоб допомогти мені впоратися з милицями. Я платив візникові, і ми їхали ліфтом нагору. Кетрін виходила на нижчому поверсі, де мешкали сестри, а я піднімався вище й шкандибав на милицях через коридор до своєї палати, іноді роздягався й лягав у ліжко, а іноді сідав на балконі, вмостивши хвору ногу на другий стілець, і дивився на ластівок над дахами, і чекав на Кетрін. Коли вона приходила нагору, ми зустрічалися, наче після довгої розлуки; я спинавсь на милиці і йшов разом з нею коридором, допомагаючи їй нести тазики до інших палат, а тоді дожидав за дверима або ж заходив з нею до палати: залежно від того, хто там лежав — котрийсь із наших приятелів чи ні,— а коли вона закінчувала всю свою роботу, ми сідали на балконі моєї кімнати. Потім я лягав у ліжко, і, коли всі уже спали й Кетрін була певна, що ніхто її не покличе, вона приходила до мене. Я любив розпускати їй коси, і вона сиділа на ліжку тихо й незворушно, тільки врядигоди раптом нахилялась і цілувала мене, а я витягав шпильки й складав їх на простирало, і її коси вже ледь трималися, і я дивився, як вона сидить, тиха й незворушна, а тоді витягав останні дві шпильки, і ось уже розпущені коси падали їй на плечі, вона схиляла голову, і ми обоє опинялися під ними, немовби в наметі чи за водоспадом.

У неї були напрочуд гарні коси, і часом я лежав і дивився, як вона закручує їх догори у тьмяному світлі, що проходило крізь прочинені двері, і навіть уночі вони вилискували, як ото іноді вода перед самим світанням. І обличчя в неї було привабне, і тіло, і дуже привабна гладенька шкіра. Бувало, ми лежали поряд, і я торкався кінчиками пальців її щік та чола, і під очима, й підборіддя та шиї, і казав:

— Точнісінько, як клавіші в рояля.

А вона гладила пальцем моє підборіддя й казала:

— Точнісінько, як наждачна шкурка, і може подряпати рояльні клавіші.

— Таке шорстке?

— Ні, любий. Я просто пожартувала.

То були чудові ночі, і навіть коли ми могли лише торкатись одне одного, то вже почували себе щасливими. Окрім великих утіх, було в нас чимало інших, дрібніших проявів кохання, і, навіть перебуваючи в різних кімнатах, ми намагались навіювати одне одному свої думки. Інколи в нас ніби щось і виходило, та, мабуть, просто тому, що ми обоє думали про те саме.

Ми казали одне одному, що одружилися ще першого дня, коли вона приїхала в госпіталь, і відлічували місяці від того нашого весільного дня. Я хотів, щоб ми одружились насправді, але Кетрін казала, що тоді її відішлють з госпіталю і що як тільки ми почнемо залагоджувати попередні формальності, за нею будуть стежити і нас розлучать. Нам довелося б узяти шлюб за італійським законом, а формальності там просто страхітливі. Я справді хотів, щоб ми одружилися, бо мене тривожило, що в нас може бути дитина, хоч таке спадало мені на думку й не часто; одначе самі перед собою ми вдавали, ніби одружені, й не дуже всім тим переймалися, і, мабуть, насправді я тільки радів, що ми не одружені. Пригадую, якось уночі ми розмовляли про це, і Кетрін сказала:

— Любий, але ж мене відішлють звідси.

— А може, й не відішлють.

— Напевне відішлють. Вирядять додому, і ми не побачимось аж до кінця війни.

— Я приїду у відпустку.

— На подорож до Шотландії і назад тобі не вистачить відпустки. До того ж я не хочу розлучатися з тобою. Та й навіщо нам тепер одружуватись? Ми й так одружені. Як на мене, то більшого й бажати годі.

— Я ж хотів цього тільки задля тебе.

— Ніякої мене окремо не існує. Я — це ти. І не відмежовуй мене від себе.

— Я гадав, усі дівчата хочуть заміж.

— Правда, хочуть. Але ж, любий, я заміжня жінка. Я одружена з тобою. Хіба я тобі погана дружина?

— Ти премила дружина.

— Розумієш, любий, я вже раз скуштувала, як то чекати одруження.

— Не хочу про це чути.

— Ти ж знаєш, що я люблю тебе. Тобі має бути байдуже, як мене й любив хтось інший.

— Мені не байдуже.

— Не треба ревнувати до людини, якої вже й на світі нема, а тобі я віддала все.

— Я не ревную, але не хочу про це чути.

— Бідолашний ти мій. А от я знаю, що ти мав усяких там дівчат, але мені до того байдужісінько.

— А може, нам якось одружитися потайки? На випадок, коли зі мною щось станеться або в тебе буде дитина.

— Одружитися можна лише в два способи: церковний чи громадянський, іншого немає. А таємно ми й так одружені. Розумієш, любий, коли б я була віруюча, воно б для мене багато важило. Але я зовсім не віруюча.

— Ти ж дала мені святого Антонія.

— То просто на щастя. І мені його хтось дав.

— Отже, тебе ніщо не тривожить?

— Тільки те, що мене можуть розлучити з тобою. Ти моя релігія. Все, що я маю в житті.

— Ну гаразд. Але досить тобі сказати хоч слово, і ми того ж дня одружимось.

— Любий, не говори так, наче ти мусиш рятувати мою доброчесність. Я й так цілком доброчесна. Не можна ж соромитись того, від чого ти щасливий і чим пишаєшся. А ти хіба не щасливий?

— Але ти не покинеш мене задля когось іншого?

— Ні, любий. Я ніколи не покину тебе ні задля кого. Нас можуть спіткати всілякі лиха. Та цього тобі нема чого боятися.

— Я не боюся. Але я так люблю тебе, а ти вже любила колись іншого.

— І що з ним сталося?

— Його вбито.

— Атож, а коли б не це, я не зустрілася б з тобою. Я не з тих, що зраджують, любий. У мене чимало вад, але я вірна й незрадлива. Тобі ще колись набридне, що я така вірна.

— Мене скоро пошлють назад на фронт.

— Не треба думати про це, поки ти ще тут. Ти ж бачиш, любий, я щаслива, і нам так хороше разом. Я вже хтозна-скільки не була щаслива, а коли зустріла тебе, у мене мало не тьмарився розум. Та, мабуть, таки тьмарився. Але тепер ми щасливі і любим одне одного. То будьмо ж просто щасливі, та й годі. Хіба ти не щасливий, любий? Може, я роблю щось таке, що тобі не до душі? Скажи — що мені робити, щоб догодити тобі? Хочеш, я розпущу коси? Хочеш побавитись ними?

— Так, і ляжеш до мене.

— Гаразд. Тільки спершу піду провідаю хворих.

РОЗДІЛ XIX

Так минало літо. Ті дні в пам'яті збереглися не дуже виразно, пригадую тільки, що було жарко і газети рясніли вістями про перемоги. Я мав міцне здоров'я, і ноги в мене швидко загоювались, отож скоро після того, як уперше став на милиці, я облишив їх і почав ходити з ціпком. Потім мені приписали лікувальні процедури в Головному госпіталі: згинання колін у механічних апаратах, ультрафіолетове опромінення в дзеркальній камері, масаж, ванни. Я ходив туди пополудні, а потім заглядав у кафе, випивав чогось і читав газети. Тинятись по місту я не любив і просто з кафе повертав назад до свого госпіталю. Мені хотілося тільки одного: бачити Кетрін. Решту часу я ладен був згаяти абияк. Здебільшого цілий ранок я спав, а після обіду часом вирушав на кінні перегони і вже потім на процедури. Інколи заходив до Англо-американського клубу, сідав там у глибоке шкіряне крісло біля вікна й читав журнали. Відтоді як я облишив милиці, нам уже не дозволяли виходити удвох: вважалося, що одній сестрі негоже показуватись на люди з пацієнтом, що видимо не потребував сторонньої допомоги, і через те протягом дня нам рідко випадало побути разом. А втім, іноді, коли з нами могла піти й Фергюсон, ми таки вибиралися кудись підвечеряти. Міс Ван Кемпен погодилась на тому, що я і Кетрін великі друзі, бо мала з неї добру допомогу в госпіталі. Вона чомусь уявила собі, що Кетрін походить з визначної родини, і це остаточно зміцнило її прихильність. Міс Ван Кемпен надавала величезної ваги походженню, та й сама була неабиякого роду. До того ж у госпіталі тепер прибуло хворих, і вона мала досить клопоту й без нас. Літо було жарке, і хоч я знав у Мілані багатьох людей, проте завжди прагнув повернутися до свого госпіталю ще завидна. На фронті італійці просувалися по Карсо, захопили Кук на тому березі проти Плави й вели наступ на плато Баїнзіцца. Вісті з Західного фронту були не такі втішні. Скидалось на те, що війна затяглася надовго. Тепер і ми вступили в неї, але, як мені здавалося, ще добрий рік мав піти на те, щоб перевезти через океан сяке-таке військо і підготувати його до бою. Наступний рік обіцяв бути поганим, та міг виявитись і добрим. Італійці втрачали силу-силенну людей. Я не уявляв собі, як таке може тривати далі. Навіть якби вони взяли усю Баїнзіццу й Сан-Габрієле, у австрійців залишалося ще безліч гір по той бік. Я сам бачив їх. Усі найвищі гори були на тому боці. На Карсо тривав наступ, але внизу, на морському узбережжі, там болота й мочарі. Наполеон ударив би по австрійцях на рівнині. Він ніколи б не вступив з ними у бій у горах. Він дав би їм спуститися вниз і вдарив би під Вероною. Та на Західному фронті ніхто

ні по кому так і не вдарив. Певно, війни тепер не кінчаються перемогами. А може, й взагалі не мають кінця. Може, настала нова Столітня війна. Я поклав газету назад на поличку і вийшов з клубу. Обережно спустився сходами й попростував по Віа Мандзоні. Перед Гранд-Отелем я побачив старого Маєрса та його дружину, що виходили з екіпажа. Вони повертались з перегонів. Жінка мала високий бюст і була в чорній атласній сукні. Він був присадкуватий, старий, із сивими вусами, а до того ж плоскостопий, і через те мусив ходити з ціпком.

— Здрастуйте, здрастуйте! — Вона подала мені руку.

— Моє шанування,— сказав Маєрс.

— Як минули перегони?

— Дуже добре. Просто чудово. Я тричі виграла.

— А вам як повелося? — запитав я Маєрса.

— Непогано. Теж виграв раз.

— Я ніколи не знаю, як йому ведеться,— мовила місіс Маєрс.— Він ніколи мені не каже.

— Мені ведеться непогано,— сказав Маєрс. Він намагався бути приязним.— Вам теж слід би вибратись туди.— Коли він говорив, здавалося, що він не дивиться на тебе або ж плутає тебе з кимось іншим.

— Та я б залюбки,— сказав я.

— Я днями навідаю вас у госпіталі,— мовила місіс Маєрс.— Приготувала дещо для своїх хлоп'ят. Усі ви мої хлоп'ята. Так-так, ви мої любі хлоп'ята.

— Усі будуть раді побачити вас.

— Любі мої хлоп'ята. І ви теж. Ви один з моїх любих хлоп'ят.

— Мені час вертатись до госпіталю,— сказав я.

— Вітайте від мене всіх моїх любих хлоп'ят. Я приготувала для них багато всячини. Привезу доброї марсали й тістечок.

— До побачення,— мовив я.— Всі будуть страшенно раді.

— До побачення,— відказав Маєрс.— Приходьте до Галереї. Ви ж знаєте, де мій столик. Ми там щовечора збираємось.

Я рушив далі вулицею. Тоді надумав зайти до «Кова» й купити щось для Кетрін. У «Кова» я вибрав коробку шоколадних цукерок і, поки дівчина загортала її, заглянув до бару. Там були двоє англійців і кілька військових пілотів. Я випив у самоті келих мартіні, розплатився, забрав при виході свою коробку цукерок і попростував до госпіталю. Перед невеличким баром на вулиці, що йде від «Ла Скала», я натрапив на купку знайомих; там були віце-консул, двоє молодиків, що навчалися співу, і Етторе, італієць із Сан-Франціско, що служив у італійській армії. Я погодився випити з ними. Одного із співаків звали Ролф Сіммонс, а співав він під ім'ям Енріко дель Кредо. Я ніколи не чув, як

він співає, але сам він весь час вважав, що от-от має прославитись. Він був гладкий, на обличчі в нього видніли шерхлі червоні плями коло носа й рота, неначе він хворів на сінну гарячку. Він щойно повернувся після виступу в П'яченці. Співав там у «Тосці» й мав нібито величезний успіх.

— Ви, звісно, ніколи не чули мене,— сказав він.

— А коли вас можна буде почути тут?

— Восени співатиму в «Ла Скала».

— Б'юсь об заклад, що його закидають стільцями,— обізвався Етторе.— Ви не чули, як на нього кидали стільці в Модені?

— Це підла брехня.

— Кидали, кидали,— сказав Етторе.— Я там був. І сам кинув шість стільців.

— Та хто ви такий? Нікчемний макаронник із Фріско!

— Він не вміє співати по-італійському,— провадив Етторе.— Скрізь, куди поїде, на нього кидають стільці.

— У П'яченці найгірший театр на всю Північну Італію,— сказав другий тенор.— У тому жалюгідному сараї просто неможливо співати, даю вам слово.— Цей тенор звався Едгар Сандерс, а виступав як Едуардо Джованні.

— Шкода, що я не був там і не бачив, як вас закидали стільцями,— не вгавав Етторе.— Ви ж обидва не вмієте співати по-італійському.

— Він просто бевзь,— сказав Едгар Сандерс.— Тільки те й знає, що кидатись стільцями.

— Усі тільки те й знають, коли ви двоє співаєте,— сказав Етторе.— А поїдете в Америку, то будете там вихвалятися своїми тріумфами в «Ла Скала». Та вам у «Ла Скала» й однієї ноти не дадуть проспівати.

— Я таки буду співати в «Ла Скала»,— сказав Сіммонс.— У жовтні співатиму в «Тосці».

— Підем послухаємо, Маку? — мовив Етторе до віце-консула.— Треба ж буде комусь їх боронити.

— Може, на той час прибуде на підмогу американська армія,— сказав віце-консул.— Вип'єте ще, Сіммонсе? А ви, Сандерсе?

— Гаразд,— відказав Сандерс.

— Я чув, вам мають дати срібну медаль,— звернувся до мене Етторе.— Що вам записали в поданні?

— Не знаю. Та й чи дадуть узагалі, ще не знаю.

— Напевне дадуть. Ото закрутяться коло вас дівчата в «Кова»! Заберуть собі в голову, ніби ви сам-один поклали дві сотні австріяків чи захопили цілу траншею. Повірте, що мої відзнаки далися мені нелегко.

— А скільки ви їх маєте, Етторе? — запитав віце-консул.

— Усі, які є,— сказав Сіммонс.— Задля цього ж і війну почали.

— Я мав отримати дві бронзові й три срібні медалі,— сказав Етторе.— Але затвердили тільки одне подання.

— А решту чому ні? — запитав Сіммонс.

— Ті операції не мали успіху,— відповів Етторе.— А коли операція не має успіху, медалей нікому не дають.

— Скільки разів ви поранені, Етторе?

— Тричі тяжко. Ось же в мене три нашивки. Бачите? — Він розправив рукав. То були паралельні сріблясті смужки на чорному тлі, пришиті до рукава дюймів на вісім нижче від плеча.

— Ви теж маєте одну,— мовив Етторе до мене.— Добре, коли їх маєш, повірте. Як на мене, то краще, ніж медалі. Даю вам слово, друже, мати три нашивки — це неабищо. На одну — і то треба дістати таке поранення, щоб три місяці пролежати в госпіталі.

— А куди вас поранено, Етторе? — спитав віце-консул.

Етторе закасав рукав.

— Осьде.— Він показав глибокий червоний шрам.— І в ногу, отут. Я не можу показати, бо на мені обмотки. І ще в ступню. Там відмерла кістка і весь час смердить. Я щоранку витягую дрібні уламки, та вона однаково смердить.

— Чим це так? — запитав Сіммонс.

— Ручною гранатою. Є такі, схожі на товкачі. Враз шмат ступні відтяло. Ви, певне, знаєте їх, ті бісові товкачі? — обернувся він до мене.

— Авжеж.

— Я бачив того сучого сина, що пожбурив її,— сказав Етторе.— Мене збило з ніг, і я вже думав, що тут і амінь, але в тих клятих товкачах майже нема чому вибухати. А того сучого сина я застрелив з гвинтівки. Я завжди ношу гвинтівку, аби не видно було, що я офіцер.

— Який він мав вигляд? — запитав Сіммонс.

— Єдина ота граната в нього й була,— провадив Етторе.— Не знаю, на біса він її пожбурив. Мабуть, давно хотів подивитися, що з того вийде. Певне, й бою справжнього ще ніколи не бачив. Ну, я його й поклав, сучого сина.

— Який він мав вигляд, коли ви його застрелили? — знову спитав Сіммонс.

— А звідки мені, в біса, знати? — відказав Етторе.— Я пальнув йому в живіт. У голову не стріляв — боявся схибити.

— Давно ви вже офіцер, Етторе? — запитав я.

— Два роки. Скоро буду капітаном. А ви давно в лейтенантах?

— Третій рік минає.

— Вас не зроблять капітаном, бо ви не знаєте як слід італійської мови,— сказав Етторе.— Говорити можете, а от читати й писати не дуже. Щоб стати капітаном, треба мати освіту. А чом би вам не перейти до американської армії?

— Може, й перейду.

— Та я й сам би з охотою. Слухайте, Маку, скільки там платять капітанові?

— Не знаю точно. Здається, десь так доларів двісті п'ятдесят.

— Милий боже, двісті п'ятдесят доларів! Ото було б життя! Швидше переходьте до американської армії, Фреде. А там, може, й мене перетягнете.

— Гаразд.

— По-італійському я можу командувати ротою. То легко навчився б і по-англійському.

— Бути вам генералом,— сказав Сіммонс.

— Ні, для генерала я не досить учений. Генералові до біса знати треба. Ось ви собі гадаєте, що воювати кожний дурень може. А в самих не стало б тями й на якогось там капрала.

— Мені, хвалити бога, капралом бути не доведеться,— сказав Сіммонс.

— А може, й доведеться, як візьмуться й до вас, лежнів. Ой, якби вас обох та до мене у взвод! І Мака теж. Я б призначив вас своїм ординарцем, Маку.

— Ви чудовий хлопець, Етторе,— сказав Мак.— Боюся тільки, що мілітарист.

— До кінця війни я буду полковником,— заявив Етторе.

— Якщо не загинете.

— Ні, не загину.— Він торкнувся великим і вказівним пальцями зірочок на комірі.— Бачили, що я зробив? Ми завжди беремося за зірочки, коли хтось згадує про загибель.

— Ходім, Сіме,— сказав Сандерс, підводячись.

— Ходім.

— До побачення,— сказав я.— Мені теж час іти.— Годинник у барі показував за чверть шосту.— Чао, Етторе.

— Чао, Фреде,— відказав Етторе.— Просто чудово, що вам дадуть срібну медаль.

— Не знаю, чи дадуть.

— Дадуть, дадуть, Фреде. Я чув, що вам неодмінно мають дати.

— Ну, бувайте,— сказав я.— Не вскочте в якусь халепу, Етторе.

— Не турбуйтеся за мене. Я не впиваюсь і не тягаюся з повіями. Не пияк і не бахур. Я знаю, чого мені треба.

— Бувайте,— сказав я.— Я радий, що ви скоро дослужитесь до капітана.

— Мені не треба дослужуватись. Мені дадуть капітана за воїнську доблесть. Ви ж знаєте. Три зірки із схрещеними мечами й короною над ними. Ось вам Етторе.

— На все добре.

— На все добре. Коли вам назад на фронт?

— Скоро вже.

— Ну, десь іще стрінемось.

— До побачення.

— До побачення. Бережіть себе.

Я пішов завулком, а звідти навпростець до госпіталю. Етторе було двадцять три роки. Його виховав дядько у Сан-Франціско, і він саме гостював у батька з матір'ю в Туріні, коли почалася війна. Він мав сестру, яку разом з ним послали до дядька в Америку, і того року вона закінчувала вчительський коледж. Він був загальновизнаний, узаконений герой, що наганяв нудьгу на всіх, хто з ним стикався. Кетрін терпіти його не могла.

— У нас теж є герої, любий,— казала вона.— Та здебільшого вони куди скромніші.

— А я нічого проти нього не маю.

— І я не мала б, якби він не був такий пихатий. Мене від нього просто нудить, нудить, нудить.

— Мене теж нудить.

— Дуже мило, що ти так кажеш, любий. Але не треба кривити душею. Ти можеш уявити собі, який він на фронті, і знаєш, чого він там вартий, але мені на таких типів шкода й глянути.

— Я знаю.

— Дуже-дуже мило, що знаєш, і я таки спробую ставитись до нього прихильніше, хоч насправді він страшенно осоружний, страшенно.

— Сьогодні він казав, що скоро буде капітаном.

— Рада за нього,— сказала Кетрін.— Ото, мабуть, тішиться.

— А ти не хотіла б, щоб і я мав трохи вищий чин?

— Ні, любий. З мене досить, щоб ти мав такий чин, з яким дозволено ходити в добрі ресторани.

— Ну, такий чин я й тепер маю.

— От і чудово. Більшого мені й не треба. Бо ще, гляди, запишаєшся. Знаєш, любий, я страшенно рада, що в тобі нема отієї пихи. Я, звісно, пішла б за тебе, коли б ти навіть і пишався, та все ж куди спокійніше мати чоловіка, що не дере носа.

Ми сиділи на балконі й тихенько розмовляли. Уже мав би зійти місяць, але над містом стояв туман, і місяць не сходив; а трохи згодом замрячило, і ми повернулися до кімнати. Мряка надворі перейшла в дощ, і невдовзі полило мов з відра; ми чули,

як злива тарабанить по даху. Я встав і підійшов до балконних дверей подивитися, чи дощ не заливає до кімнати, але під дверима було сухо, і я залишив їх відчинені.

— Кого ще ти бачив? — запитала Кетрін.

— Містера і місіс Маєрс.

— Ото дивна пара.

— Удома його нібито засадили до в'язниці. А потім випустили доживати віку.

— То тепер він щасливо живе собі в Мілані.

— Не знаю, чи щасливо.

— Після в'язниці, гадаю, доволі щасливо.

— Вона збирається сюди, привезе гостинці.

— Гостинці вона привозить чудові. Ти теж її любий хлопчик?

— Один з багатьох.

— Ви всі її любі хлоп'ята,— сказала Кетрін.— Вона страх як любить таких хлоп'ят. Послухай, як шумить дощ.

— Справжня злива.

— Ти завжди мене кохатимеш?

— Завжди.

— І дощ нічого не завадить?

— Ні.

— От і добре. А то я боюся дощу.

— Чому? — Мене хилило на сон. Надворі не вщухав дощ.

— Не знаю, любий. Я завжди боялася дощу.

— А я люблю дощ.

— Я люблю гуляти під дощем. Але він приносить нещастя в коханні.

— Я завжди кохатиму тебе.

— Кохатиму тебе і в дощ, і в сніг, і в град... Як там далі?

— Не знаю. Здається, я от-от засну.

— Спи, любий. Я тебе однаково кохатиму.

— Невже ти справді боїшся дощу?

— З тобою — ні.

— І чого ти його боїшся?

— Не знаю.

— Скажи.

— Не треба.

— Скажи.

— Ні.

— Скажи.

— Ну гаразд. Боюся тому, що часом мені ввижається, ніби я помираю в дощ.

— Не може бути.

— А іноді ввижається, що й ти помираєш.

— Оце вже ймовірніше.

— Ні, любий, ні. Адже я можу вберегти тебе. Я певна, що можу. А от самому собі ніхто не зарадить.

— Ну годі вже, будь ласка. Не хочу, щоб ти була цю ніч навіженою шотландкою. Нам недовго лишилося бути разом.

— Твоя правда, та все одно я навіжена шотландка. Ну, годі, то й годі. Усе це дурниці.

— Авжеж.

— Звісно, що дурниці. Нікчемні дурниці. Я не боюся дощу. Я не боюся дощу. О боже, боже, якби ж то мені його не боятися!..— Вона вже плакала.

Я почав заспокоювати її, і вона затихла. А дощ надворі усе не вщухав.

РОЗДІЛ XX

Одного дня по обіді ми поїхали на перегони. З нами були й Фергюсон, і Кроуелл Роджерс — той хлопчина, що його поранило в очі осколками снарядної головки. Після обіду дівчата пішли вбиратися, а ми з Кроуеллом сиділи на ліжку в його палаті й читали у кінноспортивній газеті повідомлення про минулі перегони та прогнози на той день. Голова Кроуелла була обмотана бинтами, і всі ті перегони його мало цікавили, одначе, аби якось згаяти час, він постійно читав кінноспортивну газету й знав усіх коней, про яких там писалося. Він сказав, що коні того дня будуть препаршиві, але іншого вибору ми не мали. Старий Маєрс ставився до Кроуелла прихильно й завжди підказував йому, на якого коня закладатись. Сам Маєрс вигравав майже на всіх перегонах, але підказувати іншим не любив, бо від того зменшувались виграші. На перегонах панувало шахрайство. В Італії виступали жокеї, вигнані з усіх усюд. Маєрс завжди мав певні відомості, але питати в нього порад я не любив, бо він відповідав далеко не завжди і щоразу було видно, що йому страх як не хочеться нічого казати; проте він чомусь почував себе зобов'язаним давати нам поради й охочіше давав їх Кроуеллові. У Кроуелла були пошкоджені очі, притому одне досить тяжко, а Маєрс сам мав якийсь клопіт з очима, отож і вирізняв Кроуелла. Своїй дружині він ніколи не казав, на якого коня закладається, і вона то вигравала, то програвала, здебільшого програвала, і без угаву говорила.

Ми четверо вирушили відкритим екіпажем до Сан-Сіро. День був погідний, і ми їхали через парк, а потім понад трамвайною колією, аж поки виїхали на курну дорогу за містом. Обабіч дороги ми бачили вілли, обнесені залізними огорожами, великі занедбані сади, канави з проточною водою, припалі поро-

хом городи. Далі на рівнині було видно селянські хати й розкішні зелені поля, помережані зрошувальними канавами, а ген на півночі здіймалися гори. Перед воротями іподрому збилося чимало екіпажів, та контролери пропустили нас без квитків, бо ми були у військовій формі. Ми зійшли з екіпажа, купили програмки й рушили через усе внутрішнє поле, а далі через рівний і пругкий дерен доріжки до вигону. Трибуни були старі, дерев'яні, під ними містилися закладні каси, а ще ряд кас був біля стаєнь. На внутрішньому полі попід огорожею юрмилися солдати. На вигоні було повно людей, і під деревами за трибуною вже прогулювали по колу тогоденних коней. Ми побачили серед публіки кількох знайомих, дістали стільці для Фергюсон та Кетрін і почали роздивлятися коней.

Вони виступали по колу один за одним, схиливши голови, на поводу в конюхів. Один кінь був дивовижної багряно-чорної масті, і Кроуелл божився, що він фарбований. Ми придивились пильніш і визнали, що, може, й справді так. Того коня вивели вже наприкінці, саме перед тим, як пролунав сигнал сідлати. Ми знайшли його в програмі за номером на рукаві у конюха; він значився там як вороний мерин на ймення Япалак. Він мав стартувати у заїзді для коней, що ніколи не перемагали в заїздах з виграшем понад тисячу лір. Кетрін не мала сумніву, що він перефарбований. Фергюсон не могла сказати напевне. Я вважав, що кінь підозрілий. Ми погодилися закластись на нього й зібрали гуртом сто лір. У таблиці виграш на нього був визначений тридцять п'ять до одного. Кроуелл пішов робити заклáд, а ми тим часом дивилися, як жокеї виписали ще коло, а тоді повернули з-під дерев на доріжку й повільним чвалом рушили до закруту, де був старт.

Ми піднялися на трибуну, щоб спостерігати перегони. Тоді в Сан-Сіро ще не було стартового бар'єра, і стартер сам вирівняв коней, що здавалися з трибуни зовсім малими, а тоді пустив їх зі старту, лунко цьвохнувши своїм довгим хлистом. Вони промчали повз нас, і вороний був на чолі, а на повороті вже йшов набагато попереду від інших. Я дивився в бінокль, як вони скачуть по той бік поля, й побачив, що жокей силкується здержати його, але не може, і коли вони повернули на останню пряму, вороний на п'ятнадцять корпусів випереджав решту коней. Перетнувши лінію фінішу, він пройшов з розгону ще майже півкола.

— Оце пощастило,— сказала Кетрін.— Ми одержимо більш як три тисячі лір. Він таки чудовий кінь.

— От тільки б не злиняв він до виплати,— зауважив Кроуелл.

— Він справді премилий коник,— сказала Кетрін.— Цікаво, чи заклався на нього містер Маєрс.

— Ну як, виграли? — гукнув я до Маєрса.

Він кивнув головою.

— А я ні,— обізвалася місіс Маєрс.— Ви, діточки, на кого закладали?

— На Япалака.

— Та невже? Це ж виграли тридцять п'ять до одного!

— Нам сподобалась його масть.

— А мені ні. Якийсь він був миршавий. Та й не радили на нього закладатися.

— Виграш буде невеликий,— сказав Маєрс.

— У таблиці сказано тридцять п'ять,— заперечив я.

— Виграш буде невеликий,— повторив Маєрс.— В останню мить на нього зробили величезний заклад.

— Хто?

— Кемптон та його хлопці. Ось побачите. Не буде й двох до одного.

— То, виходить, ми не одержимо трьох тисяч лір,— сказала Кетрін.— Не перегони, а шахрайство!

— Одержимо двісті.

— Це однаково що нічого. Що нам двісті лір. Я сподівалася на три тисячі.

— Таке шахрайство, аж гидко,— докинула Фергюсон.

— А втім,— сказала Кетрін,— якби це була чесна гра, ми ніколи б на нього не заклали. Але мені дуже хотілось одержати три тисячі.

— Ходім униз, вип'ємо трохи й побачимо, що там платять,— сказав мені Кроуелл.

Ми підійшли до дошки, на якій сповіщали про виграші, і, коли пролунав дзвін до виплати, проти номера Япалака виставили 18,50. Це означало, що чистий виграш на заклад у десять лір навіть менший від самого закладу.

Ми зайшли в бар під трибуною й випили віскі з содовою. Там ми натрапили на двох знайомих італійців та Мак-Адамса, віце-консула, і вони піднялися з нами на трибуну, де сиділи дівчата. Італійці були страшенно манірні; Мак-Адамс завів розмову з Кетрін, а ми тим часом пішли вниз робити нові закладки. Біля механічного лічильника стояв містер Маєрс.

— Спитай-но в нього, на кого він закладає,— мовив я до Кроуелла.

— На кого граєте, містере Маєрс? — запитав Кроуелл.

Маєрс витяг з кишені свою програмку й показав олівцем на номер п'ятий.

— Ви не проти, як і ми на нього зіграємо? — спитав Кроуелл.

— Грайте, грайте. Тільки не кажіть моїй дружині, що це я вам порадив.

— Може, вип'єте з нами? — запропонував я.

— Ні, дякую. Я взагалі не п'ю.

Ми заклали сто лір на п'ятий номер як на переможця та ще сто на місце в заїзді і знов пішли випили віскі з содовою. Я почував себе чудово, ми зустріли ще двох італійців і випили з кожним по одній, а тоді повернулися до дівчат. Ці італійці теж страшенно манірились і немовби змагалися з тими двома, що їх ми привели перше. Дуже скоро ніхто вже не міг усидіти на місці. Я віддав Кетрін квитанції.

— Який кінь?

— Не знаю. Містер Маєрс порадив.

— Ти навіть не знаєш, як його звуть?

— Ні. Можна подивитись у програмі. Здається, номер п'ятий.

— Така довірливість просто зворушує,— сказала вона.

Номер п'ятий переміг, але виграшу однаково що й не було. Містер Маєрс розсердився.

— Щоб виграти двадцять лір, треба закласти дві сотні,— сказав він.— Дванадцять до десяти. Не варта справа заходу. Моя дружина програла двадцять лір.

— Я теж піду з тобою вниз,— сказала Кетрін.

Усі італійці враз підхопилися на ноги. Ми з Кетрін спустилися вниз і пішли до вигону.

— Тобі подобається все це? — запитала Кетрін.

— Та начебто.

— Як на мене, тут справді непогано,— сказала вона.— От тільки забагато знайомих, просто несила їх зносити, любий.

— То ще не багато.

— Я знаю. Але оті Маєрси, і той добродій із банку з дружиною та дочками...

— Він дає гроші під мої чеки,— сказав я.

— Хай так. Та коли б не він, то хтось інший давав би. А оті четверо просто жахливі.

— Ми можемо залишитись тут і спостерігати перегони з-за огорожі.

— Оце буде найкраще. І ще, любий, давай зробимо заклад на коня, про якого ми нічого не чули і на якого не заклався б містер Маєрс.

Ми заклались на коня, що звався Світлим, і він прийшов до фінішу четвертий з п'ятьох. Ми сперлись на огорожу й дивилися, як коні, гупаючи копитами, скачуть повз нас, і бачили вдалині гори, а ближче, за деревами й полями,— Мілан.

— Тепер мені легше дихається,— сказала Кетрін.

Коні вже повертались після заїзду й проходили крізь ворітця засапані й геть спітнілі; жокеї заспокоювали їх і скеровували під дерева, щоб там злізти з сідел.

— Ти не хотів би чогось випити? Ми могли б посидіти тут і подивитись на коней.

— Зараз принесу,— сказав я.

— Хлопчик принесе,— сказала Кетрін.

Вона махнула рукою, і до нас підійшов хлопчина з бару «Пагода», що був біля стаєнь. Ми сіли за круглий залізний столик.

— Хіба не краще, коли ми самі?

— Авжеж,— сказав я.

— Я почувала себе страшенно самотньою серед усіх тих людей.

— Тут чудово,— сказав я.

— Так. Дуже гарний іподром.

— Приємний.

— Гляди тільки, щоб я не зіпсувала тобі розваги, любий. Одне твоє слово — і ми вертаємось назад.

— Ні,— сказав я.— Ми залишимось тут і питимем вино. А потім, коли почнеться стипль-чез, підем і станемо проти ями з водою.

— Ти такий добрий до мене,— сказала вона.

Ще трохи побувши на самоті, ми залюбки повернулися до інших. День минув чудово.

РОЗДІЛ XXI

У вересні настали перші холодні ночі, потім і холодні дні, листя на деревах у парку почало жовкнути, і ми зрозуміли, що літо минуло. На фронті справи були кепські, і італійці все ще не могли взяти Сан-Габрієле. Бої на плато Баїнзіцца припинились, а десь у середині місяця майже припинились бої і за Сан-Габрієле. Узяти цю гору так і не змогли. Етторе повернувся на фронт. Коней відвезли до Рима, і перегонів більше не було. Кроуелл теж поїхав до Рима, а звідти його мали відіслати додому в Америку. У місті двічі виникали заворушення проти війни; тяжка колотнеча була і в Туріні. Один англійський майор у клубі сказав мені, що на плато Баїнзіцца й під Сан-Габрієле італійці втратили сто п'ятдесят тисяч чоловік. А крім того, сказав він, ще сорок тисяч на Карсо. Ми випили, і він розбалакався. Сказав, що цього року боїв уже не буде й що італійці відкусили надто великий шмат і він застряг їм у горлі. Сказав, що наступ у Фландрії захлинається і якщо союзники й далі посилатимуть на забій стільки людей, як цієї осені, то ще рік — і вони геть знесиліють. Усі ми вже знесиліли, сказав він, але, поки ми самі того не розуміємо, ми ще держимось. А загалом усі ми знесиліли. Вся суть у тому, щоб не визнавати прав-

ди. Війну виграє країна, котра до останку не усвідомить того, що вона знесиліла. Ми випили ще. Чи не служу я в якомусь штабі? Ні. А він служить. Усе воно паскудна бредня. Ми були в клубі самі й розсілися собі на одній з великих шкіряних канап. Його чоботи з дорогої матової шкіри були бездоганно начищені. То були розкішні чоботи. Він сказав, що все — паскудна бредня. Їм тільки знай подавай дивізії та живу силу. Гризуться за ті дивізії мов собаки, а дістануть їх — враз на забій. Усі знесиліли. Перемоги здобувають німці. Ото солдати, хай їм чорт. Старий гунн — то справжній солдат. Одначе й вони знесиліли. Всі ми знесиліли. Я спитав про Росію. І росіяни вже знесиліли, сказав він. Скоро я сам побачу, що й вони знесиліли. І австріяки теж знесиліли. От якби їм підкинути кілька гуннських дивізій, вони б ще себе показали. Як він гадає, чи наступатимуть вони цієї осені? Ще б пак, звісно, що наступатимуть. А італійці знесиліли. Всі знають, що вони знесиліли. Старий гунн ударить через Трентіно й перетне залізницю під Віченцою, отоді побачимо, якої заспівають італійці. Австріяки уже пробували зробити це в шістнадцятому, сказав я. Але без німців. Так, сказав я. А втім, навряд чи вони вдадуться до цього тепер, сказав він. Так занадто просто. Вони вигадають щось мудріше, і це геть знесилить їх. Мені треба йти, сказав я. Час повертатись до госпіталю.

— До побачення,— сказав він. І весело додав: — Хай щастить в усіх ділах! — Його всесвітній песимізм аж ніяк не в'язався з веселою вдачею.

Я зайшов у перукарню й поголився, потім попростував до госпіталю. Моя нога вже так зміцніла, що кращого й бажати було годі. За три дні перед тим я був на комісії. Мені залишалось усього кілька процедур до кінця лікування в Головному госпіталі, і я йшов бічною вулицею, намагаючись не кульгати. Під склепінчастим під'їздом одного будинку якийсь старий вирізував паперові силуети. Я спинився подивитись. Йому позували двоє дівчат, і він вирізував їхні силуети вкупі, швидко орудуючи ножицями й раз по раз нахиляючи голову вбік, щоб позирнути на дівчат. Дівчата хихотіли. Він показав силуети мені, а тоді вже наклеїв їх на білий папір і віддав дівчатам.

— Он які красуні,— сказав він.— А ви не хочете, лейтенанте?

Дівчата пішли, роздивляючись свої силуети і сміючись. Обидві були гарненькі. Одна з них працювала у кав'ярні проти нашого госпіталю.

— Ну, зробіть,— сказав я.

— Зніміть кашкета.

— Ні. В кашкеті.

— Буде не так гарно,— сказав старий.— Зате,— усміхнувся він,— дуже войовниче.

Він заходився обрізувати складений удвоє чорний папір, потім розняв готові профілі, наклеїв їх на картку й подав мені

— Скільки з мене?

— Пусте.— Він махнув рукою.— Я зробив їх вам за спасибі.

— Ну будь ласка.— Я витяг з кишені кілька монет.— Зробіть мені приємність.

— Ні. Мені самому було приємно вирізати їх. Подаруйте своїй дівчині.

— Дуже вам дякую. Бувайте здорові.

— Ходи здоровий, синку.

Я повернувся у госпіталь. Там мене чекали кілька листів, один з них службовий. Мені надавали тритижневу відпустку на одужання, а потім я мав повернутися на фронт. Я уважно перечитав листа. Еге ж, отак воно. Відпустка починалася з четвертого жовтня, того самого дня, коли я закінчував курс лікування. Три тижні — це двадцять один день. Отже, двадцять п'ятого жовтня. Я сказав у госпіталі, що знов іду, й подався до ресторану на тій-таки вулиці, майже поруч госпіталю, повечеряти і почитати листи й «*Corriere della Sera*» [1]. Один лист був від мого діда: родинні новини, патріотичні гасла, чек на двісті доларів та кілька газетних вирізок; ще був нудний лист від нашого священика, лист від одного знайомого, який служив у французькому авіазагоні й весело проводив час у гурті відчайдушних гультяїв, про що й сповіщав мене; та ще коротка писулька від Рінальді. Він запитував, чи довго я ще думаю огинатися в Мілані й що нового взагалі. Крім того, просив привезти грамофонних платівок і додав до листа їх список. За вечерею я випив малу пляшку к'янті, потім кави з коньяком, дочитав газету, поклав у кишеню листи, а газету залишив на столику разом з чайовими і пішов собі. Повернувшись до своєї кімнати в госпіталі, я роздягся, надів на себе піжаму та халат, спустив штору на балконних дверях і, сівши на ліжку, взявся читати бостонські газети з паки, що її місіс Маєрс залишила для своїх любих хлоп'ят. Чікагські «Білі гетри» здобули почесний вимпел Американської ліги, а нью-йоркські «Гіганти» вели перед серед команд Національної ліги. Крихітка Рут грав у нападі бостонської команди. Газети були нудні, новини в них провінційні та безбарвні, а воєнні вісті застарілі. Щодо американської армії — усе тільки про підготовчі табори. Добре, хоч я не потрапив у підготовчий табір. Єдине, що можна було читати,— це бейсбольні новини, але мене вони анітрохи не цікавили. Надто багато газет було в тій паці, щоб читати їх з інтересом. Та ще й далеко не нові. А проте якийсь час я знічев'я читав їх. Цікаво, подумав я, чи закри-

[1] «Вечірній кур'єр» — міланська газета *(італ.)*.

ють провідні бейсбольні ліги, якщо Америка по-справжньому вступить у війну. Мабуть, що ні. Онде в Мілані й досі бувають перегони, хоч становище на фронтах таке, що гірше нікуди. А от у Франції іподроми позакривали. Звідти й привезли отого нашого коня, Япалака. Кетрін заступала на нічне чергування о дев'ятій. Я чув, як вона спершу обходить палати, і навіть раз побачив її мигцем крізь відчинені двері. Вона обійшла всі палати на поверсі, а тоді вже прийшла до мене.

— Я затрималася, любий,— сказала вона.— Було багато роботи. Ну, як ти тут?

Я розповів їй про газети і про відпустку.

— От і добре,— сказала вона.— Куди ти думаєш поїхати?

— Нікуди. Я залишуся тут.

— Дурниці. Ти тільки придумай куди, і я поїду з тобою.

— Як же ти це влаштуєш?

— Не знаю. Але влаштую.

— Ти справжнє золото.

— Ой ні. Просто життя не таке вже й складне, коли тобі нема чого втрачати.

— Що ти маєш на думці?

— Нічого. Оце тільки подумала, якими нікчемними здаються тепер ті перепони, що колись так багато важили.

— І все ж, я гадаю, тобі не так легко буде вирватись.

— Пусте, любий. Якщо не буде іншої ради, просто поїду, та й годі. Але до цього не дійде.

— Куди ж ми поїдемо?

— Мені байдуже. Аби тільки там не було знайомих.

— Тобі справді байдуже, куди їхати?

— Так. Куди завгодно.

Її щось видимо гнітило й зв'язувало.

— Що з тобою, Кетрін?

— Нічого. Зі мною нічого.

— Неправда.

— Правда, нічого.

— Я ж бачу. Скажи, люба. Мені ти можеш сказати.

— Ні-ні, нічого.

— Скажи.

— Не хочу. Боюся тебе засмутити чи стривожити.

— Та ні, не бійся.

— Ти певен, що ні? Мене воно не тривожить, я боюся за тебе.

— Коли тебе не тривожить, то не стривожить і мене.

— Я не хочу цього казати.

— Скажи.

— Я повинна сказати?

— Так.

— У мене буде дитина, любий. Скоро вже три місяці. Тебе це не тривожить, ні? Ну прошу тебе, дуже прошу, не треба. Тобі нема чого тривожитись.

— Гаразд, не буду.

— Справді не будеш?

— Справді.

— Я робила все, що могла. Все пробувала, і все марно.

— Я не тривожуся.

— Нічого не вдієш, любий, та мене воно й не тривожить. І тобі нема чого тривожитись і засмучуватись.

— Я тривожуся тільки за тебе.

— Оце маєш! За мене зовсім нема чого тривожитись. Усі жінки народжують дітей, відколи світ стоїть. У всіх є діти. Це ж найприродніша річ.

— Ти в мене справді золото.

— Та ні ж бо. Ти просто не переймайся цим, любий. Я не завдам тобі зайвих турбот, ось побачиш. Сьогодні я стурбувала тебе, я знаю. Але ж до сьогодні я була хороша дівчинка, правда? Ти ж і не здогадувався, скажи?

— Ні.

— От і далі так буде. Тобі просто нема чого тривожитись. Я ж бачу, ти таки стривожився. Заспокойся. Зараз же заспокойся. Чи не хочеш випити, любий? Я знаю, коли ти вип'єш, то завжди веселішаєш.

— Не хочу. Мені й так весело. А ти в мене справжнє золото.

— Ой ні, ні. Але якщо ти надумаєш, куди їхати, я зроблю все, щоб ми поїхали разом. У жовтні ще має бути дуже гарно. Ми чудово проведемо твою відпустку, любий, а коли ти повернешся на фронт, я щодня тобі писатиму.

— А де ти будеш?

— Не знаю ще. Але десь у найліпшому місці. Я про все те подбаю.

На якийсь час ми затихли й сиділи мовчки. Кетрін сиділа на ліжку, і я дивився на неї, але ми не дотикались одне до одного. Нас раптом щось роз'єднало, як ото буває, коли до кімнати заходить хтось чужий і людям стає ніяково. Вона простягла руку й узяла мою.

— Ти не сердишся на мене, любий?

— Ні.

— І не почуваєш себе так, ніби тебе заманили у пастку?

— Можливо, трохи. Але не ти.

— Я й не мала на думці себе. Не вигадуй дурниць. Я хотіла сказати: взагалі у пастку.

— Біологія — то така річ, що завжди почуваєшся наче в пастці.

Вона враз віддалилася від мене, хоча не зрушила з місця й не забрала руки.

— Завжди... Страшне слово.

— Пробач.

— Ет, чого там. Але розумієш, у мене ніколи не було дитини, і я навіть нікого ніколи не кохала. Я так старалася бути такою, як ти хотів, а тепер ти кажеш «завжди»!

— Я ладен відтяти собі язика,— мовив я.

— Ой любий! — Вона повернулася звідти, де перебувала перед цим.— Не зважай ти на мене.— Тепер ми знов були разом, і ота ніяковість минула.— Ми ж з тобою одна душа, і нам просто не можна отак ловити одне одного на слові.

— То й не будемо.

— А скільки людей таке роблять. Кохають одне одного, а проте чіпляються до якогось слова, сваряться, а тоді раптом відчувають, що вони вже не одна душа.

— Ми не будемо сваритись.

— Нам не можна сваритись. Бо нас тільки двоє в цілому світі, серед чужих людей. Якщо між нами щось западе — нам кінець, вони здолають нас.

— Не здолають,— сказав я.— Он яка ти в мене хоробра. А хоробрим нічого не діється.

— Але ж і вони вмирають.

— Тільки раз.

— Не знаю. Хто це сказав?

— Що в боягуза тисяча смертей, а в хороброго лиш одна?

— Так. Хто це сказав?

— Не знаю.

— Мабуть, він сам був боягуз,— сказала вона.— Він добре знав боягузів, а хоробрих зовсім не знав. Хоробра людина, якщо вона розумна, переживе, може, й дві тисячі смертей. Просто вона про них не говорить.

— Не знаю. Важко зазирнути в душу хоробрій людині.

— Авжеж. Тим-то вона й хоробра.

— Ти так добре на цьому знаєшся.

— Твоя правда, любий. Так воно і є.

— І сама хоробра.

— Ні,— сказала вона.— Але хотіла б бути хороброю.

— Я теж не хоробрий,— сказав я.— Добре знаю, чого я вартий. Мав час дізнатися. Я наче той гравець, який вибиває двісті тридцять і знає, що це його межа.

— А що то за гравець, який вибиває двісті тридцять? Здається, страх як багато.

— Зовсім ні. Дуже пересічний бейсболіст, що грає в нападі.

— Але ж таки в нападі,— підкусила вона мене.

— Мабуть, ми одне одного варті,— сказав я.— Але все-таки ти хоробра.

— Ні. Та сподіваюсь, що буду хоробра.

— Ми обоє хоробрі,— сказав я.— Я страшенно хоробрий під чаркою.

— Ми з тобою великі люди,— сказала Кетрін. Тоді пішла до шафи й принесла мені коньяк і склянку.— Випий, любий. Ти сьогодні такий хороший.

— Та наче й не хочеться.

— Дарма, випий.

— Ну гаразд.— Я налив чайну склянку на третину й вихилив одним духом.

— Чудово,— сказала вона.— Я знаю, коньяк п'ють герої. Але не треба надмірностей.

— Де ми житимем після війни?

— Мабуть, у богадільні,— відказала вона.— Перші три роки я, мов дитина, чекала, що війна скінчиться на різдво. А тепер загадую хіба що на той час, коли наш син стане адміралом.

— А може, він буде генералом.

— Якщо це столітня війна, він матиме час вислужитись і на флоті, і в армії.

— А ти не хочеш випити?

— Ні. Тебе, любий, вино завжди веселить, а в мене від нього тільки в голові паморочиться.

— Ти ніколи не пила коньяку?

— Ні, любий. Я в тебе старомодна дружина.

Я підняв з підлоги пляшку й налив собі ще.

— Піду я, мабуть, погляну, як там твої співвітчизники,— сказала Кетрін.— А ти, поки мене не буде, можеш почитати газети.

— Тобі конче треба йти?

— Як не тепер, то потім.

— Ну гаразд. Іди тепер.

— Я скоро повернуся.

— А я тим часом дочитаю газети,— сказав я.

РОЗДІЛ XXII

Тієї ночі похолодніло, а зранку пішов дощ. Коли я повертався з Головного госпіталю, дощ усе лив, і я змок до рубця. У моїй палаті нагорі я чув, як та злива періщила об балкон, а пориви вітру кидали її в шибу скляних дверей.

Я перевдягнувся і випив коньяку, але він мав якийсь неприємний присмак. Уночі мене млоїло, а вранці після сніданку занудило.

— Жодного сумніву,— сказав наш госпітальний лікар.— Погляньте, міс, які в нього очні білки.

Міс Гейдж поглянула. Мені дали дзеркало, і я поглянув теж. Білки моїх очей були жовті — я захворів на жовтяницю. Два тижні я пролежав у ліжку. Через те ми й не поїхали разом у відпустку. Ми збирались поїхати в Палланцу, на озеро Маджоре. Там дуже гарно восени, коли жовкне листя. Можна ходити на прогулянку, а в озері ловити з берега форель. Поїхати туди було б краще, ніж у Стрезу, бо в Палланці не так багато людей. До Стрези надто легко дістатися з Мілана, і там завжди натрапиш на знайомих. У Палланці є мальовниче село, а весловим човном можна попливти на острови, де живуть рибалки, і на найбільшому з тих островів є ресторан. Та ми нікуди не поїхали.

Одного дня, коли я ще лежав із жовтяницею, міс Ван Кемпен зайшла до палати, розчинила дверцята шафи й побачила там порожні пляшки. Перед тим я попросив швейцара забрати з шафи чималу батарею пляшок, то, напевне, вона помітила, як він їх виносив, і піднялась нагору подивитися, чи нема ще. Там були здебільшого пляшки від вермуту, а також пляшки від марсали, від капрі, порожні бутлики від к'янті і декілька коньячних пляшок. Швейцар поніс великі пляшки, ті, в яких був вермут, та обплетені соломою бутлики від к'янті, а коньячні залишив на кінець. Саме їх, та ще одну пляшку у формі ведмедя, в якій був кюммель, і знайшла міс Ван Кемпен. Той скляний ведмідь особливо розлютив її. Вона взяла пляшку в руки; ведмідь сидів на задніх лапах, задерши передні, в його скляній голові був корок, а всередині, на дні, кілька липких кристаликів. Я засміявся.

— Тут був кюммель,— сказав я.— Найкращий кюммель — в отаких пляшках-ведмедях. Його довозять з Росії.

— А то все пляшки від коньяку, чи не так? — запитала міс Ван Кемпен.

— Мені їх не всі видно,— відказав я,— але, мабуть, що так.

— І відколи все це триває?

— Я сам купував їх і приносив сюди,— пояснив я.— Мене часто навідували італійські офіцери, і я держав коньяк, щоб частувати їх.

— А самі не пили? — запитала вона.

— Пив і сам.

— Коньяк,— сказала вона.— Одинадцять порожніх пляшок від коньяку та ще оцей ведмедячий трунок.

— Кюммель.

— Я пришлю когось, щоб їх винесли геть. Це всі порожні пляшки, що у вас є?

— Поки що всі.

— А я ще жаліла вас, що ви захворіли на жовтяницю. Жаліти вас — марна річ.

— Дякую.

— Я не схильна винуватити вас за те, що ви не хочете повертатися на фронт. Але, по-моєму, ви могли б вигадати щось розумніше, аніж спричинити собі жовтяницю надуживанням алкоголю.

— Чим, ви сказали?

— Надуживанням алкоголю. Ви добре чули, що я сказала.— Я промовчав.— І якщо ви не придумаєте ще чогось, боюся, вам таки доведеться повернутись на фронт, як тільки ви одужаєте від своєї жовтяниці. Я вважаю, що зумисне викликана жовтяниця не дає вам права на відпустку після госпіталю.

— Ви так вважаєте?

— Я так вважаю.

— А ви самі хворіли колись на жовтяницю, міс Ван Кемпен?

— Ні, але бачила чимало хворих на неї.

— А ви не помітили, вони дуже тим тішилися?

— Гадаю, це все-таки краще, ніж фронт.

— Міс Ван Кемпен,— сказав я,— чи бачили ви коли таке, щоб чоловік, намагаючись уникнути війська, сам собі торохнув по яєчках?

Міс Ван Кемпен залишила це суттєве запитання без відповіді. Їй треба було чи залишити його без відповіді, чи піти геть з кімнати. Піти вона не хотіла, бо надто довго плекала свою неприязнь до мене, а тепер дістала нагоду поквитатися за все.

— Я бачила багатьох чоловіків, що ухилялися від фронту, зумисне заподіявши собі рани.

— Мова не про те. Я й сам бачив зумисне заподіяні рани. А запитав я, чи бачили ви коли чоловіка, який, щоб не йти до війська, торохнув би собі по яєчках? Бо відчуття при тому приблизно таке, як і при жовтяниці, і я гадаю, що не багато жінок звідало це відчуття. Тим-то й спитав вас, міс Кемпен, чи не хворіли ви на жовтяницю, бо...

Міс Ван Кемпен пішла геть з кімнати. Трохи згодом прийшла міс Гейдж.

— Чого ви наговорили Ван Кемпен? Вона аж нетямиться з люті.

— Ми порівнювали відчуття. Я саме збирався висловити припущення, що їй ніколи не траплялося родити...

— Ну й дурний же ви,— сказала міс Гейдж.— Вона ладна шкуру з вас злупити.

— Вже злупила,— сказав я.— Вона позбавила мене відпустки, а ще, може, спробує підвести під трибунал. Її на це стане.

— Вона вас ніколи не любила,— сказала Гейдж.— А чого ви завелися?

— Вона твердить, ніби я зумисне допився до жовтяниці, щоб не повертатись на фронт.

— Пусте,— сказала Гейдж.— Я присягнуся, що ви ніколи й краплі не випили. Та й усі присягнуться, що ви взагалі непитущий.

— Вона знайшла пляшки.

— Я ж вам сто разів казала, щоб ви повикидали їх геть. Де вони?

— У шафі.

— Ви маєте валізу?

— Ні. Складіть в оцей рюкзак.

Міс Гейдж спакувала пляшки в рюкзак.

— Я віддам їх швейцарові,— сказала вона і рушила до дверей.

— Стривайте,— перепинила її міс Ван Кемпен.— Я заберу ці пляшки.— З нею був швейцар.— Віднесіть, будь ласка, вниз,— сказала вона.— Я хочу показати їх лікареві, коли доповідатиму.

Вона пішла коридором. Швейцар поніс рюкзак. Він знав, що там.

Нічого особливого не сталось, однак відпустку я втратив.

РОЗДІЛ XXIII

Того вечора, коли я мав виїхати на фронт, я послав швейцара на вокзал зайняти мені місце в поїзді, як тільки він прибуде з Туріна. Поїзд відходив опівночі. Він формувався в Туріні, прибував до Мілана десь о пів на одинадцяту вечора й стояв до відходу. Щоб зайняти місце у вагоні, треба було прийти до того, як прибуде поїзд. Швейцар узяв із собою приятеля, кулеметника у відпустці, що працював у кравецькій майстерні, і вони були певні, що вдвох спроможуться зайняти мені місце. Я дав їм грошей на перонні квитки й попросив занести на вокзал мою поклажу — великий рюкзак та дві солдатські речові сумки.

Близько п'ятої я попрощався в госпіталі і пішов. Швейцар уже забрав мої речі до себе, і я сказав йому, що буду на вокзалі десь над північ. Його дружина назвала мене *signorino* і заплакала. Тоді втерла очі, потиснула мені руку й знову заплакала. Я поплескав її по плечу, і вона заплакала знов. Вона штопала мені весь той час, що я лежав у госпіталі. То була низенька й повна сивоголова жінка, завжди усміхнена. Коли вона плакала, її обличчя немовби розпливалося. Я зайшов до кав'ярні на розі й чекав там, виглядаючи крізь вітрину. Надворі було темно, хо-

лодно і мрячно. Я заплатив за каву й граппу і дивився на перехожих, що поминали освітлену вітрину. Тоді побачив Кетрін і постукав у шибку. Вона звела очі, побачила мене й усміхнулась, і я вийшов їй назустріч. Вона була в синьому плащі й м'якому фетровому капелюшку. Ми попростували поряд тротуаром повз кав'ярні через базарну площу й далі вулицею, аж поки вийшли під аркою на соборну площу. Її перетинали трамвайні колії, а за ними височів собор, білястий і мокрий серед мряки. Ми перейшли колії. Ліворуч були магазини з ясно освітленими вітринами і вхід до Галереї. Над площею стояв туман. Коли ми підійшли до самого собору, то побачили, що він дуже великий, а його кам'яні стіни мокрі.

— Хочеш, зайдемо?

— Ні,— відказала Кетрін.

Ми рушили далі. Попереду, в затінку кам'яної підпори, стояв солдат з дівчиною, і ми поминули їх. Вони стояли, щільно притулившись до стіни, і він обгорнув дівчину своїм плащем.

— Наче ми з тобою,— сказав я.

— Таких, як ми з тобою, більш нема,— сказала Кетрін. Прозвучало це аж ніяк не весело.

— Якби ж то вони мали куди піти.

— Може, то було б для них тільки на гірше.

— Не знаю. Кожному треба мати куди піти.

— Вони мають собор,— сказала Кетрін.

Ми вже залишили собор позаду. В кінці площі ми озирнулись на нього. Він був гарний у тумані. Ми стояли перед крамницею шкіряних виробів. У вітрині були виставлені чоботи для верхової їзди, рюкзак і лижні черевики. Кожна річ лежала окремо, на видноті: рюкзак посередині, чоботи з одного боку, черевики з другого. Шкіра була темна, гладенька й лиснюча, мов на старому сідлі. На її змащеній поверхні тьмяним полиском відбивалось електричне світло.

— Колись і ми покатаємося на лижах.

— За два місяці відкривається лижний сезон у Мюррені,— сказала Кетрін.

— Поїдемо туди?

— Гаразд,— сказала вона.

Ми поминули інші вітрини й завернули на бічну вулицю.

— Я тут ніколи не була.

— Цією дорогою я ходив до госпіталю,— пояснив я.

Вулиця була вузька, і ми йшли з правого боку. Серед туману туди й сюди проходили люди. Вітрини всіх крамниць були освітлені. В одній вітрині нашу увагу привернули викладені гіркою сири. Я зупинився перед зброярською крамницею.

— Зайдімо на хвилину. Мені треба купити зброю.

— Яку зброю?

— Пістолет.

Ми зайшли. Я розстебнув ремінь з причепленою до нього порожньою кобурою і поклав на прилавок. За прилавком стояли дві жінки. Вони виклали переді мною кілька пістолетів.

— Треба, щоб підійшов сюди,— сказав я, відкриваючи кобуру. Вона була з сірої шкіри, вже не нова: я купив її з рук, щоб носити в місті.

— Тут є добрі пістолети? — запитала Кетрін.

— Та всі вони приблизно однакові. Можна спробувати оцей? — спитав я жінку.

— У нас тепер нема де стріляти,— відказала вона.— Але це добрий пістолет. Ви не помилитесь, якщо візьмете його.

Я клацнув курком і відтягнув затвор. Пружина була досить туга, але затвор ходив легко. Я прицілився і знову спустив курок.

— Він не новий,— сказала жінка.— Він належав одному офіцерові, що був чудовим стрільцем.

— Він купив його у вас?

— Так.

— А як же він знов потрапив сюди?

— Продав його ординарець.

— Може, і мій десь тут у вас,— сказав я.— Скільки за цей?

— П'ятдесят лір. Дуже дешево.

— Гаразд. Мені ще потрібні два запасні магазини та коробка патронів.

Вона дістала те і те з-під прилавка.

— А шабля вам не потрібна? — спитала вона.— Я маю кілька вживаних, зовсім дешево віддам.

— Я їду на фронт,— сказав я.

— Ну, тоді шабля вам ні до чого.

Я заплатив за пістолет і патрони, заправив магазин і вклав на місце, засунув пістолет у порожню кобуру, наповнив патронами запасні магазини й сховав їх у шкіряні кишеньки на кобурі, а тоді знов підперезався й застебнув пряжку ременя. На поясі відчувалась вага пістолета. І все ж таки, подумав я, краще б мати пістолет армійського зразка. До нього завжди дістанеш патрони.

— Ну от, тепер ми озброєні до зубів,— сказав я.— Це єдине, про що ніяк не можна було забути. Мій пістолет хтось поцупив дорогою до госпіталю.

— Сподіваюся, це справді добрий пістолет,— сказала Кетрін.

— Чи не треба вам ще чого? — спитала жінка.

— Та начебто ні.

— При пістолеті є шнур,— сказала вона.

— Еге ж, я бачив.

Жінці хотілося продати ще щось.

— А свисток вам не потрібен?

— Та ні.

Жінка попрощалася з нами, і ми вийшли на тротуар. Кетрін позирнула на вітрину. Жінка глянула і вклонилася нам.

— А навіщо оті маленькі дзеркальця, вправлені в дерево?

— Приманювати птахів. Їх розкладають серед поля, і жайворонки злітаються туди, а італійці стріляють їх.

— Ач які вигадливі,— сказала Кетрін.— А ти у себе в Америці не стріляєш жайворонків, любий?

— Зумисне — ні.

Ми перейшли вулицю і рушили далі протилежним тротуаром.

— Тепер мені трохи полегшало,— сказала Кетрін.— А то було страх як погано, коли ми пішли.

— Нам завжди буде добре, коли ми разом.

— Ми завжди будемо разом.

— Так, якби не те, що сьогодні опівночі я від'їжджаю.

— А ти не думай про це, любий.

Ми простували далі. У тумані вуличні ліхтарі були жовті.

— Ти не стомився? — запитала Кетрін.

— А ти?

— Я ні. Так приємно гуляти пішки.

— Тільки не будемо надто довго.

— Ні.

Ми повернули в провулок, де не було ліхтарів. Я спинився й поцілував Кетрін. Цілуючи її, я відчув її руку на своєму плечі. Вона обгорнулась моїм плащем, і тепер він укривав нас обох. Ми стояли в провулку, прихилившись до високої стіни.

— Ходім кудись,— мовив я.

— Ходім,— озвалася Кетрін.

Ми пішли далі тим провулком, і він вивів нас на ширшу вулицю, що тяглася понад каналом. На другому боці була цегляна стіна і будинки. Попереду я побачив трамвай, що їхав через міст.

— Біля мосту можна взяти візника,— сказав я.

Ми стали на мосту в тумані, чекаючи екіпажа. Проїхало кілька трамваїв, у них було повно людей, що поверталися з роботи. Нарешті показався екіпаж, але він був зайнятий. Туман поступово перетворювався на мжичку.

— Ходім пішки або сядьмо в трамвай,— сказала Кетрін.

— Зараз буде екіпаж,— сказав я.— Вони тут часто їздять.

— Онде їде,— сказала вона.

Візник зупинив коня і спустив металеву стрілку на лічильнику Верх екіпажа був піднятий, і з нього капало візникові на

плечі. Його лакований циліндр виблискував від вологи. Ми сіли позаду, де було зовсім темно за піднятим верхом.

— Куди ти сказав йому їхати?

— До вокзалу. Там напроти є готель, і ми зможемо в нього піти.

— Отак як є? Без поклажі?

— Еге ж,— сказав я.

Дорога до вокзалу була довга, бічними вуличками, під дощем.

— А чи не повечеряти нам? — спитала Кетрін.— Боюся, що я захочу їсти.

— Повечеряємо в готелі.

— Я не маю в що перевдягтися. Навіть нічної сорочки не взяла.

— То купимо,— сказав я і гукнув до візника.— Їдьте на Віа Мандзоні!

Він кивнув головою і на другому розі повернув ліворуч. На тій великій вулиці Кетрін почала виглядати потрібну крамницю.

— Отут,— сказала вона.

Я звелів візникові спинитись. Кетрін вийшла, перебігла тротуар і зникла в крамниці. Я сидів у екіпажі й чекав на неї. Дощ усе йшов, і я чув дух мокрої вулиці та пари, що здіймалася від коня під дощовими бризками. Кетрін вийшла з пакунком, сіла в екіпаж, і ми поїхали далі.

— Я така марнотратка, любий,— сказала вона,— зате сорочка дуже гарна.

Біля готелю я попросив Кетрін зачекати в екіпажі, а сам пішов домовлятися з управителем. Кімнат було скільки хочеш. Потім я повернувся до екіпажа, заплатив візникові, і ми з Кетрін зайшли до готелю. Хлопчисько у лівреї з блискучими гудзиками ніс за нами пакунок. Управитель вклонився і провів нас до ліфта. Там було багато червоного плюшу та бронзи. Управитель поїхав нагору разом з нами.

— Мосьє і мадам повечеряють у номері?

— Так. Пришліть нам, будь ласка, меню.

— Чи не зволите щось на окреме замовлення? Якусь дичину, м'ясне суфле?

Ліфт поминув три поверхи, клацаючи на кожному, тоді клацнув ще раз і спинився.

— Що ви маєте з дичини?

— Можу замовити фазана чи вальдшнепа.

— Вальдшнепа,— сказав я.

Ми пішли коридором. Килим на підлозі був потертий. Обабіч були двері, багато дверей. Управитель зупинився перед одними, відімкнув і розчинив їх.

— Прошу. Дуже мила кімната.

Хлопець в лівреї поклав пакунок на стіл, що стояв посеред кімнати. Управитель розсунув віконні штори.

— Туман надворі,— сказав він.

Меблі в кімнаті були оббиті червоним плюшем. В ній було багато дзеркал, двоє крісел і широке ліжко під атласним покривалом. Бічні двері вели до ванної.

— То я пришлю вам меню,— сказав управитель, вклонився і вийшов.

Я підійшов до вікна й визирнув надвір, тоді смикнув за шнур і зсунув важкі плюшеві штори. Кетрін сиділа на ліжку й дивилася на кришталевий свічник. Вона вже скинула капелюшок, і коси її вилискували проти світла. Вона побачила своє відображення в одному із дзеркал і підняла руки, щоб поправити коси. Я бачив її в трьох інших дзеркалах. Вигляд вона мала невеселий. Вона повела плечима, і її плащ зсунувся на ліжко.

— Що з тобою, люба?

— Я ще ніколи не почувала себе повією,— сказала вона.

Я відійшов до вікна, розсунув штори і подивився надвір. Досі мені й на думку не спадало, що може бути отак.

— Ти ж не повія.

— Я знаю, любий. І все ж почувати таке доволі гидко.— Голос її звучав сухо, байдуже.

— Це найкращий готель, куди нам можна було піти,— сказав я.

Я дивився у вікно. По той бік площі світилися вогні вокзалу. Вулицею проїжджали екіпажі, а далі мені видно було дерева в парку. Світло з вікон готелю відбивалося на мокрій бруківці. От чорт, подумав я, оце тепер — і сперечатися?

— Іди сюди, будь ласка,— обізвалася Кетрін. Байдужості в її голосі вже не було.— Ну йди, йди. Я знов хороша дівчинка.

Я обернувся до ліжка. Вона усміхалась. Я підійшов, сів поруч на ліжко й поцілував її.

— Ти моя хороша дівчинка.

— Та вже певно, що твоя,— сказала вона.

Коли ми повечеряли, нам стало краще, а потім і зовсім чудово, і невдовзі ми вже почували себе там, як у власній домівці. Досі нашою домівкою була моя палата в госпіталі, а тепер нею так само став і цей готельний номер.

За вечерею Кетрін накинула на плечі мій френч. Ми зголодніли, а вечеря була смачна, і ми випили пляшку капрі та пляшку сент-естефа. Пив переважно я, але й Кетрін випила трохи, і це враз піднесло її настрій. Їли ми вальдшнепа з картопляним суфле та пюре з каштанів, салат, а на десерт — сабайон.

— Гарна кімната,— сказала Кетрін.— Премила кімната. Треба було нам тут оселитись на весь той час, що ми жили в Мілані.

— Кімната кумедна, але приємна.

— Розпуста — чудова річ,— сказала Кетрін.— Люди, що вдаються в неї, мають, як видно, непоганий смак. Цей червоний плюш просто чарівний. Саме те, що треба. І дзеркала дуже гарні.

— Ти мила дівчинка.

— Не знаю тільки, як прокидатися в такій кімнаті вранці. Але загалом вона пречудова.

Я налив собі ще келих сент-естефа.

— Треба б нам утнути щось справді гріховне,— провадила Кетрін.— А то все, що ми робимо, таке звичайне і невинне. Аж не віриться, що ми грішимо.

— Ти чудо-дівчинка.

— От тільки голодна. Страшенно голодна.

— Ти чарівна простосерда дівчинка.

— Я таки простосерда. Ніхто, крім тебе, цього не зрозумів.

— Колись, як ми ще тільки познайомилися, я півдня уявляв собі, як ми підемо разом у готель «Кавур» і як усе буде.

— Ач який нахаба. Та це ж не «Кавур», правда?

— Ні. Там нас не прийняли б.

— Колись ще приймуть. Але бачиш, які ми різні, любий. Я ніколи ні про що таке й не думала.

— Так-таки зовсім не думала?

— Ну хіба що трішечки,— сказала вона.

— Ти в мене золото.

Я налив ще келих вина.

— Я дуже простосерда,— сказала Кетрін.

— Спершу я так не думав. Мені здавалося, що ти схибнута.

— А я й була трохи схибнута. Але не так, щоб дуже. Скажи, я не нагонила на тебе страху, любий?

— Чудова річ вино,— мовив я.— З ним забуваєш усі прикрощі.

— Прекрасна річ,— сказала Кетрін.— Але від нього ж таки в мого батька страшенна подагра.

— У тебе є батько?

— Так. А в нього подагра. Знайомитись тобі з ним зовсім не обов'язково. А ти маєш батька?

— Ні,— сказав я.— Маю вітчима.

— Він мені сподобається?

— Тобі з ним теж не обов'язково знайомитись.

— Нам так хороше вдвох,— сказала Кетрін.— А більш мене ніщо не обходить. Яка я щаслива, що я твоя дружина.

Прийшов офіціант і забрав посуд. А трохи згодом ми затихли, і чути було, як надворі шумить дощ. Знизу, з вулиці, долинув гудок автомобільного ріжка.

— Та чую, все за мною мчиться
Часу крилата колісниця,—

сказав я.

— Я знаю цей вірш,— сказала Кетрін.— Його написав Марвелл. Але то про дівчину, що не хотіла жити з чоловіком.

Голова в мене була ясна й холодна, і я волів розмовляти про речі суттєві.

— Де ти думаєш родити?

— Не знаю. По змозі в найкращому місці.

— Як ти все влаштуєш?

— По змозі якнайкраще. Не тривожся, любий. Поки скінчиться війна, ми ще, може, матимем не одну дитину.

— Скоро вже йти.

— Я знаю. Як хочеш, ходім уже.

— Ні.

— Тоді не тривожся, любий. Ти був цілий вечір такий хороший, а тепер ось затривожився.

— Не буду. Ти часто писатимеш мені?

— Щодня. Ваші листи читають?

— Вони там ледве тямлять по-англійському, так що це нікому не шкодить.

— Я писатиму туманно-туманно.

— Тільки не надто туманно.

— Ні, туманно, але не дуже.

— Мабуть, треба нам збиратися.

— Добре, любий.

— Так не хочеться залишати нашу милу домівку.

— Мені теж.

— Але час іти.

— Гаразд. Ми ж ніколи не жили довго у своїй домівці.

— Колись житимем.

— Я приготую до твого повернення прегарне гніздечко.

— Може, я одразу ж і повернусь.

— Може, тобі трішечки зачепить ногу.

— Або вухо.

— Ні, вуха нехай зостануться цілі.

— А ноги?

— Ноги тобі вже однаково поранило.

— Треба йти, люба. Справді треба.

— Гаразд. Іди ти перший.

РОЗДІЛ XXIV

Ми не поїхали ліфтом, а спустилися сходами. Килим на сходах був потертий. За вечерю я заплатив ще тоді, як її подали, та офіціант, що приносив вечерю, сидів на стільці при виході. Він підхопився і вклонився, і я пішов з ним у службову кімнату й заплатив за номер. Коли ми приїхали, управитель признав у мені давнього знайомого й не схотів брати плату наперед, але, ідучи, він не забув залишити біля дверей офіціанта, щоб я не зник, не заплативши. Мабуть, таке вже траплялося, навіть із давніми знайомими. Під час війни людина заводить стільки знайомств, що й не злічити.

Я попросив офіціанта найняти для нас екіпаж; він забрав у мене пакунок Кетрін і, взявши парасольку, пішов. У вікно ми бачили, як він переходить вулицю під дощем. Ми стояли у бічній кімнаті й дивились у вікно.

— Як ти себе почуваєш, Кет?

— Спати хочеться.

— А я якийсь наче спорожнілий і голодний.

— Ти маєш щось попоїсти на дорогу?

— Еге ж, у речовій сумці.

Я побачив, що під'їжджає екіпаж. Він зупинився, кінь понурив голову під дощем, а офіціант вийшов, розгорнув парасольку і подався до готелю. Ми зустріли його біля дверей і разом з ним пішли під парасолькою через мокрий тротуар до екіпажа. В рівчаку струміла вода.

— Ваш пакунок на сидінні,— сказав офіціант. Він держав парасольку, поки ми сіли в екіпаж, і я дав йому на чай.— Дуже дякую. Щасливої дороги,— сказав він.

Візник смикнув за віжки, і кінь рушив з місця. Офіціант повернув назад і пішов під парасолькою до готелю. Ми проїхали вулицею, повернули ліворуч, а тоді об'їхали площу з правого боку й спинилися перед вокзалом. При вході під ліхтарем, куди не сягав дощ, стояли два карабінери. Їхні головні убори лисніли в світлі ліхтаря. Проти ясного сяйва вокзалу дощ був чистий і прозорий. З-під склепінчастого піддашшя вокзальних дверей, зіщулившись під дощем, вийшов носій.

— Ні,— сказав я.— Дякую, не треба.

Він подався назад під захисток склепіння. Я обернувся до Кетрін. Обличчя її було затінене верхом екіпажа.

— Мабуть, тут і попрощаємось.

— Мені не йти з тобою?

— Ні. До побачення, Кет.

— Скажи йому, будь ласка, адресу госпіталю.

— Гаразд.

Я сказав візникові, куди їхати. Він кивнув головою.

— До побачення,— мовив я.— Бережи себе й малу Кетрін.

— До побачення, любий.

— До побачення,— сказав я.

Я ступнув у дощ, і екіпаж рушив. Кетрін перехилилася через поруччя, і я побачив її лице, освітлене ліхтарями. Вона усміхалась і махала рукою. Екіпаж віддалявся, а Кетрін показувала мені назад. Я озирнувся, але там були тільки оті двоє карабінерів та склепінчасте піддашшя. І аж тоді збагнув: вона хоче, щоб я сховався від дощу. Я зайшов під склепіння, й став, і дивився, як екіпаж повернув за ріг. Тоді пройшов через вокзал до поїзда.

Швейцар стояв на платформі, дожидаючи мене. Я пішов за ним у вагон, протиснувся крізь натовп у коридорі й заглянув у двері переповненого купе, де в кутку біля вікна сидів кулеметник. Мій рюкзак і сумки лежали на багажній полиці в нього над головою. Багато людей стояло в коридорі, і, коли ми зайшли, всі пасажири в купе звели очі на нас. У поїзді не вистачало місць, і всі почували неприязнь одне до одного. Кулеметник підвівся, звільняючи мені місце. Аж раптом хтось торкнув мене за плече. Я обернувся. То був дуже високий на зріст капітан артилерії, з довгим червоним шрамом на щоці. Він, увесь цей час стежив за нами з коридора крізь скляні двері, а тоді зайшов досередини.

— Я вас слухаю,— сказав я і повернувся до нього лицем. Він був вищий за мене зростом, його затінене козирком обличчя дуже худе, а шрам на щоці свіжий і лискучий. Усі в купе дивилися на мене.

— Негоже так чинити,— сказав він.— Не можна посилати солдата займати вам місце.

— А я послав.

Він проковтнув слину, і я побачив, як здвигнулось його адамове яблуко. Кулеметник стояв, заступаючи місце. З-за дверей на нас дивились інші пасажири. Ніхто в купе не озвався ані словом.

— Ви не мали права. Я прийшов за дві години перед вами.

— Чого ж ви хочете?

— Сісти.

— Я теж.

Я дивився йому в обличчя й відчував, що всі в купе проти мене. Судити їх за це я не міг. Правда була на його боці. Але я теж хотів сидіти. Усі так само мовчали.

«Хай тобі чорт»,— подумав я.

— Сідайте, синьйоре капітан,— мовив я.

Кулеметник відступив з дороги, і високий капітан сів. Тоді подивився на мене. Обличчя його мало ображений вигляд. Зате він сидів.

— Візьміть мої речі,— сказав я кулеметникові.

Ми вийшли в коридор. Поїзд був переповнений, і я знав, що годі й сподіватися десь сісти. Я дав швейцарові й кулеметникові по десять лір. Вони вийшли з вагона й рушили вздовж поїзда, заглядаючи в усі вікна, та місця ніде не було.

— Може, хтось вийде у Брешії,— сказав швейцар.

— Де там, у Брешії ще підсядуть,— сказав кулеметник.

Я попрощався з ними, потиснув їм руки, і вони пішли. Обидва були засмучені. Поїзд рушив. Усі, хто не мав місця, стояли в коридорі. Я дивився, як віддаляються вогні вокзалу й під'їзних колій. Надворі так само йшов дощ, і невдовзі шибки затекли, і вже нічого не стало видно. Згодом я ліг спати на підлозі в коридорі, засунувши перед тим гаман з грішми та документами під сорочку і пояс, так що він зсунувся у холошу бриджів. Я проспав цілу ніч і прокидався лише в Брешії та Вероні, де у вагон набивалися нові пасажири, але одразу ж засинав знову. Одну дорожню сумку я підмостив під голову, а другу обхопив руками, рюкзак теж був при мені, і якби хто захотів пройти, не наступивши на мене, то ще міг би якось перелізти. Так само на підлозі спали люди по всьому коридору. Решта стояли, тримаючись за віконні поруччя або ж прихилившися спиною до дверей купе. Той поїзд завжди був переповнений.

Книга третя

РОЗДІЛ XXV

Тепер, коли настала осінь, дерева були голі, а дороги розгрузлі. Я їхав з Удіне до Горіції ваговозом. Дорогою назустріч нам ішли інші ваговози, і я роздивлявся довкола. Шовковиці край дороги стояли голі, поля були темно-бурі. Намокле мертве листя лежало на дорозі між рядами дерев, і тут-таки працювали люди, затрамбовуючи роз'їжджену колію щебінкою з великих куп на узбіччі поміж деревами. Попереду вже видніло місто, і пелена туману над ним закривала гори. Коли переїжджали через річку, я побачив, що вода в ній дуже піднялася. В горах лили дощі. І ось ми вже їхали містом, спершу повз фабрики, тоді повз вілли й будинки, і я помітив, що, поки мене не було, ще багато будинків поруйнувало обстрілом. На одній вузькій вуличці ми розминулися з санітарною машиною англійського Червоного Хреста. Водій був у кашкеті, худий і засмаглий. Обличчя його було мені незнайоме. Я зійшов з ваговоза на площі перед будинком мерії. Водій подав мені мій рюкзак, і я надів його, тоді закинув за плечі обидві сумки й рушив до нашої вілли. На повернення додому це аж ніяк не скидалося.

Я ступав по вологій жорстві під'їзної алеї, дивлячись проміж дерев на віллу. Вікна були зачинені, але двері стояли навстіж. Я зайшов і застав майора за столом у голій кімнаті, де на стінах висіли тільки карти й віддруковані на машинці аркушики.

— З приїздом,— мовив він.— Ну, як ви? — Здавалося, він постарів і неначе всох.

— Добре,— відповів я.— А як тут у вас?

— Усе вже позаду,— сказав він.— Скиньте свої в'юки та сідайте.

Я поклав рюкзак і сумки на підлогу, а кашкет примостив на рюкзаку. Тоді приніс від стіни ще один стілець і сів біля столу.

— Погане було літо,— сказав майор.— Ви цілком одужали?

— Так.

— А відзнаки отримали?

— Так. Усе як годиться. Дякую.

— Ану покажіть.

Я розгорнув плащ на грудях, щоб йому видно було дві стрічки.

— А самих медалей вам не дали?

— Ні. Тільки посвідки.

— Медалі надійдуть згодом. На це потрібен час.

— До якого діла ви мене приставите?

— Машини всі у від'їзді. Шість на півночі, у Капоретто. Ви бували в Капоретто?

— Так,— відповів я. Я пригадав собі невелике біле містечко в долині. Чистеньке таке містечко, із дзвіницею і гарним фонтаном на площі.

— То вони обслуговують тамтешній пост. Тепер багато хворих. Бої вже скінчилися.

— А решта де?

— Дві в горах, а чотири й досі на Баїнзіцці. Інші два підрозділи на Карсо, при Третій армії.

— До чого ж братися мені?

— Коли хочете, можете поїхати й перебрати на себе ті чотири машини, що на Баїнзіцці. Джіно там уже давно не має перепочинку. Ви ж не бачили, що там діялось, ні?

— Ні.

— Страшне. Ми втратили три машини.

— Я чув.

— Еге ж, Рінальді вам писав.

— А де Рінальді?

— Тут, у госпіталі. Ціле літо й осінь світу не бачив за роботою.

— Уявляю собі.

— Дуже погано було,— сказав майор.— Ви навіть уявити собі не можете, як погано. Я не раз думав, як вам пощастило, що вас поранило ще тоді.

— Я знаю.

— А на той рік буде ще гірше,— сказав майор.— Можливо, вони підуть у наступ і тепер. Кажуть, що й таке може бути, але я не вірю. Надто пізно. Ви бачили річку?

— Так, вода вже піднялася.

— Я не вірю, щоб вони пішли в наступ тепер, коли почались дощі. Скоро випаде сніг. Ну, а як там ваші земляки? Чи з'являться тут ще американці, крім вас?

— Вони готують десятимільйонне військо.

— Добре, якби й нам щось із нього перепало. Та французи загарбають усе собі. До нас сюди нічого не дійде. Ну гаразд. Ви переночуєте тут, а завтра вранці виїдете малою машиною і зміните Джіно. Я пошлю з вами когось, хто знає дорогу. Джіно вам усе там розкаже. Гармати ще помалу гупають, та загалом усе вже завмерло. Вам не завадить побачити Баїнзіццу.

— Дуже радий туди поїхати. І дуже радий, що я знову з вами, синьйоре майор.

Він усміхнувся.

— Мені приємно це чути. Я страшенно стомився від цієї війни. Якби я десь поїхав, то навряд чи повернувся б.

— Так погано?

— Еге ж. Так погано, що далі нікуди. Ну, йдіть опорядіться з дороги й шукайте свого друга Рінальді.

Я вийшов і поніс свою поклажу нагору сходами. Рінальді в кімнаті не було, та всі його речі лежали на місці. Я сів на ліжко, розмотав обмотки і зняв черевик з правої ноги. Тоді відхилився й ліг на спину. Я стомився, і права нога боліла. Мені подумалось, що безглуздо лежати на ліжку в одному черевику, отож я сів, розшнурував другий, скинув його на підлогу й знову простягся на укривалі. Вікно було зачинене, і в кімнаті важко дихалось, але я вже просто не мав сили встати й відчинити його. Я побачив, що всі мої речі складено в одному кутку. Надворі смеркало. Я лежав на ліжку, думав про Кетрін і чекав Рінальді. Спершу я вирішив не думати про Кетрін, хіба що тільки ввечері, лягаючи спати; але я дуже стомився, не мав чого робити, тож лежав і думав про неї. Я думав про неї, коли до кімнати зайшов Рінальді. Він зовсім не змінився. Можливо, тільки трохи схуд.

— А, малюк,— сказав він. Я сів на ліжку. Він підійшов, сів поруч і обняв мене.— Наш любий друзяка малюк.— Він ляснув мене по спині, і я схопив його за руки.— Друзяка малюк,— сказав він.— Ану покажіть мені своє коліно.

— Доведеться скинути штани.

— Скидайте, скидайте, малюк. Тут чужих нема. Я хочу подивитись на їхню роботу.

Я встав, стягнув бриджі і зсунув з коліна еластичний бинт. Рінальді сів долі й почав обережно згинати й розгинати мені ногу. Він провів пучками по шраму, тоді поклав обидва великі пальці на колінну чашечку, а рештою пальців легенько погойдав мені ногу.

— Оце і вся ваша рухливість?

— Еге.

— Це злочин, що вас послали назад на фронт. Вони мали розрухати суглоб до кінця.

— Тепер куди краще, ніж раніш. Нога була мов дошка.

Рінальді знов узявся до мого коліна. Я дивився на його руки. То були гарні руки хірурга. Я поглянув на його потилицю, на лискуче волосся з рівним проділом. Він зігнув мені ногу надто сильно.

— Ой-ой! — сказав я.

— Вам треба було ще і ще механічних процедур,— сказав Рінальді.

— Тепер уже куди краще.

— Бачу, малюк. Я розуміюсь на цьому більше за вас.— Він підвівся й сів на ліжко.— Ну, а саме коліно полагоджено добре.— Він покінчив з моїм коліном.— А тепер розказуйте про все інше.

— Нема чого розказувати,— мовив я.— Жив цілком праведним життям.

— Так говорите, наче ви жонатий чоловік,— сказав він.— Що таке з вами?

— Нічого,— відказав я.— А з вами що таке?

— Ця війна збавляє мені життя,— сказав Рінальді.— Я просто геть прибитий.— Він поклав руки на коліно.

— Аж он як,— мовив я.

— А що таке? Чи я вже не можу мати людських почуттів?

— Ні. Я бачу, у вас тут було весело. Розкажіть.

— Ціле літо і осінь я роблю операції. Працюю не розгинаючись. Працюю за всіх. Усі складні операції полишають на мене. Бог свідок, малюк, я скоро стану чудовим хірургом.

— Оце вже краще звучить.

— Я зовсім не думаю. Атож, бог свідок, я не думаю — я роблю операції.

— От і добре.

— Але тепер, малюк, все те урвалось. Я більше не роблю операцій, і настрій у мене прегидкий. Це жахлива війна, малюк. Ви вже мені повірте. А тепер можете потішити мене. Ви привезли платівки?

— Привіз.

Вони лежали у моєму рюкзаку, в коробці, загорнутій у папір. Я був надто стомлений і не міг їх дістати.

— А у вас хіба не добрий настрій, малюк?

— Препаскудний.

— Це не війна, а просто жах,— сказав Рінальді.— Ну що ж. Зараз ми з вами уп'ємося й повеселішаєм. І розвіємо попіл за вітром. Отоді нам буде добре.

— Я хворів на жовтяницю,— сказав я,— і мені не можна упиватися.

— Боже мій, малюк, який ви повернулися до мене! Поважний, з хворою печінкою. Кажу ж вам, ця війна — просто казнащо. І на біса ми її розв'язали?

— Ми таки вип'ємо. Я не хочу впиватися, але випити ми вип'ємо.

Рінальді пішов у другий кінець кімнати до вмивальника й повернувся з двома склянками та пляшкою коньяку.

— Це австрійський коньяк,— сказав він.— Сім зірочок. Єдине, що здобуто на Сан-Габрієле.

— Ви були там?

— Ні. Я ніде не був. Я весь час був тут і робив операції. Погляньте, малюк, це ще ваша склянка, з якою ви чистили зуби. Я зберігав її, щоб вона нагадувала мені про вас.

— Щоб вона нагадувала вам чистити зуби.

— Ні. Я маю свою. Я зберігав її, щоб вона нагадувала мені, як ви вранці намагалися вичистити із своїх зубів дух «Вілла-Росса», і лаялись, і ковтали аспірин, і проклинали повій. Щоразу, як я бачу цю склянку, я згадую, як ви намагались відчистити своє сумління зубною щіткою.— Він підійшов до ліжка.— Ану поцілуйте мене разочок і скажіть, що ви не стали поважний.

— Не буду я вас цілувати. Ви мавпа.

— Знаю, знаю, ви добропорядний взірцевий англосаксик. Я знаю, вас завжди мучить каяття. Ну що ж, почекаємо, доки наш англосаксик знову почне відчищатися від розпусти своєю зубною щіткою.

— Налийте мені коньяку.

Ми торкнулися склянками й випили. Рінальді засміявся.

— Ось я впою вас до нестями, а тоді виріжу вам печінку, вправлю на її місце добру італійську печінку і знову зроблю вас людиною.

Я простяг склянку, щоб він налив мені ще. Надворі вже споночіло. Тримаючи склянку в руці, я підійшов до вікна і відчинив його. Дощ припинився. Проти ночі похолодніло, і між дерев стояв туман.

— Не виливайте коньяк за вікно,— сказав Рінальді.— Якщо не можете пити, віддайте мені.

— Ідіть ви...— сказав я.

Я був радий, що знову бачу Рінальді. Два роки він допікав мене, і мені завжди це подобалось. Ми добре розуміли один одного.

— Ви що, одружилися? — спитав він з ліжка. Я стояв біля вікна, прихилившись до стіни.

— Ні... ще.

— Закохані?

— Так.

— В оту англійку?

— Так.

— Бідолашний малюк. Вона добра до вас?

— Ну, звісно.

— Я хотів спитати — чи добра вона в ділі?

— Замовкніть.

— Замовкну. Ось побачите, який я винятково делікатний. А вона вміє...

— Ріні,— сказав я.— Прошу вас, замовкніть. Якщо хочете бути моїм другом, замовкніть.

— Мені не треба *хотіти* бути вашим другом. Я *є* ваш друг.

— Тоді замовкніть.

— Гаразд.

Я підійшов до ліжка й сів поруч Рінальді. Він тримав у руці свою склянку й дивився в підлогу.

— Ви розумієте, Ріні?

— Ще б пак. Скільки живу, я наражаюся на священні почуття. Але у вас майже ніколи їх не помічав. Що ж, певно, ви теж їх маєте.— Він дивився в підлогу.

— А ви ні?

— Ні.

— Ніяких?

— Ніяких.

— І я міг би говорити щось там таке про вашу матір і щось там про вашу сестру?

— І щось там про *вашу* сестру,— швидко мовив Рінальді. Ми обидва засміялися.

— Ото ще надлюдина,— сказав я.

— А може, я ревную,— сказав Рінальді.

— Ні, неправда.

— Ви не так зрозуміли. Я мав на думці інше. У вас є жонаті друзі?

— Є,— сказав я.

— А в мене немає,— сказав Рінальді.— Я про таких, що люблять своїх жінок і ті їх люблять.

— Чому?

— Я їм не до душі.

— Чому?

— Я змій. Змій пізнання.

— Ви все переплутали. То яблуко пізнання.

— Ні, змій.— Він трохи повеселів.

— Ви мені більше подобаєтесь, коли не вдаєтеся в такі високі матерії,— сказав я.

— Люблю я вас, малюк,— сказав він.— Ви придушуєте в мені великого італійського мислителя. Але я знаю багато такого, чого не можу висловити. Я знаю більше за вас.

— Еге ж, ваша правда.

— Зате вам легше буде жити на світі. Хоч ви й завжди каєтесь, але жити вам буде легше.

— Не думаю.

— Так-так. Це точно. А я вже й тепер маю втіху, тільки коли працюю.— Він знов дивився в підлогу.

— Дарма, минеться.

— Ні. По-справжньому я люблю лише дві речі: одна шкодить моїй роботі, а другої нам дано всього півгодини чи п'ятнадцять хвилин. А то й менше.

— Часом куди менше.

— А може, я вдосконалився, малюк. Ви ж не знаєте. Але для мене існують тільки оці дві речі та ще моя робота.

— Прийде й інше.

— Ні. Ніколи ніщо не приходить. Усе, що в нас є, ми маємо від народження й нічого більше не навчаємось. Не набуваємо нічого нового. Ми з'являємось на світ уже довершені. Вам треба радіти, що ви не латинянин.

— Ніяких латинян узагалі немає. Усе це голе розумування. Ви надто пишаєтеся своїми вадами.

Рінальді підвів голову й замислився.

— Ну, то й годі, малюк. Я стомився від розумувань.— Він мав стомлений вигляд, ще коли зайшов до кімнати.— Скоро час вечеряти. Я радий, що ви повернулися. Ви мій найліпший друг і бойовий побратим.

— Коли бойові побратими вечеряють? — спитав я.

— Оце ж тепер. Випиймо ще по одній за вашу печінку.

— Ви мов той святий Павло.

— Помиляєтесь. Там вино і шлунок. Скуштуйте вина задля втіхи шлунка свого.

— Будь-чого, що у вас є в тій пляшці,— сказав я.— І задля чого хочете.

— За вашу дівчину,— мовив Рінальді й підніс склянку.

— Гаразд.

— Я не скажу про неї жодної гидоти.

— Не силуйте себе.

Він вихилив коньяк.

— Я чистий душею,— сказав він.— Такий же, як і ви, малюк. І теж заведу собі англійку. Власне, то я перший познайомився з вашою дівчиною, але для мене вона трохи зависока... «А високу візьми за сестру»,— промовив він.

— Яка незаймано-чиста душа,— сказав я.

— А що, ні? Недарма ж мене звуть *Rinaldo Purissimo*.

— *Rinaldo Sporchissimo*[1].

— А тепер, малюк, ходім вечеряти, поки ще я чистий душею.

Я умився, зачесався, і ми зійшли вниз. Рінальді був трохи п'яний. У їдальні виявилося, що не все ще готове до вечері.

— Піду принесу нашу пляшку,— сказав Рінальді й подався сходами нагору. Я сів за стіл, а він повернувся з пляшкою і налив мені й собі по півсклянки коньяку.

---

[1] Рінальдо Найчистіший.— Рінальдо Найбрудніший *(італ.)*.

— Забагато,— мовив я і, піднявши склянку, подивився крізь неї на лампу, що стояла на столі.

— На порожній шлунок можна. Чудова річ. Геть випікає шлунок. Нема нічого гіршого для вас.

— Хай так.

— Повсякденне самознищення,— провадив Рінальді.— Руйнує шлунок і спричиняє тремтіння рук. Саме те, що треба хірургові.

— То ви радите?

— Від щирого серця. Нічого іншого не вживаю. Хиляйте, малюк, і готуйтеся хворіти.

Я випив. З коридора почувся голос ординарця:

— Суп! Суп готовий!

До їдальні зайшов майор, кивнув нам і сів. За столом він ніби ще поменшав.

— Оце і всі, що є? — запитав він. Ординарець поставив на стіл супницю, і майор налив собі повну тарілку.

— Оце всі,— сказав Рінальді.— Може, тільки ще священик надійде. Якби він знав, що тут Федеріко, то неодмінно прийшов би.

— А де він?

— У триста сьомому,— відказав майор. Він зосередився над супом. Тоді втер губи, ретельно обтер закручені догори сиві вуса.— Мабуть, прийде. Я дзвонив туди, то просив переказати йому, що ви повернулися.

— Мені бракує колишнього гомону в їдальні,— сказав я.

— Еге ж, тепер тут тихо,— мовив майор.

— Зараз я гомонітиму,— сказав Рінальді.

— Випийте вина, Енріко,— звернувся до мене майор. Він налив мені в склянку. Подали спагетті, і ми всі взялись до їжі.

Ми вже доїдали спагетті, коли прийшов священик. Він був такий самий, як і раніш,— маленький, смуглявий і зграбний. Я встав, і ми потиснули один одному руки. Він поклав руку мені на плече.

— Я прийшов, тільки-но дізнався,— сказав він.

— Сідайте,— мовив майор.— Ви спізнились.

— Добрий вечір, священику,— привітався Рінальді, назвавши його по-англійському. Таке звертання пішло від капітана, що завжди збиткувався із священика,— той капітан трохи знав англійську мову.

— Добрий вечір, Рінальдо,— відповів священик. Ординарець приніс йому супу, але він сказав, що почне із спагетті.

— Як ви себе почуваєте? — спитав він мене.

— Дуже добре,— відказав я.— А ви як тут?

— Випийте вина, священику,— втрутився Рінальді.— Скуштуйте вина задля втіхи шлунка свого. Так сказав святий Павло, знаєте?

— Знаю,— чемно відказав священик.

Рінальді налив йому вина.

— Отой ще святий Павло,— сказав Рінальді.— Через нього все й пішло шкереберть.

Священик поглянув на мене й усміхнувся. Як видно, його анітрохи не зачіпало те збиткування.

— Той святий Павло,— правив своєї Рінальді,— сам був гультяй і бахуряка, а як розтрусив порох, почав казати, що все воно гріх. Сам став ні на що не здатен, то взявся наставляти нас, у кого ще досить пороху. Хіба не правда, Федеріко?

Майор посміхнувся. Ми вже їли печеню.

— Я ніколи не суджу святих, як смеркне,— відповів я.

Священик звів очі від тарілки й усміхнувся до мене.

— Бачите, він уже перекинувся на бік священика,— сказав Рінальді.— Де ви, колишні дотепники? Де Кавальканті? Де Брунді? Де Чезаре? Невже оце мені самому брати на сміх нашого священика, і ніхто мене не підтримає?

— Він добрий священик,— сказав майор.

— Він добрий священик,— проказав за ним Рінальді,— але ж він священик. Я хочу, щоб у їдальні все було, як колись. Я хочу потішити Федеріко. Ідіть ви к бісу, священику!

Я помітив, що майор дивиться на Рінальді й бачить, який він п'яний. Його худе обличчя було бліде, як крейда. А чорна чуприна видавалася ще чорнішою над білим чолом.

— Усе добре, Рінальдо,— сказав священик.— Усе добре.

— Ідіть ви к бісу,— буркнув Рінальді.— І взагалі все к бісу, хай воно буде прокляте.— Він відкинувся на стільці.

— Він дуже багато працював і стомився,— мовив до мене майор. Він доїв печеню й шматочком хліба підібрав з тарілки підливу.

— А мені начхати,— сказав Рінальді, дивлячись на стіл.— К бісу все, і хай воно буде прокляте.— Він зухвало подивився на всіх за столом; очі його були каламутні, обличчя бліде.

— Гаразд,— сказав я.— К бісу все, і хай воно буде прокляте.

— Ні, ні,— заперечив Рінальді.— Так не можна. Так не можна. Кажу ж вам, не можна так. Ти висотаний, геть порожній, і нічого більш немає. Нічого більш немає, ви чуєте? Анічогісінько, хай йому чорт. Я знаю, як воно є, коли не працюю.

Священик похитав головою. Ординарець забрав зі столу таріль від печені.

— Чому ви їсте м'ясо?— обернувся Рінальді до священика.— Хіба не знаєте, що сьогодні п'ятниця?

— Сьогодні четвер,— відказав священик.

— Брехня. Сьогодні п'ятниця. А ви їсте тіло господнє. Це ж боже м'ясо. Я знаю. Австріяцьке падло. Ось що ви їсте.

— Та ще й біле, офіцерське,— докинув я до старого жарту.

Рінальді засміявся й налив собі ще склянку вина.

— Не зважайте на мої балачки,— мовив він.— Просто я трохи навіжений.

— Вам треба б у відпустку,— сказав священик.

Майор невдоволено похитав головою. Рінальді подивився на священика.

— Ви гадаєте, мені треба у відпустку?

Майор знову похитав головою. Рінальді дивився на священика.

— Та як хочете,— відказав священик.— Не хочете, то й не треба.

— Ідіть ви к бісу,— сказав Рінальді.— Вони тут силкуються здихатись мене. Щовечора силкуються здихатись. А я відбиваюся. Ну й що, як у мене оте? У всіх воно є. В цілого світу. Спершу,— провадив він, прибравши лекторського тону,— вискакує маленький прищик. Потім ви помічаєте висип на грудях. А потім ви вже нічого не помічаєте. І покладаєте надії на ртуть.

— Чи на сальварсан,— спокійно докинув майор.

— Це також ртутний препарат,— пояснив Рінальді. Він говорив тепер дуже урочисто.— Та я знаю дещо куди ліпше. Любий ви мій священику,— мовив він.— У вас ніколи не буде отого. А в малюка буде. Це ж нещасливий випадок на виробництві. Просто нещасливий випадок на виробництві, от і все.

Ординарець подав солодке і каву. На десерт було щось ніби хлібний пудинг з густою підливою. Лампа на столі чаділа, і скло бралося чорною кіптявою.

— Принесіть дві свічки й заберіть лампу,— звелів майор.

Ординарець поставив на стіл дві засвічені свічки на блюдечках і, загасивши лампу, поніс її геть. Рінальді сидів тихо. Він начебто зовсім заспокоївся. Ми ще трохи поговорили і, допивши каву, вийшли у вестибюль.

— Ви, певно, хочете побалакати із священиком,— сказав Рінальді.— А мені треба в місто. На добраніч, священику.

— На добраніч, Рінальдо,— відказав священик.

— Ми ще побачимось, Фреді,— мовив Рінальді до мене.

— Еге ж,— сказав я.— Не приходьте надто пізно.

Він жартівливо скривив обличчя і вийшов за двері. Майор ще стояв з нами.

— Він дуже багато працював і перевтомився,— сказав він.— До того ж він вважає, що в нього сифіліс. Я не вірю, але

все може бути. Він сам себе лікує. Ну, на добраніч. Ви поїдете вдосвіта, Енріко?

— Так.

— Тоді до побачення,— сказав він.— Щасливої дороги. Педуцці збудить вас і поїде разом з вами.

— До побачення, синьйоре майор.

— До побачення. Кажуть, австрійці готуються до наступу, але я не вірю. Не хочу вірити. Та нехай хоч як, а це буде не тут. Джіно вам усе розкаже. Телефонний зв'язок тепер безперебійний.

— Я дзвонитиму вам щодня.

— Дуже вас прошу. На добраніч. Не давайте Рінальді пити стільки коньяку.

— Спробую.

— На добраніч, священику.

— На добраніч, синьйоре майор.

Він пішов до свого кабінету.

РОЗДІЛ XXVI

Я підійшов до дверей і виглянув надвір. Дощу вже не було, але стояв густий туман.

— Піднімемось до мене нагору? — запитав я священика.

— Хіба що на кілька хвилин.

— Ходім.

Ми піднялися сходами й зайшли в мою кімнату. Я ліг на ліжко Рінальді. Священик сів на моє — ординарець уже постелив мені постіль. У кімнаті було темно.

— Ну,— сказав священик,— то як ви насправді себе почуваєте?

— Та все гаразд. Тільки оце сьогодні стомився.

— Я теж стомився, хоча й не було чого.

— Що чути на фронті?

— По-моєму, війні скоро кінець. Не знаю чому, але так мені здається.

— З чого?

— Ви бачили, який став наш майор? Сумирний, правда? От і багато хто тепер так.

— Я й сам щось таке відчуваю,— сказав я.

— Літо було жахливе,— провадив священик. Тепер він був упевненіший, ніж тоді, коли я бачив його востаннє.— Ви навіть уявити собі не можете, що діялось. Усе те треба було побачити на власні очі. Цього літа багато хто зрозумів по-справжньому, що таке війна. Є офіцери, яких я вважав нездатними це зрозуміти, але й вони зрозуміли.

— Що ж буде? — Я водив рукою по ковдрі.

— Не знаю, але гадаю, що довго так тривати не може.

— То що ж буде?

— Складуть зброю.

— Хто?

— І ті, і ті.

— Дай боже,— сказав я.

— Ви не вірите в це?

— Не вірю, що й ті, і ті складуть зброю водночас.

— Мабуть, таки ні. Навряд чи можна цього сподіватись. Та коли я бачу, як змінилися люди, я не припускаю, щоб таке могло тривати далі.

— Хто здобув перевагу цього літа?

— Ніхто.

— Австрійці здобули,— сказав я.— Вони не віддали Сан-Габрієле. Вони й здобули перевагу. Вони не складуть зброї.

— Якщо вони почувають те саме, що й ми, можуть і скласти. Вони теж пройшли через усе те страхіття.

— Ніхто не складає зброї, маючи перевагу у війні.

— Ви руйнуєте всі мої сподівання.

— Я просто кажу те, що думаю.

— То ви думаєте, що все воно триватиме ще хтозна-доки? І нічого не станеться?

— Не знаю. Я думаю тільки, що австрійці, здобувши перевагу, не складуть зброї. Лише поразка робить людей християнами.

— Австрійці й так християни, за винятком босняків.

— Я не про віровизнання. Я про саму віру.

Він промовчав.

— Ми всі тепер сумирніші, бо нас побито. А хто зна, яким би ще став наш спаситель, коли б апостол Петро врятував його тоді в саду.

— Він лишився б такий самий.

— Не думаю,— сказав я.

— Ви руйнуєте всі мої сподівання,— повторив священик.— Я вірю, що *має* щось статися, і молюся за те. Відчуваю, що воно вже зовсім близько.

— Може, щось і станеться,— сказав я.— Але тільки з нами. Добре було б, якби вони почували те саме, що й ми. Але вони нас побили. Вони почувають себе краще.

— Багато солдатів завжди почували те саме. І зовсім не через те, що їх побито.

— Їх побито, щойно почалася війна. Тоді, коли їх забрали

від їхніх господ і запроторили на фронт. Тим-то селянин і мудрий, що зазнав поразки на самому початку. Дайте йому владу, то побачите, який він мудрий.

Священик не сказав нічого. Він думав.

— Я й сам тепер пригнічений,— сказав я.— Через те просто не думаю про всі ці речі. Не думаю, а проте, коли починаю говорити, вони спадають на думку самі собою.

— А я на щось сподівався.

— На поразку?

— Ні. На щось інше.

— Нічого іншого немає. За винятком перемоги. Та це може бути тільки на гірше.

— Я довго сподівався на перемогу.

— Я теж.

— А тепер не знаю.

— Щось буде: чи те, чи те.

— Я вже не вірю в перемогу.

— І я ні. Але не вірю і в поразку. Хоч це, може, буде й на краще.

— У що ж ви вірите?

— У сон,— сказав я.

Він підвівся.

— Пробачте, що я так засидівся. Але я дуже люблю розмовляти з вами.

— Я дуже радий, що ми знов поговорили. А про сон я сказав просто так, не мавши нічого на думці.

Ми встали й у темряві потиснули один одному руки.

— Я тепер ночую у триста сьомому,— сказав він.

— Завтра вранці я виїжджаю на пост.

— Побачимось, коли приїдете.

— Десь прогуляємось і поговоримо.— Я провів його до дверей.

— Не спускайтеся,— мовив він.— Добре, що ви повернулись. Хоч для вас воно й не дуже добре.— Він поклав руку мені на плече.

— Непогано й для мене,— сказав я.— Добраніч.

— Добраніч. Чао!

— Чао! — сказав я. Мені страшенно хотілося спати.

РОЗДІЛ XXVII

Коли прийшов Рінальді, я прокинувся, але він не заговорив до мене, і я знову заснув. Уранці я одягнувся й пішов ще вдосвіта. Рінальді не прокинувся.

Я ніколи перед тим не був на Баїнзіцці, і мене брало дивне відчуття, коли ми їхали берегом річки, де мене поранило, а потім почали підніматися схилом, який тоді ще був у руках австрійців. Там проклали нову круту дорогу, що нею раз по раз проїжджали ваговози. Далі дорога виходила на плоскогір'я, і я побачив попереду гаї і круті пагорби, оповиті туманом. Ті гаї було захоплено швидко, і вони лишилися цілі. Ще далі, де дорогу не прикривали пагорби, її замаскували з боків і зверху солом'яними матами. Кінчалась дорога в напівзруйнованому селі. Далі була передова. Довкола стояло багато артилерії. Будинки були сильно поруйновані, однак налагоджено все добре, і скрізь впадали в око покажчики. Ми знайшли Джіно, і він напоїв нас кавою, а потім ми вдвох пішли оглядати пости, і я познайомився з деякими людьми. Джіно сказав, що далі на Баїнзіцці, у селі Равне, стоять англійські санітарні машини. Він був дуже високої думки про англійців. Обстріли ще й досі трапляються, сказав він, але поранених небагато. Тепер, коли пішли дощі, треба чекати чимало хворих. Кажуть, ніби австрійці мають наступати, але він у те не вірить. Та й ми нібито маємо наступати, одначе поповнення не прибуває, отож, як він гадає, і це виключене. З харчами скрутно, і він буде радий повернутися до щедрого столу в Горіції. Що там подавали вчора на вечерю? Я розповів йому, і він сказав, що то просто розкіш. Особливо потішило його *dolce*[1]. Я не вдавався в деталі, сказав тільки, що було *dolce*, і він, певне, уявив собі щось куди вишуканіше, ніж хлібний пудинг.

Чи не знаю я, куди його тепер пошлють? Не знаю, сказав я, але кілька наших машин тепер у Капоретто. О, туди він залюбки поїхав би. То приємне містечко, і гори тамтешні йому подобаються. Він був славний хлопець, і всі його любили. Він сказав, що коли й було де справжнє пекло, то це на Сан-Габрієле і за Ломом, де так погано скінчилась наша атака. Сказав, що в гаях на схилах хребта Тернова, позаду й вище від нас, у австрійців багато артилерії, і вони щоночі запекло обстрілюють дороги. Особливо дошкуляє йому батарея морських гармат. Їх легко розпізнати з того, як низько летить снаряд. Чуєш постріл — і майже в ту саму мить пронизливе виття. Стріляють звичайно одразу дві гармати, одна за одною, і від вибуху розлітаються величезні осколки. Він показав мені гладенький металевий уламок із щербатими краями, понад фут завдовжки. З вигляду метал скидався на бабіт.

— Навряд чи з них багато путтяння,— сказав Джіно.— Але мене вони страхають. Звук такий, наче воно летить просто на тебе.

---

[1] Солодке *(італ.)*.

Спершу — бабах, потім одразу оте виття, а тоді вибух. Що з того, як і не поранить, коли лякаєшся на смерть?

Він сказав, що позиції навпроти нас займають тепер хорвати, є і мадяри. Наші частини й досі стоять так, як наступали. Дротяних загороджень однаково що нема і відступати теж нема куди, якщо австрійці раптом ударять. Добрі оборонні позиції були б на невисоких узгір'ях, тут-таки на плато, але ніхто не подбав, щоб підготувати їх до оборони. Ну, а взагалі, як мені сподобалась Баїнзіцца?

Я сподівався побачити рівнішу місцевість, більш схожу на плато. Мені й на думку не спадало, що вона вся така горбиста.

— *Alto piano,* — сказав Джіно,— але не *piano*[1].

Ми знову спустилися в льох під будинком, де він оселився. Я сказав, що як на мене, то легше й вигідніше вдержувати окремий гірський гребінь, якщо він сплющений і трохи запалий досередини, аніж пасмо невеликих узгір'їв. Наступати схилом гори анітрохи не важче, ніж на рівнині, доводив я.

— А це вже яка гора,— заперечив він.— Візьміть ви Сан-Габрієле.

— Гаразд,— сказав я.— Але де було найскрутніше? На вершині, де рівно. До вершини добулися досить легко.

— Не дуже-то й легко.

— Хай так,— сказав я,— але там були особливі умови, бо то, власне, вже не так гора, як фортеця. Австріяки укріплювали її протягом років.

Думка моя була така: з тактичного погляду в маневреній війні просто недоцільно займати оборону по гірських пасмах, бо їх надто легко обминути. Потрібна якнайбільша свобода маневру, а на горі не поманеврує. Та й стріляти з вершини незручно: завжди будуть перельоти. А при обході з флангів найкращі сили залишаться на високих вершинах. Одне слово, не мав я віри до війни в горах. І не раз про все те міркував, сказав я. Ми захопили одну гору, вони захоплять другу, а як дійде до справжнього діла, всім доведеться злазити вниз.

— А що ж діяти, як маєш гірський кордон? — спитав він.

Я сказав, що цього питання ще не обміркував, і ми обидва засміялися.

— Але,— додав я,— за давніх часів австрійців завжди били в чотирикутнику під Вероною. Давали їм спуститися на рівнину і там їх били.

— Воно-то так,— сказав Джіно.— Але ж били французи. На чужій землі розв'язувати воєнні проблеми завжди легше.

---

[1] Плоскогір'я (*дослівно:* висока рівнина), але не рівнина *(італ.).*

— Авжеж,— погодився я,— на своїй землі не можна йти за чистою наукою.

— Росіяни пішли, щоб заманити в пастку Наполеона.

— Так, але ж у них величезна країна. А спробуйте в Італії відступати, щоб зловити в пастку Наполеона, то враз опинитесь у Бріндізі.

— Препогане місто,— сказав Джіно.— Ви там були?

— Тільки проїздом.

— Я патріот,— сказав Джіно,— але не можу я любити ні Бріндізі, ні Таранто.

— А Баїнзіццу любите? — спитав я.

— Це священна земля,— відказав він.— Та я волів би, щоб на ній краще родила картопля. Ви знаєте, коли ми прийшли сюди, то побачили картопляні поля, що їх насаджали австріяки.

— Тут справді скрутно з харчами?

— Щодо мене, то я ані разу не наївся досхочу. Але мені й попоїсти дай та дай. Голодувати, правда, не доводилось, одначе годують так собі. На передовій харч добрий, а от у другому ешелоні гірше. Десь щось негаразд. Харчів має бути вдосталь.

— Гендлярі сплавляють їх наліво.

— Еге ж. Передовим батальйонам дають усе, що можна, а тим, хто трохи далі, перепадає обмаль. Уже під'їли всю австріяцьку картоплю й каштани по гаях. Годувати треба б краще. Нам усім тут попоїсти тільки дай. Я певен, що харчів є вдосталь. Дуже погано, коли солдати недоїдають. Ви помічали, які думки це породжує?

— Еге ж,— відказав я.— Перемоги цим не здобудеш, а от поразки зазнати можна.

— Про поразку не будемо говорити. І так скрізь тільки й розмов що про поразку. Те, що сталося цього літа, не може минути марно.

Я нічого не відповів. Мене завжди бентежили слова «священний», «славний», «жертва» та ще оцей вислів «не мине марно». Ми чули їх, часом стоячи під дощем десь віддалік, так що до нас долинали самі ті слова, вигукувані щодуху, і читали на плакатах, що їх наліплювано на інші плакати, але я не бачив довкола нічого священного, а те, що називали славним, не гідне було слави, а жертви були такі самі з вигляду, як і в чікагських бойнях, ото хіба що м'ясо не пускали на продаж, а закопували в землю. Багато було слів, що їх ти вже й чути не міг без огиди, і зрештою лише назви місць зберегли свою гідність. Та ще деякі номери й деякі дати, і тільки їх, разом з назвами місць, ти ще міг вимовити, вклавши в них певне значення. А пустопорожні слова, як ото «честь», «слава», «доб-

лесть» чи ще «святиня», звучали просто неподобно поряд із цілком предметними назвами сіл, номерами доріг, назвами річок, номерами полків і датами. Джіно був патріот і часом говорив такі речі, що роз'єднували нас, та загалом він був добрий хлопець, і я розумів його патріотизм. Він народився патріотом. Разом з Педуцці він сів у машину, і вони вирушили назад до Горіції.

Цілий день не вщухала буря. Вітер гнав донизу потоки дощу, і скрізь стояли калюжі та болото. Тиньк на зруйнованих будинках намок і потемнів. Лише надвечір дощ припинився, і з поста номер два я побачив голу й мокру осінню землю, і темні хмари над вершинами пагорбів, і солом'яні мати на дорозі, промоклі так, що з них аж текло. Сонце визирало вже при самому заході й освітило голі гаї на гірському хребті. У тих гаях було багато австрійських гармат, але стріляло всього декілька. Я спостерігав, як над зруйнованим селянським обійстям поблизу передової зненацька виникали круглі хмарки диму від вибухів шрапнельних снарядів: клубочисті хмарки з жовтобілим спалахом усередині. Спершу був спалах, потім лунав тріск, а потім димова куля розпливалась і рідшала на вітрі. Серед руїн і на дорозі біля розваленого будинку, де містився наш пост, було повно шрапнельних кульок, але пост того дня не обстрілювали. Ми завантажили дві машини й поїхали дорогою, замаскованою мокрими матами, і крізь шпари між ними просвічувало останнє проміння призахідного сонця. Коли ми виїхали на відкриту дорогу за пагорбом, сонце вже сіло. Ми проїхали далі відкритою дорогою, а коли поминули поворот, за яким вона знов заходила під прямокутне склепіння солом'яного тунелю, знову пішов дощ.

Уночі вітер розбурхався ще дужче, а над ранок, о третій годині, під заливним дощем почався артилерійський обстріл, і хорвати посунули через гірські луки й невеликі гайки на наші позиції. Вони билися в темряві, під дощем, і контратака знавіснілих зі страху солдатів з другої лінії траншей відкинула їх назад. По всій передовій серед зливи безнастанно гупали снаряди, злітали в повітря ракети, тріскотіли кулемети й гвинтівки. Вони більш не йшли, і стрілянина трохи стихла, і між поривами вітру та дощу ми почули гарматний гук десь ген на півночі. На пост прибували поранені: кого несли на ношах, хто плентав сам, кого тягли на плечах через поле товариші. Вони були змоклі до рубця й усі страшенно перелякані. Ми завантажили дві машини тяжкопораненими, що їх виносили з підвалу, де був пост, і коли я зачинив дверцята другої машини й узяв їх на засувку, то відчув на обличчі вже не дощ, а сніг. Він повалив важкий, лапатий, разом з дощем.

Коли розвидніло, вітер ще бурхав, але сніг припинився. Він розтанув одразу ж, як упав на мокру землю, і тепер знову йшов дощ. На світанку була ще одна атака, але теж марна. Ми цілий день чекали нового нападу, проте нічого не діялось аж до заходу сонця. Обстріл почався на південь від нас, з довгого порослого лісом гребеня, де були зосереджені австрійські гармати. Ми теж чекали обстрілу, та його все не було. Сутеніло. З поля позад села били наші гармати, і втішно було чути, як снаряди пролітають над нами.

Ми дізналися, що атака на півдні теж була марна. Тієї ночі вони більш не атакували, зате, як нас повідомлено, прорвали лінію фронту на півночі. Уночі нам було наказано готуватися до відступу. Мені сказав про це капітан, що командував постом. Його так повідомили з штабу бригади. А трохи згодом він прийшов від телефону й сказав, що то була неправдива звістка. Бригада дістала наказ будь-що вдержати лінію оборони на Базіцці. Я спитав про північний прорив, і він відповів, що, як йому передано з штабу, австрійці прорвалися крізь позиції двадцять сьомого армійського корпусу в напрямі Капоретто. Цілий день на півночі точилися запеклі бої.

— Якщо ті негідники їх пропустять, нам капець,— сказав він.

— То німці наступають,— сказав один з лікарів.

Саме слово «німці» страхало всіх. Ми не хотіли й чути про німців.

— Там п'ятнадцять німецьких дивізій,— провадив лікар.— Вони прорвали фронт, і ми будемо відрізані.

— У штабі бригади кажуть, що цей рубіж неодмінно треба вдержати. Кажуть, вони прорвалися неглибоко, і ми повинні держати фронт, що проходить через гори від Монте-Маджоре.

— Звідки їм це відомо?

— Із штабу дивізії.

— Звістка про те, що треба готуватися до відступу, теж надійшла з дивізії.

— Ми підпорядковані армійському корпусові,— сказав я.— Але тут я підлягаю вам. Отже, якщо ви скажете мені їхати, я поїду. Та спершу з'ясуйте, чи є такий наказ.

— Є наказ залишатися тут. Ви маєте вивозити поранених на евакуаційний пункт.

— Іноді ми возимо їх і з евакопунктів до польових госпіталів,— сказав я.— І ще дозвольте запитати: я ніколи не бачив відступу, то як тоді евакуювати всіх поранених?

— Всіх не евакуюють. Забирають стільки, скільки можна забрати, а решту залишають.

— Що я маю вивозити своїми машинами?

— Госпітальне обладнання.

— Гаразд,— сказав я.

Другої ночі розпочався відступ. Нас повідомили, що німці й австрійці прорвалися на півночі і йдуть гірськими долинами на Чівідале та Удіне. Відступали без поспіху, змоклі, мовчазні й похмурі. Уночі, повільно просуваючись захряслими дорогами, ми поминали колони солдатів, що брели під дощем, гармати, криті підводи, вервечки нав'ючених мулів, ваговози,— і все те йшло від фронту. Безладдя було ще більше, ніж у наступі.

Тієї ночі ми допомагали вивозити поранених з польових госпіталів, що були обладнані в найменш поруйнованих селах на плато; ми перевозили їх наниз, у Плаву, а наступного дня з ранку до вечора ганяли сюди-туди під дощем, евакуюючи з Плави госпіталі й санітарний пункт. Дощ не вщухав, і під тим жовтневим дощем армія Баїнзіцци спускалася з плато й переходила річку, де навесні того року покладено початок великих перемог.

У Горіцію ми потрапили тільки в середині третього дня. Дощ припинився; місто було майже безлюдне. Проїжджаючи вулицею, ми побачили дівчат із солдатського борделю, що вантажились на машину. Дівчат було семеро, всі в пальтах і капелюшках, з невеличкими валізками у руках. Дві з них плакали. Ще одна всміхнулася до нас, висунула язик і поплескала по губах. Губи в неї були повні, пухкі, очі карі.

Я звелів водієві спинитись, вийшов і заговорив до «матусі». Дівчата з офіцерського дому виїхали ще вранці, сказала вона. Куди вони поїхали? У Конельяно, сказала вона. Їхня машина рушила. Дівчина з пухкими губами знов показала нам язика. «Матуся» помахала рукою. Ті двоє дівчат і далі плакали. Інші зацікавлено роззиралися довкола. Я знову сів у свою машину.

— Нам би поїхати разом з ними,— сказав Бонелло.— Ото була б веселенька подорож.

— В нас і так буде веселенька подорож,— відказав я.

— Чортзна-яка буде подорож.

— Отож я й кажу,— мовив я. Ми в'їхали на алею перед нашою віллою.

— Я б залюбки навідав тих лялечок на новому місці й побавився б з котроюсь.

— Ви гадаєте, вони отаборяться десь недалеко?

— Авжеж. Ту їхню «матусю» знає вся Друга армія.

Ми спинилися коло вілли.

— Її звуть «мати ігуменя»,— провадив Бонелло.— Дівчатка всі нові, але її тут кожен знає. Мабуть, їх привезли перед самим відступом.

— Вони своє надолужать.

— Певно, що надолужать. Ото врізати б котрусь на дурничку. Що не кажіть, а луплять з нас у тому домі дай боже. Держава просто ошукує нас.

— Відведіть машину до гаража, нехай її оглянуть механіки,— сказав я.— Замініть мастило, перевірте дифер. Тоді заправте бак і можете трохи поспати.

— Слухаюсь, синьйоре лейтенанте.

Вілла стояла порожня. Ріналь ді виїхав з госпіталем. Майор вивіз госпітальну обслугу штабною машиною. На вікні була записка для мене: я мав повантажити на машини майно, складене у вестибюлі, і їхати в Порденоне. Механіки вже виїхали. Я повернувся до гаража. Поки я ходив, над'їхали й ті дві машини, і водії вилізли з кабін. Знову сіявся дощ.

— Так страшенно хочу спати, аж тричі засинав, поки їхав від Плави,— сказав Піані.— Що будемо робити, лейтенанте?

— Замінимо мастило, змастимо й заправимо машини, а тоді підженем їх до входу й повантажимо той мотлох, що полишено на нас.

— І зараз же в дорогу?

— Ні, три години поспимо.

— Оце добре, побий мене бог,— сказав Бонелло.— А то б я заснув за кермом.

— Як ваша машина, Аймо? — спитав я.

— Усе гаразд.

— Дайте мені шкірянку, я поможу вам замінити мастило.

— Не треба, лейтенанте,— сказав Аймо.— Скільки там того діла. Ви йдіть спаковуйте свої речі.

— Мої речі всі спаковані,— сказав я.— Тоді я піду повитягаю надвір оте манаття. А ви, як упораєтесь із машинами, одразу під'їжджайте туди.

Вони підігнали машини до входу, і ми взялися складати в них госпітальне майно, що залишилось у вестибюлі. Коли все було повантажене, водії поставили машини рядком на під'їзній алеї під дощем. Ми зайшли до вілли.

— Розтопіть у кухні й просушіть одяг,— сказав я.

— Начхати мені на одяг,— сказав Піані.— Я хочу спати.

— Я спатиму на майоровому ліжку,— сказав Бонелло.— Там, де хропів старий шкарбан.

— А мені байдуже де, аби спати,— сказав Піані.

— Ось є двоє ліжок.— Я відчинив двері до кімнати.

— Я ніколи не знав, що тут таке,— сказав Бонелло.

— Це ж кімната старої мармизи,— сказав Піані.

— Отут і лягайте ви двоє,— сказав я.— Я вас підніму.

— Якщо ви заспите, лейтенанте, нас піднімуть австріяки,— сказав Бонелло.

— Не засплю,— відказав я.— А де Аймо?

— Подався до кухні.

— Ну, лягайте,— сказав я.

— Оце я зараз засну! — сказав Піані.— А то цілий день куняв сидячи. Просто очі самі злипались, наче хто на лоба тиснув.

— Скинь черевики,— сказав Бонелло.— Це ж ліжко старої мармизи.

— Чхав я на ту мармизу.— Піані вклався на ліжко, простягши ноги в брудних черевиках і підмостивши руку під голову.

Я пішов до кухні. Аймо вже розтопив у плиті й поставив на вогонь казанок з водою.

— Приготую спагетті,— сказав він.— Коли прокинемось, захочеться їсти.

— Ви що, не хочете спати, Бартоломео?

— Та не дуже. Коли закипить, я ляжу. Вогонь сам загасне.

— Краще б вам поспати,— сказав я.— А підживитися можна сиром та консервами.

— Ні, краще так,— заперечив він.— Тим двом анархістам не завадить попоїсти гарячого. А ви йдіть лягайте, лейтенанте.

— У майоровій кімнаті є ліжко.

— От і лягайте там.

— Ні, я піду в свою колишню кімнату. Хочете випити, Бартоломео?

— Перед дорогою, лейтенанте. А зараз воно мені ні до чого.

— Якщо прокинетесь через три години, а я ще спатиму, збудіть мене, гаразд?

— Я не маю годинника, лейтенанте.

— Годинник на стіні в майоровій кімнаті.

— Гаразд.

Я пройшов через їдальню та вестибюль і піднявся мармуровими сходами до кімнати, де жив разом з Рінальді. Надворі не вщухав дощ. Я підійшов до вікна і виглянув. Уже сутеніло. Наші три машини стояли рядком під деревами. З дерев капотіло. Було холодно, і краплі повисали на галуззі. Я відійшов від вікна, ліг на ліжко Рінальді й віддався сну.

Перед тим як вирушити, ми зібрались у кухні попоїсти. Аймо поставив на стіл миску спагетті з накришеною цибулею та м'ясними консервами. Ми сіли до столу й випили дві пляшки вина, що залишилось у підвалі вілли. Надворі було темно і все йшов дощ. Піані сидів за столом зовсім сонний.

— Як на мене, то відступати краще, ніж наступати,— сказав Бонелло.— Відступаючи, ми п'ємо барбера.

— Тепер п'ємо. А завтра, може, питимем воду з калюжі,— сказав Аймо.

— Завтра ми будемо в Удіне. Ми питимем шампанське. Це ж там окопалися всі лежні. Прокинься, Піані! Завтра ми будемо в Удіне і питимем шампанське!

— Я не сплю,— озвався Піані. Він наклав собі на тарілку спагетті з м'ясом.— Ти що, не міг знайти томатної підливи, Барто?

— Та нема ніде,— відказав Аймо.

— В Удіне ми хлебтатимем шампанське,— сказав Бонелло, наливаючи собі в склянку прозорого червоного барбера.

— Гляди, щоб нам не нахлебтатися г...., ще не доїхавши до Удіне,— сказав Піані.

— Ви наїлися, лейтенанте? — спитав Аймо.

— Добряче наївся. Подайте мені пляшку, Бартоломео.

— Я ще наготував по пляшці на кожного з собою,— сказав Аймо.

— Ви зовсім не спали?

— Мені багато не треба. Поспав трохи.

— Завтра ми спатимем на королівському ліжку,— сказав Бонелло. Він був у чудовому гуморі.

— Гляди, щоб не спати нам завтра у г....,— сказав Піані.

— Я спатиму з королевою,— не вгавав Бонелло. Він глянув на мене: чи сподобався мені його жарт.

— З г..... ти спатимеш,— сонно буркнув Піані.

— Це державна зрада, лейтенанте,— сказав Бонелло.— Правда ж, це державна зрада?

— Ну годі вже,— сказав я.— Не стільки того вина, скільки галасу.

Надворі періщив дощ. Я поглянув на годинник. Було вже пів на десяту.

— Час рушати,— сказав я і встав.

— З ким ви поїдете, лейтенанте? — запитав Бонелло.

— З Аймо. За нами поїдете ви. Тоді Піані. Їдемо дорогою на Кормонс.

— Боюся, щоб не заснути,— сказав Піані.

— Гаразд. Я поїду з вами. За нами Бонелло. За ним Аймо.

— Оце буде найкраще,— сказав Піані.— Бо я зовсім сонний.

— Я сяду за кермо, а ви трохи поспите.

— Ні. Коли я знаю, що є кому мене збудити, я можу вести машину.

— Я збуджу вас. Погасіть світло, Барто.

— Та нехай собі світить,— сказав Бонелло.— Нам сюди вже не повернутись.

— Там у мене в кімнаті невелика скринька,— сказав я.— Ви допоможете мені знести її вниз, Піані?

— Ми самі знесем,— відказав Піані.— Ходімо, Альдо.

Він і Бонелло вийшли у вестибюль. Я чув, як вони піднімаються сходами.

— Гарне тут було місце,— сказав Бартоломео Аймо. Він поклав у речовий мішок дві пляшки вина й півкружала сиру.— Такого більш не буде. Куди ми відступаємо, лейтенанте?

— Кажуть, за Тальяменто. Госпіталь і наш загін мають розташуватись у Порденоне.

— Це місто краще, ніж Порденоне.

— Не знаю, я там не був,— сказав я.— Тільки проїжджав колись.

— Паршивеньке містечко,— сказав Аймо.

РОЗДІЛ XXVIII

Коли ми від'їжджали з міста, воно було безлюдне в темряві під дощем, тільки головною вулицею ішли колони солдатів і гармат. Було там і чимало ваговозів та підвід — вони їхали іншими вулицями й потім вливалися в загальний потік на шосе. Поминувши чинбарні, ми теж виїхали на шосе, де солдати, ваговози, підводи й гармати поволі сунули одною широкою колоною. Ми помалу, але безупинно просувалися вперед під дощем, майже впираючись радіатором у задній борт навантаженого доверху ваговоза, вкритого мокрим брезентом. Раптом ваговоз спинився. Спинилась уся колона. Потім рушила знов, і ми посунулись трохи далі, а тоді знову спинилися. Я виліз з кабіни й пройшов уперед між ваговозів та підвід, під мокрими мордами коней. Захрясло десь далі попереду. Я збочив з дороги, перейшов кладкою через рівчак і подався в поле по той бік рівчака. Віддаляючись від колони, я бачив її між деревами, застряглу під дощем. Так я пройшов щось із милю. Колона стояла на місці, хоч за нерухомими машинами та підводами було видно, як проходить уперед піхота. Я повернувся до своїх машин. Таке могло тягтися до самого Удіне. Піані спав, похилившись на кермо. Я заліз на сидіння поруч нього й теж заснув. Десь через кілька годин я почув, як заскреготіло зчеплення на ваговозі перед нами. Я збудив Піані, й ми поїхали далі, то посуваючись уперед на кілька ярдів, то знову спиняючись. Дощ усе не вщухав.

Серед ночі колона знов застрягла й не рушала з місця. Я виліз і пішов назад побачити Аймо та Бонелло. У машині Бонелло на сидінні поруч нього сиділи два сержанти-сапери. Коли я підійшов, вони враз нашорошились.

— Їх залишили при якомусь там мості,— сказав Бонелло.— Тепер вони не можуть знайти свою частину, то я й підібрав їх.

— Якщо дозволить пан лейтенант.

— Дозволяю,— сказав я.

— Наш лейтенант американець,— сказав Бонелло.— Він підбере кого хочете.

Один із сержантів усміхнувся. Другий спитав Бонелло, з якої Америки я італієць — з Північної чи з Південної.

— Він не італієць. Він північноамериканський англієць.

Сержанти чемно вислухали його пояснення, але не повірили. Я залишив їх і пішов до Аймо. Разом з ним у кабіні було двоє дівчат, а сам він сидів, відхилившись у куток, і курив.

— Барто, Барто,— мовив я.

Він засміявся.

— Поговоріть з ними, лейтенанте. Я їх не розумію. Слухай! — Він поклав руку на стегно одній з дівчат і приязно стиснув його. Дівчина щільно запнулася хусткою і відштовхнула його руку.— Слухай! — повторив він.— Скажи-но лейтенантові, як тебе звуть і що ти тут робиш.

Дівчина люто зиркнула на мене. Друга не підводила очей. Та, що подивилася на мене, промовила щось незнайомою мені говіркою, і я не второпав ні слова. Вона була пухкенька, смуглява, років шістнадцяти на вигляд.

— *Sorella?*[1] — спитав я і показав на другу дівчину.

Вона кивнула головою і усміхнулась.

— Ну гаразд,— сказав я і поплескав її по коліну. І відчув, як від мого дотику вона враз уся напружилась і подалася назад. Її сестра так і не підводила очей. З вигляду вона була десь на рік молодша.

Аймо знову поклав руку на стегно старшій дівчині, і вона знов відштовхнула її. Він засміявся.

— Добра людина.— І показав на себе.— Добра людина,— показав на мене.— Ти не бійся.

Дівчина люто глипнула на нього. Вони були наче двійко диких пташок.

— Чого ж вона поїхала зі мною, як я їй не до вподоби? — спитав Аймо.— Вони залізли в машину, тільки-но я їм кивнув.— Він обернувся до дівчини.— Не бійся. Вас не будуть ...— Він ужив брутального слова.— Нема де ...— Я помітив, що вона зрозуміла це слово, але нічого більше. Її очі з жахом дивилися на нього. Вона щільніше запнула хустку.— У машині повно вантажу,— провадив Аймо.— Вас не будуть... Нема де...

Щоразу як він вимовляв це слово, дівчина вся аж напружувалась. А тоді, отак напружено сидячи й не спускаючи з нього очей, заплакала. Я бачив, як затремтіли її губи й по пухких щоках потекли сльози. Сестра, не підводячи очей, узяла її за

[1] Сестра? *(Італ.)*

руку, і вони сиділи так і далі. Старша, що перед тим була така люта, уже плакала вголос.

— Мабуть, я налякав її,— сказав Аймо.— Я не хотів її лякати.— Він дістав свій мішок і відрізав два шматки сиру.— На ось. Тільки не плач.

Старша дівчина похитала головою і плакала далі, а молодша взяла сир і почала їсти. Трохи згодом вона дала сестрі другий шматок сиру, і тепер їли обидві. Старша все помалу хлипала.

— Скоро заспокоїться,— мовив Аймо. І раптом у нього сяйнула думка.— Незаймана? — запитав він ту, що сиділа поруч нього. Вона жваво закивала головою.— І ця незаймана? — показав на її сестру. Обидві закивали, і старша промовила щось своєю говіркою.

— Ну гаразд,— сказав Бартоломео.— Гаразд.

Дівчата ніби трохи повеселішали.

Я залишив їх у кабіні з Аймо, що сидів, так само відхилившись у куток, і повернувся до машини Піані. Колона машин і підвід не зрушувала з місця, але піхота безупинно сунула обіч неї. Дощ усе періщив, і я подумав, що оці затримки в русі колони часом можуть спричиняти намоклі проводи запалювання в машинах. Та ймовірніше те, що коні чи люди просто засинають під час руху. А втім, таке трапляється і в містах, де ніхто не спить на вулиці. У нашій колоні змішалися кінні запряги й автомашини. Вони тільки заважають одні одним. А селянські підводи й поготів. Гарні ті двоє дівчаток в кабіні у Барто. Там, де відступає військо, нема чого робити незайманим дівчатам. А вони таки справді незаймані. І, мабуть, дуже побожні. Якби не війна, ми б усі тепер напевне спали по своїх ліжках. Тихо голову схилить... спатоньки до ліжка. Надається стіл і ліжко. Тверде, як стіл, ліжко. І Кетрін тепер десь у ліжку, між двох простирал: одне під нею, друге зверху. Цікаво, на якому боці вона спить? А може, й не спить. Може, лежить і думає про мене. Здіймайсь, здіймайсь, західний вітре. І вітер здійнявсь, тільки не дощичка навіяв, а дощиська. Дощило цілу ніч. Ти ж знав, що задощить, коли здійметься вітер. От і маєш. Щоб знов кохану обійнять і в ліжку буть із нею. Кохану Кетрін обійнять. Щоб моя люба, кохана Кетрін дощем на мене спала. Неси її до мене, вітре. Ось і нас закружляло вітром. Усіх закружляло вітром, і дощ нічого не спинить.

«Добраніч, Кетрін,— мовив я вголос.— Спи спокійно. Тобі незручно, люба? То ляж на другий бік. Ось я зараз принесу холодної води. Скоро вже ранок, і тобі полегшає. Шкода, що тобі так незручно через нього. Спробуй заснути».

«Я ж спала весь час,— озвалася вона.— А ти говорив уві сні. Тобі недобре?»

«Ти справді тут?»

«Ну звісно, тут. І нікуди не піду. Між нами все залишається, як було».

«Ти така гарна й мила. Ти не покинеш мене серед ночі, правда ж?»

«Ну звісно, що не покину. Я завжди тут. І прийду, коли ти тільки захочеш мене».

— А, розтуди твою...— сказав Піані.— Здається, знову рушили.

— Я задрімав,— сказав я. Тоді поглянув на годинник. Була третя година ночі. Я сягнув рукою за сидіння, щоб дістати пляшку барбера.

— Ви говорили вві сні,— сказав Піані.

— Мені снився сон англійською мовою,— сказав я.

Дощ трохи ущух, і ми помалу посувалися вперед. Та перед світанком спинилися знову, і, коли розвидніло, ми стояли на невеликому узвишші, і я побачив дорогу відступу, що простяглася далеко вперед, усе на ній завмерло, окрім піхоти, що помалу промикувалася крізь тисняву. Ми рушили знов, та тепер, побачивши завидна те просування, я зрозумів: якщо ми хочемо колись добутися до Удіне, нам треба збочити з шосе і їхати навпростець полями.

Уночі з навколишніх путівців до колони прибилося багато селян, і тепер там було повно возів, навантажених усіляким хатнім майном: з-поміж матраців стриміли дзеркала, до полудрабків були прив'язані кури та качки. На одному возі, що їхав попереду нас, мокла під дощем швацька машинка. Люди рятували своє найкоштовніше добро. На деяких возах сиділи жінки, понапинавши на себе від дощу якісь лахи, інші йшли поруч возів, мало не впритул до них. Були тепер у колоні й собаки, що брели дорогою, тулячись під возами. Дорога була слизька, рівчаки обабіч неї повні води, а поле за рядом придорожніх дерев навіть з вигляду надто мокре й розгрузле, щоб проїхати ним навпростець. Я виліз із машини і пройшов трохи, шукаючи місця, звідки б нагледіти попереду якийсь путівець, щоб звернути на нього і їхати далі. Я знав, що там є чимало бічних доріг, але боявся натрапити на таку, яка нікуди б нас не вивела. Пам'ятати їх усі я не міг, бо ми завжди поминали їх швидко, їдучи машиною по шосе, а вони були всі подібні. Але розумів: нам треба будь-що знайти правильну дорогу, а то ми так і застрягнемо. Ніхто не знав, де тепер австрійці і як там узагалі, одначе я був певен, що коли перестане дощ і на колону налетять літаки, то буде по всьому. Досить того, щоб кілька машин лишилося без водіїв або щоб убило кілька коней,— і всякому рухові на шосе кінець.

Дощ тепер ішов не такий рясний, і я подумав, що скоро може проясніти. Я пройшов ще трохи вперед узбіччям шосе, коли побачив обсаджений кущами вузький путівець, що вів на північ між двох ланів, і, розваживши, що нам краще звернути на нього, мерщій подався назад до машин. Я сказав Піані, куди повертати, а тоді пішов попередити Бонелло та Аймо.

— Якщо та дорога нікуди нас не приведе, ми зможемо повернутись назад на шосе,— сказав я.

— А як бути з цими? — спитав Бонелло. Його два сержанти сиділи поруч нього в кабіні. Вони були неголені, проте й тієї вранішньої години мали цілком військовий вигляд.

— Стануть у пригоді, як доведеться штовхати,— відповів я. Тоді перейшов до Аймо і сказав йому, що ми спробуємо проїхати полями.

— А мої незаймані сестрички? — спитав Аймо. Обидві дівчини спали.

— Користі з них мало,— сказав я.— Було б вам узяти когось, хто міг би підштовхнути машину.

— То, може, хай пересядуть у кузов,— сказав Аймо.— Там ще є місце.

— Гаразд, коли вони вам так уже потрібні,— відказав я.— І візьміть когось із широкими плечима, щоб допомагав штовхати.

— Берсальєрів,— усміхнувсь Аймо.— В них плечі найширші. Їх добирають до міри. Як ви себе почуваєте, лейтенанте?

— Чудово. А ви як?

— Теж чудово. Тільки дуже голодний.

— Щось же там буде при тій дорозі, то спинимось і під'їмо.

— Як нога, лейтенанте?

— Чудово,— сказав я.

Стоячи на приступці й дивлячись уперед, я побачив, як Піані звернув з шосе й поїхав путівцем, і машина його замигтіла між голим віттям живоплоту. За ним повернув Бонелло, а потім і Аймо, і ми поїхали за першими двома машинами тією вузькою дорогою, поміж шпалерами кущів. Вона привела нас до селянської садиби. Піані й Бонелло вже поставили свої машини на подвір'ї. Будинок був низький і довгий, з дверима, повитими виноградом. На подвір'ї була криниця, і Піані саме брав воду, щоб залити в радіатор. Ми надто довго їхали на малій швидкості, і вода геть википіла. Садиба була покинута. Я оглянувся назад на дорогу. Будинок стояв на узвишші, і звідти добре було видно все довкола. Я побачив путівець, яким ми приїхали, живопліт, поля і ряд дерев понад шосе, де відступало військо. Обидва сержанти никали в будинку. Дівчата

прокинулись і роздивлялися двір, криницю, дві великі санітарні машини перед будинком, трьох водіїв біля криниці. Один із сержантів вийшов з будинку із стінним годинником у руках.

— Занесіть назад,— сказав я.

Він зиркнув на мене, зайшов у будинок і повернувся вже без годинника.

— А де ваш товариш? — спитав я.

— Пішов до вбиральні.— Він заліз на сидіння машини. Боявся, щоб ми не покинули його тут.

— Як щодо сніданку, лейтенанте? — спитав Бонелло.— Можна б трохи під'їсти. Багато часу це не забере.

— Як по-вашому, дорога по той бік садиби кудись нас виведе?

— Авжеж.

— Гаразд. Будемо снідати.

Піані й Бонелло подались до будинку.

— Ходім,— мовив Аймо до дівчат і простягнув руку, щоб допомогти їм злізти.

Старша сестра похитала головою. Вони не хотіли йти в покинутий будинок. Тільки провели нас очима.

— Морока з ними,— сказав Аймо.

Ми зайшли до будинку разом. Усередині було просторо, темно і пахло пусткою. Бонелло й Піані ми знайшли в кухні.

— Їства тут не густо,— сказав Піані.— Все підчистили.

Бонелло стояв біля масивного кухонного столу й краяв ножем великий білий сир.

— А сир де взяли?

— У льоху. Піані знайшов там ще вино та яблука.

— От вам і сніданок.

Піані витяг дерев'яну затичку з великого обплетеного лозою бутля. Тоді нахилив його і налив по вінця мідний кухлик.

— Пахне добре,— сказав він.— Пошукай якогось посуду, Барто.

Зайшли обидва сержанти.

— Сідайте до сиру, сержанти,— сказав Бонелло.

— Треба їхати,— обізвався один сержант, жуючи сир і запиваючи вином.

— Поїдемо, не турбуйтеся,— сказав Бонелло.

— Військом рухає черево,— сказав я.

— Що? — перепитав сержант.

— Треба попоїсти.

— Еге. Але час не жде.

— Мабуть, ці бісові душі вже наїлися,— сказав Піані.

Сержанти блимнули на нього. Вони ненавиділи всіх нас гуртом.

— Ви знаєте дорогу? — спитав один.

— Ні,— відказав я.

Вони перезирнулись.

— Краще б зараз же й вирушати,— сказав перший.

— Зараз і вирушаємо.— Я допив вино. Воно добре смакувало після сиру та яблук.— Сир заберіть,— сказав я і вийшов.

Бонелло вийшов за мною, несучи той величезний бутель з вином.

— Ні, завеликий,— сказав я.

Він скрушно подивився на бутель.

— Мабуть, що так. Ану дайте фляги.— Він поналивав фляги, і трохи вина пролилося на кам'яні плити подвір'я. Потім узяв бутель і поставив під самими дверима.— Австріяки знайдуть його, не висаджуючи дверей,— сказав він.

— Ну, в дорогу,— мовив я.— Ми з Піані поїдемо спереду.

Обидва сапери вже сиділи поряд з Бонелло. Дівчата їли сир і яблука. Аймо курив. Ми рушили далі вузьким путівцем. Я оглянувся на дві машини, що їхали слідом за нами, і на будинок. То була добренна, міцна кам'яниця, і залізна огорожка навкруг колодязя була дуже гарна. Попереду нас стелилася вузька розгрузла дорога, обсаджена високим живоплотом. Позаду, тримаючись близько до нас, ішли ще дві наші машини.

РОЗДІЛ XXIX

Опівдні ми застрягли на грузькій дорозі, десь, як ми обчислили, кілометрів за десять від Удіне. Дощ припинився ще раніш, і ми тричі вже чули, як наближалися літаки, бачили, як вони пролітали над нами, проводили їх очима ген ліворуч, а тоді до нас долинали вибухи бомб з боку шосе. Ми вже кілька годин кружляли заплутаними путівцями, не раз потрапляли на такі, що заводили нас у глухий кут, тоді повертали назад і знаходили інші, але весь час повільно наближались до Удіне. Аж ось машина Аймо, подаючи назад, щоб виїхати з глухого кута, загрузла в м'якому грунті узбіччя, і колеса, буксуючи, вгрузали дедалі глибше, аж поки машина сіла на дифер. Тепер треба було підкопати спереду під колесами, намостити галуззя, щоб бралися ланцюги, а потім штовхати ззаду, доки вона знов виїде на дорогу. Ми повиходили й стояли на дорозі коло машини. Обидва сержанти теж підійшли й заглянули під колеса. А тоді, не кажучи й слова, повернулися й попростували геть дорогою. Я рушив за ними.

— Ану верніться,— сказав я,— і наламайте галуззя.

— Нам треба йти,— відказав один.

— Беріться до діла,— сказав я.— Наламайте галуззя.

— Нам треба йти,— повторив той самий. Другий мовчав. Вони квапились піти. Жоден не дивився на мене.

— Я наказую вам вернутись і наламати галуззя,— сказав я.

Перший сержант обернувся.

— Нам треба йти далі. Вас тут от-от відріжуть. Ви не маєте права наказувати нам. Ви не наш начальник.

— Я наказую вам наламати галуззя,— знову сказав я.

Вони повернулись і рушили геть.

— Спиніться,— звелів я. Вони простували далі грузькою дорогою, обсадженою живоплотом.— Я наказую вам спинитись! — гукнув я.

Вони наддали ходи. Я розстебнув кобуру, витяг пістолета, націлився на того, що найбільше говорив, і вистрілив. Я схибив, а вони обидва кинулись навтіки. Я пальнув ще тричі й таки поклав одного. Другий шаснув за живопліт і зник з очей. Я вистрілив по ньому крізь живопліт, коли він побіг полем. Пістолет глухо клацнув, і я заклав новий магазин. Тоді побачив, що другий сержант відбіг надто далеко і стріляти марно. Він був уже ген у полі й біг, пригнувши голову. Я взявся заправляти порожній магазин. Підійшов Бонелло.

— Дайте я доб'ю його,— сказав він.

Я дав йому пістолет, і він пішов туди, де поперек дороги лежав долілиць сержант-сапер. Бонелло нахилився, приставив пістолет до сержантової голови й натиснув спуск. Пістолет не вистрілив.

— Треба звести курок,— сказав я.

Він звів курок і двічі вистрілив. Тоді взяв сержанта за ноги й відтягнув на узбіччя, і тепер той лежав під самим живоплотом. Бонелло повернувся й віддав мені пістолет.

— Сучий син,— сказав він і подивився на мертвого сержанта.— Ви бачили, лейтенанте, як я його порішив?

— Треба швидше наламати галуззя,— сказав я.— А другого я так-таки й не поцілив?

— Мабуть, що ні,— мовив Аймо.— Він був надто далеко, з пістолета не поцілити.

— Паскуда смердюча,— сказав Піані.

Ми всі ламали пруття й гілля. Машину розвантажили. Бонелло підкопував спереду під колесами. Коли все було готове, Аймо запустив мотор і ввімкнув зчеплення. Колеса забуксували, розкидаючи геть пруття й грязюку. Бонелло і я штовхали ззаду, аж поки в нас затріщали суглоби. Машина не зрушувала з місця.

— Ану розгойдайте її, Барто,— сказав я.

Він дав задній хід, тоді знов передній. Колеса тільки ще глибше загрузли. Врешті машина знову сіла на дифер, і коле-

са вільно закрутились у пробуксованих виямках Я випростався.

— Спробуємо взяти на трос,— сказав я.

— Навряд чи щось вийде, лейтенанте. Тут не можна тягти по прямій.

— Треба спробувати,— сказав я.— Інакше її не зрушиш.

Машини Піані й Бонелло могли посуватися тільки прямо вперед вузькою дорогою. Ми зв'язали обидві машини тросом і потягли. Та колеса, ставши навскоси, тільки ще дужче загрузали в колії.

— Нічого не буде! — гукнув я.— Облиште.

Піані й Бонелло вилізли з машин і повернулися назад. Виліз і Аймо. Дівчата сиділи на придорожній кам'яній огорожі ярдів за сорок від нас.

— То що ви скажете, лейтенанте? — запитав Бонелло.

— Треба підкопати ще й знову спробувати з галуззям,— відказав я.

Я подивився на дорогу. Винен був я. Це я завів їх сюди. Сонце майже вийшло з-за хмар і освітлювало тіло сержанта, що лежало під живоплотом.

— Підмостимо під колеса його френч і плащ,— сказав я.

Бонелло пішов по френч і плащ. Я ламав гілля, а Аймо та Піані копали спереду й між коліс. Я надпоров плащ, роздер його надвоє і поклав у грязюку під колеса, а тоді настромляв зверху галуззя, щоб шини не буксували. Ми наготувалися штовхати, і Аймо заліз у кабіну й запустив мотор. Колеса крутилися на місці, а ми штовхали й штовхали. Та все намарне.

— К такій матері цю машину,— сказав я.— Є у вас там щось таке, що треба забрати з собою, Барто?

Аймо заліз у кабіну до Бонелло; в руках у нього був сир, дві пляшки вина та його плащ. Бонелло, сидячи за кермом, обшукував кишені сержантового френча.

— Та викиньте ви той френч,— сказав я.— А як же сестрички Барто?

— Можна посадовити їх у кузов,— сказав Піані.— Думаю, ми не далеко заїдемо.

Я відчинив задні дверцята машини.

— Ану,— сказав я,— залазьте.

Обидві залізли в кузов і сіли в кутку. Здавалося, вони й не чули пострілів. Я озирнувся на дорогу. Сержант лежав на узбіччі в брудній спідній сорочці з довгими рукавами. Я сів у кабіну до Піані, і ми рушили. Ми хотіли спробувати проїхати навпростець полем. Коли путівець урвався, я виліз і пішов уперед. Якби нам пощастило переїхати поле, по той бік ми

напевне вибралися б на дорогу. Та переїхаги нам не пощастило. З мля була надто м'яка й розгрузла. Коли машини остаточно й безповоротно засіли в грязюці по самі осі, ми покинули їх серед поля й рушили на Удіне пішки.

Коли ми вийшли на дорогу, що вела назад до шосе, я показав на неї дівчатам.

— Ідіть туди,— мовив я.— Там люди.— Вони дивились на мене. Я дістав гамана й дав кожній по десять лір.— Ідіть туди,— показав я.— Там друзі! Родичі!

Вони нічого не зрозуміли, але міцно позатискали гроші в руці й рушили дорогою. Ідучи, вони раз по раз оглядались, неначе боялися, що я заберу гроші назад. Я дивився, як вони простують дорогою, щільно позапинавшись хустками, й боязко озираються на нас. Усі троє водіїв реготали.

— А скільки дасте мені, лейтенанте, щоб і я туди пішов? — спитав Бонелло.

— Як їх і захоплять, то нехай краще в юрбі, аніж самих,— сказав я.

— Дайте мені дві сотні лір, і я вам подибаю назад хоч до Австрії,— сказав Бонелло.

— Ну й заберуть там у тебе ті дві сотні,— сказав Піані.

— А може, війна скінчиться,— озвався Аймо.

Ми швидко простували дорогою. Сонце силкувалось пробитися крізь хмари. Край дороги стояли шовковиці. За ними було видно наші незграбні фургони, загрузлі серед поля. Піані теж озирнувся.

— Щоб витягти їх, доведеться прокласти туди дорогу,— сказав він.

— Оце б нам тепер велосипеди,— сказав Бонелло.

— В Америці їздять на велосипедах? — запитав Аймо.

— Раніш їздили.

— Добра річ велосипед,— сказав Аймо.— Просто-таки чудова річ.

— Нам би тепер велосипеди,— повторив Бонелло.— Ходити пішки я не мастак.

— Стріляють? — спитав я. Мені начебто почулися віддалені постріли.

— Не знаю,— мовив Аймо. Він теж прислу́хався.

— Начебто стріляють,— сказав я.

— Найперше ми побачимо кінноту,— сказав Піані.

— Здається, в них немає кінноти.

— Дай боже, щоб не було,— сказав Бонелло.— Я не хочу, щоб мене взяла на списи якась падлюча кіннота.

— А ви хвацько поклали того сержанта, лейтенанте,— сказав Піані.

Ми йшли чимдуж.

— То я його вбив,— заперечив Бонелло.— Я в цю війну ще нікого не вбив, але все життя хотів убити сержанта.

— Убив курку на сідалі,— сказав Піані.— Не дуже прудко він летів, коли ти вбив його.

— Дарма. Все одно тепер довіку пам'ятатиму. Я таки вбив ту падлюку сержанта.

— А що ти скажеш на сповіді? — запитав Аймо.

— Скажу: «Благословіть мене, отче, я вбив сержанта».

Всі троє засміялися.

— Він у нас анархіст,— сказав Піані.— До церкви не ходить.

— Піані теж анархіст,— сказав Бонелло.

— Ви справді анархіст? — запитав я.

— Ні, лейтенанте. Ми соціалісти. Ми всі з Імоли.

— Ви ніколи там не були?

— Ні.

— Прегарне містечко, лейтенанте, побий мене бог. Ось приїжджайте до нас після війни, ми вам покажемо де там що.

— А ви всі там соціалісти?

— Геть усі.

— А містечко гарне?

— Пречудове. Ви зроду ще такого не бачили.

— Як же ви стали соціалістами?

— Усі ми соціалісти. Всі як є. Завжди були соціалістами.

— Приїжджайте, лейтенанте. Ми й з вас зробимо соціаліста.

Попереду дорога завертала ліворуч, на невисокий узгірок, де був яблуневий сад, обнесений кам'яною огорожею. Коли дорога пішла нагору, водії притихли. Ми простували далі всі гуртом, не сповільнюючи ходи, бо час не ждав.

РОЗДІЛ XXX

Згодом ми вийшли на дорогу, що вела до річки. По дорозі, аж до самого мосту, простяглась довга валка покинутих ваговозів та підвід. Ніде не видно було ні душі. Вода в річці дуже піднялась, і міст був висаджений посередині: кам'яна арка завалилася в річку, і бура вода струміла поверх неї. Ми подалися берегом, шукаючи, де б переправитись на той бік. Я знав, що десь вище проти течії є залізничний міст, і сподівався, що ми зможемо перейти річку там. Стежка була мокра й слизька. Самого війська ми ніде не бачили — тільки покинуті ваговози та різне майно. Понад річкою взагалі не було нікого й нічого, окрім мокрих чагарів та розгрузлої землі. Ми простували далі берегом і врешті побачили залізничний міст.

— Дуже гарний міст,— сказав Аймо.

То був звичайний собі довгий залізний міст над річищем, що здебільшого стояло пересохле.

— Треба швидше перейти, поки його не висадили,— сказав я.

— Нема кому висаджувати,— сказав Аймо.— Всі ушилися.

— А може, він замінований,— сказав Бонелло.— Ідіть ви перший, лейтенанте.

— Послухайте цього анархіста,— сказав Аймо.— Ви пошліть його самого вперед.

— Я сам піду,— сказав я.— Навряд чи він так замінований, щоб вибухнути під вагою людини.

— Бачиш,— мовив Піані до Бонелло.— Оце голова. А твоя голова де, анархісте?

— Якби я мав голову на в'язах, мене б тут не було,— відказав Бонелло.

— Добре відрубав, га, лейтенанте? — сказав Аймо.

— Добре,— погодився я.

Ми вже підійшли до мосту. Небо знову вкрилося хмарами, і накрапав дощ. Міст був довгий і дуже міцний з вигляду. Ми вибрались на залізничний насип.

— Підем по одному,— сказав я і перший ступив на міст. Я пильно оглядав рейки та шпали, шукаючи очима дротяних перетинок чи інших ознак мінування, але ніде нічого не бачив. Унизу, в проміжках між шпалами, струмувала бистра каламутна вода. Попереду, за мокрими полями, мріли крізь дощ обриси Удіне. По той бік мосту я обернувся назад. Трохи далі проти води був ще один міст. Дивлячись туди, я раптом побачив, як тим мостом проїхала заляпана болотом відкрита жовта машина. Парапет був високий, і тільки-но машина в'їхала на міст, як її майже не стало видно. Але я бачив голови водія, чоловіка, що сидів поруч нього, і ще двох на задньому сидінні. На всіх були німецькі каски. Машина переїхала міст і зникла з очей за деревами та покинутими на дорозі ваговозами й підводами. Я махнув рукою до Аймо, що був уже на середині мосту, та до інших, щоб вони поквапились. Тоді спустився вниз і причаївся під насипом. Аймо спустився слідом за мною.

— Машину бачили? — спитав я.

— Ні. Ми стежили за вами.

— Тим мостом проїхала німецька штабна машина.

— Штабна машина?

— Еге ж.

— Милий боже!

Підійшли й решта двоє, і ми всі причаїлися в грязюці за насипом, визираючи понад рейками на той міст, на ряд дерев, рівчак та дорогу.

— Ви думаєте, нас відрізано, лейтенанте?

— Не знаю. Я знаю тільки, що тією дорогою поїхала німецька штабна машина.

— А ви гаразд себе почуваєте, лейтенанте? У голові не каламутиться?

— Не блазнюйте, Бонелло.

— А може, вип'ємо? — спитав Піані.— Коли вже нас відрізано, то цілком можна й випити.— Він відчепив від пояса свою флягу й витяг затичку.

— Гляньте! Гляньте! — вигукнув Аймо і показав на дорогу.

Ми побачили, як над кам'яним парапетом мосту посуваються німецькі каски. Нахилені вперед, вони немовби пливли понад мостом, і це видавалося майже надприродним. Коли вони поминули міст, ми побачили й самих солдатів. То був підрозділ самокатників. Я розгледів обличчя двох передніх. Вони були червонощокі, вгодовані. Низько насунуті каски закривали лоб і скроні. Карабіни були почеплені на рамах велосипедів. На поясах руків'ями донизу висіли гранати. Каски й сірі мундири солдатів були мокрі, і вони їхали поволі, видивляючись уперед і по боках. Спереду їхало двоє, далі четверо вряд, тоді ще двоє, тоді одразу з десяток, потім ще десяток і нарешті останній один, що замикав колону. Вони не говорили між собою, та ми однаково й не почули б їх за шумом води. Ще хвилина — і вони зникли з очей на дорозі за мостом.

— Милий боже! — мовив Аймо.

— То німці,— сказав Піані.— То не австріяки.

— Чому нема кому спинити їх? — сказав я.— Чому не висаджено міст? Чому на цьому насипу нема кулеметів?

— А це ви нам скажіть, лейтенанте,— озвався Бонелло.

Я не тямив себе з люті.

— Уся ця клята війна — чистісіньке божевілля. Там висаджують малий місток. А тут, де головне шосе, залишають міст цілий. Де військо? Чому ніхто навіть не пробує зупинити їх?

— От ви й скажіть нам, лейтенанте,— знов промовив Бонелло.

Я замовк. Усе те не обходило мене. Єдине, що я мав зробити,— це добутися до Порденоне з трьома санітарними машинами. Я на це не спромігся. Тепер мені лишалось тільки добутися до Порденоне без машин. Та схоже на те, що я не добудусь і до Удіне. Ет, хай йому чорт, не добудусь, то й не треба. Головне — не втрачати спокою і уникнути кулі чи полону.

— Ви, здається, відтикали флягу? — спитав я Піані. Він подав її мені. Я відпив чималий ковток.— Можна рушати далі,— мовив я.— Одначе поспішати нема куди. Чи не хочете попоїсти?

— Тут не місце розсідатися,— сказав Бонелло.

— Гаразд. Тоді ходім.

— Підемо з цього боку попід насипом, щоб не помітили?

— Краще зійти на насип. Вони можуть вийти і на цей міст. Нам ні до чого, щоб вони зненацька наскочили на нас згори.

Ми пішли залізничною колією. Обабіч нас простяглася мокра рівнина. А попереду за рівниною був пагорб і на ньому Удіне. На вершині пагорба, оточений міськими дахами, височів старий замок. Нам видно було дзвіницю та вежу з дзигарями. У полях довкола росло багато шовковиць. Ідучи далі, ми натрапили на одне місце, де колію було зруйновано. Навіть шпали викопано й скинуто під насип.

— Вниз, вниз! — раптом гукнув Аймо.

Ми скотилися вниз під насип. По шосе їхала ще одна група самокатників. Я виглянув з-за насипу й побачив, що вони поїхали далі.

— Вони помітили нас, але не спинилися,— сказав Аймо.

— Переб'ють нас там нагорі, лейтенанте,— сказав Бонелло.

— Ми їм не потрібні,— відказав я.— Вони мають якусь іншу мету. Буде куди небезпечніше, якщо вони застукають нас зненацька.

— Я б радніше пішов тут, де не видно,— сказав Бонелло.

— Гаразд, ідіть. А ми підемо колією.

— Ви думаєте, ми проберемося до своїх? — спитав Аймо.

— Авжеж. Їх тут ще не дуже багато. Поночі пройдемо.

— А що то за штабна машина їхала?

— Біс її знає,— відказав я.

Ми простували далі колією. Бонелло набридло місити грязюку під насипом, і він теж піднявся до нас. Тепер залізниця відійшла на південь від шосе, і ми вже не бачили, що там діється. Невеликий місток через канал був висаджений, але ми перебралися на той бік по рештках підпори. Десь попереду чути було постріли.

За каналом ми знову вийшли на колію. Вона вела навпростець до міста через поля. Попереду видніла ще одна залізнична колія. На північ від нас було шосе, де ми бачили самокатників, на південь відходила вузька польова дорога, густо обсаджена деревами. Я розважив, що нам краще повернути на південь, обминаючи в такий спосіб місто, і рушити польовими дорогами до Кампоформіо та до шосе на Тальяменто. Пробираючись обхідними путівцями за Удіне, ми могли б весь час триматись оддалік від основного шляху відступу. Я знав, що там, на рівнині, багато таких доріг.

Я почав спускатися з насипу.

— Ходімо,— сказав я.

Ми мали вийти на польову дорогу, щоб обминути місто з півдня.

Ми всі спускалися з насипу. Раптом з польової дороги пролунав постріл. Куля вліпилася в грузький укіс насипу.

— Назад! — гукнув я.

Я кинувся назад на насип, ковзаючись у грязюці. Тепер водії були попереду мене. Я чимдуж видерся на насип. З густих чагарів хряснуло ще два постріли, і Аймо, переступаючи рейки, заточився, спіткнувсь і впав долілиць. Ми перетягли його на той бік насипу й перевернули.

— Треба, щоб голова була вище,— сказав я.

Піані пересунув його. Тепер він лежав на слизькому укосі насипу ногами донизу, і за кожним уривчастим віддихом з рота в нього випливала кров. Ми троє схилилися навколо нього під дощем. Куля влучила в потилицю, пройшла навскоси вгору і вийшла під правим оком. Поки я намагався затулити ті два пробої, він помер. Піані забрав руку в нього з-під голови, обтер йому обличчя клаптем марлі з перев'язного пакета і так полишив.

— Падлюки! — мовив він.

— То не німці,— сказав я.— Німців там бути не може.

— Італійці,— промовив Піані, наче вилаявся.— *Italiani!*

Бонелло мовчав. Він сидів поруч з Аймо, не дивлячись на нього. Піані підняв кашкет Аймо, що скотився з насипу, і поклав йому на обличчя. Потім дістав свою флягу.

— Хочеш ковтнути? — Піані простяг флягу до Бонелло.

— Ні,— відказав Бонелло. Тоді обернувся до мене.— Таке могло щохвилини статися й з нами там на насипу.

— Ні,— сказав я.— Це сталося тому, що ми поткнулись на поле.

Бонелло похитав головою.

— Аймо вбитий,— мовив він.— Чия тепер черга, лейтенанте? Куди ми рушимо тепер?

— То стріляли італійці,— сказав я.— Німців там нема.

— Коли б то були німці, вони, напевне, поклали б нас усіх,— сказав Бонелло.

— Для нас італійці небезпечніші за німців,— сказав я.— Ар'єргард завжди боїться власної тіні. Німці хоч знають, чого їм треба.

— Ви все добре розважили, лейтенанте,— сказав Бонелло.

— Куди ми рушимо тепер? — спитав Піані.

— Краще б нам залягти десь, доки посутеніє. Якщо пощастить пробратися на південь, усе буде гаразд.

— Їм вигідно перебити нас усіх, аби ніхто не сказав, що вони помилилися перше,— мовив Бонелло.— Я не хочу давати їм такої нагоди.

— Ми знайдемо, де переховатись якнайближче до Удіне, а коли посутеніє, будемо пробиратися далі.

— Тоді ходім,— сказав Бонелло.

Ми рушили вниз північним схилом насипу. Я озирнувся. Аймо лежав на слизькому укосі головою догори. Він лежав зовсім невеличкий, руки випростані вздовж тіла, ноги в обмотках та брудних черевиках зведені докупи, обличчя прикрите кашкетом. Вигляд він мав геть мертвий. Дощ не вщухав. Я завжди почував до Аймо таку ж приязнь, як і до всіх, кого знав. У кишені в мене лежали його папери, і я мав написати його сім'ї. Попереду за полем було видно селянську садибу. Довкола росли дерева, і до будинку тулилися надвірні будівлі. Врівень з горішнім поверхом тягся відкритий перехід на підпорах.

— Краще нам іти поодинці,— сказав я.— Я піду перший.— І попростував до садиби. Туди вела польова стежка.

Ідучи через поле, я цілком припускав, що нас можуть зустріти постріли з-за дерев у садибі чи з самого будинку. Я простував туди й дуже виразно все бачив. Перехід на горішньому поверсі вів до сінника, і між підпор застрягло сіно. Двір був вимощений кам'яними плитами, з дерев капотіло. Посеред двору стояла велика порожня одноколка, і голоблі її стриміли догори, в дощ. Я пройшов через двір і став під захистком переходу. Двері до будинку були відчинені, і я зайшов. Слідом за мною зайшли Бонелло та Піані. В будинку було темно. Я подався до кухні. У відкритій кухонній печі був попіл. Над ним висіли казанки, але всі порожні. Я розглянувся довкола, та ніякого харчу не побачив.

— Найкраще буде залягти нагорі, в сіннику,— сказав я.— Як гадаєте, Піані, чи зможете ви знайти тут щось попоїсти? Якщо знайдете, несіть нагору.

— Піду пошукаю,— відказав Бонелло.

— Гаразд,— мовив я.— А я піду подивлюсь, що там у сіннику.

Я знайшов кам'яні східці, що вели нагору з хліва. У хліві стояв сухий дух, такий приємний, коли надворі дощ. Худоби там не було: певно, забрали з собою, полишаючи господу. Сінник був наполовину повен сіна. У покрівлі двоє віконець: одне забите дошками, друге вузьке, дахове, з північного боку. До хліва спускався дерев'яний жолоб, яким скидали сіно худобі. А ще був закладений навхрест дошками отвір наниз — під нього під'їжджали хури з сіном, і крізь той отвір накидали його в сінник. Я чув, як у покрівлю тарабанить дощ, і вдихав пахощі сіна, а коли спустився з сінника — охайний дух сухого гною в хліві. Ми могли одірвати дошку й дивитися крізь південне віконце вниз на подвір'я. Друге віконце виходило в поле

на північ. Ми могли крізь будь-котре з них вилізти на дах і зіскочити додолу або ж з'їхати жолобом, якщо не можна буде спуститися східцями. Та й сам сінник був великий, і, почувши, що хтось іде, ми могли просто заритися в сіно. Сховок начебто цілком надійний. Я був певен, що ми пробралися б на південь, коли б вони не почали стріляти. Ні, там не могли бути німці. Вони йшли з півночі, дорогою від Чівідале. Не могли вони прорватися з півдня. А втім, італійці ще небезпечніші. Вони переполохані й тільки-но когось побачать, як починають стріляти. Минулої ночі під час відступу ми чули, ніби до армії, що відходила на півночі, пролізло чимало німців в італійській формі. Я цьому не вірив. На війні таких чуток не переслухаєш. І завжди це робить тільки ворог. Ви ніколи не почуєте, щоб хтось перевдягся в німецьку форму й пішов сіяти безладдя в їхніх лавах. Може, воно й трапляється, одначе повірити цьому важко. Не вірив я, що й німці вдаються до такого. Ніяк не міг збагнути, навіщо воно потрібне. Просто ні до чого було їм розладнувати наш відступ. Його розладнували численність війська та нестача доріг. Які вже там німці, коли й так ніхто не знав що до чого. А проте нас таки могли постріляти, як перевдягнених німців. Онде застрелили ж Аймо. Я лежав на сіні, вдихав його приємні пахощі, і немовби й не було всіх тих літ, що минули дотепер. Тоді ми теж лежали отак на сіні, й розмовляли, й стріляли з духової рушниці в горобців, коли вони сідали на край трикутного отвору, прорізаного в стіні сінника під самим дахом. Тепер того сінника вже нема, а одного року повирубувано й ялицеві гаї, і там лишилися тільки голі пеньки, засохле гілля та ріденький підлісок. Назад вороття немає. А що, як не йти вперед? Ніколи не повернешся в Мілан. А як і повернешся в Мілан, то що? Я прислухався до стрілянини, що долинала з півночі, від Удіне. Чути було цокотіння кулеметів. Гарматних пострілів не було. То вже про щось свідчило. Мабуть, таки є там якісь частини понад шосе. Я глянув крізь отвір униз і побачив у присмерку Піані, що стояв при в'їзді під сінник. В руках у нього була довга ковбаса, якийсь глечик, а під пахвою дві пляшки вина.

— Залазьте сюди,— сказав я.— Онде східці.— Тоді збагнув, що треба допомогти йому, і сам спустився вниз. Від лежання на сіні в мене трохи паморочилось у голові. Я був геть сонний.

— А де Бонелло? — запитав я.

— Зараз скажу,— відповів Піані.

Ми піднялися східцями й розіклали на сіні принесене. Піані витяг свій ножик із штопором і взявся відкорковувати пляшку.

— Навіть сургучем залита,— мовив він.— Має бути добре вино.— Й усміхнувся.

— Де Бонелло? — знову спитав я.

Піані подивився на мене.

— Він пішов, лейтенанте,— одказав він.— Хоче здатися в полон.

Я нічого на це не сказав.

— Він боїться, що нас усіх переб'ють.

Я держав у руках пляшку й нічого не казав.

— Розумієте, лейтенанте, ми ж узагалі проти війни.

— А чому ви не пішли? — спитав я.

— Не схотів залишати вас самого.

— Куди ж він пішов?

— Не знаю, лейтенанте. Пішов, та й годі.

— Ну гаразд,— сказав я.— Поріжте, будь ласка, ковбасу.

Піані глянув на мене у присмерку.

— Я вже порізав, поки ми оце розмовляли,— сказав він.

Ми сиділи на сіні, їли ковбасу й пили вино. Певне, те вино зберігали до чийогось весілля. Воно було таке старе, що аж утратило колір.

— Ви дивіться в це віконце, Луїджі,— сказав я,— а я дивитимусь у друге.

Ми пили кожен з окремої пляшки, і я взяв свою пляшку з собою, перейшов до вузького дахового віконця і, простягшись на сіні, почав дивитися на мокрі поля. Не знаю, що я сподівався побачити, але не бачив нічого, крім полів, голих шовковиць та дощу. Я пив собі вино, та втіхи від того не мав. Його надто довго видержували, і воно геть перестояло, втратило й смак, і колір. Я дивився, як сутеніє надворі: темрява настала дуже швидко. Дощ усе йшов, отож ніч мала бути зовсім темна. Коли споночіло і дивитися стало ні до чого, я перейшов назад до Піані. Він лежав і спав, то я не схотів одразу його будити, а сів і посидів трохи поруч. Він був здоровий чолов'яга і спав міцно. Потім я збудив його, і ми вирушили.

То була дуже дивна ніч. Не знаю, чого я сподівався,— можливо, смерті, пострілів серед темряви і втечі,— але нічого не сталося. Припавши до землі за рівчаком обіч шосе, ми перечекали, поки пройде німецький батальйон, а коли він зник з очей, перетнули шосе й попростували далі на північ. Двічі ми мало не наразилися під дощем на німців, але вони нас не помітили. Ми обминули місто з півночі, не зустрівши жодного італійця, а трохи далі вийшли на головний напрям відступу й цілу ніч простували до річки Тальяменто. Доти я навіть не уявляв собі, якого величезного розмаху набрав відступ. Відступала не тільки армія — відступала вся країна. Ми йшли цілу ніч, випереджаючи машини та підводи. У мене боліла нога, і я страшенно втомився, одначе посувалися ми досить швидко. Я ду-

мав, яку дурницю вчинив Бонелло, що пішов здаватися в полон. Ніякої небезпеки не було. Ми пройшли крізь два війська без жодної лихої пригоди. Коли б не вбили Аймо, можна було б узагалі не думати про небезпеку. Адже ніхто не чіпав нас і тоді, поки ми йшли на видноті залізничною колією. Той постріл був несподіваний і безглуздий. Я думав собі, де тепер може бути Бонелло.

— Як ви себе почуваєте, лейтенанте? — спитав Піані. Ми йшли понад дорогою, захряслою машинами, підводами та людьми.

— Дуже добре.

— А я стомився іти.

— Та нам більш нема чого й робити, як іти. Небезпеки ніякої.

— Бонелло дурень.

— Звісно, що дурень.

— Як ви вчините щодо нього, лейтенанте?

— Ще не знаю.

— Чи не могли б ви записати його як захопленого в полон?

— Не знаю.

— Розумієте, якщо війна триватиме далі, його родині можуть заподіяти великих прикрощів.

— Війна не триватиме,— обізвався один з гурту солдатів.— Ми йдемо додому. Війні кінець.

— Усі йдуть по домівках.

— Ми всі йдемо по домівках.

— Ходім, лейтенанте,— сказав Піані. Він хотів швидше поминути їх.

— Лейтенанте? Хто це тут лейтенант? *A basso gli ufficiali!* Геть офіцерів!

Піані взяв мене під руку.

— Краще я зватиму вас на ім'я,— сказав він.— А то вони можуть накоїти лиха. Отак уже застрелено кількох офіцерів.

Ми вже залишили солдатів позаду.

— Я не напишу нічого такого, що могло б зашкодити його родині,— сказав я, повертаючись до нашої розмови.

— Якщо війна скінчилася, це не матиме значення,— сказав Піані.— Та не вірю я, що це так. Надто добре було б.

— Скоро дізнаємось напевне,— сказав я.

— Не вірю я, що вона скінчилась. Усі гадають, що це вже кінець, а от я не вірю.

— *Viva la Pace!*[1] — вигукнув якийсь солдат.— Ми йдемо додому!

---

[1] Хай живе мир! *(Італ.)*

— Було б чудово, якби ми всі пішли по домівках,— сказав Піані.— А ви хотіли б піти додому?

— Еге ж.

— Але нікуди ми не підемо. Не вірю я, що війна скінчилась.

— *Andiamo a casa!*[1] — гукнув ще один солдат.

— Вони кидають гвинтівки,— сказав Піані.— Знімають з плечей і кидають при дорозі. А тоді вигукують гасла.

— Гвинтівки кидати не варто.

— Вони думають, що як викинуть гвинтівки, то їх уже не змусять воювати.

Пробираючись у темряві й під дощем узбіччям дороги, я бачив, що багато солдатів ще були при гвинтівках. Їх дула стриміли над відлогами плащів.

— Яка це бригада? — гукнув якийсь офіцер.

— *Brigata di Pace,*— відказав хтось.— Бригада миру!

Офіцер більш не озивався.

— Що він каже? Що каже той офіцер?

— Геть офіцера! *Viva la Pace!*

— Ходім звідси,— сказав Піані. Ми поминули дві англійські санітарні машини, покинуті на дорозі.— Вони з Горіції,— сказав Піані.— Я знаю ці машини.

— Вони заїхали далі, ніж ми.

— Вони раніше вирушили.

— Цікаво, а де ж водії?

— Мабуть, десь попереду.

— Німці спинилися за Удіне,— сказав я.— Весь цей люд ще встигне перейти річку.

— Еге ж,— притакнув Піані.— Ось чому я й думаю, що війна триватиме далі.

— Німці могли б іти вперед,— провадив я.— Дивно, чому вони спинились.

— Не знаю. Така війна, що нічого не знаєш до ладу.

— Можливо, змушені чекати, поки підтягнуться тили.

— Не знаю,— сказав Піані. Залишившись зі мною сам, він став куди сумирніший. У гурті інших водіїв він, було, аж надто розпускав язика.

— Ви одружені, Луїджі?

— Ви ж знаєте, що одружений.

— Через це й не схотіли йти в полон?

— І через це. А ви, лейтенанте, одружені?

— Ні.

— Бонелло теж ні.

---

[1] Розходьмося по домівках! *(Італ.)*

— Не можна, звісно, скидати все на те, чи ти одружений, чи ні. Але, по-моєму, чоловікові, що має дружину, таки хочеться повернутись до неї,— сказав я. Мені було приємно поговорити про дружин.

— Авжеж.

— Як ваші ноги?

— Та гудуть добряче.

Перед світанком ми дісталися до річки Тальяменто, що піднялася від дощів, і рушили понад берегом до мосту, яким переходила на той бік уся лавина відступу.

— От по цій річці і зайняти б оборону,— сказав Піані.

Навіть у темряві видно було, як високо піднялася вода. Потік нуртував і широко розливався між берегів. Дерев'яний міст мав завдовжки з три чверті милі, і вода, що звичайно струмила вузькими потічками на дні розлогого кам'янистого річища ген під ним, тепер мало не сягала дерев'яних мостин. Ми пройшли берегом, а тоді втиснулися в юрбу, що сунула мостом. Повільно посуваючись під дощем за кілька футів над бурливим потоком, затиснутий з усіх боків у юрбі, трохи не впритул до артилерійського зарядного ящика попереду, я дивився через огорожу мосту на річку. Тільки тепер, коли ми вже не могли йти так швидко, як самі хотіли, я відчув утому. Ніякого піднесення серед тих, що переходили міст, я не помітив. Мені подумалося, що́ б тут було, якби удень налетів літак і скинув кілька бомб на міст.

— Піані,— покликав я.

— Я тут, лейтенанте.— У тисняві його віднесло трохи вперед.

Ніхто не розмовляв. Усі намагались якнайшвидше перейти міст і тільки про це й думали. Ми вже були майже на тому боці. У кінці мосту обабіч дороги стояли офіцери та карабінери й світили ліхтариками. Я побачив їхні темні постаті на тлі досвітнього неба. Коли ми підійшли ближче, я побачив, як один з офіцерів показав на когось у колоні. Карабінер зараз же подався за ним і вивів з колони, тримаючи за рукав. Тоді відпровадив його вбік від дороги. Ми майже порівнялися з ними. Офіцери пильно придивлялись до кожного в колоні, часом перемовлялися проміж себе, а то ступали вперед і присвічували на чиєсь обличчя. Саме перед тим, як ми підійшли, вони вивели з колони ще одного. Я побачив його. То був підполковник. Коли присвітили ліхтариком, я помітив у нього на рукаві зірочки в прямокутній облямівці. Він мав сиву чуприну й був присадкуватий та гладкий. Карабінер потяг його вбік, за ряд офіцерів.

Коли ми порівнялися з ними, я побачив, що один чи двоє подивилися на мене. Потім один показав на мене карабінерові

й щось мовив до нього. Я побачив, що карабінер рушив до мене, пропихаючись крізь крайні лави колони, а тоді відчув, як він схопив мене за комір.

— Ви що, здуріли? — гримнув я і затопив йому в обличчя. Я побачив його очі під капелюхом, закручені догори вуса й кров, що стікала по щоці.

Ще один уклинився в колону й проштовхувався до нас.

— Ви що, здуріли? — повторив я.

Він нічого не відповів. Вичікував зручного моменту схопити мене. Я сягнув рукою до кобури, щоб витягти пістолет.

— Хіба забули, що не маєте права чіпати офіцера?

Другий схопив мене ззаду і так шарпнув за руку, що мало не викрутив її. Я спробував повернутись до нього лицем, і тоді перший вчепився мені за шию. Я бив його ногою по гомілках, а лівим коліном копнув у пах.

— Якщо опирається, стріляйте,— почув я чийсь голос.

— Що це означає? — Я намагався гримнути, але мій голос не мав сили. Вони вже витягли мене на узбіччя.

— Якщо опирається, стріляйте,— сказав офіцер.— Ведіть його туди.

— Хто ви такі?

— Побачите.

— Хто ви такі?

— Польова жандармерія,— відказав другий офіцер.

— Чого ж ви не сказали мені підійти, а напустили на мене ці бісові «літаки»?

Вони нічого не відповіли. Не зобов'язані були відповідати. Вони були польова жандармерія.

— Ведіть його до інших,— звелів перший офіцер.— Чуєте, він говорить по-італійському з акцентом.

— Так само, як і ти, падлюко,— сказав я.

— Ведіть його до інших,— повторив перший офіцер.

Мене потягли повз офіцерів далі від дороги, до купки людей, що стояли на лужку над берегом річки. Поки ми йшли, десь там ударили з гвинтівок. Я побачив спалахи й почув виляски пострілів. Ми підійшли до тієї купки людей. Там стояли поряд четверо офіцерів, а перед ними якийсь чоловік під охороною двох карабінерів. Трохи осторонь в оточенні карабінерів була ще група людей. І ще чотири карабінери стояли, спершись на свої карабіни, біля офіцерів, що провадили допит. Ті четверо були в крислатих капелюхах. Двоє, котрі мене привели, штовхнули мене до групи тих, що чекали допиту. Я подивився на чоловіка, що його допитували офіцери. То був той самий низенький і гладкий сивий підполковник, якого вивели з колони переді мною. Допитувачі добре знали своє діло, вони

були холодно-чемні й дуже спокійні італійці, що завжди стріляли самі, а в них не стріляв ніхто.

— З якої ви бригади?

Він сказав.

— З якого полку?

Він сказав.

— Чому ви не зі своїм полком?

Він сказав.

— Хіба ви не знаєте, що офіцер повинен завжди бути при своїй частині?

Він знав.

Ото було і все. Заговорив другий офіцер:

— Це через вас і таких, як ви, варвари топчуть священну землю нашого рідного краю.

— Стривайте,— сказав підполковник.

— Через зраду таких, як ви, ми втратили плоди перемоги.

— Чи траплялося вам самим відступати? — спитав підполковник.

— Італійці не повинні відступати.

Ми стояли під дощем і слухали. Ми були якраз проти офіцерів, а заарештований стояв попереду й трохи збоку від нас.

— Якщо ви маєте намір розстріляти мене,— сказав підполковник,— то розстріляйте, будь ласка, зараз же, не допитуючи далі. Цей допит — чистісіньке безглуздя.— Він перехрестився.

Офіцери заговорили проміж себе. Один написав щось на аркуші записника.

— Покинув свою частину, присуджений до страти,— сказав він.

Двоє карабінерів повели підполковника до річки. Він ішов під дощем, простоволосий старий чоловік, а обабіч нього карабінери. Я не бачив, як його розстрілювали, але чув постріли. А тим часом уже допитували іншого. Він теж був офіцер, що відбився від своєї частини. Йому не дали нічого пояснити. Коли йому читали вирок, написаний на аркуші в записнику, він заплакав, а поки його розстрілювали, офіцери вже почали допитувати іншого. Вони, як видно, взяли собі за правило доконче розпочинати новий допит, поки там розстрілюють щойно допитаного. Отож було цілком зрозуміло, що вони вже й самі не можуть нічого змінити. Я не знав, чи дожидати мені допиту, чи спробувати втекти зараз же. Адже було очевидно, що я німець в італійській формі. Я вгадував хід їхніх думок, якщо вони справді мали думки й пускали їх у хід. То все були молоді люди, і вони рятували свою батьківщину. За Тальяменто наново формували Другу армію. А вони страчували офіце-

рів у чині майора й вищих, що відбилися від своїх частин. Заразом чинили розправу й над німецькими підбурювачами в італійській формі. Вони були всі у сталевих касках. Серед нас такі каски мали тільки двоє. Декілька карабінерів теж були в касках. Інші мали на голові крислаті капелюхи. У нас їх прозивали «літаками». Ми стояли під дощем, і нас поодинці виводили на допит і на розстріл. Тих, кого допитувано при мені, розстріляли всіх. Ці люди чинили суд навдивовижу безсторонньо, суворо додержуючи букви закону,— так посилають інших на смерть ті, чиєму власному життю ніщо не загрожує. Тепер вони допитували полковника лінійного полку. Перед тим до нашої групи привели ще трьох офіцерів.

— Де ваш полк?

Я позирнув на карабінерів. Вони дивились на новоприбулих. Інші дивилися на полковника. Я швидко пригнувся, проскочив між двох карабінерів і, ввібравши голову в плечі, побіг до річки. На самому березі я відштовхнувсь ногами й шубовснув у воду. Вода була страшенно холодна, та я не виринав на поверхню, аж поки ставало духу. Я відчував, як мене закрутило й понесло за течією, і залишався під водою доти, доки мені не здалося, що вже й не випливу. Виринувши, я хапнув ротом повітря й ту ж мить знову пішов під воду. Держатися на глибині вдягненому і в черевиках було неважко. Виринувши удруге, я побачив поперед себе якусь колоду, підплив і вхопився за неї рукою. Голову я сховав за колодою і навіть не намагався визирнути з-за неї. Я не хотів бачити берег. Коли я тікав, то чув позаду постріли, і коли виринув уперше, теж чув постріли. Чути було їх і під самою поверхнею води. Тепер пострілів не було. Колода погойдувалась на воді, і я тримався за неї рукою. Я поглянув на берег. Як мені здалося, він одбігав назад дуже швидко. Річкою пливло чимало дерева. Вода була страшенно холодна. Ми поминули низький, порослий чагарником острівець. Я вхопився за колоду обома руками, і вона понесла мене за водою. Берега я вже не бачив.

РОЗДІЛ XXXI

Коли течія стрімка, важко сказати напевне, скільки часу пливеш річкою. Здається, ніби довго, а насправді може бути, що зовсім мало. Вода була холодна, у розливі, й несла багато всіляких речей, змитих повінню з берегів. Мені пощастило, що я натрапив на важку колоду, за яку міг триматися, і я лежав у крижаній воді, спершись підборіддям на

край колоди й ледь придержуючись за неї руками. Я боявся ко́рчів і дуже хотів, щоб нас прибило ближче до берега. Ми пливли за водою, виписуючи довгу дугу. Вже трохи розвидніло, і я міг розглядіти прибережні кущі. Попереду показався ще один чагаристий острівець, і течія повернула до берега. Я подумав, чи не звільнитись мені від черевиків і намоклої одежі та не спробувати досягти берега плавом, але вирішив не робити цього. Я не мав і тіні сумніву, що зрештою якось потраплю на берег, а босому мені б довелося скрутно. Треба ж було ще дістатись до Местре.

Я дивився, як берег підступив ближче, тоді враз віддалився, потім знову почав наближатись. Тепер ми пливли повільніше. Берег був зовсім близько. Я вже міг розглядіти тоненькі гілочки верболозу. Колода помалу поверталася, і ось уже берег опинився позад мене, і я зрозумів, що ми попали у водоворот. Нас поволі кружляло на воді. Коли я знов побачив берег, тепер уже майже поруч, то спробував, обхопивши колоду однією рукою і допомагаючи собі ногами, гребти другою до берега, але попхнути колоду хоч трохи так і не здужав. Я боявся, щоб нас не винесло з водовороту, і, тримаючись однією рукою, підтяг ноги, уперся ними в колоду, а тоді щосили відштовхнувсь до берега. Я бачив перед собою кущі, та, незважаючи на потужний поштовх і всі мої зусилля, течія відносила мене вбік. Майнула думка, що ось зараз важкі черевики потягнуть мене на дно, але я чимдуж опирався течії і коли знову звів очі, то побачив, що берег таки наближається, і, з жахом відчуваючи важенний тягар на ногах, я й далі відчайдушно гріб до берега, аж поки досяг його. Я вчепився за вербову гілляку, і хоч не мав сили підтягтися вище, проте знав, що вже не потону. Поки я плив з колодою, мені й на думку не спадало, що я можу потонути. Від надмірних зусиль мені паморочилось у голові й млоїло всередині, отож я тримавсь за гілляку і вичікував. Коли млість минулася, я продерся трохи далі крізь верболіз, а тоді знову перепочив, обхопивши руками кущ і міцно вчепившись за галуззя. Потім виліз із води й вибрався крізь хащі верболозу на берег. Уже добре розвидніло, та я не побачив навколо ні душі. Я простягся на березі й лежав долілиць, слухаючи плюскіт річки та шум дощу.

Трохи згодом я підвівся й рушив берегом. Я знав, що до Латізани на річці немає жодного мосту. А я був, як мені здавалося, десь проти Сан-Вітo. Я почав міркувати, що мені діяти далі. Попереду був канал, що з'єднувався з річкою. Я підійшов до нього. Довкола було так само безлюдно, отож я сів під кущами на березі каналу, скинув черевики й вилив з них воду. Потім стягнув з себе френч, вийняв із внутрішньої кишені

гаман з документами та грішми, промоклими в річці, і викрутив френч. Тоді зняв штани й теж викрутив їх, і, нарешті, сорочку та спідню білизну. Поляскавши себе по тілу й добре розтершись, я знов одягнувся. Кашкета я загубив.

Перше ніж надягти френч, я здер з рукавів матер'яні зірочки й поклав їх у спідню кишеню разом з грішми. Гроші намокли, але були цілі. Я полічив їх. Там було три тисячі з чимось лір. Мокра одежа холодила тіло, і я помахав руками, щоб розігнати кров. На мені була вовняна білизна, і я сподівався, що коли весь час рухатимусь, то не застуджуся. Пістолет у мене забрали ще тоді на дорозі, і я сховав кобуру під френч. Плаща я не мав, а під дощем було холодно. Я пішов берегом каналу. Вже зовсім розвидніло, і вся околиця була низька, мокра й похмура. Поля стояли голі й розгрузлі; ген удалині серед рівнини височіла дзвіниця. Я вийшов на якусь дорогу. Попереду назустріч мені посувалася військова колона. Я шкандибав узбіччям дороги, і колона поминула мене, й ніхто не звернув на мене уваги. То був кулеметний загін, що простував до річки. Я пішов далі дорогою.

Того дня я перетнув усю Венеціанську рівнину. Місцевість там низовинна й пласка, а під дощем вона видавалася ще пласкішою. Ближче до моря починаються заплави, тому доріг там обмаль. Всі вони тягнуться понад гирлами річок до моря, і, щоб перетнути ту низовину, треба йти стежками вздовж каналів. Я простував з півночі на південь і перейшов дві залізничні колії та багато доріг, аж поки одна стежка вивела мене до залізниці, що проходила понад краєм заплави. То була магістральна лінія Венеція — Трієст, з високим міцним насипом, щебеневим полотном і двома коліями. Трохи віддалік був полустанок, і я побачив там солдатів, що несли варту. З другого боку виднів міст через річечку, що вливалася в заплаву. Біля мосту я теж розглядів вартового. Ще раніш, ідучи полями, я бачив, як тією залізницею проїхав поїзд, добре видний здалеку на пласкій рівнині, й подумав собі, що, може, мені трапиться поїзд, який ітиме з Портогруаро. Не спускаючи з ока вартових, я ліг на краю насипу, так щоб бачити на обидва боки. Вартовий біля мосту рушив був понад колією в напрямі до мене, тоді повернув і пішов назад до мосту. Я лежав страшенно голодний і чекав поїзда. Той поїзд, який я бачив, був такий довгий, що паровоз тягнув його дуже повільно, і я не мав сумніву, що зміг би скочити на нього. Я уже втрачав надію чогось дочекатися, коли врешті побачив удалині поїзд. Паровоз, повільно наближаючись, дедалі більшав. Я позирнув на вартового біля мосту. Він ходив з ближчого до мене кінця мосту, але по той бік колій. Отож, поминаючи мене, поїзд заслонить

йому мій край насипу. Я дивився, як наближається паровоз. Він надсадно пахкав димом. Мені вже було видно, як багато він тягне вагонів. Я знав, що на поїзді теж є вартові, й намагався побачити, де вони, але, ховаючись сам, не міг нічого роздивитися. Паровоз був уже зовсім близько від мене. А коли він порівнявся зі мною, важко сопучи й пахкаючи навіть на рівному, і машиніст зник з очей, я встав і підступив до самих вагонів. Якби поїзна варта й помітила мене, то, стоячи отак біля колії, я ви́кликав би в неї меншу підозру. Повз мене проїхало вже чимало закритих вантажних вагонів. Аж ось я побачив відкриту платформу з низькими бортами,— італійці називають їх гондолами,— запнуту зверху брезентом. Я стояв, доки вона майже поминула мене, а тоді підскочив, ухопився за поруччя й підтягнувсь угору. Потім спустився трохи нижче, в проміжок між платформою і високим вантажним вагоном позад неї. Здавалося, ніхто мене не помітив. Я скулився між вагонами, тримаючись за поруччя й упираючись ногами в зчеп. Ми вже під'їжджали до мосту. Я згадав про вартового. Коли ми порівнялися з ним, він поглянув на мене. То був зовсім ще хлопчисько в завеликій на нього касці. Я зміряв його зневажливим поглядом, і він одвів очі. Як видно, подумав, що я якось причетний до того поїзда.

Ми поминули його. Я бачив, як він, ще видимо збентежений, проводжає очима інші вагони; потім я нахилився, щоб побачити, як закріплено брезент. Він мав по краях кільця й був прив'язаний до бортів платформи мотузкою. Я дістав свій ніж, перерізав мотузку й застромив руку всередину. Там були якісь тверді опуклості, що віддимали намоклий під дощем брезент. Я підвів голову й поглянув уперед. На площадці попереднього вантажного вагона стояв вартовий, але він дивився в інший бік. Я відпустив поруччя й пірнув під брезент. І ту ж мить хряснувся об щось лобом, та так, що аж у голові загуло, і я відчув на обличчі кров; одначе я проліз далі й ліг горілиць. Потім обернувся назад і знову прив'язав брезент.

Я був під брезентом разом з гарматами. Від них охайно пахло мастилом. Я лежав і слухав, як дощ тарабанить об брезент і як стукотять колеса. Крізь брезент проходило трохи світла, і я лежав і дивився на гармати. На них були брезентові чохли. Я подумав, що, мабуть, їх везуть з Третьої армії. На лобі в мене набрякла гуля, і я спинив кров, лежачи нерухомо, щоб вона скипілася, а тоді зішкрябав присохлу кров, не чіпаючи самої ранки. То було пусте. Хусточки я не мав, але навпомацки змив рештки крові дощовою водою, що капотіла з брезенту, і ретельно витер обличчя рукавом френча. Я не хотів мати підозрілий вигляд. Було очевидно, що мені доведеться за-

лишити свою схованку до того, як поїзд прибуде в Местре, бо, певно ж, за цими гарматами добре наглядали. Вони просто не мали стільки гармат, щоб губити чи занедбувати їх. Я був страшенно голодний.

РОЗДІЛ XXXII

Я лежав на помості платформи разом з накритими брезентом гарматами й був мокрий, перемерзлий і голодний. Зрештою я перевернувся й ліг на живіт, поклавши голову на руки. Поранене коліно немовби задерев'яніло, одначе весь час перед тим воно мені не дошкуляло. Робота Валентіні показала себе якнайкраще. З його коліном я пройшов пішки половину шляху відступу й проплив чималий відтинок Тальяменто. То таки справді було його коліно. Друге коліно було моє. Коли лікарі докладуть рук до твого тіла, воно після того вже наче й не твоє. А от голова була моя, і нутро моє. Там, усередині, лютував голод. Я відчував, як він геть вивертає мені нутрощі. Голова була хоча й моя, але непридатна до діла: думати вона не могла, а тільки згадувати, та й то не дуже багато.

Я міг згадувати Кетрін, але знав, що збожеволію, коли думатиму про неї, ще не маючи певної надії побачити її знов, отож я постановив собі не думати про неї, хіба тільки трішечки про неї, хіба тільки в такт неквапливому стукотінню вагонних коліс, при тьмяному світлі, що проходить крізь брезент, і я лежу з Кетрін на голому помості платформи. Твердо лежати на голому помості платформи, ні про що не думаючи, тільки відчуваючи, надто довго бувши в розлуці, у мокрій одежі, і поміст раз по раз ледь здригається, і так тужно й самотньо на душі, і одежа на тобі геть мокра, і тільки твердий поміст за дружину.

Ти не міг любити поміст вантажної платформи, ані гармати в брезентових чохлах, що пахли змащеним металом, ані брезент, крізь який просочувався дощ, хоча й дуже хороше було лежати під брезентом разом з гарматами; але ти любив когось іншого, кого — тепер ти це знав — годі й уявити собі там поруч із тобою; і тепер ти бачив усе дуже чітко й відчужено, а втім, не так відчужено, як чітко та байдуже. Бачив усе байдуже, лежачи отак на животі, бувши свідком того, як одна армія відступала, а друга сунула вперед. Ти покинув на загин машини й своїх людей, як ото старший у відділі великого магазину покидає довірені йому товари під час пожежі. Тільки твої товари не були застраховані. А тепер ти вибув з гри. Ти не мав більше ніяких обов'язків. Якщо після пожежі в магазині розстрілювати старших за те, що вони говорять з акцентом, з

яким говорили завжди, то нема чого й сподіватись, що вони повернуться туди, коли магазин відкриють знов. Вони можуть пошукати й іншої роботи — якщо тільки є якась інша робота і якщо їх не заскочить поліція.

Гнів змило в річці разом з будь-якими обов'язками. Власне, все воно скінчилося ще тоді, коли отой карабінер схопив мене за комір. Я залюбки скинув би з себе й форму, хоч і не надавав великої ваги зовнішнім проявам. Зірочки з френча я здер, але тільки задля зручності. То не була справа честі. Я не мав серця ні на кого. Просто я вибув з гри. Я зичив їм усім тільки добра. Серед них були й добрі люди, й хоробрі люди, й розважливі та розумні, і вони заслуговували на це. Але мене все воно більш не обходило, і я бажав лиш одного: щоб той клятий поїзд швидше доїхав до Местре, де я попоїм і перестану думати. Мені доконче треба перестати думати.

Піані скаже там, що мене розстріляно. У розстріляних обшукують кишені й забирають документи. Моїх документів там не буде. Можливо, вирішать, що я потонув. Цікаво, яке повідомлення надішлють у Штати. Помер від ран та інших причин. Милий боже, як хочеться їсти. Цікаво, як там священик. І Ріпальді. Він, мабуть, у Порденоне. Якщо вони не відступили ще далі. Що ж, тепер я вже ніколи його не побачу. І нікого з них не побачу. Те життя скінчилося. Навряд чи в нього сифіліс. Та й, зрештою, кажуть, не така вже то страшна хвороба, якщо її вчасно виявлено. Одначе він тривожиться. Я теж тривожився б. Кожен тривожився б.

Я створений не на те, щоб думати. Я створений, щоб їсти. Атож, їсти. Їсти, пити і спати з Кетрін. Може, й цю ніч. А втім, ні, неможливо. Ну, тоді завтра, і добра вечеря, і простирала, і ніколи нікуди не їхати, хіба що разом. Мабуть, таки доведеться, і вже скоро. Вона поїде. Я знав, що вона поїде. Коли ми поїдемо? Про це ще треба подумати. Сутеніло. Я лежав і думав, куди ми поїдемо. Місць було багато.

РОЗДІЛ XXXIII

Я зіскочив з поїзда у Мілані, коли він рано-вранці, ще вдосвіта, сповільнив швидкість, під'їжджаючи до вокзалу. Я перейшов колії, поминув якісь будівлі й рушив вулицею. Одна кав'ярня була вже відчинена, і я зайшов випити кави. Там пахло раннім ранком, витертим пилом, ложечками в склянках з кавою і мокрими кружальцями, що їх залишають склянки з вином. Господар стояв за прилавком. За столиком сиділо двоє солдатів. Я став біля прилавка й випив склянку кави із скибочкою хліба. Кава була сіра від молока, і я позбирав молочну піну скоринкою. Господар поглянув на мене.

— Може, чарочку граппи?

— Ні, дякую.

— Моїм коштом,— сказав він, налив малу чарку й посунув її до мене.— Що там на фронті?

— Не знаю.

— Вони п'яні,— сказав він, махнувши рукою на тих двох солдатів. Цьому неважко було повірити. Вони й з вигляду були п'яні.— Скажіть мені, що там на фронті?

— Знати не знаю, що там на фронті.

— Я ж бачив, звідки ви прийшли. Ви щойно з поїзда.

— Іде великий відступ.

— Я читаю газети. А як там узагалі? Чи це вже кінець?

— Навряд.

Він знову налив у чарку граппи з низької пляшки.

— Якщо у вас щось негаразд,— сказав він,— я можу дати вам притулок.

— У мене все гаразд.

— А якщо негаразд, можете перебути в мене.

— Де саме?

— Тут, у будинку. В мене тут чимало таких. Тих, у кого щось негаразд.

— І багато тепер таких?

— Та це в кого що. Ви південноамериканець?

— Ні.

— По-іспанському говорите?

— Трохи.

Він витер прилавок.

— Виїхати за кордон тепер важко, але немає нічого неможливого.

— Мені не треба виїжджати.

— Ви можете лишатися тут скільки захочете. Ви побачите, що я за людина.

— Зараз мені треба йти, але я запам'ятаю адресу, щоб повернутися.

Він похитав головою.

— Коли ви так говорите, то не повернетесь. Я думав, у вас справді щось негаразд.

— У мене все гаразд. Але адресу друга завжди добре мати.— Я поклав на прилавок десять лір за каву.— Випийте зі мною чарочку граппи.

— Та ні, не треба цього.

— А все ж випийте.

Він налив у дві чарки.

— Не забудьте,— сказав він.— Приходьте сюди. Не покладайтесь ні на кого іншого. Тут вам буде добре.

— Я вірю.

— Вірите?

— Так.

Він споважнів.

— Тоді дозвольте сказати вам одну річ. Не ходіть по місту в цьому френчі.

— Чому?

— На рукавах добре видно, де спорото зірочки. Матерія темніша.

Я нічого не сказав.

— Якщо ви не маєте паперів, я можу дістати вам папери.

— Які?

— Відпускні.

— Мені не потрібні папери. Я маю свої.

— Гаразд,— сказав він.— Але якщо потрібні, я можу дістати все, що хочете.

— Скільки коштують такі папери?

— Та як які. Ціна помірна.

— Поки що мені нічого не потрібно.

Він знизав плечима.

— У мене все гаразд,— сказав я.

Коли я виходив, він сказав:

— Не забудьте, я вам друг.

— Не забуду.

— Ми ще побачимось,— сказав він.

— Авжеж,— відказав я.

Я пішов містом, обминаючи вокзал, де напевне була військова поліція, і на краю невеличкого парку спинив екіпаж. Я дав візникові адресу госпіталю. Приїхавши туди, я зайшов

у комірчину швейцара. Його дружина обняла мене. Він потиснув мені руку.

— Ви повернулися. Ви живий.

— Еге ж.

— Ви снідали?

— Снідав.

— Ну, як ви, лейтенанте? Як ви? — розпитувала жінка.

— Все добре.

— Може, поснідаєте з нами?

— Ні, дякую. А скажіть, міс Барклі тепер у госпіталі?

— Міс Барклі?

— Медсестра, англійка.

— Його дівчина,— сказала жінка. Вона поплескала мене по руці й усміхнулась.

— Ні,— сказав швейцар.— Вона поїхала звідси.

У мене впало серце.

— Ви певні? Я кажу про високу біляву молоду англійку.

— Атож. Вона поїхала в Стрезу.

— Коли вона поїхала?

— Два дні тому, з другою англійкою.

— Гаразд,— сказав я.— Я хочу попросити вас ось про що. Не кажіть нікому, що ви мене бачили. Це для мене дуже важливо.

— Я не скажу нікому,— пообіцяв швейцар.

Я хотів дати йому десять лір. Він відштовхнув папірця.

— Обіцяю вам, що нікому не скажу. А грошей мені не треба.

— Чи не могли б ми щось для вас зробити, синьйоре лейтенанте? — спитала жінка.

— Тільки оце,— відказав я.

— Ми мовчатимем,— сказав швейцар.— А як вам буде ще щось потрібно, дасте мені знати.

— Гаразд,— сказав я.— До побачення. Ще зустрінемось.

Вони стояли в дверях, дивлячись мені вслід.

Я сів в екіпаж і сказав візникові адресу Сіммонса, одного з моїх знайомих, що навчався співу.

Сіммонс мешкав у другому кінці міста, біля Порта Маджента. Коли я приїхав до нього, він ще лежав у ліжку й був геть сонний.

— Ви страшенно рано прокидаєтесь, Генрі,— сказав він.

— Я приїхав першим ранішнім поїздом.

— Що там за відступ? Ви були на фронті? Сигарету хочете? Онде в коробці на столі.

Кімната була велика; під стіною стояло ліжко, в другому кінці — рояль, а ще комод і стіл. Я сів на стілець біля

ліжка. Сіммонс сидів, підмостивши під спину подушку, і курив.

— Кепські мої справи, Сіме,— сказав я.

— Мої теж,— сказав він.— У мене вони завжди кепські. Закурити не хочете?

— Ні,— відказав я.— Як дістати дозвіл на в'їзд до Швейцарії?

— Вам? Італійці вас нікуди не випустять.

— Авжеж, я знаю. А швейцарці? Що зроблять вони?

— Вони вас інтернують.

— Я знаю. А що це означає практично?

— Нічого. Все дуже просто. Ви можете їздити куди захочете. Здається, треба тільки реєструватись чи щось там таке. А в чім річ? Вас розшукує поліція?

— Поки що нема нічого певного.

— Не хочете, то не кажіть. Але цікаво було б почути. Тут нічого не діється. Мене обсвистали у П'яченці.

— Яка прикрість.

— Еге ж, справжнє фіаско. І добре ж співав. Хочу спробувати знов у тутешньому «Ліріко».

— Хотілося б послухати.

— Ви страшенно люб'язні. То що, ви вскочили в якусь халепу?

— Ще не знаю.

— Не хочете, то не кажіть. А чому ви не на тому бісовому фронті?

— З фронтом я, мабуть, розпрощався.

— От і молодець. Я завжди знав, що ви маєте голову на в'язах. Чи не міг би я чимось вам допомогти?

— Та ви ж так обтяжені справами.

— Аніскілечки, мій любий Генрі. Аніскілечки. Я буду радий зробити щось для вас.

— Ми з вами майже однакові на зріст. Чи не пішли б ви та не купили мені цивільне вбрання? У мене було, та все залишилось у Римі.

— А, ви ж колись там жили. Препаршиве місто. Як ви могли жити в ньому?

— Я вчився на архітектора.

— Там не місце вчитись. І не купуйте ніякої одежі. Я дам вам усе, що потрібно. Вирядж у вас так, що всі падатимуть. Ідіть-но отуди, в гардеробну. Там є шафа. Беріть усе, що захочете. Мій любий, не треба вам купувати ніякої одежі.

— Я б усе-таки краще купив, Сіме.

— Мій любий, мені легше віддати вам те, що я маю, аніж іти купувати. А паспорт у вас є? Без паспорта далеко не заїдете.

— Є. Я зберіг свій давній паспорт.

— Тоді одягайтесь — і в добру стару Гельвецію.

— Не так воно просто. Спершу мені треба в Стрезу.

— То й прекрасно, мій любий. А там візьмете човна — і на той бік. Коли б не мої співи, я б залюбки поїхав з вами. А от таки поїду.

— Ви навчилися б там витинати по-тірольському.

— Мій любий, а таки навчуся. Та ні, співати я й так умію. Оце ж бо й дивно.

— Закладаюся, що вмієте.

Він лежав, спершись на подушку, й курив сигарету.

— Не прозакладайтесь, мій любий. Але співати я таки вмію. Хоч як це з біса кумедно, але вмію. І люблю співати. Ось послухайте.— Він загорлав щось з «Африканки»; шия його напнулася, жили набрякли.— Я таки вмію співати,— сказав він,— а вони там нехай собі як хочуть.

Я визирнув у вікно.

— Я зійду вниз і відпущу екіпаж.

— А тоді повертайтесь, мій любий, та будемо снідати.— Він устав з ліжка, випростався, глибоко вдихнув і почав робити гімнастику.

Я спустився вниз і заплатив візникові.

РОЗДІЛ XXXIV

У цивільному я почував себе мов на маскараді. Я довго носив військову форму, звик, щоб одяг щільно облягав тіло, і тепер мені бракувало цього відчуття. А штани просто-таки теліпалися на ногах. Я взяв квиток від Мілана до Стрези. Купив і новий капелюх. Сімового капелюха я надягти не міг, а от костюм був чудовий. Він пропахнув тютюном, і, коли я сидів у купе й дивився за вікно, мене не полишало відчуття, що мій новий капелюх надто новий, а костюм надто старий. На душі в мене було так само тоскно, як і за вікном, де розляглася мокра Ломбардська рівнина. У купе зі мною їхало кілька військових пілотів, для них я був не бозна-яка персона. Вони уникали дивитись на мене й усім своїм виглядом виказували зневагу до цивільного в моїх літах. Я не почував себе ображеним. А в минулі дні неодмінно образив би їх і встряв у бійку. Вони зійшли в Галларате, і я зрадів, що лишився сам. У мене була газета, але я до неї не брався, бо не хотів читати про війну. Я постановив собі забути про війну. Я уклав сепаратний мир. На душі в мене було страшенно самотньо, і я зрадів, коли поїзд приїхав у Стрезу.

Я сподівався побачити на станції готельних службовців, але там було безлюдно. Сезон давно скінчився, і ніхто вже не виходив зустрічати поїзд. Я вийшов з вагона, несучи свою валізу,— власне, то була Сімова валіза, дуже легка, бо там лежало тільки дві сорочки,— й постояв під дашком, ховаючись від дощу, аж поки поїзд рушив далі. Потім знайшов якогось чоловіка із станційної обслуги й спитав, чи не знає він, які готелі ще відкриті. Був відкритий «*Grand-Hôtel*», «*Isles Borromées*»[1] та ще кілька менших готелів, що не зачинялися цілий рік. З валізою в руці я рушив до «*Isles Borromées*». На вулиці я побачив екіпаж і махнув рукою візникові. Краще було приїхати, екіпажем. Ми спинилися біля того великого готелю, і швейцар вийшов назустріч з парасолькою і був дуже чемний.

Я найняв гарний номер. Кімната була простора, світла, з вікнами на озеро. Над озером стояли низькі хмари, але якби світило сонце, краєвид був би прекрасний. Я сказав, що до мене має приїхати дружина. В номері стояло велике двоспальне ліжко, *letto matrimoniale*[2], з атласним покривалом. Готель був розкішний. Я поминув довгий коридор, спустився широкими сходами і зайшов у бар. Бармен був мій знайомий, і я сидів на високому табуреті і їв присолений мигдаль та смажену картопляну соломку. Мартіні був холодний і чистий на смак.

— Що ви тут робите в *borghese*?[3] — спитав бармен, поставивши переді мною ще один мартіні.

— Я у відпустці. Одужую після поранення.

— Тут нікого вже нема. Не знаю, чому досі не закривають готелю.

— Як риболовля?

— Та витяг днями кілька красунь. У цю пору тут ловляться понад берегом справжні красуні.

— Ви одержали тютюн, що я вам послав?

— Так. Хіба ви не одержали моєї листівки?

Я засміявся. Я так і не зміг дістати того тютюну. Йому потрібен був американський люльковий тютюн, але мої родичі більше не присилали його чи, може, його десь затримували. Так чи так, але я його не одержував.

— Я вам десь роздобуду,— пообіцяв я.— А скажіть, ви не бачили в місті двох дівчат англійок? Вони приїхали сюди позавчора.

— В нашому готелі їх немає.

— Вони сестри-жалібниці.

---

[1] «Гранд-отель», «Борромейські острови» *(франц)*.

[2] Подружнє ложе *(італ.)*.

[3] Цивільний одяг *(італ.)*.

— Двох таких я бачив,— сказав він.— Стривайте, я зараз дізнаюся, де вони оселились.

— Одна з них моя дружина. Я приїхав зустрітися з нею.

— А друга моя.

— Я кажу серйозно.

— Пробачте мені цей дурний жарт,— сказав він.— Я вас не зрозумів.

Він пішов і довгенько не повертався. Я їв маслини, присолений мигдаль та картопляну соломку й роздивлявся на себе, вдягненого у цивільне, в дзеркалі за стойкою. Нарешті повернувся бармен.

— Вони в маленькому готелі біля станції,— сказав він.

— А якісь бутерброди у вас є?

— Зараз подзвоню, щоб принесли. Розумієте, ми тут нічого не держимо, бо пожильців нема.

— Так-таки нікого немає?

— Та ні, трохи є, але дуже мало.

Принесли бутерброди, і я з'їв три та випив ще два мартіні. Я ніколи не куштував холоднішого й чистішого на смак напою. П'ючи його, я знову відчув себе цивілізованою людиною. Надто багато поглинув я червоного вина, хліба, сиру, поганої кави та граппи. А тепер от сидів на високому табуреті, з приємністю споглядав червоне дерево, бронзу, дзеркала і ні про що не думав. Бармен спитав про щось.

— Не треба говорити про війну,— сказав я.

Війна була десь дуже далеко. А може, взагалі не було ніякої війни. Тут війни не було. Аж тепер я усвідомив, що для мене вона скінчилася. Проте відчуття, що вона справді скінчилася, не мав. Я почував себе мов хлопчисько, що не пішов до школи й думає собі, який там тепер урок.

Коли я прийшов до них у готель, Кетрін і Елен Фергюсон саме вечеряли. Стоячи у холі, я побачив їх за столом. Кетрін сиділа до мене спиною, і я бачив лише її коси, краєчок щоки, її гарну шию та плечі. Фергюсон щось говорила. Коли я зайшов, вона замовкла.

— О боже! — мовила вона.

— Здрастуйте,— сказав я.

— Ой, це ти! — вигукнула Кетрін. Обличчя її засвітилося радістю. Здавалось, вона така щаслива, що аж не вірить собі.

Я поцілував її. Кетрін почервоніла, і я підсів до столу.

— Ну й чудеса,— сказала Фергюсон.— Що ви тут робите? Ви вже вечеряли?

— Ні.

Підійшла дівчина, що подавала на стіл, і я попросив її принести мені тарілку. Кетрін невідривно дивилась на мене, і очі її світилися щастям.

— З якої це речі ви розгулюєте в цивільному? — запитала Фергюсон.

— Я доскочив до кабінету міністрів.

— Ви доскочили до якоїсь біди.

— Веселіше дивіться на світ, Фергі. Хоч трохи веселіше.

— Дивитися на вас мені зовсім не весело. Я знаю, в яку халепу ви затягли цю дівчину. Ви для мене аж ніяк не веселе видовище.

Кетрін усміхнулася до мене й торкнула ногою мою ногу під столом.

— Ніхто мене нікуди не затягав, Фергі. Я сама собі голова.

— Терпіти його не можу,— сказала Фергюсон.— Авжеж, нічого він не зробив, тільки занапастив вас своїми безсовісними італійськими фіглями. Американці ще гірші за італійців.

— От шотландці — то люди страшенно моральні,— сказала Кетрін.

— Я не про те. Я про його італійську безсовісність.

— Хіба я безсовісний, Фергі?

— Ще б пак. Та що там безсовісний. Ви справжній змій. Змій в італійській формі, у плащі з відлогою.

— На мені ж немає вже італійської форми.

— Це тільки ще один доказ того, який ви безсовісний. Ціле літо ви крутили роман, наділили дівчину дитиною, а тепер, мабуть, хочете вшитися.

Я всміхнувся до Кетрін, і вона всміхнулась до мене.

— Ми обоє вшиємось,— сказала вона.

— Ви що одне, те й друге,— сказала Фергюсон.— Мені соромно за вас, Кетрін Барклі. Ви не маєте ні сорому, ні честі і така сама безсовісна, як і він.

— Не треба, Фергі,— сказала Кетрін і поплескала її по руці.— Не розпинайте мене. Ви ж знаєте, що ми любим одне одного.

— Заберіть свою руку,— сказала Фергюсон. Обличчя її пашіло.— Якби ви мали хоч якийсь сором, тоді інша річ. Але ви вже хтозна на якому місяці, і гадаєте, що все воно жарти, і аж сяєте з утіхи, бо повернувся ваш спокусник. Ви не маєте ні крихти сорому.— І вона заплакала.

Кетрін підійшла і обняла її рукою за плечі. Я дивився на неї, поки вона стояла, втішаючи Фергюсон, і не міг добачити, щоб її стан хоч трохи змінився.

— Мені-то байдуже,— хлипала Фергюсон.— Але все це просто жах.

— Ну, ну, Фергі,— заспокоювала її Кетрін.— Я матиму сором. Не плачте, Фергі. Не треба плакати, люба Фергі.

— Я не плачу,— хлипала Фергюсон.— Я не плачу. Але як подумаю, в яку жахливу історію ви потрапили...— Вона зиркнула на мене.— А вас я ненавиджу,— сказала вона.— І вона не заборонить мені ненавидіти вас. Ви ниций, безсовісний американець-італієць.— Її ніс та очі почервоніли від сліз.

Кетрін усміхнулася до мене.

— Ану не всміхайтесь до нього, коли обіймаєте мене.

— Ви нерозважливі, Фергі.

— Я знаю,— хлипнула Фергюсон.— Не слухайте мене ні ви, ні ви. Я така рознервована. Я нерозважлива, сама знаю. Я дуже хочу, щоб ви обоє були щасливі.

— А ми і є щасливі,— сказала Кетрін.— Ви така добра, Фергі.

Фергюсон знову заплакала.

— Я не хочу, щоб ви були щасливі отак, як тепер. Чому ви не одружитесь? А може, ви вже маєте дружину?

— Ні,— відказав я.

Кетрін засміялась.

— Нема чого сміятися,— сказала Фергюсон.— Скільки їх таких, що вже мають дружин.

— Якщо це вас потішить, Фергі,— сказала Кетрін,— ми одружимось.

— Не для того, щоб потішити мене. Вам самим годилося б хотіти цього.

— Ми просто не мали часу.

— Еге ж, я знаю. Ви робили дітей.— Я подумав, що вона знову заплаче, але вона замість того розсердилась.— Зараз ви, звісно, підете з ним?

— Так,— відказала Кетрін.— Якщо він захоче.

— А як же я?

— Ви що, боїтеся залишитись тут сама?

— Так, боюся.

— Тоді я залишуся з вами.

— Ні, йдіть собі з ним. Зараз же йдіть звідси. Мені набридло на вас дивитися.

— Ось тільки доїмо вечерю.

— Ні. Йдіть зараз же.

— Фергі, будьте розважливі.

— Я кажу, забирайтеся звідси. Обоє забирайтеся.

— Ходімо,— сказав я. Мені вже набридла Фергі.

— Ви ж самі хочете піти. Ось бачите, навіть вечеряти залишаєте мене в самоті. Я завжди так хотіла поїхати на італійські озера, і ось що з того вийшло. Ох, ох...— заплакала вона, тоді поглянула на Кетрін і враз умовкла.

— Ми будемо з вами до кінця вечері,— сказала Кетрін.— А якщо ви захочете, я залишуся й потім. Я не покину вас саму, Фергі.

— Ні, ні. Я хочу, щоб ви пішли. Я хочу, щоб ви пішли.— Вона втерла очі.— Я така нерозважлива. Не слухайте мене...

Дівчину, що подавала на стіл, дуже засмутили всі ті сльози. Тож тепер, принісши нову страву, вона видимо зраділа, що настрій за столом поліпшився.

Та ніч у готелі, в нашій кімнаті наприкінці довгого порожнього коридора, де тільки наші черевики під дверима, і м'який килим на підлозі кімнати, і дощ за вікнами, а в кімнаті світло, затишно і так хороше, а потім світло вимкнено, і збудливе відчуття гладеньких простирал та зручного ліжка, відчуття, що ми повернулися додому і вже не самотні, і пробудження серед ночі, коли бачиш, що й друге поруч і нікуди не зникло; а все інше таке далеке й нереальне. Стомившись, ми засинали, а коли прокидалось одне, прокидалося й друге, і жодне не залишалося в самотині. Часом чоловікові хочеться самотини, і жінці теж хочеться самотини, і коли вони люблять, то ображаються одне на одного за це бажання; але можу сказати щиро: ми такого не зазнавали ніколи. Ми могли почувати себе в самотині, коли були разом,— у самотині щодо всіх інших людей. Таке мені випало спізнати оце тільки раз у житті. Я завжди почував себе самотнім з жінками, хоч скільки їх у мене було, а така самотність найстрашніша. Але з Кетрін ми ніколи не знали такої самотності й ніщо нас не страхало, коли ми були разом. Я знаю, що вночі усе не так, як удень, що вночі все інакше, що отих нічних почувань удень не пояснити, бо їх тоді просто не існує, та для людини, яку вже опанувала самотність, ніч — то часом найстрашніша пора. Але з Кетрін ніч майже нічим не різнилася від дня, хіба що була навіть кращою порою. Коли люди привносять стільки мужності в цей світ, світ доконче має вбити їх, щоб зламати, отож звичайно і вбиває. Світ ламає кожного, а опісля багато хто ще й міцнішає на зламах. Але тих, хто не дає себе зламати, він убиває. Він убиває і дуже добрих, і дуже ніжних, і дуже хоробрих — йому однаково. А коли ти ні з тих, ні з тих і ні з тих, можеш бути певен, що він уб'є і тебе, тільки не так скоро, без поспіху.

Пригадую, як прокинувся вранці. Кетрін ще спала, а крізь вікно лилося сонячне світло. Дощу мов і не було, і я встав з ліжка й підійшов до вікна. Внизу були сади, вже голі, але прекрасні своїми чіткими лініями, рінисті доріжки, дерева,

кам'яний парапет на березі озера й саме озеро, освітлене сонцем, а ген за ним гори. Я стояв біля вікна, озираючи краєвид, а коли обернувся, то побачив, що Кетрін уже не спить і дивиться на мене.

— Доброго ранку, любий,— сказала вона.— Як гарно надворі, правда ж?

— Як ти себе почуваєш?

— Чудово. Так хороше було вночі.

— Їсти хочеш?

Так, вона хотіла їсти, і я теж, і ми поснідали в ліжку, а у вікно світило листопадове сонце, і піднос із сніданком стояв у мене на колінах.

— Ти не хочеш почитати газету? В госпіталі ти завжди читав.

— Ні,— відказав я.— Тепер не хочу.

— Так було погано, що не хочеш про те й читати?

— Не хочу й читати.

— От коли б і я побувала там з тобою, то знала б теж, що воно таке.

— Я розповім тобі, якщо все те коли-небудь прийде до ладу в моїй голові.

— А тебе не заарештують, якщо зупинять не в формі?

— Можливо, що й розстріляють.

— Тоді ми нізащо тут не залишимось. Ми виїдемо за кордон.

— Я вже й сам про це думав.

— Ми виїдемо. Любий, тобі не можна так ризикувати. Скажи мені, як ти потрапив з Местре до Мілана?

— Приїхав поїздом. Тоді я ще був у формі.

— І ніщо тобі не загрожувало?

— Не дуже. Я мав старий військовий літер. А в Местре тільки проставив у ньому число.

— Любий, тут тебе можуть щохвилини заарештувати. Я цього не допущу. Просто нерозумно отак чинити. Що буде з нами, якщо тебе схоплять?

— Не треба думати про таке. Я стомився про це думати.

— Що ти робитимеш, якщо вони прийдуть по тебе?

— Постріляю їх.

— Ось бачиш, який ти нерозумний. Я нікуди не пущу тебе з готелю, поки ми ще тут.

— А де ми ще можемо бути?

— Не треба так, прошу тебе, любий. Ми поїдемо, куди ти захочеш. Ти тільки вибери таке місце, щоб нам негайно туди виїхати.

— На тому кінці озера вже Швейцарія, ми можемо податися туди.

— Оце буде чудово.

Надворі знову хмарилось, і озеро потемніло.

— Шкода, що нам увесь час доводиться жити, мов якимсь злочинцям,— сказав я.

— Любий, не кажи такого. Не так уже давно ти живеш, мов злочинець. Та й взагалі ніякі ми з тобою не злочинці. І житимем собі прекрасно.

— Я сам почуваю себе злочинцем. Я дезертирував з армії.

— Любий, я дуже прошу тебе, будь розважливішим. Ніяке то не дезертирство. То ж усього-на-всього італійська армія.

Я засміявся.

— Ти в мене просто чудо. А тепер ляжмо знову. В ліжку мені одразу легшає на душі.

Трохи згодом Кетрін спитала:

— Ти вже не почуваєш себе злочинцем, любий?

— Ні,— відказав я.— Коли я з тобою — ні.

— Дурненький ти мій хлопчина,— сказала вона.— Але я тебе догляну. А правда ж, добре, любий, що в мене не буває ранком нападів нудоти?

— Чудово.

— Ти ще не оцінив, яка в тебе золота дружина. Та мені однаково. Ось я завезу тебе кудись, де ніхто тебе не заарештує, і ми житимем там собі на втіху.

— То їдьмо туди зараз же.

— Поїдемо, любий. Я поїду куди і коли ти захочеш.

— А доти не будемо ні про що думати.

— Гаразд.

РОЗДІЛ XXXV

Кетрін пішла берегом озера до маленького готелю навідати Фергюсон, а я сидів у барі й читав газети. Там були зручні шкіряні крісла, і я сидів в одному з них і читав, аж поки прийшов бармен. Відступ не спинився на Тальяменто. Армія відступала далі, до П'яве. Я пригадав собі цю річку. Залізниця перетинала її біля Сан-Дона, по дорозі на фронт. У тому місці річка була глибока, тиха й дуже вузька. Нижче за водою тяглися москітні мочарі та канали. Було в тій околиці кілька гарних вілл. Колись, ще перед війною, мандруючи до Кортіна д'Ампеццо, я кілька годин їхав берегом П'яве серед гір. Там, у верхів'ях, вона скидалася на гірський струмок, де водиться форель,— бистра, в довгими смугами обмілин та заводями під навислими скелями. За Кадоре дорога повертала

в бік від річки. І тепер я міркував собі, як солдати спускатимуться звідти вниз. Прийшов бармен.

— Граф Греффі запитував про вас,— сказав він.

— Хто?

— Греффі. Пригадуєте, старий граф, що був тут, коли ви приїздили минулого разу.

— Він тут?

— Так, із племінницею. Я сказав йому, що ви приїхали. Він хоче пограти з вами в більярд.

— Де він тепер?

— Пішов на прогулянку.

— Як він?

— Молодший, ніж будь-коли. Учора перед вечерею випив три коктейлі з шампанським.

— А з більярдом у нього як іде?

— Добре. Мене він побиває. Коли я сказав йому, що ви тут, він дуже зрадів. Йому тут нема з ким грати.

Графові Греффі минуло вже дев'яносто чотири роки. То був старезний дідок із сивою головою та вусами й бездоганними манерами, сучасник Меттерніха. За своє довге життя він устиг послужити на дипломатичній ниві й Австрії, і Італії, і кожний його день народження був неабиякою подією у міланському вищому світі. Він мав намір дожити до ста років і напрочуд легко та невимушено грав у більярд, що аж ніяк не в'язалося з його дев'яносточотирилітньою крихкотілістю. Я познайомився з ним, коли одного разу приїхав у Стрезу по закінченні сезону, і, граючи в більярд, ми пили шампанське. Мені дуже припав до душі такий спосіб гри, а він давав мені п'ятнадцять очок фори на сто і вигравав.

— Чого ж ви не сказали мені, що він тут?

— Просто забув.

— А хто ще тут є?

— Тих ви не знаєте. Усіх разом шість чоловік.

— Якесь діло зараз маєте?

— Ніякого.

— То їдьмо порибалимо.

— На годину можна.

— Ходім. Беріть снасть.

Бармен одягнувся, і ми вийшли. Тоді спустилися до озера, взяли човна, і я сів на весла, а бармен сів на кормі й спустив у воду жилку із спінером та важким грузилом на кінці, якою ловлять озерну форель. Ми пливли попід берегом, і бармен держав жилку в руці й вряди-годи злегка посмикував її. З озера Стреза мала зовсім пустельний вигляд. Видно було довгі ряди голих дерев, великі готелі, замкнені вілли. Я повер-

нув до Ізола-Белла и скерував човна попід самими скелями, де озеро нараз глибшає і бачиш, як кам'яна стіна скісно йде в прозору глибочінь; а тоді повеслував убік, до рибальського острова. Сонце сховалося за хмари, і вода була темна, тиха й дуже холодна. У нас ще жодного разу не клюнуло, хоч ми бачили на воді кола, де риба випливала до поверхні.

Ми були вже проти рибальського острова, де стояли витягнуті на берег човни і рибалки лагодили сіті.

— Може, підем вип'ємо?

— Гаразд.

Я причалив до кам'яного молу, і бармен вибрав з води снасть, згорнув її кільцями на дні човна й зачепив спінер за край борту. Я вийшов і припнув човен. Ми рушили до невеличкого кафе, сіли за незастелений дерев'яний столик і замовили вермуту.

— Стомилися гребти?

— Ні.

— Назад погребу я,— сказав він.

— Я люблю гребти.

— Може, коли ви держатимете снасть, нам краще поведеться.

— Ну гаразд.

— Скажіть, як там на війні?

— Гірше нікуди.

— Мені не треба йти на фронт. Я надто старий, як ото граф Греффі.

— Може, ще доведеться.

— Мій вік братимуть наступного року. Та я все одно не піду.

— А як же?

— Виїду за кордон. Я не хочу йти на війну. Уже воював колись в Абіссінії. Годі. А чого ви пішли?

— Не знаю. Дурний був.

— Ще вермуту?

— Можна.

Назад веслував бармен. Тягнучи за собою снасть, ми пропливли понад берегом озера аж за Стрезу, а тоді повернули назад. Я держав снасть і відчував, як жилка злегка тремтить від обертів спінера, і дивився на темну листопадову воду та на безлюдний берег. Бармен гріб розгонисто, і за кожним порухом човна вперед жилка здригалася. Одного разу в мене клюнуло: жилка враз напнулась, і її сіпнуло назад, я потягнув до себе й відчув живу вагу форелі, а тоді жилка здригнулася знов. Я упустив здобич.

— Велика, як на вагу?

— Та чимала.

— Якось я поїхав сам і держав жилку зубами, то одна так смикнула, що мало щелепи мені не видерла.

— Найкраще перепускати через ногу,— сказав я.— Тоді добре чуєш її, і зубам ніщо не загрожує.

Я спустив руку у воду. Вода була дуже холодна. Ми плили тепер майже навпроти готелю.

— Мені треба в бар,— сказав бармен.— Мушу бути там на одинадцяту. *L'heure du cocktail*[1].

— Гаразд.

Я вибрав снасть і намотав її на дощечку з вирізами на кінцях. Бармен завів човен у невелику заглибину в кам'яній стіні й припнув його на ланцюг із замком.

— Завжди, коли схочете взяти його,— сказав він,— я дам вам ключ.

— Дякую.

Ми піднялись до готелю і зайшли в бар. Пити більше так рано я не хотів і пішов до свого номера. Покоївка щойно закінчила там прибирати, а Кетрін ще не було. Я ліг на ліжко й намагався ні про що не думати.

Коли повернулася Кетрін, усе знов стало добре. Вона сказала, що Фергюсон чекає внизу. Прийшла пообідати разом з нами.

— Я знала, що ти не будеш заперечувати,— сказала Кетрін.

— Та ні,— сказав я.

— Що з тобою, любий?

— Не знаю.

— А я знаю. Ти не маєш ніякого діла. Ти маєш тільки мене, а я пішла.

— Твоя правда.

— Пробач, любий. Я розумію, мабуть, це дуже страшно, коли раптом нічого тобі не лишається.

— Усе життя я мав повно всяких справ,— сказав я.— А тепер щоразу, як тебе нема, просто не знаю, куди себе подіти.

— Але ж я буду з тобою. Я виходила всього на дві години. Чи нема чогось такого, чим би ти міг себе зайняти?

— Я їздив з барменом рибалити.

— Розважився трохи?

— Еге ж.

— Ти не думай про мене, коли мене немає.

— На фронті я так і робив. Але там я мав якесь діло.

— Отелло не при ділі,— підкусила вона.

---

[1] Година коктейлів *(франц.)*.

— Отелло був негр,— сказав я.— До того ж я не ревнивий. Просто я так кохаю тебе, що нічого більш для мене не існує.

— Зроби мені ласку, будь привітний до Фергюсон.

— Я завжди привітний до Фергюсон, коли вона не проклинає мене.

— Будь до неї привітніший. Подумай тільки, як багато маємо ми, а вона не має нічого.

— Навряд чи їй потрібно те, що маємо ми.

— Хоч ти, любий, у мене й розумник, але нічого ти не знаєш.

— Я буду привітний до неї.

— Я знаю. Ти ж добрий.

— А потім вона піде?

— Так. Я її виряджу.

— А ми повернемося сюди.

— Авжеж. Нічого іншого я й не хочу.

Ми спустилися вниз пообідати з Фергюсон. Її зачудував і сам готель, і розкіш ресторану. Ми замовили добрий обід і дві пляшки білого капрі. У ресторан зайшов граф Греффі і вклонився нам. З ним була його племінниця, вона трохи скидалась на мою бабусю. Я розповів про нього Кетрін та Фергюсон, і Фергюсон сиділа зачудована. Готель був величезний, пишний і порожній, але страви нам подавали смачні, вино було приємне, і зрештою нам стало від нього зовсім добре. Кетрін почувала себе так, що кращого й бажати годі. Вона була щаслива. Фергюсон теж розвеселилася. Та й сам я почувався якнайкраще. Потім Фергюсон пішла назад у свій готель. Сказала, що хоче трохи полежати після обіду.

Уже перед вечором до нас хтось постукав.

— Хто там?

— Граф Греффі просить запитати, чи не пограєте ви з ним у більярд.

Я поглянув на годинник, що був під подушкою: коли лягав, я зняв його.

— Тобі конче треба йти, любий? — пошепки спитала Кетрін.

— Мабуть, треба.— Годинник показував пів на п'яту. Уголос я промовив: — Скажіть графові, що я буду в більярдній о п'ятій годині.

За чверть до п'ятої я поцілував Кетрін на прощання й пішов до ванної одягатися. Пов'язуючи перед дзеркалом краватку, я з подивом розглядав себе в цивільному одязі. Не забути б прикупити ще сорочок та шкарпеток, подумав я.

— Ти надовго? — спитала Кетрін. Вона була дуже гарненька в ліжку.— Подай мені, будь ласка, мою щітку.

Я дивився, як вона розчісує коси, нахиливши голову так, що всі вони важко спадали з одного боку. Надворі вже посутеніло,

і лампочка в головах ліжка кидала світло на її коси, на шию та плечі. Я підійшов і поцілував її, придержавши її руку зі щіткою, і вона відхилила голову назад на подушку.

— Я не хочу нікуди йти.

— І я не хочу, щоб ти йшов.

— То й не піду.

— Ні. Йди. Це ж ненадовго, а потім ти вернешся.

— І ми повечеряємо тут, у себе.

— Іди й скоріш вертайся.

Я застав графа Греффі у більярдній. Він вправлявся в ударах і в яскравому світлі лампи, що звисала над більярдом, виглядав зовсім старим і хирлявим. На невеликому столику осторонь, куди не сягало світло, я побачив срібне цеберко з льодом — звідти стриміли шийки та корки двох пляшок шампанського. Коли я зайшов, граф випростався і рушив назустріч. Він подав мені руку.

— Вельми радий знову бачити вас тут. Дуже мило з вашого боку, що ви прийшли пограти зі мною.

— Ви зробили мені велику ласку своїм запрошенням.

— Чи добре ви себе почуваєте? Я чув, вас поранило на Ізонцо. Сподіваюсь, ви вже цілком одужали?

— Зі мною все гаразд. А ви як себе почуваєте?

— О, я завжди почуваю себе добре. От тільки старішаю. Починаю вже помічати прикмети старості.

— Не можу цьому повірити.

— Правда. Хочете, скажу про одну? Мені стало важче говорити інакше, як по-італійському. Я тримаю себе в руках, але помітив, що коли стомлююсь, то мені все-таки легше говорити по-італійському. Отже, мабуть, і справді старішаю.

— Ми можемо розмовляти по-італійському. Я й сам трохи стомився.

— О, коли ви стомились, то вам легше говорити по-англійському.

— По-американському.

— Авжеж, по-американському. То ви, будь ласка, й говоріть по-американському. Це прегарна мова.

— Я тепер майже не бачу американців.

— Вас, напевне, тягне до них. Людину завжди тягне до співвітчизників, а надто до співвітчизниць. Мені знайоме це почуття. То що, пограємо, чи ви надто стомлені?

— Та ні, не стомлений. То я жартома сказав. Яку фору ви мені дасте?

— Ви багато грали останнім часом?

— Зовсім не грав.

— Ви граєте дуже добре. Ну, десять очок у сотні?

— Ви надто високої думки про мене.

— П'ятнадцять.

— Це було б чудово, але ви однаково поб'єте мене.

— Гратимем на гроші? Ви завжди воліли грати на гроші.

— Згоден.

— Гаразд. Даю вам вісімнадцять очок фори, і граємо по франку очко.

Він добре розпочав партію, і, навіть маючи фору, я лише на чотири очка випереджав його після першої півсотні. Граф натиснув кнопку на стіні, викликаючи бармена.

— Відкоркуйте, будь ласка, одну пляшку,— сказав він. Тоді обернувся до мене.— Це нас трохи підбадьорить.

Вино було крижане, дуже сухе й чудове на смак.

— Може, розмовлятимем усе-таки по-італійському? Ви не проти? Для мене це тепер велика полегкість.

Ми грали далі, надпиваючи помалу за кожним ударом і розмовляючи по-італійському, але розмовляли небагато, зосереджені на грі. Коли граф здобув соте очко, я, незважаючи на фору, мав усього дев'яносто чотири. Він усміхнувся й поплескав мене по плечу.

— А тепер ми розіп'ємо другу пляшку, і ви розкажете мені про війну.— Він зачекав, поки я сяду перший.

— Про що завгодно, тільки не про війну,— сказав я.

— Не хочете про неї говорити? Гаразд. Що ви читали останнім часом?

— Нічого,— відказав я.— Боюся, що я надто темний.

— Ні. Але читати потрібно.

— А що написано за час війни?

— Ну, скажімо, «*Le Feu*»[1] одного француза, на прізвище Барбюс. А ще «Містер Брітлінг бачить усе наскрізь».

— Ні, не бачить.

— Що ви кажете?

— Нічого він не бачить. Ці книжки були в госпіталі.

— То ви все-таки читали?

— Так, але нічого путящого.

— Як на мене, «Містер Брітлінг» — досить вдале дослідження душі англійського буржуа.

— Я не знаю, що таке душа.

— Бідолашний мій друже, ніхто з нас не знає, що таке душа. Ви *croyant*?[2]

— Уночі.

Граф Греффі усміхнувся і покрутив келих між пальцями.

---

[1] «Вогонь» *(франц.)*.

[2] Віруючий *(франц.)*.

— Я сподівався, що з літами стану побожніший, але чомусь не став,— мовив він.— На превеликий мій жаль.

— А ви хотіли б жити по смерті? — спитав я і вмить збагнув, що вчинив дурницю, згадавши про смерть. Але граф не злякався цього слова.

— Залежно від того, яким життям. Моє теперішнє життя мені до душі. Я хотів би жити вічно.— Він усміхнувся.— Та майже так воно і є.

Ми сиділи в глибоких шкіряних кріслах, а на столику між нами стояло шампанське в срібному цеберку та наші келихи.

— Якщо ви доживете колись до моїх літ, вам багато що здаватиметься дивним.

— Вас ніяк не назвеш старим.

— Тіло старішає. Часом я боюся, що в мене вломиться палець, як ото ламається паличка крейди. А душа не старішає і не мудрішає.

— Ви ж таки мудрий.

— Ні, помиляються ті, хто вважає старих людей мудрими. Вони не мудрішають. Вони тільки стають обачніші.

— А може, в тому й мудрість.

— То непривабна мудрість. Що ви цінуєте над усе?

— Кохання до жінки.

— Так само і я. Це не мудрість. А життя ви цінуєте?

— Так.

— І я теж. Бо це все, що я маю. Та ще дні народження,— засміявся він.— Ви, мабуть, мудріший за мене. Ви ж не святкуєте днів народження.

Ми обидва надпили з келихів.

— Що ви насправді думаєте про війну? — спитав я.

— Думаю, що це безглуздя.

— А хто в ній переможе?

— Італійці.

— Чому?

— Вони молодша нація.

— Хіба молодші нації завжди перемагають?

— Якийсь час вони мають таку здатність.

— А потім що?

— Потім вони старішають.

— А ще казали, що ви не мудрий.

— Любий друже, це не мудрість. Просто цинізм.

— Як на мене, це дуже мудро сказано.

— Мудро, та не дуже. Я міг би навести вам і протилежні приклади. Але сказано непогано. Ми вже допили шампанське?

— Майже.

— Чи не випити нам ще? А тоді мені треба піти перевдягтися.

— Мабуть, досить уже.

— Ви справді більше не хочете?

— Так.

Він підвівся.

— Хай вам завжди в усьому таланить, будьте завжди щасливі й завжди, завжди здорові.

— Дякую. А ви живіть вічно.

— Дякую. Я й живу. А якщо ви колись станете побожні, моліться за мене, коли я помру. Я вже попросив про це багатьох своїх друзів. Сподівався, що сам стану побожний, але нічого не вийшло.— Він усміхнувся, ніби сумовито, але напевне я не знав. Він був надто старий, і обличчя його геть помережили зморшки, так що усмішка просто губилася серед них і видавалась непевною.

— Можливо, що я стану побожний,— сказав я.— Та хоч як там буде, я все одно молитимусь за вас.

— Я все життя сподівався, що стану побожний. У нашій родині всі помирали побожними. Але я таким чомусь не став.

— Ще надто рано.

— А може, й надто пізно. Можливо, я пережив своє релігійне почуття.

— До мене воно приходить тільки вночі.

— Але ж ви ще й закохані. Не забувайте, що то теж релігійне почуття.

— Ви так вважаєте?

— Авжеж.— Він ступив до більярдного стола.— Дякую за те, що пограли зі мною.

— Для мене це чимала втіха.

— Піднімемось нагору разом.

РОЗДІЛ XXXVI

Вночі знялася буря, і я прокинувся й почув, як дощ періщить у шибки. Крізь відчинене вікно до кімнати затікала вода. Хтось стукав у двері. Я тихо, щоб не збудити Кетрін, підійшов до дверей і відчинив. Переді мною стояв бармен. Він був у пальті й тримав у руці мокрий капелюх.

— Можна поговорити з вами, лейтенанте?

— Що сталося?

— Справа дуже серйозна.

Я озирнувся. В кімнаті було темно. На підлозі під вікном я побачив калюжу.

— Заходьте,— сказав я. Узявши за рукав, я провів його до ванної, зачинив двері й увімкнув світло. Тоді сів на край ванни.— Що сталось, Еміліо? У вас якась біда?

— Ні. У вас, лейтенанте.

— Он як?

— Уранці вас можуть заарештувати.

— Он як?

— Я прийшов попередити вас. Я був у місті й почув, як про це розмовляли в кав'ярні.

— Зрозуміло.

Він стояв у мокрому пальті, тримаючи в руці мокрий капелюх, і мовчав.

— За що мене збираються заарештувати?

— За щось там, пов'язане з війною.

— Ви не знаєте, що саме?

— Ні. Але вони знають, що раніш ви приїздили сюди офіцером, а тепер ходите в цивільному. Після цього відступу вони заарештовують усіх.

Я з хвилину подумав.

— Коли вони мають прийти по мене?

— Уранці. О котрій годині, не знаю.

— Що ви мені порадите?

Він поклав капелюха в умивальник. Капелюх був геть мокрий, і з нього весь час капало на підлогу.

— Якщо вам нема чого боятися, сам арешт нічого не важить. Хоч бути заарештованому завжди погано, а надто тепер.

— Я не хочу, щоб мене заарештовували.

— Тоді їдьте до Швейцарії.

— Як?

— Моїм човном.

— Надворі буря,— сказав я.

— Буря минула. Вітер ще є, але то не страшно.

— Коли нам їхати?

— Зараз же. Вони можуть прийти по вас рано-вранці.

— А як бути з речами?

— Спакуйте їх. Нехай ваша дружина одягнеться. Речі я віднесу сам.

— Де ви будете?

— Почекаю тут. Я не хочу, щоб хтось побачив мене в коридорі.

Я вийшов, причинив за собою двері й ступив до ліжка. Кетрін не спала.

— Що сталося, любий?

— Усе гаразд, Кет,— сказав я.— Ти не хотіла б зараз одягтись і поїхати човном до Швейцарії?

— А ти хочеш?

— Ні,— відказав я.— Я хочу знов лягти в ліжко.

— То в чому ж річ?

— Бармен каже, що вранці мене мають заарештувати.

— З головою у бармена гаразд?

— Так.

— Тоді, будь ласка, мерщій одягайся, любий, і рушаймо.— Вона сіла на край ліжка. Вигляд у неї був ще сонний.— То бармен там, у ванній?

— Еге ж.

— Тоді я не вмиватимусь. Відвернись, будь ласка, любий, я вмить одягнуся.

Я побачив її білу спину, коли вона скидала нічну сорочку, а тоді відвернувся, бо вона так попросила. Стан її вже почав повнішати, і вона не хотіла, щоб я бачив її таку. Я одягався, прислухаючись до шуму дощу за вікнами. Спаковувати в мене майже не було чого.

— Кет, у моїй валізі багато вільного місця. Може, тобі щось треба покласти?

— Я вже спакувала майже все,— сказала вона.— Любий, я страшенно нетямка, але що робить бармен у ванній?

— Чшш... Він чекає, щоб забрати вниз наші речі.

— Добрий він чоловік.

— Він мій давній приятель,— сказав я.— Колись я мало не надіслав йому люлькового тютюну.

Я визирнув крізь відчинене вікно у нічну темряву. Озера я не побачив — тільки темряву та дощ,— але вітер трохи вщух.

— Я готова, любий,— мовила Кетрін.

— Гаразд.— Я підійшов до дверей ванної.— Ось валізи,Еміліо.

Бармен узяв дві наші валізи.

— Ви дуже добрі, так допомагаєте нам,— сказала Кетрін.

— Пусте, пані,— відказав бармен.— Я радий вам допомогти, аби тільки самому не вскочити в халепу. Слухайте,— мовив він до мене,— я понесу речі службовими сходами просто до човна. А ви виходьте так, наче зібралися на прогулянку.

— Гарна ніч для прогулянки,— сказала Кетрін.

— Ніч погана, то правда.

— Добре, що я маю парасольку,— сказала Кетрін.

Ми пройшли коридором і спустилися вниз широкими сходами, застеленими м'яким килимом. За конторкою біля дверей сидів портьє. Він здивовано поглянув на нас.

— Невже ви хочете вийти надвір, сер? — спитав він.

— Так,— відказав я.— Хочемо побачити бурю на озері.

— Ви не маєте парасоля, сер?

— Ні,— сказав я.— Це пальто не пропускає води.

Він недовірливо подивився на моє пальто.

— Я принесу вам парасоля, сер.— Він пішов і повернувся з величезним парасолем.— Він трохи величенький, сер.— Я дав йому десять лір.— О, ви такі добрі, сер. Дуже дякую,— сказав він. Тоді відчинив нам двері, і ми вийшли під дощ. Портьє усміхнувся до Кетрін, і вона всміхнулась до нього.— Не ходіть довго під дощем,— сказав він.— Ви намокнете, сер і леді.— Він був тільки другий портьє і говорив по-англійському ще надто дослівно.

— Ми скоро повернемось,— сказав я.

Сховавшись під тим величезним парасолем, ми рушили стежиною через темний мокрий сад, а тоді перейшли дорогу й опинилися на алеї з в'юнкими кущами на підпорах, що тяглася понад озером. Вітер віяв тепер від берега. То був холодний та вогкий листопадовий вітер, і я знав, що в горах іде сніг. Ми йшли берегом, поминаючи ряд човнів, припнутих ланцюгами у вузьких заглибинах набережної, туди, де стояв барменів човен. Вода попід кам'яною стіною була аж чорна. З-за дерев назустріч нам виступив бармен.

— Валізи уже в човні,— сказав він.

— Я хочу заплатити вам за човен,— сказав я.

— У вас багато грошей?

— Не дуже.

— То надішлете потім. Хай це вас не турбує.

— Скільки?

— Скільки захочете.

— Ні, ви мені скажіть.

— Якщо ви добудетесь туди, надішлете мені п'ятсот франків. Це вас не обтяжить, аби тільки вам добутися туди.

— Гаразд.

— Ось тут бутерброди.— Він подав мені пакунок.— Скільки було в барі, всі поклав. А оце пляшка коньяку та пляшка вина.

Я сховав усе те в свою валізу.

— Дозвольте, я заплачу вам хоч за це.

— Гаразд, дайте п'ятдесят лір.

Я дав йому гроші.

— Коньяк добрий,— сказав він.— Можете спокійно давати його своїй дружині. А тепер хай сідає в човен.

Він придержав човен, що хилитався під кам'яною стіною, і я допоміг Кетрін залізти. Вона сіла на кормі й загорнулася в плащ.

— Ви знаєте, куди їхати?

— На північ.

— А як?

— Повз Луїно.

— Повз Луїно, Каннеро, Каннобіо, Транцано. Тільки як дістанетесь до Бріссаго, будете в Швейцарії. Вам треба поминути Монте-Тамара.

— Котра тепер година? — спитала Кетрін.

— Ще тільки одинадцята,— сказав я.

— Якщо будете гребти без упину, дістанетесь туди десь на сьому ранку.

— То так далеко?

— Тридцять п'ять кілометрів.

— Як же нам орієнтуватися? В такий дощ потрібен компас.

— Ні. Кермуйте на Ізола-Белла. Потім обминете Ізола-Мадре й підете за вітром. Вітер приведе вас до Палланци. Там побачите світло. А далі пливіть попід берегом.

— Вітер може повернути.

— Ні,— сказав він.— Цей вітер не зміниться три дні. Він дме просто з Маттароне. Отут бляшанка виливати воду.

— Може, я все-таки заплачу вам хоч частину за човен тепер.

— Ні, я ладен ризикнути. Якщо доїдете, тоді й заплатите все.

— Ну гаразд.

— Сподіваюсь, ви не потонете.

— І то добре.

— Пливіть за вітром.

— Гаразд.— Я ступив у човен.

— Гроші за номер ви залишили?

— Так. У конверті на столі.

— Добре. Ну, хай щастить, лейтенанте.

— Щасти і вам. Ми вам дуже, дуже вдячні.

— Як потонете, не будете вдячні.

— Що він каже? — спитала Кетрін.

— Бажає нам щасливої дороги.

— І вам хай щастить,— сказала Кетрін.— Велике вам спасибі.

— Ви готові?

— Так.

Він нахилився і відштовхнув човна. Я занурив весла у воду й помахав йому однією рукою. Він застережливо махнув у відповідь. Я побачив світло готелю і наліг на весла, кермуючи навпростець від нього, аж поки воно зникло з очей. Хвилі були мов на морі, але ми йшли за вітром.

РОЗДІЛ XXXVII

Я гріб потемки так, щоб вітер увесь час дув мені в обличчя. Дощ припинився і тільки вряди-годи налітав короткими поривами. Було дуже темно, і вітер обдавав холодом. Кетрін на кормі я ще міг розглядіти, а от води там, де

занурював весла, не бачив. Весла були довгі й не мали ремінців, що держали б їх у кочетах. Я тягнув їх на себе, тоді виймав з води, нахилявся вперед, занурював і знову тягнув, намагаючись гребти якомога плавкіш. Я не виносив весел плиском, бо ми йшли за вітром. Хоч я й знав, що однаково намуляю на руках пухирі, проте хотів уникнути їх якнайдовше. Човен був легкий і добре слухався весел. Я гнав його все далі по темній воді. Годі було щось побачити в темряві, але, як я сподівався, ми невдовзі мали поминути Палланцу.

Палланци ми так і не побачили. Ідучи за вітром, ми проминули в темряві мис, що закриває Палланцу з озера, і не побачили світла. А коли врешті побачили якесь світло, набагато далі й над самим берегом, то була вже Інтра. Але довгий час ми взагалі не бачили ні світла, ні берега, хоч без упину посувалися вперед по хвилях. Часом хвиля піднімала човен, і я не потрапляв веслами у воду. Озеро було доволі неспокійне, але я все гріб та гріб, аж поки раптом ми мало не зачепилися за скелястий мис, що стримів обіч нас, і хвилі, вдаряючи об нього, злітали високо вгору, а тоді відкочувались назад. Я натиснув на праве весло, і, водночас гальмуючи лівим, повернув човен від берега, той мис одразу зник з очей, і ми поплили далі озером.

— Ми вже біля другого берега,— мовив я до Кетрін.

— А чому ж ми не бачили Палланци?

— Ми проминули її в темряві.

— Стомився, любий?

— Ні, все гаразд.

— Я можу трохи погребти замість тебе.

— Не треба, я не стомився.

— Бідолашна Фергюсон,— сказала Кетрін.— Прийде вранці до готелю, а нас немає.

— Мене більше турбує те, як нам ще затемна добутися до швейцарського берега, щоб нас не побачила митна варта.

— А ще далеко?

— Десь кілометрів за тридцять.

Я веслував цілу ніч. Намуляні руки вже так боліли, що я ледве вдержував ними весла. Кілька разів ми мало не ввігналися в берег. Я гріб попід самим берегом, щоб не збитися з дороги й не втратити дорогого часу. Подеколи ми так наближалися до берега, що могли розглядіти ряд дерев і дорогу, що йшла узбережжям, а далі за нею гори. Дощ припинився, і вітер гнав по небу хмари; крізь них пробивалось місячне світло, і, озирнувшись через плече, я побачив попереду темний обрис мису

Кастаньйола, білі баранці на поверхні озера, а ген удалині — осяяні місяцем снігові вершини гір. Потім місяць знов заволокли хмари, і гори та озеро зникли з очей, але тепер було видніше, ніж перед тим, і ми бачили берег. Я бачив його аж надто добре й скерував човен трохи вбік, щоб нас не помітила митна варта, яка могла бути на дорозі з Палланци. Коли місяць визирнув знову, ми побачили білі вілли на схилах гори й білу дорогу, що видніла проміж дерев. І весь час я веслував.

Озеро поширшало, і ми побачили коло підгір'я на тому березі поодинокі вогники — то, як видно, було Луїно. Я помітив там клинчастий просвіт між горами й подумав, що то напевне має бути Луїно. Коли так, то ми йшли дуже добре. Я витяг з води весла й ліг спиною на лавку. Я дуже, дуже стомився гребти. Руки, плечі й спина страшенно боліли, а долоні були намуляні.

— Я могла б розгорнути парасоль,— сказала Кетрін,— і ми попливли б з ним, як з вітрилом.

— Ти вмієш стернувати?

— Мабуть, зумію.

— Візьми оце весло під руку, держи його біля самого борту і стернуй, а я триматиму парасоль.

Я перейшов на корму й показав їй, як держати весло. А сам узяв великий парасоль, що його дав мені портьє, сів лицем до носа човна й розгорнув парасоль. Він хляпнув і напнувся. Я вхопив його руками за краї, сидячи верхи на руків'ї, зачепленому за лавку. Вітер пружно вдарив у парасоль, і, щосили тримаючи його за краї, я відчув, як човен потягло вперед. Тягло добряче, і човен посувався швидко.

— Ого, як ми помчали,— сказала Кетрін.

Я бачив перед собою тільки шпиці парасоля. Парасоль розпинало й тягло, і я відчував, як нас несе вперед разом з ним. Я вперся ногами в дно й відхилився на лавці, коли раптом парасоль випнувся назад і мене ляснуло шпицею по лобі; я спробував обхопити руками верх, що вгинався під вітром, та все воно вивернулось назовні, і замість пругкого напнутого вітрила переді мною був геть вивернутий подертий парасоль, і я сидів на ньому верхи. Я відчепив руків'я від лавки, поклав парасоль у човен і пішов до Кетрін узяти весло. Вона сміялася. Схопила мене за руку й заливалася сміхом.

— Ти чого? — Я забрав у неї весло.

— Ти був такий кумедний з тим парасолем.

— Ще б пак.

— Не сердься, любий. То було страх як кумедно. Здавалося, тебе рознесло футів на двадцять завширшки, і ти так палко обіймав краї парасоля...— Вона зайшлася сміхом.

— Буду знов гребти.

— Перепочинь і трохи випий. Ніч така чудова, і ми вже так далеко заїхали.

— Треба держати човна поперек хвилі.

— Зараз я дістану пляшку. А потім перепочинеш, любий.

Я виставив весла проти вітру, і нас помалу несло вперед. Кетрін відчинила валізу. Тоді подала мені пляшку з коньяком. Я відкоркував її складаним ножиком і відпив добрий ковток. Коньяк пішов м'яко, розлився по тілу гарячою хвилею, і мені стало тепло й весело.

— Добренний коньяк,— сказав я.

Місяць знову сховався за хмарами, але берег було видно. Попереду ледь бовваніло щось наче коса, яка виступала далеко в озеро.

— Тобі не холодно, Кет?

— Мені дуже добре. Хіба що ноги трохи затерпли.

— Вичерпай з дна воду й зможеш простягти ноги.

Я знову взявся гребти, слухаючи, як риплять кочети і як скреготить бляшаний черпак об днище під кормою.

— Дай мені черпак, будь ласка,— сказав я.— Я хочу пити.

— Він страшенно брудний.

— Пусте. Я його обполосну.

Я почув, як Кетрін обполіскує черпак за бортом. Тоді вона подала його мені повний води. Після коньяку мені дуже захотілося пити, а вода була холодна як лід, така, що аж зуби заломило. Я позирнув на берег. Ми вже трохи наблизились до тієї довгої коси. В бухті ген попереду видніло світло.

— Дякую,— сказав я і віддав Кетрін бляшанку.

— Прошу ще, коли ваша ласка,— відказала вона.— Води тут доволі.

— Ти не хочеш трохи перекусити?

— Ні. Але скоро захочу. То краще прибережем на тоді.

— Гаразд.

Те, що віддалік здавалося косою, було довгим високим мисом. Щоб обминути його, я вигріб до середини озера. Озеро було тепер набагато вужче. Знову вийшов місяць, і якщо *guardia di finanza*[1] спостерігала з берега, то могла помітити, як наш човен темніє на воді.

— Як ти себе почуваєш, Кет? — спитав я.

— Дуже добре. Де ми тепер?

— Та, мабуть, ще миль із вісім залишилось, не більше.

— Це ж тобі ще гребти та гребти, бідолашному. Ти там ще живий?

---

[1] Митна варта *(італ.)*.

— Еге ж. Зі мною все гаразд. Трохи руки намуляв, ото й тільки.

Ми неухильно посувалися озером. Гірське пасмо на правому березі переривалось положистим схилом, що спускався до низького берега, де, як я розважив, мало лежати Каннобіо. Я вже довго не наближався до берега, бо в тих місцях була найбільша небезпека наскочити на варту. На другому березі ген попереду видніла висока баняста гора. Я стомився. Гребти залишалося зовсім небагато, одначе коли підупав на силі, то й така віддаль для тебе неабищо. Я знав, що треба поминути ту гору й пропливти ще принаймні п'ять миль на північ, доки ми будемо в швейцарських водах. Місяць був уже при самому заході, та, перше ніж він зайшов, небо знов затягли хмари і стало дуже темно. Я так само держався оддалік від берега й то гріб, то перепочивав, виставляючи весла лопатями проти вітру.

— Дай я трохи погребу,— сказала Кетрін.

— Навряд чи тобі можна.

— Дурниці. Мені буде корисно. А то я зовсім тут затерпну.

— Мабуть, не варто, Кет.

— Дурниці. Трохи повеслувати в помірному темпі тільки на користь вагітній жінці.

— Ну гаразд, повеслуй трохи в помірному темпі. Я перейду на корму, а потім ти сядеш на моє місце. Тільки держись за борти, коли переходитимеш.

Я сидів на кормі, піднявши комір пальта, й дивився, як Кетрін гребе. Вона гребла дуже вправно, але весла були задовгі й погано корились їй. Я відчинив валізу і з'їв два бутерброди, а тоді ковтнув коньяку. Від цього мені враз полегшало, і я знову припав до пляшки.

— Коли стомишся, скажеш,— мовив я. І додав згодом: — Пильнуй, щоб весло не вдарило тебе в живіт.

— Якби таке сталося,— мовила Кетрін між двома гребками,— нам було б куди простіше жити.

Я ще раз припав до пляшки.

— Як тобі гребеться?

— Добре.

— Скажеш, коли змінити.

— Добре.

Я знов ковтнув коньяку, тоді взявся за борти й пішов на весла.

— Не треба. В мене прекрасно виходить.

— Іди назад на корму. Я добре відпочив.

Підживлений коньяком, я якийсь час гріб легко й розгонисто. Потім весла почали коверзувати, і незабаром я знов повернувся до уривчастих коротких гребків, відчуваючи в роті

легкий гіркуватий присмак жовчі від того, що надто сильно налягав на весла після коньяку.

— Дай мені, будь ласка, трохи води,— попросив я.

— Ну, це найлегше,— сказала Кетрін.

Перед світанком замрячило. Вітер ущух, чи, може, нас заступили від нього гори, що оперізували вигин озера. Зрозумівши, що скоро розвидніє, я сів зручніше й наліг на весла. Я не знав, де ми тепер, і хотів ще затемна дістатися до швейцарських вод. Коли зайнялось на світ, ми пливли зовсім близько до берега. Я бачив кам'янистий узгірок і дерева на ньому.

— Що там таке? — мовила Кетрін.

Я придержав весла й прислу́хався. Десь на озері стугонів мотор. Стугін наближався, а тоді ми побачили під дощем недалеко за нашою кормою моторний човен. На кормі були четверо з *guardia di finanza*, в низько насунутих капелюхах альпійських стрільців, з піднятими комірами плащів та карабінами за плечима. В таку ранню пору всі вони мали сонний вигляд. Я помітив на їхніх капелюхах та комірах плащів жовті нашивки. Човен простугонів далі й зник з очей під дощем.

Я вигріб на середину озера. Напевне, ми були вже зовсім близько від кордону, і я не хотів, щоб нас гукнув патруль з прибережної дороги. Я завів човен аж туди, звідки берег було ледь видно, а тоді ще три чверті години гріб під дощем. Одного разу ми знов почули моторний човен, та я придержав весла, аж поки стугін мотора завмер удалині.

— Мабуть, ми вже у Швейцарії, Кет,— сказав я.

— Справді?

— Напевне знатимем тільки тоді, як побачимо швейцарське військо.

— Або швейцарський флот.

— Із швейцарським флотом жарти погані. Мабуть, отой човен, що ми щойно чули, і був швейцарський флот.

— Коли ми вже у Швейцарії, то найперше замовимо розкішний сніданок. У них тут, у Швейцарії, смачнющі булочки, і масло, і варення.

Уже зовсім розвидніло, накрапав дрібний дощик. Вітер, як і перше, дув ззаду, і ми бачили білі баранці, що бігли озером, випереджаючи човен. Тепер я був певен, що ми вже у Швейцарії. Між дерев оддалік від берега стояли селянські будиночки, а трохи далі видніло містечко з кам'яними будинками, кількома віллами на пагорбах та церквою. Я пильно придивлявся до прибережної дороги, чи немає там варти, але нікого не було видно. Тепер дорога підступила до самого озера, і я побачив, як з придорожньої кав'ярні вийшов солдат. На ньо-

му був сіро-зелений мундир і каска, схожа на німецьку. Він мав здорове вгодоване обличчя з вусиками щіточкою. Солдат подивився на нас.

— Помахай йому,— сказав я Кетрін.

Вона помахала рукою, і солдат зніяковіло усміхнувся й теж помахав у відповідь. Тепер я гріб помалу. Ми вже порівнялися з містечком.

— Мабуть, ми давно переїхали кордон,— сказав я.

— Треба переконатись напевне, любий. Нам ні до чого, щоб нас завернули з кордону.

— Кордон далеко позаду. Мабуть, тут у них митниця. Я майже певен, що це Бріссаго.

— А тут не може бути італійців? Адже на митницях завжди є і ті, і ті.

— Тільки не під час війни. Не думаю, щоб вони пускали італійців через кордон.

То було дуже гарне містечко. Біля причалу стояло багато рибальських човнів, а на жердинах були розіпнуті сіті. Сіявся дрібний листопадовий дощик, але все довкола було веселе й чисте навіть під дощем.

— То, може, пристанемо й поснідаєм?

— Гаразд.

Я наліг на ліве весло й підгріб до самого берега, а тоді повернув човен боком до причалу й пристав. Поклавши весла на дно човна, я вхопився за залізне кільце, ступив на мокре каміння й опинивсь у Швейцарії. Потім припнув човна й подав руку Кетрін.

— Вилазь, Кет. Прекрасне відчуття.

— А валізи?

— Хай полежать у човні.

Кетрін зійшла не берег, і тепер ми обоє були у Швейцарії.

— Яка мила країна,— сказала вона.

— Чудова, правда ж?

— Ходімо снідати!

— Ну хіба не чудова країна, скажи? А як приємно відчувати її під ногами!

— У мене так затерпли ноги, що я під ними майже нічого не відчуваю. Але загалом країна прекрасна. Любий, чи ти усвідомив, що ми вже тут, а не в тому клятому краї?

— Авжеж. Та ще й як. Зроду нічого так добре не усвідомлював.

— Поглянь на ці будинки. Яка гарна площа, правда ж? А отам ми можемо поснідати.

— А дощик який приємний! В Італії ніколи такого не буває. Веселий дощик.

— І ми вже тут, любий! Ти розумієш, ми вже тут!

Ми зайшли в кав'ярню і сіли за чистий дерев'яний столик. Ми були сп'янілі від збудження. До нас підійшла премила чепурна жінка у фартушку й спитала, чого нам принести.

— Булочок з варенням і кави,— сказала Кетрін.

— Вибачайте, але тепер війна, і булочок немає.

— Тоді хліба.

— Я можу підсмажити вам грінки.

— От і добре.

— А мені ще яєчню.

— Скільки яєць для пана?

— Троє.

— Кажи четверо, любий.

— Четверо яєць.

Жінка пішла. Я поцілував Кетрін і міцно стиснув їй руку. Ми дивились одне на одного, розглядалися довкола.

— Як тут гарно, любий, правда ж?

— Чудово,— сказав я.

— Ну й нехай нема булочок,— сказала Кетрін.— Я мріяла про них цілу ніч. Але нема, то й нема. І так добре.

— Мабуть, нас скоро заарештують.

— Пусте, любий. Доти ми встигнемо поснідати. А після сніданку нехай собі заарештовують. Та й нічого вони нам не зроблять. Я британська громадянка, ти американець, обоє люди поважні.

— Ти маєш паспорт?

— Авжеж. Ой любий, не треба про це говорити. Радіймо із свого щастя.

— Я вже й так радію, що далі нікуди,— сказав я.

Гладка сіра кішка з настовбурченим китицею хвостом підступила до нашого столика й, муркочучи, почала тертись об мою ногу. Я нахилився і погладив її. Кетрін щасливо усміхнулася до мене.

— А ось і кава,— сказала вона.

Нас заарештували після сніданку. Ми трохи прогулялися містечком, тоді спустилися до причалу забрати свої валізи. Біля нашого човна вартував солдат.

— Це ваш човен?

— Так.

— Звідки ви приїхали?

— З того кінця озера.

— Тоді прошу вас піти зі мною.

— А наші валізи?

— Валізи можете взяти.

Я поніс валізи, Кетрін пішла поруч мене, і солдат, ідучи позаду, припровадив нас до старого будинку, де була митниця. У митниці нас узявся допитувати лейтенант, дуже худий і по-військовому суворий.

— Якої ви національності?

— Американець і англійка.

— Покажіть ваші паспорти.

Я подав йому свій паспорт, а Кетрін дістала з сумочки свій. Він довго роздивлявся їх.

— Чому ви приїхали у Швейцарію в такий от спосіб, човном?

— Я спортсмен,— відказав я.— Веслування мій улюблений спорт. Я не проминаю жодної нагоди повеслувати.

— З якою метою ви приїхали?

— Займатися зимовим спортом. Ми туристи і хочемо займатися зимовим спортом.

— Тут не місце для зимового спорту.

— Ми знаємо. Ми хочемо поїхати туди, де займаються зимовим спортом.

— Що ви робили в Італії?

— Я вивчав архітектуру. Моя кузина вивчала мистецтво.

— Чому ви поїхали звідти?

— Ми хочемо займатися зимовим спортом. Під час війни вивчати архітектуру не випадає.

— Зачекайте, будь ласка, тут,— сказав лейтенант. Він забрав наші паспорти й пішов кудись у глиб будинку.

— Любий, ти просто чудо,— сказала Кетрін.— Отак і прав своєї. Ти хочеш займатися зимовим спортом.

— Ти щось тямиш у мистецтві?

— Рубенс,— сказала Кетрін.

— Дебелі тілеса,— сказав я.

— Тіціан,— сказала Кетрін.

— Тіціанівське волосся,— сказав я.— А як щодо Мантеньї?

— Про важких не питай,— сказала Кетрін.— А втім, знаю — страсті господні.

— Еге ж, страсті господні,— підтвердив я.— Багато дір від цвяхів.

— Ось бачиш, яка в тебе золота дружина,— сказала Кетрін.— Я зможу вести розмову про мистецтво хоч з митцями, хоч з митниками.

— Онде він іде,— сказав я.

З глибин митниці з'явився худий лейтенант з нашими паспортами.

— Мені доведеться відпровадити вас до Локарно,— сказав він.— Ви можете найняти екіпаж, і з вами поїде солдат.

— Гаразд,— сказав я.— А як же човен?

— Човен конфісковано. Що в цих валізах?

Він пильно оглянув речі в обох валізах і взяв у руки пляшку з коньяком.

— Чи не зволите випити зі мною? — спитав я.

— Ні, дякую.— Він випростався.— Скільки грошей ви маєте при собі?

— Дві з половиною тисячі лір.

Це справило на нього добре враження.

— А ваша кузина?

У Кетрін було трохи більш як тисяча двісті. Лейтенантові й це сподобалося. Він почав ставитись до нас не так зверхньо.

— Якщо ви хочете займатися зимовим спортом,— сказав він,— то Венген — саме те, що вам треба. Мій батько має у Венгені дуже гарний готель. Він відкритий цілий рік.

— От і добре,— мовив я.— Ви скажете мені назву?

— Зараз напишу на картці.— Він дуже чемно подав мені картку.— Солдат поїде з вами до Локарно. Ваші паспорти будуть у нього. На жаль, таке правило. Я певен, що в Локарно вам дадуть візу або поліційний дозвіл.

Він віддав наші паспорти солдатові, і, взявши валізи, ми рушили в містечко наймати екіпаж.

— Гей! — гукнув лейтенант солдата. Тоді заговорив до нього якоюсь німецькою говіркою. Солдат почепив гвинтівку за плечі й забрав у мене валізи.

— Чудова країна,— мовив я до Кетрін.

— І така ділова.

— Ми дуже вам вдячні,— сказав я лейтенантові.

Він помахав нам рукою.

— *Service!*[1] — сказав він.

Ми рушили за своїм вартовим до містечка.

До Локарно ми доїхали в екіпажі, солдат сидів на передку разом з візником. У Локарно з нами повелися добре. Нас допитали, одначе були дуже чемні, бо ми мали паспорти й гроші. Навряд чи вони повірили хоч одному моєму слову, і я думав собі, яка то дурна комедія, але все діялось достоту, як у суді. Ніхто не вимагав розумних доказів — досить було вигадати якусь формальну зачіпку й наполягати на ній без будь-яких дальших пояснень. Зате ми мали паспорти й збиралися витрачати гроші. Отож нам дали тимчасові візи. Ті візи в будь-яку хвилину могли скасувати. Скрізь, куди б не поїхали, ми мали реєструватись у поліції.

---

[1] До ваших послуг *(франц.)*.

Чи можемо ми їхати куди захочемо? Так. А куди б ми хотіли поїхати?

— Куди ти хочеш поїхати, Кет?

— У Монтре.

— Дуже гарне місто,— сказав один з урядовців.— Я думаю, вам там сподобається.

— Локарно теж дуже гарне місто,— сказав другий.— Я певен, що вам тут сподобається. Локарно — прекрасне місто.

— Нам хотілося б поїхати туди, де можна займатись зимовим спортом.

— Монтре не місце для зимового спорту.

— Прошу пробачення,— сказав перший урядовець.— Я сам із Монтре. Побіля залізниці Монтре — Берн є чимало місць, де займаються зимовим спортом. Ви не можете цього заперечувати.

— А я й не заперечую. Я кажу тільки, що Монтре не місце для зимового спорту.

— А я не згоден,— сказав перший урядовець.— Я не згоден з цим твердженням.

— А я наполягаю на цьому твердженні.

— А я не згоден з цим твердженням. Я сам катався на лижі по вулицях Монтре. І то не раз, а багато разів. Катання на лижі — це, безумовно, зимовий спорт.

Другий урядовець обернувсь до мене.

— Хіба ви розумієте під зимовим спортом катання на лижі, пане? Повірте мені, в Локарно вам буде добре, як ніде. Тут здоровий клімат, мальовничі краєвиди. Вам тут неодмінно сподобається.

— Пан сам висловив бажання поїхати в Монтре.

— Я що таке люж? — спитав я.

— Ви чуєте, він навіть не знає, що таке люж!

То був неабиякий здобуток для другого урядовця. Він аж засяяв з утіхи.

— Люж,— сказав перший урядовець,— це те саме, що й тобоган.

— Пробачте, але я не згоден,— похитав головою другий урядовець.— Я знов не можу з вами погодитись. Тобоган і люж — зовсім різні речі. Тобоган — це канадський винахід, його роблять з пласких рейок. А люж — звичайні собі санчата на гнутих полозках. Точність щось та важить.

— А чи не могли б ми кататись на тобогані? — спитав я.

— Авжеж, можна й на тобогані,— сказав перший урядовець.— Навіть дуже добре. У Монтре продаються прекрасні канадські тобогани. Брати Окси торгують тобоганами. Вони мають власний довіз.

Другий урядовець відвернувся.

— Щоб кататися на тобогані,— сказав він,— потрібна спеціальна доріжка. Ви не зможете кататися на тобогані по вулицях Монтре. Де ви надумали тут спинитись?

— Ще не знаємо,— відказав я.— Ми щойно приїхали з Бріссаго. Екіпаж стоїть на вулиці.

— Ви не прогадаєте, якщо поїдете в Монтре,— сказав перший урядовець.— Там чудовий клімат. І зовсім поруч місця, де можна займатися зимовим спортом.

— Якщо вас справді цікавить зимовий спорт,— сказав другий урядовець,— то їдьте в Енгадін чи в Мюррен. Я рішуче не можу погодитися з порадою, яку вам оце дають,— їхати задля зимового спорту в Монтре.

— У Лез-Авані, що трохи вище від Монтре, можна прекрасно займатися будь-яким зимовим спортом.— Поборник Монтре люто зиркнув на свого колегу.

— Панове,— сказав я,— на жаль, нам треба йти. Моя кузина дуже стомилася. Ми все-таки спробуємо поїхати в Монтре.

— Вітаю вас.— Перший урядовець потис мені руку.

— Думаю, ви ще пошкодуєте, що поїхали з Локарно,— сказав другий урядовець.— У кожному разі, в Монтре ви повинні зареєструватись у поліції.

— З поліцією ніяких ускладнень не виникне,— запевнив мене перший урядовець.— Ви побачите, які гостинні й привітні тамтешні люди.

— Щиро дякуємо вам обом,— сказав я.— Ваші поради для нас дуже цінні.

— До побачення,— сказала Кетрін.— Щиро дякуємо вам обом.

Вони, вклоняючись, провели нас до дверей, поборник Локарно трохи холоднувато. Ми спустилися сходами й сіли в екіпаж.

— О боже, любий,— сказала Кетрін.— Невже не можна було втекти звідти раніш?

Я сказав візникові назву готелю, що його нам порадив один з урядовців. Він підібрав віжки.

— Ти забув про варту,— сказала Кетрін.

Солдат стояв біля екіпажа. Я дав йому десять лір.

— Я ще не маю швейцарських грошей,— сказав я.

Він подякував, віддав честь і пішов. Екіпаж рушив, і ми поїхали до готелю.

— Чого це ти вирішила обрати Монтре? — спитав я Кетрін.— Ти справді хочеш туди?

— Це перша назва, що спала мені на думку,— відказала вона.— Там зовсім непогано. Ми зможемо знайти собі оселю десь у горах.

— Ти хочеш спати?

— Та я, здається, *вже* сплю.

— Сьогодні ми добряче виспимось. Бідолашна Кет, така була для тебе довга й важка ніч.

— Мені було хороше,— сказала Кетрін.— Особливо коли ти розпинав парасоль замість вітрила.

— Ти вже віриш, що ми у Швейцарії?

— Ні, я боюся, що ось зараз прокинусь, і все це неправда.

— Я теж.

— Але ж це правда, любий? І я оце не їду проводжати тебе на міланський вокзал?

— Сподіваюсь, що ні.

— Не кажи так. Ти мене лякаєш. А може, ми й справді їдемо туди.

— Я наче п'яний і нічого не тямлю,— сказав я.

— Покажи мені свої руки.

Я випростав долоні. Вони були обдерті до м'яса.

— Бракує тільки діри між ребрами,— сказав я.

— Не гніви бога.

Я був зовсім зморений, і в голові у мене паморочилось. Усе моє збудження минуло без сліду. Екіпаж їхав вулицею.

— Бідолашні мої руки,— мовила Кетрін.

— Не доторкайся,— сказав я.— Чорт забирай, я не тямлю, де це ми. Гей, візник, куди ми їдемо?

— До готелю «Метрополь». Хіба ви не туди хотіли?

— Туди,— сказав я.— Усе гаразд, Кет.

— Усе гаразд, любий. Не тривожся. Ми добре виспимось, і завтра ти не будеш наче п'яний.

— Я таки зовсім п'яний,— сказав я.— Усе сьогодні достоту, як в опереті. А може, це я такий голодний.

— Ти просто натомився, любий. Усе буде добре.

Екіпаж спинився біля готелю. Хтось вийшов узяти наші валізи.

— Мені й так добре,— сказав я. Ми йшли бруківкою до готелю.

— Я знаю, все буде добре. Ти просто натомився. І стільки не спав.

— А все ж таки ми тут.

— Так, ми справді тут.

Слідом за хлопцем, що ніс наші валізи, ми зайшли в готель.

Книга п'ята

РОЗДІЛ XXXVIII

Тієї осені сніг випав пізно. Ми мешкали в рубленому дерев'яному будинку серед сосон на схилі гори, і вночі брав мороз, так що на ранок вода у двох глечиках на туалетному столику вкривалася тонкою крижаною кірочкою. Рано-вранці до кімнати приходила пані Гуттінген, зачиняла вікна й розпалювала вогонь у високій кахляній грубі. Соснові дрова тріщали й розкидали іскри, а потім вогонь у грубі починав гуготіти, і пані Гуттінген приходила вдруге й приносила оберемок товстих полін до груби та глечик з гарячою водою. А коли в кімнаті ставало тепло, подавала сніданок. Ми снідали, сидячи на ліжку, й бачили за вікном озеро, а за озером, на французькому боці, гори. На вершинах гір білів сніг, а озеро було сталево-сіре, з голубим полиском.

Повз будинок проходила дорога в гори. Колію та валки́ подовж неї скувало морозом, і вони були мов залізні, а дорога вперто бралася вище гаєм, а тоді, оперезавши гору виходила туди, де були луки, і сінники, і хатини на луках край гаю над долиною. Долина була глибока, і низом її текла річечка, що вливалася в озеро, і коли вітер віяв з долини, чути було, як вода дзюрчить між камінням.

Часом ми звертали з дороги і йшли стежкою через сосновий гай. У гаю земля під ногами була пругка, мороз ще не скував її так, як дорогу. Проте й стужавіла дорога нас не лякала, бо наші черевики були підбиті цвяхами, і цвяхи на підборах уганялися в мерзлу землю, отож пройтись у таких черевиках дорогою було приємно, і це підносило дух. Та хороше було йти і гаєм.

Перед будинком, де ми оселилися, гора круто спадала до невеликої низини понад озером, і сонячними днями ми сідали на веранді, й нам видно було звивисту дорогу, що збігала вниз, і тераси виноградників на схилі другої, меншої гори, де лози вже скинули листя на зиму; і поля, переділені кам'яними огорожами, а нижче, за виноградниками,— міські будинки на вузькій рівнині понад берегом озера. На озері був острівець з двома деревами, і ті дерева скидалися на подвійне вітрило рибальського човна. Гори по той бік озера були стрімкі й гостроверхі, і ген за озером, між двома гірськими пасмами, розляглася пласка долина Рони, а ще далі, де її перетинали гори, стояла Дан-дю-Міді. То була висока засніжена вершина, вона

здіймалася над усією долиною, але так далеко, що навіть не кидала на неї тіні.

Коли сонце добре пригрівало, ми обідали на веранді, а іншим часом їли нагорі, в невеликій кімнатці з нефарбованими дерев'яними стінами й великою грубою в кутку. Ми накупили в місті книжок та журналів, серед них був і «Гойль», і ми навчилися багатьох картярських ігор для двох осіб. Та невеличка кімната з грубою була нашим денним помешканням. У ній стояло двоє зручних крісел і столик з книжками та журналами, а в карти ми грали на обідньому столі, коли з нього прибирали посуд. Пан і пані Гуттінгени мешкали внизу, і ми часом чули, як вони гомонять вечорами проміж себе: їм теж було хóроше вдвох. Він був колись метрдотелем, а вона працювала покоївкою в тому самому готелі; потім вони призбирали грошей і купили цей будинок. Вони мали сина, що вчився на метрдотеля в Цюріху. Внизу була кімната, де вони продавали вино та пиво, і ввечері ми часом чули, як на дорозі перед будинком спинялися візки і чоловіки йшли східцями до тієї пивнички промочити горло.

У передпокої за дверима нашої кімнати стояв ящик з дровами, і я брав звідти поліна й підкладав у грубу. Та ми не засиджувались допізна. Ми йшли потемки до нашої великої спальні, і, роздягнувшись, я відчиняв вікна й бачив нічне небо, і холодні зорі, і сосни внизу під вікном, а тоді мерщій лягав у ліжко. Так приємно було лежати в ліжку, і дихати холодним чистим повітрям, і бачити за вікном ніч. Ми спали міцно, а коли я й прокидався вночі, то знав, що причина лиш одна, і тоді тихенько, щоб не збудити Кетрін, зсував з себе перину й знову засинав, угрітий і з відчуттям полегкості під тоншими укривалами. Війна видавалася такою ж далекою, як ото футбольний турнір у чужому коледжі. Одначе з газет я знав, що бої в горах ще точаться, бо й досі не випав сніг.

Інколи ми спускалися схилом гори до Монтре. Вниз вела стежка, але вона була надто крута, отож ми звичайно вирушали дорогою і йшли тією широкою мерзлою колією між полів, а далі поміж кам'яними огорожами виноградників, а ще далі вниз — між будиночками сіл, що лежали при дорозі. Сіл було троє: Шерне, Фонтаніван і ще одне, назву його я забув. Ідучи далі дорогою, ми поминали старовинний замок з нетесаного каменю, що стояв на уступі гори серед засаджених виноградниками терас, де кожна лоза була підв'язана до тички, й усі ті лози стояли сухі та побурілі, і земля чекала снігу, а озеро ген унизу лежало пласке й сіре, мов сталь. Нижче від замку

дорога довго йшла положисто, а потім звертала праворуч і, вже забрукована, круто спускалася в Монтре.

Знайомих у Монтре ми не мали. Ми гуляли берегом озера й бачили лебедів і незліченних чайок та морських ластівок, що миттю злітали вгору, тільки-но ти до них наближався, і жалісно квилили, позираючи на воду під собою. Далі від берега плавали зграйки норців, маленьких і темних, що, пливучи, залишали по собі слід на воді. У місті ми ходили головною вулицею і роздивлялися на вітрини крамниць. Там було багато великих готелів, закритих на зиму, але крамниці здебільшого були відчинені, і нас там радо зустрічали. Була на головній вулиці й гарна перукарня, куди Кетрін ходила робити зачіску. Власниця її завжди усміхалась, і то була єдина людина, яку ми знали в Монтре. Кетрін залишалася там, а я йшов до пивного бару, й пив темне мюнхенське пиво, і читав газети. Я читав *«Corriere della Sera»* й англійські та американські газети, що надходили з Парижа. Всі оголошення були замазані чорним — на думку властей, це позбавляло ворога змоги використовувати їх з метою зв'язку. То було безрадісне читання. Скрізь і всюди велося препогано. Я сидів собі в кутку з важким кухлем темного пива та розкритим паперовим мішечком присолених бубличків, і залюбки жував їх, бо вони добре смакували до пива, і читав про лихоліття. Я думав, що Кетрін зайде по мене, але вона все не йшла, отож я поклав газети на поличку, заплатив за пиво й рушив вулицею їй назустріч. День був по-зимовому холодний і похмурий, навіть камінь будинків здавався холодним. Кетрін і досі була в перукарні. Господиня завивала їй волосся. Я сидів у невеличкій кабіні й дивився. Це видовище збуджувало мене, а Кетрін усміхалася й розмовляла зі мною, і мій голос був трохи захриплий від збудження. Щипці приємно поклацували, і я бачив Кетрін у трьох дзеркалах, і в кабіні було тепло й затишно. Нарешті господиня уклала Кетрін коси, і Кетрін подивилася в дзеркало й трохи змінила зачіску, витягши й заколовши кілька шпильок, а тоді підвелася з крісла.

— Пробач, що змусила тебе так довго чекати.

— Мосьє цікаво було подивитися. Правда ж, мосьє? — усміхнулася господиня.

— Авжеж,— сказав я.

Ми вийшли з перукарні й рушили вулицею. Було по-зимовому холодно, віяв вітер.

— Ой люба, я так тебе кохаю,— сказав я.

— Добре нам живеться, правда? — мовила Кетрін.— Слухай, ходімо й замість чаю поп'ємо десь пива. Це корисно для малої Кетрін. Вона не буде так рости.

— Мала Кетрін,— сказав я.— Ото ледарка.

— Вона молодець,— сказала Кетрін.— З нею майже ніякого клопоту. Лікар каже, що пиво мені корисне, щоб вона не так росла.

— Якщо ти не даси їй рости й вона народиться хлопцем, з нього може вийти жокей.

— Я думаю, коли вже ми таки матимем цю дитину, нам доведеться одружитись,— сказала Кетрін. Ми сиділи в пивному барі за столиком у кутку. Надворі починало смеркати. Було ще рано, але день випав похмурий, і сутеніло швидко.

— Ми можем одружитися й тепер,— сказав я.

— Ні,— заперечила Кетрін.— Тепер соромно. Надто добре все видно. Я нізащо не піду брати шлюб отака.

— Шкода, що ми не одружилися раніш.

— Еге ж, мабуть, так було б краще. Тільки коли ж ми могли одружитися, любий?

— Не знаю.

— Зате я знаю одне: не піду я брати шлюб отакою статечною дамою.

— Де ти там статечна.

— Ще й яка, любий. Перукарка питала мене, чи це в нас перша дитина. То я сказала неправду: мовляв, ми маємо вже двох хлопчиків та двоє дівчаток.

— Коли ж ми одружимось?

— Коли захочеш, ось нехай тільки я знову схудну. Треба буде влаштувати бучне весілля, і щоб усі думали: яка гарна пара молодят.

— А тебе не смутить, що ми не одружені?

— Любий, чого б воно мало мене смутити? Єдиний раз мені було смутно в Мілані, коли я відчула себе повією, але це тривало всього кілька хвилин, та й причиною був отой номер у готелі. Хіба я не добра тобі дружина?

— Ти чудова дружина.

— То й не будь таким буквоїдом, любий. Я вийду за тебе заміж, тільки-но знову схудну.

— Гаразд.

— Як по-твоєму, чи не випити мені ще кухоль пива? Лікар каже, що в мене трохи завузькі стегна й що краще не давати малій Кетрін дуже рости.

— А що він ще каже? — стривожився я.

— Нічого. У мене чудовий кров'яний тиск, любий. Він просто не надивується на мій тиск.

— Що він каже про твої завузькі стегна?

— Нічого. Анічогісінько. Каже, що мені не треба кататись на лижах.

— Він має рацію.

— Він сказав, що коли я не каталася раніш, то тепер запізно починати. Власне, кататися й можна б, тільки так, щоб не падати.

— Жартівник він, як я бачу.

— Він добрий лікар, правда. Ми звернемось до нього, коли настане час родитися дитині.

— А ти не питала його, чи не слід тобі одружитися?

— Ні. Я сказала, що ми вже чотири роки як одружені. Розумієш, любий, коли я вийду за тебе заміж, то стану американкою, а за американським правом дитина вважатиметься законною, хоч коли б ми взяли шлюб.

— Де це ти таке розкопала?

— У нью-йоркському «Всесвітньому альманасі», в бібліотеці.

— Ти просто чудо.

— Я така рада, що буду американкою, і ми поїдемо в Америку, правда ж, любий? Мені хочеться побачити Ніагарський водоспад.

— Ти в мене розумниця.

— І ще я хотіла щось побачити, але забула що.

— Чікагські бойні?

— Ні. Не можу пригадати.

— Хмарочос Вулворта?

— Ні.

— Великий каньйон?

— Ні. Але його теж хочу побачити.

— То що ж?

— Золоті Ворота! Ось що. Де Золоті Ворота?

— У Сан-Франціско.

— Ось туди ми й поїдемо. Я так чи так хочу побачити Сан-Франціско.

— Гаразд. Поїдемо туди.

— А тепер їдьмо до себе нагору. Гаразд? Коли там поїзд?

— На початку шостої.

— От і поїдемо.

— Гаразд. А тим часом я вип'ю ще кухоль пива.

Коли ми вийшли й попростували вулицею, а потім піднімалися сходами до станції, було дуже холодно. З Ронської долини віяв студений вітер. У вітринах крамниць світилося, і ми піднялись крутими кам'яними сходами на вищу вулицю, а тоді ще одними сходами до станції. Електропоїзд уже стояв біля перону, і всі вагони були освітлені. На спеціальному циферблаті був позначений час відходу. Стрілки показували десять хвилин на шосту. Я поглянув на перонний годинник. Було п'ять хвилин на шосту. Коли ми заходили у вагон, я побачив, як із

станційного буфету вийшли машиніст і кондуктор. Ми сіли й спустили вікно. Поїзд опалювали електрикою, і у вагоні було душно, але крізь вікно пішло свіже холодне повітря.

— Стомилася, Кет? — запитав я.

— Ні. Мені добре.

— Нам недалеко їхати.

— Я люблю цю дорогу,— сказала вона.— Не турбуйся за мене, любий. Я почуваю себе добре.

Сніг випав лише за три дні до різдва. Одного ранку ми прокинулись і побачили, що йде сніг. Ми лежали в ліжку, у грубі гуготів огонь, і ми дивились, як за вікнами мете сніг. Пані Гуттінген забрала посуд від сніданку й підклала в грубу дров. Надворі була справжня хурделиця. Пані Гуттінген сказала, що мести почало десь близько півночі. Я підійшов до вікна й визирнув надвір, але вже за дорогою нічого не було видно. Скрізь довкола бурхав сніговій. Я повернувся до ліжка, і ми лежали й розмовляли.

— Оце б тепер на лижах покататися,— сказала Кетрін.— Просто злість бере, що мені не можна.

— Ми дістанемо санки й з'їжджатимем дорогою. Для тебе це буде не гірш, як в екіпажі.

— А не кидатиме?

— Побачимо.

— От якби не дуже кидало.

— Зараз устанемо, а тоді підем прогуляємось по снігу.

— Перед обідом,— сказала Кетрін,— щоб нагуляти апетит.

— Я й так завжди хочу їсти.

— Я теж.

Ми вийшли на сніговій, але кругом були такі замети, що йти десь далеко просто не випадало. Я рушив уперед, прокладаючи стежку до станції, однак ми йшли дуже довго, поки дістались туди. Мело так, що ми майже нічого не бачили, та врешті добрели до невеличкого пристанційного заїзду, обчистили одне одного віничком і, сівши на лаву, замовили вермуту.

— Оце сьогодні заметіль,— сказала буфетниця.

— Еге ж.

— Цього року сніг упав пізно.

— Еге ж.

— А можна, я з'їм шоколадку? — спитала Кетрін.— Чи вже скоро обідати? Я весь час хочу їсти.

— Ну то й з'їж,— сказав я.

— Я візьму з горіхами,— сказала Кетрін.

— Вони таки смачні,— сказала буфетниця.— Я сама їх найдужче люблю.

— А я вип'ю ще вермуту,— сказав я.

Коли ми вийшли і рушили назад, нашу стежку вже геть замело снігом. На місці глибоких слідів були тільки ледь помітні ямки. Сніг шугав нам просто в обличчя й заліплював очі. Ми почистились і пішли до себе нагору обідати. Обід подавав пан Гуттінген.

— Завтра вже можна й на лижі,— сказав він.— Ви вмієте, пане Генрі?

— Ні. Але хочу навчитися.

— То легко навчитеся. На різдво приїздить мій син, він вас навчить.

— От і добре. Коли він приїде?

— Завтра ввечері.

Коли ми сиділи по обіді в своїй невеличкій кімнаті біля груби й дивилися, як за вікном мете сніг, Кетрін спитала:

— А ти не хотів би, любий, поїхати кудись без мене, побути в чоловічому товаристві, покататись на лижах?

— Ні. З якої б то речі?

— Мабуть же, тобі часом хочеться побачити й інших людей, крім мене.

— А тобі хочеться бачити когось іншого?

— Ні.

— Мені теж ні.

— Я знаю. Але між нами є різниця. Я чекаю дитини, отож мені добре нічого не робити. Я знаю, що стала страшенно дурна й надміру балакуча, тим-то й думаю: може б, ти краще кудись поїхав, щоб я тобі не обридла.

— Ти хочеш, щоб я поїхав?

— Ні. Я хочу, щоб ти був зі мною.

— Саме так я й збираюся вчинити.

— Присунься до мене,— сказала вона.— Я хочу помацати твою гулю. Ой, яка велика.— Вона провела пальцями по гулі в мене на голові.— Любий, ти не хотів би відростити бороду?

— А ти хочеш, щоб я відростив?

— Було б кумедно. Цікаво ж побачити, який ти будеш з бородою.

— Гаразд. Відрощу. Ось зараз же й почну. Чудова думка. Хоч якесь діло буде.

— Тебе гнітить, що ти не маєш ніякого діла?

— Ні. Навпаки, подобається. Мені так дуже добре. А тобі хіба ні?

— Мені чудово. Але я боялася, що тепер, коли я така товста, тобі може бути нудно зі мною.

— Ой Кет, ти не уявляєш собі, як я тебе кохаю.

— Навіть отаку?

— Та яку завгодно. Мені так хороше. Ну скажи, хіба нам погано живеться?

— Мені добре, але я думала, може, в тебе неспокійно на душі.

— Ні. Часом мене бере цікавість, як там на фронті й що з людьми, яких я знав, але я тим не переймаюсь. Я ні про що довго не думаю.

— Про кого тобі цікаво б знати?

— Про Рінальді, про нашого священика й про багатьох інших знайомих. Але я не довго думаю про них. Я не хочу думати про війну. З нею в мене все покінчено.

— А про що ти думаєш оце зараз?

— Ні про що.

— Ні, ти про щось думав. Скажи.

— Думав, чи справді у Рінальді сифіліс.

— Оце і все?

— І все.

— А в нього сифіліс?

— Не знаю.

— Добре, що в тебе його нема. У тебе ніколи не було чогось такого?

— Трипер був.

— Не хочу цього знати. А тобі було боляче, любий?

— Дуже.

— Хотіла б я, щоб і в мене він був.

— Ти не можеш цього хотіти.

— А от хочу. Я хотіла б, щоб він був і в мене й щоб я в усьому була така, як ти. І ще хотіла б побачити всіх жінок, яких ти мав, щоб тепер висміювати їх перед тобою.

— Ото була б мила картина.

— Те, що в тебе був трипер, теж аж ніяк не миле.

— Я знаю. Дивись, який сніг.

— Я краще дивитимусь на тебе. Любий, а чом тобі не відростити чуприну?

— Як це відростити?

— Ну щоб була трохи довша.

— Вона й так досить довга.

— Ні, відрости її ще трохи, а я обріжу свої коси, і ми з тобою будем однакові, тільки я білява, а ти чорнявий.

— Я не дам тобі обрізати коси.

— А кумедно було б. Та й набридли вони мені. Уночі в ліжку з ними така морока.

— Мені вони подобаються.

— А короткі не сподобалися б?

— Може, й сподобалися б. Але подобаються такі.

— А може, й гарно було б з короткими. Тоді ми обоє були б однакові. Ой любий, я так прагну тебе, що й сама хочу бути тобою.

— А ти і є я. Ми з тобою одне.

— Я знаю. Уночі воно так.

— Уночі нам чудово.

— Я хочу, щоб ми зовсім злилися в одне. Не хочу, щоб ти кудись їхав. То я просто так сказала. Ти поїдь, як хочеш. Але швидше вертайся. Я ж бо, любий, узагалі не живу, коли я не з тобою.

— Ніколи я від тебе не поїду,— сказав я.— Я нічого не вартий без тебе. Як немає тебе — немає і життя.

— А я хочу, щоб у тебе було життя. Щоб у тебе було дуже хороше життя. Але ми проживем його разом, правда ж?

— То як, не відрощувати мені далі бороду чи нехай росте?

— Нехай росте. Відрощуй. Ото буде дивина. Може, вона вже на новий рік виросте.

— А тепер хочеш, пограємо в шахи?

— Я б краще погралася з тобою.

— Ні, будемо грати в шахи.

— А потім пограємось?

— Еге ж.

— Ну гаразд.

Я дістав шахівницю й поставив фігури. Надворі не вщухала заметіль.

Якось уночі я прокинувся й відчув, що Кетрін теж не спить. У вікно світив місяць, і на ліжко падала тінь віконної рами.

— Ти не спиш, любий?

— Ні. А тобі чого не спиться?

— Я оце прокинулась і думаю собі, яка я була навіжена, коли ми тільки-но познайомились. Ти пригадуєш?

— Трішечки була навіжена, ледь-ледь.

— А тепер ніколи така не буваю. Тепер мені чудово. Це слово у тебе так гарно виходить. Ну скажи — «чудово».

— Чудово.

— Ой ти мій милий. І я тепер уже не навіжена. Я дуже, дуже щаслива.

— Ну спи, спи,— сказав я.

— Добре. Давай заснем обоє разом.

— Добре.

Але ми не заснули разом. Я ще довго лежав, думаючи про всяке й дивлячись, як Кетрін спить і місяць освітлює її обличчя. А тоді й собі заснув.

РОЗДІЛ XXXIX

На середину січня в мене відросла борода, а надворі настала справжня зима, з ясними холодними днями та лютими морозяними ночами. Тепер ми знов могли гуляти дорогами. Сніг на них був твердий і рівний, укочений саньми, що возили сіно й дрова, та важенними колодами, що їх тягли волоком з гори. Сніг лежав по всій околиці, майже до самого Монтре. Гори на тому боці озера стояли геть білі, і вся Ронська долина була вкрита снігом. Ми вирушали в довгі прогулянки на протилежний схил гори, аж до Бен-де-л'Альяза. Кетрін ходила в підбитих цвяхами черевиках та плащі, спираючись на ціпок з гострим сталевим шпичаком на кінці. Під плащем не було видно її розповнілого стану, і йшли ми не дуже швидко, а коли вона стомлювалась, сідали перепочити на колодах край дороги.

У Бен-де-л'Альязі між дерев стояв заїзд, куди приїжджали випивати лісоруби, і ми сиділи там, гріючись коло вогню, й пили гаряче червоне вино з прянощами та лимоном. Його там називають *Glühwein*[1], і то дуже приємна річ, коли треба зігрітися чи відзначити якусь подію. У заїзді було тьмяно й курно, і потім, коли ти виходив звідти, холодне повітря продирало тобі легені й за кожним подихом дерев'янило кінчик носа. Ми озиралися на заїзд: вікна його світились, а надворі коні лісорубів били копитами й сіпали шиями, щоб не змерзнути. Конячі ніздрі бралися памороззю, і віддих вихоплювався з них клубками морозяної пари. Ми рушали додому, і дорога на початку була обмерзла й слизька, і лід темно-жовтий від кінської сечі, аж поки шлях, яким волочили колоди, звертав убік. Далі дорога була вкрита чистим укоченим снігом і йшла через гай і двічі, повертаючись увечері додому, ми бачили там лисиць.

То були гарні місця, і ми щоразу тішилися нашими прогулянками.

— У тебе розкішна борода,— сказала Кетрін.— Достоту як у лісоруба. А ти бачив отого одного, з золотими сережками у вухах?

— То гірський мисливець, вони полюють на сарн,— сказав я.— А сережки нібито допомагають їм краще чути.

— Он як? Щось не віриться. Мабуть, носять сережки тільки на те, щоб усі бачили, що вони гірські мисливці. А хіба десь тут є сарни?

— Є, за Дан-де-Жаманом.

— А цікаво було побачити лисицю.

---

[1] Глінтвейн *(нім.)*.

— Вона коли спить, то обгортається хвостом, щоб було тепліше.

— То, мабуть, дуже приємно.

— Мені завжди хотілося мати такий хвіст. Ото було б сміху, якби ми мали хвости, правда ж?

— Незручно було б одягатися.

— Ми замовляли б собі особливу одежу або поїхали б жити в таку країну, де ніхто на це на зважав би.

— Ми ж і так живемо в країні, де ніхто ні на що не зважає. Хіба не чудово, що ми анікогісінько не бачимо? Ти ж не хочеш бачити інших людей, правда, любий?

— Не хочу.

— Може, посидьмо тут хвилинку? Я трохи стомилася.

Ми сіли на колодах, пригорнувшись одне до одного. Дорога попереду заходила в гай.

— А вона не стане між нами? Я кажу про малу.

— Ні. Ми їй не дамо.

— Як у нас із грішми?

— Грошей повно. Останній чек мені оплатили без жодного слова.

— А твої родичі не почнуть вимагати, щоб ти повернувся додому? Вони ж тепер знають, що ти в Швейцарії.

— Можливо. Треба буде щось їм написати.

— Ти ще не написав?

— Ні. Але чек їм надіслано.

— Хвалити бога, що я не твоя родичка.

— Я пошлю їм телеграму.

— Ти що, зовсім їх не любиш?

— Колись любив, але ми так часто сварилися, що все те геть розвіялось.

— Я думаю, мені вони сподобалися б. Можливо, що й дуже сподобалися б.

— Облишмо говорити про них, а то я ще почну їх жаліти.— І трохи згодом я сказав: — Ходімо вже, якщо ти відпочила.

— Я відпочила.

Ми рушили далі дорогою. Уже посутеніло, і під ногами рипів сніг. Вечір був сухий, холодний і дуже ясний.

— Мені так подобається твоя борода,— сказала Кетрін.— Чудова борода. З вигляду шорстка й кусюча, а насправді м'яка і страшенно приємна.

— Так мені краще, ніж без бороди?

— По-моєму, краще. Ти знаєш, любий, я вирішила не підстригатися, поки не народиться мала Кетрін. Я тепер надто громіздка й статечна. А коли вона народиться і я знов схудну, я таки підстрижуся й стану для тебе неначе зовсім нова й не-

знана. Ми підемо разом, і я підстрижуся, або я піду сама, а тоді повернусь, і ти не впізнаєш мене.

Я промовчав.

— Ти ж не будеш заперечувати, правда?

— Ні. Як на мене, то навіть цікаво буде.

— Ой ти мій милий. А може, любий, я стану гарніша й така тоненька та звабна для тебе, що ти знов у мене закохаєшся.

— Чорт забирай,— сказав я,— я й так закоханий в тебе по вуха. Чого ж ти ще хочеш? Зовсім занапастити мене?

— Еге ж. Хочу тебе занапастити.

РОЗДІЛ XL

Жилося нам чудово. Ми прожили так січень і лютий, і погода стояла прегарна, і ми були щасливі. Час від часу заходили недовгі відлиги, коли повівав теплий вітер, і сніг підтавав і м'якшав, і в повітрі вчувалася весна, але щоразу ставало знов ясно й морозяно, і поверталася зима. А в березні уперше зрушило на весну. Якось уночі пішов дощ. Він не вщухав аж до полудня, і сніг перетворився на хлипке місиво, і весь схил гори став мокрий та похмурий. Над озером і над долиною нависли хмари. Високо в горах ішов дощ. Кетрін узула важкі боти, а я гумові чоботи пана Гуттінгена, і ми вирушили під парасолем до станції, через розталь і струмки, що розмивали скрижанілу дорогу, а там зайшли до пивнички випити перед обідом вермуту. Знадвору долинав шум дощу.

— Як ти думаєш, чи не переїхати нам до міста?

— А ти як думаєш? — спитала Кетрін.

— Якщо зимі кінець і задощило надовго, тут буде зовсім невесело. Скільки ще чекати малої Кетрін?

— Десь із місяць. Може, трохи більше.

— Ми могли б тим часом пожити в Монтре.

— А чом не поїхати одразу до Лозанни? Лікарня ж там.

— Можна. Я тільки думав, чи не завелике то місто.

— Ми можемо бути самі й у більшому місті, а в Лозанні, мабуть, непогано.

— То коли поїдемо?

— Мені байдуже. Коли хочеш, любий. Я ладна й зовсім звідси не їхати, якщо ти не захочеш.

— Побачимо, як покаже себе погода.

Дощ ішов три дні. Сніг на схилі гори нижче від станції геть розтанув. Дорога перетворилась на каламутний бурхливий потік. За такої мокречі та сльоти годі було й думати десь гуляти. Вранці третього дощового дня ми вирішили перебратися до міста.

— Я все розумію, пане Генрі,— сказав пан Гуттінген.— Не треба ніякого попередження. Я й не думав, що ви залишитесь тут, як настане негода.

— Нам так чи так треба бути ближче до лікарні з огляду на стан мадам,— сказав я.

— Та певне ж,— сказав він.— А як схочете, приїздіть до нас колись із немовлям.

— Гаразд, якщо у вас знайдеться місце.

— Навесні тут дуже гарно, і ви зможете пожити собі на втіху. Немовля з нянькою можна буде помістити у великій кімнаті, вона тепер стоїть замкнена, а ви з мадам оселитесь у тій самій, з вікнами на озеро.

— Я попереджу вас листом,— сказав я.

Ми спакували речі й поїхали післяобіднім поїздом. Пан та пані Гуттінгени провели нас до станції, і він тягнув нашу поклажу на санках по розталі. Вони стояли на пероні під дощем і махали нам руками.

— Хороші вони люди,— сказала Кетрін.

— І так добре ставилися до нас.

У Монтре ми сіли в поїзд, що їхав до Лозанни. З вікна вагона не видно було гір у тій стороні, де ми жили: їх закривали хмари. Поїзд спинився у Веве, тоді рушив далі, поминаючи з одного боку озеро, а з другого мокрі темні поля, голі гаї та мокрі будинки. Ми приїхали в Лозанну й оселилися в не дуже великому готелі. Коли ми їхали в екіпажі вулицями, а тоді спинилися біля під'їзду готелю, усе йшов дощ. Портьє з мідними ключиками в петельці, ліфт, килими на підлозі, білі вмивальники з блискучими кранами, бронзоване ліжко у великій зручній спальні — усе те здалося нам неабиякою розкішшю після скромної оселі Гуттінгенів. Вікна кімнати дивилися в мокрий садок, оточений кам'яним муром із залізними шпичаками нагорі. По той бік вулиці, що круто йшла донизу, був ще один готель, з таким самим муром та садком. Я стояв і дивився, як дощ заливає садовий фонтан.

Кетрін засвітила всі лампи й узялася розпаковувати речі. Я замовив собі віскі з содовою й ліг на ліжко читати газети, що їх купив на вокзалі. Був березень 1918 року, і німці розпочали наступ у Франції. Я попивав віскі з содовою і читав, а Кетрін розпаковувала речі й ходила по кімнаті.

— Знаєш, любий, чим мені треба буде запастися? — обізвалася вона.

— Чим?

— Білизною для немовляти. В таку пору вже годиться мати все потрібне.

— То можна купити.

— Я знаю. Завтра й піду. Треба тільки довідатись, що саме купувати.

— Тобі слід би знати. Ти ж була медичною сестрою.

— Але ж далеко не всі солдати в госпіталі набували дітей.

— А от я набув.

Вона шпурнула на мене подушкою і розлила моє віскі.

— Я замовлю тобі ще,— сказала вона.— Ти вже пробач.

— Там було вже на денці. Іди-но до мене на ліжко.

— Ні. Я хочу зробити, щоб ця кімната стала на щось схожа.

— На що?

— На нашу домівку.

— То почепи державні прапори.

— Ой, заткни рота.

— Ану скажи ще раз.

— Заткни рота.

— Ти кажеш це так обережно, наче не хочеш когось образити.

— А я й не хочу.

— Тоді йди до мене на ліжко.

— Ну гаразд.— Вона підійшла і сіла на край ліжка.— Я знаю, тепер тобі з мене ніякої втіхи. Я мов той лантух з борошном.

— Неправда. Ти дуже гарна й дуже мила.

— Я просто одоробло, а ти не знати чому взяв мене за дружину.

— Неправда. Ти щодалі стаєш гарніша.

— Але я знову потоншаю, любий.

— Ти й тепер тоненька.

— Це тобі так здається, бо ти випив.

— Одне віскі з содовою, тільки й того.

— Зараз принесуть ще одне,— сказала вона.— А може, замовимо сюди й вечерю?

— Добре було б.

— І тоді вже нікуди сьогодні не підемо, правда? Просто посидимо вдома.

— І пограємось,— додав я.

— Я вип'ю трохи вина,— сказала Кетрін.— Мені не зашкодить. Може, нам подадуть нашого білого капрі.

— Напевне,— сказав я.— У такому готелі мають бути італійські вина.

У двері постукав офіціант. Він приніс віскі у склянці з льодом і поряд на таці малу пляшку содової.

— Дякую,— сказав я.— Поставте отут. І подайте нам сюди, будь ласка, вечерю на двох та дві пляшки сухого білого капрі на льоду.

— Чи накажете подати суп?

— Ти їстимеш суп, Кет?
— Так, будь ласка.
— Принесіть один суп.
— Дякую, сер.

Він вийшов і причинив за собою двері. Я знов узявся до газет та до війни на їхніх сторінках і помалу лив содову на лід у склянці з віскі. Треба було сказати, щоб лід не клали у віскі. Нехай би принесли лід окремо. Тоді видно, скільки в склянці віскі, і воно не стане раптом надто слабким від содової. Треба купити пляшку віскі, і хай приносять тільки лід і содову. Так воно буде найкраще. Добре віскі — то дуже приємна річ. Воно теж належить до радощів життя.

— Про що ти думаєш, любий?
— Про віскі.
— А що саме?
— Яка це чудова річ.

Кетрін скривила обличчя.

— Хай так,— сказала вона.

Ми прожили в тому готелі три тижні. Жилося нам непогано; у ресторані майже завжди було безлюдно, а вечеряли ми здебільшого у себе в номері. Ми ходили по місту або спускалися фунікулером в Уші й гуляли берегом озера. Погода стояла тепла, і все показувало на весну. Ми вже шкодували, що поквапилися залишити гори, одначе весняна погода тривала всього кілька днів, а потім знову настала вогка холоднеча пізньої зими.

Кетрін ходила в місто й купувала всяку всячину для немовляти. Я вчащав до гімнастичного залу вправлятися в боксі. Звичайно я йшов туди вранці, поки Кетрін ще лежала в ліжку. У ті кілька днів облудної весни приємно було, побоксувавши та прийнявши душ, пройтися вулицями й подихати весняним повітрям, посидіти в кав'ярні й подивитися на людей, і прочитати газету, і випити вермуту, а тоді повернутися до готелю й разом з Кетрін піти обідати. Учитель боксу в гімнастичному залі носив вуса, добре володів короткими й влучними ударами, але на смерть лякався, коли партнер переходив у напад. Та загалом мені там подобалось. У залі було багато світла й свіжого повітря, і я працював чимдуж: стрибав через скакалку, боксував з тінню, робив різні вправи для черевних м'язів, лежачи на підлозі в квадраті сонячного світла, що вливалося крізь розчинене вікно, і часом лякав учителя, коли ми з ним боксували. Попервах я ніяк не міг звикнути боксувати з тінню перед вузьким довгим дзеркалом, бо мені дивно було бачити в ньому бородатого боксера. Та врешті це стало тільки потішати мене. Я хотів був зголити бороду ще тоді, як почав ходити на бокс, але Кетрін не дозволила.

Час від часу ми з Кетрін вирушали екіпажем за місто. Погожими днями то була чимала втіха, і ми знайшли собі два приємних місця, куди частенько заїжджали обідати. Тепер Кетрін не могла багато ходити пішки, і я залюбки їздив з нею навколишніми дорогами. Коли випадала гарна днина, ми чудово проводили час, і нам ніколи не бувало нудно. Ми знали, що дитина вже от-от має з'явитися на світ, і це немовби квапило нас, і ми боялися згаяти марно хоч одну хвилину, проведену разом.

РОЗДІЛ XLI

Якось перед ранком, годині о третій, я прокинувся, почувши, що Кетрін неспокійно ворушиться в ліжку.

— Тобі негаразд, Кет?

— У мене якісь напади болю, любий.

— Рівномірні?

— Та ні, не дуже.

— Якщо почнуться рівномірні, поїдемо до лікарні.

Я був зовсім сонний і одразу ж заснув. Та невдовзі прокинувся знов.

— Мабуть, ти все-таки подзвони лікареві,— сказала Кетрін.— Здається, це таки воно.

Я підійшов до телефону й подзвонив лікареві.

— Як часто настають напади? — запитав він.

— Як часто воно настає, Кет?

— По-моєму, десь кожну чверть години.

— Тоді везіть її до лікарні,— сказав лікар.— Я теж одягнуся й зараз же поїду туди.

Я повісив трубку, а тоді подзвонив у привокзальний гараж, щоб викликати таксі. Там довго ніхто не брав трубки. Та врешті я додзвонився до якогось чоловіка, і він пообіцяв негайно прислати машину. Кетрін одягалась. Її валіза вже була напакована речами, потрібними їй у лікарні, та білизною для немовляти. Ми вийшли в коридор, і я подзвонив ліфтерові. Ніхто не озивався. Я спустився вниз. Там не було нікого, крім нічного швейцара. Я сам підняв ліфт нагору, заніс валізу Кетрін, тоді й вона зайшла в кабіну, і ми поїхали вниз. Швейцар відчинив нам двері, і ми сіли на кам'яний парапет надвірних сходів чекати таксі. Ніч була ясна, і на небі сяяли зорі. Кетрін була дуже схвильована.

— Я така рада, що вже почалося,— сказала вона.— Тепер ще трохи — і все воно буде позаду.

— Ти в мене славна хоробра дівчинка.

— Я не боюся. От тільки б скоріш уже те таксі.

Ми почули гуркіт машини, що їхала вулицею, і побачили світло фар. Вона спинилася біля під'їзду, і я допоміг Кетрін сісти, а водій поклав її валізу на переднє сидіння.

— До лікарні,— сказав я.

Ми від'їхали від готелю й повернули нагору.

Коли машина спинилася біля лікарні, я взяв валізу, і ми зайшли. За конторкою у вестибюлі сиділа жінка. Вона записала в книгу ім'я та прізвище Кетрін, її вік, адресу, близьких родичів і віровизнання. Кетрін сказала, що вона невіруюча, і жінка поставила в тій графі риску. Ім'я та прізвище вона записала Кетрін Генрі.

— Я проведу вас до вашої палати,— сказала жінка.

Ми піднялися нагору в ліфті. Жінка відчинила двері, ми вийшли і рушили за нею коридором. Кетрін міцно трималася за мою руку.

— Оце буде ваша палата,— сказала жінка.— Роздягніться, будь ласка, і лягайте. Отут для вас сорочка.

— Я маю свою,— сказала Кетрін.

— Вам краще надягти цю,— сказала жінка.

Я вийшов і сів на стільці в коридорі.

— Тепер можете зайти,— сказала мені жінка, відчинивши двері.

Кетрін лежала на вузькому ліжку, в простій сорочці з прямокутним викотом, пошитій, як мені здалося, з грубого полотна. Вона усміхнулася до мене.

— У мене вже справжні перейми,— сказала вона.

Сестра держала її руку й відлічувала час між переймами за годинником.

— Ого, як схопило,— сказала Кетрін. Я побачив це з її обличчя.

— А де лікар? — запитав я сестру.

— Спить унизу. Коли буде потрібно, він прийде. А тепер я маю дещо зробити мадам,— сказала сестра.— Вийдіть, будь ласка.

Я вийшов у коридор. То був голий коридор з двома вікнами й довгим рядом зачинених дверей. У ньому пахло лікарнею. Я сидів на стільці і, втупивши очі в підлогу, молився за Кетрін.

— Можете зайти,— сказала сестра.

Я зайшов.

— Привіт, любий,— сказала Кетрін.

— Ну як?

— Тепер уже часто.— Обличчя її скривилось. Потім вона всміхнулася.— Оце добре схопило. Може б, ви знов підклали руку мені під спину, сестро?

— Гаразд, якщо це вам помагає.

— Ти йди, любий,— сказала Кетрін.— Піди десь поснідай Сестра каже, що це ще не скоро скінчиться.

— Перші пологи здебільшого тривалі,— сказала сестра.

— Прошу тебе, йди поснідай,— сказала Кетрін.— У мене все добре, правда.

— Я ще трохи побуду,— сказав я.

Перейми повторювались рівномірно, потім послабли. Кетрін була страшенно збуджена. Коли напад болю був сильний, вона казала, що схопило добре. А коли перейми почали слабшати, посмутніла й засоромилась.

— Іди, іди, любий,— сказала вона.— Мабуть, мені просто ніяково, коли ти тут.— Обличчя їй знову викривив біль.— О, оце вже краще. Я так хочу бути хорошою дружиною і народити тобі дитину без усяких дурниць. Прошу тебе, любий, іди поснідай, а тоді прийдеш знов. Мені без тебе нічого не станеться Сестра така добра до мене.

— Ви маєте доволі часу, щоб поснідати,— сказала сестра

— Тоді я піду. До побачення, мила.

— До побачення,— сказала Кетрін.— Поснідай там як слід і за мене.

— А де тут можна поснідати? — спитав я сестру.

— У кінці вулиці біля площі є кав'ярня,— сказала вона Там уже має бути відчинено.

Надворі розвиднялось. Я пройшов безлюдною вулицею до кав'ярні. У вікнах світилося. Я зайшов і став біля цинкового прилавка, і старий за прилавком подав мені склянку білого вина та бріош. Бріош була вчорашня. Я вмочав її у вино і їв, а потім випив склянку кави.

— Чого це ви так раненько? — спитав старий.

— Привіз дружину до лікарні, має родити.

— Он воно що. Ну, хай щастить.

— Налийте мені ще склянку вина.

Наливаючи, він надто перехилив пляшку, і трохи вина витекло на цинковий прилавок. Я випив, заплатив гроші й пішов На вулиці біля будинків стояли повні сміттєві відра, дожидаючи сміттяра. Коло одного відра, щось винюхуючи, крутився собака.

— Чого ти тут шукаєш? — спитав я і зазирнув у відро, чи нема там чогось, щоб витягти для нього; та зверху була тільки кавова гуща, сміття і кілька засохлих квіток.— Нічого тут немає, собацюро,— сказав я. Собака потюпав на той бік вулиці

У лікарні я піднявся сходами на поверх, де була Кетрін, і пройшов коридором до її палати. Тоді постукав у двері Ніхто не озивався. Я відчинив двері. У кімнаті нікого не було, тільки валіза Кетрін лежала на стільці та на гачку в стіні висів

її халат. Я вийшов і рушив коридором, шукаючи кого-небудь. Нарешті побачив незнайому сестру.

— Де мадам Генрі?

— Одну жінку щойно взяли до родильної.

— Де це?

— Я вас проведу.

Вона повела мене в кінець коридора. Двері родильної були прочинені. Я побачив Кетрін, що лежала на столі вкрита простиралом. З одного боку стояла сестра, а з другого, біля якихось балонів, лікар. Він тримав у руці гумову маску, припасовану до шланга.

— Я дам вам халат, і ви зможете зайти,— сказала сестра.— Прошу вас сюди.— Вона надягла на мене білий халат і зашпилила його ззаду біля коміра.— Тепер можете йти туди.

Я зайшов до кімнати.

— Привіт, любий,— обізвалася Кетрін напруженим голосом.— Щось я небагато встигла.

— Ви пан Генрі? — спитав лікар.

— Так. Ну, як вона, докторе?

— Усе добре,— відказав лікар.— Ми перейшли сюди, бо тут зручніше давати наркоз, щоб полегшити перейми.

— Ось зараз треба,— сказала Кетрін.

Лікар наклав їй на обличчя гумову маску, повернув якийсь диск, і я побачив, як Кетрін почала глибоко й часто дихати. Потім відштовхнула маску. Лікар закрутив вентиль.

— Цього разу не дуже схопило. А от перед цим було дуже сильно. Та доктор зробив так, наче то й не мені боліло, правда ж, докторе? — Голос її звучав якось дивно. На слові «доктор» він підвищився.

Лікар усміхнувся.

— Ой, знову треба,— сказала Кетрін. Вона притиснула маску до обличчя й часто задихала. Я почув, як вона тихо застогнала. тоді зняла маску і всміхнулася.— Оце добре схопило,— сказала вона.— Дуже добре. Ти не тривожся, любий. Іди собі. Піди ще раз поснідай.

— Я буду тут,— сказав я.

Ми приїхали до лікарні десь перед ранком, години о третій. Опівдні Кетрін усе ще була в родильній. Перейми знов послабли. Вона мала стомлений і змарнілий вигляд, але духом не занепадала.

— Нема з мене пуття, любий,— сказала вона.— Така досада. Я ж думала, що народжу легко. А воно... ой, знову...— Вона схопила маску й притулила її до обличчя. Лікар повернув

диск і стежив за нею. За хвилину все минуло.— Ні, цей раз не дуже,— сказала вона. Тоді всміхнулася.— Мені так подобається наркоз. Просто чудо.

— Ми візьмемо трохи з собою додому,— сказав я.

— *Ось зараз буде,*— швидко мовила Кетрін. Лікар повернув диск і поглянув на годинник.

— Як часто тепер? — спитав я.

— Приблизно через хвилину.

— Ви ще не снідали?

— Зараз піду перекушу,— сказав він.

— Вам неодмінно треба попоїсти, докторе,— сказала Кетрін.— Мені прикро, що я так довго вас затримую. Чи не можна, щоб мій чоловік давав мені наркоз?

— Коли хочете, можна,— відказав лікар.— Повертайте до цифри два.

— Зрозуміло,— сказав я. На диску був покажчик, що обертався з допомогою регулятора.

— *Зараз треба,*— промовила Кетрін. Вона міцно притисла маску до обличчя.

Я повернув диск до цифри два, а коли Кетрін пустила маску, відвів його назад. Я був задоволений, що лікар приставив мене хоч до якогось діла.

— Це ти сам пустив, любий? — спитала Кетрін.— Вона погладила мене по руці.

— Авжеж.

— Який же ти славний.— Вона трохи сп'яніла від наркозу.

— Я снідатиму в сусідній кімнаті,— сказав лікар.— Як треба буде, зможете зразу ж покликати мене.

Крізь відчинені двері я бачив, як він їсть, а коли трохи перегодя позирнув туди знову, він лежав на канапці й курив сигарету. Тим часом Кетрін дедалі дужче знесилювалася.

— Як по-твоєму, розроджусь я врешті чи ні?

— Ну аякже.

— Я силкуюсь як тільки можу. Штовхаю його, штовхаю, а воно все не йде. *Ось зараз буде. Дай, дай...*

О другій годині я пішов підобідати. У кав'ярні було кілька чоловік, на столиках перед ними стояла кава й чарки з вишнівкою і марком. Я сів за столик.

— Попоїсти щось є? — запитав офіціанта.

— Година підобідку вже скінчилась.

— Хіба ви не маєте чогось на замовлення?

— Можу подати *choucroute* [1].

— Несіть *choucroute* і кухоль пива.

---

[1] Тушкована квашена капуста з сосисками чи м'ясом *(франц.).*

— Великий чи малий?

— Великий світлого.

Офіціант приніс тарілку *choucroute* із скибочкою шинки зверху та сосискою в гарячій просоченій вином капусті. Я взявся до їжі та пива. Мені дуже хотілось їсти. Я роздивлявся на людей, що сиділи в кав'ярні. За одним столиком грали в карти. Двоє чоловіків за ближчим до мене столиком розмовляли й курили. У кав'ярні стояв густий тютюновий дим. За цинковим прилавком, де я снідав, тепер було троє: вранішній старий, огрядна жінка в чорній сукні, яка сиділа за касою і наглядала за всім, що подавалося на столики, та хлопчина у фартусі. Я подумав, чи багато дітей має та жінка і як вона їх народжувала.

Доївши *choucroute,* я знову подався до лікарні. Тепер на вулиці було чисто. Сміттєві відра зникли. День був хмарний, але вряди-годи крізь хмари прозирало сонце. Я піднявся ліфтом нагору, вийшов і рушив коридором до палати Кетрін, де залишив свій білий халат. Я надягнув його і зашпилив ззаду на шиї. Тоді поглянув у дзеркало й побачив самого себе в подобі якогось бородатого лікаря-самозванця. Я пішов у кінець коридора до родильної. Двері були зачинені, і я постукав. Ніхто не озивався, отож я натиснув клямку і зайшов. Лікар сидів біля Кетрін. Сестра робила щось у другому кінці кімнати.

— А осьде й ваш чоловік,— сказав лікар.

— Ой любий, у мене такий чудовий доктор,— сказала Кетрін дивним голосом.— Він розповідав мені таку чудову історію, а коли вже так боліло, що несила терпіти, робив, щоб я нічого не відчувала. Він просто золото. Ви золото, докторе.

— Ти сп'яніла від наркозу,— сказав я.

— Я знаю,— відказала Кетрін.— Але не треба про це говорити.— А тоді: — *Ой, дайте. Дайте.*

Вона схопила маску і задихала глибоко й уривчасто, так що в масці аж хлипало. Тоді зітхнула з полегкістю, і лікар простяг ліву руку й зняв з неї маску.

— Цього разу схопило не на жарт,— сказала Кетрін. Голос її звучав дивно.— Тепер я не помру, любий. Я вже перейшла ту межу, де могла померти. Ти радий?

— Тільки не повертайся більш на ту межу.

— Ні, ні. Та я вже й не боюся. Я не помру, любий.

— Ви не вчиніть такої дурниці,— сказав лікар.— Ви ж не хочете померти й залишити свого чоловіка напризволяще.

— Ну звісно, що ні. Я не помру. Я не хочу померти. Просто безглуздо було б померти. *Ось зараз буде. Дайте.*

Трохи згодом лікар сказав:

— Пане Генрі, вийдіть, будь ласка, на кілька хвилин, поки я зроблю огляд.

— Він хоче побачити, які мої успіхи,— сказала Кетрін.— А потім ти повернешся, любий. Правда ж, докторе?

— Авжеж,— відповів лікар.— Я пошлю сказати, коли буде можна.

Я вийшов за двері й рушив коридором до палати, де Кетрін мала лежати після пологів. Там я сів на стілець і розглянувся навколо. У кишені в мене була газета, яку я купив, коли ходив їсти, і я взявся читати. Надворі почало сутеніти, і я ввімкнув світло. Та невдовзі облишив газету, вимкнув світло й став дивитись, як надворі заходить вечір. Я подумав: дивно, чому це лікар досі не присилає по мене. А може, вважає за краще, щоб мене там не було. Мабуть, він просто хотів, щоб я на якийсь час пішов звідти. Я поглянув на годинник. Якщо він не пришле нікого ще десять хвилин, я піду туди сам.

Бідолашна моя люба Кетрін. Ось яка розплата за те, що ми спали разом. Ось вона, та пастка. Ось що мають люди за те, що люблять одне одного. Ще хвалити бога, що є наркоз. А як мучились раніш, коли ще не було знеболювання? Як почалось — і так ото наче між жорна. Кетрін хоч добре почувала себе, поки ходила вагітна. Зовсім непогано. Її, здається, навіть не нудило. І ніщо їй особливо не дошкуляло, аж до останнього дня. А от наприкінці її таки спіймано. Від цього нікуди не втечеш. Не втечеш, хай йому чорт! І те саме було б, хоч би ми й сто разів одружилися. А що, як вона помре? Ні, вона не помре. Від пологів тепер не помирають. Це так усі чоловіки собі думають. Ну, а все-таки що, як вона помре? Вона не помре. Просто їй тепер тяжко. Перші пологи майже завжди тривалі. Їй просто тяжко. Потім ми казатимем, як було тяжко, а Кетрін казатиме, що не так уже й тяжко. Але що, як вона помре? Вона не може померти. Так, але все-таки що, як помре? Не може вона померти, кажу тобі. Не будь дурнем. Просто їй тяжко. Просто їй самою природою призначені ці муки. Просто в неї перші пологи, а вони здебільшого бувають тривалі. Так, але що, як вона помре? Вона не може померти. Чого б то вона мала померти? З якої речі? Просто має народитися дитина, супутній плід наших любих ночей у Мілані. Вона завдає чимало турбот, а потім народжується, і ти доглядаєш її і, можливо, починаєш любити. Але що, як вона помре? Вона не помре. Я що, як усе-таки помре? Не помре. З нею все гаразд. А що, як усе-таки помре? Не може вона померти. А що, як усе-таки помре? Що тоді, га? Що, як вона помре?

До палати зайшов лікар.

— Ну, як там посувається, докторе?

— Не посувається.

— Як це розуміти?

— А отак, як є. Я оглянув її...— Він детально розповів про наслідки огляду.— Потім зачекав, щоб побачити, як піде далі. Та не йде ніяк.

— Що ж ви порадите?

— Тут може бути дві ради. Або накладати щипці, що загрожує розривами і взагалі небезпечне, навіть поза тим, що може зашкодити дитині,— або ж зробити кесарів розтин.

— А яка небезпека кесаревого розтину? Вона не помре?!

— Не більша, ніж за звичайних пологів.

— Ви самі його зробите?

— Так. З годину піде на те, щоб приготувати все до операції і зібрати потрібних людей. Може, трохи менше.

— Яка ваша думка?

— Я радив би кесарів розтин. Якби це була моя дружина, я зробив би їй розтин.

— Які можуть бути наслідки?

— Ніяких. Тільки шрам.

— А інфекція?

— Тут небезпека інфекції менша, ніж із щипцями.

— А що, як просто чекати й нічого не робити?

— Кінець кінцем щось робити доведеться. Пані Генрі вже й так дуже знесиліла. Чим скоріш зробити операцію, тим безпечніш для неї.

— То робіть якомога скоріш,— сказав я.

— Піду дам розпорядження.

Я зайшов до родильної. Кетрін лежала на столі, огрядна під простиралом, дуже бліда й стомлена.

— Ти сказав йому робити? — спитала вона.

— Так.

— От і чудово. Тепер за годину все минеться. А то я вже не можу, любий. Просто духу пускаюся. *Дай, дай, будь ласка.* Ні, не помагає. *Ой, не помагає!*

— Дихай глибше.

— Я дихаю. Ой, не помагає більше. Не помагає!

— Дайте інший балон,— сказав я сестрі.

— Це новий балон.

— Я дуже дурна, любий,— сказала Кетрін.— Але воно більш не помагає.— Вона заплакала.— Ой, я так хотіла народити цю дитину й не завдавати нікому турбот, а тепер от уже геть знемоглась і просто пускаюся духу, а воно нічого не помагає. Ой любий, зовсім не помагає. Нехай би я краще померла, аби тільки все це скінчилось. Ой любий, прошу тебе, визволи мене від цих мук. *Ось зараз буде. Ой, ой, ой!* — Вона, схлипуючи,

дихала під маскою.— Не помагає. Не помагає. Не помагає. Ти не зважай на мене, любий. Не плач, прошу тебе. Не зважай на мене. Я просто геть знемоглася. Бідолашний ти мій. Я так люблю тебе, і знов візьму себе в руки. Ось зараз візьму себе в руки. *Невже мені не можуть чогось дати?* Якби мені щось дали!

— Зараз тобі поможе. Я викручу до кінця.

— Ось зараз дай.

Я повернув диск до кінця, і коли вона задихала важко й глибоко, її рука на масці розслабла. Я спинив наркоз і зняв з неї маску. Вона повернулася десь ген здалека.

— Було чудово, любий. Ой, ти такий добрий до мене.

— Наберися духу, бо не можна весь час так робити. Це може вбити тебе.

— Нема вже в мене духу, любий. Я геть зломлена. Мене зломили. Тепер я знаю, що це таке.

— З усіма таке буває.

— Але ж це жах. Полишають тебе отак мучитись, аж поки геть зломлять.

— За годину все минеться.

— Як добре. Любий, я не помру, правда ж?

— Ні. Я обіцяю тобі, що не помреш.

— Бо я не хочу померти й залишити тебе самого. Але я так стомилась, і мені здається, що я помру.

— Дурниці. Всім так здається.

— Часом я навіть певна, що помру.

— Ти не помреш. Ти не можеш померти.

— А що, як помру?

— Я тобі не дозволю.

— Ой, дай швидше. *Дай, дай!* — І трохи згодом: — Ні, я не помру. Я сама собі не дозволю померти.

— Звісно, що ні.

— Ти весь час будеш зі мною?

— Але не дивитимусь.

— Гаразд, просто будь близько.

— Авжеж. Я весь час буду близько.

— Ти такий добрий до мене. Ану дай, дай. Дай ще. *Не помагає!*

Я повернув диск до трійки, потім до четвірки. Мені хотілося, щоб швидше прийшов лікар. Я боявся цифр за двійкою.

Нарешті прийшов ще один лікар та дві сестри, вони поклали Кетрін на ноші з коліщатами, і ми рушили. Ноші швидко провезли коридором і закотили в ліфт, де всім дозелося тулитись біля стіни, щоб дати їм місце; потім нагору, двері

відчинено, і з ліфта, і на гумових шинах у кінець коридора до операційної. Я не впізнав лікаря в масці та білій шапочці. Був там і другий лікар та кілька сестер.

— *Нехай дадуть мені щось,*— сказала Кетрін.— *Нехай дадуть мені щось.* Ой докторе, прошу вас, дайте мені щось таке, щоб помогло!

Один з лікарів наклав їй на обличчя маску, а я зазирнув у двері й побачив ясно освітлений невеличкий амфітеатр операційної.

— Ви можете зайти в другі двері й сісти там нагорі,— сказала мені сестра.

На галерейці за бар'єром стояли лави, і звідти видно було операційний стіл та лампи над ним. Я подивився на Кетрін. Обличчя її закривала маска, і тепер вона лежала тихо. Сестри викотили ноші вперед. Я повернувся й пішов коридором. До виходу на галерею поспішали дві сестри.

— Кесарів розтин,— сказала одна.— Зараз робитимуть кесарів розтин.

Друга засміялася:

— Ми вчасно прийшли. От пощастило, правда? — Вони зайшли в двері до галереї.

Пройшла ще одна сестра. Вона теж поспішала.

— Заходьте туди. Заходьте,— сказала вона.

— Ні, я побуду тут.

Вона швидко зникла за дверима. Я походжав по коридору. Зайти я боявся. Я виглянув у вікно. Надворі було вже темно, але в світлі з вікна я побачив, що йде дощ. Я зайшов до якоїсь кімнати в кінці коридора й обдивився наклейки на пляшках у скляній шафі. Потім вийшов і став у порожньому коридорі, втупивши очі в двері операційної.

Вийшов незнайомий мені лікар і з ним сестра. Він тримав обома руками щось схоже на щойно облупленого кроля і швидко попростував з ним коридором, а тоді зайшов у якісь двері. Я підійшов до тих дверей і побачив, як вони роблять щось новонародженому немовляті. Лікар підняв його і показав мені. Він держав його за ніжки й поплескував.

— З ним усе гаразд?

— Справжній богатир. На добрих п'ять кілограмів потягне.

Я нічого до нього не відчував. Неначе він не мав до мене ніякого відношення. У мене не було батьківського почуття.

— Невже ви не пишаєтеся сином? — запитала сестра. Вони обмивали його і в щось загортали. Я побачив маленьке темне личко й темну ручку, але не помітив, щоб він рухався, й не чув крику. Лікар знов узявся щось йому робити. Він мав стурбований вигляд.

— Ні,— відказав я.— Він мало не вбив свою матір.

— Та воно ж не винне в цьому, бідолашне маля. Хіба ви не хотіли хлопчика?

— Ні,— сказав я.

Лікар і досі не облишав його. Він держав його за ніжки й плескав. Мені не хотілося бачити цього далі. Я вийшов у коридор. Тепер я міг піти подивитися. Я зайшов у двері й трохи спустився галереєю. Сестри, що сиділи біля самого бар'єра, показали мені, щоб я йшов туди. Я похитав головою. Мені було добре видно й звідти, де я стояв.

Я подумав, що Кетрін померла. Вона здавалася мертвою. Обличчя її було землисте, принаймні та частина його, яку я міг бачити. А нижче, під лампою, лікар зашивав велику й довгу, розтягнуту щипцями рану з широкими краями. Другий лікар у масці стежив за наркозом. Дві сестри в масках подавали що потрібно. Усе те скидалося на малюнок, де зображено інквізицію. Отак дивлячись, я знав, що міг бачити все від самого початку, але був радий, що не бачив. Навряд чи я зміг би дивитись, як різали, але тепер дивився, як за кожним швидким і вправним стібком, наче ото в шевця, краї рани змикаються у випнутий рубцюватий шов,— дивився і радів. А коли рана зімкнулась остаточно, вийшов у коридор і знову почав ходити сюди-туди. Невдовзі вийшов лікар.

— Ну, як вона?

— Усе гаразд. Ви дивилися? — Він мав стомлений вигляд.

— Я бачив, як ви зашивали. З вигляду розріз дуже довгий.

— Ви так гадаєте?

— Еге ж. А шрам потім згладиться?

— Аякже.

Трохи згодом викотили ноші на коліщатах і дуже швидко повезли їх коридором до ліфта. Я пішов збоку. Кетрін стогнала. Унизу її завезли в палату й поклали на ліжко. Я сів на стілець у ногах ліжка. У палаті вже чекала сестра. Я підвівся й став обіч ліжка. В палаті було темно. Кетрін простягла руку.

— Привіт, любий,— сказала вона. Голос її був дуже кволий і стомлений.

— Привіт, серденько.

— То що там за дитина?

— Чш-ш... не розмовляйте,— сказала сестра.

— Хлопчик. Він довгий, товстий і темний.

— З ним усе гаразд?

— Так,— сказав я.— Гарний хлопчина.

Я помітив, що сестра якось дивно поглянула на мене.

— Я така зморена,— сказала Кетрін.— Та й болить усе страшенно. Ну, а як ти, любий?

— Усе чудово. Не розмовляй.

— Ти був такий добрий до мене. Ой любий, як у мене страшенно все болить. А на кого він схожий?

— Він схожий на облупленого кроля із зморшкуватим старечим личком.

— Вам доведеться вийти,— сказала сестра.— Мадам Генрі не можна розмовляти.

— Я буду за дверима.

— Ти йди попоїж.

— Ні. Я буду за дверима.— Я поцілував Кетрін. Вона була дуже бліда, квола і зморена.— Можна вас на кілька слів? — обернувся я до сестри.

Вона вийшла зі мною в коридор. Я одвів її далі від дверей.

— Що з дитиною? — спитав я.

— Ви не знаєте?

— Ні.

— Вона була нежива.

— Вона була мертва?

— Не могли нічого зробити, щоб вона почала дихати. Пуповина затяглась навколо шиї чи щось там таке.

— Отже, вона мертва.

— Так. Дуже прикро. Такий був гарний великий хлопчик. Я думала, ви знаєте.

— Ні,— сказав я.— Ну, йдіть уже до мадам.

Я сів на стілець перед столиком, над яким висіли на защіпках рапортички сестер, і поглянув за вікно. Та не побачив там нічого, крім темряви й скісного дощу в смузі світла з вікна. То ось воно як. Хлопчик був мертвий. Отож-бо лікар і мав такий стомлений вигляд. Але навіщо ж вони робили з ним оте все там у кімнаті? Мабуть, сподівалися, що він оживе й почне дихати. Я не вірив у бога, одначе волів би, щоб його охрестили. Та що, як він ні разу й не дихнув? А так воно й є. Він і не жив зовсім. Ото тільки в Кетрін. Я часто відчував, як він там брикає. Але останній тиждень уже не відчував. Може, він усі ті дні вже був задушений. Бідолашне маля. О чорт, краще б мене самого отак задушило. Ні, не краще. А проте, хоч не було б усіх цих смертей, які треба пережити. Тепер і Кетрін помре. Ось що тобі судилось на цьому світі. Ти помираєш. Помираєш і навіть не знаєш, до чого воно все. Просто не встигаєш дізнатися. Тебе кидають у життя і кажуть тобі правила, і досить тобі хоч раз схибити, як тебе вбивають. Або вбивають просто так, ні за що, як ото Аймо. Або ж насилають на тебе сифіліс, як на Рінальді. Та зрештою все одно вбивають. Ти можеш бути певен цього. Живи собі помалу, і тебе уб'ють.

Колись у лісовому таборі я поклав зверху на багаття трух-

ляву колоду, повну мурашні. Коли вона зайнялася, мурахи повилазили назовні й спершу посунули до середини, де був огонь, та потім повернули й усі кинулись до краю колоди. Геть обліпивши його, вони почали падати в багаття. Деякі вибиралися звідти, обпалені й сплющені, і повзли геть, самі не знаючи куди. Але решта так само сунула до вогню, а тоді повертала назад, і юрмилася на холодному кінці колоди, і рано чи пізно падала у вогонь. Пригадую, я подумав тоді, що то неначе кінець світу й що мені трапилась чудова нагода стати месією — досить тільки забрати колоду з багаття й кинути геть, щоб мурашня змогла злізти на землю. Та замість того я лише виплеснув на колоду воду з бляшаного кухля, щоб налити туди віскі, а тоді вже розвести його водою. Мабуть, та вода, виплеснута на розпечену колоду, тільки ошпарила мурах.

Отже, я сидів у коридорі й чекав, коли мені скажуть, як там Кетрін. Але сестра все не виходила, і трохи згодом я підійшов до дверей, тихенько прочинив їх і зазирнув до палати. Спершу я нічого не бачив, бо в коридорі яскраво світили лампи, а в палаті було темно. Потім побачив сестру, що сиділа коло ліжка, і голову Кетрін на подушці, і всю її, таку пласку під простиралом. Сестра приклала палець до уст, тоді встала і підійшла до дверей.

— Як вона? — спитав я.

— Усе гаразд,— відказала сестра.— Ви підіть повечеряйте, а тоді, як хочете, приходьте знов.

Я пішов коридором, спустився сходами, вийшов з лікарні й темною вулицею під дощем рушив до кав'ярні. Усередині було ясно освітлено, і за столиками сиділо багато людей. Я не бачив жодного вільного місця, і тоді до мене підійшов офіціант, узяв моє мокре пальто й капелюх і показав мені на вільний стілець проти якогось літнього чоловіка, що пив пиво й читав вечірню газету. Я сів і спитав офіціанта, яка в них *plat du jour* [1].

— Печеня з телятини, але її вже немає.

— Що ж можна попоїсти?

— Є яєчня з шинкою, яєчня з сиром, *choucroute*.

— *Choucroute* я вже сьогодні їв,— сказав я

— Ваша правда,— сказав він.— Ваша правда. Ви сьогодні вже їли *choucroute*.— То був чоловік середніх літ з ріденьким волоссям, старанно начесаним на лисину. Він мав добре обличчя.— Що ж ви візьмете? Яєчню з шинкою чи яєчню з сиром?

— Яєчню з шинкою,— сказав я,— і пива.

— Великий кухоль світлого?

— Еге ж,— сказав я.

---

[1] Цілоденна страва *(франц.)*.

— Я пам'ятаю,— сказав він.— Удень ви теж брали великий світлого.

Я їв яєчню з шинкою і пив пиво. Яєчню подали в круглій мисочці — унизу шинка, а зверху яєчня. Вона була дуже гаряча, і за першим разом мені довелося запити її пивом, щоб охолодити рот. Я не наївся і замовив офіціантові ще одну порцію. А тим часом випив кілька кухлів пива. Я ні про що не думав, а читав газету в руках чоловіка напроти мене. Там писали про прорив німців на англійській ділянці фронту. Коли той чоловік помітив, що я читаю зворотний бік його газети, він перегорнув її. Я хотів був попрохати газету в офіціанта, але ніяк не міг зосередитись. У кав'ярні було жарко й задушно. Багато людей за столиками знали одне одного. На кількох столиках грали в карти. Офіціанти сновигали між буфетом і столиками, розносячи напої. Зайшли двоє чоловіків і не мали де сісти. Вони стали проти мого столика. Я замовив ще кухоль пива. Іти я ще не збирався. Повертатись до лікарні було зарано. Я намагався ні про що не думати й бути зовсім спокійним. Ті двоє постояли трохи, але ніхто не вставав, і вони пішли собі. Я випив ще кухоль пива. На столику переді мною був уже чималий стосик блюдечок. Чоловік напроти мене зняв окуляри, й сховав їх у футляр, тоді згорнув газету, засунув її в кишеню і тепер сидів з чаркою лікеру в руці й роздивлявся по кав'ярні. Раптом я відчув, що мені треба йти. Я підкликав офіціанта, розплатився, надягнув пальто й капелюха і вийшов за двері. Тоді рушив під дощем до лікарні.

У коридорі нагорі я зустрів сестру.

— Я щойно дзвонила вам до готелю,— сказала вона.

У мене впало серце.

— Що сталося?

— У мадам Генрі була кровотеча.

— Мені можна зайти?

— Поки що ні. У неї лікар.

— Це небезпечно?

— Це дуже небезпечно.

Сестра зайшла до палати й причинила за собою двері. Я сів за дверима в коридорі. В душі моїй була пустка. Я ні про що не думав. Не міг думати. Я знав, що вона має померти, й благав бога, щоб вона не померла. Не дай їй померти, боже. Прошу тебе, не дай їй померти. Я зроблю для тебе все, тільки б вона не померла. О боже, боже, боже, заклинаю тебе, не дай їй померти. Милий боже, не дай їй померти. Боже, боже, боже, не дай їй померти. Благаю тебе, зроби так, щоб вона не померла. Ти взяв дитину, але не дай померти їй. Нехай уже так, але не дай померти їй. Прошу тебе, милий боже, не дай їй померти.

Сестра прочинила двері й кивнула мені пальцем. Я рушив за нею до палати. Коли я зайшов, Кетрін не звела очей. Я став біля ліжка. З другого боку стояв лікар. Кетрін поглянула на мене й усміхнулася. Я схилився над ліжком і заплакав.

— Бідолашний ти мій,— дуже тихо мовила Кетрін. Обличчя в неї було аж сіре.

— Усе гаразд,— сказав я.— Ти скоро одужаєш.

— Я скоро помру,— сказала вона, тоді помовчала й додала: — Я не хочу.

Я взяв її за руку.

— Не доторкайся до мене,— сказала вона. Я пустив її руку. Вона усміхнулась.— Бідолашний ти мій. Доторкайся скільки хочеш.

— Ти одужаєш, Кет. Я знаю, ти одужаєш.

— Я хотіла написати тобі листа про всяк випадок, але не встигла.

— Може, ти хочеш, щоб до тебе прийшов священик чи ще хто?

— Тільки ти,— сказала вона. Потім, трохи помовчавши: — Я не боюся. Я просто не хочу.

— Вам не можна так багато говорити,— сказав лікар.

— Гаразд,— сказала Кетрін.

— Може, ти чогось хочеш, Кет? Може, треба щось зробити?

Кетрін усміхнулась.

— Ні.— Потім, трохи згодом: — Ти не робитимеш з іншою дівчиною отого нашого, не казатимеш їй тих самих слів, правда ж?

— Ніколи.

— Але дівчата в тебе нехай будуть.

— Не треба мені їх.

— Ви забагато говорите,— сказав лікар.— Панові Генрі доведеться вийти. А потім він знову повернеться. Ви не помрете. Викиньте з голови ці дурниці.

— Гаразд,— сказала Кетрін.— Я буду приходити до тебе вночі.— Вона вже насилу говорила.

— Прошу вас, вийдіть,— сказав лікар.— Їй не можна говорити.

Кетрін підморгнула мені, обличчя її було сіре.

— Я буду тут за дверима,— сказав я.

— Не журися, любий,— сказала Кетрін.— Я анітрохи не боюся. Це просто лихий жарт.

— Ти моя славна хоробра дівчинка.

Я чекав за дверима в коридорі. Чекав довго. Нарешті з палати вийшла сестра і підійшла до мене.

— На жаль, мадам Генрі дуже погано,— сказала вона.— Я боюся за неї.

— Вона померла?

— Ні, але вона непритомна.

Скидалося на те, що кровотечі виникали одна за одною. Їх не можна було спинити. Я зайшов до кімнати й пробув біля Кетрін до останньої хвилини. Весь той час вона була непритомна і помирала недовго.

За дверима в коридорі я заговорив до лікаря:

— Чи я можу сьогодні ще щось зробити?

— Ні. Нічого не треба. Ви дозволите мені провести вас до готелю?

— Ні, дякую. Я ще трохи побуду тут.

— Я знаю, нічого не скажеш. Не можу навіть добрати слів...

— Так,— мовив я.— Нічого не скажеш.

— На добраніч,— мовив він.— Може б, я все-таки провів вас до готелю?

— Ні, дякую.

— То було єдине, що ми могли зробити,— мовив він.— Операція показала...

— Я не хочу про це розмовляти,— сказав я.

— Усе-таки я хотів би провести вас до готелю.

— Ні, дякую.

Він пішов коридором. Я підійшов до дверей палати.

— Зараз сюди не можна,— сказала одна з сестер.

— Можна,— сказав я.

— Ще не можна.

— Ви йдіть собі,— сказав я.— І друга нехай іде.

Та коли я вирядив їх, і зачинив за собою двері, і погасив світло, виявилося, що все воно ні до чого. То було однаково, що прощатись із статуєю. Трохи згодом я вийшов з палати, а тоді й з лікарні і рушив під дощем до готелю.

КОМЕНТАРІ

Із книги

«ТРИ ОПОВІДАННЯ І ДЕСЯТЬ ПОЕЗІЙ»

Це перша книжка Хемінгуея. Видана у Франції (Париж — Діжон) в липні 1923 року тиражем 300 примірників, зусиллями американського літератора і видавця Р. Мак-Елмона. До цього Хемінгуей-кореспондент виступав у газетах і журналах з репортажами, фейлетонами, повідомленнями, нарисами, іноді — з віршами. Так, десять віршів, що увійшли до першої збірки творів, були надруковані в «Поетрі», «Літтл ревю» (США), в «Квершнітті» (Німеччина). Вірші ці художньо не досконалі, майбутній письменник не надавав серйозного значення своїм поетичним вправам. Але вони свідчили про прогресивність політичних поглядів та демократичність уподобань автора. Такими є вірші про учасників Лозаннської конференції, де Хемінгуей був присутній як кореспондент; портрет Теодора Рузвельта — президента США у 1901—1909 роках — подано в сатиричній манері. Майже нічого з творчого доробку Хемінгуея-початківця до читача не дійшло: як він сам про це розповів, валізу з рукописами було вкрадено у його дружини на Ліонському вокзалі в Парижі. Випадково збереглося два оповідання — «Мій старий» і «Десь у Мічігані». Ці двоє оповідань і ще одне, щойно написане, «Не в сезон», і ввійшли до першої збірки.

Оповідання «Десь у Мічігані» було написане в Парижі, в 1921 р. під безпосереднім впливом літературних теорій Гертруди Стайн. Жінка ерудована, наділена художнім смаком, Гертруда Стайн захоплювалася формальними експериментами, пошуками нових прийомів і засобів художньої виразності. Одним із найулюбленіших прийомів письменниці був повтор. Численні повтори, забарвлені щораз новою інтонацією, на її думку, відкривали все нові значення повторюваного слова.

«Десь у Мічігані» теж значною мірою будується на повторах. Але підхід молодого письменника до зображуваного цілком самостійний. В творі змальовано картини з життя простих людей — жителів «одноповерхової» Америки, він наскрізь перейнятий їхніми радощами, болями, надіями. Саме такий підхід зближував Хемінгуея з видатним майстром американської новели Шервудом Андерсоном, в творчій манері якого написано друге оповідання збірки — «Мій старий».

«ЗА НАШОГО ЧАСУ»

Під такою назвою вийшли дві книжки. Перша вийшла в Парижі у 1924 році тиражем 170 примірників. До неї було поставлено епіграф:

Дівчина з Чікаго: Розкажи нам про француженок, Генк. Які вони?

Білл Сміт: Скільки років француженкам, Генк?

За задумом автора, вона мала дати уявлення «середньому американцю» (до якого автор ставиться досить скептично) про трагічне повоєнне європейське життя. Книжка складалась з вісімнадцяти мініатюр по десять-два-

дцять рядків кожна, написаних на близькі письменникові теми: зарисовки військового кореспондента з греко-турецької війни, коротенький яскравий репортаж про кориду, начерки канзаського репортера. Шість перших мініатюр збірки було надруковано в журналі «Літтл ревю» в квітні 1923 року.

Газетярська робота багато чого навчила обдарованого юнака — стислості, виразності, максимального лаконізму тексту, спостережливості, напруженості розповіді. Все це згодом відбилося на творчій манері Хемінгуея-письменника і зокрема в збірці «За нашого часу». В ній молодий письменник прагне якнайправдивіше відобразити трагічність, безглуздість повоєнного європейського життя, книга названа за рядком молитви: «Даруй нам, боже, мир за нашого часу». Назва багатозначна — вона і контрастує із змістом тексту збірки, і водночас підкреслює, яким сумнівним і ненадійним є само існування людини в такому страшному, ворожому їй світі, бо мрією людства є мир — за нашого часу і в усі часи.

В 1925 р. збірка оповідань під цією ж назвою вийшла в нью-йоркському видавництві «Боні енд Ліврайт» тиражем 1335 примірників. За своєю композицією книга ця складна. Мініатюри паризького видання включено до нової книжки, але не як самостійні новели, а як своєрідні «заставки» до оповідань, з яких вона складається. На перший погляд заставки не мають ніякого відношення до оповідань, яким вони передують. Ось як групує за тематикою та місцем дії мініатюри і новели збірки І. О. Кашкін.

«1. Перша світова війна. Початковий період війни в 1914 р. на фронтах Бельгії та Франції — в розділах I, III, IV. І кінець війни в 1917 — 1918 рр.— на італо-австрійському фронті — розділи VI і VII.

2. Греко-турецька війна 1921—1922 рр. і грецький двірцевий переворот 1922 р. у Вступі, в розділах II, V і в «L'Envoi» (Заключення). Тут показано евакуацію греками Східної Фракії, розстріл шести міністрів — ініціаторів війни і винуватців поразки Греції, і, нарешті, інтерв'ю з екс-королем Константином, скинутим внаслідок військового перевороту, організованого в 1922 р. Пластірасом.

3. Провінційне життя в США за спогадами про газетярську роботу в Канзас-Сіті — в розділах VIII і XV.

4. Іспанія — бій биків — в розділах IX, X, XI, XII, XIII, XIV».

Проте за задумом, за ідейним звучанням книжка ця художньо цілісна. Хемінгуей вважав, що її двоплановість якнайкраще відбиває двоїстість, розірваність свідомості повоєнного, так званого «втраченого покоління». Зміст оповідань, більшість з яких можна вважати досконалими психологічними етюдами, це епізоди з життя Ніка Адамса, що близький автору і за своєю біографією, і за способом сприйняття світу. Співзвучні авторським також переживання деяких інших героїв — молодих американців, що опинилися у повоєнній Європі. Майже в усіх новелах цієї збірки війна, хоч вона часом навіть не згадується, є найголовнішою подією життя, бо вона зробила зримим, щомиті присутнім відчуття трагічної невлаштованості світу. Цьому сприяють мініатюри-заставки (їх пронумеровано як розділи) і сама структура збірки.

Видання 1925 року відкривав той самий епіграф, що й у попередній збірці. В 1930 році при перевиданні збірки «За нашого часу» він був замінений «Авторським вступом», який у 1938 році було названо «На пристані в Смирні». Це розповідь про загальну народну трагедію, викликану війною. Кінцівка — «L'Envoi», що означає як літературознавчий термін кінцівку героїчної балади, звучить іронічно.

Нік Адамс — улюблений герой Хемінгуея — з'являється вперше в оповіданні «Індіанське стійбище» і далі стає дійовою особою багатьох новел письменника, що є певною мірою автобіографічні: як і Ніків батько, Хемінгуей-старший був лікарем, і влітку на берегах озера Валлун, де відпочивала родина, лікував індіанців із ближнього селища. Доктор Хемінгуей так само полюбляв рибалку, полювання, навчив сина любити й розуміти природу. Свого часу студент медик Хемінгуей провів літо з індіанцями племені сіу. Потім усе життя він збирав предмети індіанського побуту. Проте не можна ототожнювати історію Ніка з біографією автора, так само як не можна ідентифікувати їхні «особи». Скажімо, пологи молодий письменник бачив не в індіанському стійбищі, а на дорогах Фракії. Особисте враження допомогло змалювати цю сцену точно, зробити оповідання вражаючим.

«ВЕСНЯНІ ВОДИ»

Повість написана за один тиждень у листопаді 1925 р., надрукована в 1926 р. Вона дещо несподівана для письменника-початківця, оскільки це пародія на тих, кого вважали його безпосередніми вчителями. «Несамостійною» є вже сама назва. В ці роки Ернест Хемінгуей захоплювався Тургенєвим. Лейтмотив повісті, як і однойменного твору Тургенєва — наближення весни, адже весь час дме вітер несправжньої весни — чіанук. В повісті наявні елементи пародії на роман Андерсона «Чорний сміх». Герой роману — журналіст — залишає свою інтелектуальну дружину і влаштовується робітником на фабрику, щоб «опроститися». Там він привертає увагу дружини хазяїна, викликаючи в неї ті самі емоції, які колись вона пережила з іншим у Парижі. Але білі — жінка і її коханець — емоційно неймовірно ускладнюють свій шлях до примітивного щастя. І за це їх висміюють ті, хто все бачить,— негритянська прислуга. «Чорний сміх» переслідує героїв.

Як бачимо, у Хемінгуея очевидне висміювання андерсонівських ідей про перевагу природної людини над цивілізованою, чорної — над білою. Тільки замість негрів тут виступають індіанці.

Наявна полеміка з Андерсоном і на іншу тему — ставлення до війни. Один з героїв «Весняних вод» Йогі Джонсон полемізує з романом Андерсона, в якому стверджується, що найбільші переживання на війні — то нечиста совість солдата, котрий хоч раз убив. Безперечно, такий наголос міг зробити тільки письменник, що розмірковував про війну здалеку, а для Хемінгуея, що брав у ній безпосередню участь, він здавався однозначним, та ще й далеким від знання людської природи. Видання «Весняних вод» назавжди посварило Хемінгуея з Андерсоном. Як пише Стюарт Сандерсон, автор англійської монографії

про Хемінгуея, «він пародіював не лише роздуми і розмови андерсонівських «природних персонажів», він завдавав також ударів багатьом аспектам американського літературного життя і таким різним письменникам і критикам, як Генрі Джеймс, Г. Л. Менкен, Гертруда Стайн, Д. Г. Лоуренс».

Один із розділів повісті названо «Кінець великого народу. Становлення і зіпсуття американців». А в «Святі, що завжди з тобою» Хемінгуей згадує, як він читав за Гертруду Стайн журнальні гранки «надзвичайно довгої книжки, що мала заголовок «Становлення американців».

Пародійні не лише окремі сюжетні лінії, образи, назви розділів, а й ті художні прийоми, до яких вдається автор. Улюблений стайнівський повтор стає основним художнім засобом повісті. Кожного з героїв щось завжди цікавить. «Цікаво б знати»,— цими словами закінчується чи не кожний внутрішній монолог. Але їхні інтереси такі нікчемні, що як не повторюй це риторичне запитання, змісту не збагатиш. До речі, внутрішню порожнечу героїв підкреслює повтор не лише повнозначних, а й неповнозначних слів, до якого вдається Хемінгуей у повісті. Повтор призводить швидше до того, що фраза взагалі втрачає будь-який зміст, а не набуває нового, як здавалося Гертруді Стайн.

«Для мене,— писав автор передмови до лондонського видання повісті «Весняні води» в 1933 р. англійський письменник Девід Гарнет,— головний інтерес «Весняних вод» полягає не в тому, що повість є пародією на Андерсона... а в тому, що вона виступає як пародія на самого Хемінгуея, і в тому світлі, яке вона проливає на його наступні твори».

«Весняні води» стали своєрідним прощанням з літературним учнівством. Хемінгуей переріс своїх учителів і розпрощався з ними. Відтепер він був уже самостійним художником, якому ніхто не міг би дорікнути наслідуванням. Розрив відбувся й офіційно: з видавництва «Боні енд Ліврайт», якому його, молодого письменника, рекомендував колись Андерсон, він перейшов до «Скрібнера», де друкувався потім усе життя.

«І СОНЦЕ СХОДИТЬ»

В лондонському виданні 1926 року роман вийшов під назвою «Фієста». Працювати над цим романом Хемінгуей почав в Іспанії 21 серпня 1925 р., і 6 вересня був завершений перший його варіант, який нагадував подорожні нотатки про риболовлю, кориду й нові міста. «Я показав цей перший начерк письменникові Натану Ашу,— згадував Хемінгуей в 1958 р.,— і він сказав: «Хем, чому ти вважаєш, що написав роман? Оце-то роман! Це ж книга подорожніх нотаток!» Я не дуже збентежився й переписав книжку... зберігши в ній подорожні нотатки (розділи про поїздки на риболовлю і в Памплону)».

Хемінгуей значно скоротив рукопис — два перших розділи було знято за порадою Фіцджеральда. Книжка ця принесла автору світову славу і виявилась своєрідним шедевром, що зайняв гідне місце у сучасній зарубіжній літературі.

Глибоку духовну кризу, викликану війною, що принесла з собою відчуття трагічності, абсурдності існування, зображувало багато талановитих молодих митців Америки і повоєнної Європи. Фіцджеральд, Дос-Пассос, Паунд, Елліот, Ремарк, Олдінгтон та багато інших письменників не раз поверталися до набутого на війні досвіду. Причетність «Фієсти» до цієї теми визначає і один з хемінгуеївських епіграфів: підхоплені Гертрудою Стайн і використані Хемінгуеєм слова про «втрачене покоління» стали справді символічною назвою цілої генерації.

«Втрачене покоління» в романі — це насамперед леді Брет і її оточення. До людей «втраченого покоління» значною мірою належить і герой роману. Проте багато в чому він відрізняється від них. Хоча тривога, болісне сприйняття світу притаманне і йому, але він не здався. Йому важко, та він намагається позбутися безвір'я, знайти опору в навколишньому світі. Перш за все він дуже серйозно ставиться до своїх обов'язків кореспондента, в них знаходить якесь позитивне начало, намагається працею подолати «втраченість». І друге. Джейк уміє бачити навколишній світ, вміє злитися з природою, з усім первісним, цілісним, здоровим. Адже саме Джейк легко знаходить спільну мову з іспанськими селянами, він здатен відчути тишу гір, плюскіт річок, шепіт моря. З усієї компанії тільки він справжній цінувальник мистецтва кориди.

Письменник — сам великий любитель кориди — легко й вільно оперує в тексті спеціальними термінами на означення певних моментів бою з биками чи для визначення учасників цієї національної іспанської розваги. В кориді беруть участь матадор і група людей — квадрилья,— що допомагають матадору. Квадрилья складається з пікадорів — вершників, озброєних списами,— та бандерильєро, що гострими дротиками роздражнюють бика. До квадрильї входить також пунтильєро, обов'язок якого спеціальним ножем добити бика в кінці кориди. Матадор у поєдинку з биком виконує низку регламентованих прийомів — кіте, суерте, фаена, рекорте, вероніка, пасе де печо, пасе натураль тощо. Працює він з короткою шпагою та мулетою — шматком червоної тканини; нею він користується, щоб відвернути увагу бика і завдати йому удару. Корида відбувається за певними правилами. Головним розпорядником виступає президент — хтось із керівників мерії.

Образ кориди в романі багатоплановий. З одного боку, корида наближена до сучасного життя за тим станом напруження всіх сил, яке вимагається від людини. З другого боку, вона пов'язана з фієстою, із всенародним святом, що виникає навколо кориди.

Ставлення автора до кориди втілено в образі Педро Ромеро — людини справжньої у своїй мужності, благородстві, відвазі, у коханні. Загалом він такий, яким хотів би бути Джейк Барнс. Прототипом Педро Ромеро послужив Каетано Ордоньєс, з яким Хемінгуей подружився під час своїх перших поїздок до Іспанії. Педро Ромеро став першим із типів матадорів, мисливців — людей простих і сильних, яких зображував письменник у своїх творах, тих, кого дослідники його творчості охрестили «героями кодексу». Ліричний, близький автору герой, тобто власне герой, і «герой кодексу» стають тією парою, котра в різних варіантах «живе» в подальшій творчості письменника, несе в собі певний

заряд позитивності. І заряд цей нерозривно пов'язаний із природним плином життя, з його невмирущістю і цілісністю навіть у найконтрастніших суперечливостях. Саме для ствердження цієї думки Хемінгуей і ввів другий епіграф до роману — слова Екклезіаста про безупинний плин життя на землі. І, мабуть, щоб зробити цю важливу думку більш наочною, письменник знімає в третьому виданні роману з епіграфа останні рядки, в яких говориться, що все на землі — «суєта суєт». І залишає тільки твердження про невмирущість і відродження життя. Цю здорову основу своїх книг Ернест Хемінгуей підкреслював у листі до редактора, наголошуючи, що він «любить землю і захоплюється нею, але зовсім не бере до уваги свого покоління з його «суєтою суєт».

«ЧОЛОВІКИ БЕЗ ЖІНОК»

Збірка видана у 1927 році. Заголовок цієї книжки сам Хемінгуей пояснював тим, що в ній життя показано без облагороджуючого впливу жінок. Більшість оповідань збірки логічно розвивас теми попередніх: Нік вдома, Нік на війні, спорт, розповіді про людей «втраченого покоління». Але акценти поглиблюються. Тема парадоксальності світу, трагічного становища в ньому людини, що визнає певний кодекс честі й моралі, звучить тут на повен голос. Про це свідчить велике оповідання «Непереможений», що відкриває збірку і є певною мірою програмним для автора, бо саме тут найголосніше прозвучав такий вагомий для світосприймання Хемінгуея мотив моральної перемоги у боротьбі з навколишнім нечесним світом будь-якою ціною, навіть ціною власного життя. Той мотив, що відбився навіть у назві наступної збірки — «Переможець нічого не здобуває».

Своєрідними варіаціями на теми «втраченого покоління» є оповідання «Гори як білі слони» і «Канарка для дочки». Через багато років Хемінгуей згадував, що оповідання «Гори як білі слони» було написане під живим враженням. «Я зустрів дівчину в Пруньє... Я знав, що вона зробила аборт. Я вийшов, і ми погомоніли не про це, але, йдучи додому, я думав про це... і після обіду написав оповідання».

До збірки входить також оповідання «Che ti dice la patria?», що перекладається «Що наказує тобі батьківщина?», але можна перекласти й так: «Що чутно з дому?», «Що нового на батьківщині?» Хемінгуей був одним з перших, хто зумів розгледіти небезпеку фашизму і намагався попередити про неї людство. Адже ще в 1922 році в кореспонденціях з Італії він писав про молодчиків Муссоліні, а згодом змалював і правдивий портрет самого дуче. Різко антифашистським є і оповідання «Che ti dice la patria?».

Незвичним для Хемінгуея є у цій збірці оповідання «Сьогодні п'ятниця». Вперше (і, мабуть, востаннє у своєму житті — бо досі нічого схожого серед рукописів письменника не знайдено) він звертається до християнської міфології, до римської історії. Мабуть, звернення до цієї теми було свідченням трагічного світовідчуття, що визрівало в свідомості письменника.

«ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ»

Роботу над романом розпочато 1 березня 1928 р. в Парижі, продовжено після повернення Хемінгуея в США і закінчено в першому варіанті в серпні 1928 року в штаті Вайомінг. В червні 1929 р. роман було остаточно завершено і у вересні того ж року надруковано. Основну ідею, антивоєнний пафос роману, його трагічну сутність письменник підкреслив у передмові до видання 1948 р.:

«Назва книжки — «Прощавай, зброє», а відтоді, як її написано, у світі майже весь час, за винятком хіба трьох років, точаться якісь війни. Дехто не раз казав: «І чого це він так переймається і непокоїться війною?» — але тепер, після 1933 року (тобто після фашистського перевороту в Німеччині.— *Ред.),* мабуть, усім зрозуміло, що письменник не може не брати до серця безнастанного страхітливого, кривавого, брудного злочину, яким є війна. Бачивши надто багато воєн, я, певно ж, ставлюся до них упереджено, сподіваюсь, що навіть дуже упереджено... Я вважаю, що всі ті, хто хоче нажитися на війні і допомагає її розпалювати, мають бути розстріляні першого ж дня війни довіреними представниками чесних громадян своєї країни, які мусять іти воювати. Автор цієї книжки з великим задоволенням узяв би на себе керівництво таким розстрілом, якби ті, що мусять іти воювати, офіційно уповноважили його на це...»

Сюжетну основу цього роману якоюсь мірою відтворено вже в «Дуже короткому оповіданні». Але тільки якоюсь мірою. Перебіг подій у новелі ближчий до тих реальних фактів, які мали місце в біографії автора. Перебуваючи після поранення в міланському госпіталі, він пережив дуже сильне захоплення медичною сестрою Агнесою фон Куровскі. Відповівши на його почуття, Агнеса, значно старша від Ернеста, відмовилась, проте, одружитися з ним. У романі, як бачимо, вся ця історія подана по-іншому. Відштовхнувшись від своїх реальних переживань, митець використав їх не стільки як фактичну основу сюжету, скільки як емоційне джерело, що забезпечило переконливу достовірність переживанням героїв.

«Прощавай, зброє» написано у тій самій манері і витримано в тому самому емоційному ключі, що й «І сонце сходить». Це роман одного героя, розповідь про кілька місяців його життя. Але його по праву вважають одним із найбільш соціально значимих творів Хемінгуея. Перша світова війна стає водночас трагічним тлом роману і рушієм розвитку характеру героя. Проте війна не є самодостатнім предметом зображення для автора, її показано через призму сприйняття її рядового учасника, через долю «негероїчного героя». Хемінгуей свідомо уникає епічності, описовості та філософської об'єктивності і заглиблюється у трагічну насиченість ліричної розповіді.

Тамара ДЕНИСОВА

ЗМІСТ

Ернест Хемінгуей — письменник і людина
Вступна стаття Дмитра Затонського 5

Із книги
«ТРИ ОПОВІДАННЯ І ДЕСЯТЬ ПОЕЗІЙ»
Переклав Володимир Митрофанов

Десь у Мічігані 29
Mitraigliatrice 34
Рузвельт 35
Champs d'Honneur 36
Монпарнас 37
Епіграф до розділу 38

ЗА НАШОГО ЧАСУ
Книга оповідань
Переклав Володимир Митрофанов

На пристані в Смирні 41
I 43
Індіанське стійбище 43
II 47
Доктор і докторова дружина 47
III 51
Кінець чогось 51
IV 55
Триденна буря 55
V 65
Боєць 65
VI 73
Дуже коротке оповідання 73
VII 75
Повернення солдата 75
VIII 82
Революціонер 82
IX 84
Містер і місіс Елліоти 84
X 88
Кішка на дощі 88

XI 92
Не в сезон 92
XII 99
Сніг у горах 99
XIII 105
Мій старий 106
XIV 118
Велика Двосерда річка. *Частина перша* 118
XV 126
Велика Двосерда річка. *Частина друга* 126
L'Envoi 136

ВЕСНЯНІ ВОДИ

Романтична повість
пам'яті великого народу

Переклав Володимир Митрофанов

Частина перша
Червоний і чорний сміх 139
Частина друга
Боротьба за життя 153
Частина третя
Люди на війні і загибель суспільства 167
Частина четверта
Кінець великого народу
Становлення і зіпсуття американців 180

І СОНЦЕ СХОДИТЬ (ФІЄСТА)

Роман

Переклав Мар Пінчевський

Книга перша 195
Книга друга 238
Книга третя 347

ЧОЛОВІКИ БЕЗ ЖІНОК

Книга оповідань

Переклав Володимир Митрофанов

Непереможений 365
На чужині 391
Гори як білі слони 396
Убивці 400
Che ti dice la patria? 409
Півсотні тисяч 418

Просте запитання 440
Десятеро індіанців 443
Канарка для дочки 448
Альпійська ідилія 452
Гонка з переслідуванням 458
Сьогодні п'ятниця 462
Банальна історія 465
А тепер — спати 467

ПРОЩАВАЙ, ЗБРОЄ

Роман

Переклав Володи́мир Митрофанов

Книга перша 477
Книга друга 532
Книга третя 587
Книга четверта 638
Книга п'ята 674

КОМЕНТАРІ 705

ЭРНЕСТ ХЕМИНГУЭЙ

СОЧИНЕНИЯ В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

Из книги
«ТРИ РАССКАЗА
И ДЕСЯТЬ СТИХОТВОРЕНИЙ»

В НАШЕ ВРЕМЯ

ВЕШНИЕ ВОДЫ

И СОЛНЦЕ ВСХОДИТ
(ФИЕСТА)

МУЖЧИНЫ БЕЗ ЖЕНЩИН

ПРОЩАЙ, ОРУЖИЕ

Перевод с английского

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактори
С І. Наливайко, О. А. Підвишинська
Художник Ю. Г. Новиков
Художній редактор В. С. Мітченко
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректори
Т. В. Грузинська, Н. І. Прохоренко

Інформ. бланк № 992

Здано до складання 04.01.79.
Підписано до друку 27. 06. 79.
Формат 60×84/16. Папір друкарський № 1.
Гарнітура балтика. Друк високий з фотополімерних форм
Умовн. друк. арк. 41,85. Обл.-вид. арк. 45,048
Тираж. 100 000. Зам. 9—209.
Ціна 4 крб. 90 к.

Видавництво «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Головне підприємство
республіканського виробничого об'єднання
«Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР.
252057, Київ, вул. Довженка, 3.

Хемінгуей Е.

Х37 Твори в 4-х томах. Том 1. Романи та цикли оповідань.— Перекл. з анг.— К.: Дніпро, 1979.—717 с. (Передплатне).

До першого тому чотиритомного видання творів видатного американського письменника Ернеста Хемінгуея ввійшли кілька збірок оповідань, повість «Весняні води», а також романи «І сонце сходить» («Фієста») та «Прощавай, зброє» — твори про знівечені долі молодих людей так званого «втраченого покоління» після першої світової війни.

Х 70304—134
М205(04)—79 **Передплатне 4703000000** **И(Амер)**